

קבלת האר"י

כרך שני

קבלת האר"י

כרך ראשון

כתיבות האר"י ותלמידיו • עריכות עד שנת ש"פ

כרך שני

עריכות משנת ש"פ ואילך • החיבורים היסודיים

כרך שלישי

חטיבות • סוגות • בחינות • האצלות • משמעויות

ירושלים תשס"ח

קבלת האר"י

כרך שני

עריכות משנת ש"פ ואילך • החיבורים היסודיים

יוסף אביב"י

מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

כל הזכויות שמורות
למכון בן-צבי, ירושלים תשס"ח

נדפס בישראל

בסיוע

משרד החינוך – המזכירות הפדגוגית,
המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח
ובסיוע

קרן הזיכרון לתרבות יהודית

מסת"ב 978-965-235-118-0 ISBN

עטיפה: דוגמת כריכה מהמאה הט"ז

עריכה לשונית: דבורה אביב"י

הפקה: מיכאל גלצר

לוחות והדפסה: ארט פלוס בע"מ

כולם בירושלים

כרך שני

ראשי פרקים

שער שלישי (המשך): עריכות המקובלים לדורותיהם

- פרק טו עריכות: משנת ש"פ עד שנת ת"י – איטליה 537
[עג] ספרי ר' אברהם הכהן הירירה 537 [עד] עריכת ר' אהרן ברכיה די מדינה 543
- פרק טז עריכות: משנת ש"פ עד שנת ת"י – אשכנז ופולין 551
[עה] עריכת ר' יוסף שלמה דלמדיגו 551 [עו] ספרי ר' נתן נטע שפירא 555 [עז] עריכת ר' נפתלי בכרך 557 [עח] עריכות 'התחלת החכמה' 564 [עט] עריכות שונות 568
- פרק יז עריכות: משנת ש"פ עד שנת ת' – ארץ ישראל ושכנותיה 573
[פ] עריכת ר' משה מזרחי 574 [פא] עריכות תלמידי ר' אפרים פנצירי 583 [פב] עריכת ר' יעקב צמח: עריכות ראשונות 588
- פרק יח עריכות: משנת ת' עד שנת ת"י – ארץ ישראל (א) 599
[פג] עריכת ר' יעקב צמח: הגניזה בירושלים 600 [פד] עריכת ר' יעקב צמח: אוצרות חיים, אדם ישר ועוד 605 [פה] עריכת ר' יעקב צמח: אדם ישר ב, עדות ביעקב 616 [פז] עריכת ר' יעקב צמח: תולדות אדם 621 [פז] תולדות אדם: עריכות נוספות 631
- פרק יט עריכות: משנת ת' עד שנת ת"י – ארץ ישראל (ב) 636
[פח] עריכת ר' מאיר פופרש: דרך, פרי ונוף עץ חיים 637 [פט] עריכת ר' יעקב צמח: עריכות אחרונות 656 [צ] עריכות שונות 669
- פרק כ עריכות: משנת ת"י עד שנת ת"ס – ארץ ישראל ושכנותיה 673
[צא] עריכת ר' שמואל ויטל 674 [צב] עריכת ר' נתן שפירא 701 [צג] עריכת ר' משה ויטל 711

פרק כא עריכות: משנת ת"י עד שנת ת"ס – חוץ לארץ 717
 [צד] עריכת ר' מאיר פופרש: כוכבי אור 717 [צה] עריכות ר' משה זכות ותלמידיו (א) 724
 [צו] עריכות ר' משה זכות ותלמידיו (ב) 735 [צז] עריכת ר' אלישע חיים אשכנזי 746
 [צח] עריכות מקובלי פולין ואשכנז 748

פרק כב עריכות: משנת ת"ס עד שנת תק"מ 756
 [צט] עריכת ר' עמנואל חי ריקי 757 [ק] עריכת ר' משה חיים לוצאטו 759 [קא] עריכות
 מקובלי אשכנז ופולין 766 [קב] עריכות מקובלי ארצות המגרב 772 [קג] עריכת ר' שלום
 שרעבי 782 [קד] עריכת ר' שלמה מולכו 788

שער רביעי: דרכי עריכה והעתקה

פרק כג מלאכת העריכה 795
 [קה] דרכי עריכה: שיטות 796 [קו] דרכי עריכה: פעולות 801 [קז] מהלך העריכה 811
 [קח] גלגולי חיבורים 813

פרק כד מלאכת ההעתקה 821
 [קט] נתיבי העתקה 822 [קי] ספריות חיבורים: אזורים 828 [קיא] ספריות חיבורים: תקופות
 832 [קיב] תפוצת החיבורים 835 [קיג] עשרים ספריות 845

שער חמישי: החיבורים היסודיים

פרק כה החיבורים היסודיים 857
 [קיד] החיבורים היסודיים 858 [קטו] החיבורים היסודיים: מהדורות 866

נספחות

נספח א רשימת אישים 873
נספח ב כתיבות יד לדוגמה 901
נספח ג מהדורות לדוגמה 945
הערות ארוכות 1029

שער שלישי

(המשך)

עריכות המקובלים לדורותיהם

פרק חמישה עשר

עריכות: משנת ש"פ עד שנת ת"י – איטליה

אחר פטירת מקובלי הדור הראשון באיטליה – ר' עזרא מפאנו, ר' נתן אוטולינגו ור' מנחם עזריה מפאנו – המשיכו הבאים אחריהם במלאכת ההעתיקה והעריכה של כתבי האר"י ותלמידיו.

בהיותו ברגוזה למד ר' אברהם הירידה את קבלת האר"י מפי ר' ישראל סרוק. דרושים של תלמידי האר"י ושל ר' ישראל סרוק, אשר נעתקו ונערכו באיטליה, היו בידי של ר"א הירידה. על יסוד כל אלה הוא כתב באמשטרדם את ספר שער השמים ואת ספר בית אלהים, שבהם הציע לראשונה פירוש של קבלת האר"י על דרך הפילוסופיה.

ר' אהרן ברכיה די מודינה, תלמידו של הרמ"ע מפאנו, הלך בעקבות רבו ואף הוא סידר וערך את כתבי האר"י. הוא אסף את כל הקונטרסים והחיבורים שהיו בידו, ואת כולם ערך וסידר בארבעה כרכים גדולים. זהו אוסף בלום שמכיל כמעט את כל הקונטרסים והחיבורים שהיו לפני מקובלי איטליה בדורו.

עריכתו של ר' אהרן ברכיה די מודינה חותמת את העריכות הרבות שנעשו בבית מדרשו של הרמ"ע מפאנו, והיא היחידה שנעשת בשנים אלו באיטליה. גם העתקותיהם של החיבורים בקבלת האר"י המיוחדים לארץ זו מתמעטות והולכות, כמתואר להלן סעיף קט. תחלופנה כעשרים שנה עד שיקום בית מדרש חדש לתלמודה של קבלת האר"י באיטליה, הוא בית מדרשו של ר' משה זכות. אליו יגיעו חיבורים חדשים, והם ידחקו את מקומם של הראשונים. את אלה נתאר להלן סעיפים צה–צו.

[עג] ספרי ר' אברהם הכהן הירידה

ראשית תלמודו של ר' אברהם הכהן הירידה בקבלת האר"י היתה ברגוזה, לפני ר' ישראל סרוק, כמתואר לעיל סעיף לב. בשנת ש"פ הגיע ר"א הירידה לאמשטרדם, ובה כתב שני ספרים: שער

השמים (Puerto del cielo) ובית אלהים (Casa de la divinidad).¹ כתיבתם של שני הספרים נסתיימה לפני שנת שצ"א,² ובהם פירש ר' אברהם הירידה את קבלת האר"י ואת סדר האצילות המיוחד לה.

ר"א הירידה כתב את שני הספרים בספרדית. בשנת תל"ה העתיק ר' שמואל קוריאל את שער השמים בכת"י 652, ובשנת תנ"א העתיק ר' שמואל עבאס את בית אלהים בכת"י 653. בין השנים שצ"ה ות"ב תרגם ר' יצחק אבוהב את שני הספרים לעברית,³ והם נדפסו בדפוס 654 ובדפוס 655. ר"י אבוהב לא תרגם את שער השמים בשלמותו. הספר נחלק לעשרה 'ספרים', ור"י אבוהב תרגם רק שמונה מהם: מן השער השלישי ואילך. תרגום חדש ושלם של שער השמים ושל בית אלהים נעשה בידי נ' יושע, והוא נדפס בדפוס 656.

בשני ספריו מזכיר ר' אברהם הירידה את כתבי האר"י שהיו בידיו ואת הדברים ששמע בעל פה מרבותיו. מכל ציטוטי אנו למדים כי קבלת האר"י נודעה לו משלושה מקורות.

[א] קונטרסי ר' חיים ויטל.

במקומות אחדים מצטט ר"א הירידה דברים מקבלת האר"י ומזכיר את החיבורים שהיו לפניו בשמותיהם: דרוש אדם קדמון (ארבע פעמים) ודרוש מטי ולא מטי (פעמיים).⁴ על הימצאותם של דרושים אלה בידיו של ר"א הירידה העיד ר"י אבוהב.

כאשר יעידון בכרכים הכרוכים אשר היום בידי כתובים באצבע אלהים, ספר אדם קדמון, וביאור אדרת האזינו... וספר מטי ולא מטי, ואלה המלכים אשר מלכו בארץ אדום, וביאורים נחמדים יכלום עין הרואים.⁵

כל הדרושים הללו נעתקו באיטליה, כמתואר לעיל סעיף מג. ואכן, ר"א הירידה ציין כי דרושי האר"י היו לפניו בכתביה איטלקית.

כי על סמך דברים אלה יובן (לפי פירוש רבנו דה לוריא) מה יציינו חמש מאות השנים המיוחסות לרקיע (שהוא לפי מה שאנו קוראים בדרושי שבכתביה איטלקית, אם כי בלשון הקודש).⁶

1 בספר שער השמים הזכיר ר"א הירידה את אמשטרדם כעיר מגוריו: 'שאלו... הייתי מציב בתכלית ללכת לירושלים הייתי רוצה בהכרח לעזוב את אמשטרדם שאני גר בה' (ספר חמישי, פרק 6, דפוס 656, עמ' 394).

2 נ' יושע, מיתוס ומטאפורה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 55-56.

3 ג' שלום, אברהם כהן הירידה, ירושלים תשל"ח, עמ' ל; נ' יושע, מיתוס (לעיל הערה 2), עמ' 70-71.

4 דרוש מטי ולא מטי הוא המשכו של דרוש אדם קדמון. ששה ציטוטים אלו נרשמו על ידי נ' יושע, מיתוס (לעיל הערה 2), עמ' 116.

5 שער השמים, הקדמה, דפוס 654, דף ב ע"א. רשימת ספרים זו נזכרה גם בספר נשמת חיים של ר"י אבוהב, כמצוטט על ידי נ' יושע, מיתוס (לעיל הערה 2), עמ' 117.

6 בית אלהים, ספר שני, פרק 7, דפוס 656, עמ' 63.

וטוב אם נכונן כבסס וכיסוד את מה שקובע החכם האלוהי אדוננו רבי יצחק דה לוריא
אשכנזי בדרושיו הקבליים הכתובים בלשון הקודש בכתובה איטלקית.⁷

[ב] דברי ר' ישראל סרוק.

עוד הזכיר ר' אברהם הירירה דברים ששמע מפי ר' ישראל סרוק. הוא מסר לר"א הירירה
חיבורים של ר"ח ויטל וגם פירש לו את הכתוב בהם.

מבוא קצר ותמצית לחלק מה מהחכמה האלוהית... מפורשת בידי ר' יצחק דה לוריא
אשכנזי הנערץ, כתובה בידי חכם חיים קלבריו ואחרים, שנמסרה ושתבארה מפי
החכם ר' ישראל סרוק לי אברהם כהן דה הירירה.⁸
ואוסיף על הנאמר, כי בדרוש אדם קדמון ובדרושים אחרים, שהחכם חיים ויטל קלבריו
שמע בעל פה מפיו של האלוהי לוריא והעלה על הכתב, ושםסר לי והציג בפני מורי
החכם ישראל סרוק, עליהם השלום ממרומיו.⁹

גם במקומות הנוספים שבהם הזכיר ר' אברהם הירירה את ר"י סרוק הוא מביא דברים ששמע
ממנו בעל פה, אבל אין הוא מצטט מחיבורים שמרצים את שיטתו.

והוא ללא ספק מה שקיבלתי בעל פה ממורי החכם רבי ישראל סרוק, ינוח בשלום,
ומה שאמר לי כי היצירה מורכבת מרוחות הבריאה ומגופי העשיה...¹⁰
ואפשר להוסיף על כך מה שאמר לי מורי החכם רבי ישראל סרוק (עליו השלום), שאדם
מורכב מאם ומד'...¹¹

ושמעתי ממורי החכם ישראל סרוק, ינוח בשלום, שיש להבין את העיגול כנקודה, שבשל
דקותה הגדולה אין היא ניתנת להשגה...¹²

שני מקומות נוספים שבהם הזכיר ר"א הירירה את ר"י סרוק צוטטו לעיל סעיף לב. מן האמור
בכל המקומות הללו עולה כי בעת שישב ר"י סרוק ברגוזה היו עמו חיבורים של ר"ח ויטל, אך
לא חיבורים שמרצים את מהלך ההאצלה על פי שיטתו שלו.¹³

7 בית אלהים, ספר חמישי, פרק 1, דפוס 656, עמ' 139.

8 שער השמים, ספר שני, הקדמה, דפוס 656, עמ' 318.

9 שער השמים, ספר שמיני, פרק 5, דפוס 656, עמ' 513.

10 שער השמים, ספר שביעי, פרק 7, דפוס 656, עמ' 482.

11 שער השמים, ספר שמיני, פרק 4, דפוס 656, עמ' 510.

12 שער השמים, ספר שמיני, פרק 8, דפוס 656, עמ' 522.

13 במקום נוסף הזכיר ר"א הירירה את ר"י סרוק, ובו הוא כורך יחד אתו את ר"ח ויטל: 'ונדמה לי כי הגיעה השעה
להביא את אשר קיבל ומסר מורנו האלוהי רבי יצחק דה לוריא אשכנזי לתלמידיו, ובעיקר למלומדים ביותר רבי
חיים ויטל ורבי ישראל סרוק, ינוחו בשלום, שמתוך כתביהם ודבריהם אמרתי, אני אומר ואומר את כל אשר
דנתי, שאני דן ושאדון בעניינים אלה' (שער השמים, ספר שביעי, פרק 8, דפוס 656, עמ' 484). משפטים אלו הם
הקדמה כללית לדברים שר"א הירירה מחדש על פי קבלת האר"י, ואין בהם ציטוטים מדברי ר' חיים ויטל או

[ג]

ידרושים מקובצים' בעריכת הרמ"ע מפאנו.

במקומות אחדים מביא ר"א הירידה דברים מתוך 'סדר האצילות' או כנפי יונה'. מהו ספר זה? על פי הציטוטים שהביא ר"א הירידה בספריו נוכל לזהותו.

אביא בתמצית את מה שאומר מנהיגנו יצחק דה לוריא אשכנזי בדרושו השני שבספר סדר האצילות, שאחדים יקראו לו כנפי יונה, שכאשר הוא דן במלכות המתפשטת מהעולם הנאצל לשלושת העולמות היותר נמוכים, שהם הנברא, הנוצר והעשוי, הוא מסיק כי בהיאצלה להם תיעשה ה' (ה"א) לפי סוד דו המבטא את שני הכרובים זכר ונקבה, שבהיותם עטופים ונכללים במטטרון הזכר והו' ובסנדלפון הנקבה והד', ידווגו ויתחברו בהכילם בעצמם את שלושת העולמות...¹⁴

שהכול יתאשר במה שאומר הרב שלנו, החכם רבי יצחק לוריא אשכנזי ע"ה, כאשר הוא דן בדרוש השני הבא אחרי דרוש סדר האצילות, במלכות הנאצלת לעולמות השפלים... שבהתפשטותה אליהם היא עושה כן בצורת הה'... וכשהיא נחלקת לדו', שתי האותיות שמהן מורכבת הה' האמורה, היא מיצגת את שני הכרובים, הזכר והנקבה, שבהיותם טבועים במטטרון, הו' והזכר, ובסנדלפון, הה' והנקבה, הם מתחברים ומדווגים, בהכילם יחד את שלושת העולמות.¹⁵

גם על הימצאותו של ספר זה בידי של ר"א הירידה יש בידינו עדותו של ר"י אבוהב.

כאשר יעידון בכרכים הכרוכים אשר היום בידי כתובים באצבע אלהים... סדר האצילות או כנפי יונה.¹⁶

דברים אלו נמצאים רק בדרושים המקובצים שערך הרמ"ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף נח. דברי ר"א הירידה על התפשטותה של מלכות בעולמות התחתונים מצוטטים מהדרושים המקובצים, דרוש ה' המתחיל במלים 'תקון האצילות', לעיל כת"י 492, דף 9 ע"א. דרוש זה הוא מכתבי ר"י טבול שנשלחו לאיטליה, תוקנו ונערכו בידי הרמ"ע מפאנו ושולבו אחר כך בדרושים המקובצים.¹⁷

מדברי ר' ישראל סרוק. על כן נראה כי במלים 'כתביהם' ודבריהם' נתכוון ר"א הירידה לכתביו של ר"ח ויטל ולדבריו של ר"י סרוק.

14 שער השמים, ספר שמיני, פרק 14, דפוס 656, עמ' 542-543.

15 בית אלהים, ספר שני, פרק 3, דפוס 656, עמ' 48-49.

16 שער השמים, הקדמה, דפוס 654, דף ב ע"א. רשימת ספרים זו נזכרה גם בספר נשמת חיים של ר"י אבוהב, כמצוטט על ידי נ' יושע, מיתוס (לעיל הערה 2), עמ' 117.

17 ג' שלום, ר' אברהם כהן הירידה (לעיל הערה 3), עמ' לב, הערה 32, זיהה את 'סדר האצילות' ו'כנפי יונה' שמזכיר ר"א הירידה עם כתבי ר' חיים ויטל ור' משה יונה. אך כבר במאמרי, כתבי האר"י באיטליה עד שנת ש"פ, עלי ספר יא (תשמ"ד), עמ' 108-109, הראיתי כי ציטוטי ר"א הירידה מ'סדר האצילות' ו'כנפי יונה' אינם נמצאים אף לא באחד מחיבוריהם של ר"ח ויטל ור"מ יונה, ורק בדרושים המקובצים שערך הרמ"ע מפאנו יימצאו.

מדוע קרא ר"א הירידה לדרושים המקובצים בשם כפול: סדר האצילות או כנפי יונה? הדרושים המקובצים, שתוארו לעיל סעיף נח, כוללים שני חלקים: החלק הראשון הוא החלק הראשון של כנפי יונה, ועל כן קרא לו ר"א הירידה בשם 'כנפי יונה'; החלק השני הוא אוסף של שישים דרושים, הפותח בסדר האצילות בקצור מופלג. על שם דרוש זה קרא ר"א הירידה לכל השישים הדרושים הללו בשם 'ספר סדר האצילות'.

עוד ציטט ר"א הירידה מהדרושים המקובצים.

אך מפני שבדרושים כנפי יונה וסדר אצילות קוראים באופן שונה ממה שהובא בשמו של מורנו יהיה זה נכון, כי נראה לפני שנעבור הלאה שאין סתירה, אלא שמה שהם יצביעו עליו בקיצור יתבאר כאן יותר באריכות ובהבחנה. ואומר אפוא שהאוויר הקדמון הכולל את ארבעת השמות האלוהיים ואת כ"ב האותיות הוא אדם קדמון שאנו דנים בו. ולמהותו חסרת הצורה אך שניתן לצייר בה צורה יקרא אוויר, ולפועלו ולשלמותו יקרא בשמות המכילים את העולמות ופרשם על ידיהם.¹⁸

גם דברים אלו נמצאים בדרושים המקובצים, דרוש נא, כת"י 492, דף 74 ע"ב, ודרוש נט, שם, דפים 81 ע"ב – 82 ע"ב. ציטוט זה חשוב ביותר, כי בו משווה ר"א הירידה בין שני מקורות שעמדו לפניו: בין 'אדם קדמון', על פי דברי ר"ח ויטל בדרוש אדם קדמון, ובין 'האוויר הקדמון', על פי דברי ר"י סרוק שנכללו בדרושים המקובצים.

משמעותה של קבלת האר"י

ר' אברהם הירידה הוא המקובל הראשון שביקש את נמשלה ואת משמעותה של קבלת האר"י.¹⁹ חשיבות גדולה לספריו שפתחו דרך חדשה בהבנת קבלת האר"י, ומקובלים רבים למדו בהם וציטטו מהם.²⁰ לא נוכל לתאר כאן בפרוטרוט את דרכו בפירוש דברי האר"י, ועל כן נסתפק בשתי הערות קצרות.

[א] מהלך ההאצלה.

ר"א הירידה ייסד את פירושו לקבלת האר"י על דרוש אדם קדמון שכתב ר"ח ויטל. אמנם ישב ר"א הירידה לפני ר"י סרוק, כמתואר לעיל סעיף לב, אך את פירושו על דברי האר"י סמך על סדר האצילות שבראשו צמצום ואדם קדמון, כדברי ר"ח ויטל, ולא על סדר האצילות שבראשו מלבוש ורל"א שערים, כדברי ר"י סרוק. במקומות אחדים מצטט ר"א הירידה ממהלך האצילות שהורה ר"י סרוק והוא מביא את המלבוש ואת אוויר קדמון, אך לאחר מכן הוא מתאמץ ליישב את הסתירה בין שתי השיטות ולהראות כיצד דברי ר"י סרוק מתאימים לדברי ר"ח ויטל.²¹

18 שער השמים, ספר שמיני, פרק 12, דפוס 656, עמ' 532.

19 דברים נוספים בסוגיה זו נכתוב להלן סעיף קטז.

20 נ' יושע, מיתוס (לעיל הערה 2), עמ' 349 ואילך.

21 כגון בקטע המצוטט לעיל ליד הערה 18.

כדוגמת ר"א הירידה נהגו מקובלי הדורות הבאים שביקשו את משמעותה של קבלת האר"י, ואף הם ייסדו את דבריהם על דרוש אדם קדמון ולא על דרוש אחר, כמתואר להלן סעיף קיט.

[ב] משמעות ההאצלה.

רוב מניינו ורוב בניינו של ספר שער השמים עוסק בפירוש משמעותו של אדם קדמון, שר"א הירידה ראה בו את חידושו הגדול של האר"י. ודאי פירש ר"א הירידה גם את משמעותם של הצמצום, הקלקול והתיקון, אבל את רוב דבריו ייחד לפירוש עניינו של אדם קדמון. בגלל חשיבותו הגדולה של אדם קדמון טרח ר"א הירידה לחפש לו מקורות בספרי המקובלים הראשונים.²²

שלושה מתוך ארבעה דברים ששמע ר' אברהם הירידה מר' ישראל סרוק עוסקים בעניינו של אדם קדמון.²³

ואין זו המצאה או מחשבה שלי, כי אם הקדמתו של החכם סרוגו, שבהשיבו על אותה השגה וקושיה עצמה... אמר לי כי אדם קדמון ואורותיו היא הפנימיות והחיות של האצילות, כלומר הפנימי אשר יחדור בעשר הספירות הנאצלות, והחיות אשר תנפיש אותן.²⁴ ואפשר להוסיף על כך מה שאמר לי מורי החכם רבי ישראל סרוגו (עליו השלום), שאדם מורכב מאם ומד' שמציין אם הארבעה, בשביל לבטא שאדם קדמון הוא סיבה לארבעת העולמות.²⁵

ושמעתי ממורי החכם ישראל סרוגו, ינוח בשלום, שיש להבין את העיגול כנקודה, שבשל דקותה הגדולה אין היא ניתנת להשגה, ובשל היותה חסרה ראשית ותכלית... תקרא עיגול, שאין בו ראשית ואף לא תכלית, ובאמת היא נקודה, רוצה לומר י' הכוללת ניצוצות או כוחות רבים... ובזה גם תתיישב השגה אחרת שהעליתי בפניו כאשר פירשתי...²⁶

שלושה מאמרים אלו עוסקים בדבר אחד: הקשר בין אדם קדמון ובין שאר הנאצלים. ר' ישראל סרוק לא עסק בפירוש משמעותו של אדם קדמון על פי הפילוסופיה הניאופלטונית, אלא ביחס בין אדם קדמון, שהוא הנאצל הראשון והשלם, ובין כל הנאצלים הבאים בעקבותיו בסדר ההאצלה. ר' אברהם הירידה קיבל את דבריו של ר' ישראל סרוק, ועל פיהם המשיך לפרש באריכות את היחס בין אדם קדמון ובין שאר הנאצלים.²⁷

מדוע עשה כן ר"א הירידה? מדוע ייחד את רובו של ספר שער השמים, הן מבחינה כמותית הן מבחינה איכותית, לפירושו של אדם קדמון? האם המקובלים שבאו אחריו, ופירשו אף הם את משמעותה של קבלת האר"י, נהגו כמוהו ועשו את אדם קדמון לעיקרו של סדר ההאצלה או

22 נ' יושע סיכם את המקורות הללו בספרו, מיתוס (לעיל הערה 2), עמ' 212–219.

23 את כל אלו שמע ר' אברהם הירידה מר' ישראל סרוק בהיותם ברגוזה, כמובא לעיל סעיף לב.

24 שער השמים, ספר שמיני, פרק 6, דפוס 656, עמ' 515–516.

25 שם, שם, פרק 4, דפוס 656, עמ' 510.

26 שם, שם, פרק 8, דפוס 656, עמ' 522.

27 דברים אלו חשובים להבנת דרכו של ר"י סרוק בפירוש דברי האר"י, אך בירורם ארוך ולא נוכל לעשותו כאן.

הלכו בדרך חדשה ועשו נאצלים אחרים לעיקריו של סדר ההאצלה? על כל אלה נשיב להלן סעיף קטז.

- [652] כת"י אמשטרדם, עץ חיים 48 A 16, ס' 14803, 176 דפים.
כתיבת ידו של ר' שמואל קוריאלי.
- [653] כת"י אמשטרדם, עץ חיים 20 A 26, ס' 14879, 174 דפים.
כתיבת ידו של ר' שמואל עבאס.
- [654] דפוס, שער השמים, בתרגומו של ר"י אבוהב, אמשטרדם תט"ו, צד דפים.
- [655] דפוס, בית אלהים, בתרגומו של ר"י אבוהב, אמשטרדם תט"ו, פח דפים.
- [656] דפוס, שער השמים ובית אלהים, בתרגומו של נ' יושע, ירושלים תשס"ב, VIII + 649 עמודים.

[עד] עריכת ר' אהרן ברכיה די מודינה

קונטרסים וחיבורים רבים בקבלת האר"י הגיעו אל ר' אהרן ברכיה די מודינה.²⁸ הוא יושב לפני ר"י סרוק, כמתואר לעיל סעיף לב. ברג"ו למד קבלה מהרמ"ע מפאנו, והעתיק קונטרסים רבים והרבה כללים ומכתבים, כמתואר לעיל סעיף סא.
בשנת שפ"ט כתב ר' אהרן ברכיה די מודינה על רצונו לערוך ולסדר את כל הקונטרסים בקבלת האר"י שהיו בידיו.

ובשנה זו העיר ה' את רוחי... שבתי בדעתי וראה בכל הקונטרסי אשר באו לידי מיום הראשון עד היום הזה מדברי גורי האר"י זצ"ל, וחזרתי בהם מראשם לסופם ומסופם לראשם, וכן צרפתי כל הקונטרסי שקצרתי ואספתי מהם, ומכלם צרפתי וסדרתי מהם דרושים מסודרים איש איש על מקומו... ולא תהא הקדמה א' כאן ואחרת במקום אחר רחוקה ממנה... קמתי ונתעודדתי להוציא מחשבתי זאת מן הכח אל הפעל, יען כי ראיתי כתוב בדרושי²⁹ שכל תלמיד חובה עליו לכתוב על הספר בדיו בעודו בעה"ז דרכי הקבלה האלקית, כי זה צורך גבוה לחדוש סתרי תורה בחרט אנוש.³⁰

רא"ב מודינה החל לערוך את כתבי האר"י בכ"ח בניסן שפ"ט.

רוח ה' נוססה בי המך הדל באלפי ביום ח"ה [=חול המועד] של פסח שע"ל [=שעבר עלינו לטובה] משנת השפ"ט הלזה, וביום יב"א [=י"ג] דודי לגנו מימי הספירה משנה זו התחלתי את אשר זמנתי ברחמי שמים לכוונן אמרים נעימים בחוות בהם דעה רבה.³¹

- 28 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך סב.
- 29 רא"ב מודינה מצטט כאן מפירוש אדרא דנשא שנעתק בפנקסו המצוי בכת"י 539, כמתואר לעיל סעיף סא.
- 30 שמן משחת קדש, כת"י 658, דפים 6 ע"ב – 7 ע"א.
- 31 שם, דף 18 ע"א.

בשנים שפ"ט-ש"צ ערך רא"ב מדינה את הקונטרסים שהיו בידיו, וכלל אותם בארבעה ספרים: שמן משחת קדש, שמן זית זך, שתיל פורח ואמרי יושר. בגופי ספרים אלה נקב רא"ב מדינה תאריכים נוספים, ואותם נרשום להלן בתיאורו של כל אחד ואחד מהם.

תוכן החיבורים וסדרם

הספר הראשון שערך רא"ב מדינה הוא שמן משחת קדש. בתחילת הספר כתב העורך הקדמה ארוכה, ובה תיאר את תכניתו לסדר את כל הקונטרסים והחיבורים בקבלת האר"י שבידו בארבעה ספרים.

... וראה בכל הקונטרסי אשר באו לידי מיום הראשון עד היום הזה מדברי גורי האר"י זצ"ל, וחזרתי בהם מראשם לסופם ומסופם לראשם, וכן צרפתי כל הקונטרסי שקצרתי ואספתי בהם, ומכלם צרפתי וסדרתי מהם דרושים מסודרים איש איש על מקומו... ואחרי חשבי איך אעשה ואסדר דרושים אלה המפוזרים על תילם עם סדר ופי' וביאור יהיו ערבים לכל משכיל דורש ה', ראיתי ונתון אל לבי כי אי אפשר לבא לידי שלמות מלאכה זו אם לא בהפריד וחלוק דרושים אלו לארבעה ראשים, ומשם יפרדו לגן עדנים.

הספר הראשון יהיה בהקדמות ובמושכלות ראשונות למי שיזכה לטהר נשמתו ליכנס בפרדס הלו. והקדמות ראשונות ועיקריות אלו אשר אצלתי אותם מקונטרסים וכנ"ל קראתי אותם בשם ספר שמן משחת קדש.

הספר השני יהיה ג"כ בהקדמות שניות אשר הם טובים ועריבים ומועילים ליכנס בגן עדנים זה, אך לא הכרחיות כראשונות וגם לא כל כך כוללות. וגמרתי אומר כנ"ל אם יגזור השם ויסכים לכנות ספר שני זה בשם שמן זית זך.

הספר השלישי יהיה בביאור סדר תפלות שחרית ומנחה וערבית וכל ימי המקראי קדש וחנוכה ופורים, והרבה טעמי (!) מאיזה מצוות יסולו לרגל המלאכה הזאת, ואגב זה יבא בו ג"כ איזה הקדמות חדשות לא שערים הב' ספרים הראשונים. וראיתי לכנותו... בשם ספר שתיל פורח, כי בחצרות אלקים יפריחו הכוונות והיחודים מהתפילות ומע"ט וימי המועדים ויעשו שם למעלה...

הספר הרביעי מחיבור הנחמד הזה יהיו ליקוטים מענינים שונים... אשר גם בהם יתחדש הקדמות חדשות כפי העניין המשתרג, וחשבתי לכנותו בשם אמרי יושר אם יחייני האל וישלח לי עזרו מקדש.³²

שני ספרים, שמן משחת קדש ושמן זית זך, עוסקים בסדר האצילות וכוללים 'הקדמות' אליו. מה ההבדל בין שני הספרים? שמן משחת קדש כולל 'הקדמות ראשונות', ואילו שמן זית זך כולל 'הקדמות שניות'. במה שונות ההקדמות השניות מן ההקדמות הראשונות?

שאלה נוספת על תוכנם של ספרים אלו מתעוררת בעקבות דברים שכתב רא"ב מדינה לבניו. בסוף שמן זית זך הודיע רא"ב מדינה לבניו כי צד יש ללמוד את שלושת הספרים שערך ובאיזה סדר ראוי להלך בהם.

אמר הצעיר המסדר ראיתי חובה עלי להשיף מלתי בצדק על כל החפץ ויזכה לגשת אל הקדש... כי ראשונה תחילו (!) לקרוא ספר הראשון שהצעת ליפניכם אשר כיניתי בשם ספר שמן משחת קדש, ובו תהגו במתק ובקדושה ולפחות תקראו אותו עד ארבעה פעמים עד אז ראה ויספרה הכינה וגם חקרה.

וממנו תסעו לספר שני בפי' התפלות ומקראי קדש וטעמי המצוות אשר קראתיו בשם ספר שתיל פורח, כי הכוונה' ההם יסייעו אתכם הרבה ליכנס בפרדס.

ואחרי שיהיו דברי שני הספרי' אלו שגורי' בפיכם ובדעתכם, כפי אשר יחונן ה' לכם, משם תבינו בהקדמות אלו השניות, כי רב גוברים מאד אשר באו בספר השלישי הזה שמן זית זך.

ואחרי שתזכו לדעת בקצת מוצא ומובא ג' ספרים אלו מובטח אני ברחמי שמים שתשיגו ותבינו הרבה דרושי' אחרים שיבואו לידיכם מדי יום ביומו, ותפתחו אין סוגר כפי ידיעת המועט שבדורות אלו שלבנו כמלא נקב מחט סדקית.³³

סדר הספרים שרשם כאן רא"ב מדינה שונה מן הסדר שרשם בהתחלת שמן משחת קדש. בהדרכה שרשם לבניו הקדים את שתיל פורח לשמן זית זך, ואילו בהתחלת שמן משחת קדש הקדים את שמן זית זך לשתיל פורח. מדוע עשה כן?

כדי להשיב על שתי שאלות אלו חייבים אנו לבחון תחילה את מבנה ספריו של ר' אהרן ברכיה די מדינה ולתאר את תוכנם בפרוטרוט.³⁴

ארבעה ספרים הזכיר רא"ב מדינה בהקדמתו לשמן משחת קדש. הספר הרביעי, אמרי יושר, לא נמצא לפנינו, ואולי לא הספיק רא"ב מדינה לכותבו. נתאר את שלושת הספרים הראשונים לפי סדר כתיבתם: שמן משחת קדש, שתיל פורח, שמן זית זך.

שמן משחת קדש

הספר הראשון שסידר רא"ב מדינה הוא שמן משחת קדש. הספר נמצא בכת"י 658, ובתחילתו כתב העורך: 'חלק א' מכללי והקדמות חכמת הקבלה מגורי' האר"י זצ"ל אשר קראתיו בשם שמן משחת קדש, להיות תל גדול ליכנס בחכמה הזאת כפי אשר הורוני רבותי ואשר מצאתי בקונט' חדשים גם ישנים אשר זכני ה' בהם' (דף 2 ע"א).

33 כת"י 664, דף קב ע"ב.

34 י' תשבי, העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק, ציון לט (תשל"ד), עמ' 63-74, תיאר את שלושת הספרים אך תיאורו שגוי ולוקה בחסר, וחיבורים אחדים ששיקע רא"ב מדינה בספריו לא זוהו על ידו נכונה.

הטופס המקורי של הספר, בעצם כתיבת ידו של רא"ב מודינה, נמצא בכת"י 657. בראשו נכתב: 'ספר שמן משחת קדש יהיה זה לי אבמ"י לדורות עולם'. אין בידינו צילום שלם של טופס זה, ועל כן נתאר את הספר על פי העתקה שלמה וקדומה שלו שנמצאת בכת"י 658. בספר זה כלל רא"ב מודינה 'הקדמות ראשונות ועיקריות' ללימוד קבלת האר"י, כפי שכתב בהקדמה שהובאה לעיל. הספר נכתב בקיץ שפ"ט, כפי שכתב רא"ב מודינה בתוכו: 'כה מעתיר מדרס לפרושים... אהרן ברכיה בכמה"ר משה איש מדינא יצ"ו, ס' וראיתם את הארץ מה היא שנת שפ"ט לפ"ק' (דף 8 ע"א), 'רוח ה' נוססה בי המך והדל באלפי ביום חה"מ של פסח שעבר משנת השפ"ט' (דף 18 ע"א), 'ברוך אשר זכני להשלי' תמצית ופי' ממה שמצאתי בקונט' שבידי ביום ערב חג השבועות' שנת השפ"ט ל"א' (דף 176 ע"ב).

שמן משחת קדש הוא אוסף של חיבורים בקבלת האר"י, הערוכים ומסודרים בזה אחר זה. רא"ב מודינה שמר על צורתם המקורית של החיבורים, ורק אגד אותם תחת כותרת אחת. את כל החיבורים הללו חילק לסעיפים, ואת כולם מנה במניין אחד. לא נוכל לרשום כאן את כל תוכנו של שמן משחת קדש, ועל כן נרשום רק את החיבורים העיקריים הכלולים בו.

א. סדר האצילות בקיצור מופלג (דפים 19 ע"ב – 21 ע"ב). החיבור תואר לעיל סעיפים כא, לה.

ב. קיצור שלושה דרושים ראשונים מתוך ספר הדרושים מאת ר"י טבול (דפים 21 ע"ב – 25 ע"א). החיבור תואר לעיל סעיף כב.

ג. קיצור יונת אלם, ובו מ"ב פרקים (דפים 25 ע"א – 53 ע"ב). החיבור תואר לעיל סעיף סא.

ד. דרושי 'קודם האצילות' מאת ר' יוסף ׳ טבול, שתוארו לעיל סעיף כב, וליקוטים קצרים נוספים: בהיות שקודם האצילות, בהיות כי תיקון האצילות, סוד המזוזה (דפים 54 ע"א – 65 ע"ב).

ה. ארבעת הקונטרסים על סדר האצילות, הנודעים בשם 'לימודי האצילות' (דף 66 ע"א ואילך). קונטרסים אלו נעתקו בראשונה בידי ר' עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מד. רא"ב מודינה העתיק את ארבעת הקונטרסים, וגם את ההערות שהוסיף ר' עזרא מפאנו.

ו. התחלת החכמה, כמתואר לעיל סעיף כט, עם הוספות מאת רא"ב מודינה. החלק הראשון של החיבור נעתק בדפים 133 ע"א – 152 ע"ב, והחלק השני בדפים 156 ע"א – 176 ע"ב. בראש החיבור כתב רא"ב מודינה: 'גם זאת בחרתי להראות אליך ידידי הקורא והוא הדרוש כולל מכל משל, למען יהיו הדברי' הרמים בס"ה שגורי' בפך ובלבבך, ואח"ז בחסד אל נסע ונבא לדרושי עולם הבריאה'.

בין החלק הראשון ובין החלק השני של החיבור הוסיף רא"ב מודינה משפטים אלו: 'אחרי שהראנו ה' את כל אלה בעולם האצי', שפתינו יפתחו בכי טוב לדבר בעולם ב"ע, לא מצאתי מהם דבר בקונט' לבד אגיד לך ואראה מקום אשר דיברו בזה... וכבר אמרתי שלא אעלה על ס' מה דבר מכל הכתו' וסדור בספ' פרדס בענין ההיכלות להיות כבר סדור לפני

בקצור הפרדס, ועתה נבא לדבר בעולם הבריאה כפי הנמצא בדרושי האר"י, אך לא נמצא הקונט' שלם בידי מזה ואת אשר אדע אדרוש והשאר אהיה מחריש פן חס ושלום אהיה כמתעתע' (דפים 153 ע"א – 156 ע"א).

בסוף החיבור הודיע רא"ב מדינה את זמן כתיבתו: 'ברוך אשר זכני להשלי' תמצית ופי' ממה שמצאתי בקונט' שבידי ביום ערב חג השבוע' שנת השפ"ט ליי"א, אך ודאי כי הרבה יותר ממ"ש כאן יש לדרוש בעולם הבריאה נזכה ונחיה ונראה' (דף 176 ע"ב).

ז. פירוש על כוונות התפילה מכוונות ר' חיים ויטל וליקוטים נוספים לתלמיד האר"י. הפירוש מתחיל: 'דרוש זה יהיה כלל גדול בס' התפלה' (דף 177 ע"א).

ח. פירוש מדרש הנעלם של רות מאת האר"י עצמו, שתואר לעיל סעיף יג (דפים 208 ע"ב – 211 ע"א).

[657] כת"י וושינגטון, ספריית הקונגרס 175, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, 68 דפים.³⁵
דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר' אהרן ברכיה די מדינה.

[658] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית 846, ס' 5723, 211 דפים.
דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[659] כת"י אוקספורד, בודלי 1854, ס' 18454, 188 דפים.
דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[660] כת"י מנטובה, הקהילה 18, ס' 798, [180] דפים בערך.
דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
חתימת צנזור: Girolamo Durallano 1640.

שתיל פורח

באב שפ"ט כתב רא"ב מדינה את הספר שתיל פורח, שבו סידר את כוונות התפילה לכל ימות השנה על פי קבלת האר"י. הטופס המקורי של הספר, בעצם כתיבת ידו של רא"ב מדינה, נמצא בכת"י 661. בראשו כתב המחבר הקדמה ובה תיאר את תוכנו של הספר.

ספר שלישי מחבורי הגדול בהקדמות החכמה כאשר מצאתי בקונטרסים חדשים גם ישנים מדברי גורי האר"י, ומיערת דבשיהם הוצאתי ספר שמן משחת קדש, ואחריו 'בא כנ' ספר שמן זית זך, וספר הג' זה נק' בשם ספר שתיל פורח, מן הטעם שכתבתי בהקדמת ספר שמן משחת קדש הגז'... (דף 2 ע"א).

אמר אבמ"י. יתקדשו המתקדשים והמטהרים... וספר שתיל פורח זה הוא השלישי מהם... ראשונה באו בו סדר נטילת ידים שחרית, וסדר הלילה, וכוונת הברכות של שחר...

35 תודתי לבנימין ריצ'לר ששלח אלי סריקות מכתב יד זה.

וכמה כללים בסדר התפלה מראשה ועד סופה... ומסימן פ מתחיל לדבר בסוד השבת והדרושים רבים ונכבדים... (דף 5 ע"א).

ספר שתיל פורח נחלק לר"י סימנים. בסוף הספר כתב רא"ב מודינה 'מפתחות ספר שתיל פורח' (דף קכא ע"א), ובסופם רשם: 'תמו המפתחות של ס' שתיל פורח ב"י לחדש מנחם השפ"ט ל"א [=לאורך ימים אמנ'] (דף קלא ע"ב). ספר שתיל פורח נכתב אפוא מיד לאחר ספר שמן משחת קדש, שאותו כתב רא"ב מודינה בסיוון שפ"ט. בסוף הספר הוסיף רא"ב מודינה דרושים וכוונות שונות, וכן את פירושו של ר"י סרוק על השירים של שבת שכתב האר"י, שתואר לעיל סעיף נז.

[661] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1694, ס' 10792, קנר דפים.

דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה איטלקית. כתיבת ידו של ר' אהרן ברכיה די מודינה.

[662] כת"י מוסקבה, גינצבורג 277, ס' 16878, דפים 1-156.

דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[663] כת"י אוקספורד, בודלי 1189, ס' 16649, דפים 182-278.

דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

שמן זית זך

אחר סידר ר' אהרן ברכיה די מודינה את ספר שמן זית זך. הספר נעתיק בכת"י 664, ושלושה תאריכים נזכרים בו. מתאריכים אלו עולה כי באלול שפ"ט החל רא"ב מודינה לכתוב את הספר ובכסלו ש"צ כילה.

כה מעתיר... אהרן ברכיה בכ"מ משה איש מודונה יצ"ו, פה מודונה שנת ופדויי ה' ישובו"ן ובא"ו ציון ברנה השפ"ט י"ו אלול סדר הסכת ושמע ישראל, נאם אבמ"י (דף א ע"א). וזה החילי ביום שלישי לחדש מרחשוון שנת הש"ץ ל"א (דף מט ע"א). ברוך אשר עזרני והגיעני לקצת מה שרחש לבי בדבר טוב הלזו, והיה זה בשנת השי"ן צד"י ביום רביעי לחדש כסליו סדר וראשו מגיע השמימה... נאם מדרס לפרושי אהרן ברכיה הוא הקטן לבית מורי יצ"ו (דף קב ע"ב).

בספר שמן זית זך כלל רא"ב מודינה 'הקדמות שניות' ללימוד קבלת האר"י. כך כתב רא"ב מודינה בהקדמתו לשמן משחת קדש, שצוטטה לעיל, וכך כתב גם בהקדמתו לשמן זית זך.

תחדש נא עדיך והוד שכלך נגדי ותשוב תתמלא בחכמה הזאת הנעלמה כי נעימה אמריה, ואגיד לך ידידי בזה תעלומות חכמה ואולי בכפלים לתושיה, בהקדמות שניות של גורי האר"י זצ"ל אשר מכתבם ומלשונם ערכתי מילין אלו לפני ולפניך, כאשר הודעתך בצדק בהקדמת ספר הראשון בהקדמות הראשונות של חכמה היא הנעלמה אשר כשמו כן הוא ספר שמן משחת קדש.

ואל נא יליזו מעיניך דרושים הראשונים, ונצור תושיה ומזימה אשר גיליתי לפניך בפירוש התפלות וסוד השבת וכל שאר מקראי קדש בספר שתיל פורח עם טעמי הרבה מצות וסוד האכילה וברכת המזון...

כי גם בדרושים והקדמות שניות אלו אשר כינתי אותם בשם שמן זית זך ושמע אמרי קדושים כי בדרך חכמה הורתיך בזה (דף א ע"א).

נתאר את תוכנו של שמן זית זך.

א. ספר הדרושים מאת ר"י טבול, שתואר לעיל סעיף כב, עם הוספות על פי שיטתו של ר"י סרוק ותוספת דברים מאת רא"ב מדינה (דפים א ע"א – כז ע"ב).

בראש הספר כתב רא"ב מדינה: 'בראשונה אציע לפניך כללים אשר הוצאתי מדרושים עמוקים אשר באו לידי מאדמת קדש תוב"ב, הט אונק' ושמע דברי חכמים, ואלו הם כללי דרוש ראשון עם תוספת טובה'.

ב. אוסף מאמרים וליקוטים שונים מהאר"י עצמו ומתלמידיו (דפים כז ע"ב – מט ע"א).
רא"ב מדינה מזכיר כאן את שמן משחת קדש: 'כבר נתבאר בהקדמות הראשונות בספר שמן משחת קדש' (דף לו ע"א); 'נתבאר בספר שמ"ק... יעויין שם, ועתה דע כי... כבר זכרנו בספר שמ"ק... ועדיין יש לדרוש בטעם הדבר הזה' (דף מד ע"ב).

ג. אוסף דרושים על התורה, על פי סדר פרשיות השבוע (דפים מט ע"א – צו ע"א).
בראשם כתב רא"ב מדינה: 'הרבה דרושים נמצאו לגורי האר"י בפסוקי הפרשיות, ולתשלוש מלאכתי זאת בחרתי אני הפעוט אבמ"י ללקוט ההקדמות שמפוזרים בתוכם ולהוסיף ולפרש ולברר המקום הצריך, אך עקרי הדרושים עתה לא יבואו מפורטים פה רק כללי כללים מההקדמות, וזה החילי ביום שלישי לחדש מרחשון שנת ה'ש"ץ ל"א'.

ד. 'הקדמות וענינים שונים' (דפים צו ע"א – קב ע"ב).

ה. חתימת הספר, הובאה לעיל עמ' 545.

[664] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1605, ס' 10703, קד + [לו] דפים.

דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[665] כת"י אוקספורד, בודלי 1855, ס' 18455, דפים 1–154(ii) (מניין מקורי: [א], א–קנד).

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

תוכן החיבורים וסדרם

אחר שתיארנו את שלושת הספרים שסידר רא"ב מדינה יכולים אנו לשוב אל הדברים שהוא כתב על ספריו, כמובא לעיל בראש סעיף זה, ולענות על השאלות אשר שאלנו שם.

א. ר' אברהם ברכיה די מדינה כתב כי שמן משחת קדש כולל 'הקדמות ראשונות' ואילו שמן זית זך כולל 'הקדמות שניות'. עיון בתוכנם של שני ספרים אלו יגלה את ההבדל בין

'הקדמות ראשונות' ובין 'הקדמות שניות'. שמן משחת קדש כולל את החיבורים היסודיים שבהם למדו מקובלי איטליה את סדר האצילות: התחלת החכמה, לימודי האצילות וקיצור יונת אלם. כל אחד מחיבורים אלה מרצה בשיטתיות ובשלמות את סדר האצילות, ועל כן קראם רא"ב מדינה בשם 'הקדמות ראשונות'. לעומת זאת, שמן זית זך כולל רק אוסף של דרושים, ליקוטים והקדמות וענינים שונים. כל אלו אינם מצטרפים לתיאור שלם של סדר האצילות, ועל כן קראם רא"ב מדינה בשם 'הקדמות שניות'.

ב. בהקדמת שמן משחת קדש שרטט רא"ב מדינה תכנית לכתיבת ספריו. תכנית זו ערוכה על פי הסדר הפשוט והברור: תחילה סדר האצילות ואחר סדר הכוונות, שהרי נסמכות הכוונות על הספירות ואי אפשר להבינן בלא לדעת תחילה את מהלך האצילות. בסדר זה הלכו כל המקובלים שערכו וסידרו את כתבי האר"י, ועל כן הקדים רא"ב מדינה בתכניתו את שני הספרים שעוסקים בדרושי האצילות – שמן משחת קדש ושמן זית זך, לספר שעוסק בכוונות התפילה – שתיל פורח.

כך הוא סדרם של הספרים על פי תוכנם ועל פי הנושאים שהם מפרשים. אך סדר אחר להם על פי חשיבותם ועל פי נחיצותם למקובל הרוצה לדעת על פיהם את קבלת האר"י. שמן משחת קדש ושתיל פורח הם ספרים שיטתיים שמרצים בצורה מסודרת ומלאה את סדר האצילות ואת סדר הכוונות, ואילו שמן זית זך הוא ספר מאסף האוגד בתוכו דרושים וליקוטים בענינים שונים. על כן הקדים רא"ב מדינה בהדרכתו לבניו את שני הספרים השיטתיים – שמן משחת קדש ושתיל פורח, לספר המאסף – שמן זית זך.

ג. סדר הלימוד שהציע רא"ב מדינה לבניו וההבחנה בין הקדמות 'ראשונות' ו'שניות' מורים על החיבורים שנחשבו בעיניו יסודיים ועיקריים להבנת סדר האצילות. חיבורים אלו – התחלת החכמה, לימודי האצילות ויונת אלם – היו גם לפני רבותיו ר' ישראל סרוק והרמ"ע מפאנו. מהם קיבל רא"ב מדינה את החיבורים הללו, ובשיטתם למד ולימד את סדר האצילות.

פרק שישה עשר

עריכות: משנת ש"פ עד שנת ת"י – אשכנז ופולין

חיבורים בקבלת האר"י שהיו בידיו של ר' אלכסנדר כ"ץ בפרנקפורט הגיעו אל ר' יוסף שלמה דלמדיגו. אחדים מחיבורים אלה, וחיבורים נוספים שהיו בידו, נדפסו על ידי תלמידו בהנויאה בשנים שפ"ט-שצ"א.

חיבורים בקבלת האר"י הגיעו גם אל ר' נתן נטע שפירא בקראקא. הוא פירש את קבלת האר"י בדרך מיוחדת, ואת פירושו שילב בתוך דרושו הרבים, הן אלה שכתב בספריו הן אלה שדרש לפני הציבור בקראקא.

החיבורים שהיו בידיו של ר' אלכסנדר כ"ץ הגיעו גם אל ר' נפתלי בכרך. את החיבורים הללו, וחיבורים נוספים שהיו בידו, שיקע ר' נפתלי בכרך בספר עמק המלך בתוספת דברים הרבה משלו. בספר זה סידר ר' נפתלי בכרך את כל מהלך ההאצלה במסכת אחת שלמה, וחילק אותה לשערים ולפרקים. בספר עמק המלך הגיעה עריכתם של כתבי האר"י בארצות אשכנז ופולין לשכלולה השלם. הספר נדפס באמשטרדם ת"ח, והיה הספר הראשון בדפוס שמרצה את מהלך ההאצלה המיוחד לקבלת האר"י.

ספר התחלת החכמה זכה בפולין להעתיקות רבות, ואף לעריכה מחודשת. בקראקא הגיה ר' יואל סירקיש את נוסח הספר, ובלובלין ערכו ר' אברהם קלמנקס מחדש. הוא הוסיף בגוף הספר דברים בשיטתו של ר' ישראל סרוק, וקרא לו שם חדש – מעין החכמה. גם ספר כנפי יונה בעריכתו של הרמ"ע מפאנו נערך מחדש בידי מקובלי פולין, והם הוסיפו בו דברים משל ר' ישראל סרוק.

[עה] עריכת ר' יוסף שלמה דלמדיגו

חיבורים רבים בקבלת האר"י היו בספרייתו של ר' יוסף שלמה דלמדיגו, ועליהם הוסיף וכתב חיבורים משלו. את החיבורים בקבלת האר"י שהיו בידיו של ר"ש דלמדיגו, הן אלה שהגיעו

אליו הן אלה שכתב בעצמו, ערך תלמידו ר' שמואל אשכנזי בשני ספרים: תעלומות חכמה ונובלות חכמה. את שני הספרים הללו הדפיס ר"ש אשכנזי בהנויאה שעל יד פרנקפורט בשנים שפ"ט-שצ"א, בעת שרי"ש דלמדיגו יושב באמשטרדם.¹

מנין הגיעו כתבי האר"י אל רי"ש דלמדיגו? על כך סיפר באיגרת ששלח אל תלמידו.

וכבר הודעתי לכ"ת שאם אין לי מזל בבנים... עכ"ז בהשגת הספרים גדול כח מזלי שלא שמעתי על ס' יקר שנמצא בעולם וחשקתי שלא השגתי... וכן כל הספרים של מהר"ר אלכסנדר הנ"ל באו לידי הנה משם וזולתם רבים ונכבדים, אבל אינם מספיקים כי תלמידי הם הכותבים לא הוא...²

רי"ש דלמדיגו נתכוון לקובץ החיבורים שערך ר' אלכסנדר כ"ץ בפרנקפורט, כמתואר לעיל סעיפים סב-סה. רי"ש דלמדיגו כותב כי ספרי ר"א כ"ץ 'באו לידי הנה משם', כלומר הגיעו לאמשטרדם שבה התיישב בשנת שפ"ח. ואכן, כפי שנראה בשורות הבאות, חיבורים שנכללו בתעלומות חכמה ונובלות חכמה נמצאים בקובץ שהיה בידו של ר"א כ"ץ וממנו הגיעו אל רי"ש דלמדיגו.

נתאר עתה את תוכנם של ספרי תעלומות חכמה ונובלות חכמה. לא נוכל לפרט כאן את כל החיבורים וקטעי החיבורים הכלולים בשני ספרים אלה, ועל כן נרשום רק את החשובים והעיקריים שבהם.

תחילה נרשום את החיבורים שרי"ש דלמדיגו אסף מכתבי קודמיו. חיבורים אלו כבר תוארו לעיל איש איש על מקומו כפי שנציין בשורות הבאות.

א. 'סדר האצילות בקיצור מופלג' מאת ר' חיים ויטל. בראשו: 'דרוש א"ק וקיצור כל האצילות ששלח כמהר"ר שמשון מירושלם תוב"ב'.³ החיבור תואר לעיל סעיף כא, והיה בידו של ר"א כ"ץ, כמתואר לעיל סעיף סג-סד.

ב. פירוש על 'סדר האצילות בקיצור מופלג' ובו דברי 'מורי ורבי ש"ן'. הפירוש פותח: 'דרוש אדם קדמון נשתלשל באמצעיתו פירוש...'.⁴ החיבור היה בידו של ר"א כ"ץ, כמתואר לעיל סעיף סד.

1 בשעריו של ספר תעלומות חכמה נכתב: 'להרב הכולל יושב בעיר אמשטרדם... הרב יש"ר בן הגאון כמהר"ר אליהו זי"א'. מקום מושבו 'פה אמשטרדם' נזכר באיגרת השנייה ששלח רי"ש דלמדיגו לתלמידו, נובלות חכמה, דפוס 667, דף [ח] ע"ב. תולדות חייו של הישר"ר דלמדיגו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך סח.

2 נובלות חכמה, דפוס 667, דפים [ג] ע"ב – [ד] ע"א.

3 תעלומות חכמה, דפוס 666, דפים נה ע"א – נו ע"א.

4 שם, דפים נו ע"ב – נו ע"א.

- ג. דרוש מתוך דרושי 'קודם האצילות' מאת ר' יוסף נ' טבול.
הדרוש פותח: 'תיקון האצילות הוא שכח"ב נעשו פרצופין'.⁵ החיבור תואר לעיל סעיף כב, והיה בידיו של ר"א כ"ץ, כמתואר לעיל סעיף סג.
- ד. קבלת מהר"י סרוק.
בראשו: 'קבלת מהר"י סרוג ז"ל. קבלת הרב האלהי ר' ישראל סרוג שקבל פה אל פה ממחר"ר יצחק אשכנזי זצ"ל'.⁶ החיבור היה בידיו של ר' אלעזר אלטשול בפראג, כמתואר לעיל סעיף ע, ובידיו של ר' אשר ב"ר יוסף בקראקא, כמתואר לעיל סעיף עא.
- ה. שתי הקדמות מאת הרמ"ע מפאנו.
שתי ההקדמות פותחות: 'טיהרא עילאה הוא דומה לשדה... ומ"ש אומרים א"ס מיוסד על הדרך שאמרו...'.⁷ שתי ההקדמות הן חלק מארבע הקדמות מאת הרמ"ע מפאנו, כמתואר בפרוטרוט לעיל סעיף סג.
- ו. פירוש מדרש הנעלם של רות מאת האר"י עצמו.
בסוף ספר נובלות חכמה שולב קטע גדול על מיתת המלכים מתוך פירוש מדרש הנעלם של רות שכתב האר"י עצמו, כמתואר לעיל סעיף יג. לקטע אין כותרת, והוא פותח במלים אלו: 'יצריך לדרוש ולחקור ולבאר ענין הח' מלכים בפרטות'.⁸
- ז. דרוש מתוך דרושי 'קודם האצילות' מאת ר' יוסף נ' טבול.
הדרוש פותח: 'לתת סיבה לשבירת הכלים ותקונם'.⁹ החיבור תואר לעיל סעיף כב, והיה בידיו של ר"א כ"ץ, כמתואר לעיל סעיף סג.
- ח. פירושים על ספרא דצניעותא מאת הרמ"ע מפאנו.
הפירושים פותחים כך: 'תנא ספרא דצניעות'... והביאור... שדורש בהתלבשות'.¹⁰ 'תנא ספר' דצניעות' פי' כבוד אלקים הסתר דבר'.¹¹ אלו הם פירושי של הרמ"ע מפאנו על ספרא דצניעותא שנכללו בספרו מעין גנים, כמתואר לעיל סעיף נט. שני פירושים אלה, במהדורתם הראשונה, נעתקו בקובץ 'סוד המרגלא' שערך ר' אלכסנדר כ"ץ בפרנקפורט, כמתואר לעיל סעיף סד, ומשם נעתקו ונדפסו הנה.

5 שם, דפים נז ע"א – נט ע"א.

6 שם, דפים עז ע"ב – פה ע"א.

7 שם, דף פה ע"א – ע"ב.

8 נובלות חכמה, דפוס 667, דפים קפ ע"א – קפב ע"ב.

9 שם, דפים קפב ע"ב – קפג ע"ב.

10 שם, דף קפד ע"א – ע"ב.

11 שם, דפים קפד ע"ב – קפה ע"א.

נתאר עתה את החיבורים בקבלת האר"י שכתב ר"ש דלמדיגו עצמו.

א. קיצור עולם התיקון.

חיבור קצר על סדר התלבשות הפרצופים בעולם האצילות.¹² בראשו: 'קיצור עולם התיקון למהר"ר יש"ר נר"ו'.

כך כתב בתחילת החיבור: 'סדר העולמים מלמטה למעלה... ודברים אלה כלם ביארתי באריכות בספר בפני עצמו שבו כלולה חכמת האר"י ז"ל, ואין דעתי כעת כי אם לרמוז דברים הצריכים לך כאן ולהבין ענין ההתלבשות'.
החיבור מסתיים: 'והא לך לפניך הכל מצוייר ומתוקן'. כוונת הדברים ללוחות שנמצאים בסוף ספר נובלות חכמה: 'דמות עולם האצילות אחר תקון החמשה פרצופים ודרך התלבשותם'.

ב. נובלות חכמה.

החיבור מרצה את תחילתו של מהלך ההאצלה, ובו ל"ו סעיפים ('עלים').¹³ בשער הספר נכתב: 'ספר נובלות חכמה המלמד לאדם דעת ומזמה, ובו עלים כמנין אל"ה נובלת עליה נכבדות, מדבר בו בכללות עולם התווה לפי דרך הרב החסיד כמהרר"י אשכנזי ז"ל'.
על ספר נובלות חכמה כתב ר"ש אשכנזי, תלמידו של ר"ש דלמדיגו, פירוש ארוך בשם 'נובלות אורח'.

ג. שבר יוסף.

החיבור מרצה את כל מהלך ההאצלה, ובו ע"ב סעיפים.¹⁴

•

הן נובלות חכמה הן שבר יוסף נסמכים על שיטת ר"י סרוק, ובמיוחד על פירוש ספרא דצניעותא שלו. השוואה בין שני החיבורים מעלה כי הם מקבילים בתוכנם ולשוניות זהים משותפים להם. נקביל כאן את תוכנם של שני החיבורים, עלה בנובלות חכמה כנגד סעיף בשבר יוסף.

נובלות חכמה עלים א-ד = שבר יוסף סעיפים א-ב; נו"ח עלים ז-ח = שב"י סעיף ג; נו"ח עלה ט = שב"י סעיף ה; נו"ח עלה יו = שב"י סעיף ו; נו"ח עלה יז = שב"י סעיף ז; נו"ח עלה יט = שב"י סעיף ח; נו"ח עלה כ = שב"י סעיף ט; נו"ח עלה כא = שב"י סעיף י; נו"ח עלים כב-כג = שב"י סעיף יא; נו"ח עלה כד = שב"י סעיף יב; נו"ח עלה כה = שב"י סעיף יד; נו"ח עלה כו = שב"י טו; נו"ח עלה כז = שב"י סעיף טז; נו"ח עלה כח = שב"י סעיף יח; נו"ח עלה לג = שב"י סעיף כא; נו"ח לד = שב"י סעיפים כג-כו; נו"ח עלה לה = שב"י סעיף כח; נו"ח עלה לו¹ = שב"י סעיפים כא-כה; נו"ח לו² = שב"י סעיפים כז-כט.

12 תעלומות חכמה, דפוס 666, דפים נג ע"ב – נה ע"א.

13 נובלות חכמה, דפוס 667, דף א ע"א-ע"ב ודפים קמט ע"א ואילך.

14 תעלומות חכמה, דפוס 666, דפים נט ע"ב – עז ע"ב.

כתיבתו של מי קדמה – של נובלות חכמה או של שבר יוסף? בשאלה זו כבר עסק ר"ש אשכנזי, תלמידו של ר"ש דלמדיגו, שהביא את שני החיבורים לדפוס.

אמר המגיה, המאמר הנכבד הזה מצאתי בתוך ספרי מהר"ר יש"ר מכתבת ידו, והוא מלוקט מספרי גורי האר"י, ובפרט מס' למודי אצילות ופי' ספרא דצניעותא. ונ"ל שקודם ס' נובלות חכמה תקן הרב האי מרגניתא, כי בו הרחיב מחשבותיו ובכאן מטפס ועולה בקצרה, ונראה שפסל את הראשונים בשנית.¹⁵

קביעתו של ר"ש אשכנזי כי כתיבתו של שבר יוסף קדמה לכתיבתו של נובלות חכמה טעונה בדיקה מעמיקה, אך לא נוכל לעשותה כאן.

•

חיבורים רבים נוספים היו בידיו של ר"ש דלמדיגו. תלמידו ר"ש אשכנזי כתב כי יש בידו 'כמה קונטרסים' שכתב הרב על אדם קדמון ועל עקודים ונקודים וברודים ועל תיקוני אריך וז"א ושאר חפצים שיש אצלי מחבוריו.¹⁶ נוסף על אלה אסף ר"ש דלמדיגו חיבורים רבים בקבלה בכלל ובקבלת האר"י בפרט. ר"ש אשכנזי ערך רשימה של חלק מן החיבורים הללו, והדפיסה בנובלות חכמה, דפוס 667, דף קצה ע"א-ע"ב.

[666] דפוס, תעלומות חכמה, בסיליאה [צ"ל הנויאה] שפ"ט, י + קי דפים.

[667] דפוס, נובלות חכמה, בסיליאה [צ"ל הנויאה] שצ"א, [ח] + רח דפים.

[עו] ספרי ר' נתן נטע שפירא

שני ספרים כתב ר' נתן נטע שפירא בקראקא,¹⁷ ושניהם נקראו בשם 'מגלה עמוקות'. האחד כולל 'דנ"ב אופנים על פרשת ואתחנן', נדפס בדפוס 668. השני, דרושים על התורה, נדפס בדפוס 669.

לעתים הזכיר רנ"ג שפירא את התאריכים שבהם דרש בציבור. נרשום ציונים אחדים: 'דרוש זה דרשתי פסח שפ"ג שחל בשבת בב"ה ישינה פה ק"ק קראקא';¹⁸ 'דרשה זו דרשתי יום אחרון של פסח שפ"ג, שנשרפו בתים רבים פה ק"ק קראקא לילה ראשונה של ח"ה יותר מג"ן בתים של אבנים';¹⁹ 'בער"ח שבט שפ"ו דרשתי פה ק"ק קראקא בבה"כ ישינה'.²⁰

15 הקדמה לשבר יוסף, תעלומות חכמה, דפוס 666, דף נט ע"ב.

16 נובלות חכמה, דפוס 667, דף קצר ע"ב.

17 תולדות חייו יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך נא.

18 מגלה עמוקות, דרושים על התורה, חלק שני, דפוס 669, דף יג ע"ב.

19 שם, חלק שני, שם, דף טו ע"א.

20 שם, חלק ראשון, שם, דף פ ע"ג.

שני ספריו של ר' נתן נטע שפירא גדושים במובאות מכתבי האר"י. החיבור השגור על פיו הוא ספר כנפי יונה בעריכת הרמ"ע מפאנו, שאותו הוא מזכיר עשרות פעמים. עוד הוא מצטט ספרים אלה: התחלת חכמה, ספר הבריאה (הוא החלק השני של התחלת החכמה), 'ליקוטי האר"י סוד סוכה' (חלק מלימודי האצילות), ספר המלבוש (האם הוא לימודי האצילות?), פירוש השירים של האר"י מאת ר' ישראל סרוק, פירוש ספרא דצניעותא, מאמר המרגלא, תיקוני תשובה, פלח הרמון, יונת אלם, ספר הכוונות.²¹ רוב החיבורים הללו נמצאים בקובץ החיבורים שערך ר' אלכסנדר כ"ץ בפרנקפורט, כמתואר לעיל סעיפים סב-סה. נוסף על אלה הוא מביא במקומות רבים את 'דברי האר"י ז"ל' או 'קבלת האר"י' בלא לפרש בשמו של חיבור מסוים.

רנ"ג שפירא נטל מלוא חופניים מקבלת האר"י, ודרושו מיוסדים על תכניה. לא נוכל לרשום כאן את כל הציטוטים מדברי האר"י בספרי מגלה עמוקות כי רבים המה. גם בדרושים שדרש רנ"ג שפירא לפני הציבור בקראקא לא נמנע מלהזכיר את דברי האר"י, ומהם נביא דוגמאות אחדות: 'כי באלו ד' מלכין איתמ' בהו מיתה בד"ה אבל לא בתורה כי ארעא אתבטלית...'²² 'מילואי השם ע"ב ס"ג מ"ה ב"ן הסכימו להיות ישראל בגלותן, ביאר ליחי ר'ואי...'²³ 'שד' מלכיות וגלות מצרים הי' נגד ה' גבורות דהיינו אותיות מנצפך...'²⁴ 'לתקן פ"ר דינים שהמשיך אדה"ר במשכו ה' אתוון של מנצפך... שהוצרכו לשכך פ"ר דינים...'²⁵ 'שהוא נגד שם ב"ן בקדושה כמ"ש האר"י...'²⁶ 'איתא בכנפי יונה קודם התפשטות ה' חסדים נקרא אברם אחר התפשטות ה' חסדים נקרא אברהם'.²⁷

רנ"ג שפירא סלל לו דרך מיוחדת בהבנת קבלת האר"י. בספרי מגלה עמוקות פירש את דרכי ההנהגה האלוקית על יסוד השמות האלוקיים ומילויי ההוי"ה המפורטים בסדר ההאצלה שלימד האר"י. שיטתו המיוחדת של רנ"ג שפירא ראויה לעיון מעמיק וזקוקה לתיאור שלם ומפורט. אלה חורגים מגבולות ספר זה, ורק משפטים אחדים שיציגו את עיקרי שיטתו נוכל להביא הנה.

ידוע הוא שהקב"ה מנהיג עולמו בד' עולמות אבי"ע, יש בהן ד' שמות ע"ב ס"ג מ"ה ב"ן, שהם סוד יחי אור, וכן ברוך כבוד ה' ממקומו... להשיג סוד ד' מלואי ההוי"ה אלו

21 את כתבי האר"י שהיו בידיו של רנ"ג שפירא תיאר יפה ר' אפרים זלמן מרגליות בהקדמתו לספר מגלה עמוקות על התורה: 'זך לקחו מספר עשרה מאמרות וכנפי יונה ויונת אלם ומספר הכוונות והתחלת החכמה ושאר קונטרסי האר"י אב לכולם'.

22 מגלה עמוקות, דרושים על התורה, חלק ראשון, דפוס 669, דף פב ע"א.

23 שם, חלק שני, שם, דף טו ע"ג.

24 שם, דף טז ע"ב.

25 שם, דף יז ע"א-ע"ב.

26 שם, דפים פא ע"ד - פב ע"א.

27 שם, דף פב ע"ג.

כי שם בא"י מלא כבוד ה'... כבוד ה' מלא את המשכן, שבאותו הפרק התחיל להשיג מילואי אותיות המשכן... ע"ב ס"ג מ"ה ב"ן כבר השגת...²⁸

ידוע שהקב"ה מנהיג עולמות אבי"ע בשמונה שמות הקדושים, ד' מילואי הויה ע"ב ס"ג מ"ה ב"ן כמ"ש, ובד' מילואי אהי"ה שהם סוד קס"א קמ"ג קנ"א... שמנה שמות אלו שבהם מנהיג הקב"ה את העולם, כי ד' הויות הם סוד החסדים, ד' אהי"ה הם סוד הגבורות...²⁹

ידוע שד' מילואי השם הם בד' עולמות אבי"ע ע"ב ס"ג מ"ה ב"ן בג' מילואי אהי"ה קס"א קמ"ג קנ"א... וחוזר ומפרש כנגד מילואי הויה שהם החסדים את גדלך, כנגד מילואי אהי"ה שהם הגבורות אמר את ידך החזקה...³⁰

ידוע שהקב"ה מנהיג עולמו בארבע שמות שהם הויה"ה אדנ"י א"ל אלהים...³¹

ידוע שהקדוש ברוך הוא מנהיג עולמו בג' שמות של אלהים דהיינו ג' עולמו' ב"ע יש בכל עולם מילוי מיוחד של אלהים...³²

ר' נתן נטע שפירא בוחן את משמעותם של השמות האלו קיים ושל ארבעת מילויי ההויה"ה – ע"ב ס"ג מ"ה ב"ן – ומפרש את ההנהגה המיוחדת לכל אחד מהם. בפירוש מילויי ההויה"ה ודרכי ההנהגה שבכל אחד מהם יחיד הוא רנ"ג שפירא ולא מצאנו לו חבר.³³

[668] דפוס, מגלה עמוקות, רנ"ב אופנים על פרשת ואתחנן, קראקא שצ"ז, [5] + קסו + טז + [5] דפים.

[669] דפוס, מגלה עמוקות על התורה, לבוב תקנ"ה, [4] + פו + קב דפים.

[עז] עריכת ר' נפתלי בכרך

ר' נפתלי בכרך, ממקובלי פרנקפורט,³⁴ נטל קונטרסים וחיבורים בקבלת האר"י וערכם וסידרם בספר אחד, הוא ספר עמק המלך.

בספר עמק המלך אגד ר"ג בכרך את הקונטרסים שהיו לפניו למהלך האצלה אחד, שלם ומסודר, ובכך היה לעורך הראשון שאיחד קונטרסים שונים לסדר האצלה רציף. עורכים שהיו לפניו אגדו קונטרסים שלמים בזה אחר זה לפי סדר מסוים, וכך התקרבו ליצירת סדר האצלה אך אליו לא הגיעו. קונטרסים אלו אינם מצטרפים לרצף אחד, וכך כל הרוצה לדעת נושא מסוים בסדר ההאצלה צריך לחזור אחריו מקונטרס לקונטרס. באופן זה סודרו כל ספרי

28 מגלה עמוקות, רנ"ב אופנים, אופן קמט, דפוס 668, דפים פט ע"ד – צ ע"ב.

29 שם, אופן קן, שם, דפים צ ע"ג – צא ע"ג.

30 שם, אופן צה, שם, דף מט ע"ב.

31 שם, אופן רו, שם, דפים קכט ע"א – ע"ב.

32 שם, אופן קנב, שם, דפים צב ע"א – צב ע"ג.

33 מפאת אורכה תובא הערה זו להלן עמ' 1031.

34 תולדות חייו יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך עג.

הדרושים שתוארו בפרקים הקודמים. לעומתם, פירק ר"ג בכרך את הקונטרסים שהיו בידיו לפי התכנים והנושאים הנידונים בהם והרכיב את כל הקטעים מחדש לפי סדר ההאצלה. כך בנה ר"ג בכרך מהלך אחד של האצלה, שלם מראשו לסופו, מכל דברי האר"י שהיו לפניו.³⁵ לא זו אף זו. ר"ג בכרך לא השאיר, כיתר עורכיהם ומסדריהם של כתבי האר"י, את ספרו בביתו, אלא נטלו והדפיסו בשלמות. ספר עמק המלך נדפס באמשטרדם ת"ח, ובכך היה לספר הנדפס הראשון שבו יכלו הכול ללמוד את סדר ההאצלה המיוחד לקבלת האר"י.³⁶

בין עמק המלך ובין ספר עץ חיים

באותן שנים שבהן ערך ר"ג בכרך את עמק המלך עסק גם ר' מאיר פופרש בעריכת ספר דרך עץ חיים, כמתואר להלן סעיף פח. ספר עמק המלך נדפס בשנת ת"ח, ועריכתו של דרך עץ חיים נסתיימה בשנת ת"י. שני המקובלים פירקו את הקונטרסים והחיבורים שהיו בידיהם לפי נושאייהם, ואחר סידרו אותם מחדש על פי מהלך האצלה אחד שלם שנחלק לשערים ולפרקים. אלא שהבדל גדול בין שני ספרים אלו: עמק המלך נוסד על קונטרסיהם של תלמידי האר"י ושל ר' ישראל סרוק גם יחד, ואילו דרך עץ חיים נוסד על חיבוריו וקונטרסיו של ר"ח ויטל לבדו. ההבדל נובע מן המקומות השונים שבהם נערכו שני הספרים: עמק המלך נערך באשכנז שבה היו מצויים חיבוריהם של תלמידי האר"י ור"י סרוק, ואילו דרך עץ חיים נערך בירושלים שבה היו מצויים חיבוריו של ר"ח ויטל.

הן ר"ג בכרך הן ר"מ פופרש חילקו את ספריהם לשערים ולפרקים כדוגמת ספר עץ חיים שכתב ר"ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף יז. ר' מאיר פופרש היה בדמשק ובה ראה את ספרו של ר"ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף ד. ממבנהו ומסדרו של ספר זה למד ר"מ פופרש כיצד לסדר את ספר דרך עץ חיים, כפי שהוא כתב בהקדמתו לספר, כמתואר להלן סעיף פח. גם ר"ג בכרך סידר את ספרו כדוגמת סידורו של ספר עץ חיים, כפי שכתב בהקדמתו לספר עמק המלך.

לכן כתבתי החיבור הזה וסדרתי בו שערים ופרקים, להיות שגם התלמיד החשוב מהר"ר חיים זל"ה עשה כן, ולא נתפשט ספרו בארץ הזאת.³⁷

מנין ידע ר' נפתלי בכרך את מבנהו של ספר עץ חיים? והרי לא הגיע הספר לחוץ לארץ, ובלשונו: 'לא נתפשט ספרו בארץ הזאת?' על כך למד מכלי שני – מאיגרתו של ר' שלומיל מדרזניץ שנדפסה בספר תעלומות חכמה, כמתואר לעיל סעיף ד. באיגרת זו תיאר ר' שלומיל

35 אמנם קדמו ר"ח ויטל בספרו תולדות אדם (מבוא שערים), אלא שהוא לא ייחשב על העורכים אלא על התלמידים-המחברים. ספרו של ר"ח ויטל לא נודע בציבור, ור"ג בכרך לא ראהו, כמתואר לעיל סעיף יט ולהלן סעיף פו.

36 עובדה זו ניכרת בהיעדרם של כתבי יד שבהם נעתק ספר עמק המלך. כיוון שנדפס הספר, והכול יכלו להשיגו וללמוד בו, שוב לא היה צורך להעתיקו, וכך הושווה גורלו של ספר עמק המלך לגורלם של ספרים שנדפסו תכף לכתיבתם. הוא הדין לספר הכוונות שערך ר' משה טרינקי, לספרי מגלה עמוקות ולחיבורים נוספים שנדפסו סמוך לכתיבתם.

37 עמק המלך, דפוס 673, דף ז ע"ד (מניין ראשון).

כיצד סידר ר"ח ויטל את ספר עץ חיים: 'וחלק אותם לחלקים, והחלקים לשערים, והשערים לפרקים'.³⁸

גם בגופו של עמק המלך ציטט ר"נ בכרך מספר עץ חיים: 'וכן ראיתי כתוב בספר עץ חיים שחבר הרב ק"ק מהר"ר חיים קלפרייז' (דף לג ע"ב), 'וכתב מהר"ר חיים קלפרייז זלה"ה בהקדמת ספר עץ חיים... וסוף דבריו...' (דף לג ע"ג-ע"ד). גם את הציטוטים הארוכים הללו לא נטל ר"נ בכרך מספר עץ חיים עצמו אלא מאיגרתו הנזכרת של ר' שלומיל מדרזניץ.

מבנה הספר

עיון בספר עמק המלך מגלה כי הוא בנוי מכל הקונטרסים שהיו באיטליה ובאשכנז בזמנו. קונטרסים וחלקי קונטרסים שכתבו ר"ח ויטל, ר"י טבול, ר"י סרוק, הרמ"ע מפאנו ומקובלי אשכנז משוקעים בספר, ואפשר לזהותם ולרשום את מקורותיהם. רישום מלא ומדויק של כל מרכיבי עמק המלך חורג מגבולות הספר שלפנינו, ולא נוכל לעשותו הנה. נרשום כאן חמישה מקורות לפרקים בעמק המלך, והם ילמדו על החיבורים שהיו לפני ר"נ בכרך ועל דרך שילובם בספרו.

- א. שער שעשועי המלך, פרקים כט-נ, דפים ו ע"ג - ח ע"ד.
פרקים אלו מיוסדים על לימודי האצילות. החיבור נעתק בידי ר' עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מד, ונכלל גם בקובץ הדרושים שערך ר"א כ"ץ, כמתואר לעיל סעיף סג.
- ב. שער שעשועי המלך, פרק סא, דף יא ע"א-ע"ב.
פרק זה מיוסד על פירוש ספרא דצניעותא מאת ר"י סרוק. הפירוש נעתק בידי ר' עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף נז, ונכלל גם בקובץ הדרושים שערך ר"א כ"ץ, כמתואר לעיל סעיף סג.
- ג. שער אדם קדמא סתם, פרק תשיעי, דפים מז ע"ב - מח ע"א.
פרק זה מיוסד על הפירוש לסדר האצילות בקיצור מופלג'. פירוש זה נמצא רק בקובץ הדרושים שערך ר"א כ"ץ, כמתואר לעיל סעיף סד. ר"נ בכרך נטל את הפירוש, העתיקו קטעים קטנים והוסיף ביניהם דברים משלו.
- ד. שער אבא ואמא, פרקים כט-ל, דפים עג ע"ד - עד ע"ב.
שני פרקים אלו מיוסדים על דרושי 'קודם האצילות' מאת ר"י טבול, שתוארו לעיל סעיף כב. נוסח ערוך ומעובד שלהם נמצא בקובץ הדרושים שערך ר"א כ"ץ, כמתואר לעיל סעיף סג. חלק מהדרושים הללו שוקעו כאן, לפי פירוט זה: סעיפים יד-טו בדרושי 'קודם האצילות' היו לפרק כט, סעיפים טז-כא היו לפרק ל.
- ה. שער עולם הבריאה, פרק שלישי ואילך, דף קסז ע"ב ואילך.
פרקים אלו מיוסדים על החלק השני של התחלת החכמה, ונוסחם כנוסח שהעתיק ר' עזרא מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מג. פרקים אלו נמצאים גם בקובץ הדרושים שערך ר"א כ"ץ

38 תעלומות חכמה, דפוס 666, דפים מח ע"ב - מט ע"א.

כחלק השני של לימודי האצילות, כמתואר לעיל סעיף סג, אבל נוסחו של ר"ג בכרך איננו מתאים להם אלא לנוסח שהעתיק ר' עזרא מפאנו.

על שניים מחמשת המקומות הללו, השלישי והחמישי, נוסף דברים אחדים שיש בהם כדי ללמד על שיטתו של ר"ג בכרך ועל דרך כתיבתו את ספר עמק המלך.

פירוש על 'סדר האצילות בקיצור מופלג'

המקור השלישי שצינו הוא הפירוש על 'סדר האצילות בקיצור מופלג'. בפירוש זה הובאו דברי 'מורי ורבי ש"ן', הוא ר' אלכסנדר כ"ץ, על היחס בין הקדושה ובין הטומאה ועל היחס בין האצילות ובין העולמות שתחתיה, כמתואר לעיל סעיף סד. בסוגיה זו הוסיף ר"ג בכרך דברים חשובים משלו.

וכשתעיין היטב תמצא באמת כי כל עולם של א"ס מקיף חבירו, ובטהירו מלביש כל אחד חבירו עד שמגיעים בהתלבשותם למעל' כמו למטה, ונוגעים בא"ס שבארץ התחתונה וא"ס בבעל הרצון עצמו, וזה סוד הפסוק מלוא כל הארץ כבודו, ואפילו במקום הקליפות מבחוץ וזהו נגד הסברא האנושית...

ולכן גזר הוא ית' אעפ"י שהדברים הם מאוסים, והם בערך שטן גי' נחש עם המלה שהוא הקליפה, והטינוף נוגע בהן הקדושה, אבל לא קדושה ממש רק ער, רצוני לומר שמערה הקדושה משם כמו המים מכים על שפת הארץ וחוזרים כרגע לאחוריהם, וזהו סוד והנה הרשעים כים נגרש.³⁹

ר"ג בכרך ממשיך את דברי ר"א כ"ץ על הנוכחות האלוקית, והוא מצטט את מלותיו. שניהם הולכים אחר חסידי אשכנז וסוברים כי הנוכחות האלוקית נמצאת בכול וממלאת את הכול, וכאשר הם מגיעים אל מקום הקליפות והטינופת הם מפרשים כי יש נוכחות ואינוכחות בעת ובעונה אחת – 'כמו המים מכים על שפת הארץ וחוזרים כרגע לאחוריהם'.

מדברי ר"א כ"ץ למד ר"ג בכרך לעניינו של שיר הייחוד שכתבו חסידי אשכנז. הוא מזכיר את הימנעותם של חכמי פולין מלומר את השיר, אבל בעקבות דברי ר"א כ"ץ על היחס בין הקדושה ובין הטומאה מצדיק ר"ג בכרך את שיר הייחוד ומתיר לאומרו.

לכן תקן רבי שמואל חסיד בשיר הייחוד אף כל טינופת לא תטנפיק,⁴⁰ והמבין יבין שמפני זה תקנו בקצת מקומות בארץ פולין שלא יאמרו אותו, וחיישינן שמא מין חברו וטעו בזה,⁴¹ ואדרבא זה הוא עיקר האמונה וטעות אדם הראשון כאשר אבאר.⁴²

39 עמק המלך, דפוס 673, דף מז ע"ד. וכן במקום נוסף: 'לכן בהטומאה יש י"א קליפות, שהחיות שלהם אינו עמהם ואינו מעורב בתוכם אלא עומד לבדו, בסוד יגער י"י בך השטן ג"ע וע"ר' (עמק המלך, דף טו ע"ג).

40 שירי הייחוד והכבוד, שיר ליום שלישי, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תש"ח, עמ' כז.

41 ברלינר, כתבים נבחרים, כרך א, ירושלים תש"ה, עמ' 150–151.

42 עמק המלך, דפוס 673, דף מז ע"ד.

ההתנגדות לאמירת שיר הייחוד יצאה מאת ר' שלמה לוריא (מהרש"ל). את דבריו הביאו שני חכמים: ר' שמואל יהודה קצנלנבוגן ור' מרדכי יפה.⁴³ הם הסבירו בפנים שונות את תקנתו של ר"ש לוריא שלא לומר את שיר הייחוד, אך לא קיבלו את דעתו, וטעמם ונימוקם עמם.⁴⁴ ר"נ בכרך נותן טעם חדש להתנגדותו של ר"ש לוריא לאמירת שיר הייחוד, טעם שלא נאמר לפניו כלל: התקנה שלא לומר את שיר הייחוד כלפי המלים 'אף כל טינופת לא תטנפיד' נתכוונה. דברים אלו ממקדים את הפולמוס על אמירת שיר הייחוד ביחס שבין הקדושה ובין הטומאה והטינופת, ובכך פותחים הם פתח חדש להבנתו.⁴⁵

ר"נ בכרך ראה בבירור היחס בין הקדושה ובין הטינופת את 'עיקר האמונה' ואת 'טעות אדם הראשון'. בכך הלך ר"נ בכרך אחר שיטתם של חסידי אשכנז, שעסקה רבות בשאלת הנוכחות האלוהית.⁴⁶ אלא שבין חסידי אשכנז ובין ר"נ בכרך הופיעה ונתחדשה קבלת האר"י, ועל כן הוא מצרף את עיקריה של חסידות אשכנז עם עיקריה של קבלת האר"י, כפי שכבר עשה לפניו ר' אלכסנדר כ"ץ בפרנקפורט, כמתואר לעיל סעיף סד.

לסוגיה זו חזר ר"נ בכרך פעם נוספת בספר עמק המלך. בעת שהוא מפרש את המצבים השונים בהתלבשותם של פרצופי האצילות הוא חורג מהסבר מהלך ההאצלה כדי להדגיש את החשיבות הגדולה הנודעת לבירור הדברים לאמיתם, שהרי קשורים הם לידיעת היחס בין הקדושה ובין הטומאה והטינופת.

ואני נפתלי המחבר כתבתי ההקדמות האלה בפרצופים הנוגעים זה בזה בהתלבשות אעפ"י שלא כתבתי עדיין מבנין זעיר ונוקביה שום דבר, להיות שדברי החכמה הזאת הם כשלהבת קשורה בגחלת, ואם לא אבאר פרצוף אחד עם חבירו אינו באפשריות להעמיק בו, כנודע להמעמיק בהחכמה הזאת, שלא יטעה בקראו הספרים המקצרים. ויש מקום לטעות בכל סוד וסוד, והדלוגים אינם לשער ולספר, ועל אחת כמה וכמה במקום שכותבים דבר בהיפוכו, וכי לא ירדו כולם לעומק השגתו ולקיצור לשונו בסוד רוח הקודש, כגון רגלי כולם שוים עד סוף האצילות, ועתיק יומין בבחינת מקיף הוא עד סוף העשייה מקום שחוזר להיות אין סוף. ואריך כתבו עליו שמפני זה נקרא אריך לפי שהוא

43 דברי ר"ש לוריא הובאו על ידי רש"י קצנלנבוגן בתשובתו שנכללה בשו"ת ר' משה איסרלש, סי' קכו, ועל ידי ר"מ יפה, לבוש התכלת, סי' קלג.

44 רש"י קצנלנבוגן כתב: 'וגזר במקומו שלא לאמרו על סמך מה שמצא כתוב בספר אחד ישן נושן נקרא כתב תמים כי האומר חרוז סובב את הכל ואתה בכל כו' הרי זה מחרף ומגדף ח"ו'. ר"מ יפה כתב: 'אך כבר עמד מוריניו... ובטל אותה בכל מקום שהיה שם אב"ד שלא יאמרו מטעם לא ניתן לכתוב, אבל לא השגיחו בו בכל הקהלות כי נראה להם טעם חיצון הוא'. דבריהם הובאו על ידי א' ברלינר, שם, עמ' 156–157. פרטים על המחלוקת בדבר אמירת שיר הייחוד כתב א' ברלינר, כתבים נבחרים, חלק א, ירושלים תש"ה, עמ' 67.

45 בדקתי, עד כמה שידי מגעת, ולא מצאתי כל התייחסות לדברי ר"נ בכרך על פולמוס שיר הייחוד. דבריו זקוקים לבירור ארוך ומעמיק, ולא נוכל לעשותו הנה.

46 דבריהם הובאו על ידי י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח, עמ' 174–182.

ארוך בכל העולמות יחד, ובאמת אינו מגיע כי אם עד סוף האצילות... והמעין בספרים אלו סובר שהוא כפשוטו, והאמת אינו כן.

וכמזהו אומרו שאבא ואמא גם עוברים טבור אריך בשום פנים, והיאך אומר רגלי אבא ואמא שוים עד סוף האצילות. ולא דייקו במלת אבא ואמא, שאינם עוברים טבור אריך בשום פנים, אבל ישראל סבא ותבונה הם פרצופיהם התחתונים עוברים ומלבישים עד הרגלים.

עד שמפני זה כתב מ"ו חיים קליפריז זלה"ה שאין מקום לקרוא בספריהם מה שהם כותבים מעצם החכמה, שלא נתנו חס ושלוש מקום לטעות, והמה עניינים המחריבים עולמות, ואיה"ב אפשר דבריהם הסותרים זה את זה בשער בפני עצמו. ועל כל פנים ספר הכנפי יונה הוא סולת נקיה, אך ורק שאין לו סדר ומדלג כמה עולמות, ואין לו סתר ואומר בקצור סודות נפלאים שאין להשיגם כי אם בטורח גדול מאוד.⁴⁷

האריך ר' נפתלי בכרך באזהרותיו ויצא נגד 'הספרים המקצרים' שתוכנם יכול להביא לידי טעות באותם 'עניינים המחריבים עולמות'. לאלו ספרים נתכוון? מציטו של ר"ג בכרך מתברר כי 'הספרים המקצרים' הם אלה:

א. המלים 'רגלי כולם שוים עד סוף האצילות' נמצאות ב'סדר האצילות בקיצור מופלג, שתואר לעיל סעיף כא, ונכלל בקובץ החיבורים שהיה בידו של ר"א כ"ץ, כמתואר לעיל סעיף סד.

ב. המלים 'שמפני זה נקרא אריך לפי שהוא ארוך בכל העולמות יחד' נמצאות בשני חיבורים: האחד, לימודי האצילות, שתואר לעיל סעיף מד.⁴⁸ השני, 'קבלת מהר"י סרוק', שתואר לעיל סעיף ע. כך נכתב בהג"ה על חיבור זה: 'לזה נקרא אריך שהוא ארוך ככל העולמות יחד'.⁴⁹

דברי ר"ג בכרך נגד 'הספרים המקצרים' חוזרים אל דברי 'מורי ורבי ש"ן', הוא ר' אלכסנדר כ"ץ, שהובאו לעיל סעיף סד. שם הציג ר"א כ"ץ סתירה בין כנפי יונה ובין סדר האצילות בקיצור מופלג באשר לדרך התלבשותם של הפרצופים באצילות. ר"ג בכרך ממשיך בעקבותיו, מביא ציטוטים נוספים בעניין התלבשות הפרצופים, וטוען כנגד כולם כי לשונם קצרה ואפשר לטעות בה. משום כך מעדיף ר"ג בכרך את ספר כנפי יונה שאינו מקצר בלשונו ודבריו אינם מביאים לידי טעות.

47 עמק המלך, שער אבא ואמא, פרק לב, דפוס 673, דף עד ע"ג.

48 כת" 551, שהיה בפרנקפורט, דף יח ע"א.

49 דפוס 624, דף פ ע"ב.

לסוגיה זו נדרש ר"נ בכרך במקום נוסף בעמק המלך. אחר שהוא מרצה על הדרכים שבהן עתיק ואריך מתפשטים באצילות הוא קובע כי אלו הם יסודותיה ועיקריה של ההאצלה ועל כן חייבים לדקדק בידיעתם.

וכבר ביארתי לך ענין נפלא ונורא מאוד שלא דברו בו המקובלים, וזהו מה שאמר בעל כנפי יונה... ומה שמבאר אינו כי אם טפה מן הים, אבל כלל דבריו הם סולת נקייה, מה שאין כן תלמידים אחרים כתבו ענינים בקצת מה שמחריבין עולמות. כמו שאומר מ"ו הגאון הגדול החסיד מהר"ר ישעיה סג"ל זלה"ה ר"מ דק"ק ירושלים בכתבו שאמר ג"כ קצת תלמידים טעו ולא הבינו את רבם עד הקצה האחרון, וכולם כתבו קונטרסים ויש בהם חילוקים רבים המחריבים עולמות. ואומר הדבק עצמך בספר יונת אלם, שהוא ממש קצת פירוש על הכנפי יונה, שראה שהוא מבחר ספריו שנתפשטו בחוצה לארץ.⁵⁰

כאן חזיק ר' נפתלי בכרך את הליכתו אחר ספר כנפי יונה בראיה מדברי ר' ישעיה הורביץ באגרתו לר' שמואל מפרמישלא, שקטעים ממנה הובאו לעיל סעיפים ד, סב. אלא שר"י הורביץ הזכיר רק את ספר יונת אלם ולא את ספר כנפי יונה, והמשפט שספר יונת אלם הוא 'ממש קצת פירוש על הכנפי יונה' הוא פירושו של ר"נ בכרך על דברי ר"י הורביץ. כך יכול היה ר"נ בכרך ליטול את המלצתו של ר"י הורביץ להידבק בספר יונת אלם ולהרחיבה להמלצה על ספר כנפי יונה ולהכרזה כי הוא 'מבחר ספריו שנתפשטו בחוצה לארץ'.

עולם הבריאה'

המקור החמישי שצינו הוא 'שער עולם הבריאה'. שער זה נעתק בקונטרס לעצמו, ובהם הוא נקרא 'עולם הבריאה'. הקונטרס נעתק בכת"י 670-672 עם הערות המתחילות או מסתיימות במלים 'נלע"ד נפתלי בכרך'. הערות אלו נכללו בידי ר"נ בכרך בספרו עמק המלך, בלא הזכרת שמו עליהן. הערות אחדות שולבו בגוף הספר, ואחרות הועמדו לבדן, כגון ההערה בדף קעב ע"א.

סיכום

רשמנו חמישה מקומות בספר עמק המלך וראינו כיצד שוקעו בהם קטעים ופרקים שלמים מהחיבורים שהעתיק ר' עזרא מפאנו ומקובץ הדרושים שהיה בידיו של ר' אלכסנדר כ"ץ.⁵¹ עוד

50 עמק המלך, שער גופו של אריך ושל עתיק יומי, פרק ה, דפוס 673, דפים סט ע"ד – ע ע"א. דברים נוספים בסוגיה זו כתב ר"נ בכרך, שם, פרק ג, דף סח ע"ד.

51 הראשון בשלושה מקורות אלו נדפס בתעלומות חכמה, ובהחלט ייתכן כי מספר זה נטל ר"נ בכרך את הדברים לספרו, אך שני המקורות הבאים לא נדפסו, והם מוכיחים כי קובץ הדרושים שערך ר"א כ"ץ הגיע אל ר"נ בכרך וממנו לקח דברים לספרו עמק המלך.

ג' שלום, אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 4, טורים 49-50, כתב שר"נ בכרך לקח דברים מספרו של ר"ש דלמדיגו. אלא ששלום לא הכיר את קובץ החיבורים שהיה בידיו של ר' אלכסנדר כ"ץ, ולפיכך לא ידע שממנו באו הכתבים הן לר"ש דלמדיגו הן לר"נ בכרך.

ראינו כיצד הוסיף ר"נ בכרך דברים משלו על הפסקאות שנשל מכתבי קודמיו. אלו הן דוגמאות מעטות בלבד הבאות להעיד על הכלל כולו, שאותו כתב המחבר עצמו.

והנה אתה החכם המעיין בספרי זה תראה שהוא כולל אליו כל הקונטרסים אשר נתפשטו בח"ל, ובקיצור יפה עם ההוספה שהוספתי משכלי בסייעתא דשמיא.⁵²

[670] כת"י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 1410, ס' 37536, דפים 58–81 (מניין מקורי: א–כד). דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

[671] כת"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 119, ס' 4784, דפים 76 ע"א – 99 ע"ב. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

[672] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 1220 □, ס' B 483, דפים א–כג. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

[673] דפוס, עמק המלך, אמשטרדם ת"ח, כא + קעח + [ב] דפים.

[עח] עריכות 'התחלת החכמה'

ספר 'התחלת החכמה' נכתב בידי אחד מתלמידי האר"י, כמתואר לעיל סעיף כט. החיבור הגיע לאיטליה ונערך בה פעמים אחדות, כמתואר לעיל סעיפים מג, מז, מט. ממנה הגיע לאשכנז, כמתואר לעיל סעיף סג וסעיף ע, ולפולין, כמתואר לעיל סעיף סט וסעיף עא. כל אלה ההעתיקות והעריכות שנעשו ל'התחלת החכמה' עד שנת ש"פ. העתיקות ועריכות נוספות לחיבור נעשו בפולין בשנות הת' הראשונות, ואותן נתאר עתה.

עריכת ר' יואל סירקיש בקראקא

העתיקה של ספר התחלת החכמה נמצאת בכת"י 674. החיבור נחלק כאן לע"ח פרקים, ולא לע"ז פרקים כאשר עשו מקובלי אשכנז, כמתואר לעיל סעיף סג. כתב היד איננו שלם, ולפנינו נמצאים רק פרקים כד–עח. בסוף החיבור נכתב.

העתיקתיו מספרו של הגאון... מוהר"ר יואל אב"ד ור"מ דק"ק קראקא... וכל אשר תמצא בספר הזה בצדו הועתק מספרו ג"כ אשר הגיה הוא בעצמו ובכבודו ובכתיבת ידיו ממש.

המעתיק משתבח בעותק שהיה לפניו – התחלת החכמה 'בכתיבת ידיו ממש' של ר' יואל סירקיש, מחבר ספרי בית חדש.⁵³ ר"י סירקיש נפטר בשנת ת', ומכאן שספר 'התחלת החכמה' שאותו הוא 'הגיה' בעצמו ובכבודו נכתב לפני שנה זו. התחלת החכמה בכתיבת ידו של ר"י סירקיש לא הגיע אלינו, ואין לנו אלא כת"י 674 שנעשה על פיו.

52 עמק המלך, דפוס 673, דף 1 ע"ד.

53 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך נב.

[674] כת"י אוקספורד, בודלי 2032, ס' 19317, דפים 177–184. דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. לא שלם.

העתקת ר' יעקב קאפל בקראקא

ספר התחלת החכמה, בהעתקתו הראשונה של ר' עזרא מפאנו, הכיל שני חלקים: על עולם האצילות ועל עולם הבריאה, כמתואר לעיל סעיף מג. החלק השני לבדו נעתק בקראקא, והיה בידיו של ר' אשר ב"ר יוסף, כמתואר לעיל סעיף עא.

חלק זה נעתק בכת"י 675, ובראשו נכתב: 'ספר הבריאה'. החיבור מתחיל: 'מגיד מראשית אחרית שתחלת בריאתו של עולם רמז לנו על העולמות ארבעתן כי בעצמותו ית' רמז לנו העולמות אצילות אשר כל הנאצלי נאצלי ממנו...'. בסופו כתב המעתיק שמו ומקומו.

נאם הסופר הנותן באמרי שפר המכונה קאפל בן א"א דוד ז"ל מקק"ק [=קהילת קודש קראקא].⁵⁴

המעתיק כתב את שמו ומקומו, אך לא את זמנו. את החסר נוכל להשלים באומד משני כתבי יד נוספים שהעתיק בקראקא – פרי עץ חיים בכת"י 786 ונוף עץ חיים בכת"י 804, כמתואר להלן סעיף פח. בשני כתבי יד אלה ציין המעתיק שמו 'יעקב קאפל סופר', ואת השנים ת"י–ת"א כזמן העתקתם.

[675] כת"י אוקספורד, בודלי 1837, ס' 18432, דפים 183 ע"א – 200 ע"א. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. כתיבת ידו של הסופר ר' יעקב קאפל מקראקא.

עריכת ר' אברהם קלמנקס

ספר התחלת החכמה, שנעתק בקובץ החיבורים שערך ר' אלכסנדר כ"ץ, כמתואר לעיל סעיף סג, נחלק לשבעים ושבעה פרקים. בצורה זו הגיע התחלת החכמה אל ר' אברהם קלמנקס בלובלין. הוא נטל את החיבור, ערך אותו מחדש, הוסיף דברים בפרקיו הראשונים וגם שם חדש נתן לו – מעין החכמה.

ר' אברהם קלמנקס הדפיס את מעין החכמה באמשטרדם ת"ב, הוא דפוס 676. בהקדמתו כתב כי הדפיס את הספר בעקבות עמק המלך שנדפס באמשטרדם ת"ח, כמתואר לעיל סעיף עז. עמק המלך, לטעמו של ר"א קלמנקס, הוא ארוך, קשה להבנה ואיננו מסודר כדבעי, ועל כן איננו מתאים לתלמודה של קבלת האר"י.

על כן קנאתי לה' וחלצתי ואזרתי חלצי כגבר להביא לבית הדפוס מעט מזער כתבי הרב ז"ל אשר ממנו אנכי מדבר, כי עת לחשות ועת לדבר ובדרך קצרה וקל להבין ולחבר

54 כת"י 675, דף 200 ע"א.

כל עקרי ההקדמות אשר עליהם כל ספרי המקובלי' ידבר... והנה אף כי הקדמני הרב אשר הביא לבית הדפוי את ספר עמק המלך והוא אוצר בלום, אך כי רצה לגלות את מצפוני החכמה להראו' את השרים את יפיה וכסה בכפל כפלים, כמגלה זרת ומכסה טפחים, כי יצא מן המכוון בריבוי הדברי' אשר הכניס זה בזה בערבובי' דברי', ולא בזה הדרך ישכון אור החכמה להאיר להמתחילים בהחכמ' הנורא(!) הזאת (דף א ע"ב).

על כן חיפש ר"א קלמנקס חיבור אחר – חיבור קצר ופשוט המרצה את קבלת האר"י בדרך קלה וברורה, והוא מצאו בחיבור התחלת החכמה. בהקדמתו לחיבור הדגיש ר"א קלמנקס כי חיבור זה הוא 'מעט הכמות ורב האיכות', בניגוד לעמק המלך, ועל כן קרא לו בשם 'מעין החכמה'.

וע"כ קראתי שמו מעיין החכמה, כי כמו המעיין הזה הוא נקב קטן ואח"כ המים מתרחבים והולכי' כן ספרינו זה הוא מעט הכמות ורב האיכות, וחכם ונבון על ידו תחבולות יקנה, לעמוד על דברי חכמים וחידותם ולהבינם על אמיתת', כי על הקדמות אלו הם בנוי', בפרט הכנפי יונה ועמק המלך ועשרה מאמרות (דף א ע"ב).

בסיום ההקדמה העיד ר"א קלמנקס כי שינה את נוסח החיבור שהיה לפניו.

וה' יודע ועד כי לא לכבדי עשיתי, וגם מעט מזער מדעתי הוספתי, אך לזכות את הרבי' היא כוונתי (דף א ע"ב).

מה הוסיף ר"א קלמנקס לחיבור 'התחלת החכמה' המקורי? לא נוכל לערוך כאן השוואה מלאה בין שני החיבורים ולהציג את כל ההבדלים ביניהם, ועל כן נסתפק בשתי דוגמאות.

בתחילת החיבור הוסיף ר"א קלמנקס את עניינו של המלבוש, על פי דברי ר"י סרוק. בפרק ב, אחר המלים 'לפי שאינו בהיר כל כך כא"ק', נוספו משפטים אלה.

מפני שבאור קדמון זה יש בו אור עצמותו יתברך שנשאר ממנו הרושם כנ"ל וגם רושם מכל אותיות המלבוש שהם רל"א פנים ורל"א אחר, ועיין עליהם בספר עמ' המלך או בספר נובלות חכמה ותמצאם שם.

ר' אברהם קלמנקס שינה גם את סופו של החיבור. לעיל, סעיף סג, ראינו כיצד העבירו מקובלי אשכנז את החלק העוסק בעולם הבריאה מ'התחלת החכמה' אל 'לימודי האצילות', ואף על פי כן השאירו בסוף התחלת החכמה את המשפט המקורי המשמש פתיחה לחלק העוסק בעולם הבריאה. ר"א קלמנקס חש בחוסר משמעותו של משפט זה, ועל כן השמיטו וכתב משפט אחר תמורתו.

... הבו יקרא לדיוקנא דמלכ', כי הוא בעולם התחתון דוגמת זעיר בעולם העליון, וע"י זה יתייחד העולם התחתון בעולם העליון, ויהיה הכל אחד יחיד ומיוחד זה בזה ויבא משיחנו במהרה בימינו, ואז יהיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אח', וע"ז

אמרו חז"ל תלמידי חכמי מרבנים שלום בעולם, שמיחדים העולמות זה בזה ועושים שלום במרומו, וזה הוא שנאמר ה' עוז לעמו יתן, שתפילין נקראו עוז, ובוזה יברך את עמו בשלום.

כך השלים ר"א קלמנקס את עריכתם של מקובלי אשכנז – החלק הראשון של התחלת החכמה שעוסק בעולם האצילות היה לחיבור עצמאי ושלם, ובסופו משפטי סיום וחתימה.

•

שני נוסחיו של התחלת החכמה – הן הנוסח המקורי הן הנוסח הערוך בידי ר"א קלמנקס – היו לנגד עיניו של ר' יוסף שמואל בהיותו בקראקא.⁵⁵ חמישים שנה מאוחר יותר, בעת שהיה רבה של פרנקפורט, ביקר ר' יוסף שמואל בחריפות את עריכתו של ר"א קלמנקס וראה בהדפסתה מעשה גנבה. כך כתב בשנת תס"א: 'בידי הוה עובדא נהירנא, זה חמישים שנה שבידי ספר נחמד כתוב על חכמת הקבלה, נקרא תחלת חכמה, והנה קם מאן דהוא תלמיד חדש שישן אין בו והדפיסו על שמו, והנה גנוב הוא אתו'.⁵⁶

[676] דפוס, מעין החכמה, אמשטרדם ת"ב, כב דפים.

עריכת ר' דוד הורביץ

החיבור התחלת החכמה נדפס אפוא לראשונה בדפוס 676, אך לא בשמו המקורי אלא בשם מעין החכמה, ולא בנוסחו המקורי אלא בנוסח שערך ר"א קלמנקס. בשם זה ובתוכן זה נדפס החיבור פעמים אחדות. האם הגיע החיבור בנוסחו המקורי, בלא הוספותיו של ר"א קלמנקס, אל הדפוס?

בדקנו את כל דפוסי מעין החכמה ומצאנו כי השלישי שבהם, בתוך הר אדני, פולנאה תקע"א (דפוס 677), שונה לגמרי מנוסח הדפוס הראשון והדפוסים ההולכים אחריו, וכי בו, ורק בו, יימצא הנוסח המקורי של החיבור.⁵⁷

מעין החכמה שבדפוס 677 נערך ונתקן בידי ר' דוד הלוי הורביץ. לפניו היה מעין החכמה בדפוס 676, ואת הקדמתו של ר"א קלמנקס לספר שב והדפיס ר"ד הורביץ בראש דפוס 677. ר"ד הורביץ שינה את הקדמתו של ר"א קלמנקס והשמיט ממנה שורות רבות. בסוף ההקדמה כתב.

וגם מעט מזע' מדעתי לא הוספתי, אך לזכות הרבים היא כוונתי.

מה פירוש המלים 'מדעתי לא הוספתי'? לעיל ציטטנו את המשפט שכתב ר"א קלמנקס בסוף הקדמתו: 'וגם מעט מזער מדעתי הוספתי'. ר' דוד הורביץ חלק על מעשהו של ר"א קלמנקס,

55 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך פט.

56 הסכמה על ספרו של ר' אברהם רוויגו, אשל אברהם, פיורדא תס"א. דברי ר' יוסף שמואל הובאו על ידי א' שישא, שלשה ספרים נעלמים, עלי ספר ב (תשל"ד), עמ' 240; ש"ז הבלין, הערת העורך, עלי ספר יא (תשמ"ד), עמ' 134.

57 כתבתי על כך בהערה, עלי ספר יב (תשמ"ו), עמ' 133.

וכנגדו הוא מכריז ומדגיש: 'וגם מעט מזע' מדעתי לא הוספתי'. ואכן בדיקת נוסחו של דפוס 677 מעלה כי המלבוש ושאר תוספותיו של ר"א קלמנקס נעדרים ממנו, וכי הוא מתאים לנוסחו המקורי של החיבור.

גם סיום החיבור בדפוס 677 הוא הסיום המקורי שלו. את משפטי הסיום, שהוסיף ר"א קלמנקס לחיבור, השמיט ר"ד הורביץ, ובמקומם הדפיס את משפטי הסיום המקוריים של החיבור.

הבו יקר לדיוקנא דמלכא. ונשלם בזה העולם אצ"י כעת הזאת. ואחרי אשר הראנו ה' את אלה בעולם האצ"י, מחילה לאל, נשאלה ממנו בתפלה ויאר פניו אתנו סלה ויראנו נפלאות מתורתו ולדבר בעולם הבריאה.

זהו המשפט המסיים את עולם האצילות ופותח את עולם הבריאה, כאשר היה בנוסח המקורי והשלם של החיבור שהכיל שני חלקים: חלק ראשון שעוסק בעולם האצילות וחלק שני שעוסק בעולם הבריאה.

נראה כי אחד מכתבי היד של התחלת החכמה היה לפני ר' דוד הורביץ, ועל פיו חזר אל הנוסח המקורי של החיבור. נמצא כי אמנם שמו של החיבור שבדפוס 677 הוא מעין החכמה, אבל תוכנו ונוסחו הוא של התחלת החכמה.

[677] דפוס, מעין החכמה, בתוך ספר הר אדני, פולנאה תקנ"א, דפים כה-לח.

[עט] עריכות שונות

עריכות נוספות נעשו לכתבי האר"י בין שנת ש"פ ובין שנת ת"י, רובן בפולין ומיעוטן באשכנז. את העריכות הללו נתאר כאן.

כנפי יונה, עריכת מקובלי פולין

ספר כנפי יונה נערך בידי הרמ"ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מה. אחר הגיע הספר לאשכנז, ובה נוספו בראשו הצמצום והמלבוש, כמתואר לעיל סעיף סג. מאשכנז הגיע הספר לפולין, ומקובליה הוסיפו בו פסקאות חדשות. ההעתקה הקדומה ביותר של עריכה זו נמצאת בכת"י 678, והיא נעשתה בשנת שפ"ז בקראקא.

מנין נטלו מקובלי פולין תוספות אלו? כדי להבין את דרך עריכתם עלינו לשוב אל ספר תק"ן ליקוטים, שתואר לעיל סעיף נח. שם ראינו כיצד פירק הרמ"ע מפאנו את ספר כנפי יונה וערך אותו מחדש בחיבורים אחדים. אחד מאלה הוא תק"ן ליקוטים, שבו סידר הרמ"ע מחדש סעיפים רבים מספר כנפי יונה בתוספת פסקאות חדשות. את הפסקאות הללו נטלו מקובלי פולין ושילבו בגופו של ספר כנפי יונה.

נמצאו עריכותיו של הספר כנפי יונה סובבות במעגל. הרמ"ע מפאנו ערך את הספר, ועריכתו הגיעה אל מקובלי אשכנז. הם ערכו את הספר שנית, והוסיפו בו דברים בתחילתו. הרמ"ע פירק

את כנפי יונה, וערכו מחדש בתק"ן ליקוטים בתוספת דברים. שתי העריכות האחרונות הגיעו אל מקובלי פולין: כנפי יונה בעריכתם של מקובלי אשכנז וספר תק"ן ליקוטים. מקובלי פולין בחנו את ההבדלים שבין שתי העריכות, ואת הפסקאות שנוספו בתק"ן ליקוטים הוסיפו הם בתוך כנפי יונה. כך שבו מקובלי פולין אל כנפי יונה הערוך בידי הרמ"ע, אחרי שהוא עצמו פירק אותו, והשלימו את תוכנו בפסקאות חדשות שהוסיף הרמ"ע בספר אחר.

נרשום דוגמאות אחדות לפסקאות שמקובלי פולין הוסיפו בספר כנפי יונה.

א. חלק ראשון, פרק סז.

הנוסח המקורי הוא: 'ובפסוק בידך אפקיד רוחי... הכתוב בסבא בפ' משפטים, ועליו נוספו שורות אלו: 'שהנשמה מתלבשת... מת"ת ומלכות'. פרק סז בכנפי יונה הוא סעיף תנב בספר תק"ן ליקוטים, ובסופו נמצאות שורות אלו.⁵⁸

ב. חלק ראשון, פרק סח.

הנוסח המקורי הוא: 'כוונת אמן יש הויה... וזהו ה' בחכמה יסד ארץ', ועליו נוספו שורות אלו: 'וסימנך הטה אלהי אונך... לשם יב"ק שבגי' בנ"ס'. פרק סח בכנפי יונה הוא סעיף תנג בספר תק"ן ליקוטים, ובסופו נמצאות שורות אלו.⁵⁹

ג. חלק ראשון, פרק ע.

הנוסח המקורי הוא: 'וכשמברך ברכת המזון... ברכת המזון כולו שם ב"ן'. ועליו נוספו שורות אלו: 'ויכלול מילוי המילוי... ארץ דעבדא מזון'. פרק ע בכנפי יונה הוא סעיף תנה בספר תק"ן ליקוטים, ובסופו נמצאות שורות אלו.⁶⁰

השורות הנוספות הן מדברי ר' ישראל סרוק, והן מבחינות בין הכוונה שבני ארץ ישראל צריכים לכוון בה ובין הכוונה שהגרים בחוץ לארץ צריכים לכוון בה. מקורה של הבחנה זו באיגרתו של ר"י סרוק, כמתואר לעיל סעיף מד. דברי ר"י סרוק על כוונת ברכת המזון לא התקבלו על הכול, והרמ"ע מפאנו חלק עליהם, כמתואר לעיל סעיף נט. לעומת זאת, הביא ר' אלכסנדר כ"ץ את הבחנתו של ר"י סרוק בין בני ארץ ישראל ובין בני חוץ לארץ באריכות ובתוספת ביאור, כמתואר לעיל סעיף סד. גם מקובלי פולין הסכימו לדברי ר"י סרוק, והם שילבו אותם בתוך ספר כנפי יונה עצמו.

ד. חלק ראשון, פרק קב.

הנוסח המקורי הוא: 'עוד כונה אחרת צריך לכוין כשאומ' ויכולו... ובדעת חדרי' ימלאו', ועליו נוספו שורות אלו: 'זעתה צריך לדעת שבכל א' משלשה ויכולו טוב לכוון... ושתיהן

58 כת"י 487, דף 124 ע"ב.

59 שם, דף 124 ע"ב.

60 שם, דפים 125 ע"ב – 126 ע"א.

עולות אל הנשמה'. פרק קב בכנפי יונה הוא חלק מסעיף תסג בספר תק"ן ליקוטים, ובסופו נמצאות שורות אלו.⁶¹
בספר תק"ן ליקוטים סומנו שני קווים בצדן של שורות אלו, לומר כי אלו הם דבריו של ר' ישראל סרוק.

עריכתם של מקובלי פולין היא עריכתו האחרונה של ספר כנפי יונה. עריכה זו זכתה להעתיקות רבות, כולן בכתיבה אשכנזית, והקדומות שבהן נעשו בשנים שפ"ח, שפ"ט ות"ח. על פי אחת מהעתיקות אלו נדפס ספר כנפי יונה בדפוס 684.

- [678] כת"י אוקספורד, בודלי 1737, ס' 17768, 265 דפים.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
חתימות מעתיקים: 'כה דברי הכותב הטריד והשפל זעליג סופר סת"ם דק"ק קראקא המפוארה' (דף 133 ע"ב), 'שייר מ'זמור ליום השבת טז'ב' להודות ל'פ"ק [=שפ"ז] אני יעקב הסופר מטישאוויץ' (דף 238 ע"ב), 'היום יום שלישי... אני הסופר אשכול הכופר יעקב מטישאוויץ מהמדינה פולין קטן' (דף 265 ע"ב).
- [679] כת"י האלי, האוניברסיטה Cod. Hebr. Yb 4.4Q, ס' 14636, 130 דפים.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
חתימת המעתיק: 'כתבתי שנת ב"א יש"ע ה' ל'פ"ק [=שפ"ח]' (דף 112 ע"א).
- [680] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8 6675 □ (לשעבר היכל שלמה, ג II 25), ס' 22810, 83 דפים.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
בראשו: 'אתחיל לכתוב ספר כנפי יונה... יום ד' כ"ז חשון שפט ל'פ"ק... הק' נפתלי בר שמואל הלוי איש גינץ מק"ק פרנקפורט דמיין'.
- [681] כת"י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 1348, ס' 15646, דפים 1-95.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
בסוף החלק הראשון: 'זסיים... בחדש תשרי שנת תיו חית [=ת"ח] ל'פ"ק נאם פתחיה ב"ר בנימין מק"ק בומסלא [Mlada Boleslav]'.
- [682] כת"י אמשטרדם, עץ חיים 47 C 10, ס' 38747, רצה דפים.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
- [683] כת"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 118, ס' 4783, ל + לב + לח + יב דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
בשער המעוטר: 'כל זה כתבתי בכתיבות ידי בעצמי... הק' אברהם כמוהר"ר יודא סגל זצ"ל מפינטשוב, יום א יב אדר תצב"לפק [=תצ"ב] ק"ק לנצבורג [Landsberg]'.
- [684] דפוס, כנפי יונה, קארעץ תקמ"ו, סב + מ דפים.

61 שם, דף 130 ע"א-ע"ב.

ספר הכוונות מאת ר' יהודה רומנו

ר' יהודה רומנו כתב ספר כוונות, כמתואר לעיל סעיף כח. הספר הגיע גם לאשכנז ופולין, ונעתק בהן. העתקות אלו אינן שלמות, וכולן נעתקו יחד עם מאמר המלואים שכתב הרמ"ע מפאנו.⁶²

[685] כת"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 119, ס' 4784, דפים 5 ע"ב – 42 ע"ב.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

[686] כת"י אמשטרדם, רוזנטליאנה 5, ROS, ס' 3743, דפים ח ע"א – עו ע"א [מניין שלישי].
דור שלישי. המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.

[687] כת"י אוקספורד, בודלי 1853, ס' 18453, דפים 10 ע"ב – 30 ע"ב.
דור שלישי. המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.

ר' אברהם חיות

דברים בשם ר' ישראל סרוק הביא ר' אברהם חיות בספרו הולך תמים שנדפס בקראקא שצ"ד: 'ובשם המקובל ר"י סרוג ז"ל שמעתי רמז ואיש או אשה כי יהיה בהם אוב או ידעוני... ר"ת פסוק זה וימלוך איש יקרא שמואל...' (דף נד ע"ב).
ר' אברהם חיות ציטט גם מחיבורים אלה: כוונות האר"י, לימודי אצילות ותיקוני התשובה. עוד הביא דברים בשמו של האר"י, כגון: 'מצאתי בשם רי"ל ז"ל, 'כתב רי"ל ז"ל בסודותיו, 'וכמו שכתב הרב החכם השלם רי"ל ז"ל בסודותיו'. ציטוטים אלה ומקורותיהם צריכים עיון מדוקדק, אך לא נוכל לעשותו כאן.

הקדמות הרמ"ע מפאנו וע"ב ידיעות

לעיל, סעיף סה, תיארונו את החיבור הנודע בשם 'ע"ב ידיעות'. העתקה שלמה של החיבור נמצאת בכת"י 688. העתקה זו פותחת בכותרת: 'הקדמה לכל מתחילין בחכמה הנעלמה הזאת'. היא כוללת גם את הקדמות הרמ"ע מפאנו ('שלשה ידיעות') שנכתבו לפני 'ע"ב ידיעות', כפי סדרן בכת"י 599.

כת"י 688 אגוד יחד עם כת"י 675, שנעתק בידי הסופר ר' יעקב קאפל בקראקא בשנות הת' הראשונות, כמתואר לעיל סעיף עח. נראה כי גם כת"י 688 נעתק באותו מקום ובאותו זמן.

[688] כת"י אוקספורד, בודלי 1837, ס' 18432, דפים 206–244.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

62 מאמר המלואים בעריכותיו השונות תואר במאמרי, כתבי הרמ"ע מפאנו, ספונות יט (תשמ"ט), עמ' 368–370.

קובץ חיבורים

לעיל, סעיף סג, תיארונו את קובץ החיבורים שערך ר' אלכסנדר כ"ץ. אחדים מחיבורים אלו נעתקו בכת"י 689: כנפי יונה (דפים א-צב, קז-קיב, קכג-קלט), התחלת החכמה (דפים צג-קה), סדר האצילות בקיצור מופלג (דפים קיג-קיד), סוד המרגלא (דפים קטו-קטז). הקובץ נעתק בשנת ת"ג בוילנא: 'תם ונשלם... לכתוב הספר התחלת קדושה הזה... בשנת ובפרט אומר לבת ציון הנה ישעך בא [=ת"ג] לפ"ק... נא' צבי הירש בן מהורר יעקב סג"ל יצו בק"ק ווילנא' (דף קה ע"ב).

[689] כת"י סנט פטרבורג, האקדמיה הרוסית B 166, ס' 53324, קלט דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

קובץ חיבורים

קובץ חיבורים בקבלת האר"י נעתק בשנת ת"ה בכת"י 690. שלושה מהם נעתקו מקובץ החיבורים שערך ר' אלכסנדר כ"ץ, שתואר לעיל סעיפים סג-סד.
א. פירוש ספרא דצניעותא מאת ר"י סרוק (דפים 25 ע"א – 50 ע"א). בראשו: 'ספרא דצניעות' מהחכם כמוהר"י שקיבל מרבו מהר"י לורי ז"ל. נוסחו של הפירוש זהה לנוסחו של כת"י 645, שתואר לעיל סעיף עב.
ב. כנפי יונה, חלק ראשון (דפים 147 ע"א – 162 ע"ב). העתקה לא שלמה.
ג. הערות על כנפי יונה ובתוכן דברי 'מורי ורבי ש"ן' (דפים 163 ע"א – 180 ע"ב). הערות אלו הן חלק מקובץ 'סוד המרגלא'.

עוד נעתק כאן קבלת מהר"י סרוק (דפים 52 ע"א – 58 ע"ב), שתואר לעיל סעיף סט. בראשו: 'קבלת מהרב האלקי כמהרר ישראל סרוק נר"ו שקבל פה אל פה מהאר"י ז"ל'.
מעתיקו של כת"י 690 ציין את שמו וזמנו: 'ואני הכותב סיימתי אותו היום ביום שני אחד עשר יו' לחודש טבת א'קיד'ש' [=ת"ה] בו לפ"ק' (דף 106 ע"א), 'הקטן ושפל בהמון נפתלי הירץ בן לאא"מ מהר"ר חיים זל"ה אשכנזי' (דף 180 ע"ב).

[690] כת"י אוקספורד, בודלי 1822, ס' 18415, דפים 147-162. דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

פרק שבעה עשר

עריכות: משנת ש"פ עד שנת ת' – ארץ ישראל ושכנותיה

אחר פטירת מקובלי הדור הראשון בארץ ישראל ושכנותיה – ר' חיים ויטל, ר' יוסף ן' טבול, ר' משה יונה, ר' יעקב בירב, ר' מלכיאל אשכנזי, ר' אפרים פנצירי ורבים נוספים – המשיכו הבאים אחריהם במלאכת ההעתיקה והעריכה של כתבי האר"י ותלמידיו.

ר' משה מזרחי, שהחל להעתיק את כתבי ר' חיים ויטל עוד בחייו ובשכנותו בדמשק, המשיך גם אחר שנת ש"פ במלאכתו. הוא המשיך לערוך ולסדר את כתבי ר' חיים ויטל בספרי דרושים וכוונות ופירושי זוהר, ועתה הוסיף אליהם גם קונטרסים שנכתבו באשכנז. קונטרסים אלו הגיעו אליו כנראה מידיו של ר' ישעיה הורביץ, שהיה בדמשק בשנת שפ"ב.

דרושים ופירושי זוהר רבים היו ברשותו של ר' אפרים פנצירי בדמשק. על אחדים מהם כתב ר' אפרים פנצירי כי מצאם במצרים. את כל אלה אספו תלמידיו וערכו בספרי ליקוטים שונים.

אחרי שנת ש"פ סיים ר' ישעיה הורביץ לכתוב את ספרו שני לוחות הברית והחל בכתיבת סידור שער השמים. את שני אלה כתב בהיותו בירושלים, ותיאורם שייך על פי זמנם ומקומם לפרק זה. אלא שרוב בניינם ורוב מניינם של ספרים אלה מיוסד על חיבורים שהיו באשכנז, ועל כן כללנו את תיאורם לעיל פרק יג.

אחר פטירת ר' חיים ויטל החל בנו, ר' שמואל, לקרוא בשבת דברים מתוך ספר עץ חיים. את הדברים הללו העלו במוצאי שבת על הכתב שני מקובלים שישבו אז בדמשק יחד עם ר' שמואל ויטל: ר' משה מזרחי ור' יעקב צמח.

ר' יעקב צמח חיבר וערך ספרים רבים בקבלת האר"י. עריכתו הגדולה והממושכת החלה בדמשק, ואחר שנת ת' נמשכה בירושלים. החיבורים שערך ר"י צמח בדמשק יתוארו בפרק זה, והחיבורים שהוא עתיד לערוך בירושלים יתוארו בפרק הבא.

[פ] עריכת ר' משה מזרחי

העתקות רבות של חיבורים בקבלת האר"י נמצאות לפנינו בכתיבת ידו של ר' משה מזרחי. באחדות מהן העתיק ר"מ מזרחי את הספרים שערך ר' אפרים פנצירי בדמשק, כמתואר לעיל סעיף נ, ובאחרות הוא העתיק ספרים שערך בעצמו. ר"מ מזרחי נטל את כתבי האר"י וערכם בעצמו, ואף את הספרים שערך ר"א פנצירי ערך מחדש בתוספת מרובה.¹

בשנת ש"ע"ג הזכיר ר' חיים ויטל את ר' משה מזרחי בתואר 'הסופר'.

ליל ב', ד' לאדר ש"ע"ג. חלם ר' משה מזרחי הסופר שהיה בבית מדרש א'...²

באלול ש"ע"ג העתיק ר' משה מזרחי את חלק רביעי של גלא עמיקתא בכת"י 410, כמתואר לעיל סעיף נ. בשנת תכ"ד ערך ר"מ מזרחי את ספר ההקדמות (ב) והעתיקו בכת"י 698, כמתואר בהמשך סעיף זה. את תיאור עבודתו הממושכת של ר"מ מזרחי כ'סופר', משנות הש"ע עד שנות הת"כ, צריכים אנו לעשות בפרקים אחדים: תחילתו בפרק יא, המשכו בפרק זה וסופו בפרקים יח-כ. לא רצינו לפזר את תיאור עריכותיו של ר"מ מזרחי בפרקים אחדים, ועל כן חרגנו מהחלוקה המדויקת לזמנים וכללנו בסעיף זה גם את החיבורים שהוא ערך לאחר שנת ת'.

אחד מן הספרים שערך ר"מ מזרחי הוא ספר ההקדמות (ב), כמתואר להלן בהמשך סעיף זה, עמ' 581. אחד מן המחזיקים בספר כתב בראשו הערה חשובה על תולדות חייו של ר"מ מזרחי ועל דרך עבודתו כסופר.

והוא רושם נקודות על כו"כ [כך וכך] תיבות הסמוכות שיבואו בר"ת שמו משה, כאשר תראה.³

למה נתכוון הכותב? מה הן הנקודות שרשם ר' משה מזרחי על 'תיבות הסמוכות'? כל המתבונן בכת"י 698, בגליונותיהם של דף 11 ע"א ושל דף 22 ע"א, יראה שלושה סימני נקודתיים מצוינים בראשי שורות הסמוכות זו לזו. הראשונה בשלוש שורות אלו פותחת באות 'מ', השנייה פותחת באות 'ש' והשלישית פותחת באות 'ה'. בסימני נקודתיים אלו ציין המעתיק, ר' משה מזרחי, את שמו.⁴ בדקנו את כתב היד כולו ומצאנו לא פחות מעשרים ושמונה מקומות שבהם סימן ר' משה מזרחי נקודתיים בראשי שורות סמוכות זו לזו הפותחות באותיות 'מ' 'ש' 'ה'.⁵

1 תולדות חייו של ר' משה מזרחי ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך עא.

2 יומנו של ר"ח ויטל (ספר החזיונות), דפוס 94, עמ' פג.

3 כת"י 698, דף מגן. ההערה תובא בשלמותה להלן עמ' 581.

4 צילום עמוד אחד ובו סימני נקודתיים אלו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, צילום מס' 26.

5 דרכים דומות לציון שם המעתיק הזכירו מ' שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 62; מ' בית אריה, תחבולת סופרים בהסגרת שמותיהם באמצעות הטקסט המועתק, מאה שערים... לזכר י' טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 113-129.

כתיבת ידו של ר' משה מזרחי ידועה משני כתבי יד, כת"י 692 וכת"י 698, שבהם שרד הקולופון שכתב ובו הודיע את שמו, את זמנו ואת מקומו. על פי סגנון כתיבתם של שני כתבי יד אלו יכולים אנו לזהות עותקים נוספים שיצאו מתחת ידיו של ר"מ מזרחי. אמנם סגנון כתיבתו של סופר הוא סימן ברור לזיהוי העתקות שלו, אך לעתים מתעורר ספק בקביעת סגנון הכתיבה וההשוואה בין שני כתבי יד אינה ברורה כל צורכה. הסימון בנקודתיים מיוחד לר"מ מזרחי, והוא סימן מובהק שאין בו כל נדנוד של ספק. סימון זה מסלק את כל הספקות, ונותן בידינו את היכולת לזהות בוודאות גמורה את כתבי היד שיצאו מתחת ידיו.

הלכנו אחר סימן הנקודתיים, וגם אחר סגנון הכתיבה, ומצאנו כתבי יד נוספים שהעתיק ר' משה מזרחי. בכתבי יד אלה מצאנו עשרות סימני נקודתיים שר' משה מזרחי ציין בהם את שמו: פעמים שראשי שלוש השורות מצטרפים לפי הסדר 'משה', פעמים שהם מצטרפים לסדר אחר – 'שמה' וכדומה, ופעמים שראשי שש שורות סמוכות זו לזו מצטרפים לציון כפול – 'ממששה'.

כך מצאנו שישה עשר כתבי יד בקבלת האר"י שיצאו מתחת ידיו של ר"מ מזרחי. בשמונה מהם העתיק ספרים שערך ר"א פנצירי, כמתואר לעיל סעיף נ, ובשמונת הנותרים העתיק ספרים שערך בעצמו, כמתואר בסעיף זה.⁶

מה בין שמונת כתבי היד שבהם העתיק ר"מ מזרחי את הספרים שערך ר"א פנצירי ובין שמונת כתבי היד שבהם העתיק את הספרים שערך בעצמו? הכותרות שבראשי העמודים. בספרים שערך ר"מ מזרחי בעצמו הוא כתב את שמו של הספר בראש כל עמוד ועמוד, כגון: ספר ההקדמות, כונת התפילות, מאמרי הזוהר.

פעולתו של ר"מ מזרחי כ'סופר' לא הצטמצמה בהעתקת חיבורים בקבלת האר"י. הוא עסק גם בהגהתם של ספרי הזוהר. הוא הגיה ותיקן את נוסחו של ספר הזוהר, ועל פי הגהותיו ותיקוניו נדפס ספר הזוהר בקושטא תצ"ו. כן הגיה ר"מ מזרחי את ספר תיקוני זוהר, אך הגהות אלו נשארו גנוזות בכתב ידו ולא נדפסו. בכל אלה נעסוק להלן סעיף קל.

יבול גדול של חיבורים ערוכים, מועתקים, מוגהים ומתוקנים השאיר אפוא אחריו ר"מ מזרחי, ועל כן לא ייפלא שנקרא 'הסופר'.⁷

ספר ההקדמות (א)

כת"י 691 דומה בתוכנו ובסידורו לספרי הדרושים והליקוטים שערך ר"א פנצירי. כתב היד נעתק בידי ר' משה מזרחי בדמשק. אמנם שמו לא נזכר בכתב היד, אבל כתיבתו זהה בכל סימניה לכתיבתו הידועה של ר"מ מזרחי, שתוארה לעיל בראש סעיף זה. הספר פותח בשורות אלו.

6 בתיאוריהם של כל כתבי יד הללו נציין את כל המקומות שבהם סימן ר"מ מזרחי בנקודתיים את שמו.

7 ר' משה מזרחי כתב גם ספר על חכמת הטבע שתואר על ידי G. Bos, Moshe Mizrahi on Popular Science in 17th Century Syria-Palestine, Jewish Studies Quarterly 3 (1996), pp. 250-279.

ח' ימים לחדש אייר שנת השע"ח.

חלק ראשון מהדרושים הנעלמים אשר נתגלו על ידי האלהי כמהר"ר יצחק לוריא
אשכנזי זלה"ה, ובחלק הזה כלול דרוש אדם קדמון לכל הקדומים, בריאת כל העולמות
כולם עקודים נקודים וברודים, ואיך נעשה עתיק, והגדלת האריך ואבא ואימא וזעיר
ונוקביה וקישור העולמות.

כותרת זו דומה לכותרת הפותחת את ספר הדרושים בראש כת"י 391, אלא שתוכנו של כת"י
691 שונה ממנו והוא כולל שני חלקים: דרושים וליקוטים. בין שני החלקים כתב ר"מ מזרחי על
תוכן הספר ומעשהו.

עד כאן מה שהעתיקתי מספר הדרושים.

אמר המעתיק, שכל אלו ההקדמות היו בסדר בספר הדרושים והעתיקתם, ומכאן ואילך
הם הקדמות שקבצתי מס' שלישי ומספר רביעי, ולכן אכתבם לפניך ועיין עליהם. ועוד
היה כתוב בס' הדרושים פ' האדרא ופ' ספרא דצניעות, כתבתם במקומם עם מאמרי
הזוהר כל דרוש בפ' שלו.⁸

מדברים אלו עולה כי בספר שלפנינו אסף ר"מ מזרחי הקדמות נבחרות מתוך שלושת הספרים
שערך ר"א פנצירי: ספר הדרושים, ספר הליקוטים והחלק הרביעי של גלא עמיקתא. ואכן,
בראשי העמודים של הספר כתב ר"מ מזרחי את הכותרת: 'הקדמות'.
את פ' האדרא ופ' ספרא דצניעות לא העתיק כאן ר"מ מזרחי כי כבר כתב אותם עם מאמרי
הזוהר. במלים אלו נתכוון ר"מ מזרחי כנראה לספר 'מאמרי הזוהר' שערך והעתיק בכת"י 697,
כמתואר להלן סעיף זה. כתב יד זה איננו שלם, ועל כן לא נוכל לדעת היכן כלל בו את
הפירושים הללו.

בראש כת"י 691, דף א ע"א, נוספה הערה בדבר חשיבותו וערכו הכספי של כתב היד: 'דמי זה
הספר עשרה קרוש [=גרוש] לא פחות'. הערה כזאת, באותה כתיבה, נמצאת גם בראש ספר
הכוונות שנעתיק בכת"י 401.

[691] כת"י ירושלים, אוסף פרטי ק' 1, תיאור יוא"ב 23 (אין צילומים במכון לתצלומי כתבי יד; צילומים בודדים
בקטלוג יודאיקה, חורף תשס"ג, פריט 116, עמ' 126–129), ג + קעו דפים.
דור ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' משה מזרחי.

ספר 'כוונת התפילות'

כת"י 692 דומה בתוכנו ובסידורו לספרי הכוונות והדרושים שערך ר"א פנצירי. כתב היד נעתיק
בשנת שפ"ה בידי ר' משה מזרחי, כפי שכתב בסוף הספר.

אמר המעתיק עד הנה עזרני ה' להעתיק ספר הדרושים וספר הכוונות של המקובל האלהי הרב הגדול חיים ויטל זלה"ה, והיתה השלמתו פה דמשק ביום שלישי עת המנחה בחדש שבט בעשרים יום בו בשנת חמשת אלפים ושלש מאות ושמונים וחמשה [=שפ"ה] לבריאת עולם... כה מעתיד הצעיר משה מזרחי נר"ו (דף קצה ע"א).

הסופר ציין שמו 'משה' בראשי שורות סמוכות בדפים אלה: ל ע"ב, לב ע"ב, פ ע"א, פא ע"ב. בראשי העמודים כתב ר"מ מזרחי את שמו של הספר: 'כונת התפילות'.

ספר הכוונות כולל כאן גם כוונות ודרושים שנלקטו מתוך ספר הדרושים וספרים אחרים, כפי שהודיע העורך במקומות אחדים בספר.

דע כי כוונות אלו העתקתים מספר הרב זלה"ה, אלה מפה ואלה מפה, והצגתים לפניך, שמענה ואתה דע לך (דף עא ע"א).

עוד מצאתי דרושים אלו, ואכתבם כאן כדי שיהיו נודעים שאינם מס' הכוונות אלא מס' הדרושים (דף צז ע"ב).

אלו הכוונות של שבת ליקטתים מס' הדרושים אחד מפה ואחד מפה, וכשאשלימם אכתוב כוונות של שבת שהעתקתים מספר הכוונות ב"ה (דף קז ע"ב).

מכאן ולהלאה הוא מס' הכוונות, ועיין כאן כי תמצא נפלאות (דף קטו ע"ב). וכל אלו הכוונות הכתובים מכאן ואילך ליקטים (!) מספר הדרושים, ולא יזהו חידוש כתבתים פה עיין עליהם (דף קפג ע"א).

אמר המעתיק קונטרס שלפניך מכאן ואילך קיבצתי משאר הדרושים מפוזר ומפורד, ולפי שיש בו איזה חידוש לא נמנעתי מלהעתיקו, והם קצת דרושי ר"ה וכיפור וסוכה, והנם לפניך לבלי יהיה הספר חסר מהם (דף קצא ע"ב).

מדברים אלו עולה כי בספר שלפנינו אסף ר' משה מזרחי כוונות מתוך שני הספרים שערך ר' אפרים פנצירי: ספר הדרושים וספר הכוונות. בספר זה המשיך ר"מ מזרחי ללכת בדרך שבה החל בשנת שע"ח בעת שערך את ספר ההקדמות – ספרים מיוסדים על הספרים שערך ר"א פנצירי.

עיון בספר 'כונת התפילות' יגלה כי ר' משה מזרחי כלל בו את פירושו של ר' ישראל סרוק על השירים של שבת שכתב האר"י עצמו, כמתואר לעיל סעיף נז. בכוונות של כל אחת מסעודות השבת שיבץ ר"מ מזרחי את השיר שכתב האר"י ואת הפירוש שכתב עליו ר"י סרוק. זהו ספר הכוונות היחיד שכולל בתוכו את פירושו של ר"י סרוק, והוא מעיד כי החיבור הגיע לדמשק לפני שנת שפ"ה.

כיצד הגיע פירושו של ר"י סרוק מאיטליה לדמשק? על שאלה זו נשיב בהמשך סעיף זה בתיאורו של ספר 'מאמרי הזוהר' שערך ר"מ מזרחי.

•

טופס נוסף של ספר הכוונות שנעתק בידי ר' משה מזרחי נחלק ונמצא כיום בשני כתבי יד: כוונות לימי החול בכת"י 693, וכוונות לשבת ולמועדים בכת"י 694. בכת"י 693 ציין הסופר את שמו 'משה' בראשי שורות סמוכות בדפים אלו: לב ע"א, לו ע"א, נז ע"א, פט ע"א, פט ע"ב, צג ע"א, ק ע"ב (פעמיים), קלז ע"א. בכת"י 694 ציין הסופר את שמו 'משה' בראשי שורות סמוכות בדפים אלה: ריד ע"א, שלה ע"א, שנו ע"ב. טופס נוסף של ספר הכוונות בכתובת ידו של ר"מ מזרחי נמצא בכת"י 695. כתב יד זה היה בידיו של ר' יעקב צמח, והוא הוסיף בדף 14 ע"ב, בין השיטין, הערה בעצם כתיבת ידו.

[692] כת"י המבורג, לוי 84, ס' 26241, 188 דפים (מניין מקורי: יח-רלב).

דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' משה מזרחי.

הערות בשוליים, רובן בכתיבת המעתיק.

[693] כת"י ירושלים, שוקן 23796 (קבלה 108), ס' 45360, 120 דפים (מניין מקורי: לא-קסג).

דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' משה מזרחי.

[694] כת"י ששון 178, ס' 9119, דפים 1-180 (מניין מקורי: קצז-שעז).

דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' משה מזרחי.

[695] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 9577, ס' 49741, דפים 9-26.

דור ראשון. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' משה מזרחי.

כתב היד נכרך שלא כהוגן, והוא מתחיל בדף 21.

מעץ החיים'

אחר שהשלים את ספר הכוונות בכת"י 692, ואחר שכתב את הקולופון שצוטט לעיל, הוסיף ר' משה מזרחי פסקאות אחדות. נצטט את תחילתן ואת סופן.

מעץ החיים הועתקו ליקוטים אלו. אין צריך לעשות בטלית אות כדי לשים אותו בכל פעם על הראש כמו שעושים האשכנזים... ע"כ מספר עץ החיים.⁹

גם בעמודים הבאים מביא ר' משה מזרחי דברים 'מס' עץ החיים'. מנין לקוחים ציטוטים אלה? מהי משמעותם?

כל הציטוטים הללו לקוחים מספר עץ חיים שכתב ר"ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף יז. אלא שציטוטיו של ר"מ מזרחי אינם מדויקים לגמרי, והוא לא הביא את לשונו של ספר עץ חיים מלה במלה. כך הוא הנוסח המקורי של המשפט המצוטט לעיל: 'אין להקפיד להניח סימן בטלית

9 כת"י 692, דף קצה ע"ב.

לשים תמיד צד א' של הטלית על הראש כמו שנוהגין האשכנזים.¹⁰ מדוע שינה ר"מ מזרחי מנוסחו המקורי של ספר עץ חיים?

ספר עץ חיים היה גנוז בביתו של ר"ח ויטל והוא לא הראהו לאיש, כמתואר לעיל סעיף ד. אחר פטירתו המשיך ר"ש ויטל להסתיר את הספר, אבל נהג לקרוא בו בשבת לפני הציבור. אחד מן השומעים היה ר' יעקב צמח, ואת אשר שמע בשבת מר"ש ויטל כתב במוצאי שבת. את הפסקאות הללו ציין 'מספר עץ חיים' וכלל בספריו רנו ליעקב שמחה ונגיד ומצודה, כמתואר להלן סעיף פב. עד עתה הכרנו רק אחד משומעי של ר"ש ויטל בדמשק שציטט את דבריו בציון 'מע"ח', הוא ר"י צמח, ועתה אנו מכירים שומע נוסף – ר' משה מזרחי. אף הוא ישב בדמשק לפני ר"ש ויטל, אף הוא כתב מפיו ציטוטים 'מספר עץ החיים', וגם הוא לא הביא את הנוסח המקורי של הספר מלה במלה.

ציטוטי ר"מ מזרחי 'מעץ החיים' הם הציטוטים הראשונים מספר עץ חיים שכתב ר"ח ויטל; הם נכתבו בשנת שפ"ה, עוד לפני בואו של ר"י צמח לדמשק.

[696] כת"י המבורג, לוי 84, ס' 26241, דפים 181 ע"ב – 185 ע"ב (מניין מקורי: קצה ע"ב – [קצט] ע"ב).

דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' משה מזרחי.

הערות בשוליים, רובן בכתיבת המעתיק.

'מאמרי הזוהר'

ספר ובו פירושים למאמרי הזוהר נמצא בכת"י 697. הספר נעתק בידי ר' משה מזרחי בדמשק. אמנם שמו לא נזכר בכתב היד, אבל כתיבתו זהה בכל סימניה לכתיבתו הידועה של ר"מ מזרחי, שתוארה לעיל בראש סעיף זה. הסופר ציין את שמו 'משה' בראשי שורות סמוכות בעמודים אלו: 15, 17, 46.

בראשי העמודים כתב ר"מ מזרחי את שמו של הספר: 'מאמרי הזוהר'. הספר כולל אוסף גדול של פירושים לספר הזוהר, הן אלו שכתבו ר"ח ויטל ושאר תלמידי האר"י הן אלו שכתב ר"י סרוק. נתאר שניים מאלה.

[א] פירוש ספרא דצניעותא מאת ר' ישראל סרוק.

ספר 'מאמרי הזוהר' מתחיל בפירוש ספרא דצניעותא שכתב ר"י סרוק, המתואר לעיל סעיף נז. העתקתו של ר' משה מזרחי אינה שלמה, והיא מסתיימת במלים: 'שהבדיל הוא דך משא"כ הברזל, כך אלה' (כת"י 697, עמ' 28). אחר מלים אלו כתב ר"מ מזרחי: 'ע"כ מה שמצאתי כתוב'.

מנין העתיק ר' משה מזרחי את פירוש ספרא דצניעותא שכתב ר"י סרוק? השווינו את נוסח הפירוש שבכתב יד זה לנוסחו המקורי, שיצא מתחת ידיו של ר' עזרא מפאנו בכת"י 477, ומצאנו כי הוא קצר ממנו. חיפשנו בכל ההעתיקות הידועות של פירוש ספרא דצניעותא ומצאנו

10 ספר עץ חיים, שער התפלה, כת"י 85, דף ג ע"ב.

כי הנוסח שהעתיק ר' משה מזרחי מתאים בדיוק רק לעותק אחד של הפירוש שנמצא בידינו – לכת"י 550. עותק זה נעשה באשכנז, והוא חלק מקובץ של חיבורים שכמותו היה בידי של ר' אלכסנדר כ"ץ, כמתואר לעיל סעיף סג. שני אלה, כת"י 550 וכת"י 697, ורק הם, מסתיימים באמצעו של משפט במלים 'שהבדיל... הברזל, כך אלה'.

כיצד הגיע כת"י 550 מאשכנז אל ר"מ מזרחי בדמשק? כדי לענות על שאלה זו עלינו לצרף ידיעות אחדות זו לזו.

א. תחילה עלינו לשוב אל כתב יד 550, שהוא חלק מכת"י מוסקבה, גינצבורג 1446. בהמשכו של כתב יד זה, דפים נה-קב, נעתק פירוש על ספר הזוהר שכתב ר' אשר ב"ר יוסף מקראקא.¹¹ פירוש זה איננו על פי קבלת האר"י.

ב. פירושו של ר' אשר ב"ר יוסף נעתק בידי ר' אלעזר אלטשול בכת"י אוקספורד, בודלי 1753, דפים 410-467. כתב יד זה נכתב כולו בידי ר"א אלטשול בפראג, והחיבורים בקבלת האר"י שנכללו בו תוארו בפרוטרוט לעיל סעיף ע.

ג. מנין העתיק ר"א אלטשול את פירושו של ר' אשר ב"ר יוסף? עיון בכת"י מוסקבה הנזכר יגלה בגליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו של ר"א אלטשול. בדף סא ע"א כתב שתי הערות, ובדף סג ע"א כתב: 'הג"ה... ע"כ הג"ה, העתקתי'. הערות אלו נכתבו בידי ר"א אלטשול בכת"י מוסקבה הנזכר בעת שהעתיק ממנו את פירוש ר' אשר ב"ר יוסף אל כת"י אוקספורד הנזכר.

מכל אלה עולה בבירור שכת"י מוסקבה הנזכר, וממילא גם כת"י 550 שהוא חלק ממנו, היה בפראג בשנת שע"ו (או סמוך לפניה).

נמצאו שני עותקים זהים של פירוש ספרא דצניעותא: האחד, כת"י 550, היה בפראג בשנת שע"ו; השני, כת"י 697, נעתק בידי ר"מ מזרחי בדמשק. מאלה עולה השאלה: כיצד הגיע כת"י 550 מפראג לדמשק? וגם התשובה מתבקשת מאלה: ר' ישעיה הורביץ יצא מפראג בשנת ש"פ כדי לעלות לארץ ישראל, ובדרכו שהה בדמשק, כמתואר לעיל סעיף ד. נראה שר"י הורביץ הביא עמו מפראג לדמשק את כת"י 550, או עותק שהוכן על פיו, וממנו העתיק ר"מ מזרחי את פירוש ספרא דצניעותא מאת ר"י סרוק אל כת"י 697.

[ב] פירוש פרשת וארא.

בספרו כלל ר"מ מזרחי את הפירוש על 'פרשת וארא דף כ"ג א' ת"ח איתגוונין דאתחזיין ואית גוונין דלא אתחזיין' (עמ' 31). פירוש זה נעתק בידי ר' עזרא מפאנו בכת"י 328, ובידי ר' מבי"א (אוטולינגו?) בכת"י 378. פירוש זה מאת ר' ישראל סרוק הוא, כמתואר לעיל סוף סעיף מד. ר"א פנצירי כלל פירוש זה בחלק הרביעי של גלא עמיקתא, שנעתק בידי ר"מ מזרחי, כמתואר לעיל סעיף נ. נראה כי משם העתיקו ר"מ מזרחי הנה.

11 חיבורים בקבלת האר"י שהיו בידי תוארו לעיל סעיף עא.

[697] כת"י ששון 174, ס' 9438, עמודים 9-56.
דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' משה מזרחי.

ספר ההקדמות (ב)

ספר ההקדמות נוסף ערך ר' משה מזרחי. הספר הגיע אלינו בשני עותקים, שניהם מעשה ידיו של ר"מ מזרחי. בראשי העמודים כתב הסופר את שמו של הספר: 'הקדמות'.

כת"י 698 נעתק בדמשק בשנת תכ"ד. פעמיים רשם הסופר את שמו, זמנו ומקומו.

אני הצעיר הכותב משה מזרחי בחדש טבת ט"ו בו בשנת התכ"ד ליצירה פה דמשק בילא"ו (דף 169 ע"א).

ברוך ה' אשר זכני להשלים זה הספר אני הצעיר הדל משה מזרחי, ביום שלישי ט' ימים לחדש שבט בשנת חמשת אלפים וארבע מאות וכ"ד שנים לבריאת עולם במדינת דמשק בילא"ו תושלב"ע (דף 188 ע"ב).

הסופר ציין את שמו 'משה' בראשי שורות סמוכות בדפים אלה: 10 ע"א (פעמיים), 11 ע"א, 22 ע"א, 32 ע"ב, 37 ע"א, 40 ע"א, 45 ע"ב, 46 ע"א, 57 ע"ב, 67 ע"א, 71 ע"א, 74 ע"א, 83 ע"ב, 90 ע"א, 91 ע"ב, 92 ע"א (פעמיים), 94 ע"א, 105 ע"ב, 122 ע"א, 124 ע"א, 124 ע"ב, 129 ע"א (פעמיים), 158 ע"א, 164 ע"א, 179 ע"ב.

בדף המגן של כת"י 698 נכתבה הערה חשובה על הספר שנעתק בו ועל תולדות חייו של מעתיקו ר"מ מזרחי.

זה הספר שער הקדמות שלא כסדר הוא כתב יד הרב כמהר"מ מזרחי זלה"ה, סופר מהרח"ו. והוא רושם נקודות על כו"כ תיבות הסמוכות שיבואו בר"ת שמו משה, כאשר תראה. וכתבו בדמשק יע"א, כי כן כתב בסופו.

וגמרו בשנת התכ"ד ליצירה ביום ט' שבט שנת הנו', ומהרח"ו זצוק"ל נלב"ע בדמשק שנת ה'ש"פ... נמצא שנכתב מ"ד שנה אחר פטירת הרב מהרח"ו זלה"ה. והרב מהר"מ מזרחי ז"ל האריך ימים, וצריך להקבילו עם כתבי הרב מהרש"ו ז"ל בן מהרח"ו. וספר זה קניתי מעזבון זקן א' שהיה דר בבית מהרח"ו ז"ל הידוע בדמשק הנקרא בית של טבאך, והרב יע"ה מהרש"ו כתב סוף שער ו' שהשלימו י"ג טבת התי"ג ע"ש, ¹² נמצא זה אחר י"א שנה.

הכותב הבחין יפה כי הספר שנעתק בכת"י 698 אינו שער ההקדמות שערך ר' שמואל ויטל, ובלשונו: 'זה הספר שער הקדמות שלא כסדר'. הוא גם הבחין בנקודות המיוחדות לכתיבתו של ר' משה מזרחי, שבהן ציין את שמו. על פי ציוני נקודות אלו זיהינו העתקות רבות של ר"מ מזרחי, כמתואר לעיל ראש סעיף זה.

12 תאריך כתיבתו של השער השישי, הוא שער הכוונות, בידי ר' שמואל ויטל יירשם להלן סעיף צא.

ביסודו של ספר ההקדמות (ב) שנעתק בכת"י 698 נמצא ספר הדרושים שערך ר' אפרים פנצירי, שתואר לעיל סעיף נ, ושינויים אחדים חלו בו. במה שונה ספר הקדמות זה מספר הדרושים שערך ר' אפרים פנצירי? בראש ספר הדרושים נמצא דרוש קצר שכתב ר"א פנצירי והוא משמש כהקדמה לו. בספר ההקדמות החליף ר' משה מזרחי דרוש זה בקיצור כנפי יונה (ב) שכתב ר"ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף טז. אחר דרוש זה, ולפני דרוש אדם קדמון שפותח את הספר גופו, כתב ר' משה מזרחי משפט מעבר: 'דע כי זה הדרוש הוא כולל כל הדרושים בקיצור מופלג כי יש עליו כמה גילויים בע"ה וע"ש' (דף י ע"ב). גם בעותק זה התחיל ר' משה מזרחי מניין דפים חדש כשהחל להעתיק את גופו של הספר, ועל כן דף 14 בספר הוא דף א ע"א.

העתקה נוספת של ספר ההקדמות (ב) נמצאת בכת"י 13.699 כאן האריך העורך ר' משה מזרחי במשפט המעבר בין הדרוש המקצר את כנפי יונה, המשמש כהקדמה לספר, ובין דרוש אדם קדמון, הפותח את גוף הספר.

ודע כי דרוש זה כולל כל הדרושים כולם בקיצור מופלג דרך כלל, ומכאן ואילך יתבאר הכל דרך פרט ובהתפשטות גדול. וגם יתבאר דרוש אדם קדמון לכל הקדומים, ובריא את כל העולמות כולם עקודים נקודים וברודים, ואיך נעשה עתיק, והגדלת האריך ואבא ואימא וזעיר ונוקביה וקישור העולמות (עמ' 74).

ספר ההקדמות (ב) שערך ר"מ מזרחי מסתיים בפירוש אדרא זוטא שכתב ר"ח ויטל (כת"י 698, דף 153 ע"א ואילך) ובפירוש ספרא דצניעותא שכתב האר"י עצמו (שם, דף 169 ע"א ואילך). כך מסתיים גם ספר הדרושים שערך ר"א פנצירי, כמתואר לעיל סעיף נ. גם בתוכנו של פירוש אדרא זוטא הלך ר"מ מזרחי אחר ר"א פנצירי, ואף הוא הוסיף בתחילת הפירוש את ההקדמה הפותחת במלים 'דע כי כל דבר', כמתואר שם. משום כך נמצאות כאן שתי כותרות לפירוש. האחת, בראש ההקדמה: 'פירוש לאדרת האזינו מהרב יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה' (דף 153 ע"א), והשנייה בראש הפירוש עצמו: 'פירוש האדרא קדישא מהרב זלה"ה' (דף 155 ע"ב).

[698] כת"י ירושלים, אברהםס 18, ס' 38884, 188 דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' משה מזרחי.

[699] כת"י ששון 174, ס' 9438, עמודים 57-120.

דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' משה מזרחי.

לא שלם.

13 כתב יד זה הוא חלק מכת"י ששון 174. בשני חיבורים אחרים שהעתיק ר"מ מזרחי בכתב יד זה ציין את שמו 'משה' בראשי שורות סמוכות: ספר הכוונות שתואר לעיל כת"י 402, ו'מאמרי הזוהר' שתואר לעיל כת"י 697.

[פא] עריכות תלמידי ר' אפרים פנצירי

ספרי דרושים וליקוטים אחדים כוללים דרושים וקטעים שהיו בידיו של ר' אפרים פנצירי, ואף מזכירים את שמו עליהם. בספרים אלה נזכר ספר הכוונות שנדפס בוונציה ש"פ, ומכאן שהם נערכו ונסדרו לאחר שנה זו. נראה כי תלמידיו של ר"א פנצירי או באי ביתו בדמשק ערכו את ספרי הדרושים והליקוטים הללו.

ספר דרושים וחידושים

קובץ גדול ובו דרושים וחידושים מתלמידי האר"י נמצא בכת"י 700. בראש הספר נכתב.

אלו החדושים העתקתי מספר הר"א פאנצירי ז"ל, והיה כתוב בתחלתם שמצא אותם במצרים.

כותרת זו מכוונת לחטיבת הדרושים הראשונה בכתב היד, שתואר בשורות הבאות. חטיבה זו נעתקה מספר הדרושים שערכו תלמידי ר"י טבול בכת"י 262, כמתואר לעיל סעיף לח. ואכן, ר"י טבול ותלמידיו ישבו במצרים, כמתואר לעיל בהתחלת פרק ה.

לעיל, סעיף נ, תיארו את הספרים שר"א פנצירי ערך בעצמו, ובהם החלק הרביעי של גלא עמיקתא שנעתק בשנת שע"ג בידי ר' משה מזרחי. מדוע לא כלל ר"א פנצירי בספריו גם את החידושים שמצא במצרים? האם אפשר להסיק מכאן שהוא מצא את הדרושים הללו אחרי שנת שע"ג ולא הספיק לעורכם? או אולי מצאם ר"א פנצירי לפני שנה זו אך לא רצה לכוללם בספרים שערך?

עורכו של כת"י 700 מזכיר את ספר הכוונות שבדפוס: 'אלו הדרכים אשר תנהיג עצמך וכו' הודפס בס' הכוונות דף נט' (דף נז ע"א), 'כוונת הפסוקים של השבוע נכתב בספר הכוונות באר היטב אבל כאן יש חדושים כאשר תראה' (דף נז ע"ב), 'סוד המזלזל בגטילת ידים והכרזת סעודת שבת וסוד ההבדלה הכל הודפס בס' הכוונות דף מב' (דף ס ע"ב), 'סוד פטום הקטורת הודפס בדף כ וכו' (דף סא ע"א), וכן במקומות נוספים. ציטוטים אלו מכוונים לספר הכוונות בעריכתו של ר' משה טרינקי שנדפס בוונציה ש"פ, כמתואר לעיל סעיף נה, ומכאן ברור שספר הדרושים והחידושים שבכת"י 700 נערך ונסדר לאחר שנה זו.

נתאר עתה את תוכן הספר ונשתדל למצוא את מקורותיו. נרשום את החטיבות שמהן מורכב הקובץ, אך לא נוכל לרשום כל פסקה ופסקה שבו.

א. קובץ דרושים ופסקאות מתוך ספר הדרושים שערכו תלמידי ר"י טבול בכת"י 262, כמתואר לעיל סעיף לח (דפים א ע"א – מ ע"א). פסקאות אלו כוללות גם את דרושי 'קודם האצילות' שכתב ר"י טבול, שתוארו לעיל סעיף כב.

ב. 'דרוש המלבוש העתקתי בס' הדרושים' (דף מ ע"ב). זהו דרוש המלבוש מאת ר' שמעון כהן, כמתואר לעיל סעיף מד. ההפניה ל'ס' הדרושים' מכוונת לספר הדרושים שערכו תלמידי ר"א פנצירי, להלן כת"י 703, דפים לא ע"א – מא ע"ב.

- ג. פסקאות אחרונות בספר תק"ן ליקוטים (דפים מ ע"ב – מח ע"ב). ספר זה נערך בידי הרמ"ע מפאנו, והפסקאות האחרונות שבו הן מאת ר"י סרוק, כמתואר לעיל סעיף נח. אחת מהן היא הפסקה 'שורש נשמת פלוני אלמוני ואמר שהוא תוגמ"י, שבה עסקנו לעיל סעיפים לב, נ.
- ד. התחלת החכמה, ד"ה צריך שתדע כי שערות רישיה דז"א (דפים מח ע"ב – נה ע"א). העתקה לא שלמה של התחלת החכמה – רק המחצית השנייה של החלק הראשון נעתקה כאן. כך בדיוק נמצא בחלק הרביעי של גלא עמיקתא שערך ר"א פנצירי, כמתואר לעיל סעיף נ, וברור שמשם נעתקו הדברים הנה.
- ה. פרקים מספר כנפי יונה בעריכתו של הרמ"ע מפאנו, ואלה הם: חלק שני, פרקים כ–כג (דפים נו ע"א – נז ע"א); חלק שני, פרקים טז–קמט (דפים סא ע"א – פב ע"א); חלק שלישי, פרקים פד–צב (דפים נט ע"א – סא ע"א). כל הפרקים הללו נמצאים בחלק הרביעי של גלא עמיקתא שערך ר' אפרים פנצירי, כמתואר לעיל סעיף נ. ספר זה נעתק בידי ר"מ מזרחי בדמשק בשנת שע"ג, וממנו נעתקו פרקי כנפי יונה אלו הנה. פרקים אלו הם מהעריכה השלישית של כנפי יונה, כאמור לעיל סעיף נ.
- ו. לימודי האצילות, קונטרס ראשון (דף פח ע"א – צב ע"ב). תואר לעיל סעיף מד.
- ז. 'אלו החדושים נמצאו בגנזיו מוהר"ר סוליימאן ׳ן אוחנה זצוק"ל' (דף צג ע"א). תואר לעיל סעיף נג.
- ח. 'כשרצה המאציל וכו' העתקתיו בריש ספר הדרושים ע"ש' (דף צח ע"א). נמצא בספר הדרושים, להלן כת"י 703, דף קז ע"א ואילך.
- ט. 'כל זה הועתק מכתובת מהריב"ן ע"ה' (דף צח ע"ב), הוא ר' יהושע ׳ן נון. דרושים אלו נדפסו על פי כתב יד זה בדפוס 702, עמ' 91–112.
- י. גלגולי נשמות. בראש: 'מה"ר מסעוד כהן' (דף קטו ע"א–ע"ב).
- יא. לימודי האצילות, קונטרס שלישי (דפים קטז ע"א – קיח ע"א). תואר לעיל סעיף מד.
- יב. לימודי האצילות, קונטרס שני (דפים קיח ע"א – קיט ע"א). תואר לעיל סעיף מד.
- יג. לימודי האצילות, קונטרס רביעי (דפים כג ע"ב – קלג ע"ב). תואר לעיל סעיף מד.
- יד. 'אלו החדושים נמצאו מכתובת החכם כמהר"ר גדליה לוי זצוק"ל' (דפים קלו ע"א – קלז ע"א).
- טו. פירוש ברכת הלבנה מאת ר"י סרוק (דפים קלו ע"ב – קלח ע"א). תואר לעיל סעיף מד.
- טז. אדרא דנשא (דפים קמח ע"א – קמט ע"ב). תואר לעיל סעיף סג.
- יז. דרשות שדרש ר' חיים ויטל בדמשק בראש השנה, בסוכות ועוד. בראשון נכתב: 'אלו הם חדושים שהגיעו לידי והיה כתוב בתחילתם שהכותב אותם שמע אותם מפי הרב המקובל

האלהי כמהר"ר חיים די ויטאל זלה"ה (דפים קמט ע"ב – קנח ע"ב). דרשות אלו נדפסו על פי כתב יד זה בדפוס 702, עמ' 25–56.

[700] כת"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 H 533, ס' 20668, קסא דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[701] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8 3731, ס' B 550, דפים קנ"ג ע"א – קפט ע"א. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית. לא שלם. השלמות בכתיבה מאוחרת.

[702] דפוס, ליקוטים חדשים מהאר"י ז"ל וממהרח"ו ז"ל, ירושלים תשמ"ה, עמודים 25–112.

ספר דרושים

ספר של דרושים בקבלת האר"י נמצא בכת"י 703. תלמידי ר"א פנצירי קראו לספר בשם 'ספר דרושים'. בספר דרושים וחידושים שערכו תלמידי של ר"א פנצירי, ותואר בשורות הקודמות, נכתב: 'דרוש המלבוש העתקתיו בס' הדרושים' (כת"י 700, דף מ ע"ב), ואכן דרוש המלבוש נמצא בספר הדרושים שבכת"י 703, דפים לא ע"א – מא ע"ב.

דרושים אחדים נאמרו מפי ר' שמואל פודילה במצרים: 'הדרוש הזה הוא מכה"ר פודילה נר"ו שאמר לי בהיותי במצרי', דע כי יש שם שעולה רמ"ה והוא באופן זה' (דף כ ע"א); 'והארת זו הדרוש א"ל החכם כמהר"ר שמואל פודילה בהיותי במצרים אשר המתקתי עמו סוד, בפרש שדי מלכים בה תשלג בצלמון' (דף כא ע"א).

חלקים גדולים בספר הדרושים שלפנינו נמצאים גם בספר דרושים וחידושים שבכת"י 700, כגון: 'גם אלו החדושים מצאתי בספרו של הר"א פאנצירי ז"ל. ארץ חטה ושעורה' (דף כא ע"א); 'גם אלו החידושים מצאתי מהאר"י זלה"ה' (דף כז ע"ב); דרוש המלבוש מאת ר' שמעון כהן (דפים לא ע"א – מא ע"ב).

בספר זה נכללו גם דרושים שנמצאו בספרו של ר' סולימן אבו אוחנה, ובראשם נכתב: 'אלו החידושים מצאתי בס' המקובל האלהי כמהר"ר סלימאן בן אוחנה זצ"ל' (דף קז ע"א ואילך). הדרוש הראשון בקובץ חידושים זה הוא הדרוש שמסר ר"ח ויטל לר' שלמה סגיש, כמתואר לעיל סעיף כא.

בדף קח ע"ב נכתב: 'כל אלה שאכתוב עתה הועתק כתיבת מהר"י ב"ן ע"ה, הוא ר' יהושע בן נון.

[703] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1693, ס' 10791, כמה דפים. דור ראשון. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

ספר ליקוטים

ספר ליקוטים בקבלת האר"י נעתק בכת"י 704. הספר נערך בבית מדרשו של ר' אפרים פנצירי, והוא מזכיר את ספריו: 'ישאר הענין תמצאהו כתוב אצלי בספר גלי עמיקתא יעויין שם' (דף פה ע"א).

תלמידו של ר"א פנצירי, ר' שמואל, הוסיף הערות רבות בגיליונותיו של כתב יד זה, כגון: 'ואני שמואל שאלתי למורי ורבי ועטרת ראשי החכם השלם כמה"ר אפרים פנסיירי זלה"ה... והשיב לי החכם זלה"ה' (דף קסח ע"א); 'ומה שקבלתי שמואל ממורי ורבי ועטרת ראשי כמה"ר אפרים פנסיירי זלה"ה, כי בשעה שאנו אומרים תהלות לאל עליון גואלם צריך לקום' (דף רמח ע"א).

גם מר' חיים ויטל מביא ר' שמואל דברים: 'וכן שמעתי אני שמואל מפי הרב המקובל זלה"ה כי הקליפות אין להם כי אם שני קוים לבד אבל קו האמצעי לא יש להם' (דף רסה ע"א); 'ואני שמואל שמעתי מפי הרב רבי חיים המקובל זלה"ה שאמר לי' (דף רע ע"ב).

[704] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1803, ס' 10901, 233 דפים (מניין מקורי: ע-רצח).
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

פירוש אדרא זוטא ('גילוי לאדרת האזינו')

פירוש אדרא זוטא, בעריכתו הראשונה של ר"ח ויטל, נעתק כקונטרס לעצמו, כמתואר לעיל סעיף טז. הפירוש נכלל בספר הדרושים שערך ר"א פנצירי, ונעשו בו שינויים אחדים. בתחילתו נוספה הקדמה המתחילה: 'דע כי כל דבר', והוא נקרא בשמות חדשים: 'גילוי לאדרת האזינו', 'גלי עמיקתא'. את כל אלה תיארו לעיל סעיף נ. בעריכה זו ובשמות אלו נעתק פירוש אדרא זוטא גם בקונטרס לעצמו.

בכת"י 705 נעתק פירוש אדרא זוטא, עם ההקדמה בתחילתו, ובראשו הכותרת: 'גילוי לאדרת האזינו מהרב זצוק"ל'. גם בכת"י 706 נעתק הפירוש בנוסח זה, ובראשו כותרת דומה: 'גילוי לאדרא דהאזינו להרב זצוק"ל'.

פירוש אדרא זוטא עם ההקדמה בתחילתו נדפס על ידי ר' שלום בוזגלו בדפוס 1085, כחלק מספר הדרת מלך שיתואר להלן סעיף קב. בין ההקדמה לפירוש עצמו נוספו בספר משפטים אלו: 'עד כאן כתבו הרב זלה"ה כמו הקדמה. אח"כ התחיל וז"ל כד אתתקן אפיק ט' נהורין וכו'. דע כי כל מציאות האצילות הוא כי סוד הא"ס הוא אשר אנו קוראים אותו עתיקא דכל עתיקין וכו' (דף קס ע"א).

[705] כת"י ירושלים, שוקן 23413, ס' 45401, דפים 1 ע"א – 23 ע"א.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[706] כת"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 2072, ס' 41716, דפים 1 ע"א – 38 ע"ב.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[1085*] דפוס, בתוך הדרת מלך, לונדון תק"ל, דפים קנח ע"א – קעג ע"א.

ספר הליקוטים על ספרי התנ"ך

ספר ליקוטים ובו מאמרים מסודרים לפי ספרי התנ"ך נערך בדמשק. עורך הספר נטל מאמרים שכתבו תלמידי האר"י, אך לא מאמרים שכתב ר"ח ויטל, וסידר אותם על פי סדרו של התנ"ך.

העותק הקדום של ספר הליקוטים נמצא בכת"י 707. במקומות רבים העיר העורך על מקורותיו, כגון: 'לא' מתלמידי הרב ז"ל' (דף 206 ע"ב, דף 218 ע"א), 'ע"כ בשם הרב זלה"ה' (דף 208 ע"א), 'העתקתי מכת' יד הרב זלה"ה' (דף 209 ע"א), 'אמר המעתיק זה הדרוש לא יובן בעצם כי אם בס' הדרושים במקומו' (דף 211 ע"א), 'ע"כ מ"כ בשם א' מתלמידי הרב' (דף 214 ע"א), 'כן מצאתי משם הרב זלה"ה' (דף 245 ע"ב), 'כך מ"כ לא' מתלמידי הרב זלה"ה' (דף 261 ע"א), 'מצאתי כתוב בשם אחד מתלמידי הרב זלה"ה... זהו מה שמצאתי כתוב מכתובה אשכנזית' (דפים 208 ע"ב – 209 ע"א), 'ע"כ העתקתי מכתובה אשכנזית' (דף 273 ע"ב).

בראש דף 225 ע"א נכתבה כותרת זו: 'ספר הדרושים'. אחריה נעתק דרוש הפותח במלים: 'ויקם מלך חדש על מצרים וכו', ידוע כי בקליפה אין התחדשות כי אם בקדושה לבד'. דרוש זה נעתק מספר הדרושים בעריכתם של תלמידי ר"י טבול שנעתק בכת"י 262, כמתואר לעיל סעיף לה, ואליו נתכונה הכותרת 'ספר הדרושים'.

מקור נוסף היה לפני העורך: 'הועתק מעץ חיים' (דף 248 ע"ב). זהו ספר עץ חיים שכתב ר"ח ויטל וממנו קרא בנו ר' שמואל לפני מקובלי דמשק, כמתואר לעיל עמ' 578. בספר נכללו דרשות שדרש ר"ח ויטל בדמשק: 'דרש הרב זלה"ה כמהר"ר חיים ויטאל בענין קריעת ים סוף' (דף 239 ע"א), 'העתקתי מספר מרח"ם [=מר' חיים מקובל] זלה"ה' (דף 258 ע"ב). כך נתכנה ר"ח ויטל גם בחלק רביעי של גלא עמיקתא שעורך ר' אפרים פנצירי בדמשק, כמתואר לעיל סעיף נ.

מעתיקו של ספר הליקוטים רשם את שמו, זמנו ומקומו לא בסופו אלא בסוף חיבור נוסף שנעתק בכת"י 707. בחלקו הראשון של כתב היד נמצאים פירושי התורה לר' אפרים בן ר' שמשון, ובסופם נכתב: 'אני הצעיר אברהם בן נח דורה העתקתי זה... בשנת התכ"ט ליצירה פה דמשק' (דף 145 ע"א).¹⁴

ספר הליקוטים שנמצא בכת"י 707 לא נעתק בשלמותו, והוא מגיע רק עד סוף ספר ויקרא. עותק שלם של הספר ובו ליקוטים על התנ"ך כולו נמצא בכת"י 708. בתחילתו, דפים א' ע"א – ו ע"ב, נעתקו דרשות שדרש ר' חיים ויטל בדמשק, ובראשן נכתבו כותרות אלו: 'דרש הרב האלדי כמהר"ר חיים ויטאל זלה"ה יום ראש השנה' (דף א' ע"א), 'דרש יום שבת תשובה' (דף א' ע"ב), 'דרש הרב זלה"ה ביום סוכות' (דף ב' ע"א). אחר דרשות אלו נעתק ספר הליקוטים, ובראשו נכתבה כותרת זו: 'ליקוטי תורה של הרב זלה"ה מספר בראשית'.

הספר נערך ונסדר שנית בשנת תקכ"ו בידי ר' שלום שרעבי ור' יהוסף אדרעי. אחר נדפס הספר בשתי עריכות שונות: בשנת תרכ"ג הדפיסו ר' ידידיה רפאל חי אבואלעפיה, ובשנת תרע"ג הדפיסו ר' זאב וואלף אשכנזי. כל העריכות הללו יתוארו להלן סעיף קנ.

14 אין זה העותק היחיד של פירושי התורה לר' אפרים בן ר' שמשון בדמשק. העתקה קדומה יותר נעשתה בדמשק בידי ר' משה מזרחי בשנת שצ"ד. העתקה זו נמצאת בכת"י ניו יורק, להמן D 127, ס' 72683. סמיכותן של ההעתקות אומרת דרשני. האם גם ספר הליקוטים שאנו דנים בו היה בידי של ר"מ מזרחי? האם ר"מ מזרחי הוא מסדרו ועורכו של ספר זה, וממנו העתיק ר' אברהם דורה את כת"י 707? לעת עתה אין לנו תשובות לשאלות אלו.

[707] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10855, ס' 8170, דפים 154 ע"א – 276 ע"ב. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[708] כת"י ירושלים, בניהו ק 6, ס' 44417, רי דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[709] כת"י ירושלים, בניהו ק 7, ס' 44414, 126 דפים. דור שלישי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

[פב] עריכת ר' יעקב צמח: עריכות ראשונות

ר' יעקב צמח כתב וערך חיבורים רבים מאוד בקבלת האר"י, ועריכותיו שימשו יסוד לעריכות נוספות של גדולי המקובלים שבאו אחריו.¹⁵ תיאור חיבוריו הרבים ארוך הוא, ועל כן נפצל אותו לסעיפים אחדים: כאן נתאר את החיבורים שערך בהיותו בדמשק, ובפרק הבא נתאר את החיבורים שערך בירושלים לאחר שעלה אליה בשנת ת'.

בה' באב שנת ת"ג כתב ר' יעקב צמח הקדמה ארוכה לספר קול ברמה, כמתואר להלן סעיף פט. בהקדמה זו תיאר ר"י צמח בפרוטרוט את חיבוריו, הן אלו שכתב בדמשק הן אלו שכתב בירושלים. לא נביא כאן את ההקדמה בשלמותה, אלא נצטט ממנה קטעים קטעים – בכל אחד מתיאורי החיבורים נצטט את הקטע המתאים לו.

ההקדמה נמצאת לפנינו בשני נוסחים שונים: כת"י 834, שנעתק בכתיבה מזרחית קדומה; וכת"י 836, שנעתק בכתיבה איטלקית מאוחרת. הנוסח הראשון מעולה וקרוב יותר אל המקור מן השני, וברור שיש להעדיפו, אך לא נוכל להתעלם מן הנוסח השני בגלל ההבדלים הגדולים שבין שני הנוסחים. על כן נביא את שני נוסחיה של הקדמת ר' יעקב צמח, ערוכים בשני טורים זה מול זה,¹⁶ ונתחשב בכל הכתוב בהם.

רנו ליעקב שמחה

ספר רנו ליעקב שמחה נמצא בכת"י 710. בהקדמתו תיאר ר"י צמח את מעשה כתיבתו.

תמצא בחיבור זה בכל פרשה ופרשה מה ששייך בה מן הזוהר או פירוש על אי זה דבר של הפסוקים.¹⁷ והנה צריך להודיע אל רואה ספר זה שלא ידון אותי כי אם לכף זכו, כי באתי בגודל שנים ולא למדתי אומנות ספרים,¹⁸ ולכן צריך לדלג דרך אהבה הטעות שודאי יש כאן, בין באותיות בין בתיבות בין בדקדוקי לשון בין בסדר הדברים. כי ראיתי שאם אין אני לי מי לי, כי עד עתה שהיה ריוח בכים היה לי כח ליתן שכר סופרים לפעמים לשנים יחד,

15 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך עב.

16 נוסח ההקדמה שבכת"י 836 נדפס בדפוס 841, ואנו נראה לו מקום על פי דפוס זה.

17 הלשון 'תמצא' פותחת גם את הקדמתו של ר"י צמח לספר נגיד ומצוה, כפי שיובא בהמשך סעיף זה.

18 במלים 'באתי בגודל שנים' נתכוון ר"י צמח למוצאו ממשפחות האנוסים, כמובא להלן רשימת אישים, נספח א, ערך עב.

ואחר שנתביש ריוח הזמן ונשאר כים כים קרי¹⁹ כתבתי זה לעצמי, כדי שיהיה לי למשמרת עבודת הנלוים ליי.²⁰

בהמשך ההקדמה תיאר ר"י צמח כיצד הגיעו אליו דברים מתוך ספר עץ חיים שכתב ר' חיים ויטל וכיצד שיקע אותם בספרו רנו ליעקב שמחה.

והנה כל מה שכתוב לכאן הוא מן ספרי הרב זלה"ה, ממה שזכרתי מעל⁽¹⁾ פה בחושקי בחכמה זאת האמת. ובודאי שלא זכרתי לא הסדר ולא הישוב ולא הלשון, כי מן הפה אל הכתב יש הרחק גדול, כי בודאי שהוספתי על השמועה תיבות ואותיות וגרעתי ג"כ, כי בפעם אחד לא נכתב בזכירה סדר ששמעתי.

והנה יש לשבח לאדון כתיבות אשר בידו כתיבות כל חיים זלה"ה, והוא בנו החכם השלם הדיין וגו' כמה"ר שמואל... ויטאל נר"ו, כי ידענו כי נאמן הוא באוצרות ה' אוצרות חיים זלה"ה, ובסתרותיו וגנזיו הוא פרי מצדיק עץ חיים,²¹ והוא שם ספר הראשון הנקרא שם כתבו בקרבנו, וספר השני עץ הדעת טוב בלתי מעורב רע כלל, והם שני עצים ביד אחד הנז'.

והנה גדולת אלו הספרים הוא על כמה פנים. גדולה מכלם על שיש כמה דרושים שעדיין לא נגלו ממנו, בין על הזוהר בין על דברי רז"ל, בין על משניות בין על תלמוד, בין על מדרשי' בין על דברי רשב"י, בין על הפסוקים בין על היחודים, בין על הכוונות על הגלגולים, על תקוני הנפש על המנהגים... על חלומות על חסידות הרב זלה"ה, על גדולתו על כל מיני חכמ' שלו. על כל דבר ודבר של הנז' יש כמה דברים נפלאים עמוקים, כלם ברורים כלם חידושים מלא כל הספרים כבודם.

גם מה שכתוב אצלנו כתוב שם באופן אחר יותר מסודר מיושר מיושב ומובן, כנראה שכלו חדוש אצלנו. גם מנהג שם קודם כל דרוש לומר הקדמה קטנה בקיצור, והיא כולל כל הדרוש כולו, ואחריה אומר הדרוש באורך בתוספת לראיות כמה משלים כמה פסוקים שחסרים בספרינו. גם יש דרושים שלמים דרך קיצור בכוללות, בלשון צח ובסדרו ובמיתוק וביושר לשונו מובן יותר ממה שכתוב בספרינו בארך. גם בכל דרוש ודרוש יש בספרים שלנו כמה טעויות וראיות לרעה.

סוף דבר הכל נשמע, כי בליל ששית לשבת ובשב' אחרי סעודה שלישית היינו שומעים מן החכם שמ"ו [=שמואל ויטל] דרושי' וכונות שבאותם הספרים, והיינו קוראים בזוהר. וכשמעי אי זה דבר היה כל היום זוכרו כדי לכתבו במ"ש [=במוצאי שבת],

- 19 על יסוד הפתגם: 'איסתרא בלגינא קיש קיש קריא' (בבא מציעא פה ע"ב).
- 20 כת"י 710, דף א ע"א. הקדמתו של ר"י צמח לספר רנו ליעקב שמחה נדפסה על ידי ג' בן מנחם, תיאורם של עשרים כתבי יד, ארשת ב (תש"ך), עמ' 381-382, על פי כתב יד מאוחר שנעתק בלבוב תקע"א, ואנו הבאנוה על פי כת"י 710, שנכתב עוד בחייו של ר"י צמח.
- 21 הכוונה כמובן לספר עץ חיים שכתב ר' חיים ויטל, ולא לפרי עץ חיים שערך ר' מאיר פופרש, כפי שכתב ג' בן מנחם, תיאורם של עשרים כתבי יד (לעיל הערה 20), עמ' 381, הערה 1.

ובודאי שנחלפו כמה דברים, ועכ"ז תמצא לכאן כמה דברים ממה שכתוב אצלנו, ומהם תדע כמה טעויות נפלו בהם ומהם כמה קושיות בתיקו...
הנה אני צמח אומר בכל נפשי ולבבי כפי מה ששמעתי וראיתי לשם באותם הספרים במה שבספרינו, שנתכון הרב זלה"ה... לכתב ולפרש כל מה שדי להבין כל התורה כלה על דרך אמיתותו, וכך כל דברי רז"ל עליהם השלום, כי כל דרושים והקדמות הם כללים להבין דברים הנז' בכל הפרטים למבקש אותם בספרים.²²

על מנהגו של ר' שמואל ויטל לקרא בספר עץ חיים בימי שישי ושבת כתב ר' יעקב צמח גם בהקדמתו לספר קול ברמה.

והנה שם בדמשק מצאתי שהיו החברים יודעים, והיו קובעים מקום בכל ליל שישי ושבת מחצי היום עד עת המנחה בבית החכם השלם כמה"ר [שמואל] בקורא שמו²³ וכנויו ויטאל נר"ו, אשר בידו כתיבות כל ח"י בשני ספרים, עץ חיים אשר שמו של אביו זלה"ה בתוכו, ושם השני עץ הדעת, והם שני עצים ביד אחד.²⁴

והנה בדמשק ראיתי החברים יצ"ו עוסקים בספרי הרב זלה"ה וזוהר בבית החכם השלם כמוהר"ר שמואל ויטל בנו של הרב ר' חיים ויטל ז"ל ובביתו היו קוראים כל חצי יום השבת מחצי יום ואילך וכל ליל שישי. והנה בידו יש שני ספרים גדולים כתיבה דקה שם האחד עץ החיים ושם השני עץ הדעת טוב, ושני העצים הם ביד החכם הנזכר בן הרב ז"ל.

ומכל מה שראיתי חידוש סדרתי לי ספר אחד, ונקרא שמו רנו ליעקב.²⁵

וכל מה שראיתי איזה חידוש שם כתבתי אותו בספר אחד ונקרא שמו רנו ליעקב, והוא מסודר בפרשיות ותפלות וגלגולים ושאר דברים.²⁶

מדברי ר' יעקב צמח אנו למדים כי בחיבורים שכתב בדמשק כלל גם מובאות מספר עץ חיים שערך ר' חיים ויטל. אמנם הוא עצמו לא קרא בספר, אבל הוא שמע את ר' שמואל ויטל קורא בו. בשבת קרא ר"ש ויטל בספר בביתו, ובמוצאי שבת כתב ר' יעקב צמח את הדברים מן הזיכרון.²⁷ את כל המובאות הללו סימן ר' יעקב צמח בציון 'מע"ח'. ציון זה נמצא בספרי רנו ליעקב שמחה, נגיד ומצוה, פירוש אדרא רבא ועוד.

22 כת"י 710, דפים א ע"א – ב ע"ב.

23 על פי תהלים צטו: ויטאל בקראי שמו.

24 על פי יחזקאל לו טו ואילך: קח לך עץ אחד... ולקח עץ אחד... והיו לאחדים בידך.

25 כת"י 834, דף 21 ע"א – ע"ב.

26 דפוס 841, עמ' 189.

27 קורות גניזתו וגילוי של ספר עץ חיים תוארו לעיל סעיף ד.

דברים נוספים מתוך ספר עץ חיים הביא ר"י צמח בהקדמתו לספר עדות ביעקב, שיתואר להלן סעיף פה. בהקדמה זו ציטט ר"י צמח דברים שכתב ר"ח ויטל בהקדמתו לספר עץ חיים: 'ואכתוב כאן קצת מהקדמה א' שראיתי בעץ חיים בדמשק'.²⁸ גם ר' משה מזרחי, שכנו של ר"י צמח בדמשק, עשה כן. אף הוא רשם קטעים מתוך ספר עץ חיים וציין אותם 'מע"ח', כמתואר לעיל סעיף פ.

בספר רנו ליעקב שמחה כלל ר"י צמח גם דברים מספרי הדרושים, הכוונות והליקוטים שהיו לפניו ויכול היה לקרוא בהם. אלו הם ספרי ר' אפרים פנצירי, המתוארים לעיל סעיף נ, הספרים שערבו ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, המתוארים לעיל סעיף נא, וספרי ר' משה מזרחי, המתוארים לעיל סעיף פ. את המובאות מספרים אלו סימן ר"י צמח בציונים 'דרושים', 'כוונות', 'ליקוטים'.

עוד ציטט ר' יעקב צמח בספר רנו ליעקב שמחה דברים מספרו של ר' יהודה משען, כמתואר לעיל סעיף לא.

בגיליונותיו של כת"י 710 נוספו הערות וציונים רבים בכתיבה דומה מאוד לכתיבתו הידועה של ר' יעקב צמח, אלא שאין היא זהה לזה לגמרי. ייתכן שאף זו כתיבת ידו היא, וכיוון שקדומה היא ונעשתה בתחילת ישיבתו בדמשק אין היא זהה לכתיבתו הידועה מזמן ישיבתו בירושלים. כת"י 710 היה בידי ר' מאיר פופרש. הערה בעצם כתיבת ידו נמצאת בדף קכב ע"ב, ודף קכב נעתק כולו בעצם כתיבת ידו.

[710] כת"י אוקספורד, בודלי 1870, ס' 18805, 182 דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

הערות מאת ר' מאיר פופרש בעצם כתיבת ידו.

קונטרס 'מע"ח'

שני דפים בעצם כתיבת ידו של ר' יעקב צמח נמצאים בכת"י 711. בראשי העמודים כתב: 'תפילה', 'שער התפילה'. בדפים אלה כתב ר"י צמח קטעים קצרים בענייני התפילה, ובצדו רשם: 'מע"ח'. מה טיבם של קטעים אלו?

בשורות הקודמות הבאנו את דברי ר"י צמח על אודות ספר עץ חיים שכתב ר' חיים ויטל ועל אודות מנהגו של ר"ש ויטל לקרוא ממנו בשבת בציבור. את אשר שמע בשבת היה ר"י צמח זוכר 'כל היום', ובמוצאי שבת היה מעלה על הכתב. הדפים שלפנינו לקוחים מאחד הקונטרסים הללו. הכותרות 'שער התפילה' ו'מעץ חיים' באות לציין את מקורם של הקטעים הללו – עץ חיים, חלק שני, שער ראשון, הוא שער התפילה, כמתואר לעיל סעיף יז.

ר"י צמח נטל את הקטעים שבקונטרס וכללם וערכם, כל אחד לפי מקומו ולפי תוכנו, בספר נגיד ומצוה, שיתואר להלן סעיף זה. גם בספר נגיד ומצוה רשם ר"י צמח ליד כל אחד מן הקטעים הללו את הציון 'מע"ח', להודיע כי מקורו של הקטע בספר עץ חיים שכתב ר"ח ויטל בעצמו.

28 הדברים שר"י צמח ציטט מספר עץ חיים הובאו בשלמותם בספרי, בנין אריאל, ירושלים תשמ"ז, עמ' סז.

[711] כת"י ירושלים, בניהו ק 111, ס' 72300, דפים [1] – [2].

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' יעקב צמח.

משיבת נפש

בהקדמתו לקול ברמה תיאר ר' יעקב צמח ספר שכתב על הגלגולים ושמו משיבת נפש. נציג כאן את ההקדמה בשני נוסחיה.

ואח"כ קבצתי ובררתי וסדרתי כל הגלגולים
דרך אלפא ביתא בשמות המגולגלים
וקראתי שמו משיבת נפש...

ואותו הספר הראשון העתיק אותו החכם
השלם כמה"ר אליה רבא ע"ה, ומכרתי אותו
אל החכם כמה"ר דניאל וידאל הדר בצפת
תוב"ב.²⁹

ואותו הראשון מכרתי אותו אל החכם השלם
כה"ר נפתלי וידול נר"ו הדר בצפת תוב"ב,
אחר שהעתיק אותו החכם הנעלה אליהו
רבא זלה"ה... גם ספר הראשון בלתי תוספת
העתיק אותו החכם הנעלה כהר"ר נסים
הכהן מדמשק.³⁰

ספר משיבת נפש נמצא בכת"י 712. בראשו כתב ר' יעקב צמח הקדמה ובה הסביר את מעשה הספר.

הנה נפלאו בעיני ענין הגלגולים חדשים גם ישנים... והנה סדר ספר הזה הוא קבוץ כל השמות המגולגלים הנמצאים בספרים, ומשם הרב זלה"ה ובתוספת חיי"ם על העיקר. והתחלתי מן הרב זלה"ה להיות כי הוא תחילת ידיע(!) שאר הגלגולים... ואחריו שאר חבריו וגלגולים שאירעו בזמנו וכללים השייכים לענין המגולגלים וענין נשמות חדשות... ואח"כ מאדם הראשון לתולדותם לבית אבותם עד אברהם אבינו וממנו ואילך, כל שם ושם מן המגולגלים באותיות אלפא ביתא, כל אחד ואחד בדגלו באותו האות מתחלת שמו...

בדף 20 ע"א מתחיל מניין מקורי חדש, א, ובו נכתבה הקדמה נוספת של ר"י צמח.

אמר יעקב צמח, בראותי כמה תוכחות בענין הגלגולים... עשיתי זה הקיבוץ כדי להגות בו ולהוכיח וללמד את עצמי, אח"כ מזה הקיבוץ עשיתי קיבוץ שני יותר בקיצור כדי להקל הטורח למי שמבקש איזה מגולגל... והשאר הולכים המפתחות דרך אלף בית.

כת"י 712 היה בידי של ר' יעקב צמח והוא הוסיף בו פסקאות, הערות ומראי מקומות בעצם כתיבת ידו. פסקאות אחדות מאלה נמצאות בדף 13 ע"א, בדף 97 ע"א-ע"ב ובדף 174 ע"ב.

29 כת"י 834, דף [2] ע"ב.

30 דפוס 841, עמ' 189-190.

[712] כת"י מוסקבה, גינצבורג 696, ס' 47870, 198 דפים (מניין מקורי: ה + יד + קפד).

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' יעקב צמח.

לא שלם.

[713] כת"י לונדון, מונטיפיורי 342, ס' 5286, דפים 1 ע"א – 50 ע"א.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

נגיד ומצוה: נוסח קצר ונוסח ארוך

בהיותו בדמשק כתב ר' יעקב צמח ספר ושמו נגיד ומצוה. בהקדמתו לספר קול ברמה תיאר ר"י צמח את ספר נגיד ומצוה ואת מעשה כתיבתו. ההקדמה נמצאת לפנינו בשני נוסחים שונים, כמתואר לעיל תחילת סעיף זה. נציג תחילה את ההקדמה בשני נוסחיה, ואחר נדון בהבדלים שביניהם.

ואח"כ סדרתי ספר אחד שנקרא שמו נגיד ומצוה, ובו מסודרים כל המעשה שצריך בענין המצוות כמו ציצית ותפילין וכיוצא, ואופן לבישתם וכל סדר המצוות ותיקוני הנפש, וכל ענין כוונת העניית הקדישים וכיוצא, בזמנים של התפלות והמצוות שאין להם זמן קבוע.

ועשיתי אותו בקיצור הרבה מאד כי אמרתי להדפיסו להפיק רצון חברי. ובא אלי חלום קשה עד מאד שאשמר מלשים אותו בדפוס. ובראותי כך סדרתי ספר אחר כשמו, ובו תוספת בכל ענין.

ומכרתי הראשון אל החכם השלם כהר"ר יהושע חנדלי זלה"ה והעתיקו ממנו למצרים ולקוסטנדינה, והשני בתוספת העתיק אותו פה השר המרומם הנעלה כהר"ר אברהם אלבולי יצ"ו ממצרים.³²

ואח"כ ספר נגיד ומצוה, מסודרים כל המצוות שבזמן התפלה והמועדים, ומעשה הציציות ותפילין וכיוצא.

ומזה עשיתי ספר בשם הנז' בתחילה בקיצור, שאמרתי להדפיסו להפיק רצון חברי. והנה באו עלי בחלום קשה והזהירו אותי מאד שיזהר וישמר שלא לשים אותו בדפוס. ובראותי זה עשיתי ספר כשמו וסדרו, רק כי יש הפרש גדול, כי הארכתי בו בכל דבר וכל התיקונים של האדם וכיוצא(?).

והראשון שהיה בקיצור וחסר אותם הדברים הנז' מכרתי אותו אל החכם השלם כמה"ר יהושע חנדלי ע"ה, והעתיקו ממנו כמה פעמים.³¹

31 כת"י 834, דף [2] ע"ב.

32 דפוס 841, עמ' 190.

ר"י צמח כתב פעמיים את ספר נגיד ומצוה: תחילה בקיצור ואחר באריכות. על כך מסכימים שני נוסחיה של ההקדמה לקול ברמה. איה הנוסח הקצר של נגיד ומצוה שר"י צמח כתבו בראשונה, ואיה הנוסח הארוך שנכתב באחרונה? מה ההפרש בין הנוסח הקצר ובין הנוסח הארוך?

הנוסח השני של ההקדמה אינו משיב על שאלות אלו. הוא מודיע על קיומם של שני ספרים בשם נגיד ומצוה, הוא מציין כי הראשון נכתב בקיצור והשני באריכות, אך אינו נותן בהם סימנים ברורים שעל פיהם נוכל לדעת איזהו ראשון ואיזהו שני. לא כך נהג הנוסח הראשון של ההקדמה לקול ברמה. הוא מבחין בבהירות בין שני ספרי נגיד ומצוה ונותן בהם סימן ברור: בעריכה השנייה הוסיף ר' יעקב צמח את תיקוני העיונות, ובלשונו – 'כל התיקונים של האדם'. ואכן, בדקנו את כתבי היד של ספר נגיד ומצוה ומצאנו כי סימנו של ר' יעקב צמח מחלק אותם לשתי קבוצות: נוסח קצר שבו אין תיקוני עיונות, ונוסח ארוך שבו הוסיף ר"י צמח את תיקוני העיונות.

שתי העריכות נבדלות זו מזו בהבדלים נוספים, אך לא נוכל לפרטם כאן. שתי עריכותיו של נגיד ומצוה נעשו בדמשק, ואת שתיהן נתאר עתה.³³

נגיד ומצוה: הנוסח הקצר

נוסח קצר של נגיד ומצוה, שבו אין תיקוני עיונות, נמצא בכת"י 714. בראשו נמצאת הקדמת ר"י צמח, שבה הודיע את תוכנו של הספר ואימתי והיכן חיברו.

הקדמה ספר נגיד מצוה, אשר בו נכללים בו כל מנהגי הרב זלה"ה בקיצור אשר אני צמח סדרתי בדמשק שנת השצ"ח ליצירה.

ותמצא בספר זה כל המצות ומנהגים וחסידות ותיקונים אשר יש להם סוד בספרי הרב זלה"ה... והנה תועלת ספר זה הוא כי בנקל יכול המבקש למצוא איזה מצוה בסדר התפלה או בין המנהגים... ואין כוונתי לכתוב כאן כי אם המצות כפשוטם ותיקונם בקיצור, כי לא כתבתי כאן סוד כי אם ההכרחי ולא סוד ארוך.

והנה הטעם שקראתי לספר הזה נגיד ומצוה על שם שהוא מגיד דברים גדולים ומצוה אותם, ומורה ומגיד מקום סודם...

בהקדמה לקול ברמה, על פי נוסחה בכת"י 836, כתב ר"י צמח על ספר נגיד ומצוה כי 'בו מסודרים כל המעשה שצריך בענין המצוות'. לשון זו מדויקת, כי הביטוי 'צריך' חוזר פעמים רבות מאוד בספר כלשון פתיחה קבועה, כגון: 'צריך' שיקף הראש... צריך להיות ראשו...

33 לשתי עריכותיו של ספר נגיד ומצוה התייחסתי במאמרי, ספרי נגיד ומצוה לר' יעקב צמח, קרית ספר נח (תשמ"ג), עמ' 188–191, אלא שאז לא הכרתי את כת"י 834 ואת הנוסח המעולה של ההקדמה לקול ברמה שנעתק בו. נוסח זה שונה מיסודו מהנוסח שנעתק בכת"י 836 ונדפס בדפוס 841, והוא נותן בידינו ציון ברור ומדויק להבדל בין שתי עריכותיו של נגיד ומצוה.

צריך האדם להסתכל בציצית... צריך לכתוב דלית דאחד... צריך שיכסה התפלין עם הטלית'.

העריכה הראשונה והקצרה של נגיד ומצוה מסתיימת במלים: 'וזהו כאלו גוזל את נפשו דייקא'.

[714] כת"י לונדון, המכון למדעי היהדות 11, ס' 5379, פא דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[715] כת"י ירושלים, מכון בן צבי 2243, ס' 27152, קיב דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

בסוף: 'ותהי השלמת הספר הזה שנת ושמחתים בבי"ת [=תי"ד] תפילתי לפ"ק שלושים לחודש טבת יום ראשון תס... אני הצעיר הכותב יעקב דיין י"ץ'.

[716] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10636, ס' 7951, 84 דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

בסוף: 'כ"ד בשבט שנת התי"ח לברי' העולם'.

[717] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 5319, ס' 30116, קח דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

בסוף: 'ותהי השלמת הספר הזה שנת אודך כי עניתני ותהי לי לישוע"ה [=תכ"א] בחודש טבת עשרים יום בו... אני הצעיר הכותב שלמה קטאן יצו'.

נגיד ומצוה: הנוסח הארוך

העריכה השנייה והארוכה של ספר נגיד ומצוה נמצאת בכת"י 718. בעריכה זו נוספו תיקוני העיונות באריכות ובפרוטרוט, כפי שהודיע ר' יעקב צמח בנוסח הקדום של ההקדמה לקול ברמה שנמצא בכת"י 834.

ההקדמה לנוסח הקצר של ספר נגיד ומצוה, שנמצאת בכת"י 714 וצוטטה לעיל, נמצאת גם בראשו של הנוסח הארוך שבכת"י 718. מכאן עולה שגם הנוסח הארוך נעשה בדמשק בשנת שצ"ח.

העריכה השנייה והארוכה של נגיד ומצוה מסתיימת במלים: 'דהיינו מצות עשה ומצות לא תעשה'.

עריכה זו נדפסה בשנת תע"ב בדפוס 719.

ר"י צמח לא הסתפק בשתי עריכותיו של נגיד ומצוה ובהגיעו לירושלים ערך את הספר בשלישית, כמתואר להלן סעיף פט.

[718] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10638, ס' 7953, קכה דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[719] דפוס, אמשטרדם תע"ב, עו + כד דפים.

פירוש אדרא רבא

בהקדמתו לקול ברמה הזכיר ר"י צמח פירוש שכתב על אדרא רבא ואותו סידר 'בספר בפני עצמו'.

ועוד קבצתי ותיקנתי ג' ספרים ובהם כל ביאורי מאמרי הזוהר... והב' אדרות שגדלו בביאורם שמתי וסדרתי כל א' בספר בפני עצמו.³⁴

דברים אלו מכוונים לפירוש אדרא רבא שחיבר ר"י צמח בשנת שצ"ב בדמשק. הפירוש נמצא בכת"י 720, ובראשו כתב ר"י צמח הקדמה שבה תיאר את מעשהו.

פירוש האדרא קדישא רבא, אשר אני יעקב צמח קבצתי מכתבי הרב זלה"ה אשר ביד, עם מורה מקום מהם מפני היראה אולי דלגתי איזה דבר מהם, גם מכתבת הרב זלה"ה שלא היו לי ובאו לידי אח"כ, כל דבר ודבר כתבתי בשם כדי שלא למנוע גאולה מישראל. ונטה לבי לזה ולעשות כאלה מפני חסרון הזכירה לבקש כל שעה ושעה בפני על דבר א', ולא הייתי זוכר המקום והייתי כיתום בפירושו, וטרחתי פעם א' כדי למנוע טרחות הרבה בכל פ' ופ', ועל זה סדרתי לעצמי להיות כל דבר מובן... וגם כי עשיתי הגהה ללשון אדרא מספרי הרב כמהר"ר חיים ויטאל זלה"ה אות באות תיבה בתיבה, ואפי' עם הנקודות שבין כל תיבה ותיבה. והתחלתי בכתבת פירוש האדרא היום יום ד' ח"י לסיון שנת חמשת אלפים שצ"ב ליצירה פה דמשק יע"א. וגם כן הוספתי כמה דברים מעץ חיים...

בפירוש אדרא רבא מצטט ר"י צמח דברים בשם 'מעץ חיים', 'דרושים', 'ליקוטים', 'כוונות', 'מהר"ח ויטאל נר"ו', 'מהר"א פנצירי', 'מהרב א' פנצירי ז"ל'.

אחר שעלה לירושלים ערך ר"י צמח את הפירוש על האדרא רבא, הוסיף בו דברים רבים וקרא לו בשם קול ברמה, כמתואר להלן סעיף פט.

פירוש אדרא רבא שכתב ר"י צמח בדמשק הגיע לבית מדרשו של ר' משה זכות ונעתק בו, כמתואר להלן סעיף צה.

[720] כת"י המבורג, לוי 94, ס' 1545, דפים פח-קעח].

דור שני. שלהי המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

בסוף כתב היד: 'שנת ת"ס ונשלם... והועתק על ידי... שמעון בכמהור"ר יונה מזרחי נר"ו פה בגדאד יע"א שלישי ראשון לכסליו' (דף 196 ע"ב), 'זהיתה השלמתו שלישי אמצעי לטבת שנת מש"ק [=ת"ס] ביתי לפ"ק פה בגדאד יע"א, שמעון מזרחי' (דף 216 ע"ב).

34 דפוס 841, עמ' 190. שורות אלו נמצאות רק בהעתקה המאוחרת של ההקדמה שנמצאת בכת"י 836, ולא בהעתקה הקדומה שנמצאת בכת"י 834.

[721] כת"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 584, ס' 20384, דפים א-קכו.

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

בסוף כתב היד: 'העתקתי זה ספר הקדוש פה העיר בבל רבתי יע"א... סימן [טוב] מזרחי בכה"ר רפאל הדיין זצוק"ל, היום ב' בשבת ט"ו לחדש שבט בשנת חק"ת [=תק"ח] עולם' (דף קפה ע"ב).

זר זהב

בשנת שצ"ח כתב ר"י צמח ספר על שולחן ערוך אורח חיים, ושמו זר זהב. את הספר תיאר המחבר בהקדמתו לספר קול ברמה.

ואחריו ספר גדול שהוא כל סעיפי אורח חיים לא חסר סעיף. ובצידה כל הנמצא בזוהר ובתיקונים ובספרי הרב זלה"ה, כל דבר במקום הראוי לה, והרבה עניינים משלי להסכים עם הדין או עם הזוהר או עם הרב זלה"ה או לחדוש.

והוא ארבע כפות מכתובה דקה מן הדקה, ונקרא שמו זר זהב.³⁵ והוא ד' כפות נייר כתיבה דקה... וראיתי עצמי בדוחק גדול מאד ושלחתי ספר הנז' שקראתי שמו זר זהב.³⁶

הספר נמצא בכת"י 722, כולו בעצם כתיבת ידו של ר' יעקב צמח. בשער הספר כתב המחבר.

ספר זר זהב. שלחן ערוך... עם תוספת מן הזוהר והתקונים ומן הרב זלה"ה סביב על השלחן בצד כל סעיף כזר זהב, אשר חברו זעירא דמן חברי"א של עתה יעקב צמח נר"ו, פה דמשק בחדש ויאמרו ליאמור א' שירה ל'ה' [=אלול] שנת ונ'ש'מ'ח'ה' [נקודה על ה] בו, דהיינה [!] השצ"ח.

בראש הספר כתב ר"י צמח הקדמה, ובה הוסיף דברים על אשר כתב בשער.

הקדמה. על אותו ענין הנראה לעניות דעתי עם סמך לדברי הרב זלה"ה וכנגדו כתוב צמח. והטעם שקראתי לספר זה זר זהב הוא כי ראיתי שכבר יש בית, והשלחן ערוך, מעליו מפה, ועליה לבוש, וחסר זר זהב סביב, ולכן גמרתי לקראת אותו כן... והנה אין להסתכל בטעויות הסופר כי אמרתי אם אין אני לי מי לי, על כן קראתי על עצמי ודבר בעט"ו מה טוב, ויענו הישרים ויאמרו את הכל עשה יפה בעט"ו... פה דמשק ר"ח אלול שנת השצ"ח, יעקב צמח חיים.³⁷

35 כת"י 834, דף [3] ע"א.

36 דפוס 841, עמ' 191.

37 כת"י 722, דף ב ע"א.

בספר זר זהב העתיק ר"י צמח את שולחן ערוך, וסביבו הוסיף קטעים שלמים מספרים אלו: 'זוהר', 'תקונים', 'דרושים', 'ליקוטים', 'כונות'. קטעים שלמים בספר מקבילים לקטעים בספר נגיד ומצוה.

[722] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1823, ס' 10921, רסז דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' יעקב צמח.

מאמר תרין צפרין

קונטרס קצר נמצא בכת"י 723. הקונטרס מתחיל: 'ענין הקליפות. דע כי הקליפות בעולם האצילות אינן אחוזין אלא בזעיר ונוקביה בלבד אבל מבינה ולמעלה אין להם אחיזה כלל... ענין הקליפות של ד' עולמות... ונבנה דרוש הזה על מאמר א' זוהר... אשתמודע לעילא'.

הקונטרס היה בידו של ר' יעקב צמח, והוא הוסיף בראשו כותרת זו: 'מאמר תרין צפרין'. כן הוסיף ר' יעקב צמח הערות בעצם כתיבת ידו בדפים קצה ע"א, קצה ע"ב, קצו ע"א.

היכן ערך ר"י צמח את מאמר תרין צפרין – בדמשק או בירושלים? מן העובדה שכת"י 723 נכרך יחד עם ספר דרושים וחידושים שערכו תלמידי ר' אפרים פנצירי בדמשק, כמתואר לעיל סעיף פא, יכולים אנו להסיק כי מאמר תרין צפרין נערך בידי ר"י צמח בהיותו בדמשק.

[723] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8 3731 □, ס' B 550, דפים 245 ע"א – 251 ע"ב (מניין מקורי: קצ-קצו).

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

הערות מאת ר' יעקב צמח בעצם כתיבת ידו.

לא שלם.

עריכות: משנת ת' עד שנת ת"י – ארץ ישראל (א)

אחר שנת ת' נתגלו חיבורים חדשים בקבלת האר"י ונפרצו נתיבות חדשות בעריכת כתביו. ר' יעקב צמח עלה לירושלים ומצא בה כתבים של ר' חיים ויטל שלא נודעו עד הנה. את הכתבים הללו, שחלקם היו מסודרים וחלקם היו דפים מפוזרים, הוא סידר וערך בספרים אחדים. חיבורים אלו עוסקים בכל נושאים של קבלת האר"י: סדר ההאצלה, כוונות התפילה, פירושים למאמרי הזוהר, ייחודים וגלגולים.

הספרים שערך ר' יעקב צמח הם הספרים הידועים ביותר בכל כתבי האר"י, ואלה הם: אוצרות חיים, קהילת יעקב, אדם ישר, עולת תמיד, זוהר הרקיע. ר' יעקב צמח ערך ספרים אלו פעמים אחדות, ובעריכות חוזרות אלו ביקש להגיע לספר אחד שירצה את סדר ההאצלה במהלך אחד מראשו לסופו. על כן ערך שנית את קהילת יעקב ואת אדם ישר ואגדם יחד בספר אחד, ואחר ערכם שוב וכרך עמם יחד גם את ספר אוצרות חיים. כך הגיע לספר אחד, עדות ביעקב, שבו מסודרת ההאצלה במהלך אחד רצוף ושלם.

עריכתו של ר' יעקב צמח שינתה את תלמודה של קבלת האר"י. הספרים שערך בירושלים זכו להעתיקה רבה ולתפוצה רחבה, והחיבורים שנערכו בשנים הקודמות נדחקו מפניהם. כך היו ספרי אוצרות חיים ואדם ישר לספרי היסוד שבהם למדו מקובלי הדורות הבאים את סדר ההאצלה על פי קבלת האר"י.

ספר נוסף מכתבי ר' חיים ויטל הגיע אל ר' יעקב צמח בירושלים. בספר זה סיכם ר' חיים ויטל את כל מהלך ההאצלה שלימד האר"י במסכת אחת מסודרת. ר' יעקב צמח ערכו וקראו בשם תולדות אדם, ולימים הוא נודע בשם מבוא שערים. גם ספר זה נעתק פעמים רבות בכל הכתיבות הידועות.

גם ר' מאיר פופרש ערך את תולדות אדם, ואת עריכתו נתאר בפרק זה. עריכות נוספות נעשו לספר תולדות אדם, ואותן נתאר בפרקים כ-א.

[פג] עריכת ר' יעקב צמח: הגניזה בירושלים

ר' חיים ויטל נטל אחדים מחיבוריו וגנז אותם בירושלים. חיבורים אלו נכתבו לפני שנת שני"ה, ועם הכתיבה השלישית שלו הם יימנו, כמתואר לעיל סעיף כ. בראשית שנות הת' מצא ר' יעקב צמח את החיבורים הללו וערכם. רוב החיבורים לא נמצאו שלמים, ורק ידפים מפוזרים נותרו מהם. את כל אלה סידר וערך ר"י צמח פעם אחר פעם, וכך יצאו מתחת ידו חיבורים אחדים. העריכות הרבות של ר"י צמח זקוקות לתיאור ארוך ומפורט, ועל כן נחלק את תיאורן לשלושה סעיפים: בסעיף זה נתאר בכללות את גילוי הגניזה בירושלים, בסעיף פד נתאר בפרוטרוט את עריכתו הראשונה של ר"י צמח ובסעיף פה נתאר את עריכתו השנייה והשלישית.

הגניזה בירושלים

בבוא לירושלים נתגלו לר' יעקב צמח חיבורים ודפים מפוזרים בכתיבת ידו של ר"ח ויטל, ובהם דרושים בקבלת האר"י שלא נודעו כלל. ר"י צמח נטל את החיבורים והדפים הללו וסידר אותם בחמישה ספרים. את מעשה עריכתם של ספרים אלו תיאר ר"י צמח בפרוטרוט בהקדמתו לספר קול ברמה, שנמצאת לפנינו בשני נוסחים שונים, כמתואר לעיל תחילת סעיף פב.

אח"כ באתי לירושלים ע"ה תוב"ב זה שלש שנים...

והנה בסוף השנה הראשונה שבאתי פה בירושלים תוב"ב באו לידי כמה דרושים חדשים, אשר הרבה מהם אינם בשום ספר אפילו באותם שבידי בנו של הרב ר' חיים ויטל זלה"ה, והם דרושים עמוקים מאד וכולם כתובים באצבע אלקים הרב ר' חיים זלה"ה עצמו בשם הרב ר' יצחק אשכנזי זלה"ה, אשר אנו קוראים אותו הרב סתם בכל הספרים.

והנה ר' חיים שם אותם בגניזה קבורים, ומרוב הזמן נמחקו ונקרעו קצת מהם ובפרט הזויות וקצת הדפים. והנה היו באותם הדפים דברים מפוזרים.

ועזרני השי"ת והוצאתי לאור משפטי כל דרוש ודרוש, ועשיתי מהם חמשה ספרים אשר נקבו בשמות.

והנה בסוף השנה הראשונה שבאתי פה באו לידי כמה דרושים חדשים (!) שלא יש בשום ספר, עמוקים דברים ונעלמים, וגם דרושים שיש לנו אלא שבחדשים יש כמה דברים מחודשים וסדור לשון וביאור יותר רחב.

והנה רוב הדרושים אלו לא כתבם (!) אותם הרב ר' חיים בספרים שביד בנו החכם הנז"ל נר"ו, שגנבו אותם ממקומם קבורתם, וגם אח"כ הטמינו אותם, ומרוב הזמן נמחקו כמה תיבות וקצת תיבות וחסרים הזויות מן הקצוות.

והנה ברוך ה' עזרני והוצאתי לאור משפטי כל דרוש ודרוש, ועשיתי מהם חמשה ספרים אשר נקבו בשמות.

ספר קהלת יעקב.

ספר עולת תמיד, שבו כל סדר השייך בתפילות.

וספר אדם ישר, כי כשמו כן הוא. וספר זה הוא שרש ועיקר והכל חדוש, ואין שום דרוש ממנו בש[ו]ם ספר, והוא חשוב אצלי יותר מכל שאר הספרים.

וספר אוצרות חיים, והוא היה ספר שלים ובו כל דרושי אדם קדמון ועתיק וכל שאר הפרצופים וכל ביאור תיקונם מסודר דרוש אחר דרוש כמו שסידר הרב זלה"ה, ובכל דרוש כמה חידושים ותוספת וביאור רחב. וספר זוהר הרקיע ובו מסודר כל פרשיות ודפי הזוהר שבהם כל מאמר וביאורו בצידו.

וכל אלו הדפים הנז' כולם כתיבת יד הרב ר' חיים זלה"ה עצמו, ומשם הרב זלה"ה. ויש דרושים שכתוב בסופם האר"י נר"ו, האר"י ז"ל, ובשאר מורי זלה"ה.

ולכל דבר ודבר עשינו הגה"ה בזה המדרש עם החברים יצ"ו, לא חסר דבר. ולא כתבתי שום דבר באלו הספרים מספר אחר, כי הכל הוא מעותק מכתיבת יד הרב ר' חיים עצמו וגם הכל משם הרב זלה"ה עצמו.¹

הא' ספר קהלת יעקב.

הב' ספר עולת תמיד שבו כל עניני התפלה.

הג' ספר אדם ישר כי על אשר שמו בקרבו קראתיו כך, הוא שורש ועיקר כל הדרושים ותקון ועגולים כי רבו, והוא חשוב אצלי יותר מכל שאר הספרים, והכל הוא חדוש ותוספות.

הד' הוא ספר אוצרות חיים והוא ספר שלם שכך היה, ובו כל דרושי אדם קדמון ושאר דרושי התקון, והדרושים מסודרים זה אחר זה בחדושי ותוספת ביאור על מה שיש לו.

הה' ספר זהר הרקיע ובו כל מאמר ומאמר של הזהר מסודר בפרשיות ודפי הזהר.

והספרים הנזכרים הם מכתיבת הרב ר' חיים עצמו כתיבת אצבעותיו הקדושים, והכל משם הרב זלה"ה.

ולהכל עשינו הגה"ה פעמיים ושלוש עם גבר, העוסקים בזה המדרש.²

ההקדמה לספר קול ברמה נכתבה בה' באב ת"ג, כמובא להלן סעיף פט. תאריך זה מלמדנו אימתי הגיע ר"י צמח לירושלים ואימתי מצא בה את כתבי ר"ח ויטל הגנוזים. בהקדמה כתב ר"י צמח כי 'אח"כ באתי לירושלים ע"ה תוב"ב זה שלש שנים... והנה בסוף השנה הראשונה שבאתי פה באו לידי כמה דרושים, ומכאן עולה בבירור כי בשנת ת' הגיע ר"י צמח לירושלים ומצא בה את כתבי ר"ח ויטל שנגנזו ונטמנו.

בין שני התאריכים הללו – שנת ת', שבה הגיע ר"י צמח לירושלים ומצא בה את הכתבים הגנוזים, ושנת ת"ג, שבה כתב את ההקדמה לקול ברמה – ערך וסידר ר"י צמח את חמשת

1 כת"י 834, דף [3] ע"א-ע"ב.

2 דפוס 841, עמ' 191-192.

הספרים הנזכרים: אוצרות חיים, קהילת יעקב, אדם ישר, עולת תמיד וזוהר הרקיע. לכך מתאימים גם שני תאריכים הנזכרים במפורש בשני ספרים מן החמישה: שנת ת"ב בהקדמה לספר עולת תמיד ושנת ת"ג בשער ספר אוצרות חיים, כמתואר להלן סעיף פד.

כדברי ר"י צמח כתב גם תלמידו, ר' מאיר פופרש. גם הוא הזכיר את הדפים שר"ח ויטל כתב וגנו, ואף הוא תיאר כיצד מצאם ר"י צמח וערכם בספרים אחדים.

והם מהדורא בתרא שנעשים אחר מהדורא קמא, ולרוב עמקו גנוזו מוהרח"ו ז"ל, ונתגלו שערי אורה אלו ואוצרות שתחת התהום היו חפורים ימים ושנים כולו למורינו החכם השלם מוהר"ד יעקב צמח נר"ו, וכתובים באצבע אלקים מהרח"ו ז"ל. ומה שנמצא היו דפים קטנים קרועים ובלויים, וברוב חכמתו הרמה מורינו נר"ו חבר א' לא' ועשה מהם ג' ספרים. א' הוא ספר אוצרות חיים, והוא ספר שלם והקדמות שנמצא לחכמה זאת והוא מהדורא תנינא. ואח"כ דפים קטנים מדרושים וכוונות כתובים על ג' ספרים אחרים, וקראם קהילת יעקב על שם שהקהילים וקבצם כעמיר גרנה, וספר אדם ישר שמתעסק בדרוש אדם קדמון ויושר שלו ופרטיו, וספר עולת תמיד לכוין תמיד.³

ר"מ פופרש קרא לספרים אלה בשם 'מהדורא בתרא' ו'מהדורא תנינא', כי ר"ח ויטל כתבם אחר 'מהדורא קמא' – קונטרסי הטיטות שנעתקו מכתבת ר"ח ויטל בעת מחלתו, כמתואר לעיל סעיף טז, או ספר עץ חיים שבו שמונה שערים, כמתואר לעיל סעיף יז. את הספרים שערך ר"י צמח שילב ר"מ פופרש בספרי דרך, פרי ונוף עץ חיים, כמתואר להלן סעיף פח.

אימתי נתגלו החיבורים הגנוזים?

באוצר הדפים הגנוזים שמצא ר' יעקב צמח בירושלים היו גם דפים בכתבת ידו של ר"ח ויטל ובהם פירושים שכתב על ספר הזוהר. כבר קדמו ר' אברהם אזולאי, שמצא בשנת שע"ח בירושלים דפים בכתבת ידו של ר"ח ויטל ובהם פירושים שכתב על ספר הזוהר, כמתואר לעיל סעיף נד. מה היחס בין הדפים שמצא ר"א אזולאי ובין הדפים שמצא ר"י צמח? האם מציאה אחת היתה, והדפים שר"י צמח מצא בשנת ת' כבר נודעו לר"א אזולאי בשנת שע"ח, או אולי שתי מציאות היו, והדפים שר"י צמח מצא בשנת ת' חדשים היו ולא נודעו קודם לכן לר"א אזולאי? פתרון שאלה זו תלוי בפתרון השאלה: אלו דפים מצא ר"א אזולאי בירושלים?

כדי לענות על שאלות אלו עלינו לשוב אל הקדמתו של ר"י צמח לקול ברמה. אחר שתיאר את הדפים שמצא ובהם דרושי ר"ח ויטל בקבלת האר"י, כמובא בשורות הקודמות, כתב ר"י צמח כי מצא בירושלים דפים נוספים ובהם פירושי ר"ח ויטל על ספר הזוהר. בפרשה זו ניכר הפרש גדול בין שני נוסחיה של ההקדמה לקול ברמה, שתוארו לעיל תחילת סעיף פב. נציג תחילה את שני הנוסחים זה מול זה, ואחר נדון בהבדלים שביניהם ובמסקנות העולות מהם.

3 דרך עץ חיים, דפוס 783, דף א ע"ב-ע"ג.

גם באו לידי דפים מיוחדים הרבה, והכל גם הוא מכתבת יד ר' חיים זלה"ה עצמו, פירוש מאמרי הזוהר ובתוכם כמה סודות על ענין אותו המאמר, והכל משלו ומדעתו וחכמתו הרחבה.

ונראה בבירור שעשה פירוש זה אחר שלמד עם הרב זלה"ה, שהנה כלם כאחד הם כפי סדר חכמת הרב זלה"ה ואין דרוש נגדי...
והנה כל זה יבא כמו שמונה כפות נייר ויותר. וב"ה השלמתי ספר אחד דרך פרשיות ודפי הזוהר לכל חד כדאיתא ליה, והתחלתי ספר שני. ולכל עשינו הגה"ה במדרש זה. והסכמנו כל החברים שכל זה עשה הרב ר' חיים זלה"ה אחר ידיעת חכמת הרב זלה"ה, ולא מצאנו בזה שום צד ספק כי הדרושים מוכיחים.

והנה ענייני הסוד הנמצא בתוך ביאורים זה של הבנת הזוהר שמתני כל אחד במקומו כמו שמצאתי, כדי שלא להפריד הסוד מן הפשט מאחר שהכל הוא מדעת ר' חיים זלה"ה.

כי לפעמים בבירור דבר מדבר שוכח האדם איזה דרוש, כמו שאירע אל החכם השלם המקובל כמהר"ר אברהם אזולאי זלה"ה, שבירר הסוד שהיה בתוך הפשט מהדפים הנזכרים שבאו לידו יותר מכ"ה שנה, והשמיט כמה דברים. וקבץ ענייני הסוד וקראו שמו ספר אור הגנוז כנזכר בסוף הקדמה שלו...⁵

והנה כל דרוש ודרוש מאלו של הבנת וביאור הזוהר שמתני בפ' שלו כמו שמצאתי, כדי שלא להפריד הסוד מן הפשט מאחר שהכל הוא מדעת ר' חיים זלה"ה.

כי לפעמים גורם שיש כח המברר בין מה שמברר כמה עניינים, כמו שאירע אל החכם השלם כמהר"ר אברהם אזולאי נר"ו, שחסר באור הלבנה ואור החמה וכמה ביאורים, כאשר אנו רואים עכשיו באלו ההבנות הזוהר שהעתק קודם ממני מאלו הדפים שבאו לידו גם כן, והטעם הוא שבירר דברי הסוד כאשר הוא עצמו כתוב בסוף ההקדמת ספר אור הלבנה ואור החמה... ולכן כל דבר כתבתי כאשר מצאתי.⁴

עוד באו לידי דפים מיוחדים הרבה, והכל גם הוא מכתבת יד ר' חיים זלה"ה עצמו, פירוש מאמרי הזוהר ובתוכם כמה סודות על ענין אותו המאמר, והכל משלו ומדעתו וחכמתו הרחבה.

ונראה בבירור שעשה פירוש זה אחר שלמד עם הרב זלה"ה, שהנה כלם כאחד הם כפי סדר חכמת הרב זלה"ה ואין דרוש נגדי...
והנה כל זה יבא כמו שמונה כפות נייר ויותר. וב"ה השלמתי ספר אחד דרך פרשיות ודפי הזוהר לכל חד כדאיתא ליה, והתחלתי ספר שני. ולכל עשינו הגה"ה במדרש זה. והסכמנו כל החברים שכל זה עשה הרב ר' חיים זלה"ה אחר ידיעת חכמת הרב זלה"ה, ולא מצאנו בזה שום צד ספק כי הדרושים מוכיחים.

והנה ענייני הסוד הנמצא בתוך ביאורים זה של הבנת הזוהר שמתני כל אחד במקומו כמו שמצאתי, כדי שלא להפריד הסוד מן הפשט מאחר שהכל הוא מדעת ר' חיים זלה"ה.

כי לפעמים גורם שיש כח המברר בין מה שמברר כמה עניינים, כמו שאירע אל החכם השלם כמהר"ר אברהם אזולאי נר"ו, שחסר באור הלבנה ואור החמה וכמה ביאורים, כאשר אנו רואים עכשיו באלו ההבנות הזוהר שהעתק קודם ממני מאלו הדפים שבאו לידו גם כן, והטעם הוא שבירר דברי הסוד כאשר הוא עצמו כתוב בסוף ההקדמת ספר אור הלבנה ואור החמה... ולכן כל דבר כתבתי כאשר מצאתי.⁴

והנה כל דרוש ודרוש מאלו של הבנת וביאור הזוהר שמתני בפ' שלו כמו שמצאתי, כדי שלא להפריד הסוד מן הפשט מאחר שהכל הוא מדעת ר' חיים זלה"ה.

כי לפעמים בבירור דבר מדבר שוכח האדם איזה דרוש, כמו שאירע אל החכם המקובל כמהר"ר אברהם אזולאי זלה"ה, שבירר הסוד שהיה בתוך הפשט מהדפים הנזכרים שבאו לידו יותר מכ"ה שנה, והשמיט כמה דברים. וקבץ ענייני הסוד וקראו שמו ספר אור הגנוז כנזכר בסוף הקדמה שלו...⁵

והנה ענייני הסוד הנמצא בתוך ביאורים זה של הבנת הזוהר שמתני כל אחד במקומו כמו שמצאתי, כדי שלא להפריד הסוד מן הפשט מאחר שהכל הוא מדעת ר' חיים זלה"ה.

כי לפעמים גורם שיש כח המברר בין מה שמברר כמה עניינים, כמו שאירע אל החכם השלם כמהר"ר אברהם אזולאי נר"ו, שחסר באור הלבנה ואור החמה וכמה ביאורים, כאשר אנו רואים עכשיו באלו ההבנות הזוהר שהעתק קודם ממני מאלו הדפים שבאו לידו גם כן, והטעם הוא שבירר דברי הסוד כאשר הוא עצמו כתוב בסוף ההקדמת ספר אור הלבנה ואור החמה... ולכן כל דבר כתבתי כאשר מצאתי.⁴

4 כת" 834, דף [3] ע"ב.

5 דפוס 841, עמ' 192-193.

בפסקאות אלו מתאר ר"י צמח את הדפים שהגיעו לידי ובהם פירושים על ספר הזוהר בכתובת ידי ר"ח ויטל, והוא יוצא לחלוק על ר"א אזולאי ועל דרכו בעריכתם. הבנת דברי ר"י צמח תלויה בבירור ההבדלים שבין שני הנוסחים של ההקדמה לקול ברמה, ואנו נפרטם אחד לאחד.

א. בכת"י 836 נזכר 'החכם השלם המקובל כמהר"ר אברהם אזולאי זלה"ה'. ההקדמה לקול ברמה נכתבה בה' באב ת"ג, כמתואר להלן סעיף פט. הזכרתו של ר"א אזולאי בברכת המתים אינה עולה בקנה אחד עם דברי החיד"א שזקנו נפטר בחשוון שנת ת"ד בחברון.⁶ לעומת זאת, בכת"י 834 נזכר 'החכם השלם כמהר"ר אברהם אזולאי נר"ו', ונמצאו הדברים מכוונים לדברי החיד"א.

ב. על פי כת"י 836 כתב ר' יעקב צמח: 'גם באו לידי מאותם הדפים הנז"ל'. כלומר, מאותם הדפים שבהם כתב ר"ח ויטל את אשר שמע מהאר"י ואשר מהם ערך את חמשת הספרים שנזכרו לעיל בסעיף זה. מכאן אפשר להבין כי גניזה אחת של כתבי ר"ח ויטל נתגלתה ובה שתי קבוצות דפים: האחת, דרושים ששמע ר"ח ויטל מן האר"י; השנייה, פירושים שכתב ר"ח ויטל על ספר הזוהר.⁷ כל הדפים הללו כבר נתגלו לר"א אזולאי בשנת שע"ח, ואת הדפים שבהם כתב ר"ח ויטל פירושים על הזוהר הוא ערך וסידר בספרים שתוארו לעיל סעיף נד. מסקנה זו תמוהה. מדוע לא ערך ר"א אזולאי גם את הדפים שבהם כתב ר"ח ויטל דרושים ששמע מן האר"י? והלא הוא עצמו כתב ספרים שלמים בקבלת האר"י, כמתואר לעיל שם. ועוד, מדוע לא נודעו דפים אלו ולא נעקרו במשך עשרים וחמש שנים, מזמן עריכתו של ר"א אזולאי עד זמן עריכתו של ר"י צמח?

נוסחו של כת"י 834 מסלק את התמיהות הללו. על פי כתב יד זה כתב ר"י צמח: 'עוד באו לידי דפים מיוחדים הרבה'. כלומר, שתי גניזות של דפים נתגלו בשני מועדים שונים. הראשונה הכילה פירושים שכתב ר"ח ויטל על הזוהר, והשנייה הכילה דרושים ששמע ר"ח ויטל מן האר"י. הגניזה הראשונה נתגלתה ונערכה בידי ר"א אזולאי בחברון בשנת שע"ח, ושבה ונערכה בידי ר"י צמח בירושלים בשנת ת"ג. הגניזה השנייה נתגלתה בידי ר"י צמח בירושלים בשנת ת', והוא ערכה במשך שלוש השנים הבאות.

שני הבדלים אלו נותנים את הבכורה לנוסחו של כת"י 834, שהוא כתב היד הקדום ביותר של ההקדמה לקול ברמה שנמצא בידינו.

בהמשך דבריו יצא ר"י צמח לחלוק על דעתו של ר"א אזולאי ועל מעשה עריכתו.

6 שם הגדולים, מערכת גדולים, ערך אברהם אזולאי. בסתירה זו השגיח ג' שלום, לתולדות המקובל ר' יעקב צמח, קרית ספר כו (תש"י), עמ' 192 הערה 52, והשאירה בלא פתרון. י' תשבי, יחסו של ר' אברהם אזולאי לקבלת הרמ"ק ולקבלת האר"י, ספונות טז (תשמ"ב), עמ' 191, העדיף את דברי החיד"א וסבר שהם נכונים. לפנייהם היה מונח רק כת"י 836, אך עתה בא כת"י 834 ומבטל את הסתירה מעיקרה.

7 כך תוארו עד עתה כתבי ר"ח ויטל שנתגלו בירושלים, כמובא לעיל פרק יא, הערה 27.

א. ר"א אזולאי סבר כי ר"ח ויטל כתב את הפירושים לספר הזוהר לפני שלמד אצל האר"י, כמובא לעיל סעיף נד. ר"י צמח חלק על דעתו, והדגיש כי ר"ח ויטל כתב אותם אחר שנכנס ללמוד אצל האר"י. לקביעתו הביא ראיות אחדות, עד שכתב 'שמכל הפנים ניכר שכתב זה אחרי לומדו עם הרב זלה"ה והדברים מוכיחים'. ר"י צמח לא הסתפק בכך, והוסיף כי גם חבריו בבית המדרש הסכימו עמו: 'והסכמנו כל החברים שכל זה עשה הרב ר' חיים זלה"ה אחר ידיעת חכמת הרב זלה"ה, ולא מצאנו בזה שום צד ספק כי הדרושים מוכיחים'.

ב. ר"א אזולאי הבחין בין 'לשונות הזוהר הבלתי עמוקים' ובין 'הלשונות העמוקים', ועל כן סידר אותם בשני ספרים: הראשונים נכללו בספר אור החמה, והאחרונים בספר אור הגנוז. ר"י צמח חלק על הבחנה זו, וטען כי בעטיה עלול העורך לשכוח קטעים אחדים ולשמוט אותם מן הספרים שיוצאים מתחת ידיו. לכן הדגיש ר"י צמח כי הוא לא הפריד את הסוד מן הפשט אלא נטל את כל הפירושים לספר הזוהר שכתב ר"ח ויטל וסידרם בשלמותם כמות שמצאם.

את הדפים שבהם כתב ר"ח ויטל פירושים על ספר הזוהר סידר ר"י צמח בשלושה ספרים שלמים. בהמשך ההקדמה לקול ברמה נותן ר"י צמח סימנים בשלושה ספרים אלו. חיפשנו אותם באוצרות כתבי היד אך לא הצלחנו לזהותם בוודאות, ועל כן לא נוכל לרושםם כאן.

[פד] עריכת ר' יעקב צמח: אוצרות חיים, אדם ישר ועוד

בעריכתו הראשונה סידר ר' יעקב צמח בחמישה חיבורים את כתבי ר' חיים ויטל שמצא בירושלים. נתאר עתה חמישה חיבורים אלו.

אוצרות חיים

לספר הראשון שערך ר' יעקב צמח הוא קרא בשם אוצרות חיים. ספר זה אוגד בתוכו דרושים אחדים, המהווים רצף אחד שמפרש את סדר האצילות מראשו לסופו. העותק הקדום ביותר של אוצרות חיים נמצא בכת"י 724. גיליונותיו רחבים, והוא נכתב בכתובה נאה ומסודרת. בשער הספר נכתב.

ספר אוצרות חיים חלק ראשון והוא דרושי אדם קדמון לכל הקידומים (!) והשתלשלותו (!) העולמות נעתק מקונטריסין שנמצאו מכתבת יד הרב האלהי כמוהר"ר חיים ויטאל זלה"ה והוא מה שקבל מרבו הרב האלהי נר ישראל כמוהר"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה פה ירושלים ע"ה תוב"ב, שנת הת"ג ליצירה.

העתקה נוספת של החיבור נמצאת בכת"י 725. העתקה זו שלמה, ובראשה נכתבה הקדמת ר' יעקב צמח לחיבור. בהקדמתו מפרש ר"י צמח את מקורו של הספר, את ייחודו ואת שמו אשר קרא לו.

אמר זעירא דמן חבריא, יעקב צמח. דע כי כל הכתוב כאן הוא נעתק מכתבת ידי החכם כמוהר"ר חיים ויטל זלה"ה, אשר נזדמנו לידי בסיעתא דשמיא כתיבות הנ"ל מאיש החסיד והוא החכם הנעלה זלה"ה.

וקראתי שם זה הספר אוצרות חיים מג' טעמים אשר הוא בד' חלקים⁸ ובהם נכללים שערים כאשר אכתב למטה בע"ה. טעם ראשון, שנקרא כן על שם הרב זלה"ה הנ"ל. טעם הב', על שם שהוא זלה"ה מאז בהיותו בצפת תוב"ב גזז כל אלו הכתובים בבית החיים כמו שידוע בענין. טעם הג', על שם שיצאו עתה לנו חיים לעבודתו ית'.

והנה מרוב הזמן והלחלוחית העפר נמחקו קצת האותיות וקצת תיבות וקצת שיטות בסופי הדפין הראשונים בקצתם נמחו הניירים, ולהשלים היה בדוחק בטורח על ידי (חסר) הבא בספרינו כי יש בכאן כמה דרושים מחודשים שעדיין לא נכתבו בשום ספר, ויש מהם שכבר כתבוהו וגם כתובים בספר עץ החיים אשר בדמשק ליד החכם השלם כמוהר"ר שמואל ויטל זלה"ה⁹ ואינם בספרים שלנו. ואותם הדרושים שיש בכאן שגם כמותם יש בספרים שלנו יש בהם תוספת בסדר הדרושים כי הם מסודרים זה אחר זה כפי הצורך. וגם כן יש באותם הספרים שמביא ב' או ג' ענינים או יותר בדרוש א', וכאן כל ענין וענין כתוב בדרוש בפני עצמו.

והנה לכל הדרושים והענינים עשיתי הגהה עם חברי יצ"ו אשר נודע שמותם בשערים פה ירושלים עיר תוב"ב. ואלה השערים אשר נקבו בשמות (חסר)

ר"י צמח משווה כאן את תוכנו של ספר אוצרות חיים לתוכנם של שני ספרים קודמים שכתב ר"ח ויטל: 'ספר עץ החיים' ו'ספרים שלנו'. 'ספר עץ החיים' הוא הספר שכתב ר"ח ויטל ובו שמונה שערים, כמתואר לעיל סעיף יז. בעת כתיבת ההקדמה היה הספר ספון בביתו של ר"ש ויטל, כפי שתואר לעיל סעיף ד. 'ספרים שלנו' הם ספרי דרושים, ליקוטים וכוונות שערכו ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, כמתואר לעיל סעיף נא.

בהקדמה מנה ר' יעקב צמח את שבחיו של אוצרות חיים, ובהם סדר הדרושים שבו. לעומת המצוי 'בספרים שלנו', הדרושים בספר אוצרות חיים מסודרים 'זה אחר זה כפי הצורך'. סדר זה יצא מתחת ידי ר' חיים ויטל, שהרי ספר אוצרות חיים הגיע לידי ר"י צמח שלם, כרוך ודפיו מנויים כהוגן, ובלשונו שלו: 'שלם מתוקן ומקושר ובחשבון דפים'. משום כך דרושי אוצרות חיים מסודרים 'בסדר נכון' כפי שיצא מתחת ידי מחברם. ר' יעקב צמח הדגיש עובדה זו כדי להבדיל את ספר אוצרות חיים משאר הספרים שערך מ'דפים מפוזרים בלתי קשר וחשבון' שהגיעו אליו.¹⁰

8 טעות סופר היא, וצריך להיות: בב' חלקים. הכוונה לקהילת יעקב, החלק השני של אוצרות חיים, כפי שציין ר"י צמח בהקדמתו לקהילת יעקב, שתובא להלן עמ' 609.

9 בעת כתיבת ההקדמה היה ר"ש ויטל בין החיים, ואת ברכת המתים שלפנינו כתב המעתיק.

10 כך כתב בהקדמה לעדות ביעקב, שתובא להלן סעיף פה.

והוא היה ספר שלים ובו כל דרושי אדם קדמון ועתיק וכל שאר הפרצופים וכל ביאור תיקונם מסודר דרוש אחר דרוש כמו שסידר הרב זלה"ה / ספר שלם שכך היה, ובו כל דרושי אדם קדמון ושאיר דרושי התקון.¹¹ רק מצאתי ספר אחד שלם מתוקן ומקושר ובחשבון הדפים, והוא מתחיל בלשון זה, הקדמה א' כוללת מן הא"ס עד ז"א... והנה הם דרושי א"ק וכל סדר תקון העולמות, והדרושים מסודרים בסדר נכון.¹²

כדברים האלה צוין במפורש בעותק הקדום של ספר אוצרות חיים שהוכן בשנת ת"ג. מעט לפני סופו נכתב.

עד כאן היה בספר אחד שלם מתחלתו ועד סופו, בכתובת יד הרב האלוף מהר"ר חיים ויטאל זלה"ה.¹³

משפט זה מבדיל בין גוף הספר, רוב בניינו ורוב מניינו ש'יהיה בספר אחד שלם, ובין דרושים אחדים שנעתקו בדפים שלאחר מכן. תוכנו של גוף הספר מתאים לתיאורו של ר"י צמח – הוא פותח בדרוש אדם קדמון וממשיך בשאר דרושי התיקון, וכולם 'מסודרים בסדר נכון'.

העובדה שביסודו של ספר אוצרות חיים נמצא 'ספר אחד שלם' שיצא מתחת ידי ר"ח ויטל השפיעה על נוסח הספר וסידורו. רשמנו כאן שני עותקים של הספר – עותק קדום בכת"י 724 ועותק שלם בכת"י 725. בדקנו את שני העותקים ומצאנו כי גוף הספר זהה בשניהם, אך סופו שונה. בשני העותקים נעתקו דרושים אחדים אחרי הספר השלם והמסודר שיצא מתחת ידי ר"ח ויטל, אבל נוסחם וסדרם שונה. איזהו הנוסח שר"י צמח סידר וערך? על כך יכולים אנו ללמוד מהערותיו של ר"י צמח לספר קהילת יעקב, שנמצאות בעצם כתיבת ידו בגיליונותיו של כת"י 730. בהערות אלו הוא הפנה פעמים רבות לספר אוצרות חיים והזכיר את דרושיו ואת מקומם בו. ציונים אלה מתאימים לעותק השלם של ספר אוצרות חיים שנמצא בכת"י 725. מכאן עולה כי העותק הקדום, כת"י 724, נעתק עוד בטרם השלים ר"י צמח את עריכתו.¹⁴ בדיקה מדוקדקת של כתבי היד תגלה כי לשני אלה, העותק הקדום שבכת"י 724 והעותק השלם בכת"י 725, קדמה עריכה אחרת של ר"י צמח. על כך אנו למדים מהערותיו של ר"י צמח לספר עולת תמיד, שיתואר להלן בהמשך סעיף זה. הטופס המקורי של עולת תמיד נמצא בכת"י 734, ור"י צמח הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו. בהערות אלו הוא הפנה תחילה ל'אוצרות חיים', אבל אחר כך העביר את קולמוסו על המלים 'אוצרות חיים' וכתב במקומן 'קהילת יעקב'. מה פשר מחיקות וכתובות אלו?

11 הקדמה לקול ברמה, על פי כת"י 834 ועל פי דפוס 841, הובאה לעיל סעיף פג.

12 הקדמתו לעדות ביעקב. הציטוט יובא בשלמותו להלן סעיף פה.

13 כת"י 724, דף קיב ע"ב.

14 הערות אלו נרשמו בפרוטרוט במאמרי, כתבי ר' חיים ויטאל שנמצאו בירושלים ועריכתם בידי ר' יעקב צמח, המעין יח (תשל"ח), גיליון ד, עמ' 62–65, 71–72.

נתבונן בטופס המקורי של קהילת יעקב, הוא כת"י 730 שהעתיקו ר"י צמח וחבריו. בראש טופס זה נמצאת הקדמתו של ר"י צמח ובה נכתב כי ספר קהילת יעקב הוא חלק שני של אוצרות חיים, כמתואר להלן עמ' 609. דברים אלו מתאימים לשם שנכתב בשער של אוצרות חיים שנעתק בכת"י 724: 'ספר אוצרות חיים, חלק ראשון'. עוד כתב ר' יעקב צמח בהקדמה הנזכרת כי חשבון דפיו של קהילת יעקב נמשך אחר חשבון דפי אוצרות חיים. מכל אלה עולה כי תחילה ערך ר"י צמח ספר אחד בשם אוצרות חיים, ואחר כך חילקו לשניים – חלקו הראשון נקרא אוצרות חיים וחלקו השני נקרא קהילת יעקב. דרושים מסוימים, שתחילה נכללו באוצרות חיים, שינו אפוא אחר כך שמם ומקומם והיו לחלק מספר קהילת יעקב.

שינויים אלה מסבירים את מחיקותיו וכתובותיו של ר' יעקב צמח בהערות שכתב לספר עולת תמיד. תחילה הפנה לאוצרות חיים, שהרי ספר אחד היה ובשם זה נקרא. אחר שחילק את הספר לשניים, הוצרך ר"י צמח לשוב אל הערות אלו, למחוק את הציון לאוצרות חיים ולכתוב תמורתו ציון לספר 'קהילת יעקב'.

ספר אוצרות חיים נעתק בכתבי יד רבים, כמאה שבעים וחמישה במספר, ובכל אלה לא מצאנו עותק של עריכתו הראשונה. חלוקתו של ספר אוצרות חיים נעשתה אפוא תכף לעריכתו הראשונה, ומשום כך ייפקד מקומה בכתבי היד. לפני המעתיקים עמדה רק העריכה השנייה של 'אוצרות חיים', ואף אנו נתייחס רק אליה כמייצגת את הספר.

תיארנו את ספר אוצרות חיים ואת מעשה עריכתו על פי כתבי יד קדומים ושלמים שלו. גם את הטופס המקורי של הספר אוצרות חיים מצאנו, אך לא בשלמותו. בכת"י 726 נמצאים שבעה דפים מספר אוצרות חיים, ובגיליונותיהם הוסיף ר"י צמח הערות בעצם כתיבת ידו.

עותק נוסף של אוצרות חיים נמצא בכת"י 727. עותק זה היה בידי ר' נתן שפירא, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו.

ספר אוצרות חיים שהחזיק בו ר' משה זכות נמצא בכת"י 970, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו. בדוגמתו של כתב יד זה הוכנו בבית מדרשו העתקות נוספות של החיבור, ועל פי אחת מהן נדפס הספר בדפוס 982. כל אלה יתוארו להלן סעיף צה.

ספר אוצרות חיים הגיע לאשכנז ולפולין. בעותקים אחדים שלו שנעשו בארצות אלה, כגון כת"י 979, נוספו הערות של 'בצלאל'. נראה שהוא ר' בצלאל מקאברין, כמתואר להלן סעיף צח. עותק של אוצרות חיים היה בידי של ר' משה חיים לוצאטו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו, כמתואר להלן סעיף ק.

עותק שלם ונאה של אוצרות חיים בכתובת ידו של ר' יהוסף אדרעי, סופרו של ר' שלום שרעבי, נמצא בכת"י 729.

[724] כת"י פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית 81 □, ס' 4208, 134 דפים (מניין מקורי: קמ דפים). דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[725] כת"י ששון 433, ס' 8929, קלא דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

- [726] כת"י ניו יורק, הישיבה אוניברסיטה 673, ס' 51537, דפים 1-7.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר' יעקב צמח בעצם כתיבת ידו.
- [727] כת"י ליוורנו, תלמוד תורה 74, ס' 12467, 153 דפים.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
הערות מאת ר' נתן שפירא בעצם כתיבת ידו.
- [728] כת"י פרמה, פלטינה 3457, ס' 13965, קכה דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
בסוף: 'ספר זה נמצא מכת"י הרח"ו זלה"ה על הסדר... והעתקתיו אני הצעיר מאיר אנאשיכין יצ"ו'.¹⁵
- [729] כת"י ירושלים, מכון בן צבי 217, ס' 26606, קיד דפים.
דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.
בסוף: 'זתהי השלמתו יום ב' ב' ימים לחדש כסליו שנת אשרי"ך [=תקל"א] ישראל לפ"ק ליצירה. פעה"ק ירושלים תובב"א ע"י הצעיר המקוה רחמי צור ישעי יהוסף אדרעי סיל"ט. זה הספר של הרב המופלא המקובל האלהי ח"ק כמה"ר רפאל אברהם נ' אשר זלה"ה'.

קהילת יעקב

בספר קהילת יעקב ערך ר' יעקב צמח דרושים בסדר האצילות. אלו הם 'דרושים מפוזרים' שמצא 'בדפים קטנים', ובכך הם שונים מהדרושים שבספר אוצרות חיים שנמצאו כ'ספר אחד שלם מתוקן ומקושר'.

הטופס המקורי של ספר קהילת יעקב נמצא בשלמותו בכת"י 730. הוא נכתב בידי ר"י צמח ובידי חבריו אשר בבית מדרשו בירושלים. לאורך כתב היד ציין ר"י צמח את שמות חבריו שהשתתפו עמו במלאכת ההעתקה, כמתואר להלן סעיף קו. בראש הספר נמצאת הקדמתו של ר"י צמח בעצם כתיבת ידו.

ספר קהילת יעקב והוא חלק שני מאוצרות חיים. הטעם שקראתי לספר זה קהילת יעקב הוא כי מה שהעתקתי בו היו בדפים קטנים ובהם דרושים מפוזרים, ועשיתי וסדרתי כל ענין וענין בשער אחת. וחשבון דפים ספר זה נמשכים אחרי חשבון ספר אוצרות חיים, וכל הכתוב כאן הוא מועתק מכתובת יד הרב ר' חיים זלה"ה עצמו. ולכל עשיתי הגהה פה ירושלים תובב"ב עם החברים ישמרם צורם בזה המדרש, יעקב חיים צמח.

ר"י צמח הודיע כאן כי 'חשבון דפים ספר זה נמשכים אחרי חשבון ספר אוצרות חיים'. ואכן, אם נתבונן בכתב היד ניווכח כי הוא נכרך שלא כהוגן. על פי סדרו המקורי, כפי שמורה מניין הדפים

15 תולדות חיי יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך צא.

באותיות ולא בספרות, הדף הראשון שבו הוא דף קנב. כלומר, מניין דפי קהילת יעקב ממשיך את מניין דפי אוצרות חיים. מניין דפים זה מתאים לדברי ר"י צמח בהקדמתו לספר עדות ביעקב, אשר תובא להלן סעיף פה, שבה הוא מציין כי ספר אוצרות חיים נגמר בדף קמט. נראה כי בדפים קנ-קנא היו מפתחות לאוצרות חיים או שערים לספר קהילת יעקב שהוא 'חלק שני מאוצרות חיים'.

ספר קהילת יעקב איננו מסודר לפי סדר האצילות, כספר אוצרות חיים, אלא בנוי מדרושים ומשערים העומדים זה אחר זה ללא סדר ושיטה. השערים הראשונים הם: שער מין נוקבין, שער מין נוקבין ומיין דכורין, שער פרקי הצלם, שער פרטי עיבור ומוחין; ובהמשך הספר נמצאים שערים אלו: שער הקליפות... שער טנת"א... שער מיעוט הירח.¹⁶ קהילת יעקב מסתיים בשער הנבואה ורוח הקודש ובשער הגלגולים.¹⁷ שני שערים אלו אינם שייכים לספר זה אלא לספר תולדות אדם (מבוא שערים), כפי שיתברר להלן סעיף פו. שער הגלגולים כולל מח פרקים, אך אין הם עשויים מקשה אחת. בראש פרק א נכתב: 'דרוש הנשמות והגלגול והעיבור והייבום וכמה פרטים שבהם' (דף שיח ע"א). פרק לו אינו שלם, ורק שלוש שורות ראשונות נמצאות בו. אחר שורות אלו העיר ר"י צמח: 'זנחזור לפרט קצת עניינים שאמרנו דרך כלל בפרקים הקודמים' (דף שסד ע"א). שער הגלגולים בנוי אפוא משתי חטיבות: שלושים ושישה פרקים שר"י צמח מצא כשהם מסודרים ברצף אחד, ובהם סיכם ר"ח ויטל את סדר הגלגולים שכתב בשער הגלגול שבספר עץ חיים, המתואר לעיל סעיף יז; שנים עשר פרקים שר"י צמח סידר בהם 'דרושים מפוזרים' שכתב ר"ח ויטל בענייני הגלגולים. לעובדה זו תוצאות בעריכותיהם של ר' מאיר פופרש כמתואר להלן סעיף פח, ושל ר' נתן שפירא כמתואר להלן סעיף צב.

עריכתו של ספר קהילת יעקב בכת"י 730 לא שלמה בעיני ר"י צמח ועל כן שב וערך אותו מחדש, כמתואר להלן סעיף פה.

הטופס המקורי של קהילת יעקב היה גם לפני ר' מאיר פופרש, והוא הוסיף בו הערות רבות בעצם כתיבת ידו. בדפים הריקים שהשאירו ר"י צמח וחבריו, כגון דפים רסב ע"א – רסד ע"א, הוסיף ר"מ פופרש דרושים שונים מכתבי ר"ח ויטל.

[730]

כת"י אוקספורד, בודלי 1867, ס' 18802, 236 דפים (מניין מקורי: קנב ע"א – שפז ע"ב).
דור שני. המאה הי"ז. כתיבות מזרחיות שונות.

דפים רבים והערות רבות מאת ר' יעקב צמח בעצם כתיבת ידו.

כתיבות ידיהם של ר' יצחק אזול, ר' יצחק גאון,¹⁸ ר' יצחק נ' ראש, ר' יהודה חבר עלי הסופר, ר' דוד נעמיאש הרופא, ר' מלאכי, ר' מנחם אשכנזי ור' אברהם טיזא.
השלמות והערות מאת ר' מאיר פופרש בעצם כתיבת ידו.

16 תוכנו של ספר קהילת יעקב נרשם בפרוטרוט בספרי בנן אריאל, ירושלים תשמ"ז, עמ' ס-סא.

17 שערים אלו אינם שייכים לשמונת השערים שערך ר' שמואל ויטל, ורק שיתוף השמות יש כאן.

18 תולדות חיינו יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך עה.

אדם ישר א

גם בספר אדם ישר ערך ר' יעקב צמח דרושים בסדר האצילות. העתקות רבות נעשו לספר אדם ישר, אך הן נבדלות זו מזו בסדרן ובעריכתן. מהי העריכה המקורית שיצאה מתחת ידיו של ר"י צמח?

כדי לענות על שאלה זו נפנה אל הטופס המקורי של קהילת יעקב, הוא כת"י 730, שתואר בשורות הקודמות. בגיליונותיו של כתב יד זה הוסיף ר"י צמח הערות בעצם כתיבת ידו, ובהן הפנה פעמים רבות לספר אדם ישר בציון דפיו ועמודיו. אמנם את הטופס המקורי של אדם ישר, שבו החזיק ר"י צמח ועל פיו הראה מקום, לא מצאנו, אבל עותק של אדם ישר שציוניו של ר"י צמח תואמים את סדרו מצאנו – כת"י 732. כך, למשל, בתחילת שער הקליפות שבספר קהילת יעקב העיר ר"י צמח: 'צמח, עיין בספר אדם ישר דף יח'.¹⁹ ואכן, בספר אדם ישר שבכת"י 732 נמצא עניין זה בדף יח ע"א. בדרושי מ"ן ומ"ד שבספר קהילת יעקב העיר ר"י צמח: 'צמח, ס' אדם ישר דף ק ע"ב סוד מ"ן ושייך כאן'.²⁰ ואכן, בספר אדם ישר שבכת"י 732 נמצא עניין זה בדף ק ע"א. מכאן עולה כי עריכתו של אדם ישר שבכת"י 732 היא העריכה המקורית של הספר.²¹

נוסח זה של ספר אדם ישר נעתק בכתבי יד אחדים, אך ההקדמה לספר חסרה בכולם. לאחרונה הגיע לידינו עותק של ספר אדם ישר, כת"י 731, ובראשו הקדמתו של ר"י צמח.

ספר אדם ישר, ובו נכללים כל דרושים הנמצאים בביאור ענין העגולים והיושר הנקודים והתיקון בכלל ופרט, ולכן קראתי לספר זה על שם היושר. והכל העתקתי מכתבת ידי הרב זלה"ה.

ולכל עשינו הגהה בזה המדרש פה ירושלים ת"ו, נאם יעקב בר חיים צמח.

הקדמה זו דומה במבנה ובסגנונה לשלוש ההקדמות שכתב ר"י צמח בראשי הספרים שערך מכתבי ר"ח ויטל – ההקדמה לאוצרות חיים, לעיל כת"י 726; לקהילת יעקב, לעיל כת"י 730; ולעולת תמיד, להלן כת"י 734.

ספר אדם ישר, וכן ספר קהילת יעקב, נערכו מ'דפים מפוזרים בלתי קשר וחשבון, כפי שציין ר"י צמח בהקדמתו לעדות ביעקב, שתובא להלן סעיף פה. משום כך אירע לעתים שבעת עריכתם של דפים אלו נכלל דרוש אחד בשני הספרים גם יחד. כך קרה, למשל, שחלקו השני של שער הקליפות שבספר קהילת יעקב נכלל גם בספר אדם ישר, ובו הוא נקרא 'מרכבת יחזקאל וענין הקליפות'. על כך העיר ר"י צמח בגיליונותיו של ספר קהילת יעקב: 'צמח, דרוש זה כתוב בספר אדם ישר בשלמות'.²²

19 כת"י 730, דף רכ ע"ב.

20 שם, דף קסד ע"א.

21 תוכנו של אדם ישר א נרשם בפרוטרוט בספרי בנין אריאל (לעיל הערה 16), עמ' סא-סב.

22 כת"י 730, דף רכה ע"א.

עריכה זו לא שלמה בעיני ר"י צמח ועל כן הוא שב וערך מחדש את ספר אדם ישר, כמתואר להלן סעיף פה. כדי להבדיל בין שתי העריכות נקרא לעריכה שלפנינו בשם אדם ישר א ולעריכה הבאה בשם אדם ישר ב.

ספר אדם ישר א נעתק בכתבי יד אחדים, אך לא נדפס כמות שהוא. רובו ככולו נתגלגל ונכלל בספר ששמו ארבע מאות שקל כסף, וכך הגיע לדפוס 733.23

[731] כת"י ירושלים, אוסף פרטי פ' 1, צילום יוא"ב 8 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), 113 דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מערבית.

הערות מאת 'המאמי"ץ', בכתובה מערבית.

[732] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1781, ס' 10879, 129 דפים.

דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה מערבית.

בסופו: 'הועתק שנת חמשת אלפים וארבע מאות ושמנים [=ת"פ]... כאן במתא פאס... שמעון [בן] א"א יצחק אלמועאלים'.

[733] דפוס, ארבע מאות שקל כסף, קארעץ תקס"ד, [2] + צא + [1] דפים.

עולת תמיד

בספר עולת תמיד ערך ר' יעקב צמח את כוונות התפילה. העותק המקורי של הספר, ובו כתיבות ידיהם של ר"י צמח וחבריו, נמצא בכת"י 734.

בראש כתב היד נמצאת הקדמתו של ר"י צמח בעצם כתיבת ידו, וממנה עולה כי ספר עולת תמיד נערך בשנת ת"ב.

אמרו רז"ל תפלות כנגד תמידים תקנום, ולהיות כי ספר זה כולו מדבר בענין התפילות לזה קראתי אותו עולת תמיד, ולא קראתי אותו ספר הכוונות להיות שכבר יש ספר הכוונות לנו, ולא יהיה בלבול במפתחות שיש לכל אחד ולא במורה מקום שיש מספר לספר, ולכן קראתי לו שם חדש. והנה כל הכתוב לכאן נעתק מכתבת יד החכם כה"ר חיים זלה"ה עצמו. ואע"פ שנראה שיש בספרנו קצת מן הכתוב כאן, עכ"ז הבקי וזוכר ימצא בכל ענין חדוש ותוספת סדר וביאור.

ולכל עשיתי הגהה פה ירושלים תוב"ב עם החברים יצורם (!). נאם הצעיר יעקב חיים צמח, שנת הת"ב.

שני מנייני דפים בכתב היד: דפים א-ח, ודפים א-קטז. בהמשך הקדמתו לספר ביאר ר"י צמח את משמעותם של שני המניינים.

23 תיאור מפורט של היחס בין אדם ישר א ובין ארבע מאות שקל כסף נמצא במאמרי, כתבי ר' חיים ויטאל (לעיל הערה 14), עמ' 67-68.

למזכרת. אלו הכמה דפים שבתחילת ספר זה הם ענינין פרטיים שבאו לידי בדפים מפורזים אחר שכבר כתבתי הספר הבא אחריהם, ולכן חשבון הדפים הכתובים במפתחות הם מתחילין משם ואילך כי הם דברים מסודרים כאשר מצאתי אותם.

על פי דברי ר"י צמח קודם המניין השני למניין הראשון. המניין השני, דפים א-קטז, הוא לידברים מסודרים כאשר מצאתי אותם, הם גוף הספר עצמו שסודר בידי ר"ח ויטל, שהגיע לר"י צמח בתחילה, ואילו המניין הראשון, דפים א-ח, הוא לידפים מפורזים שבאו לידו 'אחר שכבר כתבתי הספר הבא אחריהם'.

בכת"י 734 לא נשלמה עריכתו של הספר. בגיליונותיו רשם ר"י צמח הערות רבות ובהן הוראות כיצד יש לסדרו מחדש, ועל פיהן נעתק החיבור בכת"י 735. נביא דוגמה אחת לכך. בכת"י 734, מניין שני, דף א ע"א, כתב ר"י צמח: 'הקדמה השייך כאן קודם המלבושים היא כתובה בדף ב' בסוף'. ובדף ב ע"ב, כתב: 'עד כאן שייך קודם ענין המלבושים שבדף א'. על פי ציונים אלה נעתקה הקדמה זו במקומה החדש בכת"י 735, דף 9 ע"א-ע"ב.

נרשום כאן את סדרם הראוי והנכון של הדרושים הראשונים בספר עולת תמיד.

ד"ה דע כי בכל ד' עולמות אבי"ע, דפוס 741, דף ז ע"א.

ד"ה כאשר האדם לובש מלבושיו, שם, דף יג ע"א - ע"ב.

ענין נעילת המנעלים, שם, דפים יב ע"א - יג ע"א.

ד"ה ועתה נבאר ד' חלקי התפלה בעצמה - הלל וזמרה, שם, דפים ז ע"ב - יא ע"א.

ענין כללות צורך התפלה - דרוש התפילין בשחרית, שם, דפים ד ע"ב - ז ע"א.

ברכת על נטילת ידיים, שם, דפים יג ע"ב - טו ע"ב.

ענין הציצית, שם, דפים יח ע"ב - כד ע"ב.

ענין התפילין, ד"ה הנה בתפילין - אהי"ה כמותם, שם, דפים כד ע"ב - לה ע"ב.

ענין התפילין, ד"ה ונבאר ענין התפילין - וע"ש במקומו, שם, דפים לז ע"א - מא ע"א.

חמישה עותקים שלמים ונאים של עולת תמיד בכתובת ידו של ר' יהוסף אדרעי, סופרו של

ר' שלום שרעבי, נמצאים בכת"י 736-740.

ספר עולת תמיד נדפס בדפוס 741 ובדפוס 742.

[734] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 2020, ס' 11118, קטז דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

הקדמה מאת ר' יעקב צמח בעצם כתיבת ידו.

[735] כת"י אוקספורד, בודלי 1869, ס' 18804, 98 דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[736] כת"י ירושלים, בניהו ק 23, ס' 71963, 121 דפים.

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.

בשער: 'ותהי התחלת זה הספר יום ר"ח טבת שנת תקי"ח ליצירה לפ"ק פה ירושלים עה"ק תובב"א ע"י הצעיר יהוסף אדרעי סיל"ט'.

[737] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1914, ס' 11012, פט דפים.

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.

בסוף: 'ותהי השלמתו יום ד' ז"ך יום לחדש טבת שנת התק"ך... ירושלים... ע"י הצעיר יהוסף אדרעי סיל"ט'.

[738] כת"י ירושלים, אוסף פרטי י' 1, תיאור יוא"ב 15 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד).

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.

בשער: 'ותהי התחלתו יום ה' עשרים יום לחדש שבט שנת התק"ך ליצירה פעה"ק ירושלם תוב"ב, ע"י העבד המקוה רחמי צור ישעי הצעיר יהוסף אדרעי סיל"ט'. בסוף: 'ותהי השלמתו יום ה' ח"י ימים לחדש אדר שנת התק"ך ליצירה פעה"ק ירושלים תובב"א, ע"י העבד המקוה רחמי צור ישעי יהוסף אדרעי סיל"ט'.

[739] כת"י רמת גן, בר אילן 1106 (לשעבר מוסאיוף 147), אוהל ש"ם 106, ס' 22965, צה דפים.

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.

בראש: 'ותהי התחלתו יום א' כא ימים לחדש מנחם שנת התק"ך פעה"ק ירושלים... ע"י... הצעיר יוסף אדרעי סיל"ט'. בסוף: 'ותהי השלמתו יום ו' עשרה ימים לחדש אלול שנת התק"ך ליצירה פעה"ק ירושלים... ע"י... יהוסף אדרעי סיל"ט'.

[740] כת"י לונדון, מונטיפיורי 341, ס' 5285, 84 דפים.

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.

בסוף: 'ותהי השלמתו יום ששי כ' ימים לחדש כסליו שנת לישועתך קיז"ת"י ה' לפ"ק [=תקכ"ו] פעה"ק ירושלים... ע"י הצעיר... יהוסף אדרעי סיל"ט'.

[741] דפוס, ירושלים תרס"ז, סב דפים.

[742] דפוס, ירושלים תשנ"ז, 22 + קע דפים.

זוהר הרקיע

בספר זוהר הרקיע ערך ר' יעקב צמח פירושם על ספר הזוהר. ספר זה נעתק בכתבי יד רבים, אך בכל אלה לא מצאנו את הטופס המקורי או טופס שבו נשתמר הנוסח המקורי. ההעתקות הרבות של זוהר הרקיע חורגות כולן מדרכו של ר"י צמח בעריכת ספרי ר"ח ויטל שנמצאו בירושלים. העתקות אלו כוללות פירושים שכבר נמצאו בקונטרסים הידועים של ר"ח ויטל ואשר כבר נערכו בספרי הדרושים והליקוטים, ואין בהן פירושים חדשים שנמצאו בירושלים ולא נודעו עד עתה. בהעתקות אלו נמצאים גם פירושים על ספר הזוהר שכתבו ר' משה קורדובירו

ור' יוסף ן' טבול, שלא כשאר הספרים שערך ר"י צמח בירושלים. כל ההעתקות הללו הן בכתובות איטלקיות ואשכנזיות מאוחרות, והן רחוקות בזמן ובמקום מר' יעקב צמח ומחיבורו המקורי. על כן נסתפק ברישום ההעתקות הקדומות של החיבור שנמצאות לפנינו, ונניח את זיהוי העריכה המקורית לכתבי יד שיימצאו בעתיד.

הספר נמצא בכת"י 743. בראשו כותרת: 'דרושים של האר"י זלה"ה'. השם זוהר הרקיע נמצא בו, אבל לא בראשו: 'ס' זוהר הרקיע כשמו כן הוא בהיר הוא בשחקי, וכד חכמת סופרים תזרח... והאמת תהיה נהדרת בהבין קצת מאמרי ס' הזוהר לפי דרך האר"י ז"ל ותלמידו הרח"ו וקצת תלמידו זלה"ה' (דף רעו ע"ב). בגיליונות נוספו הערותיהם של ר' משה זכות ושל ר' בנימין הכהן.

הספר נעתק בכת"י 744, בכתובת ידו של ר' שמואל דוד אוטולינגו.²⁴ בשער הספר כתב המעתיק את שמו וזמנו: 'גם את אלה ידי עשתה, הצעיר שמואל דוד בכמ"ר יחיאל אוטולינגו חשון התמ"ד ליצירה'.

ספר זוהר הרקיע נדפס בדפוס 808, אך איננו הספר המקורי אלא נוף עץ חיים, נוף ראשון, בעריכתו של ר' מאיר פופרש, כמתואר להלן סעיף פח.

[743] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 5090 □, ס' 881 B, דפים קצט ע"א – שמב ע"א. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[744] כת"י בודפשט, קויפמן A 210, ס' 14698, קלז דפים. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית. כתיבת ידו של ר' שמואל דוד אוטולינגו.

[745] כת"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 538, ס' 19467, דפים א ע"א – פ ע"א. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[746] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1606, ס' 10704, דפים 150 ע"א – 169 ע"א, 173 ע"א – 223 ע"א. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[747] כת"י אוקספורד, בודלי 1798, ס' 18090, 98 דפים. דור שלישי. שלהי המאה הי"ז. כתיבה איטלקית. הערות מאת ר' עזריאל מקרוטושין בעצם כתיבת ידו.

[748] כת"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 76, ס' 4743, דפים 204 ע"א – 253 ע"א. דור שלישי. שלהי המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

ארבעה ספרים כנגד המרכבה

שניים מהחיבורים שערך ר' יעקב צמח, קהילת יעקב ועולת תמיד, נמצאים לפנינו בשלמותם בכתבי היד המקוריים, כפי שראינו לעיל. בראשיהם של שני חיבורים אלה הוסיף העורך, בעצם

כתיבת ידו, ציונים קצרים וחשובים. בראש קהילת יעקב, בכת"י 730, כתב ר"י צמח: 'כנגד פני אריה'. בראש עולת תמיד, בכת"י 734, כתב ר"י צמח: 'כנגד פני נשר'. שני חיבורים אלו מסודרים אפוא כנגד חיות המרכבה. החיבורים הנותרים לא הגיעו אלינו בשלמותם בכתיבות ידו של ר"י צמח, אבל בוודאי גם אותם סידר כנגד חיות המרכבה. לפי סדרם של החיבורים ולפי סדרן של חיות המרכבה נראה כי בראש החיבור הראשון, אוצרות חיים, כתב ר"י צמח 'כנגד פני אדם', ובראש החיבור השלישי, אדם ישר, כתב 'כנגד פני שור'.
להלן, תחילת סעיף פה, נראה כיצד נטל ר"י צמח את ספר קהילת יעקב ואת ספר אדם ישר וערך אותם כספר אחד. האם איחד את שני אלה לחיבור אחד כדי שיהיו בידו ארבעה חיבורים, ולא חמישה, וכך יעמדו ארבעתם כנגד ארבע חיות המרכבה?

[פה] עריכת ר' יעקב צמח: אדם ישר ב, עדות ביעקב

בסעיף הקודם תיארו את כתבי ר"ח ויטל שר' יעקב צמח מצא בירושלים וערך בחמישה ספרים. ר"י צמח לא הסתפק בעריכה זו, והוא שב וערך אחדים מחיבורים אלו פעם שנייה ושלישית.

עריכה שנייה: אדם ישר ב

הספר השלישי בסדרת הספרים שערך ר"י צמח בירושלים הוא אדם ישר, כמתואר בסעיף הקודם. נוסח נוסף של ספר אדם ישר מצאנו בכתבי יד אחדים, כגון כת"י 752. ספר זה ארוך מן הראשון, ובדיקת תוכנו מעלה כי נכללים בו שני ספרים מן העריכה הראשונה – אדם ישר וקהילת יעקב. דרושיהם של שני ספרים אלו סודרו מחדש ושולבו זה בזה, וכך יצא ספר אדם ישר בעריכה מחודשת. כדי להבדיל בין שתי העריכות קראנו לעריכה הראשונה בשם אדם ישר א ולעריכה שלפנינו בשם אדם ישר ב.

מי ערך את אדם ישר ב? כדי לענות על שאלה זו נעיין בדברי ר"י צמח בספרים אחרים שלו. בגיליונות הטופס המקורי של קהילת יעקב, שתואר בסעיף הקודם, מצאנו הערות אלו: 'אדם ישר דף כט ב עה ב',²⁵ 'גם קצת מזה בספר אדם ישר דף לד ב עה ב',²⁶ 'עיי' בספר אדם ישר דף יח עא ב'.²⁷ מה פשרם של הציונים הכפולים? לכאורה מפנה ר"י צמח לשני מקומות שונים בספר אדם ישר, אך אם נחפש את צמד הציונים בנוסח אחד של אדם ישר נעלה חרס בידינו. על כורחנו מפנה ר"י צמח למקום אחד בספר אדם ישר, אלא שהוא כופל את ציונו בגלל שתי עריכותיו של הספר. ואכן, בדיקת צמד הציונים בכל הערה והערה מעלה כי ר"י צמח נתכוון לשתי עריכותיו של אדם ישר – הציון הראשון נמצא באדם ישר א, והשני נמצא באדם ישר ב.²⁸

25 כת"י 730, דף ריו ע"א.

26 שם, דף ריו ע"א.

27 שם, דף רכ ע"ב.

28 תיאור מפורט של ציונים אלה ומקומותיהם בשתי עריכותיו של ספר אדם ישר ימצא במאמרי, כתבי ר' חיים ויטאל (לעיל הערה 14), עמ' 74.

גם בהקדמתו לספר זבח השלמים ציטט ר"י צמח קטעים מספר אדם ישר וציין את מקומם בו. ציונים אלה אינם מתאימים לספר אדם ישר א אלא לספר אדם ישר ב.²⁹ כל הציונים הללו מורים בבירור כי ר"י צמח ערך הן את אדם ישר א הן את אדם ישר ב. מדוע ערך ר"י צמח את ספר אדם ישר ב? מדוע שילב את אדם ישר א ואת קהילת יעקב יחד ועשאם לספר אחד? משום שכל אחד מהם לא היה ערוך כדבעי וסידורו הפנימי לא הלך אחר מהלכה של ההאצלה. ספר אדם ישר ב סודר על פי מהלך ההאצלה, ועריכתו היתה צעד אחד לקראת הכללתו בספר עדות ביעקב. עריכתו של ספר זה תואר להלן בהמשך סעיף זה.

•

הטופס המקורי של ספר אדם ישר ב לא נמצא בידינו בשלמותו, ורק שני דפים ממנו הצלחנו למצוא. שני דפים, בעצם כתיבת ידו של ר' יעקב צמח, נמצאים בכת"י 749, ובהם קטעים מספר אדם ישר. שני קטעים אלו שייכים לשני דרושים – סופו של דרוש 'ביאור המלכים' ותחילתו של 'דרוש הז' מלכים, ביאור המלכים וענין מ"ה וב"ן החדש והישן'. שני דרושים אלה נמצאים אמנם בשתי עריכותיו של ספר אדם ישר, אך רק בספר אדם ישר ב הם מסודרים בזה אחר זה כפי שר"י צמח העתיקם בכת"י 749.³⁰

בגיליונותיו של כת"י 749 הוסיף ר"י צמח הערות בעצם כתיבת ידו. הערות אלו לא נדפסו בספר אדם ישר שבדפוס 993, אלא בתיאורו המלא של כת"י 749 בקטלוג אוהל ש"ס, כתב יד 111.

•

קונטרס שבו נעתקו קטעים מקהילת יעקב ומאדם ישר א נמצא בכת"י 750. בראשו נכתב: 'נעתק מכתובת יד הרב ר' חיים זלה"ה עצמו'. קונטרס זה היה לפני ר"י צמח, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו. סדר הקטעים בקונטרס מתאים לסדרו של אדם ישר ב, אך איננו זהה לו. על כן נראה שקונטרס זה הוא טיוטה שנכתבה בעת המעבר מהעריכה הראשונה, שבה עמדו אדם ישר א וקהילת יעקב זה לצד זה, אל העריכה השנייה, שבה שולבו אדם ישר א וקהילת יעקב יחד.

•

ספר אדם ישר ב הגיע אל ר' נתן שפירא, והוא העתיקו בכת"י 751 והוסיף הערות רבות בגיליונותיו. בשערו נכתב: 'ספר דרשת האר"י זצ"ל. ראו זה דבר ישן נושן... בכתב יד קדוש יאמרו לו איש אל המקובל מר' נתן שפירא זצ"ל... אשר כתב בכתב ידו בקרית מעוזינו קריה נאמנה בירושלים בשנת ואתם עלו לשלום' אל אביכם לי"פ"ק'. פרט השנה עולה תק"נ, אבל נראה שטעה הכותב והיה עליו לסמן את המלה לשלום"ם שעולה ת"ו. שנה זו מתאימה להעתקתו

29 תיאור מפורט של ציונים אלה ומקומותיהם בספר אדם ישר ב נמצא במאמרי, כתבי ר' חיים וישאל (לעיל הערה 14), עמ' 68–69.

30 ספר אדם ישר ב נדפס בדפוס 993, ושני הדרושים נמצאים בו בדפים יג ע"ד – יד ע"א.

של ר"נ שפירא שהרי בה כבר היה ספר אדם ישר ב ערוך ומסודר בידי ר' יעקב צמח – לפני שנת ת"ג ערך ר"י צמח את אדם ישר א, כמתואר לעיל סעיף פג, ובשנת ת"ו ערך את עדות ביעקב, כמתואר להלן בהמשך סעיף זה.

עותק מיוחד של ספר אדם ישר ב נמצא בכת"י 983. זהו הטופס האישי של ר' משה זכות, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו. על פי כתב יד זה ובדוגמתו הוכנו בבתי המדרש של ר"מ זכות ושל תלמידיו ר' בנימין הכהן העתקות נוספות של אדם ישר, ועל פי אחת מהן נדפס הספר בדפוס 993. בעותקים אלה נוספו לספר מפתחות בשם 'שערי צדק'. כל אלה יירשמו ויתוארו להלן סעיף צה.

מקובלי אשכנז ערכו את ספר אדם ישר ב פעם נוספת, כמתואר להלן סעיף קא.

[749] כת"י רמת גן, בר אילן 1111 (לשעבר מוסאיוף 187), אוהל ש"ס 111, ס' 23003, דפים 66–67. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית. כתיבת ידו של ר' יעקב צמח.

[750] כת"י ירושלים, בניהו ק 111, ס' 72300, דפים [3]–[11]. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית. הערות מאת ר' יעקב צמח בעצם כתיבת ידו.

[751] כת"י ציריך, הספרייה המרכזית Heid. 90, ס' 10375, דפים ה ע"א – קו ע"ב. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. כתיבת ידו של ר' נתן שפירא. כתיבת בעלים: 'נתנאל פואה' (דף 2 ע"א).

[752] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 8639, ס' 49500, דפים 80 ע"א – 157 ע"ב (מניין מקורי: עט דפים). דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

עריכה שלישית: עדות ביעקב

עריכתם של אוצרות חיים, קהילת יעקב ואדם ישר לא שלמה בעיני ר' יעקב צמח, ועל כן הוא שב וערך אותם מחדש. את שלושת הספרים הללו אגד וכלל ר"י צמח בספר אחד, הוא עדות ביעקב. תלמידו ר' מאיר פופרש תיאר את הספר ואת סידורו הפנימי.

ואח"כ ראה מורי שעדיין גם הוא אמר לתקן ולא תקן בספר זה, חזר וקבץ הכל ביחד בספר שלם. ועשה ספר אוצרות חיים כמו פנים, ושני ספרים האחרים אדם ישר וקהילת יעקב כמו פירוש, וקראו עדות ביעקב. ובשלשה ספרים הראשונים לא שלח ידו לסדרם.³¹

מדברי ר"מ פופרש עולה כי ספר עדות ביעקב שונה מכל הספרים שראינו עד הנה. הוא ערוך בשני טורים מתאימים זה לזה – פנים ופירוש. אוצרות חיים הוא פנים הספר, ואדם ישר

31 דרך עץ חיים, דפוס 783, הקדמה, דף א ע"ב–ע"ג.

וקהילת יעקב, המאגידים יחד בספר אדם ישר ב, כתובים לצד אוצרות חיים כפירוש לו. חיבור כזה מצאנו בשני כתבי יד: כת"י 753, שנכתב בשנת תנ"ו, וכת"י 754, שנכתב בשנת תע"ה. בשני כתבי יד אלו נעקרו אוצרות חיים ואדם ישר ב זה לצד זה, כפנים ופירוש המתאימים זה לזה. אמנם שמו של החיבור לא נזכר בשני כתבי יד אלו, אבל תוכנו ומבנהו מורים כי הוא ספר עדות ביעקב שערך ר"י צמח.

אישור לכך מצאנו בכת"י 755. שלושים דפים בו, ותוכנם זהה לתחילתו של החיבור הנמצא בשני כתבי היד הקודמים. בראשו נמצאת הקדמתו של ר' יעקב צמח לחיבור, והיא מתאימה לדברים שכתב ר"מ פופרש על אודות ספר עדות ביעקב. ההקדמה נדפסה בשלמותה בדפוס 756, ופסקאות אחדות ממנה נביא הנה.

והנה כל הכתוב בספר זה העתקתי מכתובת יד הרב ר' חיים ז"ל עצמו, ויש כאן חדושים, וגם מצאתי דרושים שכבר יש לנו אבל באלו שבכאן יש הפרש הגדול כי ביישוב לשון ובתוספת ביאור ובחידוש, ולא יש כאן שום כתיבה זולת מידי הרב זלה"ה והדרושים מוכיחים. והנה בתוך כל הכתיבות שבאו לידי שהוא דפים מפוזרים בלתי קשר וחשבון, רק מצאתי ספר אחד שלם מתוקן ומקושר ובחשבון הדפים, והוא מתחיל בלשון זה, הקדמה א' כוללת מן הא"ס עד ז"א,³² ומתחלת מדף ב' ונמשכת עד סוף קס"ט,³³ והנה הם דרושי א"ק וכל סדר תקון העולמות והדרושים מסודרים בסדר נכון, ויש בכל דרוש תוספת כנז"ל...

ולחיות שדרושים הנז' בהקדמה היה בלתי חשבון בדפים המפוזרים בלתי קשר, וראיתי שרובם ככולם הם ביאור לקצת דרושים שבהקדמה הגדולה הנז"ל, לכן כיון שמצאתים מפוזרים לא עברתי על דברי הרב רבי חיים זלה"ה לשנות סדרם שהרי בלתי סדר מצאתים, ולכן שמתי כל דרוש ודרוש במקום הראוי לו, והם הכתיבה דקה סביב ההקדמה הגדולה הנז"ל שהיא כתיבה עבה. ויש כאן דרושים מחודשים שלא יש בשום ספר שבשום אדם כלל.

בשורות אלה נותן ר' יעקב צמח טעם ליצירתו ולמבנהו של החיבור. כיוון שמצא את ספר אוצרות חיים כשהוא 'ספר אחד שלם' ובו 'הדרושים מסודרים בסדר נכון', הניחו כמות שהוא ועשאו פנים החיבור. את ה'דפים המפוזרים בלתי קשר', הלא הם אדם ישר וקהילת יעקב, סידר סביב אוצרות חיים כביאור וכפירוש. על כן הורה כי 'ההקדמה הגדולה', כלומר ספר אוצרות חיים שמתחיל במלים 'הקדמה אחת גדולה כוללת מן הא"ס ב"ה עד נוק' דז"א', תיכתב בכתיבה עבה, ואילו הדרושים שהיו 'בלתי חשבון', כלומר ספר אדם ישר ב, ייכתבו בכתיבה דקה. אלא שסופרו של כת"י 756 העדיף להבחין בין הפנים ובין הפירוש בצורה הפוכה: את ספר אוצרות חיים העתיק בכתיבה דקה, ואת ספר אדם ישר ב העתיק בכתיבה עבה.

32 הוא ספר אוצרות חיים, כמתואר לעיל סעיף פד.

33 צריך להיות קמ"ט, שהרי אחר אוצרות חיים נמצא קהילת יעקב, וקהילת יעקב שהחזיק בו ר' יעקב צמח, הוא כת"י 730, מתחיל בדף קנב.

אישור נוסף לזיהוי של עדות ביעקב עם החיבורים שנעתקו בכת"י 753 ובכת"י 754 מצאנו בפירוש אדרא זוטא ובתפארת אדם שחיבר ר"י צמח. בשני ספרים אלו, שיתוארו להלן סעיף פט, ציטט ר"י צמח קטעים מספר עדות ביעקב. בראשי קטעים אלה רשם את מקורם 'עדות ביעקב', וציין את מקומם על פי הטופס שלו. ציונים אלה מתאימים, אך ודאי אינם זהים, בסדרם ובמקומם לחיבורים שנעתקו בשני כתבי היד הנזכרים. כך, למשל, קטע שר"י צמח ציין את מקומו בדף יב נמצא בכת"י 753 בדף יא ע"ב, קטע שמקומו צוין בדף יט ע"ב נמצא בדף יז ע"א, קטע שמקומו צוין בדף פז נמצא בדף פד, וקטע שמקומו צוין בדף קפג נמצא בדף רח. העתקת ספר עדות ביעקב בכת"י 753 ובכת"י 754 מסתיימת בשער הנבואה, שמקורו בספר קהילת יעקב. מדברים שכתב ר' יעקב צמח בספר תפארת אדם³⁴ עולה כי גם את שער הגלגולים, שמקורו בקהילת יעקב, הוא כלל בספר עדות ביעקב. נראה כי בגלל אורכו של שער הגלגולים הוא לא נעתק בשני כתבי היד הללו.

מתי ערך ר' יעקב צמח את ספר עדות ביעקב? בהקדמה לזבח השלמים מצטט ר"י צמח קטעים מתוך ספר אדם ישר וספר עדות ביעקב, ואילו בפירוש לאדרא זוטא ובספר תפארת אדם הוא מצטט מתוך עדות ביעקב בלבד ואינו מזכיר את אדם ישר. ההקדמה לזבח השלמים נכתבה בחנוכה שנת ת"ו, פירוש אדרא זוטא נשלם בניסן ת"ו ותפארת אדם בתמוז ת"ח, כמתואר להלן סעיף פט. מן ההפרש בציטוטים ובזמנים עולה כי בתחילת שנת ת"ו משמשים לפני ר"י צמח שני ספרים, אדם ישר ועדות ביעקב, יחד, ואילו בניסן ת"ו ולאחריו מונח לפניו ספר אחד בלבד – עדות ביעקב. ברור אפוא שספר עדות ביעקב נערך במהלך מחציתה הראשונה של שנת ת"ו או סמוך לפניה.³⁵ לכן, בשעה שהיה ר"י צמח עסוק בעריכתו ציטט ממנו וגם מן הספרים הקודמים לו, אבל בעת ששלמה עריכתו דחה ר"י צמח מפניו את העריכות הקודמות וציטט ממנו בלבד.

כריכת ספרי אוצרות חיים, קהילת יעקב ואדם ישר יחד בספר עדות ביעקב בידי ר"י צמח שימשה דוגמה לר' מאיר פופרש בעת שערך את דרך עץ חיים. בהקדמה לספר זה הוא מזכיר את עריכותיו של ר"י צמח ומסביר כיצד הלך אחריהן, כמתואר להלן סעיף פח.

[753] כת"י אמשטרדם, עץ חיים 30 A 47, ס' 38545, [161] דפים.

דור שלישי. שלחי המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

בסופו: 'נשלם... ר"ח אייר שנת ת'נ"ו' [=תנ"ו] עז לאלקים לפ"ק'.

[754] כת"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 80, ס' 4747, רסב דפים.

דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

בסופו: 'נשלם... תמוז שנת אתה עי'ת'ה' [=תע"ה] ברוך ה' לפ"ק'.

34 הערה על פאר ו, חלק ד. ספר תפארת אדם יתואר להלן סעיף פט.

35 תאריך זה עולה בקנה אחד עם זמני עריכתו של ר' מאיר פופרש את דרך, פרי ונוף עץ חיים, כמתואר להלן תחילת סעיף פח.

[755] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 2054, ס' 11152, דפים 97 ע"א – 127 ע"ב.

דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

בסופו: 'זתהי ראשית התחלתו יום ששי לח' תמוז שנת יקום את ס'כ'ת' [=ת"פ] דוד לפ"ק'.

[756] דפוס, הקדמה לעדות ביעקב, בנין אריאל, ירושלים תשמ"ז, עמודים סה–סז.

[פו] עריכת ר' יעקב צמח: תולדות אדם

אחר שכתב ר' חיים ויטל בספר עץ חיים את כל הדרושים אשר שמע מרבו האר"י, הוסיף וכתב ספר ובו סיכם את כל מהלך האצילות במסכת אחת מסודרת. ר"ח ויטל כתב את הספר לפני שנת שנה, ועל הכתיבה השנייה שלו הוא ייחשב, כמתואר לעיל סעיף יט. הספר היה גנוז ולא נודע בציבור עד שנתגלה ועד שנערך בידי ר' יעקב צמח בשנות הת' הראשונות בירושלים. הספר לא הגיע אל ר"י צמח בשלמותו, ועל כן השתדל להשלימו ולדעת את סדרו המקורי. הוא התבונן בדפים המצויים לפניו ודלה מהם כל פרט וכל ציון כדי לדעת על פיהם את תוכנו ואת מבנהו של הספר השלם והמקורי. את כל אלה כתב ר"י צמח בהערות הרבות שהוסיף בגיליונותיו של הספר. גם שמו המקורי של הספר לא נודע לר"י צמח, והוא נתן לו שמו 'תולדות אדם'. נתאר תחילה את הספר המצוי לפנינו, ואחר ננסה ללכת בעקבות הערותיו של ר"י צמח ולתאר את מבנהו ואת תוכנו של הספר המקורי כפי שיצא מתחת ידי ר"ח ויטל.

ספר תולדות אדם

העריכה הראשונה לספרו של ר"ח ויטל נעשתה בידי ר"י צמח, והיא נמצאת בכת"י 757. ר' יצחק נ' ראש, מיושבי בית מדרשו של ר"י צמח, העתיק את כת"י 757, ור"י צמח הוסיף בגיליונותיו הערות רבות בעצם כתיבת ידו. אמנם שמו של הסופר לא צוין בכתב היד, אבל כתיבתו זהה לכתיבה שבספר קהילת יעקב, כת"י 730, דף קצט ע"א ואילך, שבראשה כתב ר"י צמח: 'זאת הכתיבה מיד החכם כה"ר יצחק נ' ראש'.

בראש כתב היד רשם ר"י צמח את שמו של החיבור: 'ספר תולדות אדם'. בסופו, בדף לעצמו, הסביר מדוע קרא לספר בשם זה.

[אלו] קצת השערים באו לידי בלתי הקדמה ולא נזכר שם הספר, לכן קראתי לו ספר תולדות האדם, כנראה לי שהוא השם היותר מיוחד בפרשות לו.

אמנם קרא ר"י צמח לספר בשם 'תולדות אדם', אולם הוא נודע ונתפרסם בשם 'מבוא שערים', כמתואר להלן סעיף צו.

הספר לא הגיע אל ר' יעקב צמח בשלמותו, ובמקומות אחדים העיר על החלקים החסרים בו.

א. בסוף שער ג: 'צמח. חסר מתשלוס פרק זה עד מנין עשרים פרקים. ונלע"ד שהם פרקי ההסתכלות. צמח. עיין בדרוש ההסתכלות ס' עדות ביעקב דף קט ב שנמשך אחר חלק זה. ובס' דרושים שלי קי"ו' (דף 47 ע"א).

ב. בתחילת שער ד: 'צמח. חסר כל שער הרביעי ונזכר בשערים אלו שמבאר בה מאו"א וישראל סבא ותבונה. ובדף סה כתוב ובשער ד חלק א פרק ד נבאר כי בכל פרטי האצילות יש בזכרים ונקבות שהם ארבע בחינות וזמנים וזה סדר על הנכון תחלה אחור באחור וכו', וענין זה נזכר בס' עב"י דף (!). בדף ס"ה נזכר בשער ד' חלק פרק בענין או"א ישראל סבא ותבונה גם נז' בדף עז ג' הויות ד' יודין ובחלק שני ה'דיו' גם נזכר תבונה בדף עט עט (!) ב ודרושים על ענינים אלו נזכרו בספר עדות ביעקב דף (!) (דף 47 ע"ב).

ג. בסוף שער ה: 'צמח. לא נמצא יותר. וכפי מה שנזכר בשער זה בתחלת חסרים שני חלקים הג' וד'. הג' בעבור שני דגדלות, והרביעי באורות היוצאים מחוץ לז"א ובפרצופים המתאחזים בו. חלק ג' נזכר בדף סה. והנה נזכר בחלק ג' מדבר בענין עבור שני דמוחין דגדלות. וגם נז' זה בדף ע"ה ב בענין הצלם, ובדף ע"ו צלם דקטנות דאלהים וצלם דגדלות דהויות, וזה נז' בחלק ג'. גם שם נז' שערות דמוחין דקטנות ודגדלות. גם בדף ע"ז נזכר חלק ג' בענין הדעת כלול מחסדים וגבורות. גם בדף ע"ז נזכר חלק ג' ענין התפילין. וכל האמור כתוב בספר עדות ביעקב בכתיבה דקה והם דרושים הרבה בכל ענין. וכבר כתבתי בגיליון ספר זה המורה מקום נגד הענין המזכור (!) בשערים וחלקים. גם בשערים הכתובים לעיל נז' שער ו' והיא בענין תקון הנקבא. ולא נזכר שאר השערים. ושער הנבואה ורוח הקודש והיחודים כתוב בספר עדות ביעקב שער בלי מנין. והנה חלק הרביעי דשער ה' שכתוב שמדבר באורות היוצאים מז"א וחוצה לו ובפרצופים המתאחזים בו, נלע"ד שהוא בחינת המטות והמרגלים וכיוצא שנודע, והוא כתוב בספר עדות ביעקב דף (!). והפרצופים המתאחזים בו היינו יעקב ישורון לאה רחל דוד המדבר וכיוצא ונודע. והם בספר עדות ביעקב ואכתוב כל דבר והדף שבספר עדות ביעקב' (דף 81 ע"א).

הערות אלו מאשרות את דברי ר' משה ויטל כי 'לא נמצא התחלתו וסופו וגם באמצע חסר כמה עלי', כמובא לעיל סעיף יט. ר' מאיר פופרש ור' נתן שפירא השתדלו למלא חסרונות אלו, כמתואר להלן סעיפים פז, צב.

אימתי ערך ר' יעקב צמח את תולדות אדם? כדי לענות על שאלה זו נאסוף את כל התאריכים הקשורים לכתובתו של ספר זה.

א. בהקדמתו לקול ברמה, שנכתבה בה' באב ת"ג, תיאר ר"י צמח את כל החיבורים שסידר וערך עד אז, כנזכר לעיל ראש סעיף פב. בהקדמה זו נפקד מקומו של תולדות אדם, ומכאן עולה כי חיבור זה נערך לאחר אב ת"ג.

ב. בהערות שכתב ר"י צמח בגיליונותיו של תולדות אדם הוא מזכיר את ספר עדות ביעקב ולא את ספרי אוצרות חיים, קהילת יעקב ואדם ישר. עדות ביעקב נערך בתחילת שנת ת"ו, כאמור לעיל סעיף פה.

ג. כתיבתו של תפארת אדם נסתיימה בסיון ת"ח, כמתואר להלן סעיף פט. בספר זה ציטט ר"י צמח מתוך הספר שלפנינו בשמו 'תולדות אדם'.

מכל אלה עולה שר"י צמח החל לערוך את ספר תולדות אדם בשנת ת"ו, לאחר שגמר לערוך את ספר עדות ביעקב. משום כך הזכיר בהערותיו לתולדות אדם את ספר עדות ביעקב ולא את הספרים שערך בראשונה. גם בפירוש לאדרא זוטא, שנכתב בניסן ת"ו, הזכיר ר"י צמח את עדות ביעקב ולא את הספרים שערך בראשונה, כמתואר לעיל בסעיף הקודם. עובדה אחת סותרת לכאורה חשבון זמנים זה. אמנם נפקד מקומו של תולדות אדם מן ההקדמה לקול ברמה, אבל בגופו של הספר ציטט ר"י צמח קטעים בשם 'תולדות אדם'. ספר קול ברמה נכתב בחודשים תמוז-אב ת"ג, כמתואר להלן סעיף פט, ומכאן עולה כי כבר בסוף שנת ת"ג היה ספר תולדות אדם כתוב ומונח לפני ר' יעקב צמח. סתירה זו נפשטת בהתבוננות בכת"י 833, הוא הטופס המקורי של קול ברמה. טופס זה הוא טיוטת עבודה של הספר, פסקאותיו אינן מסודרות והן נאספו ונעתקו במשך זמן רב. מכאן נראה כי גם לאחר שנשלמה עריכתו של תולדות אדם המשיך ר' יעקב צמח להוסיף פסקאות בספר קול ברמה, וכך נוספו בו פסקאות בשם 'תולדות אדם'.

ההעתיקות הקדומות ביותר של תולדות אדם נמצאות בכת"י 758 וכת"י 759. העתיקות אלו נעשו על פי הטופס המקורי, הוא כת"י 757, עוד בחייו של ר' יעקב צמח. כך נכתב בשעריו של כת"י 758.

עץ חיים. ספר מבוא שערים, המכונה ספר תולדות אדם. והועתק פה ירושלם עה"ק תוב"ב מספר החכם השלם המקובל כמוהר"ר יעקב צמח נר"ו, שהעתיק מכתבת ידי הרב הגדול כמוהר"ר חיים ויטאל זלה"ה, שיעקב מים על יד הארי הרב הגדול המקובל האלהי כמוהר"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה.

בסוף כת"י 759 נכתב: 'ותהי השלמת הספר הזה... בשליש אמצעי לחדש טבת, בסדר כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קדש הוא, בשנת החכמה תח"ה [=ת"ח] בעליה לפ"ג' (מניין שני, דף לא ע"א).

ספר תולדות אדם נערך גם בידי ר' נתן שפירא, שקרא לו בשם 'עץ החיים', כמתואר להלן סעיף צב. הספר הגיע גם לבית מדרשו של ר' משה זכות, ושם הוא נקרא בשם 'מבוא שערים', כמתואר להלן סעיף צו. ר' שלמה מולכו כרך יחד את עריכתו המקורית של ר"י צמח ואת העריכה שנעשתה לספר בבית מדרשו של ר"מ זכות, כמתואר להלן סעיף קד. ר' יהוסף אדרעי, סופרו של ר' שלום שרעבי, העתיק את ספר תולדות אדם בכת"י 761 ובכת"י 762. העתיקות אלו נעשו על פי הטופס המקורי של הספר, הוא כת"י 757.

הספר נדפס לראשונה בדפוס 1003, על פי אחד מן העותקים שנעשו בבית מדרשו של ר"מ זכות, כמתואר להלן סעיף צו. אחר נדפס הספר בדפוס 1110 ובדפוס 1111 על פי עריכתו של ר' שלמה מולכו, כמתואר להלן סעיף קד.

[757] כת"י רמת גן, בר אילן 1095 (לשעבר מוסאיוף 124), אוהל ש"ם 95, ס' 22943, 111 דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

- כתיבת ידו של ר' יצחק נ' ראש.
הערות מאת ר' יעקב צמח בעצם כתיבת ידו.
- [758] כת"י וינה, לעוו 4, צילום יוא"ב 9 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), דפים קעח ע"א – שיג ע"א.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
- [759] כת"י ירושלים, בניהו ק 71, ס' 72117, דפים א ע"א – קבט ע"א.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
- [760] כת"י ירושלים, מוסד הרב קוק 1201, ס' 26512, קעב דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
כותרת: 'ספר תולדות אדם'.
- [761] כת"י רמת גן, בר אילן 1096 (לשעבר מוסאיוף 125), אוהל ש"ס 96, ס' 22944, דפים א–קצג.
דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.
בסוף: 'זתהי השלמתו יום א' כ"ח יום לחדש תשרי שנת התק"ל ליצירה ע"י הצעיר המקוה רחמי צור ישעי
הצעיר יהוסף אדרעי סיל"ט'.
- [762] כת"י ירושלים, אוסף פרטי נ' 1, תיאור יוא"ב 16 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), דפים סד–צו,
צח–קסא, קסח, ריז–רלג.
דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.
בסוף: 'זתהי השלמתו יום ב' כ"ב יום לחדש אדר שנת תצ"ל (=תק"ל) לפ"ק ליצירה פעה"ק ירוש' תובב"א,
ע"י העבד הצעיר המקוה רחמי צור ישעי הצעיר יהוסף אדרעי סיל"ט'.
כתב היד אינו שלם.

'מפתחות' ו'הקדמת מבוא שערים'

ר' יעקב צמח מצא ב'דף א' קטנה' את תוכנו של ספר תולדות אדם, 'מפתחות' בלשונו. אמנם
לא נמצאו כל 'מפתחות' הספר אלא רק ראשיתם, אבל חשיבותם גדולה כיוון שאנו למדים מהם
על תוכנם של חלקים שאבדו מאתנו במהלך גניזתו וחשיפתו של הספר. ב'מפתחות' שמצא ר"י
צמח מפורט תוכנה של התחלת הספר: 'מבוא שערים', 'הקדמת מבוא שערים' ושלושת חלקיו
של השער הראשון. 'מבוא שערים' ו'הקדמת מבוא שערים' אינם בידינו, ומשלושת חלקיו של
השער הראשון נמצא בידינו מעט מן המעט – רק שני הפרקים הראשונים של החלק הראשון.
שני הפרקים הנוספים של החלק הראשון, תשעת הפרקים של החלק השני ואחר עשר הפרקים
של החלק השלישי – לא הגיעו אלינו.

ר' יעקב צמח העתיק את ה'מפתחות' בכת"י 763. מעט מהם נביא הנה.

אח"כ בא בידי דף א' קטנה וכתוב בה מפתחות מבוא שערים כאשר עיני הקורא רואה, לכן
כתבתיה פה, וכנגד כל דבר כתוב בצדו מורה מקום. ואלו הן.

מפתחות.

מבוא שערים. טעם אל אצילות העולמות, ולמה נברא הרע בעולם, ולמה נברא כ"כ עולמות לאין קץ... איך הריחוק וההתגשמות הוא תכלית התיקון לשנוכל לקבל האור העליון, שורש הקליפה היא הדין, ושרש הדין עד אין קץ, הקדושה פנימית והקליפה חופפת, למה נברא העולם בשעה זו ולא קודם או לאח"כ... שרש כל העולמות א"ק וכולם לבושים אליו זה ע"ג זה והוא על הא"ס ובתוכו. ענין עצמות וכלים, היכן נתגלו הכלים והיכן נגמרו להתגשם, כמה עולמות למעלה מ"ס דאצילות, מאמר פ' פקודי אר"ש ארימית ידי וכו'... רוב מאמרי זוהר באיזה עולם הוא מדבר, ה"ס דאצילות היו בב' בחינות אם קודם התיקון ואם אחר התיקון, מאמר מלמד שהיה סדר זמנים וכו', מאמר בונה עולמו ומחריבן...

הקדמת מבוא שערים. ה"ס הם ביושר וגם בעגולים. ה"ס הם עצמות וכלים, והעצמות נחלק לב' אור פנימי ואור מקיף בין ב"ס דיושר בין דעגולים, ה"ס דאצי" או דבי"ע וכן בכל מקום הם דמות פרצוף אדם מראשו ועד רגליו... שם ההויה ג"כ ע"ד הנז"ל כוללת כל ה"ס דאצי", וגם נחלק לה' פרצופין... ענין ד' מילוי ע"ב ס"ג מ"ה בין הכוללים כל האצילות בכלל ובפרט, הקדמה קודם שירצה האדם לעיין במאמרי הזוהר.

מן המפתחות' אנו למדים כי 'מבוא שערים' איננו שמו של הספר כולו אלא של ההקדמות שבראשו, ומכאן מתברר משמעו – מבוא אל שערי הספר. ואכן, בחמישה מקומות בגוף הספר מצוטטים דברים מ'מבוא שערים' ומ'הקדמת מבוא שערים'. שלושה מאלה נביא הנה.³⁶

והנה גם אשר צמצום הזה היה דין נק' מקלקל ע"מ לתקן, כי היה בהכרח להתגלות שורש הדין אז תחילה, כי כל כונת האצי' העולמות היה לברר העולמות, כנז' במבוא **שערים**.³⁷ כאשר כבר נת' בהקדמת **מבוא שערים** כי השתלשלות כל אלו העולמות היה סיבת התיקון לברר הפסולת מתוך האוכל, וא"א להיות זה הברור זולת ע"י הרחק והשתלשלות, ובכל העולם מתחדש ברור נוסף על חבריו.³⁸

הסיבה מה היתה אשר כבר התחלנו באורה בהקדמת **מבוא שערים** והוא היות כוונתו יתברך לברוא עה"ז שיש בו שכר ועונש, וזה א"א אם לא ע"י קוסטיגר היא מדת הרע להפרע מן הרשעים, והנה הרע זה הוא שרש הסיגים והשמרים של הגבורות והדינין... וכדי שיתגלו הסיגים והקליפות א"א רק ע"י השתלשלות עולמות, ובתכליתם יתבררו הסיגים ויצאו בפועל אשר כל זה היה ע"י מיתת אלו המלכים אשר כולם הם דינים תקיפים.³⁹

מן המעט אשר מצאנו מ'מבוא שערים' – תוכנו הרשום ב'מפתחות' והציטוטים ממנו בגוף הספר – עולה כי הוא דומה בתוכנו ובסידורו הפנימי ל'הקדמות' העומדות בראשו של שער

36 שני המקומות הנותרים הם: שער א חלק א פרק א, דף א ע"ב; שער א חלק א פרק ב, דף א ע"ד.

37 מבוא שערים, שער א חלק א פרק א, דפוס 1111, דף א ע"א.

38 שם, שער ב חלק ב פרק ב, דפוס 1111, דף ז ע"ב.

39 שם, שער ב חלק ג פרק ה, דפוס 1111, דף טו ע"ב.

ההקדמות, הוא השער השני בספר עץ חיים שכתב ר"ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף יז. אלא שיש הבדל גדול בין 'מבוא שערים' ובין 'הקדמות' אלו: רק ב'מבוא שערים', ולא ב'הקדמות' שבראש שער ההקדמות, נכתב כי תכלית האצילות היא בירור הסיגים והפסולת.⁴⁰ ר' נתן שפירא העתיק את 'מפתחות מבוא שערים' בכת"י 764. אחר כללם בספרו טוב הארץ, וכך הם נדפסו בדפוס 765.

[763] כת"י רמת גן, בר אילן 1095 (לשעבר מוסאיוף 124), אוהל ש"ם 95, ס' 22943, דפים 110 ע"ב – 111 ע"א. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית. כתיבת ידו של ר' יעקב צמח.

[764] כת"י ציריך, הספרייה המרכזית Heid. 90, ס' 10375, דפים ב ע"ב – ג ע"א. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. כתיבת ידו של ר' נתן שפירא. כתיבת בעלים: 'נתנאל פואה' (דף 2 ע"א).

[765] דפוס, מפתחות מבוא שערים, בתוך טוב הארץ מאת ר' נתן שפירא, ירושלים תרנ"א, דפים כג ע"א – כה ע"א.

חלוקה נוספת של ספר תולדות אדם

ספר תולדות אדם נחלק לשערים, חלקים, פרקים. סימנים לחלוקה נוספת של הספר נמצאים בסופו. בשער הקליפות הובאו ציטטות מחלקים אחרים של הספר, אך הן לא צוינו לפי שער וחלק ופרק אלא לפי חלק ופרק בלבד. נרשום דוגמאות אחדות.

א. 'נשאר בתוכם... ניצוצות אור להחיותם והם רפ"ח ניצוצין הנז' בח"ד פ"ג, גם נתבאר בח"ז פ"ג כי אלו המלכים כולם סוד נקודות... שם ב"ן.⁴¹

ב. 'ועיין ח"ז פ"ד כי עיקר המלכים הוא הראשון בלע בן בעור'.⁴²

ג. 'וכבר נתבאר בח"ז פ"ט ענין ד' תקוני חוורתא דרישא'.⁴³ ר"י צמח סימן את המלים 'בח"ז פ"ט', וכתב תמורתן בגיליון: 'שער ג' חלק ב' פרק ט'. על פי הערתו נדפסה שורה זו כך: 'וכבר נתבאר בש"ג ח"ב פ"ט'.

ד. 'כמו שיש בקדושה שערות הנק' תקוני רישא כנז' בח"ז פ"ט'.⁴⁴

ה. 'כבר נתבאר בח"ז פ"ט בענין הג' מלכים קדמאין של הז' שהם לבדם נתבסמו'.⁴⁵

40 פרטים נוספים בסוגיה זו כתבנו בספר בנין אריאל (לעיל הערה 16), עמ' תלו-תלו.

41 מבוא שערים, שער הקליפות, חלק ב, פרק א, דפוס 1111, דף נו ע"ג.

42 שם, שם, שם, דף נו ע"ד.

43 שם, שער הקליפות, חלק ב, פרק ה, שם, דף נח ע"א.

44 שם, שם, שם, שם.

45 שם, שם, שם, דף נח ע"ב.

לחלוקה זו נתכוון ר"י צמח בהערה שכתב בראש שער הקליפות.

צמח. למזכרת. בענין זה לא נז' שערים כי אם חלקים ופרקים, ומשמע שזה ח"ב מאיזה שער. והנה במקום שנזכר פה חלקים ופרקים כתוב כנגד הדפוס שבספר הזה אשר בו אותו החלק או הפרק, ומשמע לי ששער הא' הוא באור ענין הקליפות הכתוב בס' עב"י דקפ"ט, ואין להקפיד אם כתוב שם דרושים ולא פרקים. גם שם נזכר קצת מהנזכר פה, וגם אין להקפיד בזה, כי הרב ז"ל רוב הפעמים מזכיר האמור במקום אחר לפרש יותר כנודע.⁴⁶

מקומות נוספים שבהם נזכרת חלוקת הספר לפי חלק ופרק נמצאים בכת"י 918. ציונים אלה אינם נמצאים בדפוס 1111, כי עורכיו שינו אותם על פי החלוקה המוכרת של הספר – שער, חלק ופרק. נרשום דוגמאות אחדות למראי מקומות אלה.

א. כת"י 918 ציין לפי חלק ופרק: 'צריכים מזון וחיות להם כנ"ל ח"ד פ"ג'. דפוס 1111 ציין לפי שער, חלק ופרק: 'צריכים מזון וחיות להם כנ"ל ש"ב ח"א פ"ג'.⁴⁷ ציון זה אינו מדויק, כי הדברים נמצאים לפנינו בשער ב חלק ב פרק ט.

ב. נוסח כתב היד: 'והנה לעיל נתבאר ח"ד פ"ד'. נוסח הדפוס: 'נתבאר ש"ב ח"א פ"ג'.⁴⁸ ציון זה אינו מדויק, כי הדברים נמצאים לפנינו בשער ב חלק ב פרק ג.

ג. נוסח כתב היד: 'וכבר נתבאר לעיל ח"ה פ"ב כי כל מילוי מורה על הנקבה'. נוסח הדפוס: 'לעיל ש"ב ח"ב פ"ב'.⁴⁹ ציון זה אינו מדויק, כי הדברים נמצאים לפנינו בשער ב חלק ג פרק ב.

ד. נוסח כתב היד: 'וזה מ"ש לעיל ח"ז פ"ז בסוד קלעים לכתף'. נוסח הדפוס: 'לעיל ש"ג ח"ב פ"ז'.⁵⁰ ציון זה מדויק.

ה. נוסח כתב היד: 'ויש לי קושיא בזה כי הוא הפך ממ"ש בח"ד פ"ד'. נוסח הדפוס: 'לעיל בש"ב ח"ב פ"ט'.⁵¹ ציון זה מדויק.

מכל הציונים הללו עולות מסקנות אחדות:

- א. שתי חלוקות נעשו לספר: האחת לפי שער, חלק, פרק; השנייה לפי חלק, פרק.
- ב. שתי החלוקות מתאימות זו אל זו על פי סדר זה: שער א חלק א בחלוקה האחת הוא חלק א בחלוקה השנייה; שער ב חלק ב בחלוקה האחת הוא חלק ב בחלוקה השנייה; שער ג חלק ג בחלוקה האחת הוא חלק ג בחלוקה השנייה.

46 שם, שער הקליפות, חלק ב, פרק א, שם, דף נו ע"ג.

47 מבוא שערים, שער ג, חלק ב, פרק יד, שם, דף כט ע"א.

48 שם, שער ג, חלק ב, פרק טו, שם, דף כט ע"ב.

49 שם, שער ד, חלק ב, פרק ז, שם, דף לא ע"ד.

50 שם, שם, שם, שם, דף לב ע"א.

51 שם, שער ד, חלק ב, פרק ט, שם, דף לג ע"א.

חלק ג – חלק ג; שער ב חלקים א ב – חלק ד; שער ב חלק ג – חלק ה; שער ג חלק א – חלק ו; ושער ג חלק ב בחלוקה האחת הוא חלק ז בחלוקה השנייה.⁵²

שער הנבואה ורוח הקודש

שתי החלוקות שבספר תולדות אדם לא ללמד רק על עצמן יצאו אלא ללמד על תוכנו המקורי של הספר כולו יצאו.

במקום אחר בספר תולדות אדם נכתב.

ועיין בש' ח"א פ"ז כי כל אלו הנימין שהם יודין יש בהם נקודות וטעמים.⁵³

מהו הציון 'ש' ח"א פ"ז? לאן הוא מפנה? על כך השיב ר' יעקב צמח בהערה חשובה שממנה יתד ממנה פינה להבנת עניינו של הספר כולו.

ענין זה נזכר בשער הנבואה שבספר עדות ביעקב דקצ"ג, ולא נזכר מאיזה חשבון היא אותו שער. ויש בה ז' פרקים, ובפרק ז נזכר ענין זה. וגם שם כתוב באותו פרק נתבאר בש"ג ח"ב פ"ו ענין י"ג חיוורתי. מכאן אני אומר שרוב כתיבה דקה שבאותו ספר היא מאלו השערים.

ר' יעקב צמח מצא כי הציון בספר תולדות אדם איננו מפנה למקום אחר בו אלא לספר אחר שכתב ר"ח ויטל – ספר עדות ביעקב. בספר זה כלל ר"י צמח שני ספרים יחד: אדם ישר וקהילת יעקב, כמפורט לעיל סעיף פה. מכאן עולה כי שער הנבואה, שר"י צמח מציין לו על פי מקומו בספר עדות ביעקב, מקורו בספר קהילת יעקב. ואכן, בפרק ז בשער הנבואה שבספר קהילת יעקב,⁵⁴ נכתב בפרוטרוט על ענין הנימין והנקודות והטעמים אשר בו – הוא הפרק שצוין בספר תולדות אדם.

בהמשך הערתו הנזכרת כתב ר"י צמח כי 'באותו פרק נתבאר בש"ג ח"ב פ"ו ענין י"ג חיוורתי'. ואכן, בפרק ז בשער הנבואה שבספר קהילת יעקב נכתב: 'הנה נתבאר בש"ג ח"ב פ"ז ופ"ט ופ"י ופ"י' ענין י"ג חיוורתי'.⁵⁵

שתי הפניות מצא ר' יעקב צמח: האחת, מתולדות אדם לשער הנבואה שבקהילת יעקב; השנייה, משער הנבואה שבקהילת יעקב לתולדות אדם. על פי שתי הפניות אלה קבע כי חלקים בספר קהילת יעקב שייכים באמת לספר תולדות אדם, ובלשונו: 'מכאן אני אומר שרוב כתיבה דקה שבאותו ספר היא מאלו השערים'. דבריו מכוונים לספר עדות ביעקב, שבו שילב את ספר קהילת יעקב ב'כתיבה דקה', כמפורט לעיל סעיף פה.

52 פרטים נוספים על שתי החלוקות ימצאו בספרי בנין אריאל (לעיל הערה 16), עמ' נג-נד.

53 מבוא שערים, שער ג, חלק ב, פרק י, דפוס 1111, דף כו ע"ד.

54 כת" 730, דף שי ע"א.

55 שם, דף שט ע"ב.

מסקנתו של ר' יעקב צמח מרחיבה את תוכנו ואת היקפו של ספר תולדות אדם. מדבריו עולה כי במקורו לא עסק ספר תולדות אדם רק בעניינה של ההאצלה, כפי שנמצא לפנינו, אלא גם בעניינם של הנבואה, רוח הקודש והייחודים. נקל לשער כי תהליך הגניזה, החשיפה והעריכה של ספרי ר"ח ויטל גרם לניתוקם של חלקים מספר תולדות אדם ולצירופם לחיבורים אחרים שלו. האם כלל ספר תולדות אדם במקורו חלקים נוספים? האם יכולים אנו ללכת אחר ר' יעקב צמח ולמצוא גם את החלקים הללו?

שער הגלגולים

ספר קהילת יעקב מסתיים בשער הגלגולים.⁵⁶ לעיל, סעיף פד, תיארונו את הספר ומצאנו בו שתי חטיבות: שלושים ושישה פרקים שבהם סיכם ר"ח ויטל את סדר הגלגולים שכתב בשער הגלגול שבספר עץ חיים, המתואר לעיל סעיף יז; שנים עשר פרקים שר"י צמח סידר בהם ידרושים מפוזרים שכתב ר"ח ויטל בענייני הגלגולים.

בדקנו את ל"ו הפרקים הראשונים בשער הגלגולים שבספר קהילת יעקב ומצאנו בהם ציונים אחדים לחלוקותיו של ספר תולדות אדם, כפי שנתבררו בשורות הקודמות. נרשום דוגמאות אחדות לציונים אלה.⁵⁷

א. בשער הגלגולים, פרק יד, נאמר: 'וכבר נתבאר ג"כ בח"ז פ"ז בתחלת אצילות היו או"א אחור באחור וכן זו"ג ובהיותם אחור באחור... ונמצא כי כתף הימני משמש חציו לאימא וחציו לאבא... נמצא כי ב' כתפות דאריך הם מתלבשים תוך או"א'. עוד נאמר בפרק זה: 'כתף וכתף בגי' אלף... וכן על דרך זה בזו"ג כי גם להם נמשכין ב' כתפות אלו כנ"ל ח"ז פ"ז והם אלף שני'.

הציון ח"ז פ"ז הוא על פי החלוקה השנייה של ספר תולדות אדם, והוא מתאים לשער ג, חלק ב, פרק יז, על פי החלוקה הראשונה של הספר. ואכן, במקום זה בספר תולדות אדם שלפנינו נמצאים הדברים המצוטטים בשער הגלגולים.

ב. הציון ח"ז פ"ז הובא גם בפרק כב בשער הגלגולים: 'וגם בח"ז פ"ז נתבאר כי אלו התרין כתפין דאריך מהם נעשין מוחין לאבא ואימא'. גם דברים אלה נמצאים בספר תולדות אדם שלפנינו בשער ג, חלק ב, פרק יז.

ג. בשער הגלגולים, פרק כב, נאמר: 'כבר בארנו בח"ז פ"ב איך נצח והוד ויסוד דעתיק יומין מתלבשין תוך ז' תחתונות דאריך אפיין'. הציון ח"ז פ"ב בחלוקה השנייה מתאים לשער ג, חלק ב, פרק ב, על פי החלוקה הראשונה. ואכן, במקום זה בספר תולדות אדם שלפנינו נמצאים הדברים המצוטטים בשער הגלגולים.

56 שם, דפים שיח ע"א – שפז ע"ב.

57 דוגמאות נוספות נרשמו בספרי בנין אריאל (לעיל הערה 16), עמ' נד-נה.

עוד נמצאים בשער הגלגולים שבספר קהילת יעקב ציונים רבים 'כנזכר בח' פ" ללא פירוט. על כל הציונים הללו, המפורשים ושאינם מפורשים, שבכת"י 730, העביר ר"י צמח את קולמוסו וכתב תמורתם: 'כנזכר במקום אחר'.

כל הציונים הללו מורים כי שער הגלגולים שבספר קהילת יעקב שייך לספר תולדות אדם. לעיל הבאנו את דברי ר"י צמח כי שער הנבואה שבספר קהילת יעקב שייך לספר תולדות אדם. שני שערים אלו, שער הנבואה ושער הגלגולים, שעומדים זה אחר זה בספר קהילת יעקב, כמתואר לעיל סעיף פד, צריכים אפוא להיכלל בספר תולדות אדם ועל שערי ראויים הם להיחשב.

כוונות התפילה

על פי כל המצוי בידינו תיאורנו, לעיל עמ' 624 ואילך, את הקדמת מבוא שערים העומדת בראש הספר שלפנינו. ציונים נוספים למבוא שערים מצאנו בתחילת ספר מאורות נתן, הוא ספר הכוונות שערך ר' נתן שפירא, כמתואר להלן סעיף צב.

א. בראש הדרוש המתחיל 'ונבאר כוונה אחרת כוללת בד' חלקי התפלה' נכתב: 'פרק ראשון בס' מו"ש' (כת"י 920, דף ח ע"א), ובסופו נרשם: 'ע"כ פרק ראשון' (שם, דף ט ע"ב).

ב. בראש הדרוש הפותח 'ענין כללות צורך התפלה בכללותה' נכתב בגיליון: 'פרק שני' (שם, דף י ע"ב), ובסופו נרשם: 'ע"כ פרק שני' (שם, דף טו ע"א).

ג. בראש הדרוש המתחיל 'ענין התפלה, הנה כל תפלה היא בעולם העשיה' נכתב בגיליון: 'בס' מבוא השערים מתחיל כאן פרק שלישי' (שם, דף א ע"א), ובסופו: 'ע"כ פרק שלישי' (שם, דף א ע"ב).

ד. בראש הדרוש הפותח 'ונבאר כוונה אחרת בענין עליית העולמות בחול' נכתב בגיליון: 'פרק רביעי' (שם, דף טו ע"א), ובסופו נרשם: 'ע"כ פרק רביעי' (שם, דף יז ע"א).

ארבעת הדרושים הללו נמצאים גם בספר עולת תמיד שערך ר"י צמח כמתואר לעיל סעיף פד. נרשם את מקומותיהם של ארבעת הדרושים אלה בעולת תמיד לפי דפוס 741: דרוש א נמצא בדפים י ע"ב – יא ע"א; דרוש ב נמצא בדפים ד ע"ב – ז ע"א; דרוש ג נמצא בדף ז ע"א; דרוש ד נמצא בדף יא ע"א – ע"ב.⁵⁸

אחר ארבעת הדרושים הללו נמצא בספר עולת תמיד רצף אחד של דרושים העוסקים בתפילת שחרית. רצף זה לא הגיע אלינו בשלמותו, והוא נקטע אחר 'ענין התפילין'. דרושים אלו מסכמים את הכוונות לתפילת שחרית, ומקבצים למקום אחד דברים שונים וסותרים שהורה האר"י.

58 ארבעת הדרושים הללו נמצאים גם בפרי עץ חיים שערך ר"מ פופרש לפי סדר זה: דרוש א נמצא בשער התפלה, פרק ו, דף ו ע"א – ע"ב; דרוש ב נמצא שם, פרק ז, דפים ו ע"ב – ז ע"ב; דרוש ג נמצא שם, פרק א, דף ד ע"א; דרוש ד נמצא שם, הקדמה, דף א ע"א – ע"ב.

עיון בכל הדרושים הללו ימצא בהם את הלשונות המיוחדים לספר תולדות אדם. בלשונות אלו, שיירשמו להלן סעיף קלד, השתמש ר"ח ויטל בבואו לסכם את סדר האצילות שהורה האר"י ולכנוס למקום אחד דברים סותרים ושונים שמצא בדרושיו. מכל אלה נראה כי ארבעת הדרושים הנזכרים ורצף הדרושים על תפילת שחרית, העוסקים בכוונות התפילה ונמצאים לפנינו בספר עולת תמיד, שייכים אף הם במקורם לספר תולדות אדם.

ספר תולדות אדם המקורי: תוכן

השתדלנו להשלים את ספר תולדות אדם (הנודע בשם מבוא שערים) שבידינו, ואלה המסקנות אשר העלינו.

א. ספר תולדות אדם המקורי כלל גם את שער הנבואה ורוח הקודש הנמצא כיום בספר קהילת יעקב.

ב. ספר תולדות אדם המקורי כלל גם את שער הגלגולים הנמצא כיום בספר קהילת יעקב.

ג. 'מבוא שערים' אינו שמו של הספר המקורי אלא של חלק ממנו – של ההקדמה העומדת בראשו.

ד. ספר תולדות אדם המקורי כלל גם כוונות תפילה. ההקדמה לכוונות, הנקראת 'מבוא שערים', והתחלת הכוונות לתפילת שחרית, נמצאות כיום בספר עולת תמיד.

אישור לכל המסקנות הללו מצאנו בתכניתו של ר"ח ויטל לכתוב ספר ובו שלושה חלקים: עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים. תכנית זאת נמצאה בידי ר"י צמח, וממנה מתבררת צורתו המקורית והשלמה של ספר תולדות אדם. תכניתו של ר"ח ויטל תובא בסעיף הבא, ועל פי הכתוב בה נוכל לתאר גם את מבנהו של ספר תולדות אדם השלם והמקורי.

[פז] תולדות אדם: עריכות נוספות

בסעיף הקודם תיארנו את ספר תולדות אדם בעריכתו של ר' יעקב צמח. הספר לא נמצא בשלמותו, ועל כן ביקשנו להשלים את חסרונותיו. על מבנהו של הספר ועל תוכנו השלם יכולים אנו ללמוד משני מקורות נוספים: עריכתו בידי ר' מאיר פופרש, ו'נייד קטן' שר' יעקב צמח מצא בכתיבת ידי ר' חיים ויטל.

עריכת ר' מאיר פופרש

ספר תולדות אדם נגנז בידי ר"ח ויטל, ועל כן לא הגיע אלינו בשלמותו, כמתואר לעיל סעיף יט. עותק של הספר, בכתיבה אשכנזית, נמצא בכת"י 97. בגיליונותיו נוספו הערות רבות מאת 'אני מאיר', הוא ר' מאיר פופרש.

בראש כתב היד נעתקה הערתו של ר' משה ויטל, נכדו של המחבר, על מציאת הספר, כמובא לעיל סעיף יט. לפני הערה זו נכתבו שורות אלה.

ספר תולדות אדם, והוא קיצר(?) מבוא שערים... זה הספר הוגה מכתבת יד הרח"ו זלה"ה, וקודם שיתחיל פ"א היה חסר ו' דפים מכתבתו ז"ל. השער הראשון במה שהוא קודם האציל' שהם הי"ס הנז' בכל מקום, ונחלק לב' חלקים. החלק הא' בעצמות א"ק מפנימיותו, החלק הב' באורות היוצאים חוץ לא"ק מן האוון ומן החוטם, החלק הג' באורות היוצאים מן הפה של א"ק הנק' הניקודים(?). והנה החלק הראשון שבו נבאר בעצמות א"ק ובפנימיותו ונחלק לד' פרקים ואלו הן. וזה נמצא מכתבת ידי כתיבת הקודש של זקני ה"ה מבוא שערים ותחלות שערים הנק' (?) עץ חיים.

שורות אלו עוסקות בתוכן הספר ובדפים החסרים בראשו. הערות נוספות שעוסקות בחלקים החסרים בספר נכתבו בהמשך כתב היד. נציין שתיים מהן.

- א. בסוף השער הראשון נכתב: 'תשלום זה השער והתחלת ש"ב היה חסר ט"ו דפים מכתבתו ז"ל חסר מח"א ב"פ וח"ב וח"ג, זהו מה שחסר מתחלת הפרק הא' (דף ג ע"א).
 - ב. בסוף שער ג, פרק יג, נכתב: 'ע"כ נמצא תשלום הפרק, ועוד שבעה פרקים להשלמת החלק הב', ועוד חסר השער הד' כולו. ואתחיל לכתוב השער הה' בע"ה'. על הפרקים החסרים במקום זה העיר גם ר"י צמח, כמובא בסעיף הקודם.
- על כך נוספה הערתו של ר' מאיר פופרש: 'מאיר. כפי הכתוב בשער שני ח"ב פ"א וגם עפ"י האמור בש"ג ח"ב פ"ז וגם מה שאמר בשאר המקומות נראה שדרוש התלת עלמין כאן מקומה, וע"פ מה שחלקתי נבאר שא"כ הרב ז"ל כך חלקם ודוק ותשכח' (דף נג ע"א).
- גם ר' נתן שפירא השלים את הפרקים החסרים במקום זה בדרוש תלת עלמין, כמתואר להלן סעיף צב.

[97*] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית 821, ס' 5697, קא דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

נ"ייר קטן'

ר' יעקב צמח מצא 'נ"ייר קטן' בכתבת ידי ר' חיים ויטל. בנייר זה כתב ר"ח ויטל תכנית לספר שייחלק לשלושה חלקים: עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים.⁵⁹ תכנית זו פותחת פתח להבנת עניינו של ספר תולדות אדם (מבוא שערים), שתואר בסעיף הקודם, ושל עריכתו של ר' מאיר פופרש, שתואר בסעיף הבא.

תכניתו של ר"ח ויטל נמצאת בכתבי יד מעטים בלבד. הקדום שבהם הוא כת"י 766, שנעתק יחד עם כת"י 758. שני אלה נכתבו עוד בחייו של ר"י צמח, כמתואר לעיל סעיף פו.

צמח. מצאתי כתוב נייר קטן מכתבת הרב ר' חיים זלה"ה עצמו, וראיתי לכתבו פה להודיע שעדיין היה רוצה לעשות כסדר זה.

59 על תכנית זו כתבתי לראשונה במאמרי, עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים מאת ר' חיים ויטל, צפונות יז (תשנ"ג), עמ' פד-צא. בינתיים הגיע לידי כת"י 766, ועל פיו אני מוסיף דברים כאן על הכתוב שם.

הקדמה מבוא השערים ונקרא עץ חיים. ונחלק לג' חלקים, וכל חלק נחלק בהיכלות שערים חדרים.

חלק א' עץ חיים. נתון תוך שבע היכלות. ותחילת ההיכלות יקדים מבוא שערים, והם הקדמות כוללות כל הספר, ויהיו נחלקים במספר א"ב ג"ד וכו'. ואח"כ יבואו השבע היכלות, והם היכל אדם קדמון, היכל הנקודים, היכל הכתר, היכל אבא ואי, היכל ז"א, היכל נוקביה ולאה ורחל ויעקב ודוד המדבר והמטות והסלע והמן והבאר וכו', היכל כללות אבי"ע.

אחר כך כל היכל נחלק לשערים. היכל אדם קדמון – שער עצמותו, שער אורות האזן והחוטם, שער העקודים. והיכל הכתר – שער עתיק, שער אריך. והיכל הנקודים – שער האצילות, שער שבירתם, שער התחלת תקונם.⁶⁰ והיכל אבא ואימא – שער עליות אבא ואימא, שער התחלקותם לישראל סבא ותבונה (ותבונת). היכל ז"א – שער עיבור, שער לידה ויניקה, שער המוחין. היכל נוקביה – שער כולל הכל, אח"כ שערים פרטיים, שער לאה, שער רחל, שער יעקב, שער דוד המדבר וכו'. והיכל כללות אבי"ע – שער הקדושה דאבי"ע, שער הקליפה.

אחר כך כל שער ושער שהם הפתחים יש בתחילתו בי"ת שער שהוא כעין פרוזודור, יתחלקו כל ההקדמות הפרטיות להבין השער שהוא במספר א"ב ג"ד וכו'. אח"כ יתחלק השער שהוא לחדרים רבים והם הפרקים.

חלק ב' הוא, חלק הרא' כבר כתוב לעיל שהוא עץ חיים, וחלק שני זהו פרי עץ חיים, כי אחר ידיעת עץ החיים עצמו שהם ההקדמות אז נאכל מפריו, כי פרי התלמוד הוא המעשה, והם כונת התפילות והמצוות מעשיית(!). וגם הוא יתחלק ע"ד הנ"ל ממש. תחילה ההקדמה, ואח"כ מבוא שערים, הקדמות כוללות בתפלות ובמצוות. ואח"כ להיכלות, היכל שחרית, היכל מנחה, היכל ערבית, היכל שבת, היכל ר"ח, היכל י"ט, היכל ר"ה וי"ה וסוכות.

חלק ג' הוא נוף עץ חיים, וכמש"ה והיה כעץ שתול על פלגי מים אשר פרוי יתן בעתו ועלהו לא יבול. והוא ע"ד הנז' ג"כ בדרושים של הנשמות והגלגולים, וביאור מאמרי הזוהר, וביאור פסוקים, וביאור מאמרי רז"ל וכל שאר הענינים והדרושים. ויתחלק להיכלות שערים וחדרים וכו'.

תכניתו של ר"ח ויטל היתה גם לפני ר' נתן שפירא, והוא העתיקה בעצם כתיבת ידו בכת"י 768. התכנית נמצאת גם בראש ספר תולדות אדם שבכת"י 769. לפני מעתיקו של כתב יד זה היה מונח ספר תולדות אדם שבכת"י 758, ובראשו התכנית שבכת"י 766, והוא העתיקם מקשה אחת.

60 היכל הנקודים קודם בסדר ההאצלה להיכל הכתר, כפי שנאמר בשורות הקודמות, ועל כן הנוסח הנכון צריך להיות כך: והיכל הנקודים – שער האצילות, שער שבירתם, שער התחלת תיקונם. והיכל הכתר – שער עתיק, ושער אריך.

[766] כת"י וינה, לעוו 4, צילום יוא"ב 9 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), דף קעז ע"א. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[767] כת"י ירושלים, בניהו ק 71, ס' 72117, דף ב ע"א. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[768] כת"י ליורנו, תלמוד תורה 74, ס' 12467, דף 2 ע"א. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. כתיבת ידו של ר' נתן שפירא.

[769] כת"י ירושלים, מוסד הרב קוק 234, ס' 21520, קנז דפים. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

בין 'נייר קטן' ובין תולדות אדם

בתכניתו של ר' חיים ויטל נזכר ספר ובו שלושה חלקים: עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים. האם הם נמצאים בידינו?

[א] עץ חיים.

בסעיף הקודם תיארנו את ספר תולדות אדם. מספר זה נמצאים בידינו שלושה שערים, ובתחילת כל אחד מהם נכתב תוכנו בפרוטרוט.

שער הא', בו נבאר במה שהוא קודם אל האצילות והם הי' ספירות הנזכרות בכל מקום. ונחלק לג' חלקים. החלק הא' בעצמות א"ק ובפנימיותו. החלק הב' באורות היוצאים חוץ לא"ק ומן האזן ומן החוטם. החלק הג' באורות היוצאים מן הפה של א"ק, והם הנקראים עולם העקודים.⁶¹

השער השלישי. בעולם הברודים, והוא הנקרא עולם האצילות הנעשה מבחינת הנקודים ומשם מ"ה החדש היוצא ממצח א"ק... ונחלק לשני חלקים, החלק הראשון בפרצוף עתיק יומין, והחלק השני בפרצוף דא"א.⁶²

השער הה', ונחלק לד' חלקים. החלק הא' בעיבור ראשון, החלק הב' בלידה ויניקה, החלק הג' בעיבור דמוחין, החלק הד' באורות היוצאין מחוץ לז"א ובפרצופן המתאחזין בו.⁶³

כל המשווה את השערים והחלקים שבעץ חיים, על פי הרשום בתכניתו של ר"ח ויטל, אל השערים והחלקים שבספר תולדות אדם, ייווכח לדעת כי מתאימים הם זה לזה וכי תוכן אחד וסדר אחד לשני ספרים אלה. יתר על כן, בתכניתו כתב ר"ח ויטל כי בתחילת חלק עץ חיים יקדים מבוא שערים, ואכן בסעיף הקודם ראינו כי בתחילת תולדות אדם עמדה הקדמה בשם 'מבוא שערים'.

61 דפוס 1111, דף א ע"א.

62 שם, דף יז ע"ד.

63 שם, דף לה ע"ב.

מכל אלה עולה בבירור כי עץ חיים, שאת תוכנו רשם ר"ח ויטל בהקדמה שב'נייר קטן', הוא ספר תולדות אדם שנמצא לפנינו.

[ב] פרי עץ חיים ונוף עץ חיים.

בסעיף הקודם הסקנו כי בספר תולדות אדם השלם נכללו שער הנבואה ורוח הקודש, שער הגלגולים, וכן כוונות לתפילה ומבוא שערים' בראשון. נושאים אלו נכללו גם בחלקים שר"ח ויטל מזכיר בהקדמתו שב'נייר קטן': פרי עץ חיים כולל 'כונת התפילות והמצוות מעשייות' ומבוא שערים בתחילתו, ונוף עץ חיים כולל 'דרושים של הנשמות והגלגולים... וכל שאר הענינים והדרושים'.

[ג] סיכום.

מכל אלה מתבקשת המסקנה הפשוטה: ספר תולדות אדם (הנודע בשם מבוא שערים) השלם, כלומר הספר שלפנינו וכל החלקים השייכים לו, הוא הספר שאת שלושת חלקיו מנה ר"ח ויטל בתכניתו שב'נייר קטן': עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים.

ספר תולדות אדם המקורי: מבנה

בסעיף הקודם השלמנו את ספר תולדות אדם (הנודע בשם מבוא שערים) שנמצא לפנינו, ותיארנו את תוכנו של הספר השלם והמקורי. על פי תכניתו של ר"ח ויטל יכולים אנו עתה להוסיף ולתאר גם את מבנהו של הספר בצורתו השלמה והמקורית.

א. הספר השלם כולל שלושה חלקים: עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים.

ב. בראש כל אחד מחלקי הספר נמצאת הקדמה, ושמה – מבוא שערים.

ג. החלק הראשון, ספר עץ חיים, מפרש את סדר האצילות. רק חלק ממנו נמצא לפנינו – ספר תולדות אדם.

ד. ספר פרי עץ חיים מפרש את סדר הכוונות. רק מעט ממנו נמצא לפנינו – 'מבוא שערים' והתחלת הכוונות לתפילת שחרית שבראש ספר עולת תמיד.

ה. ספר נוף עץ חיים מפרש מאמרי זוהר, פסוקים ומאמרי חז"ל, וכן הוא מפרש ייחודים וגלגולים. רק חלק ממנו נמצא לפנינו – שער הנבואה ושער הגלגולים שבסוף ספר קהילת יעקב.

בעקבות 'נייר קטן': עריכת ר' מאיר פופרש

תכניתו של ר' חיים ויטל ב'נייר קטן', שר' יעקב צמח מצאה, היתה גם לפני ר' מאיר פופרש. הוא אימץ את חלוקתו של ר"ח ויטל, ובדוגמתה ערך אף הוא את כתבי האר"י שהיו בידו בשלושה חלקים: דרך עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים. בהקדמתו לספרים אלה סיפר ר"מ פופרש כיצד מצא 'עלה א' קטנה מכתובת אצבע אלקים מהרח"ו זלה"ה, ואחר שראה בו את תכניתו של ר"ח ויטל החליט לצאת בעקבותיו ולסדר את כתבי האר"י באותה מתכונת ובאותה חלוקה. את כל אלה נתאר בסעיף הבא.

פרק תשעה עשר

עריכות: משנת ת' עד שנת ת"י – ארץ ישראל (ב)

גילויי החיבורים הגנוזים של ר' חיים ויטל הביא לכתיבתם של חיבורים חדשים בקבלת האר"י. בפרק הקודם תיארנו כיצד נתגלו אחר שנת ת' בירושלים כתביו הגנוזים של ר' חיים ויטל וכיצד הם נערכו בידי האמונות של ר' יעקב צמח. הוא ערך אותם פעמים אחדות, הגיה את נוסחם והקדים להם הקדמות המבארות את מעשה עריכתם.

עריכה גוררת עריכה, ובעקבות ר' יעקב צמח הלך תלמידו, ר' מאיר פופרש. הוא השתדל לסדר את כל דברי האר"י שהיו לפניו בעריכה אחת כוללת. לשם כך נטל ר' מאיר פופרש את הספרים שר' יעקב צמח מצא וערך בירושלים – אוצרות חיים, קהילת יעקב, אדם ישר, עולת תמיד וזוהר הרקיע – יחד עם ספרי הדרושים, הכוונות והליקוטים שערכו המקובלים שקדמו לו, ואת כל אלה סידר וערך בסדרה כוללת: דרך עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים. סדרה זו מקיפה את כל נושאייה של קבלת האר"י, וספריה נחלקים להיכלות, לשערים ולפרקים. לא ייפלא אפוא שרבו מבקשיה – היא נעתקה פעמים הרבה וכמעט כל חלקיה נדפסו.

עריכתו המקיפה של ר' מאיר פופרש זכתה להעתקה רבה ולתפוצה רחבה, ומפניה נדחקו הספרים שנערכו בשנים הקודמות. כך היה ספר דרך עץ חיים שערך ר' מאיר פופרש לספר היסוד שבו למדו מקובלי הדורות הבאים את מהלך ההאצלה על פי קבלת האר"י.

בפרק יז תיארנו את החיבורים שכתב ר' יעקב צמח בדמשק. אחר שמצא ר' יעקב צמח בירושלים את החיבורים הגנוזים של ר' חיים ויטל וערך אותם, כמתואר לעיל פרק יח, שב וערך את החיבורים שכתב בראשונה בדמשק והוסיף בהם דברים מחיבורי ר' חיים ויטל שנמצאו בירושלים. על אלה הוסיף וכתב ר' יעקב צמח חיבורים חדשים, וגם בהם כלל פסקאות מהחיבורים הגנוזים של ר' חיים ויטל.

לחיבורים אחדים שכתב ר' יעקב צמח הוכנו קיצורים, ואף אותם נתאר בפרק זה.

[פח] עריכת ר' מאיר פופרש: דרך, פרי ונוף עץ חיים

העריכה הנפוצה ביותר של כתבי ר' חיים ויטל היא עריכתו של ר' מאיר פופרש.¹ לידיו הגיעו הספרים שערכו ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, שתוארו לעיל סעיף נא, והספרים שערך ר' יעקב צמח, שתוארו לעיל סעיפים פג-פה, ומכל אלה הוא ערך וסידר שלושה כרכים: דרך עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים.

ר' מאיר פופרש כתב הקדמה ארוכה לספר דרך עץ חיים, ובה הוא מסביר את דרכו בעריכת כתבי ר"ח ויטל. בהקדמתו הוא סוקר את כל הספרים שהיו לפניו ומפרש את דרך כתיבתם ועריכתם, ועל כן יכולה היא להיחשב לא רק הקדמה לספריו אלא הקדמה כוללת לכל כתביו של ר"ח ויטל.

מצבם של כתבי האר"י – 'אין להם סדר' והם 'מפוזרים בכתבים' – הניע את ר"מ פופרש ליטול את הכתבים ולסדרם כראוי.

והנה אנכי הצעיר והזעיר באלפי יהודא, צעיר אני לימים וזעיר אנכי בבינה ובהשכל, ומה אעשה שנפשי חשקה בתורת חכמת הקבלה ונפשי להבת אש חשוקת חמדת חכמת הקבלה, מיום שהייתי י"ג שנה בערה בי האש בוער בעצמותי עד שהביאני המלך חדריו, זכיתי וטעמתי בקצה המשענת בבית הרב המובהק החסיד העניו הרופא החכם השלם מוה' יעקב צמח נר"ו, ולמדתי מספריו ומצאתי חן בעיניו והטעימני מיערת הדבש של אר"י זלה"ה, ולמדתי ספריו וראיתי גורל ספריו הקדושים על אשר אין להם סדר לא ראש ולא סוף, ויענני לבי ויאמר קח לך מגלת ספר וכתוב כל הדרושים הנמצאים שהם מפוזרים בכתבים א' הנה וא' הנה, וקרב אותם א' לא' למצוא חשבון.²

מציאת 'עלה א' קטנה', שבו תיאר ר"ח ויטל כיצד הוא מתכוון לסדר את חיבוריו, זירזה את ר"מ פופרש במלאכתו. בדף זה כתב ר"ח ויטל כי רצונו לסדר את כל כתביו בשלושה כרכים: דרך עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים. תיאור זה היה לנגד עיניו של ר"מ פופרש, ובדוגמתו ערך אף הוא את כל כתבי ר"ח ויטל בשלושה כרכים.

וענה לבי מי אנכי כי הבאתיני עד הלום לעשות מלאכה זאת... ודחו מחשבתי זאת יום יום, עד בוא יום א', חבה יתירה נודעת לי למוצאי, ומצאתי עליה א' קטנה מכתבת אצבע אלקים מהרח"ו זלה"ה וכ' לשון זה, שם הספרים ספר דרך עץ חיים, פרי עץ חיים, נוף עץ חיים, ויתחלק ס' א' לג' שערים, וכל שער מבוא שערים, וכל שער נתיב, וכל נתיב כמה מפתחות. עוד כתוב שרוצה לעשות ס' ולחלקו להיכלות שבעה, וכל היכל לכמה חדרים, ועוד כ' שרצה לעשות ענף עץ חיים, וכל ענף כמה מיני פירות, ובכל פירי כמה מיני מטעמים. וכשראיתי אני זאת תיכף ומיד ענני לבי חזק ואמץ... ואיך תדחה מצוה הבא לידך וזה זיכה אותך שזכ' לכל כתבי אר"י ז"ל מה שלא זכו אחרים שבקשו לעשות סדר ולא

1 תולדות חיי יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך עח.

2 דרך עץ חיים, דפוס 783, דף א ע"ג.

יכלו... והנה אינך עובר על דעת הרב ז"ל כאשר דחיתני קודם, יהי ה' אתך, ופיתיתני ואפת והוכרחת לנענע ראשי ואשאי כפי השמימה בתפלה ותחנונים יגמר ה' להוציא לאור מלאכת³.

ר"מ פופרש ציטט דברים מתוך 'עלה א' קטנה', אך לא הביא את כל תוכנו. דף זה כבר היה לפני ר' יעקב צמח, שקראו 'נייר קטן', והוא העתיקו בשלמותו, כמובא לעיל סעיף פז.

ארבע שנים ארכה מלאכת עריכתם של כתבי ר"ח ויטל, כפי שכתב ר"מ פופרש בהקדמתו לספר דרך עץ חיים. בארץ ישראל החל ר"מ פופרש לערוך, ובארצות הגולה כילה.

והייתי מתעסק במלאכת שמים זו ד' שנים ויותר, ולא זכיתי שתגמור יצ"מ על הסדר כאשר עם לבבי עד היום המר, כי הגליתני מארץ הקדושה מעיר לעיר נע ומטלטל ובאתי דמשק... ובקושטנדינא העיר רבתי עם שמה ישבתי כמשלוש חדשים מפורים עד עצרת, ואז סדרתי הספרים בסדר הנאות... וד' יושיעיני ויגמור נא עוד בירושלים ובהר ציון את מעשה ה' המלאכה מה שעדיין יש להשלים מכתבי הרב ז"ל, כ"ד הנכסף לראות ה' ולבקר בהיכלו בתוככי ירושלים שנית⁴.

ר"מ פופרש ציין את פרק הזמן הממושך שבו עסק 'במלאכת שמים', אך לא תחם אותו במדויק. ממקומות אחרים בספריו יכולים אנו להשלים את דבריו ולציין את התאריכים והמקומות שבהם החלה והסתיימה עריכתו.

א. בהקדמתו לספר דרך עץ חיים הזכיר ר"מ פופרש את ספר עדות ביעקב שערך ר"י צמח.⁵ ר"י צמח ערך את ספר עדות ביעקב בתחילת שנת ת"ו, כפי שהסקנו לעיל סעיף פה. מכאן עולה כי ר"מ פופרש התחיל לערוך את כתבי ר"ח ויטל בשנת ת"ו או לאחריה.

ב. הטופס המקורי של נוף עץ חיים נמצא לפנינו בכת"י 804. כתב יד זה נעתק בקראקא בשנת ת"י, כפי שכתב הסופר ר' יעקב קאפל בתחילתו.⁶ כתב יד זה היה בידו של ר' מאיר פופרש, והוא הוסיף בגליונותיו הערות רבות בעצם כתיבת ידו.

ג. הטופס המקורי של פרי עץ חיים נמצא לפנינו בכת"י 786. כתב יד זה נעתק בשנת תי"א, ועיקרו יצא מתחת ידיו של הסופר ר' יעקב קאפל.

נמצאו כל התאריכים והמקומות מכוונים – עריכתם של ספרי דרך עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים החלה בארץ ישראל בשנת ת"ו, נמשכה בדמשק ובקושטא ונשלמה בקראקא בתום יד' שנים ויותר, כלומר בשנים ת"י–תי"א.⁷

3 שם, דף א ע"ג.

4 שם, דף א ע"ג–ע"ד.

5 דבריו צוטטו לעיל סעיף פה.

6 דבריו יובאו להלן בתיאורו של כת"י 804.

7 ר"מ פופרש נסע מירושלים לקראקא כדי לפגוש בה את בני משפחתו, כמתואר להלן סעיף צד.

בהקדמתו לספר דרך עץ חיים תיאר ר"מ פופרש את מעשה עריכתו ופירט את המקורות שהיו לפניו ואשר מהם נטל כדי לערוך את כתבי ר"ח ויטל בסדר נאות. חלקים אחדים ממנה כבר הובאו לעיל במקומות שונים, ועל כן לא נחזור ונצטט אותם פעם נוספת. נסכם כאן את דברי ר"מ פופרש שהובאו לעיל, ונציין להם מורה מקום כדי שיוכל הקורא לבקשם משם.

א. ספר עץ חיים בכתיבת ר' חיים ויטל עצמו.
ר"מ פופרש ראה את הספר במשך שמונה ימים בביתו של ר' שמואל ויטל שבדמשק, ולמד ממנו כיצד לערוך ולסדר את ספרו: 'וגנב גנבתי מעט מהסדר הקודש אשר שם נמצא'. דברי ר"מ פופרש על ספר עץ חיים ועל הביקור בדמשק הובאו לעיל סעיף ד.

ב. ספרי דרושים, כוונות וליקוטים בעריכת ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה.
ספרים אלו הם יסוד עריכתו של ר"מ פופרש, והם משוקעים בה ככתבם וכלשונם. דרך עריכתם וסידורם לא נשאה חן בעיני ר"מ פופרש, ועל כן הוא נטל את דרושיהם, העתיקם וסידרם מחדש. דברי ר"מ פופרש על ספרים אלו הובאו לעיל סעיף נא.

ג. ספרי אוצרות חיים, קהילת יעקב ואדם ישר בעריכת ר' יעקב צמח.
ספרים אלו נמצאים ביסודו של ספר דרך עץ חיים שערך ר"מ פופרש, והם משוקעים בו ככתבם וכלשונם. דרך עריכתם וסידורם מצאה חן בעיני ר"מ פופרש, ועל כן הלך בעקבותיה בעת שסידר את דרך עץ חיים. הוא נטל את הספרים שערך ר"י צמח, ואליהם הוסיף דרושים אחדים מספר הדרושים שערך ר"ב הלוי ור"א גוואשטלה, ומכל אלה ערך את דרך עץ חיים. דברי ר"מ פופרש על ספרי ר"י צמח הובאו לעיל סעיף פג.

ד. ספר עדות ביעקב בעריכת ר' יעקב צמח.
סידורו של ספר זה שימש דוגמה לר"מ פופרש, וכמותו ערך את דרך עץ חיים – אוצרות חיים הוא הבריה התיכון בספר, ועליו נסמכים דרושי אדם ישר ב. דברי ר"מ פופרש על ספר עדות ביעקב הובאו לעיל סעיף פה.

חלקים נוספים מהקדמת ר"מ פופרש לספר דרך עץ חיים, שלא הובאו לעיל, יובאו בתאור המפורט של הספר, להלן בהמשך סעיף זה, עמ' 641 ועמ' 643.

גם חיבוריו של ר"י טבול היו לפני ר"מ פופרש וגם מהם לקח לספריו. בספר פרי עץ חיים כלל ר"מ פופרש כוונות שכתב ר"י טבול להלל ולנטילת לולב, כמתואר לעיל סעיף כד, ובספר נוף עץ חיים כלל את פירוש זוהר ח"א טו ע"א ואת פירוש זוהר ח"א נא ע"ב, כמתואר לעיל סעיף כג. כיצד הגיעו חיבורי ר"י טבול אל ר"מ פופרש? לפני ר"י טבול ישב ר' ישראל בנימין, והוא הוסיף הערות בגיליונות חיבורי רבו, כמובא לעיל סעיף כב. ר"מ פופרש מזכיר את ר' ישראל בנימין כמורו ורבו, כמובא להלן סוף סעיף זה. נראה כי ר"מ פופרש קיבל את חיבורי ר"י טבול מר"י בנימין, וכך הגיעו אליו גם הכוונות להלל שלא נודעו מכל מקור אחר.

•

נתאר עתה את תוכנם של שלושת הספרים שערך ר' מאיר פופרש: דרך עץ חיים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים.

א. דרך עץ חיים

דרך עץ חיים הוא הספר הנפוץ ביותר, הן בכתבי היד הן בדפוסים, מכל כתבי האר"י ותלמידיו. ספר זה היה לספר המייצג את קבלת האר"י, ודרכו התוודעו הכול למהלך ההאצלה המיוחד לה.

דרך עץ חיים עוסק בסדר האצילות, והוא הולך ומפרש אותו מראשיתו לסופו. כיצד הוא ערוך ומה סדרו? בעריכת הספר הלך ר"מ פופרש אחרי רבו ר"י צמח – כשם שר"י צמח נטל את אוצרות חיים ואת אדם ישר ב' ושילבם יחד בספר עדות ביעקב, כמתואר לעיל סעיף פה, כך נטל ר"מ פופרש אף הוא את אוצרות חיים ואת אדם ישר ב' ושילבם יחד בספר דרך עץ חיים. אלא ששתי העריכות נבדלות זו מזו בדרך שבה הן משלבות את החיבורים ואוגדות אותם בספר אחד. בספר עדות ביעקב השאיר ר"י צמח את אוצרות חיים ואת אדם ישר ב' על כנם, ועריכתו הצטמצמה בסידורם בשני טורים זה לעומת זה – האחד כמו פנים, בכתיבה עבה, והאחר כמו פירוש, בכתיבה דקה. לעומת זאת, בספר דרך עץ חיים פירק ר"מ פופרש את אוצרות חיים ואת אדם ישר ב' לקטעים, וסידר אותם זה אחר זה על פי סדר ההאצלה. את קטעי אוצרות חיים הניח ר"מ פופרש כשלו של הספר המבטיח אותו מהקצה אל הקצה, ואליהם סמך והשעין את קטעי אדם ישר ב'. ר"מ פופרש חילק את דרך עץ חיים להיכלות, לשערים ולפרקים, על פי שלביו של מהלך ההאצלה. כך נפתחו חמישים שערים בספר, מצמצום אור אין סוף ועד עולמות בריאה, יצירה ועשייה. בחמישים שערים אלו שיבץ ר"מ פופרש את הקטעים שנטל מאוצרות חיים ומאדם ישר ב', כל אחד ואחד על פי מקומו הראוי לו בסדר ההאצלה.

עוד שונה עריכתו של ר"מ פופרש מעריכתו של ר"י צמח בתוספת שהוסיף עליה. בדרך עץ חיים נטל ר"מ פופרש קטעים מספר הדרושים שערכו ר"ב הלוי ור"א גוואשטלה והוסיף אותם לצדם של הקטעים שנטל מספרי אוצרות חיים ואדם ישר ב'.

ר"מ פופרש הבדיל בין הספרים השונים שהיו לפניו בעת עריכת ספר דרך עץ חיים, וחשב אותם למהדורות שונות של כתבי ר"ח ויטל: לספר אוצרות חיים קרא 'מהדורא תנינא', לספר אדם ישר ב' – 'מהדורא בתרא', ולספר הדרושים – 'מהדורא קמא'. את מקורו של כל קטע וקטע בספר ציין ר"מ פופרש בסימנים אלה: 'מ"ת', 'מ"ב', 'מ"ק'.

בדיקה מדוקדקת באוצרות כתבי היד מעלה כי לא בפעם אחת ערך ר"מ פופרש את ספר דרך עץ חיים. בהעתקות הרבות של ספר זה נמצאות שתי עריכות דומות אך נבדלות זו מזו בהבדלים רבים. בשתי העריכות נחלק הספר לחמישים שערים, אך הן שונות זו מזו בסדרם, בשמותם ובתוכנם של השערים ושל הפרקים. שתי עריכות אלו יצאו מתחת ידי ר"מ פופרש, ולשתייהן כתב הקדמה שבה הסביר את מעשה עריכתו. מהקדמות אלו אנו למדים איזו היא העריכה

הראשונה, שלא שלמה בעיני עורכה ועל כן הרשה לקורא לשנות בה, ואיזו היא העריכה השנייה, שבה נגמרה ונשלמה מלאכת הסידור של הספר.⁸ מעתיקו של ספר דרך עץ חיים נתנו לעריכה השנייה את הבכורה, ורק חמישית מהם העתיקו את העריכה הראשונה. בעקבות המעתיקים הלכו המדפיסים, וכל דפוסיו של הספר מן העריכה השנייה הם. נתאר תחילה את שתי העריכות, ואחר נדון בהבדלים ביניהן.

דרך עץ חיים: עריכה ראשונה

העריכה הראשונה של ספר דרך עץ חיים נמצאת בכת"י 770. בתחילת הספר נכתבה הקדמתו של ר' מאיר פופרש.

הקדמת מהר"ר מאיר פאפרש יצ"ו. הספר הזה ספר דע"ח הוא מכתבת ידי הרח"ו זלה"ה דהיינו מכמה אופני. תחלה נמצא ספר א' שלם זה אחר זה, התחיל בזה הלשון ליקוטי הקדמה וכו'. והספר הזה שמנוהו באמצע הספר הנקרא מהדורא תנינא, ושמנוהו בפנים. ואח"כ נמצאו דפים קטנים קרועי' בלואים, וטרח טרחא גדולה מורי מהררי"ץ [=ר' יעקב צמח] נר"ו עד שסדרם כאשר עינינו תחזינה משרים ונקרא מהדורא בתרא. ושמנוהו סביב ספר הראשון, שהוא מהדורא תנינא. אח"כ נמצא אצלינו מכתבת ידי הרח"ו זלה"ה במהדורא קמא כמה דרושי' שלא הזכירם הרב ז"ל בחיבור זה, ושמנו אותם ג"כ איש איש על מקומו, ונקרא מהדורא קמא. ולמען ידע המעיין שורש כל דבר מובן מהיכן בא כתבתי זה. אעפ"י שנלע"ד שיפה סדרנו זה מהמדורא (!) קמא איש על דגלו, עכ"ז כתבתי שורתיים אלו שאם ירצה לשנו' יכול לשנות, אבל בב' המסודרי' הב' והג' אין כח בידו לשנו' כי כן נמצא מכ"י הרב ז"ל ה"ה בעצמו. כ"ד הצעיר מאיר בכ"ד יאודה הכהן אשכנזי.⁹

ר' מאיר פופרש מנה כאן את מקורותיו אך לא זיהה אותם בשמותיהם. זהותם של ספרים אלו מתבררת מהקדמותיו של ר' יעקב צמח לספרים שערך בירושלים, המתוארים לעיל סעיפים פג–פד, ומהקדמתו של ר"מ פופרש לעריכתו השנייה של ספר דרך עץ חיים שתצוטט להלן בהמשך סעיף זה. נפרש את דבריו ורמיזותיו של ר"מ פופרש: 'ספר א' שלם זה אחר זה, התחיל בזה הלשון ליקוטי הקדמה וכו' – ספר אוצרות חיים בעריכת ר"י צמח; 'דפים קטנים קרועי' בלואים' – ספר קהילת יעקב וספר אדם ישר בעריכת ר"י צמח; 'כמה דרושי' שלא הזכירם הרב ז"ל' – ספר הדרושים בעריכת ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה. מעשה עריכתו של ספר דרך עץ חיים מתואר יפה בהקדמתו של ר"מ פופרש שצוטטה בשורות הקודמות. עיקרו של הספר הוא אוצרות חיים, שאותו הניח ר"מ פופרש בסידורו המקורי כשלדו

8 על שתי העריכות של ספר דרך עץ חיים כתבתי לראשונה במאמרי, כתבי ר' חיים ויטל בקבלת האר"י, מוריה י (תשמ"א), גיליון ז–ח, עמ' עז–צא. בינתיים הגיע לידי כת"י 770, ועל פיו אני מוסיף דברים כאן על הכתוב שם.

9 כת"י 770, דף 21 ע"א (מניין מקורי: דף ב ע"א). הקדמה זו נדפסה בנוסח משובש בתחילת דרך עץ חיים, דפוס 783, דף ג ע"ג, ובראשה נכתב: 'הקדמה קטנה מצאתי בעץ חיים של ר' נחמי' השייך להקדמה'.

של הספר, ובלשונו: 'שמנוהו באמצע הספר... ושמנוהו בפנים'. סביבו ארג את ספר אדם ישר ב, ובלשונו: 'שמנוהו סביב ספר הראשון'. את ספר אוצרות חיים פירק ר"מ פופרש לקטעים על פי תוכנו, ואותם סימן 'מ"ת'. לכל אחד מקטעים אלה, על פי תוכנו, הוא הצמיד קטעים מספר אדם ישר ב, ואותם סימן 'מ"ב'. לכל אלה הוסיף קטעים אחדים מספרי הדרושים והליקוטים, רק כפי הנצרך להשלים את אוצרות חיים ואת אדם ישר ב, ואותם סימן 'מ"ק'. מכל אלה בנה וסידר ר"מ פופרש את דרך עץ חיים בשבעה היכלות הנחלקים לחמישים שערים.

את הקדמתו לספר סיים ר"מ פופרש בהודעה שכמותה לא מצינו בשום מקום אחר – הוא מרשה למעיין בספר לשנות את עריכתו ואת סידורו. הוא חש שעריכתו לא נגמרה, ואמנם 'נלע"ד שיפה סדרנו' אך עדיין זקוקה היא לשיפור ולהשלמה, ועל כן הוא נותן רשות לשנות את אשר עשה, ובלשונו שלו: 'שאם ירצה לשנו' יכול לשנות'. אלא שהוא מגביל את רשותו רק למהדורא קמא, כלומר לקונטרסים שלא נערכו כל צורכם, ולא למהדורא תניינא ולמהדורא בתרא, שנמצאו בכתיבת ידו של ר"ח ויטל ונערכו בידי ר"י צמח בשלמות.

בשער הספר שבכת"י 770 צוינו מקומה וזמנה של העריכה.

וכל הכתוב כאן הועתק מכ"י החכם בעצמו פה ירושלים תובב"א שנת ונחל ה' את יהודה חלקו על אדמת הקדש [=ת"ט] לפ"ק. ויש בו חמשים שערים, וכלם הקדמות לחכמת הקבלה העליונה לזכות ולטעום מן השני ספרים אחרים, פרי עץ חיים ונוף עץ חיים, ובסופו תמצא שער יקר ערך והוא שער יחודים, אשר בו תמצא סודות עמוקים ונוראים...¹⁰

על פי דברים אלה נערך הספר בשנת ת"ט בירושלים. אלא שבהעתקות אחרות של ספר זה נכתבו תאריכים אחרים: 'קדש' (כת"י 771, דף 5 ע"א) או 'קודש' (כת"י 772), ועל כן לא נוכל לדעת בדיוק אימתי ערך ר"מ פופרש בראשונה את ספר דרך עץ חיים.

דרך עץ חיים שבכת"י 770 היה בידי של ר' ירחמיאל מרישא. הוא חש בהבדל שבינו ובין דרך עץ חיים בעריכתו הנפוצה וצירף יחד את הנמצא בשתי העריכות, כמתואר להלן סעיף קא.

[770] כת"י אוקספורד, בודלי 1678, ס' 17419, 328 דפים.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

שני שערים מעוטרים. בשער הראשון: 'ספר דרך עץ החיים... תלט לפ"ק'. בשער השני: 'ספר דרך עץ החיים... נכתב בשנת ותג"ל [=תל"ט] נפשינו בישועתיד'.

[771] כת"י פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית 8 132, ס' 26470, 256 דפים.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

בשער: 'ספר עץ החיים... ויצא לנו להעתיק הספר הקדוש הזה לשבעה בניסן תמ"ח לפ"ק'. בסוף: 'ותדי השלמת העתקת הספר הקדוש הזה ביום חמישי כ"ו סיון תמ"ח לפ"ק' (דף 230 ע"א).

10 כת"י 770, דף 20 ע"א (מניין מקורי: דף א ע"א).

[772] כת"י אוקספורד, בודלי 1672, ס' 17413, 188 דפים.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

הערות מאת ר' יעקב עמון בעצם כתיבת ידו.¹¹

דרך עץ חיים: עריכה שנייה

אחר שב ר' מאיר פופרש וערך שנית את ספר דרך עץ חיים. הוא שינה מעט את סדר השערים והפרקים, וכתב הקדמה ארוכה שבה תיאר בפרוטרוט את העריכות שקדמו לו ואת עריכתו שלו. כאן חזר וציין את הספרים שהיו לפניו ואת השמות שקרא להם: לספר הדרושים קרא 'מהדורא קמא', לספר אוצרות חיים 'מהדורא תנינא', ולספר אדם ישר ב' 'מהדורא בתרא'.

והם מהדורא בתרא שנעשים אחר מהדורא קמא... וברוב חכמתו הרמה מורינו נר"ו חבר א' לא' ועשה מהם ג' ספרים. א' הוא ספר אוצרות חיים, והוא ספר שלם והקדמות שנמצא לחכמה זאת והוא מהדורא תנינא. ואח"כ דפים קטנים... וקראם קהילת יעקב על שם שהקהילים וקבצם כעמיר גרנה, וספר אדם ישר שמתעסק בדרוש אדם קדמון ויושר שלו ופרטיו.¹²

בהמשך ההקדמה תיאר ר"מ פופרש מה נטל מן הספרים שהיו לפניו וכיצד סידר וערך מהם את ספר דרך עץ חיים.

ולקחתי אז קסת הסופר במתני להציב לי למטרה, וכתבתי על ספר הישר את כל דברי הקדוש ז"ל. דהיינו כל מה שמצאתי כפול בספר הדרושים שהיה ג"כ כתוב בספר עדות ביעקב השמטתי, וכל מה שהיה שייך לדרושים והיה חדוש הכנסתי, וקריתי מהדורא קמא... וסדרתי לשערים שלימים וטובים על סדר האצילות מא"ק עד תשלום אבי"ע כאשר עיניכם תחזינה, ושמתי בספר הזה שהוא התחלה לכל באי החכמה זאת וכניסה בדרך הרב הקדוש בוצינא קדישא המקובל האלקי החסיד האר"י ז"ל. וקראתי שמו ספר דרך עץ חיים, ונחלק לשבעה היכלות וחמשים שערים, וכל היכל נחלק לשערים, וכל שער לכמה פרקים שהם חדרים... ושמתי שמות לשערים איש על דגלו באותות.¹³

עריכה זו שלמה בעיני ר' מאיר פופרש, ועל כן בהקדמה שכתב בראשה לא הרשה עוד לשנות את סדרה.

ספר דרך עץ חיים, בעריכתו השנייה, נעתק בכתבי יד רבים מאוד. עותק קדום שלו נמצא בכת"י 773. בשנים תס"ה-תע"ז הכין ר' אלקנה בן ר' שמשון הלוי חמישה עותקים של דרך עץ חיים. הראשון שבהם נרשם כאן בכת"י 775, ושאר ארבעת העותקים יירשמו להלן סעיף קיד. שני

11 תולדות חיי ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קיא.

12 דרך עץ חיים, דפוס 783, דף א ע"ב-ע"ג.

13 שם, דף א ע"ג-ע"ד.

עותקים, כת"י 777 וכת"י 778, הוכנו בזה אחר זה, בשנת תע"ד ובשנת תע"ז, בידי ר' מרדכי אלטשולר.

עותקים אחדים של ספר דרך עץ חיים מעוטרים בהערותיו של ר' יצחק מפוזנא. עותקים אלו והערות אלו יתוארו להלן סעיף צח.

דרך עץ חיים נעתק בכתביה אשכנזית בכת"י 1098. עותק זה הגיע אל ר' שלום שרעבי (הרש"ש), והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו, כמתואר להלן סעיף קג.

ארבעה עותקים נאים של דרך עץ חיים בכתביבת ידו של ר' יהוסף אדרעי, סופרו של ר' שלום שרעבי, נמצאים בכת"י 779-782. בכת"י 780 העתיק ר"י אדרעי את חלקו השני של הספר, והשלים את מלאכתו ביום כ"ד בכסלו תקט"ז. בו ביום החל בהכנת עותק נוסף של הספר, הוא כת"י 781.

על פי אחד מכתבי היד שנעתקו באשכנז ובפולין נדפס דרך עץ חיים לראשונה בדפוס 783. רוב הדפוסים הלכו אחר דפוס זה, אך לא כולם. ספר דרך עץ חיים נדפס בשקלוב תק"ס, הוא דפוס 784, וכאן שינו המדפיסים את סדרו המקורי של הספר כדי להקל על הלומד בו. בראש הספר הוסיפו 'התנצלות המגידים', ובה הסבירו את אשר עשו.

אחת דבר הגאון... מוהר"ם פאפרש... בהקדמתו לס' עה"ח... אשר טוב עשה בזה לפי רוב שכלו ועוצם בינתו עשאו כאוצר בלום בלול מן הכל, וערבב יחד כל הדברים הנאמרים בספרי אמת וקיבצם כעמיר גורנה למען לא יחסר כל בו, אבל לא רבים יחכמו ובפרט להמתחיל על דבר טוב עירוב פרשיות יש כאן ולא ימצא הלכה ברורה במקום א', כי עד שענינו משוטטות להבין איזה דרוש לא יגיע עד תכליתו... עוד זה מדבר וזה בא, מהדורא אחרינא, מר אמר בהאי לישנא ומר אמר בהאי לישנא... כי בא הענין ברוב דברים ולשונות כפולות ממהדורות שונות, ולא כל מוחא סביל דא...

אשר ע"כ מלאנו לבנו לקרב אל המלאכה הזאת... רק עשינו ריוח בין הפרקים והצגנו פרקי המהדורא תניינא לבדנה, אף גם על זה פקחנו עינינו על חידושי אשר קרא שמם מ"ק, את אשר ימצאו הרבה תוספת מרובה על העיקר הצגנו לבדנה, כי לחלק יצאנו וליתן ריוח בין פרק לפרק להתבונן בהן, והמעט שנמצא לפנינו שמנו בדרך הגה"ה, ועשינו להם ג"כ מדור בפ"ע שלא לבלבל עין הקורא, למען ירוץ כל הקורא בו וילך לבטח דרכו.¹⁴

נביא שתי דוגמאות לשינויים שערכו מדפיסי דרך עץ חיים בשקלוב.

א. שער טנת"א, פרק א, בעריכתו המקורית, כולל פסקאות השייכות ל'מ"ת' ול'מ"ב'. פרק ב כולל פסקאות השייכות ל'מ"ת'. המדפיסים בשקלוב השאירו בפרק א רק את הפסקאות השייכות ל'מ"ת', ואילו את הפסקאות השייכות ל'מ"ב' העבירו מפרק א לפרק ג. עתה יוצרים פרק א ופרק ב רצף של פסקאות השייכות ל'מ"ת'.

14 דרך עץ חיים, דפוס 784, דף א ע"ב.

ב. שער דרושי נקודות, בעריכתו המקורית, כולל שישה פרקים. פרק א בו כולל פסקאות השייכות ל'מ"ת' ו'למ"ב'. המדפיסים בשקלוב הוסיפו לשער זה פרק נוסף. הם השאירו בפרק א רק את הפסקאות השייכות ל'מ"ת', ואילו מהפסקאות השייכות לפרק 'מ"ב' יצרו פרק חדש – פרק ז.

כך החזירו במקצת עורכי דפוס 784 את ספר דרך עץ חיים אל מקורותיו – הם יצרו בו רצף של פסקאות 'מ"ת' שנלקחו כולן מספר אוצרות חיים.¹⁵

בדפוס 785 נוספו הערותיו של ר' שלום שרעבי (הרש"ש), כמתואר להלן סעיף קג.

- [773] כת"י אוקספורד, בודלי 1680, ס' 17421, 259 דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
- [774] כת"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 V 8322, ס' 27402, תקס דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
- [775] כת"י לוס אנג'לס, אוניברסיטת קליפורניה 828 bx. 1.2, ס' 32520, רפה דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
בסופו: 'ותשלם המלכה'! בראש חודש אלול שנת חמשת אלפים וארבעה! מאות וששים וחמשה
[=תס"ה]... הכותב אלקנה בא"א כהר"ר שמשון זצ"ל מבית לוי מלובלין.
- [776] כת"י ירושלים, מוסד הרב קוק 496, ס' 25836, שסב דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
בסופו: 'ע"י הצעיר כמ"ר מדי"י ביום ג... שבעה לחדש טבת שנת הנה עתה ע"ת דודים לפ"ק פעה"ק ירושלי"י.
- [777] כת"י ציריך, הספרייה המרכזית Heid. 86, ס' 10371, שיב דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
בשער: 'נכתב בק"ק עמר' [Emmerich] מ"י מרדכי במהור"ר שמשון נר"ו א"ש [=אלטשולר] תע"ה לפ"ק'.
בסוף: 'נגמור במלאכת הקודש יום הא' י"ג אדר שהוא תענית אסתר בשנת תע"ד לפ"ק פה עמר'.
- [778] כת"י פראג, המוזיאון היהודי 335, ס' 46470, ריב דפים.
דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
בשער: 'ותהי התחלתי להעתיקו יום א' י"ד בירחא תליתאי ב'ע"ת'ה' אחישנה לפ"ק [=תע"ז] מ"י מרדכי במהור"ר שמשון נר"ו א"ש [=אלטשולר].

15 בדרך דומה הלך ר' מנחם מענכין היילפרין. הוא לא שינה מסדרו המקורי של ספר דרך עץ חיים, אך בהקדמתו לספר שנדפס בווארשא תרנ"א הציע ללמוד את כל פסקאות ה'מ"ת' כסדרן ורק אחר כך ללמוד את שאר פסקאות הספר.

[779] כת"י רמת גן, בר אילן 1120–1121 (לשעבר מוסאיוף 149 + 153), אוהל ש"ס 120–121, ס' 22967 + 22971, שצא דפים.

דור רביעי. המאה ה"ח. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.

בראש: 'ותהי התחלתו יום ב' ט' ימים לחדש סיון שנת תקט"ו לפ"ק פה ירושלים... ע"י יהוסף אדרעי' (דף ז ע"ב). בסוף: 'ותהי השלמתו יום ו' כ"ו לחדש חשון שנת תיקו [=תקט"ז] לפ"ק פה ירושלים... ע"י הצעיר ע"ה יהוסף אדרעי סיל"ט' (דף שצא ע"ב). הערות מאת ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) בעצם כתיבת ידו.

[780] כת"י מוסקבה, גינצבורג 409, ס' 47842, 210 דפים.

דור רביעי. המאה ה"ח. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.

בסוף: 'ותהי השלמתו יום ו' כ"ד יום לחדש כסליו שנת תיק"ו [=תקט"ז] לפ"ק פה ירושלים עה"ק... ע"י הצעיר ע"ה דוד יהוסף אדרעי' (דף 209 ע"א).

[781] כת"י ירושלים, אוסף פרטי ר' 1, תיאור יוא"ב 13 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד).

דור רביעי. המאה ה"ח. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.

בדף ו ע"א: 'ותהי התחלתו יום ו' כ"ד לחדש כסליו שנת תיק"ו [=תקט"ז] לפ"ק פה ירושלים... ע"י הצעיר יהוסף אדרעי סיל"ט'.

[782] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 2123, ס' 11221, קצט + [12] דפים.

דור רביעי. המאה ה"ח. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.

בסוף: 'ותהי השלמתו יום ה' ז' ימים לחדש אייר שנת ת"ק' [=תקט"ז] לפ"ק ירושלים עה"ק... אני הצעיר יהוסף אדרעי סיל"ט'.

[783] דפוס, ספר עץ חיים, קארעץ תקמ"ב, [1] + קנב דפים.

[784] דפוס, ספר עץ חיים, שקלוב תק"ס, כמה דפים.

[785] דפוס, ספר עץ חיים, שאלוניקי תר"ה, [א] + קעג דפים.

דרך עץ חיים: בין שתי העריכות

מה בין שתי העריכות של ספר דרך עץ חיים? הבדלים רבים מבחינים ביניהן, אך לא נוכל לרשום את כולם.¹⁶ שלושה מאלה נציין כאן, והם יכולים לשמש סימנים מובהקים להבחנה בין שתי עריכותיו של הספר.

16 במאמרי, כתבי ר' חיים ויטל בקבלת האר"י (לעיל הערה 8), עמ' פז–פח, רשמתי את שמות חמישים השערים שבכל אחת משתי העריכות.

- א. השער השביעי בעריכה הראשונה הוא 'שער מ"נ ומ"ד [=מ"ן נוקבין ומ"ן דכורין]. בעריכה השנייה שער מ"נ ומ"ד הוא השער השלושים ותשעה.
- ב. השער השלושים ושישה בעריכה הראשונה הוא 'שער דרוש האדם ומעלתו קודם שחטא'. שער זה איננו בעריכה השנייה.
- ג. העריכה הראשונה מסתיימת בשער הנבואה ורוח הקודש והייחודים ובפירוש ספרא דצניעותא. שער זה ופירוש זה אינם בעריכה השנייה.

ההבדל הראשון מבהיר מדוע שב ר"מ פופרש לערוך את הספר שנית, ובמה עדיפה העריכה השנייה על הראשונה. השער השביעי בעריכה הראשונה הוא שער מ"ן נוקבין ומ"ן דכורין, והוא נמצא בין שער מטי ולא מטי ובין שער הנקודים, וברור שאין זה מקומו הראוי על פי מהלך ההאצלה. מדוע נסדר שער מ"ן נוקבין ומ"ן דכורין במקום זה, בתחילת סדר ההאצלה, ולא במקומו הנכון? כי את השער הזה נטל ר"מ פופרש מספר קהילת יעקב (מהדורא בתרא על פי ציונו), ובספר זה נמצא שער מ"ן נוקבין ומ"ן דכורין בתחילתו.¹⁷ אחר ראה ר"מ פופרש שאין זה מקומו הנכון של השער, ועל כן שב לערוך את ספר דרך עץ חיים ולסדרו כיאות וכראוי. ואכן, בעריכה השנייה של הספר הועבר שער מ"ן נוקבין ומ"ן דכורין אל חלקו האחרון של הספר, ובה הוא השער השלושים ותשעה. כאן נמצא שער מ"ן נוקבין ומ"ן דכורין בין שער לאה ורחל ובין שער פנימיות וחיצוניות, והוא מקומו הנכון על פי מהלך ההאצלה.

ב. פרי עץ חיים

ספר פרי עץ חיים כולל ארבעה ענפים: כוונות התפילה, טעמי המצוות, סוד הייחודים והנבואה ורוח הקודש, שער התשובה ותיקוני עוונות. בהקדמתו לספר דרך עץ חיים, שאת חלקה הראשון הבאנו לעיל, תיאר ר"מ פופרש גם את מעשה עריכתו של ספר פרי עץ חיים.

וכל מה שמצאתי בס' הדרושים וכוונות וליקוטים וספר עולת תמיד השייכים לס' הכוונות העליתים על ס' מסודר כפי סדר התפלה... והם ענף א' מהספר. ואח"כ סדרתי מכל הספרים הנ"ל כל טעמי מצוות כסדר איש על דגלו כסדר הפרשיות, והם ענף ב'. ואח"כ סדרתי מכל הספרים הנ"ל תקון על עבירות תקוני עוונות, והוא ענף ג'. ואח"כ סדרתי מכל הספרים הנ"ל עניני יחודים אשר מצאתי מפוזרים א' הנה וא' הנה, ושמתי אל שער הנבואה ורוח הקודש שמצאתי ממחרח"ו ז"ל ממהדורא ה',¹⁸ והוא ענף ד'. וכללות ד' ענפים אלו והיו לאחדים בידי ושמתי שמם פרי עץ חיים, כי אחר שנדע עץ החיים יאכל מפירותיו שהם הכוונות.¹⁹

17 השערים הראשונים בספר קהילת יעקב נרשמו לעיל סעיף פד.

18 ר"מ פופרש קרא לשער הנבואה ורוח הקודש שבספר קהילת יעקב בשם 'מהדורה ה'.

19 דרך עץ חיים, דפוס 783, דף א ע"ד.

כעריכתו של דרך עץ חיים כך עריכתו של פרי עץ חיים. גם בספר זה שיקע ר"מ פופרש קטעים מעולת תמיד ומקהילת יעקב שערך ר"י צמח, וקטעים מספרי הדרושים, הכוונות והליקוטים שערך ר"ב הלוי ור"א גוואשטלה.

העותק הקדום ביותר של פרי עץ חיים נמצא בכת"י 786, ובהמשכיו כת"י 790, כת"י 798 וכת"י 801. כתב היד נעתק בשנת תי"א, כפי שנכתב בשער.

ספר פרי עץ החיים, והוא נחלק לד' ראשין. הראש הראשון בביאור כוונת התפלה של כל השנה וכוונת פסח וכוונת העומר, הראש השני בביאור טעמי המצות ע"ד הסוד, הראש הג' שער התשובה ותיקוני עוונות, הראש הד' בביאור סוד הייחודים ושער הנבואה ורוח הקודש. כל זה חברו החכם השלם הרב המקובל האלהי כמהרר חיים וויטאל ז"ל מה שקיבל מרבו הגדול אריה דבי עילאי כמהרר יצחק אשכנזי לוריא זצק"ל. שנת את"י [=תי"א] מלבנון כלה את"י מלבנון תיבוא"י לפ"ק.

מי העתיק את כתב היד? היכן נעתק? פרטים אלה נעדרים מכתב היד, וכדי למלא חסרונם עלינו לצרף ידיעות אחדות זו לזו.

א. כתב היד נעתק בידי סופרים אחדים. עיון בכתב היד יגלה כי גופו ועיקרו נעתק בכתיבה אחת, והכתיבות הנוספות באו להשלים את החסר בה ולהוסיף עליה. הכתיבה היסודית והעיקרית של הספר זהה לכתיבתו של הסופר שהעתיק את נוף עץ חיים שבכת"י 804. כתב יד זה נעתק בידי ר' יעקב קאפל בקראקא, כמתואר להלן בערכו. מכאן עולה כי גם גופו ועיקרו של פרי עץ חיים שבכת"י 786, כת"י 790, כת"י 798 וכת"י 801, נעתק בידי ר' יעקב קאפל בקראקא.

נרשום אחדים מתוך הדפים שהעתיק ר' יעקב קאפל: ע ע"א – פב ע"א, צט ע"א – קצה ע"ב, קצז ע"א – ריח ע"ב, רכא ע"א – רסב ע"ב, רסה ע"א – רסח ע"א, רעג ע"א – רעח ע"א.

ב. את שני הספרים העתיק ר' יעקב קאפל בסמיכות זמנים שאומרת דרשני: פרי עץ חיים שבכת"י 786, כת"י 790, כת"י 798 וכת"י 801, נעתק בשנת תי"א, ונוף עץ חיים שבכת"י 804 נעתק בשנת ת"י.

ג. בנוף עץ חיים שבכת"י 804 נמצאת כתיבת ידו של ר"מ פופרש, כמתואר להלן בערכו.

ד. בשנת ת"י הגיע ר"מ פופרש אל בני משפחתו שבקראקא, כמתואר להלן סעיף צד.

ה. בשנים ת"י–תי"א בקראקא השלים ר"מ פופרש את עריכת דרך עץ חיים, כפי שמתברר מהקדמתו לספר שהובאה לעיל בתחילת סעיף זה.

מכל ציוני הזמנים והמקומות הללו עולה מסקנה פשוטה: כת"י 786, כת"י 790, כת"י 798 וכת"י 801, הם הטופס המקורי של פרי עץ חיים. טופס זה נעתק בקראקא בעת ששהה בה ר"מ פופרש, ובוודאי היה לנגד עיניו.

הטופס המקורי של פרי עץ חיים הגיע לפרנקפורט, והיה ברשותו של ר' נתן אדלר, כפי שנכתב בראשו: 'שייך להתורני והרבני כ"ה נתן בן המנוח מהור"ר שמעון אדלר כ"ץ'.²⁰

נוסחים אחדים לספר פרי עץ חיים, והבדלים רבים ביניהם. יש מהם שכוללים רק דרושים שכתב ר"ח ויטל, ויש מהם שכוללים גם דרושים שכתבו שאר תלמידי האר"י ובראשם הציון 'מהחברים'. בירור הנוסחים השונים וההבדלים ביניהם ארוך הוא, ולא נוכל לעשותו כאן.

פרי עץ חיים נדפס ענפים ענפים.

ענף ראשון, כוונות התפילה, נדפס לראשונה בקארעץ תקמ"ה, דפוס 789, בשם 'ספר פרי עץ חיים'. אמנם בקארעץ תקמ"ב נדפס ספר פרי עץ חיים אך אין הוא הספר שערך ר"מ פופרש. ספר זה יתואר להלן סעיף צב ויירשם שם כדפוס 926. ספר פרי עץ חיים נדפס שוב בדובראוונא תקס"ג. מגיהו, ר' משה בן מאיר, חש בהבדל בין הספר שנדפס בשנת תקמ"ה ובין הספר שנדפס בתקמ"ב, וכך כתב בהקדמתו: 'ונדפס פעמים שלש בק"ק קארעץ אך לא ראי זה כראי זה, כי בפעם שלישית שנדפס נמצא תוסף מרובה מהחברים... ולמען לא יחסר כל בעת הדפסה הזאת נתתי אל לבי לקרבה אל המלאכה ולברר הנוסחא האמיתית'.

ענף שני, טעמי המצוות, נדפס בדפוס 797, ובראשו נכתב: 'ספר טעמי מצות והוא נוף שלישי (!) מספר נוף ע"ח'.

ענף שלישי, תיקוני עיונות, נדפס בדפוס 800, ובראשו נכתב: 'ענף הג' מספר פע"ח שער ל"א שער תקוני עיונות'.

ענף רביעי, שער הנבואה ורוח הקודש ויחודים, נדפס בדפוס 803, ובראשו נכתב: 'ענף ד מספר פרי עץ חיים שער נבואה ורוח הקודש'.

ענף ראשון, כוונות התפילה

[786] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 4 6720 □ (לשעבר היכל שלמה ג 70), ס' 22664, דפים ט-רעב.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

כתיבת ידו של הסופר ר' יעקב קאפל מקראקא.

כתב היד היה שייך לר' נתן אדלר מפרנקפורט.

[787] כת"י סנט פטרבורג, הספרייה הלאומית 52 Evr. IV, ס' 69501, 251 דפים.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

בסופו: 'ונשלם ספר פרי עץ חיים... כב לחודש שבט שנת התל"ט [=תל"ט] לפ"ק... אני הכותב יוסף בן פעריל' (דף 251 ע"א).

[788] כת"י אוקספורד, בודלי 1700, ס' 17441, דפים 1 ע"א – 226 ע"ב.

דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.

[789] דפוס, פרי עץ חיים, קארעץ תקמ"ה, קלב דפים.

20 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קבא. שייכותו של כתב היד לר' נתן אדלר נזכרה על ידי ב' ביאלר, מן הגנזים, כך ג, ירושלים תשל"ה, עמ' 46.

ענף שני, טעמי מצוות

- [790] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 6720 □4 (לשעבר היכל שלמה ג 70), דפים רעג-שח. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של הסופר ר' יעקב קאפל מקראקא.
כתב היד היה שייך לר' נתן אדלר מפרנקפורט.
- [791] כת"י אוקספורד, בודלי 1706, ס' 17737, דפים 1 ע"א – 64 ע"ב. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
עם הערות 'מהרלי"ש', הוא ר' לייב שוחט מקראקא.
- [792] כת"י ציריך, הספרייה המרכזית Heid. 100, ס' 10382, דפים 133 ע"א – 183 ע"א. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
בשער: 'התחלתי לכתוב היום יום ראשון... י"א ימים בידח תמוז... א"ת'ן' לפ"ק [=תס"א]. בדף 183 ע"א: 'היום יום ד' טבת תס"ב לפ"ק'. בדף 317 ע"ב: 'השלמתי יום א' ער"ח שבט תס"ב'. בסוף: 'היום יום ג' טבת תס"ב לפ"ק פה וואיידסלב [Wodzislaw] (דף 421 ע"א).
- [793] כת"י אוקספורד, בודלי 1754, ס' 17785, דפים 66 ע"א – 121 ע"א. דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
הערות מאת ר' עזריאל מקרוטושין בעצם כתיבת ידו.
- [794] כת"י מוסקבה, גינצבורג 1098, ס' 48932, דפים 127 ע"ב – 181 ע"ב (מניין מקורי: קלא ע"ב – קפה ע"ב). דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
קולופונים: 'נשלם היום אור ליו' ה' כא כסליו תס"ד הק' יחזקאל בא"א... מוהר"ר דוד זצ"ל בהמנוח הגאון... יצחק זצ"ל אשר אור תורתו זורח בק"ק קראקא והגליל' (דף 127 ע"א); 'תם ונשלם... היום יום ב' ט' טבת תס"ד לפ"ק' (דף 181 ע"ב).
- [795] כת"י אוקספורד, בודלי 1700, ס' 17441, דפים 233 ע"א – 263 ע"ב. דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
- [796] כת"י אוקספורד, בודלי 1717, ס' 17748, דפים 128 ע"א – 182 ע"ב. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
- [797] דפוס, ליקוטי תורה וטעמי מצות, זולקווא תקל"ה, [7] + קכ + [א] + לא דפים.

ענף שלישי, תיקוני עיונות

- [798] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 6720 □4 (לשעבר היכל שלמה ג 70), ס' 22664, דפים שט-שך. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של הסופר ר' יעקב קאפל מקראקא.
כתב היד היה שייך לר' נתן אדלר מפרנקפורט.
- [799] כת"י אוקספורד, בודלי 1700, ס' 17441, דפים 307 ע"א – 318 ע"ב. דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.

[800] דפוס, שער היחודים ותקון עונות, קארעץ תקמ"ג, דפים ל ע"א – לט ע"ב + מ ע"ב.

ענף רביעי, שער הנבואה ורוח הקודש ויחודים

[801] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 6720 □4 (לשעבר היכל שלמה ג 70), ס' 22664, דפים שכא–שנב. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

כתיבת ידו של הסופר ר' יעקב קאפל מקראקא.
כתב היד היה שייך לר' נתן אדלר מפרנקפורט.

[802] כת"י אוקספורד, בודלי 1700, ס' 17441, דפים 265 ע"א – 306 ע"א. דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.

[803] דפוס, שער היחודים ותקון עונות, קארעץ תקמ"ג, דפים א ע"א – ל ע"א + מ ע"א.

ג. נוף עץ חיים

ספר נוף עץ חיים כולל ארבעה נופים: ביאור מאמרי הזוהר, ביאור הפסוקים, ביאור מאמרי חז"ל, דרושי הנשמות והגלגולים. בהקדמתו לספר דרך עץ חיים, שחלקה הראשון הובא לעיל, תיאר ר' מאיר פופרש גם את מעשה עריכתו של ספר נוף עץ חיים ואת חלוקתו לארבעה נופים.

וכל שמצאתי בספרים הנ"ל פירושי זוהר ותקונים וז"ח ושיר השירים ומדרש הנעלם דרות ומדרש איכה סדרתי בו ע"פ דפי זוהר דפוס מנטובה איש על דגלו, ושמתי שמם נוף אחד.

ואח"כ סדרתי מכל הספרים הנ"ל כל פירושי פסוקים התורה ונביאים וכתובים כל פ' ופ' בסדרן, והם נוף שני.

ואח"כ סדרתי מכל הספרים הנ"ל אגדות בעין יעקב כל מסכת ומסכת בסדרן, והם נוף שלישי.

ואח"כ סדרתי מכל הספרים כל מה שמצאתי מענין גלגולים מספרים הישנים א' הנה וא' הנה, ושמתים אצל שער הגלגולים שמצאתי מכת"י הרח"ו זלה"ה מהדורא חמישית,²¹ וזהו הנוף הרביעי.

וכללות ד' נופים אלו והיו לאחדים בידי, ושמתי שמם נוף עץ חיים.²²

העותק המקורי של נוף עץ חיים נמצא בכת"י 804, ובהמשכיו כת"י 809, כת"י 819 וכת"י 826. כתב היד נכתב בקראקא בשנת ת"י, כפי שנכתב בשערו. כאן נחלק הספר לארבעה ענפים.

ספר נוף עץ החיים, והוא נחלק לארבע ענפים.

ענף ראשון, ביאור קצת מאמרי הזוהר. ענף שני, ביאור קצת פסוקי תורה נביאים וכתובים. ענף שלישי, ביאור קצת דברי רז"ל עם הסוד. ענף רביעי, דרושי הנשמות

21 ר"מ פופרש קרא לשער הגלגולים שבספר קהילת יעקב בשם 'מהדורא חמישית'.

22 דרך עץ חיים, דפוס 783, דף א ע"ד.

והגלגולים. וחברו החכם השלם הרב המקובל האלהי כמהר"ר חיים ויטאל ז"ל ה"ה מה שקיבל מהרא"י זצוק"ל. נכתב פה ק"ק קראקא, שנת ונחל ה' את יהודא את חלקו על אדמת קי'ד'ש' [=ת"י] לפ"ק.²³ יעקב קאפל סופר.

כת"י 804 והמשכיו הנזכרים היו בידי של ר' מאיר פופרש, והוא הוסיף בגליונותיהם הערות והגהות בעצם כתיבת ידו. מקונטרס הדרושים שבכת"י 954 עולה כי בשנת ת"י הגיע ר"מ פופרש אל בני משפחתו שבקראקא, כמתואר להלן סעיף צד. מכל אלה עולה בבירור כי כת"י 804, והמשכיו כת"י 809, כת"י 819 וכת"י 826, הם הטופס המקורי של נוף עץ חיים – ר' יעקב קאפל כתבו בשנת ת"י בקראקא, ור"מ פופרש עצמו הגיהו והעיר בו את הערותיו בעת ששהה בעיר זו.

הנוף הראשון, ביאור קצת מאמרי הזוהר, שבכת"י 804, איננו ערוך ומסודר כדבעי. בגליונותיו נכתבו הערות רבות המורות כיצד יש להשלים את סידור הספר ועריכתו. כיוון שהמחבר לא השלים את עריכתו נשתנו ההעתיקות זו מזו, ואין נוסח אחד שלם ומסודר לנוף זה. בכתב יד זה נכללו חיבורים שאינם שייכים לספר, כגון פירושים מאת תלמידי ר"י סרוק וקול ברמה מאת ר"י צמח. הנוף הראשון לא נדפס כמות שהוא. חלקים גדולים ממנו נדפסו בתוך ספר זוהר הרקיע, דפוס 808.

הנוף השני, ביאור קצת פסוקי תנ"ך או ביאור קצת פשטי אנ"ך, שבכת"י 809, נדפס בדפוס 797 תחת השם 'לקוטי תורה'. ביאורים נוספים, לא מר' חיים ויטל אלא משאר תלמידי האר"י, נעתקו בכת"י 816 כחלק מנוף עץ חיים. ביאורים אלה לא נדפסו. שני סופרים בהמבורג העתיקו את הנוף השני בכת"י 817. בשנת תפ"א העתיק ר' יחיאל מיכל איזנשטט את חלקו הראשון של החיבור: 'נעתק ונכתב ע"י הקטן יחיאל מיכל בלא"א כמוהר"ר שמשון נר"ו [איזנשטט]... פה ק"ק המבורג תפ"א' (דף 95 ע"א), ור' מרדכי אלטשולר העתיק את חלקו השני של החיבור: 'אמר המעתיק מרדכי כמוהר"ר שמשון זצ"ל אש [=אלטשולר] ותהי התחלתו (נ) להעתיקו היום יום ג' י"ג תמוז דהאי שתא פ'דית' לפ"ק פה ק"ק המבורג' (דף 178 ע"א). עותק נאה של הנוף השני והנוף השלישי בכתובת ידו של ר' יהוסף אדרעי, סופרו של ר' שלום שרעבי, נמצא בכת"י 818.

הנוף השלישי, ביאור קצת דברי רז"ל, שבכת"י 819, נעתק בכת"י 821 ולא נדפס כלל. ביאורים נוספים, לא משל ר' חיים ויטל אלא משאר תלמידי האר"י, נעתקו בכת"י 822, כחלק מנוף עץ חיים. ביאורים אלה נדפסו בדפוס 826 בשם 'לקוטי ש"ס'.

23 על פי זכריה ב טז. במקור: אדמת הקדש, והסופר שינה כדי שיעלה חשבון השנה יפה.

הנוף הרביעי, דרושי הנשמות והגלגולים, שבכת"י 826, נדפס בדפוס 829 בשם 'ספר הגלגולים'. נוף זה מיוסד על שער הגלגולים שבסוף ספר קהילת יעקב שערך ר' יעקב צמח, כמתואר לעיל סעיף פד. שער זה בנוי משני חלקים: שלושים ושישה פרקים שר"י צמח מצא לפניו, ושנים עשר פרקים שהוא הוסיף ממקורות שונים. ר"מ פופרש חש בהבדל שבין שני חלקי השער, ובעת שערך את הנוף הרביעי כלל בו רק את ל"ו הפרקים הראשונים שר"י צמח מצא מסודרים ברצף אחד. פרקים אלו נמצאים בדפוס 829, דפים א ע"א – כח ע"א. הציון 'פרק לו' נשמט מן הדפוס, אבל שלוש שורותיו הראשונות נמצאות בו. אחר פרקים אלו הוסיף ר"מ פופרש ליקוטים שונים, אך לא ערך אותם בפרקים מסודרים ומנויים.²⁴

נוף ראשון, ביאור קצת מאמרי הזוהר

- [804] כת"י ירושלים, אוסף פרטי ש' 1, תיאור יוא"ב 10 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), דפים א–רפד.²⁵ דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. כתיבת ידו של הסופר ר' יעקב קאפל.
- [805] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 417 □8, שלום 83, ס' 281 B, דפים 88 ע"א – 391 ע"א (מניין מקורי: נח ע"א – שסב ע"א). דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
- [806] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 6710 □8 (לשעבר היכל שלמה ג 60), ס' 38496, דפים א ע"א – קעח ע"ב. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
- [807] כת"י רמת גן, בר אילן 1123 (לשעבר מוסאיוף 166), אוהל ש"ס 123, ס' 22984, 187 דפים. דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית. דפים 152–187 בכתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.
- [808] דפוס, זוהר הרקיע, קארעץ תקמ"ה, קעח + ב + יא דפים.

נוף שני, ביאור קצת פסוקי תנ"ך

- [809] כת"י ירושלים, אוסף פרטי ש' 1, תיאור יוא"ב 10 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), דפים רפה–שפב. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. כתיבת ידו של הסופר ר' יעקב קאפל.
- [810] כת"י אוקספורד, בודלי 1706, ס' 17737, דפים 65 ע"א – 260 ע"א. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. עם הערות 'מהרלי"ש', הוא ר' לייב שוחט מקראקא.
- 24 גם ר' נתן שפירא ערך ספר גלגולים, אלא שהוא הלך בדרך שונה מדרכו של ר"מ פופרש, כמתואר להלן סעיף צב.
- 25 צילום מוקטן של השער הביא מ' וונדר, אלף מרגליות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 328.

- [811] כת"י ציריך, הספרייה המרכזית Heid. 100, ס' 10382, דפים 1 ע"א – 131 ע"א. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. נכתב בשנים תס"א–תס"ב, כמובא לעיל כת"י 792.
- [812] כת"י מוסקבה, גינצבורג 1098, ס' 48932, דפים 1 ע"א – 127 ע"א (מניין מקורי: ב ע"א – קלא ע"א). דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית. קולופונים: 'נשלם היום... ה' כא כסליו תס"ד הק' יחזקאל בא"א... מוהר"ר דוד זצ"ל בהמנות... יצחק זצ"ל אשר אור תורתו זורח בק"ק קראקא והגליל' (דף 127 ע"א); 'תם ונשלם... היום יום ב' ט' טבת תס"ד לפ"ק' (דף 181 ע"ב).
- [813] כת"י אוקספורד, בודלי 1715, ס' 17746, דפים 1 ע"א – 23 ע"ב. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. בשער: 'ספר נוף שני מספר נוף עץ חיים ביאור קצת פשטי אנ"ך ובנוף] שלשה השריגים אנ"ך'. קולופון: 'נאם אברהם בלא"א כמ"ר בונם שלי"ט מק"ק ברודא הנק' אונגריש ברוד" (דף 58 ע"ב).
- [814] כת"י אוקספורד, בודלי 1716, ס' 17747, דפים 1 ע"א – 100 ע"א. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. בראש: 'נוף עץ חיים... נוף ע"ח נוף ב' ביאר קצת פשטים של אנ"ך, ובנוף שלשה שריג' אורייתא נביאים וכתובים'.
- [815] כת"י אוקספורד, בודלי 1717, ס' 17748, דפים 1 ע"א – 113 ע"א (מניין מקורי: א ע"א – [קיג] ע"א). דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. בראש: 'נוף שני מנוף עץ החיים באור קצת פשטי אנ"ך ובנוף שלשת השריגים אנ"ך'.
- [816] כת"י אוקספורד, בודלי 1718, ס' 17749, דפים 134 ע"א – 160 ע"ב. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
- [817] כת"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 106, ס' 4772, דפים 95 ע"א – 176 ע"א (מניין מקורי: א–פב). דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית. כתיבות ידיהם של ר' יחיאל מיכל איזנשטט ור' מרדכי אלטשולר.
- [818] כת"י רמת גן, בר אילן 1125 (לשעבר מוסאיוף 135), אוהל ש"ם 125, ס' 22953, דפים א ע"א – קפ ע"ב. דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית. כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי. בסוף: 'ותהי השלמתו יום ג' כ"ז יום לאדר ראשון שנת תקי"ח לפ"ק פה ירושלים עה"ק תו' ע"י הצעיר... יהוסף אדרעי סיל"ט'. בדף יז ע"ב נעתקה הערה מאת 'מהר"ש מולכו', הוא ר' שלמה מולכו.²⁶
- [797*] דפוס, ליקוטי תורה וטעמי מצות, זולקווא תקל"ה, [7] + קכ + [א] + לא דפים.

נוף שלישי, ביאור קצת דברי רז"ל

- [819] כת"י ירושלים, אוסף פרטי ש' 1, תיאור יוא"ב 10 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), דפים שפג-תכד. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. כתיבת ידו של הסופר ר' יעקב קאפל.
- [820] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8 6710 □ (לשעבר היכל שלמה ג 60), ס' 38496, דפים קעח ע"ב – רכג ע"ב. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
- [821] כת"י אוקספורד, בודלי 1716, ס' 17747, דפים 101 ע"א – 110 ע"ב. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. בראש: 'נוף הג' מספר עץ חיים, והוא ביאר (!) קצת אגדות נעלמות הנמצאות בתלמוד ממורינו הריא"ל.
- [822] כת"י אוקספורד, בודלי 1715, ס' 17746, דפים 24 ע"א – 42 ע"ב. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. קולופון: 'נאם אברהם בלא"א כמ"ר בונם שלי"ט מק"ק ברודא הנק' אונגריש ברוד" (דף 68 ע"ב).
- [823] כת"י אוקספורד, בודלי 1717, ס' 17748, דפים 116 ע"א – 126 ע"ב. דור שלישי. המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית. בראש: 'נוף הג' פרי עץ חיים נקרא נוף ע"ח, והוא קצת אגדות הנעלמות הנמצאות בתלמוד ממורינו האר"י זלה"ה'.
- [824] כת"י רמת גן, בר אילן 1125 (לשעבר מוסאיוף 135), אוהל ש"ם 125, ס' 22953, דפים קפ ע"ב – רלט ע"ב. דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית. כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי. בסוף: 'זתהי השלמתו יום ג' כ"ז יום לאדר ראשון שנת תקי"ח לפ"ק פה ירושלים עה"ק תו' ע"י הצעיר... יהוסף אדרעי סיל"ט.
- [825] דפוס, לקוטי ש"ס, קארעץ תקמ"ה, [1] + מט דפים.

נוף רביעי, דרושי הנשמות והגלגולים

- [826] כת"י ירושלים, אוסף פרטי ש' 1, תיאור יוא"ב 10 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), דפים תכה-תצז. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. כתיבת ידו של הסופר ר' יעקב קאפל.
- [827] כת"י אוקספורד, בודלי 1742, ס' 17773, דפים 214 ע"א – 234 ע"ב. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. קולופון: 'העתקתי להאלוף... מאיר נר"ו חתן הגאון דקק' ורנקבורט נר"ו דברי... הצעיר גבריאל בלא"א נר' יהושע זלה"ה שהי' סופר ארצות פולין, ומתגורר לעת כזאת נע ונד פק"ק וינא תם ונשלם... ביום ו' כב סיון שנת משיח ו' דוד לפ"ק [=תכ"ב].

[828] כת"י ציריך, הספרייה המרכזית Heid. 100, ס' 10382, דפים 185 ע"א – 233 ע"ב.

דור שלישי. המאה ה"ז. כתיבה אשכנזית.

נכתב בשנים תס"א–תס"ב, כמובא לעיל כת"י 792.

[829] דפוס, ספר הגלגולים, פרנקפורט דמיין תמ"ד, מה דפים.

הערות על פרי עץ חיים

קובץ הערות מאת ר' מאיר פופרש על ספרו פרי עץ חיים נדפס בדפוס 830. בראש הקובץ נכתב: 'הגהות לשער הכוונות מהרב הגדול כמהר"ר מאיר פאפירש זלה"ה'. מתחת לכותרת זו נכתב: 'ענף א' שער א' שער כוונות התפלה'. משורה זו, ומתוכנו וסידורו של הקובץ כולו, עולה בבירור כי הערות אלו לא נכתבו על 'שער הכוונות' אלא על פרי עץ חיים, ענף ראשון, כוונות התפלה, שאותו ערך ר"מ פופרש עצמו.

בהערות אלו מביא ר' מאיר פופרש דברים שקיבל מרבו ר' ישראל בנימין: 'כלע"ד ישראל בנימין' (דף מד ע"ב), 'וכן קבלתי ממוהרי"ב ז"ל' (דף מו ע"א). גם מחמיו ר' זרחיה גוטה קיבל דברים בשם ר' ישראל בנימין: 'וכן א"ל מורי חמי נר"ו משם מורי מהרי"ב ז"ל שכך הכונה' (דף נד ע"ב).

במקומות אחדים מביא ר"מ פופרש דברים שעברו בינו ובין רבו.

א"מ הקשיתי למ' הגאון מוהר"ר ישראל בנימין ז"ל... ותירץ לי... ולא נתישב לי התירוץ ועדיין צ"ע (דף מב ע"א).

הקשיתי למורי הגאון מהרי"ב ז"ל... והשיב לי (דף מה ע"א).

ושאלתי את פי מורי מהרי"ב ז"ל אם יש לכוין בכוונות תפלת ר"ה שחל בשבת, וא"ל שכן ודאי אחר שאומרים זוכרנו כו'. והקשיתי לו א"כ למה לא יש שופר, דמשמע דמקדושת שבת מאליה נגמרת נסירתם. והשיב לי דזה שקר, שהרי בב"ד היו תוקעים אפילו בשבת אפילו בח"ל (דף נו ע"א).

במקום אחד מזכיר ר' מאיר פופרש את ר' נתן שפירא: 'זיפה ביאר חבירי החכם רבי נתן' (דף נ ע"ב).

[830] דפוס, שערי בינה, שאלוניקי תקע"ג, דפים לו ע"ב – סב ע"ב.

[פט] עריכת ר' יעקב צמח: עריכות אחרונות

תיארנו, לעיל סעיפים פג–פו, את העריכות הגדולות של ר' יעקב צמח שבהן סידר וערך את כתבי ר"ח ויטל שנמצאו בירושלים. בעיר זו כתב ר"י צמח חיבורים נוספים בקבלת האר"י – חלקם עריכות חדשות לחיבורים שנכתבו קודם לכן בדמשק, כמתואר לעיל סעיף פב, וחלקם חיבורים חדשים. את כל אלה נתאר עתה.

החיבורים המתוארים בסעיף זה נכתבו בין השנים ת"ג-ת"ח.²⁷ ראשונים שבהם נכתבו בזמן אחד עם החיבורים שתוארו לעיל סעיפים פג-פד, אמצעיים נכתבו בזמן אחד עם החיבורים שתוארו לעיל סעיפים פה-פו, ואת האחרונים כתב ר"י צמח לאחר שהשלים את עריכת תולדות אדם שתואר לעיל סעיף פו.

שער הגלגולים – מאסף

ספר בענייני גלגולים מאת ר' יעקב צמח נמצא בכת"י 831. בראשו נכתב.

שער הגלגול / מאסף לכל המחנות אשר באו בחבורי הרב זצוק"ל / אשר הונף ואשר הורם מהחכם השלם / אביב הרופאים כמח"כ יעקב צמח / אשר זכה וזכה את הרבים.

בגיליון, ליד המלים שנמחקו נכתב: 'צמח עברתי עליה הקולמוס'. מלים אלה הן בעצם כתיבת ידו של ר"י צמח, ומקולמוסו יצאו.²⁸

כתב היד עצמו נעתק בכתביה איטלקית, ור"י צמח הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו. הווי אומר, במחיצתו של ר"י צמח שהה סופר איטלקי והוא העתיק את 'שער הגלגולים מאסף לכל המחנות'. מיהו הסופר? מתי והיכן העתיק את הספר?

כדי לענות על שאלות אלו עלינו לפנות אל דברי ר"י צמח בהקדמתו לקול ברמה, שהגיעה לידינו בשני נוסחים, כמתואר לעיל סעיף פב. נציג כאן את שני הנוסחים, כת"י 834 וכת"י 836, זה מול זה.

גם כן בספר הגלגולים אירע כן שסדרתי	ואח"כ סדרתי ספר אחד כמוהו בתוספות
שנים. הראשון כפי הנמצא בספרים, והשני	הרבה מגלגולים חדשים שבאו בידי
כתבתי אותו בתוספת הרבה גלגולים	אח"כ... וספר השני בתוספת העתיק אותו
אחרים חדשים גם הם מן הרב זלה"ה. ²⁹	החכם הנעלה כה"ר שלמה פורמגיני נר"ו
	ממנוטובה... ³⁰

ר"י צמח מזכיר תחילה את הספר 'הראשון' שכתב בענייני הגלגולים, הוא ספר משיבת נפש. ספר זה נכתב בדמשק, כמתואר לעיל סעיף פב. אחר, בהיותו בירושלים, כתב ספר נוסף בענייני גלגולים, והוא גדול מקודמו כי יש בו 'תוספת הרבה גלגולים אחרים חדשים'. ר"י צמח מציין את מקורה של התוספת: 'מגלגולים חדשים שבאו בידי אח"כ'. במלים אלו נתכוון ר"י צמח לספרי ר"ח ויטל שנתגלו בירושלים ונערכו על ידו, כמתואר לעיל סעיפים פג-פד.

27 לא רצינו לפצל את חיבוריו של ר' יעקב צמח לסעיף נוסף, ועל כן כללנו את כל החיבורים הללו כאן.

28 גם ר' שלמה פורמגיני, שייזכר בשורות הבאות, עשה כן. בפנקס תלמוד תורה של קהילת מנטובה, שהעתיק בכתבי ידו, הוסיף ליד הזכרת שמו את המלים: 'יתנו לכסיל כבוד' (ש' אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, כרך שני, תל אביב תרצ"א, עמ' קכו).

29 כת"י 834, דף [2] ע"ב.

30 דפוס 841, עמ' 189-190.

בשורות שצוטטו לעיל מההקדמה לקול ברמה, על פי נוסחה בכת"י 836, כתב ר' יעקב צמח כי ר' שלמה פורמיג'ני העתיק את שער הגלגולים ה'מאסף'. ר"ש פורמיג'ני עלה בשנת ת"ב לירושלים, ובשנת ת"ד היה שוב במגטובה.³¹ ההקדמה לקול ברמה נכתבה בה' באב שנת ת"ג, כמתואר להלן סעיף זה. מכל אלה עולה בבירור שהספר נערך בשנת ת"ג, בד בבד עם עריכתם של ספרי ר"ח ויטל שנתגלו בירושלים ונערכו בידי ר"י צמח.

האם ר' שלמה פורמיג'ני הוא הסופר האיטלקי שמתחת ידיו יצא שער הגלגולים שבכת"י 831? לכאורה התשובה חיובית, שהרי ר' יעקב צמח החזיק בכתב יד זה ובוודאי אליו נתכוון בדבריו שכתב בהקדמתו לקול ברמה. אלא שכתובת ידו של ר' שלמה פורמיג'ני נמצאת לפנינו,³¹ והיא שונה מכתובתו של שער הגלגולים שבכת"י 831. על כורחנו כת"י 831 איננו הטופס שהעתיק ר' שלמה פורמיג'ני אלא טופס נוסף שהעתיק סופר איטלקי שישב אף הוא לפני ר"י צמח בירושלים.

עותק נוסף של 'שער הגלגולים מאסף לכל המחנות' נמצא בכת"י 832. בעליו של כתב היד החזיק גם בספר משיבת נפש, ובראש כת"י 832 הוסיף הערה שבה השווה בין שני הספרים שכתב ר"י צמח בענייני הגלגולים ובה הודיע כי הם שונים זה מזה.

ויש לי ספר משיבת נפש שנר' דומה לזה ואינו, שהרי יש שם מה שאין כאן ויש כאן מה שאין שם.

[831] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 1936 8□, ס' 94 B, דפים 1 ע"א – 143 ע"א (מניין מקורי: [ג] + א – קלז). דור שני. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית. הערות מאת ר' יעקב צמח בעצם כתיבת ידו.

[832] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1601, ס' 10699, 130 דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

קול ברמה

בדמשק כתב ר"י צמח פירוש על אדרא רבא, כמתואר לעיל סעיף פב. בהגיעו לירושלים כתב ר"י צמח את הפירוש מחדש, והוסיף בו קטעים רבים. עריכתו של הפירוש נשלמה בשנת ת"ג, ור"י צמח קרא לו בשם קול ברמה.

ההעתקה הקדומה ביותר של החיבור נמצאת בכת"י 833.³² החיבור כתוב כטיוטת עבודה, והערות רבות נוספו בין שיטיו ובגיליונותיו. כתב היד נעתק בידי שני סופרים, ובגיליונות הדפים

31 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך סה.

32 כתב יד זה היה לפני א' ריבלין: 'זכבר הזכרתי שראיתי בעה"ק כת"י עצמו, וחתום שם יעקב ב"ר חיים צמח, והיא כתיבה ספרדית מהודרת מאד' (תולדות חכמי ירושלים, חלק שני, ירושלים תרפ"ח, עמ' 24). דברי ריבלין הובאו על ידי ג' שלום, לתולדות המקובל ר"י צמח (לעיל הערה 6), עמ' 185, אך הוא פקפק באמינותם בלא סיבה כלשהי.

שכתב הסופר הראשון הוסיף ר"י צמח דברים אחדים בעצם כתיבת ידו. בראש החיבור כתב הסופר כותרת זו: 'צמח. בחינות שיש בהם הפרש באדרא רבא בין א"א לז"א והם דרך כללים' (דף 6 ע"א). בצדי הכותרת הוסיף ר' יעקב צמח, בעצם כתיבת ידו, את שמו ואת זמנו. בצדה הימני של הכותרת כתב: 'יעקב בן חיים צמח, ובצדה השמאלית: 'ירושלם תוב"ב ד' דמנחם ת"ג שנים'.

בראש הספר כתב ר"י צמח הקדמה ארוכה ובה סקר את כל החיבורים שכתב וערך, הן בדמשק הן בירושלים. ההקדמה חשובה ביותר לידיעת חיבוריו של ר"י צמח, ועל כן הבאנו ממנה פסקאות רבות: פסקאות שבהן תיאר ר"י צמח את החיבורים שכתב בדמשק הובאו לעיל סעיף פב; פסקאות שבהן תיאר ר"י צמח את הקונטרסים והדפים שמצא בירושלים ואת החיבורים שבהם ערך וסידר קונטרסים ודפים אלה הובאו לעיל סעיף פג; פסקאות נוספות שבהן תיאר ר"י צמח חיבורים שערך בירושלים הובאו לעיל סעיף זה. נוסף עתה ונביא את הפסקאות שבהן תיאר את קול ברמה עצמו.

בתחילת דבריו כתב ר' יעקב צמח כי בחודש תמוז ת"ג החל לכתוב את פירוש אדרא רבא 'מחדש'. בכך נתכוון להבחין בין פירוש זה ובין פירוש אדרא רבא שכתב תחילה בדמשק, כמתואר לעיל סעיף פב.

והנה זה יום רביעי חדש תמוז שנת הת"ג התחלתי לעשות פירוש האדרא מחדש, אס(!) כל הנמצא בספרים שלנו ומכל הנמצא בספרים אלו החדשים, עם הרבה דברים כנלע"ד, והכל מסודר סביב לשון האדרא.³³	והנה זה יום ד' חודש תמוז שנת הת"ג התחלתי לעשות פירוש האדרא מחדש, ובצד כל דבר וענין כתבתי ביאור הנמצאים בספרים שלו וגם בספרים החדשים והרוב הוא ממה שהבנתי מספרי הרב.³⁴

ר"י צמח כתב את פירוש אדרא רבא מחדש בגלל כתבי ר"ח ויטל שנתגלו לו בירושלים והחדושים הגדולים שמצא בהם. גם את ספר הגלגולים ואת נגיד ומצוה כתב מחדש בירושלים, כמתואר בסעיף זה. בהמשך ההקדמה לקול ברמה תיאר ר"י צמח בפרוטרוט את מבנה הספר ואת החיבורים שמהם לקח פסקאות לבניינו.

נשאר להזכיר כי בחיבור זה יש כמה פירושים כאן והם מקצת ספרים. והנה הנמצא כתוב עליו ספר הלקושים או כוונות או דרושים הנה הם השלשה ספרים הידועים אצל החברים. והכתוב עליו חידוש הוא מספר אחד	נשאר לנו להזכיר שבחיבור זה יש כמה פירושים. והם הנמצא כתוב עליו בספר הליקושים או כוונות או דרושים הנה מהספרים הידועים אצל החברים. והכתוב עליו חידוש הוא מספר אחד

33 כת"י 834, דפים [3] ע"ב – [4] ע"א.

34 דפוס 841, עמ' 193.

שאצלי שבו כתבתי מה שראיתי בספרים מחברים שלי שבדמשק ולא נתברר לי ממי הם.

וכמו כן יש כאן פירוש והוא שהעתקתי שהיה כתוב עליו האר"י זלה"ה, והכותב אותם אולי שהוסיף או גרע שאין לשונו כמו דרושי הרב ר' חיים זלה"ה ולכן כתבתי למעלה ממנו האר"י זלה"ה.

ומה שכתוב עליו מעץ חיים הוא מאותם הספרים שבדמשק הנז"ל.

ומה שכתוב עליהם ספר אוצרות חיים או קהילת יעקב או עולת תמיד או אדם ישר הם מהספרים החדשים.

והכתוב עליו הרב זלה"ה הוא מהכתבים החדשים והם לבדם על ביאור האדרא זו ולכן לא נזכרו בשום ספר.

והכתוב עליו הרב ר' חיים הוא מביאורי הרב ר' חיים עצמו.

והכתוב עליו צמח הוא הנלע"ד. ולפעמים בתחלת העמוד כתוב צמח ב' ג' וכן כל הכתוב באותו עמוד הוא משלי גם כן...

גם לפעמים נמצא כאן ביאור שישנו בספרים שלנו, וכתבתי אותו מספרים חדשים, מפני שבכל יש תוספת ויישוב לשון ולכן כתבתי אותו משם הספרים שלי הנז"ל.

גם בקצת מקומות תמצא דף פלוני באורך, כוונתו הוא לומר שהדרושים שמהם העתקתי השייך בביאור הזוהר תחלתם וסופם הם באותו הספר של מורה מקום באורך, אבל מה שכתבתי כאן מאותו הדרוש לא חסרתי דבר.³⁶

שהעתקתי מספרי חברי הרב זלה"ה שלא יש באותם הג' ספרים.

ומה שכתוב עליו הרב ר' חיים הוא ממנו עצמו שמצאתי בין אותם הדפים הנז"ל.

ומה שכתוב עליו מעץ חיים הוא מה שכתוב אצלי מאותם הספרים שבדמשק שבידי בספר רנו ליעקב כנז"ל.

ומה שכתוב עליו ספר אוצרות חיים או ספר אדם ישר או ספר עולת התמיד או ספר קהילת יעקב הכל הוא מן הדרושים חדשים כנז"ל.

והכתוב עליו צמח הוא הנלע"ד. ולפעמים בתחלת העמוד (!) כתוב צמח ושלשה נקודות כזה: . וכל הנמצא באותו העמוד בג' נקודות עליו גם הוא שלי.

ויש קצת דברים ומעטים הם שאין עליהם לא זה ולא זה והעתקתי אותם מכתבים שמצאתי בתחילתם האר"י, והם הספרים שבידי החברים של עתה, ולא נתברר בלשון עצמו של אותו הענין שהוא מן הרב זלה"ה, ולכן כתבתי סתם בלתי שום מורה מקום.

ומה שתמצא לפעמים כתוב אצל מורה מקום באורך הכוונה היא שלא כתבתי כל הדרוש כי אם השייך על אותו הענין, אבל לא חסרתי תיבה ממנו.³⁵

35 כת"י 834, דף [4] ע"א-ע"ב.

36 דפוס 841, עמ' 193-194.

האריך ר"י צמח בדבריו על מבנהו של קול ברמה וכלל בהם שני תיאורים – תיאור כל כתבי האר"י וכתבי ר"ח ויטל שהיו לפניו, ותיאור הדרך שבה הוא נטל אותם ובנה מהם את קול ברמה. בספר זה אסף ר"י צמח סביב אדרא רבא פסקאות מכל כתבי האר"י ור"ח ויטל, הן אלו שהיו בדמשק הן אלו שנמצאו בירושלים. על הכותרות שכבר היו בפירוש אדרא רבא שכתב בדמשק, וצוטטו לעיל סעיף פב, נוספו עתה בספר קול ברמה כותרות חדשות: 'מהרי"א', 'צמח', 'מהרב ר' חיים זלה"ה', 'ס' אדם ישר', 'אוצרות חיים', 'עולת תמיד', 'ס' תולדות אדם'. בהמשך הקדמתו לקול ברמה הסביר ר' יעקב צמח מדוע קרא לחיבור בשם זה. דבריו ארוכים ולא נביאם הנה.³⁷

חודש לאחר שהחל לערוך את קול ברמה סיים ר"י צמח לכתוב את ההקדמה לספר: 'פה ירושלים ע"ה תוב"ב חמשה למנחם שנת הת"ג יעקב צמח'.³⁸ תאריך זה הוא יום השנה לפטירת האר"י, ובוודאי בחר בו ר"י צמח בכוונה תחילה.

העתקה שלמה של הספר נמצאת בכת"י 837. כתב יד זה היה בידיו של ר' עזריאל מקרוטושין, והוא הוסיף בגליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו. על פי כתב יד זה העתיק ר' עזריאל את ספר קול ברמה בכת"י 838 ובכת"י 839.³⁹

ספר קול ברמה נדפס בדפוס 840. ההקדמה לספר נדפסה בדפוס 841, על פי העותק המאוחר שנמצא בכת"י 836. העותק הקדום של ההקדמה, שנמצא בכת"י 834, לא נדפס בשלמותו, אבל ציטוטים ממנו הובאו לעיל בתיאורו של כל אחד מן הספרים שר"י צמח כתב וערך.

[833] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10698, ס' 8013, 216 דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבות מזרחיות אחדות.

הערות מאת ר' יעקב צמח בעצם כתיבת ידו.

בסוף: 'אני הצעיר טוביא בכמה"ר חיים יצחק גבאי זלה"ה... להעתיק פי' אדרא זו היום שבעה לחדש שבט משנת ברוך תהי"ה [=תט"ו] מכל העמים ליצירה פה ירושלים'.
ציון בעלים: 'אברהם ן' אשר ז"ל'.

[834] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1996, ס' 11094, קסז דפים.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[835] כת"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 543, ס' 19468, דפים א-רעט.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[836] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית 797, ס' 5682, 156 דפים.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

37 כת"י 834, דף [4] ע"ב; דפוס 841, עמ' 193–194.

38 כת"י 834, דף [5] ע"א; דפוס 841, עמ' 194.

39 צמדי כתבי היד שהכין ר' עזריאל מקרוטושין יתוארו להלן סעיף קא.

- [837] כת"י אוקספורד, בודלי 1872, ס' 18807, 275 דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז-הי"ח. כתיבה איטלקית.
הערות מאת ר' עזריאל מקרוטושין בעצם כתיבת ידו.
- [838] כת"י אוקספורד, בודלי 1874, ס' 18809, 249 דפים.
דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטושין.
בסוף: 'כתבתי ונמרת' היו' י' ג'... לסדר ונתתי משכנ' ב'תוככם תהי' לי לעם לפ"ק [=תס"ז]... עזריאל בלא"א מהר"א שמואל... מק"קראטשין'.
- [839] כת"י אוקספורד, בודלי 1875, ס' 18810, 240 דפים.
דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטושין.
בסוף: 'נכתב ונשלם ביום ערב שבת קודש... לפרט והי"ת'ס' לי... לפ"ק [=ת"ע] הכותב... עזריאל בלא"א הר"ר שמואל... מק"קראטשין'.
- [840] דפוס, קול ברמה, קארעץ תקמ"ה, קכח דפים.
- [841] דפוס, הקדמה, ג' שלום, לתולדות המקובל ר' יעקב צמח, קרית ספר כו (תש"י), עמ' 189–194.

נגיד ומצוה: עריכה שלישית

בשנת שצ"ח, בהיותו בדמשק, כתב ר' יעקב צמח את ספר נגיד ומצוה, כמתואר לעיל סעיף פב. פעמיים כתב ר"י צמח את הספר: תחילה בנוסח קצר, ואחר בנוסח ארוך. אחר, בהגיעו לירושלים, ערך פעם נוספת את הספר ועריכה זו נמצאת בכת"י 842. בהקדמתו לעריכה השלישית הודיע ר"י צמח את מקומה ואת ההפרש בינה ובין קודמותיה.

ספר נגיד ומצוה. אשר בו נכללים כל מנהגי' של הרב זלה"ה בקיצור, אשר אני צמח סידרתי אותו בדמשק שנת השצ"ח ליצירה כ"ג בכסליו, ובכאן בירושלים הוספתי מורה מקו' מספר עולת תמיד מכתבת יד הרב ר' חיים זלה"ה.
הקדמה. תמצא בספר הזה כל המצות ומנהגי' וחסידות ותיקוני' שיש להם... ואין כוונתי לכתוב כאן אלא המצות כפשטם ותיקוני' בקיצור, כי לא כתבתי כאן סוד כ"א ההכרחי ולא סוד ארוך, כי כבר סדרתי הכל בסידור של התפלה באורך.

מדוע ערך ר' יעקב צמח את ספר נגיד ומצוה פעם נוספת? בהקדמה לעריכה השלישית ציין ר"י צמח כי הוא מוסיף בה מראה מקום לספר עולת תמיד. ספר זה הוא אחד מכתבי ר"ח ויטל שנתגלו בירושלים, והוא נערך בידי ר"י צמח בשנת ת"ב, כמתואר לעיל סעיפים פג–פד. מציאת החיבורים החדשים של ר"ח ויטל בירושלים הניעה אפוא את ר"י צמח לערוך מחדש את נגיד ומצוה ולהוסיף בו דברים חדשים שמצא בחיבורים אלה.

מכאן מתברר כי העריכה השלישית של נגיד ומצוה נעשתה לאחר שר"י צמח כתב את ספר עולת תמיד, כלומר בשנת ת"ב או לאחריה. בהקדמה לקול ברמה, שנכתבה בה' באב שנת ת"ג,

הזכיר ר"י צמח את שתי העריכות של נגיד ומצוה שנעשו בדמשק אך לא את העריכה שעשה בירושלים, ומכאן אנו יכולים להסיק כי העריכה השלישית של הספר מאוחרת לשנת ת"ג. לעיל, סעיף פב, נתנו סימנים לשתי העריכות המוקדמות של נגיד ומצוה וצינו את המלים המסיימות כל אחת מהן. העריכה השלישית של הספר שונה משתי קודמותיה והיא מסתיימת במלים: 'שס"ה גידים אחרים זולתו'. נגיד ומצוה, בעריכתו השלישית, נעתק בכת"י 846. עותק זה היה בידו של ר' עזריאל מקרוטושין, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו. ספר נגיד ומצוה נתקצר בשני חיבורים: שולחן ערוך על דרך האמת ולחם מן השמים. שני חיבורים אלה יתוארו בסעיף הבא.

[842] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 2090, ס' 11188, 76 דפים. דור שני. המאה הי"ז. שתי כתיבות שונות: מזרחית (דפים 1-12) ואיטלקית (דפים 13-76). הכתיבה האיטלקית היא מבית מדרשו של ר' משה זכות ועם הערותיו.

[843] כת"י אוקספורד, בודלי 1861, ס' 18567, 98 דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

[844] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1583, ס' 10681, 157 דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[845] כת"י ירושלים, שוקן 14922 (קבלה 58), ס' 45353, 215 דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[846] כת"י אוקספורד, בודלי 1862, ס' 18568, 156 דפים. דור שלישי. סוף המאה הי"ז. כתיבה איטלקית. הערות מאת ר' עזריאל מקרוטושין בעצם כתיבת ידו.

פירוש אדרא זוטא

ר' יעקב צמח כתב פעמיים פירוש על אדרא רבא: תחילה בדמשק בשנת שצ"ב, כמתואר לעיל סעיף פב, ואחר בירושלים בשנת ת"ג, בשם קול ברמה, כמתואר בשורות הקודמות. שלוש שנים לאחר מכאן, בניסן ת"ו, כתב ר"י צמח פירוש גם על אדרא זוטא. פירוש אדרא זוטא נמצא בכת"י 847, בעצם כתיבת ידו של ר' יעקב צמח.⁴⁰ בראש הפירוש כתב ר"י צמח הקדמה, ובה התייחס לפירוש אדרא רבא שקדם לחיבור זה.

אמר המחבר יעקב צמח.

מאחר שחברתי ביאור האדרא רבא מכל המפורז בספרים של הרב זלה"ה שבידי, ואוספתי (!) הנראה לי כפי המובן מספריו, ראיתי לקבץ כל הנמצא על ביאור אדרא זוטא מפורז בספרים הנז', ואוספתי (!) גם כן הנ"ל והוא מה שכתוב אצלו צמח:

40 החיבור תואר על ידי נ' בן מנחם, תיאורם של עשרים כתבי יד, ארשת ב (תש"ד), עמ' 379-381.

וזה למזכרת לקורא ספר זה, שרשב"י ז"ל אריך (!) באדרא רבא כל דבר בשרשו והתחלתו, ובאדרא זאת שאנו בביאורה לא הזכיר הדברים בשרשם באורך כי אם בקצור, שסמך על מה שכתוב כבר באותה האדרא. והוצרך הקצור בשרשים בכלל כדי לבאר בפרט סדר ענין תיקון אבא ואימא ישראל סבא ותבונה ויעקב ורחל, כמו שנראה בתחלת ביאורה, כי עיקר גילוי אדרא זאת היה לבאר תקון אבא ואימא. ולכן כל הדפים הנז' בספר זה ממורה מקום של אדרא רבא הם דפים הבאים בביאור אדרא רבא שקבצתי וחברתי כנז"ל, כדי שבנקל אמצא הדבר המבוקש. והשי"ת יתן לי זכות להוציא לאור שאר חבורים שאתחלתי (!) בהם, וישלח לנו משיחנו במהרה בימינו. שלישי אחרון של ניסן הת"ו. (חתימה).⁴¹

ר' יעקב צמח מבחין כאן בין שתי האדרות שבספר הזוהר ומגדיר את היחס ביניהן. אדרא רבא מאריכה בדבריה, ואילו אדרא זוטא נסמכת עליה ועל כן מקצרת ועולה. בהמשך דבריו קבע ר"י צמח כי עיקרה של האדרא זוטא הוא 'לבאר תקון אבא ואימא', ובכך הלך אחרי הסוד הגדול שגילה האר"י בפירושו על זוהר ח"ב קסו ע"ב. סוד זה הוא יסוד שיטתו המיוחדת של האר"י, ובו הוא חלוק על דעתו של ר' משה קורדובירו. דברי האר"י על ההבדל בין שתי האדרות יובאו ויתבארו להלן סעיף רג.

[847] כת"י ירושלים, מוסד הרב קוק 197, ס' 21480, צו דפים.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' יעקב צמח.

זבח השלמים

ר' יעקב צמח כתב ספר בהלכות שחיטה, וקרא לו זבח השלמים. הספר נמצא בכת"י 848.42 לפני החיבור עצמו הוסיף ר"י צמח דרוש ובו אסף דברים שכתבו מקובלים על אודות השחיטה. בדף ב ע"א כתב המחבר הקדמה מיוחדת לדרוש זה.

ספר זבח השלמים. אמר המחבר יעקב חיים צמח מגרוש פורטוגאל. בראותי כמה עניינים נכללים בדיני שחיטה אם בפשט אם בסוד, חברתי קבוץ זה ממקצת ספרים אשר כל דבר כתוב במקום הראוי לו בשם אומרו. ודברים השייכים בכללי השחיטה ואכילת בשר אכתבם פה מן הרב זלה"ה זוהר ותיקונים כדי שיהיה הדבר יקר לשוחט ולאוכל בשר.

ר' יעקב צמח מביא כאן דברים מתוך 'זוהר', 'תקונים', 'הרב זלה"ה ספר אדם ישר', 'קהלת יעקב', 'ספר רנו ליעקב'.

ההקדמה לחיבור עצמו נכתבה בדף ו ע"א, ובסופה חתם המחבר: 'פה ירושלם תוב"ב שנת וישע"ך [=ת"ו] נתן לנו כ"ה כסליו חנ"ו כ"ה, יעקב ב"ר חיים צמח'.

41 ר"י צמח לא חתם את שמו אלא רק רשם את הסלסול שבסוף חתימתו.

42 כתב היד היה תחילה בטריאסטי, והוא תואר על ידי "זנה, לקלסתר פניו של ר' יעקב צמח, קרית ספר כז (תשי"א), עמ' 105-106.

[848] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 1935 B, ס' 388, ע"ד דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

חתימה והערות מאת ר' יעקב צמח בעצם כתיבת ידו.

תפארת אדם

בשנת ת"ח כתב ר' יעקב צמח ספר בשם 'תפארת אדם' ובו סיכם את כל קבלת האר"י. הספר מסכם את סדר ההאצלה מן הצמצום עד סוף העולמות, וכן את עניינם של נפש האדם וישראל, האותיות, התורה והמצוות. שם הספר גרר אחריו את חלוקתו הפנימית: הוא נחלק לשישה פארים, וכל פאר נחלק לחלקים.

הספר נמצא בכת"י 849. גוף החיבור נעתק בידי סופרו של ר"י צמח, ואחר הגיה המחבר את החיבור והעיר בגיליונותיו בעצם כתיבת ידו. בסופו של החיבור, דף 83 ע"א, כתב ר"י צמח בעצם כתיבת ידו.

והשי"ת יזכני להבין תורתו ולעשות רצונו. ונשלם ספר זה פה ירושלים תוב"ב ט"ו מסיון שנת הת"ח. ואין לך כלי מחזיק ברכה אלא השלום כנז' בסוף הקדמת ספר זה. יעקב ב"ר חיים צמח.

ראשיתה של ההקדמה לחיבור חסרה בכת"י 849, והיא נמצאת בכת"י 850. גם כתב יד זה נכתב בידי סופר, ור"י צמח הגיהו בעצם כתיבת ידו.

כת"י 850 נכתב מעט לאחר כת"י 849. בסוף ההקדמה שבראש כת"י 850 ציין ר"י צמח את זמנו ואת מקומו.

והשי"ת יזכני להבין תורתו ולעשות רצונו. תם ונשלם ספר זה פה ירושלים ביום י"ז לתמוז משנת הת"ח ליצירה.

בראש הספר כתב ר"י צמח הקדמה ובה הסביר את מעשה הספר.

בראותי כמה ספרים בענין התחלת בריאת העולמות ובכל מה שבהם, וגם בספירות וסדרן, ודבריהם חתומים וסתומים לקוצר הידיעה, וגם כי יש ספרים שלגוים תוכנים ופילוסופים ישנים גם חדשים בלשון לטין ובלשון ספרד, ובקצתם כתובים קצת דברים בלשון הקודש בלוחות ובעיגולים ובשמות וציורים עשויים ומסודרים כרצונם,⁴⁴ ואלו בחוסר השגתם נוטים לסברת דעתם... הנה לזה סדרתי באיכות ספר זה קבוץ מכל ספרי הזוהר ותקונים והרב זל"ה, אשר תורת אמת היתה בפיהם והאמת יורה דרכו, בכלל

43 כתב יד זה תואר על ידי ז' זנה, לקלסטר פניו של ר' יעקב צמח (לעיל הערה 42), עמ' 98 ואילך. ההקדמה לספר תפארת אדם נדפסה על ידו, שם, עמ' 99-104. הקולופון של ר' יעקב צמח בכתב יד זה נדפס שם, עמ' 105, ומשם נעתק הנה.

44 אחד מן הספרים הללו זוהה על ידי ג' שלום במאמרו, הערות אחדות למאמרו של ד"ר זנה על ר' יעקב צמח, קרית ספר כז (תשי"א), עמ' 108.

קצר השתלשלות כל הנאצלים ושרשם ובחינתם בשמותם ומעמדם וכל אחד מקום מוצבו מן האין סוף עד סוף המדרגות כדי שלא יכשל האדם באותם הספרים...⁴⁵

בגוף הספר הזכיר ר"י צמח ספרים אחדים שכתבו הפילוסופים 'ישנים גם חדשים' ויצא נגדם במלים חריפות. נצטט מעט מדבריו.

והנה הפילוסופים הקדמונים והחדשים וכן התוכנים ברוב חקירותיהם אעפ"י ששיגו קצת מאחדות האין סוף אשר הם מכונים בשם סיבה ראשונה עכ"ז לא ידעו העקר לא בכלל ולא בפרט...

והנה ממה שלמדו מקדמונינו כנז"ל כתבו להם ספרים על שמם... גם הגוי שכתב ספר מפלוסופיאה נעלמת⁴⁶ ונקרא שמו אנריקו קורניליון אגריפא,⁴⁷ וכתב בו מעט קט מכל חכמה ולא עלתה שום אחד בשלמות בידו ועירב חול בטמא אשר לא יבאו בקהל ה', כי מצא קצת עגולים ולוחות ושמות וציורים מקבלה, ולא ידע כי לא לו נתן אלהים השגת האמת כי אם לעמו. ובראותו עצמו ריק וחסר העקר כתב ספר אחר וקרא שמו הבל החכמה דהיינו דיואניטאטיס שיאינטיארום⁴⁸ כי חסר לו השגת האמת.⁴⁹

יחיד הוא ר"י צמח בין כל המקובלים שמכיר את הקבלה הנוצרית ומצטט מספריה. ברור שידיעות אלה היו בידו מאותן שנים ששהה בין האנוסים בפורטוגל בטרם שב אל יהדותו והתחיל לקיים מצוות.

עוד כתב ר"י צמח בהקדמתו לספר תפארת אדם.

והנה הקורא בספר זה אם לא ימצא טוב טעם מספיק בחלק שהוא משלי, סוף סוף אפילו שיהיה יודע ספרים ימצא בכל חידוש במה שהוא מספרי הרב זלה"ה אשר לא נמצא בספרים ידועים דהיינו של הכוונות הקדמות וליקוטים שאצל כל חבר. ושמות הספרים הנזכרים בקבוץ זה יורו על זה שלא נמצאו לכל, כאשר היודע ישפוט אם הוא בקי באותם הספרים כי אז יוכל לשקול במאזני צדק ההפרש מהם בנזכר פה, אם בסדר הלשון ובצחות ואם בחידוש שהוא העקר.⁵⁰

שורות אלו חוזרות לדברים שכתב ר' יעקב צמח על כתבי ר"ח ויטל שנמצאו בירושלים, כמובא לעיל סעיף פג. כאן כותב ר"י צמח כי הקורא בספר תפארת אדם 'ימצא בכל חידוש במה שהוא מספרי הרב זלה"ה', והוא מבחין בין ספר זה ובין ספרים 'ידועים דהיינו של הכוונות הקדמות

45 תפארת אדם, הקדמה, דפוס 851, עמ' א.

46 De occulta philosophia

47 Heinrich Cornelius Agrippa

48 De incertitudine et vanitate scientiarum

49 תפארת אדם, פאר ד, חלק יד, דפוס 851, עמ' קט-קי.

50 שם, הקדמה, שם, עמ' א-ב.

וליקוטים שאצל כל חבר. בכך נתכוון ר' יעקב צמח להבחין בין ספרי הדרושים, הכוונות והליקוטים שבהם למדו המקובלים את קבלת האר"י, כמתואר לעיל סעיפים לז-מ, נ-נא, נו, ובין כתבי ר"ח ויטל שהוא מצא וערך בירושלים. כיוון שספרי הדרושים, הכוונות והליקוטים 'ידועים' ונמצאים 'אצל כל חבר', הרי הוא מונה את שבחי הספרים שהוא מצא בירושלים ומודיע כי יש בהם חידושים שאינם ידועים לקהל המקובלים.⁵¹

בספר תפארת אדם כלל ר"י צמח קטעים מכל כתבי ר"ח ויטל שהיו לפניו, והוא ציין את מקורו של כל קטע בראשו: 'דרושים', 'ליקוטים', 'דנו ליעקב', 'תולדות אדם', 'עולת תמיד' ו'עדות ביעקב'. לכך נתכוון ר"י צמח בדבריו בהקדמה כי 'שמות הספרים הנזכרים בקבוץ זה יורו על זה שלא נמצאו לכל', כלומר הם כתבי ר"ח ויטל שנמצאו בירושלים. ואכן, רוב הספר מצוטט מעדות ביעקב, שהוא הספר האחרון שערך ר"י צמח מכתבי ר"ח ויטל אלה, כמתואר לעיל סעיף פה.

ספר תפארת אדם נדפס בדפוס 851.

[849] כת"י ירושלים, בניהו ק 109 (לשעבר מוסאיוף צ"ו), אוהל ש"ס 146, ס' 85,72309 דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

חתימה והערות מאת ר' יעקב צמח בעצם כתיבת ידו.

[850] כת"י ירושלים, מכון בן צבי 500, ס' 38142, דפים 9-11.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

חתימה והערות מאת ר' יעקב צמח בעצם כתיבת ידו.

[851] דפוס, בני ברק תשמ"ב, [7] + רלב דפים.

כוונות התפילה בקיצור מופלג

ר' יעקב צמח כתב חיבור ובו כוונות התפילה בקצרה. החיבור נמצא בכת"י 852, ובראשו נכתב שמו: 'כוונות התפילה בקיצור מופלג'.⁵² בהקדמה לחיבור הודיע ר"י צמח את זמנו ומקומו.

הקדמה בזוהר האזינו דף רצ"ז כתי' זכאה חולקי' מאן דקארי למלכא... עוד חקת דף קכב ע"ב... גם בשלח דף כ"ז כתי' בענין זה. והרי מבואר כמה גדולה חכמה האמת שתורה דרך לאדם להיות קרוב לשי"ת. והנה סדרתי זה הקיצור, ואעפ"י שאין לאדם שהות לכוין הכל לפחו' יוכל לכוין קצת, ובפרט כשש"צ מאריך בניגון או בשבתות או בשאר הכוונות שאינם אחר ש"צ. גם כי הדברי' שבהם כונה ארוכה, אעפ"י שאינו יכול לכוין ולזכור כל הכוונות עכ"ז כיון שידע כל הכונה יתן לבו על הדבר ויאמרנה בכוונת לבו סתם.

51 כך כתב גם בהקדמתו לקול ברמה על אוצרות חיים ועל אדם ישר: 'ובכל דרוש כמה חידושים ותוספת וביאור רחב', 'זהכל הוא חדוש ותוספות' (לעיל סעיף פג, עמ' 601).

52 ר"י צמח כתב גם סידור תפילה וגם סידור כוונות בקצרה, אך בספר זה לא כללנו את סידורי התפילה המיוסדים על קבלת האר"י, כפי שכתבנו לעיל סעיף י.

ולזה סדרתי קצור זה פה ירושלם תוב"ב חדש ניסן שנת ואתה [=ת"י] מחיה את כלם
הצעיר יעקב צמח יצ"ו.

[852] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10384, ס' 7746, דפים 114–159.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

בסוף: 'הכותב יבמי ומי יהודה ו' נח' (דף 152 ע"ב), 'זכיתי והעתקתי כונת התפילה מספר הרח"ו זל"ה
בעיד מצרים שנת התל"ד ליצירה... הצעיר יהודה בן החסיד... כמהר"ר נח... נ"ע' (דף 159 ע"א).

דרושי אליהו ואלישע

הספר האחרון מאת ר' יעקב צמח שנמצא בידינו הוא דרושי אליהו ואלישע. ספר זה נכתב
בשנת ת"ח, כפי שכתב ר"י צמח בראשו.

אמר הצעיר יעקב בר חיים צמח מגרוש פורטוגאל מעיר ויאנה די קאמיניא,⁵³ כתבתי זה
בהיותי חולה על ערש דוי כדי שלא אבטל החיוב, בשנת התי"ח באדר שני.⁵⁴

קונטרס אחד מן הספר נמצא לפנינו בכת"י 853 בעצם כתיבת ידו של ר"י צמח. בסופו נמצאת
איגרת ששלח ר' יעקב צמח אל ר' משה זכות, והיא תתואר בשורות הבאות.
הספר נרפס בדפוס 854 בשם 'צמח צדיק'.

[853] כת"י ווינגטון, ספריית הקונגרס 129 (לשעבר 17), ס' 46771, דפים ג-ז.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' יעקב צמח.

[854] דפוס, צמח צדיק, קארעץ תקמ"ה, ב + מז + יא דפים.

איגרת אל ר' משה זכות

קונטרס אחד מדרושי אליהו ואלישע נמצא לפנינו בעצם כתיבת ידו של ר"י צמח, כמתואר
בשורות הקודמות. בסופו של הקונטרס, כת"י 855, נמצאת איגרת, אף היא בעצם כתיבת ידו
של ר"י צמח. האיגרת נשלחה אל ר' משה זכות בוונציה.

המוביל דנא הגביר וחכם רפאל נעמיאש נר"ו יאמר למכת"ר איך כמעט כל היום אנו
משתדלים בתורה בזה המדרש, ולכן לא יכולתי לאעתק (!) הדרוש הזה מאותו שכתבתי
באחרונה אשר אוספתי (!) בו הרבה ועברתי על הטעיות. וכדי שלא אראה פנ"י האדון
ריקן (!) שלחתי זה עד שיראה תשובת מכת"ר מכמה פרחים ששלחתי לו על ידי הגבירים
כה"ר שלמה ויעקב פראנקו דאלמיידיא יצ"ו, שזה קרוב לשנה שלא ראינו כתיבת ידם,
השי"ת יתן להם חיים ושלום ופרנסה וכן למכת"ר. המתפלל בעד כלכם, יעקב חיים צמח.
גם אוספתי (!) הקדמה אחד (!) בקצור אשר עמה הותרו קצת קושיות שיש בקצת עניינים.

53 Viana de Caminha, שמה העתיק של ויאנה דו קאשטלו (Viana do Castelo), עיר בצפון פורטוגל.

54 דפוס 854, דף א ע"ב.

מעבר לדרך נכתב מענה של האיגרת.

אל מול פני המנורה הטהורה החכם השלם כמה"ר משה זכות נר"ו, ויניציא.

איגרת זו מעידה כי היה קשר הדוק וישיב בין שני המקובלים, וכי ר' יעקב צמח שלח קונטרסים מתוך חיבוריו אל ר' משה זכות בוונציה. הקשר בין שני המקובלים מסביר כיצד חיבורים שערך ר' יעקב צמח בירושלים הגיעו כעבור שנים מועטות אל ר' משה זכות בוונציה, כמתואר להלן סעיף צה.

[855] כת"י וושינגטון, ספריית הקונגרס 129 (לשעבר 17), ס' 46771, דף ח ע"א-ע"ב.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' יעקב צמח.

[צ] עריכות שונות

חיבורים נוספים בקבלת האר"י נערכו בידי מקובלי ארץ ישראל בשנות הת' הראשונות, ואותם נתאר כאן.

קובץ דרושים וליקוטים

קובץ חשוב בקבלת האר"י נמצא בכת"י 856. הקובץ כולל דרושים, ליקוטים, כוונות, ייחודים ותיקוני עיונות, ופסקאות רבות בו אינן ידועות מכל כתב יד אחר. לא נוכל לתאר כאן את הקובץ בפרוטרוט, ורק נציין מקומות אחדים בכתב היד.
פירושים אחדים שכתב האר"י עצמו על התחלת ספר הזוהר, כמתואר לעיל סעיף יג (דפים 4 ע"א – 5 ע"ב); 'מהאלהי הרי"א זלה"ה' (דף 12 ע"ב); 'משם החכם ז"ל... מהרי"א ז"ל' (דף 19 ע"ב); 'ענין חיבוט הקבר ששמעתי ממורי זלה"ה ששמע מחכם א' כי כל הנקבר ביום הששי...'
(דף 23 ע"א); 'אופן קשר הלולב עם מיניו... כן שמעתי מהרי"צ שא"ל בשם החכם מהרי"ל זלה"ה' (דף 26 ע"א). האם 'מהרי"צ' הוא ר' יעקב צמח?
אחר נעתק 'דרוש הנשמות והגלגול והעיבור והיבוס וכמה פרטים' (דפים 32 ע"א – 39 ע"ב). דרוש זה הוא 'שער הגלגולים' שבסוף ספר קהילת יעקב בעריכתו של ר' יעקב צמח, כמתואר לעיל סעיף פד. שישה פרקים משער הגלגולים נעתקו כאן בכתיבה המקורית, ואילו התחלת הפרק השביעי הושלמה בכתיבה אחרת.

[856] כת"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 Y 73, ס' 27400, דפים 4 ע"א – 39 ע"ב.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

עריכת ר' שמואל גרמיזאן

ספר הכוונות הפותח 'סוד ברכת אבות' הוא אחד מספרי הכוונות הקדומים שנערכו מכתבי ר"ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף מ. הספר נערך פעמים אחדות, ועריכתו האחרונה נעשתה בידי

ר' שמואל גרמיזאן בשנות הת' הראשונות בירושלים.⁵⁵ הוא העתיק את הספר בעצם כתיבת ידו בכת"י 857, וקרא לו בשם 'ספר דרכי נועם'. בסופו סידר ר"ש גרמיזאן מפתחות לספר: 'אמר המעתיק, בהיות שכתבי הרב זל"ה הן כתובות בלתי מסודרות טרחתי ויגעתי ועשיתי לו מפתחות מפותחו' פיתוחי חותם קדש לה' על סדר העניינים' (דף 315 ע"א).

[857] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 12345-12346, ס' 8289-8290 + 316, 129 דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' שמואל גרמיזאן.

[858] כת"י מוסקבה, גינצבורג 443, ס' 47787, 107 דפים (מניין מקורי: [1] + י-קטו).

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

שולחן ערוך על דרך האמת

ר' יעקב צמח ערך בדמשק את נגיד ומצוה בשתי עריכות, קצרה וארוכה, כמתואר לעיל סעיף פב. לספר זה נעשה קיצור בשם שולחן ערוך על דרך האמת. אין בידינו כל ראייה שר' יעקב צמח ערך קיצור זה, ונראה כי מקובלים שחפצו בחיבור קצר שיורה את המעשה ואת המנהג על פי קבלת האר"י הם שערכוהו.

העריכה הראשונה, הקצרה, של נגיד ומצוה נערכה שוב ונתקצרה עוד. בעריכה זו חסר החיבור את התחלתו המקורית, והוא מתחיל קצת לאחריה – בכותרת 'שולחן ערוך על דרך האמת'. כך נתקצרה עוד עריכתו הראשונה והקצרה של החיבור, והנוסח הקטוע של הספר היה לחיבור ששמו 'שולחן ערוך על דרך האמת'.

העתקה קדומה של עריכה זו נמצאת בכת"י 859, ובסופה רשם המעתיק את מקומו וזמנו.

תם ונשלם בעזר אל עולם בכ"ו ימים לחדש אייר משנת את"ה [=ת"ו] תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד. ותהי השלמתו פה מירון תוב"ב על קבורת רשב"י ובנו עליהם החיים והשלום...⁵⁶

שולחן ערוך על דרך האמת דומה מאוד לספר נגיד ומצוה בעריכתו הראשונה, ורק שינויים מעטים מבדילים ביניהם. נציין כאן שלושה מהם.

א. ספר נגיד ומצוה שונה את מעשה האדם בקומו משנתו בסדר זה: נטילת ידיים ואשר יצר, אלקי נשמה, עניית אמן, ברכות השחר, מלבושים ונעליים, סדר תיקון חצות. בשולחן ערוך על דרך האמת הסדר שונה: מלבושים ונעליים, נטילת ידיים ואשר יצר, סדר תיקון חצות, אלקי נשמה, עניית אמן, ברכות השחר.

55 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך פב.

56 כת"י 859, דף 59 ע"א.

ב. בספר נגיד ומצוה נכלל תיקון הכעס עם ענייני ראש השנה ויום הכיפורים, ואילו בשולחן ערוך על דרך האמת הוא נמצא בעניין קריאת שמע של חול.

ג. נגיד ומצוה תוחם בין התפילה ובין שאר המצוות: 'תם ונשלם סדר התפלה של כל השנה... מכאן ואילך מתחילין שאר המצוות שהם תמידים ואין להם זמן ידוע הנז' בס' הרב זלה"ה. כבר כתבנו כל המנהגים הבאים במועדים ובסעודות ואכילה ואסור ומותר ואין צורך לכתבם כאן שנית'. בשולחן ערוך על דרך האמת נכתבו משפטים אלו בסגנון אחר: 'מכאן ואילך באים הדברים שאין להם זמן ידוע. הנה כבר כתבנו בסעודה כל הדברים האסורים ומותרים השייכים בסעודה הכתובים בספרו, וזה מה שראיתי בס' עץ חיים ואין צורך לכתבם פה'.

עריכת שולחן ערוך על דרך האמת מסתיימת במלים: 'וזהו כאלו גוזל את נפשו דייקא', כסיום עריכתו הראשונה והקצרה של ספר נגיד ומצוה. החיבור נערך פעם נוספת ונקרא בשם 'שולחן ערוך האר"י', כמתואר להלן סעיף צח.

[859] כת"י ירושלים, מוסד הרב קוק 1346, ס' 20829, דפים 1-59.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

לחם מן השמים

תיארנו את שולחן ערוך על דרך האמת, שבו נתקצר נגיד ומצוה שערך ר' יעקב צמח בדמשק. חיבור נוסף שדומה לנגיד ומצוה, וקצר ממנו בהרבה, נמצא בכת"י 860 והדומים לו. החיבור נקרא בשם לחם מן השמים, וכך נכתב בהקדמתו.

לחם מן השמים. זה השולחן אשר לפני ה' אשר בו כל המצוות וחסידות הנמצאים בספרים של הרב זלה"ה ובתוספת משמו, והם בקיצור מסודרי' בסדר התפלה ושאר הזמנים. והוצאתי אותם מספר שכבר כתבתי באורך בכל מצוה וסודה וטעמה, ואין כאן כי אם הדברים כפשטם... ממה שיש תוספת על ספרים עשיתי לו אות זה ○ עליו מלמעלה, ומורה מקום מאלו הספרים שנו' בזהרר בצידו של כל מצוה ומצוה.⁵⁷

כת"י 860 הוא העותק הקדום ביותר של לחם מן השמים, והוא נכתב בשנת תי"א. כך נכתב בשער החיבור.

ספר לחם מן השמים... לקטו תלמידיו נקבו בשמא צמח זצ"ל והוא אחד מיזשבי צפת תוב"ב, והעתיקתו מירושלמי אחד שהייתו(?) פה ק"ק ווילנא, נכתב... ט' שבט תי"א.⁵⁸

וכך כתב המעתיק בחיבור אחר, בהמשכו של כתב היד.

57 כת"י 862, דף א ע"א.
58 כת"י 860, דף 1 ע"א.

ואני הצעיר העתיקתו מן הירושלמי אחד שהייתי במחיצתי בק"ק ווילנא, יום א' ר"ח סיון
לפרט נקום נקמת דם עבדיך השופ"ך לפ"ק [=ת"א], נאם הק' יצחק יכונה איזק בלא"א
האלוקי והראש ומנהיג כמהור"ר מרדכי יצ"ו מקראקא.⁵⁹

הלכות רבות בספר לחם מן השמים פותחות ב'צריך', כמו בספר נגיד ומצוה, כמתואר לעיל
סעיף פב. האם יצא ספר זה מתחת ידיו של ר"י צמח? ההקדמה דומה מאוד בלשונה ובסגנונה
להקדמות שכתב ר"י צמח בראש חיבוריו, אך ייתכן שאין היא אלא נוסח מעובד וערוך של
ההקדמה שנכתבה במקורה לספר נגיד ומצוה.

•

ספר לחם מן השמים הגיע אל הדפוס, אמנם לא בשמו שלו אלא כחלק מספר מאירת עינים
שנדפס בדפוס 863. בהקדמה לספר זה כתב המדפיס.

הקדמת המחבר. אמר זעירא דמן חברי"א שלמה בן דוד גבאי זלה"ה... וג"כ חברתי כאן
קצת מנהגי' שהיה נוהג הרב זלה"ה וכווננו' התפילו' בקיצו' מס' הזמנים ע"ד שלחן ערוך.

בתחילת ספר מאירת עינים, דפים ג ע"א – ז ע"ב, נדפס ספר לחם מן השמים. בראשו נכתבה
כותרת זו: 'כוונות התפילות בקיצור'. ספר מאירת עינים נדיר מאוד ובעותק היחיד ששרד ממנו
נמצא רק חלק מספר לחם מן השמים, ועל כן לא נדע אם נדפס הספר בשלמותו.

החיבור נערך שנית בידי ר' נתן שפירא, כמתואר להלן סעיף צב.

[860] כת"י אוקספורד, בודלי 1863, ס' 17288, דפים 1 ע"א – 37 ע"ב.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

[861] כת"י בודפשט, קויפמן A 205, ס' 14697, ס' דפים.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

בסוף: 'סליק מצות המפוזרים בס"ה וסילקא ספר לחם מן השמים אשר הומטר לנו ע"י הרב המקובל
האלוהי כמהר"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה... היום ד' ג' י"א תשרי שנת התי"ו לפ"ק פה רייז [Reggio]
תושלב"ע'.

[862] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10294, ס' 7656, דפים 1 ע"א – 55 ע"א.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

בסוף: 'סליק מצות המפוזרים בזוה' וסילקא ספר לחם מן השמים אשר הומטר לנו ע"י הרב המקובל
האלוקי כמהר"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה, פה רייז [Reggio] יום ד' י"ג טבת שנת תי"ט לפ"ק תושלב"ע'.

[863] דפוס, בתוך מאירת עינים, קושטא תכ"ו, דפים ג ע"א – ז ע"ב.

פרק עשרים

עריכות: משנת ת"י עד שנת ת"ס – ארץ ישראל ושכנותיה

הספר היסודי בקבלת האר"י, שהכול נשתוקקו לראותו וללמוד בו, הוא ספר עץ חיים שכתב ר' חיים ויטל. למעלה משבעים שנה היה הספר גנוז בבית מחברו ובבית בנו ר' שמואל ויטל. אמנם צוהר קטן נפתח בעת שר' שמואל ויטל קרא בביתו בספר עץ חיים מדי שבת בשבתו לפני מקובלי דמשק, כמתואר לעיל סעיף פ' וסעיף פב, ואמנם זכו מקובלים אחדים שנסעו ובאו לביתו של ר"ש ויטל לראות את הספר לזמן מועט, כמתואר לעיל סעיף ד, אך הספר עצמו נותר סגור וחתום ותוכנו לא נודע בציבור.

פרק חדש בתולדותיו של ספר עץ חיים נפתח בשנים ת"ט–ת"ד. אחר שנתגלו ונודעו לרבים ספרים חדשים של ר' חיים ויטל, הם הספרים שר' יעקב צמח ערך בירושלים, ובאותן שנים שר' מאיר פופרש שקד על עריכת דרך, פרי ונוף עץ חיים, החל ר' שמואל ויטל לערוך מחדש את ספר עץ חיים כדי לגלותו ולהוציאו לרשות הרבים. הוא נטל את שמונת השערים שהיו בספר עץ חיים שכתב אביו, סידר וערך מחדש את תוכנם ופתח שמונה שערים חדשים. כך פרסם ר' שמואל ויטל את ספר עץ חיים, אך לא בצורתו המקורית אלא בסדר חדש ובעריכה שונה. שמונת השערים שערך ר' שמואל ויטל נעתקו ונפוצו בארץ ישראל ושכנותיה ובארצות המגרב.

בכך תמה אך לא נשלמה הדרישה הארוכה והממושכת אחר ספר עץ חיים, המתוארת לעיל סעיף ד. תמה כי נתגלו שמונת השערים והועמדו ברשות הרבים, אך לא נשלמה כי רק שמונת השערים נתגלו ואילו ספר עץ חיים עצמו נשאר בחביונו. רק העתקות מעטות נעשו ממנו, ורק בשנים האחרונות נתגלה חלק ממנו לעיני כול, כמפורט לעיל סעיף יז. בירושלים ערך ר' נתן שפירא את כתבי ר' חיים ויטל. לפניו היו הן ספרי הדרושים והכוונות והליקוטים שבהם נערכו קונטרסי הטישות, הן הספרים שנתגלו בידי ר' יעקב צמח בירושלים. את כל אלה סידר ר' נתן שפירא וערך מחדש בחיבורים אחדים. בגיליונותיהם של חיבורים אלה, וכן של חיבורים אחרים, הוסיף ר' נתן שפירא הערות רבות ואף דרושים קצרים משלו.

גם נכדו של ר' חיים ויטל, ר' משה, ערך חיבורים שכתב סבו. את יומן המאורעות ואת קונטרס 'שורש נשמת' שכתב ר"ח ויטל ערך ר' משה מחדש בספר שנודע לימים בשם ספר החזיונות.

[צא] עריכת ר' שמואל ויטל

ר' חיים ויטל כתב את ספר עץ חיים שבו ערך את כל הדרושים ששמע מהאר"י, כמתואר לעיל סעיף יז. הספר היה ספון ונסתר מעיני הציבור, תחילה בבית ר"ח ויטל ואחר בבית בנו ר' שמואל בדמשק,¹ כמתואר לעיל סעיף ד. בשנת ת"ט, למעלה משבעים שנה אחר שר"ח ויטל החל בכתיבת הספר, החליט ר' שמואל כי הגיעה העת להוציאו מגניזתו בביתו ולגלותו לרבים. אלא שר"ש ויטל מצא כי הספר אינו מסודר כראוי ועריכת אביו לא תהא ברורה ומובנת לציבור כולו, ועל כן נטל את הספר וסידרו וערכו מחדש. שמונה שערים פתח ר"ש ויטל, ואחר שהוציאם לרשות הרבים הם נעתקו בכתבי יד רבים ואף נדפסו פעמים אחדות. נוסף על שמונה שערים ערך ר"ש ויטל גם קיצור לשער הכוונות. לספר זה קרא בשם חמדת ישראל, ואותו נתאר בסוף סעיף זה.

'סדר נאה ויאה'

השער הראשון בשמונת השערים הוא שער ההקדמות. בדברי הסיום לשער זה, שיובאו להלן בהמשך סעיף זה, עמ' 688, כתב ר"ש ויטל כי השלים את עריכתו של השער בחודש אב ת"ט. אימתי החל בעריכתו של שער זה? כלומר, אימתי החל ר"ש ויטל לערוך את ספר עץ חיים מחדש בשמונה שערים? ר"ש ויטל לא ציין זאת באחד מן השערים שערך, ואת החסר אנו יכולים להשלים מדברים שכתב בסוף ספר אחר שלו, הוא ספר מקור חיים.

אמר הצעיר שמואל המחבר ס"ט עלי לשבח... לנותן ליעף כח וזיכני להשלים הספר הזה ביום ר"ח שבט משנת חמשת אלפים וארבע מאות ותשע ליצירה בהיותי בן חמשים ואחת שנה למולדתי. כמו כן יזכני האל יתברך להשלים פעולתי הגדולה אשר התחלתי להעתיק ולסדר סדר נאה ויאה ספר עץ החיים של מורי ורבי אבי אבי הרב הגדול זלה"ה, כי בטחתי בחסד עליון כי במלאכה הזאת תמלא הארץ דעה את ה' ובא לציון גואל אכי"ר.²

ר"ש ויטל קורא לעריכתם של שמונה שערים בשם 'פעולתי הגדולה', והוא מבקש בה 'לסדר סדר נאה ויאה' את ספר עץ חיים שכתב אביו. מהו 'סדר נאה ויאה' זה? במה הוא עדיף מהסדר המקורי שהוציא ר"ח ויטל מתחת ידיו בעורכו את ספר עץ חיים? על שאלות אלו ענה ר"ש ויטל בהקדמותיו לשער ההקדמות, כמובא בשורות הבאות.

1 תולדות חיי ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך עז.

2 ליוורנו תקנ"ב, דף פב ע"א.

מעץ חיים לשמונה שערים

בהקדמתו לשמונת השערים הסביר ר' שמואל ויטל מדוע נטל את ספר עץ חיים וסידר אותו מחדש.

אמר הצעיר שמואל בן הרב הגדול המחבר כמהר"ר חיים ויטל ז"ל... אמרתי אני אל לבי עד מתי יהיה ספרי אבא מארי ורבי ז"ל גנוזים תחת ידי, ואני ובני ביתי נעבוד את ה' ואין לזולתי חלק בהם, להיות כי כל הקורא בהם ילאה להיות רובם ככולם מפורדים ומפורדים כנתינתם מסיני, ואין מוקדם ומאוחר בתורה, אחת למעלה זו' למטה, אחת הנה ואחת הנה, פתח בכך וסיים בחבית. והנה אבא מארי ז"ל להיות לבו רחב כפתחו של אולם וכל רז לא אניס ליה, והוא המאסף הוא המשביר בר לרעב ולצמא, לא שת לבו לקרבה אל המלאכה הזאת ולתת סדר בכל ספריו.³

מה חסרון מצא ר"ש ויטל בסדר שסידר אביו? דרושי ספר עץ חיים מפורדים ומפורדים כנתינתם מסיני, כלומר הם מובאים בספר בצורתם המקורית. ר"ח ויטל סידר את הדרושים כפי שהאר"י אמרם ולא על פי תוכנם ועניינם, ועל כן אין מוקדם ומאוחר בתורה. כדי לתקן את המעוות סידר ר"ש ויטל מחדש את כל הדרושים על פי תוכנם, וכך יימצאו כל הדרושים העוסקים בעניין מסוים סמוכים זה לזה וקלים להשגה ולהבנה.

וכעת העיר ה' את רוחי וטרחתי ויגעתי ומצאתי והוצאתי לאור משפט הספרים האלה כאשר עיני כל העוסקים בהם תחזינה מישרים בעה"י, וחלקתי אותם לח' שערים כרצון אבא מארי ז"ל כי לעשות רצונו נתכוונתי, האמנם שנית דבריו בכמה מקומות לצורך השעה, ותקנתי וסדרתי בח' שערים בדרכים אחרות כדי להיות נקל מאד בפי הקורא בהם.³

ספר עץ חיים, שערך ר"ח ויטל, כולל שני חלקים, ובכל אחד מהם ארבעה שערים, כמתואר לעיל סעיף יז. את שמונת השערים הללו סידר ר"ש ויטל וערך מחדש, וגם בעריכתו נפתחו שמונה שערים. שמונה אלו סודרו ברצף אחד, בלא לחלקם לשני חלקים כאשר עשה ר"ח ויטל. את סדרם ואת שמותיהם של שמונה שערים אלו כתב ר"ש ויטל בסוף הקדמתו להם.

השער הראשון... שער ההקדמות. השער השני... שער מאמרי רשב"י. השער השלישי... שער מאמרי חז"ל, השער הרביעי... שער הפסוקים. השער החמישי... שער המצוות. השער השישי... שער הכוונות. שער השביעי... שער רוח הקודש. השער השמיני... שער הגלגולים.³

מה בין ספר עץ חיים בעריכתו של ר"ח ויטל ובין ספר שמונה שערים בעריכתו של ר"ש ויטל? במה שונה סידורו של הבן מסידורו של האב? במיון הדרושים ובאופן סידורם – על פי המחברים והנושאים או על פי הנושאים לבדם. הבדל זה טעון פירוש ופירוט.

3 ההקדמה נדפסה בראש כל אחד משמונת השערים.

בספר עץ חיים כינס ר' חיים ויטל את כל דברי האר"י שהגיעו אליו: הן אלה שכתב האר"י עצמו, הן אלה ששמע הוא מרבו הן אלה ששמעו שאר התלמידים מרבים. הוא הבחין בין כותבי הדרושים, ועל כן סידר את כל אשר כתב האר"י עצמו בשער אחד לבדו, ואת כל אשר כתבו תלמידיו מפיו סידר בשאר שבעת השערים. גם בשערים אלו הבחין ר"ח ויטל בין הדברים ששמע הוא עצמו ובין הדברים ששמעו חבריו – את אשר כתב בעצמו כלל בגופו של כל שער ושער, ואת הדברים שהעתיק מכתובות חבריו כלל בסופו של כל שער ושער. מעלת ההקפדה על זהות הכותבים גררה חסרון בסדר הנושאים – דברי האר"י על נושא מסוים אינם נמצאים במקום אחד אלא במקומות אחדים על פי זהות כותביהם. כך, למשל, כל הרוצה לדעת את כוונותיה של תפילה מסוימת יצטרך לחפש אחריהן בשלושה מקומות: בשער מה שהעתיק מכתובת יד מורי ימצא את הכוונות שכתב האר"י בעצמו, בגופו של שער התפילה ימצא את הכוונות ששמע ר' חיים ויטל מן האר"י, ובסופו של אותו שער הוא עתיד למצוא את הכוונות ששמעו שאר התלמידים מרבים.

בספר שמונה שערים סידר ר' שמואל ויטל את דברי האר"י לפי נושאים ורק לפי נושאים. הוא לא השגיח בכותבי הדרושים, ועל כן כל הדרושים העוסקים בעניין מסוים ימצאו במקום אחד. מן השער הראשון הוא נטל את הדברים שכתב האר"י בעצמו, מגופי השערים את הדברים שכתב ר"ח ויטל ומסופי השערים את הדברים שכתבו שאר התלמידים, ואת כל אלה צירף יחד בלא להבחין בין הכותבים השונים. את כל הפירושים והמאמרים שכתבו האר"י ותלמידיו סידר ר"ש ויטל לפי הנושא, הפסוק או התפילה, וכך נתפרשו כל דבריהם יחד ונשלם סדר העניינים, אך זהות הכותבים השונים נתעלמה. כך, למשל, ימצאו כל כוונותיה של תפילה מסוימת – הן אלה שכתב האר"י בעצמו, הן אלה שכתב ר"ח ויטל הן אלה שכתבו שאר התלמידים – במקום אחד: בשער הכוונות, על פי מקומה בסדר התפילות של ימות השנה. על פי הסדר החדש יהיה 'נקל מאד' להבין את דברי האר"י, שהרי הם לא יהיו 'מפוזרים ומפורדים כנתינתם מסיני' אלא סמוכים ונראים זה לזה.

כיוון שסידר ר"ש ויטל את כתבי אביו לפי הכתוב ולא לפי הכותב, נתבטל השער הראשון המיוחד לכתובת האר"י עצמו. משמונת השערים שהיו בספר עץ חיים נותרו שבעה, ושער ההקדמות היה לראשון שבהם. אלא שר"ש ויטל רצה שגם בעריכתו החדשה ייפתחו שמונה שערים, כמו במהדורת אביו, ועל כן נטל אחד מן השערים בספר עץ חיים וחילקו לשניים. שער מאמרי זוהר בעריכתו של האב היה לשני שערים – שער מאמרי רשב"י ושער מאמרי חז"ל – בעריכתו של הבן, וכך עלה מניין השערים בעריכתו של ר"ש ויטל לשמונה.

התנצלות העורך

את דברי ר"ש ויטל על העריכה החדשה שהכין לספר עץ חיים ציטטנו לעיל מההקדמה שמופיעה בראשי שמונה שערים שבעריכתו, הן בכתבי היד הן בדפוסים. על עריכתו החדשה כתב ר"ש ויטל דברים נוספים בהקדמה שנמצאת בכתב יד יחיד, הוא כת"י 946, שיתואר להלן סעיף צג. בכתב יד זה העתיק ר' משה ויטל, בנו של ר' שמואל, את שער ההקדמות, ובראשו מופיעה הקדמה זו.

אמר הצעיר שמואל בן הרב המחבר זלה"ה. לא נעלם מעיני כל הקורא בספר הזה ההקדמה אשר הקדמתי בתחלת הספר. ולכן אל יאשימני שום אדם למה שיניתי דברי הרב אבא מארי זלה"ה, להיות כי עד עתה היו דברי הספר הזה מפורדים ומפורדים אחת הנה ואחת הנה, ומאמר אחד נתבאר בג' או בד' מקומות, וכשירצה האדם לראות ביאורו ילאה למצוא מציאתו. לכן החלפתי הסדר הזה של מורי זלה"ה בדרך ישרה וקלה מאד, כאשר עיני הקורא תחזינה משרים. וה' יודע את כל התלאה אשר מצאה נפשי עד שיכולתי לישב כל שער ושער במקומו הראוי לו...

בהקדמה זו מפנה ר"ש ויטל להקדמה הידועה, שצוטטה לעיל, ועליה הוא מוסיף התנצלות על כך ששינה את אשר עשה אביו: 'ולכן אל יאשימני שום אדם למה שיניתי דברי הרב אבא מארי'. אחר שר"ש ויטל מאריך לפרש את הפגמים המצויים בעריכת אביו הוא משבח את עריכתו החדשה בכך שהיא מסודרת בדרך ישרה וקלה מאד. האם בהתנצלותו ענה ר"ש ויטל על טענות שהושמעו נגד מעשהו? או אולי נתכוון ר"ש ויטל להקדים רפואה לתלונות שיועלו בעתיד?

פירושי האר"י עצמו ודרושי שאר התלמידים

ראינו כיצד סידר ר"ש ויטל מחדש את שמונה שערים לפי הנושאים ולא לפי הכותבים, וכך נמצאים דברי האר"י, ר"ח ויטל ושאר התלמידים במקום אחד. כדי להודיע זהותם של כותבי הדרושים הוסיף ר"ש ויטל לעתים ציונים לאותם דרושים שלא יצאו מתחת ידי אביו. בראשי פירושים ומאמרים שיצאו מתחת ידי האר"י עצמו הוסיף ר"ש ויטל לעתים ציונים אלו: 'מכתיבת ידי הרב הגדול זלה"ה', גם זה הועתק מכתיבת ידי הרב הגדול זלה"ה'. בראשי דרושים שכתבו שאר תלמידי האר"י הוסיף ר"ש ויטל לעתים ציונים אלו: 'מזולתו', 'זוה ששמעתי מזולתי ששמע ממורי ז"ל', או משפטים כגון זה: 'עוד מצאתי כתוב בקונטריסי כוונה אחת... מה ששמעתי מזולתי וזו היא'.⁴

אך לא תמיד נהג ר"ש ויטל לציין את מקורם של הדרושים. פעמים רבות הוא שילב פסקאות שכתבו שאר תלמידי האר"י בתוך דברי ר"ח ויטל בלא לציין את מקורן. בתחילת פסקאות אלו הוסיף ר"ש ויטל את המלים 'עוד ירצה', כגון: שער הפסוקים, פירוש והארץ היתה תהו ובהו, ד"ה עוד ירצה, דפוס 885, דף א ע"ב; שער המצוות, פרשת שופטים, מצוות ערי מקלט, ד"ה עוד ירצה, דפוס 890, דף נג ע"ב; שער הכוונות, ענין בית הכנסת, ד"ה עוד ירצה, דפוס 898, דף ג ע"ג; ענין התפילין, דרוש ו, ד"ה עוד ירצה, שם, דף יא ע"ב; ענין הקדיש, דרוש א, ד"ה עוד ירצה, שם, דף טו ע"ג; ענין ראש השנה, דרוש ו, ד"ה עוד ירצה, שם, דף צו ע"ג. עריכתו של ר"ש ויטל, המשלבת פסקאות שכתבו שאר תלמידי האר"י בתוך דרושי ר"ח ויטל ומוסיפה בתחילתן את הפתיחה 'עוד ירצה', מקנה להן צביון חדש: הן נראות כדרך נוספת שר"ח ויטל שמע בעצמו מהאר"י ולא כפסקאות שהעתיק מחבריו.

4 הציונים הראשונים נמצאים במקומות רבים מאוד; המשפט האחרון נמצא בשער הכוונות, דפוס 898, דף נ ע"א.

לא נוכל אפוא לדעת מתוך שמונת השערים שערך ר"ש ויטל את מקורם של הפירושים והדרושים שנכללו בהם. ר"ש ויטל לא ציין תמיד את הפירושים והדרושים שכתבו האר"י עצמו או חבריו של ר"ח ויטל, ואין ביניהם ובין הפירושים והדרושים שכתב ר"ח ויטל עצמו מאומה. יתר על כן, גם הציונים שר"ש ויטל הוסיף בשמונה שערים לא נשמרו בדרך כלל בידי המעתיקים והמדפיסים והם חסרים ברוב כתבי היד והדפוסים.

לפיכך כל הרוצה לידע את מקורו ואת זהות מחברו של כל אחד מן הפירושים והדרושים שנכללו בשמונה שערים שערך ר' שמואל ויטל חייב למצוא את מקומו המקורי בספר עץ חיים שערך ר' חיים ויטל. כך עשינו, לעיל סעיפים יב-יד, לפירושים ולמאמרים שכתב האר"י עצמו – על פי מקומם המקורי בספר עץ חיים, חלק ראשון, שער ראשון, שער מה שהעתיקתי מכתובת מורי, זיהינו אותם ורשמנו את מקומם בשמונה שערים שערך ר"ש ויטל. כך נעשה, להלן בהמשך סעיף זה בתיאור המפורט של כל אחד ואחד משמונת השערים, גם לדרושים שכתבו שאר תלמידי האר"י – על פי מקומם המקורי בסופי שבעת השערים האחרונים שבספר עץ חיים נזהה אותם ונרשום את מקומם בשמונת השערים שערך ר' שמואל ויטל.

כל האמור כאן על הדרושים שכתבו שאר תלמידי האר"י נכון הוא רק לדרושים שר"ח ויטל כלל בסופי השערים בספר עץ חיים תחת הכותרת 'וזהו מה ששמעתי מזולתי'. כי פעמים הרבה ציטט ר"ח ויטל בתוך הדרושים שהוא עצמו שמע מהאר"י משפטים שחבריו אמרו לו בשם רבו או העידו לו על מעשי רבו. ר"ש ויטל לא שינה את מקומם של משפטים אלו ולא סידר אותם מחדש, והם נותרו על כנם עם הדרושים שבהם כתב ר"ח ויטל את אשר שמע הוא בעצמו מהאר"י.

הערות ר' חיים ויטל

ר"ח ויטל כתב הערות רבות על הדרושים ששמע מרבו, כמתואר לעיל סעיף יז ולהלן סעיף קלד. אחדות מן ההערות הללו כתב ר"ח ויטל בסוף ספר עץ חיים, אחר שסיים לכתוב את השערים. ר"ש ויטל נטל הערות אלו, ובעת שערך מחדש את שמונת השערים סידר כל הערה במקומה הנכון. שתיים מהערות אלו נתאר כאן.

[א] הערות על דרוש אדם קדמון.

ר"ח ויטל כתב שלוש הערות על דרוש אדם קדמון: 'גם במה שנתבאר לעיל בענין האור החדש שהוא עליון', 'גם מה שנלענ"ד מכל הדרושים ששמעתי בכללות העולמות בקצור גדול', 'עוד נלע"ד'. שלוש הערות אלו נכתבו בידי ר"ח ויטל בסוף החלק הראשון של ספר עץ חיים, לאחר שער הפסוקים (כת"י 81), בדיו אחרת. בראש הערות אלו כתב ר"ח ויטל: 'שייך לר"ח א', הוא הדין הראשון של שער ההקדמות (כת"י 71), שבו מתחיל דרוש אדם קדמון. ר"ח ויטל לא נתכוון לומר כי שם מקומן של ההערות, שהרי אין לכתוב את הנלע"ד מן הדרוש עוד לפני הדרוש עצמו, אלא לשייך את ההערות לדרוש אדם קדמון ולהורות כי עליו הן נסמכות. כך הבין גם ר"ש ויטל, ועל כן סידר את שלוש ההערות הללו בשער ההקדמות שבעריכתו, אחר דרוש אדם קדמון, פעם שנייה, דפוס 868, דף יב ע"א-ע"ג.

[ב] דרוש יקר הערך בענין הדעת.

בסוף החלק הראשון של ספר עץ חיים, לאחר שער הפסוקים (כת"י 81), כתב ר"ח ויטל בדיו אחרת: 'אמר חיים ויטאל הנני מחבר דרוש יקר הערך בענין הדעת, וזולת זה הדרוש אין שום ידיעה שרשית בעניני הי' ספירות, ואכתוב מה שנלע"ד בו מכל אשר עיינתי בספר הזה'. ר' שמואל ויטל כלל דרוש זה בשער ההקדמות שבעריכתו: דרוש יקר הערך בענין הדעת, ד"ה דע כי אע"פ — שהם נר"ן (דפוס 868, דף סה ע"ב-ע"ד), וד"ה והיותר פשוט — הצלם דאימא ממש (שם, דף סו ע"ג-ע"ד). על תוכנו המדויק של דרוש זה בשער ההקדמות נוכל ללמוד מהעתקתו של ר' משה ויטל, כמתואר להלן סעיף צג.

שינויי עריכה נוספים

תיארנו את ההבדל הכללי בין דרכו של ר"ח ויטל בסידור ספר עץ חיים ובין דרכו של בנו ר' שמואל בסידור שמונה שערים. עיון בחלקו השני של ספר עץ חיים, שנמצא לפנינו בעצם כתיבת ידו של ר' חיים ויטל, כמתואר לעיל סעיף יז, יגלה הבדלים רבים נוספים בין שני הספרים. לא נוכל לתאר כאן את כל השינויים האלה, ועל כן נסתפק בשלוש דוגמאות בלבד.

[א] החלוקה הפנימית של השערים.

כל אחד מן השערים שבספר עץ חיים נכתב ברצף אחד. את ההבדל בין העניינים השונים שבשער סימן ר"ח ויטל בקווים מפרידים, אך לא בחלוקה פנימית לפי פרקים או כותרות. לעומתו, חילק ר"ש ויטל את שמונת השערים בחלוקה פנימית ברורה: שער ההקדמות נחלק ל'דרושים', שער הכוונות ל'עניינים' ול'דרושים', שער הגלגולים ל'הקדמות' וכו'.

[ב] פירוש 'ת"ר כשחלה רבי אליעזר'.

הפסקה השנייה בראש שער התפילה שבכתיבת ר"ח ויטל מתחילה כך: 'ארז"ל כי כשהיה נפטר ר' אליעזר שאלו ממנו תלמידיו רבי למדנו ארחות חיים... כי הנה כוונת התפילה...' (כת"י 85, דף ב ע"א). בגיליון הוסיף ר' שמואל ויטל הערה בעצם כתיבת ידו: 'במס' ברכות פרק ד' ת"ר כשחלה ר' אליעזר וכו''. הערה זו איננה רק ציון מקום לדברי חז"ל שעליהם נסוב פירושו של האר"י, אלא גם ציון למקומה הראוי של הפסקה בשמונה שערים. על כן בעת שערך את שמונת השערים העביר ר"ש ויטל את הפסקה כולה ממקומה, ולא כללה בשער הכוונות אלא בשער מאמרי חז"ל. בשער זה מופיעה הפסקה כביאור לברכות כח ע"ב, ד"ה ת"ר כשחלה ר"א הגדול. ההבדל בין שתי העריכות ברור — ר"ח ויטל הלך אחר תוכן הפסקה ועל כן כללה בשער התפילה, ואילו ר"ש ויטל הלך אחר סגנון הפסקה ועל כן כללה בשער מאמרי חז"ל.

[ג] אמירת ד' פרקי תהלים בליל יום הכיפורים.

ר"ח ויטל כלל את המנהג לומר ד' פרקי תהלים בליל יום הכיפורים עם תיקונים שונים שהאדם צריך לעשותם בלילה. את כל התיקונים הללו סידר בשער רוח הקודש (כת"י 91, דף רנו ע"ב). בדרך אחרת הלך ר"ש ויטל. הוא העדיף לכלול את המנהג יחד עם הכוונות לתפילות יום הכיפורים, ומשום כך העביר אותו לשער הכוונות, ענין יום הכיפורים (דפוס 898, דף ק ע"א).

שתי העריכות מסדרות את המנהג 'במקומו הראוי לו', אלא שנחלקו מהו המקום הראוי – תיקונים הנעשים בלילה או תפילות יום הכיפורים.

'ספרי החדש'

בגיליונותיו של ספר עץ חיים שכתב ר"ח ויטל בעצמו, המתואר לעיל סעיף יז, הוסיף ר"ש ויטל הערות בעצם כתיבת ידו, ובהן הפנה לשמונת השערים שבעריכתו החדשה. לשמונת השערים הללו קרא ר"ש ויטל בשם 'בספר החדש'. כך העיר בגיליונותיו של שער המצוות: 'נתבאר טעם לזה בספרי החדש בשער ההקדמות דף קמז ע"א',⁵ 'נתבאר בספרי החדש בשער ההקדמות בדף רמא ע"א'.⁶

בהערה אחת הפנה ר"ש ויטל לשתי המהדורות גם יחד, גם לספר עץ חיים וגם לשמונה שערים.

א"ש גם בספרי החדש בשע' ב' בדף ס"ח ע"א, ובספר זה חל"א שער ג קצא ע"ב בפ' תרומה, נתבאר הדרוש הזה באורך.⁷

ראשה של ההערה מפנה לשער מאמרי רשב"י שבשמונה שערים ('ספרי החדש שער ב'), וסופה לשער מאמרי הזוהר שבעץ חיים ('בספר זה חל"א [=חלק א] שער ג'). הערה זו נדפסה בנוסח זה: 'א"ש גם בש' ב' ש' מא' רשב"י הנדפס מחדש ד"ו ע"א בפ' תרומה...'.⁸

הערה אחת שבה מפנה ר' שמואל ויטל ל'ספרי החדש' נכללה בשער מאמרי רשב"י 'החדש' ואף הגיעה אל הדפוס: 'ענין חסד חסדים גבורה גבורות וכו', ונתבאר בשער ההקדמות בספרי החדש דף קכד ע"א'.⁹

ציונים והערות לפי ספר עץ חיים

במקומות אחדים בשמונה שערים שערך ר"ש ויטל נותרו ציונים והערות מעריכתם הראשונה, והם לא יובנו אלא על פי מבנהו של ספר עץ חיים. נרשום דוגמאות אחדות.

[א] 'ואמנם בחלק שני שער ראשון נתבארו שני הדרכים בדרוש הציצית'.¹⁰
בעריכתו של ר"ש ויטל אין שני חלקים כלל. דרוש הציצית נמצא בשער הכוונות, שהוא השער השישי בשמונת השערים. לעומת זאת, בעריכתו של ר"ח ויטל יש שני חלקים, ודרוש הציצית יימצא בשער התפילה, שהוא השער הראשון בחלק השני.

5 שער המצוות, כת"י 86, דף קע ע"ב.

6 שם, דף רח ע"ב.

7 שם, דף קעב ע"א.

8 שער המצוות, דפוס 890, דף ה ע"א.

9 שער מאמרי רשב"י, פירוש זוהר ח"א רמא ע"א, דפוס 876, דף יח ע"א.

10 שער ההקדמות, דפוס 868, דף סו ע"ג.

[ב] וינלע"ד שהוא הכוונה הב' דברכת אבות שכתבתיה לקמן אחר נוסח התפילה ואותיותיה.¹¹ ציון זה נכון רק לשער התפילה בספר עץ חיים שערך ר"ח ויטל. לעומת זאת, בשער הכוונות שערך ר"ש ויטל לא תימצא 'הכוונה הב' דברכת אבות' אחר נוסח התפילה אלא במקום אחר – ענין כוונת העמידה, דרוש ד. לציון זה נודעת חשיבות רבה להבנת קבלת האר"י, כמתואר להלן סעיף קמב.

[ג] 'כוונת אמן בכל מקום שהוא. כבר נת' עניינו אצלנו באורך, אלא ששם ביארתי ששכחתי מה שא"ל רבי ז"ל בזה, ושם כתבתיו בטעות ועתה זכרתי היטב, והרי הוא זה מה ששמעתי אני בעצמי מפי מורי ז"ל בעצמו ולא על ידי זולתי... ע"כ מה ששמעתי אני ממורי ז"ל.¹² דברי ר"ח ויטל מובנים רק במקורם – בסוף שער התפילה שבספר עץ חיים, בחלק שהעתיק מזולתו, כמתואר לעיל סעיף יז, עמ' 124. תוך כדי העתקת הכוונות שכתבו חבריו נזכר ר"ח ויטל בכוונות ששמע הוא בעצמו מהאר"י, ועל כן הוא מדגיש כי כוונת אמן זו איננה שייכת לכוונות שהעתיק מזולתו אלא לכוונות ששמע הוא בעצמו מרבו. בשער הכוונות שערך ר' שמואל ויטל אין חלק מיוחד לכוונות שכתבו שאר תלמידי האר"י, ועל כן הדגשתו של ר' חיים ויטל אינה מובנת.¹³

הוספות על ספר עץ חיים

בשמונה שערים הוסיף ר' שמואל ויטל מאמרים על אלה שהיו בעץ חיים שערך אביו. נרשום אחדים מהם.¹⁴

[א] שער הגלגולים, הקדמה יא, דפוס 913, דפים יב ע"א – טו ע"א. דרוש זה איננו בשער הגלגול שבספר עץ חיים שכתב וערך ר"ח ויטל בעצמו. בראש הדרוש נכתב: 'ענין הגלגול בתכלית הקצור מה שיצטרך בהכרח כל האדם לדעת איך יתנהג לתקן את עצמו'. בדרוש זה סיכם ר"ח ויטל דרושים אחדים שכתב בשער הגלגול ורשם בו את קושיותיו וספקותיו בענייני שער זה. ר"ש ויטל כלל דרוש זה בשמונה שערים שערך, ולפניו כתב: 'אמר שמואל, עוד מצאתי דרוש אחר מחודש על הגלגול וכמדומה לי שהוא קצור מכל האמור, ואמרתי להעתיקו פה אחר הדרושים הנז' וכמעט שהוא סלת מכל האמור', ובסופו כתב: 'אמר שמואל כל זה לקטתי מלקוטי בתר לקוטי מהעמרים אשר עמר אבא מארי ז"ל, והוא סלת מנופה מכל דרושי גלגולי הנשמות באר היטב'.

[ב] שער הגלגולים, דפוס 913, דף מט ע"א ואילך. כל הנכתב בעמודים אלו איננו בשער הגלגול שבספר עץ חיים, ומקורו בקונטרס 'שורש נשמות' שכתב ר"ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף יח. ר"ש ויטל נטל את הפסקאות הללו מתוך קונטרס

11 שער הכוונות, דפוס 898, דף ל ע"ג.

12 שם, דף מב ע"א.

13 המשפט: 'זה ששמעתי מזולתי ששמע ממורי ז"ל' (שער הכוונות, דפוס 898, דף מב ע"ב), נוסף בידי ר"ש ויטל.

14 מאמרים נוספים שהוסיף ר"ש ויטל בשמונה שערים רשומתי בספרי בנין אריאל, ירושלים תשמ"ז, עמ' לג-מה.

שורש נשמת' והוסיפן בסוף שער הגלגולים. על מקורן של פסקאות אלו הודיע ר"ש ויטל בשורות אחדות שהקדים להן, כמובא להלן בהמשך סעיף זה, עמ' 697.

[ג] שער מאמרי רשב"י, דפוס 876, דף סז ע"ד.

ר' שמואל ויטל כתב פירוש על מאמר זוהר ח"ג עט ע"א והוסיף אותו לשער מאמרי רשב"י. במקומו, בין הפירושים על הזוהר לספר ויקרא, כתב ר"ש ויטל: 'א"ש, עוד ביארתי זה המאמר כי ה' הטובה עלי ונאבד ממני, וכעת בחדש מנחם התי"ד מצאתי והעתקתי אותו בסוף הספר הזה' (דפוס 876, דף לח ע"א). הפירוש עצמו הובא בסוף שער מאמרי רשב"י, ובסיומו נכתב: 'י"ו למנחם התי"ד' (שם, דף סז ע"ד).

זמן העריכה

חמש שנים עסק ר' שמואל ויטל בעריכתם של שמונה שערים – בשנת ת"ט החל ובשנת תי"ד כילה. הוא ציין את תאריכי עריכתו בראשו ובסופו של כל שער ושער, כפי שיפורט להלן בתיאור כתבי היד שלהם.

מה הניע את ר"ש ויטל לגלות את ספר עץ חיים לציבור? מדוע החליט להוציא את הספר מגניזתו בשנת ת"ט דווקא? הוא עצמו לא פירש, אבל סמיכות הפרשיות בין עריכתו ובין עריכתו של ר"מ פופרש אומרת חקרני. בשנת ת"ו החל ר"מ פופרש לסדר ולערוך את כתבי ר"ח ויטל שהגיעו אליו, כמתואר לעיל סעיף פח, ובמהלך עריכתו ביקר בביתו של ר"ש ויטל בדמשק, ושם זכה לעיין בספר עץ חיים וללמוד ממנו כיצד יש לסדר את דברי האר"י. שמונה ימים שהה ב'חדרי היכלי הקודש מו' שמואל ויטאל בן הגאון, ובמהלכם 'גנב... מעט מהסדר הקודש אשר שם, כמתואר לעיל סעיף ד. האם שח ר"מ פופרש לר"ש ויטל על עבודתו בסידורם ובעריכתם של כתבי ר"ח ויטל? האם קנאת עורכים תרבה חכמה, ובעקבות ביקורו של ר"מ פופרש החליט ר"ש ויטל שלא יהיה עוד ספר עץ חיים גנוז תחת ידו ועל כן ערכו מחדש כדי שיהיה 'נקל מאד' בפי הקורא בו?

הטופס המקורי

הטופס המקורי של שמונת השערים, שכתבו ר"ש ויטל בדמשק, נשתמר כמעט בשלמותו. שבעה שערים נמצאים לפנינו בעצם כתיבת ידו של ר"ש ויטל, ואלו הם: שער מאמרי רשב"י, כת"י 869; שער מאמרי חז"ל, כת"י 877; שער הפסוקים, כת"י 882; שער המצוות, כת"י 886; שער הכוונות, כת"י 891; שער רוח הקודש, כת"י 899; שער הגלגולים, כת"י 905.¹⁵

15 שישה מכתבי יד אלו, מהשער השני ועד השביעי, נמצאים כיום בספריית חב"ד בניו יורק. רש"ב לוי' תיאר את ששת כתבי היד הללו במאמרו, שמונה שערים – כתי"ק הר"ש ויטאל, כפר חב"ד, גיליון 663 (כ"ז בניסן תשנ"ה). עמ' 68–69. למאמרו צירף צילומים אחדים מכתבי יד אלה: השער של שער מאמרי רשב"י, והקולופונים שכתב ר' שמואל ויטל בכל אחד מששת השערים הנזכרים. תודתי והערכתי לר' שלום בער לוי' שהרשה לי לעיין בששת השערים הללו.

כתיבתו של ר"ש ויטל מהוקצעת ואיננה רהוטה, והיא מתייחדת בסימני פיסוק אלה: שתי נקודות עליונות צמודות לציון סוף משפט; סגול הפוך לציון סוף פסקה; // תם // לציון הפרדה בין עניינים שונים.

הטופס המקורי של שמונת השערים היה ברשותו של ר' שלום מזרחי שרעבי (הרש"ש), וממנו עבר אל משפחת גאגין לדורותיה.¹⁶ בדפי המגן של שערים אלו נמצאות חותמות של שניים מבניה: 'שלום משה חי גאגין ירושלים', 'הצב"י יצחק גאגין הי"ו איש ירושלים'.

•

תיארנו את שמונת השערים בכללותם, ועתה נתאר כל אחד ואחד מהם לעצמו.¹⁷ בשערים אלו סידר ר"ש ויטל מחדש את הפירושים שכתב האר"י עצמו ואת הדרושים שהעתיק ר"ח ויטל מחבריו, כמתואר לעיל עמ' 675–678. את הפירושים שכתב האר"י עצמו רשמנו לעיל סעיפים יב–יד, וכאן נוסיף ונרשום את הדרושים שר"ח ויטל העתיק מחבריו.¹⁸

שער ההקדמות

השער הראשון בשמונה שערים שערך ר"ש ויטל הוא שער ההקדמות. בחודש אב שנת ת"ט בדמשק השלים ר"ש ויטל את עריכתו של השער, כפי שכתב בסופו.

אמר שמואל המעתיק... לא יפלא מעיני כל הקורא בספר הזה את כל התלאה אשר מצאו רוחי ונפשי ורוחי וגופי עד אשר חיברתי וסידרתי את כל השער הזה בנוי לתלפיות... ולכן כל הקורא בספר הזה ידינני לכף זכות בכתב ובלוחות, להיות כי מיהרתי מאד לכתוב אותו בנחיצה רבה להיות כי עדיין מוטל חובת כתיבת השבעה שערים הנשארים... ותהי השלמת הספר הזה ביום חמישי שלשה עשר לחודש מנחם משנת השק"ט (=ת"ט) ובטח עד עולם, בהיותי בן ב"ן שנה למולדתי פה דמשק יע"א.¹⁹

העתקה חשובה של שער ההקדמות נמצאת בכת"י 946. כתב יד זה נעתק בידי ר' משה ויטל, בנו של ר' שמואל, והוא יתואר בפרוטרוט להלן סעיף צג.

- 16 ספרייתו של הרש"ש נשמרה בשלמותה ועברה בירושה לראשון לציון ר' חיים אברהם גאגין (אג"ן), והוא הורישה לבנו המקובל ר' שלום משה חי גאגין. אחר עברה הספרייה לבניו, ר' אברהם ור' יצחק גאגין. ר' אברהם מכר את חלקו לאחיו הצעיר, וכולה עברה לרשותו של ר' יצחק גאגין. תולדותיה של ספרייה זו נכתבו על ידי מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 181, 187–188.
- 17 כבר תיארתי בפרוטרוט בספרי בנין אריאל (לעיל הערה 14), עמ' לג–מה, את הדרושים בשמונת השערים ואת היחס בינם ובין הדרושים בספר עץ חיים, ולא אחזור כאן על כל הכתוב שם.
- 18 כבר זיהיתי פירושים ודרושים אלה ורשמתי אותם בפרוטרוט בספרי בנין אריאל (לעיל הערה 14), עמ' לג–מה. רשימה זו הוכנה אז על פי כתבי יד שנעתקו מספר עץ חיים או על פי כתבי יד שצוינו בהם ציוני 'מזולתו' אך לא על פי הספר עצמו. בינתיים נודע החלק השני של ספר עץ חיים ונתגלה לציבור, כמתואר לעיל סעיף יז, ועל פיו אני מתקן כאן את הרשימה שבספר בנין אריאל ומדייק בפרטיה.
- 19 כת"י 864, דפים רעז ע"ב – רעח ע"א.

שער ההקדמות, בעריכתו של ר"ש ויטל, נדפס בדפוס 868.

•

בשער ההקדמות נכללו דרושים שהעתיק ר' חיים ויטל מחבריו. נרשום אותם כאן על פי דפוס 868.

דרוש א בענין אדם קדמון, דפים לה ע"ד – לו ע"ב. ר"מ פופרש כלל את הדרוש בדרך עץ חיים, שער אח"פ, פרק א, ובראשו כתב: 'דרוש להרב ר' גדליה הלוי'.
הקדמה אחת בטרם שנאצל עולם האצילות, דפים לח ע"ג – לט ע"א. ר"מ פופרש כלל חלק מהקדמה זו בדרך עץ חיים, שער המלכים, פרק ה, ובראשה כתב: 'מ"ק להר"א הלוי'.
דרוש גדול כשעלה ברצון המאציל לברא העולם, דפים לט ע"א – מב ע"ג, מג ע"ג – מד ע"ג, ודפים מה ע"א – מו ע"ד. דרוש זה הוא חלק מקיצור כנפי יונה שהעתיק ר' חיים ויטל מחבריו, כמתואר לעיל סעיף טז. דרוש זה נמצא בספר הדרושים, כת"י 412, דפים קיד ע"א – קכז ע"ב, ובראשו נכתב: 'להר"מ נאג'אר והר"י ארזי'. ר' מאיר פופרש כלל את הדרוש בראש ספר דרך עץ חיים, ובראשו כתב: 'שער הכללים'.
דרוש גדול בענין עץ הדעת טוב ורע וסוד אחר באחר, דפים מב ע"ג – מג ע"ג.
סוד מצוות המעשר – דרוש קטן על הגדלת נוקבא דז"א, דפים מד ע"ג – מה ע"א.
דרוש קטן בג' זמנים עיבוד של ז"א – דרוש בענין צלם ודמות, דפים מז ע"א – מח ע"ב.
ענין הכתר – הכלולות בכתר, דף ס ע"ג.
עוד דע כי אדה"ר, דף סא ע"ג.
דרוש בתחילת האצילות – דרושי או"א, דרוש ד, דפים סא ע"ג – סג ע"ב.
דרוש כ"ה בעינים של זו"ג, דפים סו ע"ד – סז ע"א. הייחוד הנזכר כאן הוא מאת ר' אליהו די וידאש, על פי שער רוח הקודש, ייחוד י, דפוס 904, דף סה ע"א.
דע ענין אותיות מנצפ"ך – ונסתמו מלהשפיע, דף סח ע"ג.
דרושי ז"א, דרוש כא, דרוש כג ודרוש כו, דפים עח ע"ג – עט ע"א.
סוד תמר מה הוא – בגי' תר"ן, דף פו ע"ג.
דרושי אבי"ע, דרוש א – ה, דפים פו ע"ד – צ ע"ד. בכל מקום שנמצא כאן 'לזולתי בשם מורי זלה"ה' נכתב בספר הדרושים ר' גדליה הלוי'.
דרושי אבי"ע, דרוש יא – יב, דפים צא ע"ד – צב ע"ב.

[864] כת"י פריס, בימ"ד לרבנים 101-102, ס' 12882-12883, רפג דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' שמואל ויטל. (תודתי לר' אהרן אייזנבך שהפנה את תשומת לבי לתיקון זה.)

[865] כת"י ירושלים, ישיבת אהבת שלום.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.²⁰

20 בספרי, בנן אריאל (לעיל הערה 14), עמ' לא, כתבתי, מפני השמועה, כי זו כתיבת ידו של ר' שמואל ויטל. אחר התפרסמו צילומים מכתב היד בספר כתבוני לדורות, ירושלים תשנ"ב, עמ' קמה-קמז, ומהם עולה בבירור כי זו

- [866] כת"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 2052, ס' 41699, קץ דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
- [867] כת"י ניו יורק, להמן 185, ס' 24529, רפה דפים. דור שני. המאה הי"ז-הי"ח. כתיבה מזרחית.
- [868] דפוס, ירושלים תרס"ט, [2] + צו + [1] דפים. בשער: 'הלכנו בעקבותיהם להדפיסו ולהוציאו לאור פעם שנית והוספנו בו כמה הגהות וביאורים וציורים... מנחם מענדל היילפרין, רפאל אפרימא, משה ן' דוד אליגולא'.
- שער מאמרי רשב"י**
- השער השני, שער מאמרי רשב"י, נמצא בעצם כתיבת ידו של ר"ש ויטל בכת"י 869. בשנת ת"ט החל ר"ש ויטל לערוך את השער, כפי שכתב בראשו.
- זה ספר עץ חיים להרב כמה"ר חיים ויטאל זלה"ה, הוציאו לאור הצעיר שמואל בן הרב המחבר זלה"ה. ויסדו הכינו וגם חקרו, גלגל סובב על אפנו. ותהי ראשית מלאכתו בחדש מנחם משנת השק"ט [=ת"ט] ובטח עד עולם, פה דמשק המהוללה... חלק שני, שער מאמרי רשב"י זלה"ה.
- בשנת ת"י השלים ר"ש ויטל את עריכתו של שער מאמרי רשב"י, כפי שכתב בסופו.
- ותהי השלמת השער הזה יום שני ארבעה ימים לחדש אדר שני פ' ויקרא משנת חמשת אלפים וארבע מאות ועשר [=ת"י] ליצירה, בהיותי בן חמשים ושנים שנה למולדתי.
- שני עותקים של השער בכתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי, סופרו של ר' שלום שרעבי, נמצאים בכת"י 873 ובכת"י 874.
- שער מאמרי רשב"י, בעריכתו של ר"ש ויטל, נדפס בדפוס 875 ובדפוס 876.
-
- בשער מאמרי רשב"י כלל ר"ש ויטל פירושים רבים שכתב האר"י עצמו, והם נרשמו לעיל סעיפים יב, יג. עוד נכללו בשער זה פירושים שהעתיק ר"ח ויטל מחבריו, ואותם נרשום כאן על פי דפוס 876.
- פירוש תקוני זוהר תקון כא, דפים א ע"ד – ב ע"א.
- פירוש תקוני זוהר תקון סט קז ע"א, דף ב ע"ב – ע"ג.
- איננה כתיבת ידו של ר' שמואל ויטל: א. צורת הכתיבה והאותיות בכת"י 865 אינה זהה לצורת הכתיבה והאותיות בשבעת כתבי היד המנויים לעיל עמ' 682 ובאוטוגרפים נוספים של ר"ש ויטל שנמצאים בספריות הציבוריות; ב. ר"ש ויטל הקפיד על מילוי השורות בצד שמאל, ואילו בכת"י 865 השורות אינן מלאות; ג. ר"ש ויטל סיים קטעים בסגול הפוך, ואילו בכת"י 865 הם מסתיימים בשתי נקודות; ד. ר"ש ויטל סימן את הסימט 'תם' בשני קווים מלוכסנים בשני צדיה, ומעתיקו של כת"י 865 לא עשה כן.

- פירוש זוהר ח"א ג ע"ב, ד"ה ר' חייא לר' יוסי, דפים יב ע"ד – יג ע"א.
 פירוש זוהר ח"א טו ע"א, דפים יג ע"ד – יד ע"א.
 פירוש זוהר ח"א כא ע"ב, ד"ה עוד מצאתי דרוש אחר – כמו הנקבה, דף יד ע"ב.²¹
 פירוש זוהר ח"א ס ע"א, דף יד ע"ד.
 פירוש זוהר ח"א ריז ע"ב שורה א, ד"ה עוד מצאתי במאמר הזה באור שני, דף יז ע"ד.
 פירוש זוהר ח"ב קסו ע"ב, ד"ה במאמר עצמו הנזכר, דף כב ע"ג–ע"ד.
 פירוש זוהר ח"ג רג ע"ב, ד"ה עוד מצאתי כתוב, דף מט ע"ד.
 פירוש זוהר ח"ג רסב ע"ב, דף נ ע"א. בסופו נכתב: 'א"ש, וכתב אבא מארי זל"ה שראה לו שהדרוש הזה אינו מן הרב זל"ה אלא להר"י ארזין ז"ל.
- [869] כת"י ניו יורק, ספריית חב"ד 1942, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, רא דפים (דף צג ודף צה חסרים).
 דור שני. ראשית המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
 כתיבת ידו של ר' שמואל ויטל.
- [870] כת"י ירושלים, מכון בן צבי 2212, ס' 45649, 69 דפים (מניין מקורי: קצ–רנח).
 דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
- [871] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1983, ס' 11081, עג דפים.
 דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
- [872] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1986, ס' 11084, דפים א–קד.
 דור שלישי. המאה הי"ז–ה"ח. כתיבה מזרחית.
- [873] כת"י פתח תקוה, אוסף פרטי נ' 2, תיאור יוא"ב 14 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד).
 דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
 כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.
 בראש: 'ותהי ראשית מלאכת זה הספר פה ירושלים עה"ק תו' יום א' ר"ח כסליו שנת תקי"ח לפ"ק ליצירה
 ע"י הצעיר יהוסף אדרעי סיל"ט'. בסוף: 'ותהי השלמת זה הספר יום ג' כ"ד יום לחדש כסליו שנת תקי"ח
 לפ"ק ליצירה, פה ירושלים עה"ק ת"ו ע"י הצעיר יהוסף אדרעי סיל"ט'.
- [874] כת"י רמת גן, בר אילן 1084 (לשעבר מוסאיוף 207), אוהל ש"ם 84, ס' 23023, 105 דפים.
 דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
 כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.
 בראש: 'ותהי התחלת זה הספר יום ה' כ"ב ימים לחדש טבת שנת התק"ך ליצירה פעה"ק ירושלים...
 הצעיר יוסף אדרעי סיל"ט'. בסוף: 'ותהיה השלמתו יום ה' עשרים יום לחדש שבט שנת התק"ך ליצירה
 פעה"ק ירושלים ע"י... יהוסף אדרעי סיל"ט' (דף 101 ע"ב).
- [875] דפוס, ירושלים תרנ"ה, סד דפים.
- 21 ר"ש ויטל רשם בראש הפירוש: 'עוד מצאתי דרוש אחר לרב זל"ה', אך פירוש זה איננו בשער מה שהעתיקתי
 מכתבת מורי אלא בסופו של שער מאמרי הזוהר כאחד מן הפירושים שהעתיק ר"ח ויטל מזולתו.

שער מאמרי חז"ל

השער השלישי, שער מאמרי חז"ל, נמצא בעצם כתיבת ידו של ר"ש ויטל בכת"י 877. באדר שני שנת ת"י החל ר"ש ויטל לערוך את השער, כפי שכתב בראשו.

ותהי ראשית מלאכתו בחדש אדר שני משנת ואת הקדו"ש [=ת"י] והקריב אליו, פה דמשק המהוללה.

חודש לאחר מכן, בניסן ת"י, השלים ר"ש ויטל את עריכתו של שער מאמרי חז"ל, כפי שכתב בסופו.

ותהי השלמת הספר יום שלישי ארבעה ימים לחדש ניסן משנת חמשת אלפים וארבע מאות ועשר ליצירה [=ת"י], בהיותי בן שנים וחמשים שנה למולדתי.

בסוף השער הודיע ר"ש ויטל כי הוסיף בו מאמרים אחדים שלא היו בשער המקורי.

אמר שמואל. עד כה עזרני ה' והשלמתי כל מאמרי רשב"י זלה"ה ומאמר רז"ל מאשר נמצא אתי מכתובת אבא מארי הר' זלה"ה. האמנם לבלי היותי מונע טוב מבעליו מצאתי גם כן באמתחות אחרים, מאשר ולא כל אשר, מאמרים מכתובת יד הרב זלה"ה המשביר בר ס' עץ חיים אשר נמצאו אחריו, והמעתיקים לא מצאו את ידיהם בהם ורובם מלאים טעות, ואין לאל ידי לתקן אותם בידיעתי כי אין אתנו יודע עד מה... ומה אדבר אני הפעוט בדברי האר"י הגדול, אשר מפני זה מנעתי את עצמי מלשים אתם בספרותי, חוץ ממאמר אחד של ריב"ל פסיעותיו של אברהם אע"ה אשר העתקתי אותו ותקנתי אותו כפי ידיעתי, וראיתי בו דברים של טעם, ועכ"ז מצאתי שנים שלשה מאמרים אחרים אשר יש להם ממשות וטוב טעם עם הקדמתנינו וראיתי להעלותם על ספר הלז, וחפץ ה' בידינו יצלח.²²

אחד מן המאמרים שהוסיף ר"ש ויטל הוא פירוש 'מאמר אחד של ריב"ל פסיעותיו של אברהם אע"ה'. המאמר נמצא בבראשית רבה פרשה מג, ובפירושו מצא ר"ש ויטל 'דברים של טעם'. לפירוש זה נוסחים אחדים, אך זהות כותבו עדיין לא נתבררה, כמתואר לעיל סוף סעיף יד. עותק שלם ונאה של השער בכתובת ידו של ר' יהוסף אדרעי, סופרו של ר' שלום שרעבי, נמצא בכת"י 879.

שער מאמרי חז"ל, בעריכתו של ר"ש ויטל, נדפס בדפוס 880 ובדפוס 881.

•

בשער מאמרי חז"ל כלל ר"ש ויטל פירושים שכתב האר"י עצמו, והם נרשמו לעיל סעיף יד. עוד נכללו בשער זה פירושים שהעתיק ר"ח ויטל מחבריו, ואותם נרשום כאן על פי דפוס 881.

פירוש ברכות ח ע"ב, דף א ע"א.
 פירוש ברכות יז ע"א, דף א ע"א-ע"ב. בסופו נכתב: 'וכתב אבא מארי זל"ה שהוא להר"י
 ארזין ז"ל, ונלע"ד שרובו אינו ממורי זל"ה'.

פירוש שבת לד ע"א, דף א ע"ג.
 פירוש עירובין ט ע"א, דף ג ע"א.
 פירוש פסחים מט ע"א, ד"ה אר"י בת כהן, דף ג ע"ב.
 פירוש פסחים מט ע"א, ד"ה ת"ר לעולם, דף ג ע"ב. בסופו נכתב: 'זה להר' אברהם הלוי
 ברוכים, ונלע"ד שאינו ממורי זל"ה'.

פירוש פסחים מט ע"ב, דף ג ע"ב.
 פירוש חגיגה ט ע"ב, דף ג ע"ב-ע"ג.
 פירוש חגיגה יב ע"א, דף ג ע"ג.
 פירוש חגיגה יב ע"ב, דף ג ע"ג.
 פירוש ראש השנה ב ע"א, דף ד ע"ב.
 פירוש יומא סט ע"ב, דף ד ע"ב-ע"ג.
 פירוש נדרים כב ע"א, דף ה ע"א-ע"ב.
 פירוש סוטה ה ע"א, דף ה ע"ב.
 פירוש סוטה ד ע"ב, דף ה ע"ב. בסופו נכתב: 'גם זה להר"א הלוי ברוכים, ולעד"ן שאינו ממורי
 זל"ה'.

פירוש אבות פרקים א-ב, דף ז ע"א.
 פירוש נדה כה ע"ב, דף ז ע"ג.
 פירוש בראשית רבה פרשה מה, דף יא ע"ג.
 פירוש ילקוט שמעוני סי' קלו, דף יא ע"ג.
 פירוש מדרש תנחומא, דף יא ע"ד.
 פירוש שמות רבה פרשה מה, דף יא ע"ד.

[877] כת"י ניו יורק, ספריית חב"ד 1943, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, מד דפים.
 דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
 כתיבת ידו של ר' שמואל ויטל.

[878] כת"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 507, ס' 1919, פ דפים.
 דור שלישי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

[879] כת"י רמת גן, בר אילן 1085 (לשעבר מוסאיוף 206), אוהל ש"ם 85, ס' 23022, דפים א-מג.
 דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
 כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.
 בראש: 'ותהי התחלתו יום ה' ז' ימים לחדש אלול שנת תקי"ט ליצירה לפ"ק פעה"ק ירושלים... יוסף אדרעי
 סיל"ט'. בסוף: 'ותהי השלמתו יום א' כג יום לחדש תשרי שנת תק"ך... פעה"ק ירושלים... יהוסף אדרעי
 סיל"ט'.

חתימות בעלים, בראש הדף הראשון: 'אנא זעירא דמן חבריא ששון ב' משה הי"ו. על חתימה זו הועבר הקולמוס, ולידה נכתב: 'אני נסים עני יצ"ו.

[880] דפוס, ירושלים תרנ"ה, יט דפים.

[881] דפוס, ירושלים תשי"ט, כא דפים.

שער הפסוקים

השער הרביעי, שער הפסוקים, נמצא בעצם כתיבת ידו של ר"ש ויטל בכת"י 882. בניסן ת"י החל ר"ש ויטל לערוך את השער, כפי שכתב בראשו.

ותהי ראשית מלאכתו בחדש ניסן משנת ואת הקדו"ש [=ת"י] והקריב אליו, פה דמשק המהוללה.

באלול ת"י השלים ר"ש ויטל את עריכתו של שער הפסוקים, כפי שכתב בסופו.

ותהי השלמת השער הזה יום ראשון יום ר"ח אלול פרשת שופטים ושוטרים משנת חמשת אלפים וארבע מאות ועשר ליצירה [=ת"י], בהיותי בן חמשים ושלש שנים למולדתי.

עותק שלם ונאה של השער בכתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי, סופרו של ר"ש שרעבי, נמצא בכת"י 883.

שער הפסוקים, בעריכתו של ר"ש ויטל, נדפס בדפוס 885.

•

בשער הפסוקים כלל ר"ש ויטל פירושים שכתב האר"י עצמו, והם נרשמו לעיל סעיף יד. עוד נכללו בשער זה פירושים שהעתיק ר"ח ויטל מחבריו. פירושים אלו צוינו בשער הפסוקים שנדפס בדפוס 885 כפירושי 'מזולתו', ועל כן לא נחזור ונציין אותם כאן.²³ על אלה יש להוסיף את פירוש והארץ היתה תהו ובהו, ד"ה עוד ירצה, דף א ע"ב, שלא צוין בדפוס כפירוש 'מזולתו'.

[882] כת"י ניו יורק, ספריית חב"ד 1944, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, ע דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' שמואל ויטל.

[883] כת"י רמת גן, בר אילן 1086 (לשעבר מוסאיוף 205), אוהל ש"ם 86, ס' 23021, קסט דפים.

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.

23 אחד מאלה הוא דרוש ד בענין חטאו של אדה"ר, דף ד ע"א-ע"ב. ר"מ פופרש כלל אותו בספר נוף עץ חיים, נוף שני, פרשת בראשית, וכתב בראשו כי הוא מאת ר"מ נג'ארה.

בראש: 'ותהי התחלתו יום א' כ"ג יום לחדש שבט שנת התק"ך ליצירה פעה"ק ירושלים תובב"א'. בסוף: 'ותהי השלמתו יום ו' י' ימים לחדש אייר שנת התק"ך ליצירה פעה"ק ירושלים... ע"י יהוסף אדרעי סיל"ט'.

[884] כת"י חולון, זיתוני 27, ס' 53680, 106 דפים.

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מערבית.

[885] דפוס, ירושלים תרע"ב, ב + ג דפים.

בשער: 'זאני העתקתי אותם מכמה כתבי ידות אשר היה לפני ובהגה"ה מדויקת עם תוספות הגהות וחדושים... זאב וואלף אשכנזי'.

שער המצוות

השער החמישי, שער המצוות, נמצא בעצם כתיבת ידו של ר"ש ויטל בכת"י 886. באלול ת"י החל ר"ש ויטל לערוך את השער, כפי שכתב בראשו.

ותהי ראשית מלאכתו בחדש אלול משנת ואת הקדו"ש [=ת"י] והקריב אליו, פה דמשק המהוללה.

בכסלו תי"א השלים ר"ש ויטל את עריכתו של שער המצוות, כפי שכתב בסופו.

ותהי השלמת הספר הזה ביום חמישי כ"ח לחדש כסליו משנת חמשת אלפים וארבע מאות ואחד עשר ליצירה [=תי"א], בהיותי בן שלש וחמשים שנה למולדתי.

עותק שלם ונאה של השער בכתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי, סופרו של ר' שלום שרעבי, נמצא בכת"י 889.

שער המצוות, בעריכתו של ר"ש ויטל, נדפס בדפוס 890.

•

בשער המצוות נכללו דרושים שהעתיק ר' חיים ויטל מחבריו. נרשום אותם כאן על פי דפוס 890.

ענין כולל מ"ע ול"ת, ד"ה עוד מצאתי בזה – מצוות עשה, דף ב ע"ב.

פרשת בשלח, מצוות תחומין, דרוש ב-ג, דפים יב ע"ב – יד ע"ב.

פרשת ואתחנן, מצוות תלמוד תורה, ד"ה כוונת קריאת המשנה – אינה ממורי זל"ה, דף לד ע"א.

פרשת ואתחנן, מצוות תלמוד תורה, ד"ה ונבאר שנוי א' – שם אדני, דף לד ע"ב.

פרשת ואתחנן, מצוות תלמוד תורה, ד"ה קריאת הפרשה בכל יום ו' – על היסוד, דף לו ע"א.

פרשת ואתחנן, מצוות תלמוד תורה, ד"ה כבר ביארתי ענין כוונת שמו"ת – ז"א כנודע, דף לו ע"א.

פרשת ואתחנן, מצוות תלמוד תורה, ד"ה ענין אזהרות – יושבים שם, דף לו ע"א.

פרשת עקב, ענין נטילת ידים – ב' ידים הנז', דפים לט ע"ב – מ ע"א.

- פרשת עקב, ענין הנטילה והאכילה – אותיות הגרון, דף מ ע"א.
 פרשת עקב, כוונת הבציעה והמלח – הם בגי' יין, דפים מ ע"ב – מא ע"א.
 פרשת עקב, כוונת הבציעה, ד"ה ונבאר ענין הקנה והוושט – ולקטו וטחנו, דף מא ע"א-ע"ב.
 פרשת עקב, ענין מים אחרונים, ד"ה והנה בזה תבין – מים אחרונים, דף מה ע"א.
 פרשת עקב, כוונת ברכת המזון בחול – שם הוא האמת, דף מה ע"ב.
 פרשת שופטים, מצוות ערי מקלט, ד"ה עוד ירצה ענין אחר – ערי מקלט ההם, דף נג ע"ב.
 פרשת שופטים, מצוות הלוייה, ד"ה כתיב ידינו – שיעור השכינה, דף נד ע"א.
- [886] כת"י ניו יורק, ספריית חב"ד 1946, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, ע דפים.
 דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
 כתיבת ידו של ר' שמואל ויטל.
- [887] כת"י מוסקבה, ג'נצבורג 222, ס' 48035, דפים 176 ע"א – 263 ע"א.
 דור שלישי. המאה הי"ז-הי"ח. כתיבה מזרחית.
- [888] כת"י לונדון, ולמדונה 170, ס' 46040, 79 דפים.
 דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
 בסוף: 'והועתק פה ירושלים תוב"ב ותהי השלמתו יום ג' כב לחדש תמוז שנת התק"ב ליצירה ע"י הצעיר משה מאנדיל ס"ט'.
- [889] כת"י רמת גן, בר אילן 1088 (לשעבר מוסאיון 208), אוהל ש"ם 88, ס' 23024, צד דפים.
 דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
 כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.
 בסוף: 'ותהי השלמתו יום ה' ט ימים לחדש כסלו שנת התק"ך ליצירה פעה"ק ירושלים תובב"א ע"י... יהוסף אדרעי סל"ט'.
- [890] דפוס, ירושלים תרס"ה, [ג] + סו דפים.
 בשער: 'הבאתי לבית הדפוס ברוב פאר ויופי ובהגה מדויקת להסיר חרולי הטעויות אשר כסו פניו מאוד בדפוס הראשון עם תוספות הגהות וחידושים... והגהות נכונות מכ"י ישן משנת ת"י ליצירה... זאב וואלף אשכנז'.
- שער הכוונות**
- השער השישי, שער הכוונות, נמצא בעצם כתיבת ידו של ר"ש ויטל בכת"י 891. בטבת תי"א החל ר"ש ויטל לערוך את השער, כפי שכתב בראשו.
 ותהי ראשית מלאכתו בחדש טבת משנת אשמע"ה [=תי"א] מה ידבר האל ה', פה דמשק המהוללה יע"א.
 בטבת תי"ג השלים ר"ש ויטל את עריכתו של שער הכוונות.

ותהי השלמת הספר הזה ביום ששי שלשה עשר יום לחדש טבת בסדר המלאך הגואל אותי וכו', שנת חמשת אלפים וארבע מאות ושלש עשרה ליצירה [=ת"יג] בהיותי בן חמשה וחמשים שנה למולדתי.

העתקה חשובה של שער הכוונות נמצאת בכת"י 947. כתב יד זה נעתק בידי ר' משה ויטל, בנו של ר' שמואל, והוא יתואר להלן סעיף צג. שלושה עותקים נאים של השער בכתובת ידו של ר' יהוסף אדרעי, סופרו של ר' שלום שרעבי, נמצאים בכת"י 895-897. שער הכוונות, בעריכתו של ר"ש ויטל, נדפס בדפוס 898.

•

בשער הכוונות כלל ר"ש ויטל כוונות שכתב האר"י עצמו, והן נרשמו לעיל סעיף יד. עוד נכללו בשער זה כוונות שהעתיק ר"ח ויטל מחבריו, ואותן נרשום כאן על פי דפוס 898.

ענין בית הכנסת, ד"ה עוד ירצה – שהם יותר עליונים, דף ג ע"ג-ע"ד.
ענין הציצית, דרוש ה, דפיס ו ע"ד – ז ע"א.
ענין התפילין, דרוש ו, ד"ה עוד ירצה... כי זוג או"א וכו', דף יא ע"ב.
ענין התפילין, דרוש ז, דף יא ע"ב-ע"ד.
ענין הקדיש, דרוש א, ד"ה עוד ירצה... כי י"א אותיות יש – הויה שלימה, דף טו ע"ג-ע"ד.
ענין תפילת השחר, דרוש א, ד"ה הקדמה קטנה... שבתחילה קבלו ג"ר דעשיה – שלא כמנהג האשכנזים, דף יז ע"ב.
ענין תפילת השחר, דרוש א, ד"ה תהלה לדוד – כנגד כ"ה שבקטרת, דף יח ע"ב.
ענין תפילת השחר, דרוש א, ד"ה הללויה הללי נפשי – הנקרא קדש עילאה, דף יח ע"ב.
ענין כוונת קריאת שמע, דרוש ה, ד"ה כבר נתבאר בביאורנו שיכוין אל המלכות שנקרא שם – שהוא עד הטבור, דף כב ע"א-ע"ג.
ענין כוונת קריאת שמע, דרוש ח, ד"ה עוד דרוש אחר קצר – של הנקבה, דף כו ע"ג-ע"ד.
ענין כוונת העמידה, דרוש ה, ד"ה בכוונת ברכת אבות מלוקט – והם שני מיתוקים, דף לה ע"א-ע"ג.²⁴
ענין כוונת העמידה, דרוש ה, ד"ה ענין כוונת ברכת אבות... בענין תיקון פרצוף רחל – אבל איננו (!) זוכר היאך, דף לה ע"ג.²⁵
ענין כוונת העמידה, דרוש ה, ד"ה כוונת אתה גבור – משם אהיה, דף לה ע"ג.
ענין כוונת העמידה, דרוש ה, ד"ה גם תכוין בברכת אתה גבור – משם אהיה, דף לו ע"א.²⁶

24 שמותיהם של תלמידי האר"י שכתבו כוונות אלו נמצאים בספרי הכוונות ובפרי עץ חיים, כמתואר להלן סעיף קלד, ליד הערות 26-27.

25 נוסח הדפוס: 'אינני זוכר', אבל בכתב היד נמצא: 'איננו זוכר', והכוונה לר' יצחק הכהן.

26 פסקה זו זהה לקודמתה, והיא נדפסה פעמיים.

ענין כוונת העמידה, דרוש ו, ד"ה אתה חונן... ושמעתי מזולתו — נוקבא דז"א, דף לו ע"ב.
 ענין כוונת העמידה, דרוש ו, ד"ה ראה נא... ושמעתי מזולתי — מצד הגבורה, דף לו ע"ג.
 ענין כוונת העמידה, דרוש ו, ד"ה מודים אנחנו לך כו' נודע כי אות ה' — רומזות בשם ההוי"ה,
 דף לז ע"ב-ע"ג.
 ענין כוונת חזרת העמידה, דרוש ה, ד"ה כבר ידעת שג' בחינות תיקוני דיקנא — דרישא דא"א,
 דף מא ע"ב.
 ענין כוונת חזרת העמידה, דרוש ה, ד"ה סוד עניית אמן, הנה אמן — איני יודע עניינם, דף מב
 ע"ב.
 ענין כוונת חזרת העמידה, דרוש ה, ד"ה סוד אל מלך, דע כי תוספת השבת — על כסא דין, דף
 מב ע"ב.
 ענין ויעבור, דרוש ז, ד"ה סוד י"ג מדות — זהו סוד ואמת, דפים מה ע"ד — מו ע"א.
 ענין ויעבור, דרוש ז, ד"ה סדר י"ג מדות הפנימיים — בבחינה זו, דף מו ע"א.
 ענין ויעבור, דרוש ז, ד"ה ענין ויעבור... כי משתי הנקודות — שהוא היסוד, דף מו ע"א-ע"ב.
 ענין ויעבור, דרוש ז, ד"ה גם ויעבור... הנה ר"ת — וזהו ויעבר ע"ב ר"י, דף מו ע"ב-ע"ג.
 ענין נפילת אפים, דרוש ד, דפים מז ע"ד — מח ע"א.
 ענין תפלת ערבית, דרוש ב, דפים נב ע"ד — נג ע"א. כוונות אלו הן חלק מקיצור כנפי יונה
 שהעתיק ר"ח ויטל מחבריו, כמתואר לעיל סעיף טז.
 ענין פיתום הקטורת וברכו, בענין ב"פ ברכו — ונעשים ר"ך, דף נ ע"א.
 ענין דרושי הלילה, דרוש ט, דף נז ע"ב-ע"ג.
 ענין דרושי הלילה, דרוש י, ד"ה עוד יכוין בר"ת — משם ולמטה, דף נח ע"א-ע"ב.
 ענין שני התפלות, ד"ה ההפרש והשינוי — אל הפנימיות, דף ס ע"א.
 ענין שני התפלות, ד"ה הפרש ושינוי... דע כי בתחילה — כפי סדר התפלה, דף ס ע"א.
 ענין ויהי נועם, ד"ה בענין מה שינהג האדם — ועד"ז בכל העולמות, דף סא ע"ב-ע"ג.
 ענין ליל ו, ד"ה ויהי נועם... ומצאתי בו דברים — העולה אל, דף סא ע"ג-ע"ד.
 ענין טבילת ליל שבת, ד"ה יכוין כי המקוה בעצמו — הארה מהם, דף סב ע"ב.
 ענין התפילת מנחה של ערב שבת — ורוחו ונשמתו למעלה, דף סב ע"ג-ע"ד.
 ענין רחיצת פניו, ד"ה עוד צריך לכוין — למקום הקליפות, דף סג ע"א.
 ענין קבלת שבת, ד"ה סוד קבלת שבת — אות ה' אחרונה, דפים סו ע"ד — סז ע"א. כוונות אלו
 הן חלק מקיצור כנפי יונה שהעתיק ר"ח ויטל מחבריו, כמתואר לעיל סעיף טז.
 ענין הקידוש, ד"ה עוד בענין ג"פ ויכולו — פרי העץ שהוא ת"ת, דף עא ע"ג-ע"ד.
 ענין השלחן, ד"ה תפלה טובה — סעודתא דז"א וע"ק, דפים עא ע"ד — עב ע"א.
 ענין השלחן, ד"ה קודם בהמ"ז דשבת יכוין — דודי צח ואדום, דף עב ע"ג.
 ענין השולחן, ד"ה נוח הוא חילוף — שנשארו בעשיה, דף עב ע"ד.
 ענין שחרית של שבת, ד"ה ותכוין בנשמת כל חי — שבימי החול, דף עג ע"א.
 ענין שחרית של שבת, ד"ה וביום השביעי נתעלה — כבודו בבריאה, דף עג ע"ב.
 ענין שחרית של שבת, ד"ה עוד מצאתי... לספר תורה — אש דת למו, דף עג ע"ד.

ענין שחרית של יום השבת, ד"ה בקידושא רבא דשחרית בענין הידים – מבחינת מטטרו"ן, דף עד ע"ג.

ענין מנחת שבת, ד"ה אתה אחד וכו' הנה ז"א – גבוה מאוד, דף עה ע"ג.

ענין ראש חודש, ד"ה כי ר"ת לעמך נתת כו' הם תרין רישין – בלשון רבים, דף עו ע"ג.

ענין תפלת יו"ט, ד"ה כוונת הטבילה בערב יו"ט – ממתקת שם אדני, דף עח ע"א.

ענין הפסח, דרוש ה, דף פב ע"ב-ע"ג.

ענין הפסח, דרוש ז, דפים פג ע"ד – פד ע"א.

ענין בין המצרים, ד"ה גם צריך... בעמידה בכל הימים ההם – ושם אדני, דף פט ע"ג.

ענין ראש השנה, דרוש ד, דף צג ע"א.

ענין ראש השנה, דרוש ו, ד"ה עוד ירצה... הוא זמן הנסירה – ויגבה ה', דף צז ע"ג.

ענין ראש השנה, דרוש ט, ד"ה בסוד השופר והתקיעות – עם ההויה פשוטה, דף צט ע"א-ע"ג.

בראש כוונות אלו כתב ר"ח ויטל: 'סוד השופר מצאתיו בקונטרס הר"י ארזין, הוא ר' יוסף

ארזין.²⁷

ענין יום הכפורים, דרוש א, ד"ה המנהג שנהגו להתעטף – להתעטף בציצית, דף ק ע"א.

ענין יום הכפורים, דרוש ג, ד"ה עוד ירצה כי ב' עונות – אסורים בתשמיש המטה, דף קב ע"ב.

ענין יום הכפורים, דרוש ג, ד"ה גם סנדל – דב"ן דההין, דף קב ע"ב.

ענין יום הכפורים, דרוש ד, ד"ה כי הנה כו' הנזכר במלואו – ומתחברת שתיהן, דף קב ע"ב.

ענין יום הכפורים, דרוש ה, ד"ה ומה שאומרים זכרינו לחיים – נתקנו ליתנו בה, דף קב ע"ד.

דרושי חג הסוכות, ד"ה וענין הד' נענועים – מ"ה ב"ן, דף קג ע"ד.

דרושי חג הסוכות, ד"ה ענין ר"ה ויוה"כ וסוכות – כמבואר אצלינו, דף קד ע"א.

ענין חנוכה, ד"ה וזהו מה שמצאתי בקונטרס אחר – שם אדני, דף קח ע"ד.

ענין חנוכה, ד"ה עוד יבין במלת חנוכה – והם בגי' ש"ע מן שעשה, דף קח ע"ד.

ענין פורים, הערת ר"ש ויטל, ד"ה כתב אבא מורי – לא היה אומר על הנסים, דף קט ע"א.

[891] כת"י ניו יורק, ספריית חב"ד 1947-1948, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, כב + רמט דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' שמואל ויטל.

[892] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1765, ס' 10863, דפים 1 ע"א – 111 ע"א.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

ציון בעללים: 'זה החפץ של אדוננו נעים זמירות ישראל כמוהר"ר שלום שבזי ע"ה... וזכות הקריאה בו לנשמת הרב... הצעיר יחיא ן' חיים אלשרעבי'.

[893] כת"י מוסקבה, גינצבורג 144, ס' 6824, רנב דפים.

דור שלישי. המאה הי"ז-הי"ח. כתיבה מזרחית.

- [894] כת"י ניו יורק, הישיבה אוניברסיטה 36, ס' 51548, 319 דפים (מניין מקורי: רעו + כט).
דור שלישי. המאה הי"ז-הי"ח. כתיבה מזרחית.
- [895] כת"י רמת גן, בר אילן 1089 (לשעבר מוסאיוף 213), אוהל ש"ם 89, ס' 23029, קעח דפים.
דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.
בראש: 'ותהי התחלתו יום ה' ג' ימים לחדש תמוז יה"ל שנת תיק"ו [=תקט"ז] לפ"ק פה ירושלים עה"ק ע"י
הצעיר יהוסף אדרעי סיל"ט. בסוף: 'ותהי השלמתו זה החצי יום ה' כב יום לחדש אייר שנת תקי"ז לפ"ק פה
ירושלים עה"ק תו' ע"י הצעיר יהוסף אדרעי סיל"ט.
- [896] כת"י רמת גן, בר אילן 1091-1090 (לשעבר מוסאיוף 203-204), אוהל ש"ם 90-91, ס' 23019-23020,
שצט דפים.
דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.
בראש: 'ותהי התחלתו יום א' לחדש ניסן שנת תקי"ח לפ"ק פה ירושלים עה"ק תו' ע"י הצעיר יהוסף
אדרעי סיל"ט. בסוף: 'ותהי השלמתו יום ששי כ"ה יום לחדש תשרי שנת תקי"ט ליצירה לפ"ק הועתק פה
עה"ק ירושלים תוב"ב ע"י יהוסף אדרעי סיל"ט.
- [897] כת"י ירושלים, מכון בן צבי 2302, ס' 36095 + 36088, שפב דפים.
דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.
בראש: 'ותהי התחלתו... כסליו שנת התקכ"ז ליצירה פעה"ק ירושלם תוב"ב ע"י הצעיר... יהוסף אדרעי
סיל"ט' (דף א ע"ב).
- [898] דפוס, ירושלים תרס"ב, [א] + קיא + [ב] דפים.
בשער: 'העיר ד' את רוחינו... להדפוס הדרה מכיסנו... בדפוס נאה ומשובח... ובתוספת מרובה... מנחם
מענקין היילפרין, שלמה מוסאיוב, דוד סיפי, יצחק נחום לעוו'.
שער רוח הקודש
השער השביעי, שער רוח הקודש, נמצא בעצם כתיבת ידו של ר"ש ויטל בכת"י 899. בטבת תי"ג
החל ר"ש ויטל לערוך את השער, כפי שכתב בראשו.
ותהי ראשית מלאכתו בחדש טבת משנת התי"ג ליצירה, פה דמשק המהוללה.
בסיוון תי"ג השלים ר"ש ויטל את עריכתו של שער רוח הקודש, כפי שכתב בסופו.
ותהי השלמת הספר הזה והשער הזה יום שלישי יום ר"ח סיון פרשת וזאת עשו להם וחיו,
משנת חמשת אלפים וארבע מאות ושלשה עשר [=תי"ג] ליצירה, בהיותי בן חמשים
וחמש שנה למולדתי.
עותק של השער נמצא בכת"י 902. בסופו כתב המעתיק את שמו, זמנו ומקומו: 'הועתק פה
ירושלים... שנת התק"ד... יום א' לחדש ניסן... ע"י... משה מאנדיל'. השער היה בידיו של

ר' שלום שרעבי, כפי שכתב בתחילתו: 'זה הספר ניתן לי במתנה מן ר' משה סגי נהור הנקרא בעל תשובה, ואני נתתי מכסף מקנתי... עשרים חתיכות, שנת התק"ד ליצירה הצעיר שלום שרעבי ס"ט'. אחר עבר השער לר' ידידיה רפאל חי אבואלעפיה, כפי שכתב בתחילתו: 'קדש למדרש בית אל מהקדש ספרי הר' שלמה אאיליון, המכונה בכור, וזכיתי בו היר"א [=ידידיה רפאל אבואלעפיה] ס"ט'.

עותק שלם ונאה של השער בכתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי, סופרו של ר' שלום שרעבי, נמצא בכת"י 903.

שער רוח הקודש, בעריכתו של ר"ש ויטל, נדפס בדפוס 904.

•

בשער רוח הקודש כלל ר"ש ויטל ייחוד שכתב האר"י עצמו, והוא נרשם לעיל סעיף יד. עוד נכללו בשער זה ייחודים, דרכי השגה ותיקוני עיונות שהאר"י מסר לחבריו של ר"ח ויטל. כל אלה נרשמו בפרוטרוט לעיל: ייחודים שקיבל ר' משה יונה נרשמו בסעיף כז, וייחודים שקיבלו ר' יוסף ארזין, ר' גדליה הלוי, ר' יהודה משען, ר' אברהם הלוי, ר' יונתן סגיש, ר' יצחק הכהן, ר' שמואל די אוזידא, ר' אליהו די וידאש, ר' אליהו פלכו, ר' יעקב שניאור, ר' משה אלשיך ור' שלמה סגיש נרשמו בסעיף לא.

[899] כת"י ניו יורק, ספריית חב"ד 1949, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, סד דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית. כתיבת ידו של ר' שמואל ויטל.

[900] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1983, ס' 11081, נג דפים. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[901] כת"י קמברידג' (ארה"ב), אוניברסיטת הרוורד Heb. 24, ס' 34432, 112 דפים. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[902] כת"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 2055, ס' 41702, קט דפים. דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית. כתיבת ידו של ר' משה מאנדיל. כתיבות בעלים מאת ר' שלום שרעבי ור' ידידיה רפאל חי אבואלעפיה.

[903] כת"י מוסקבה, גינצבורג 1726, ס' 48727, פו דפים. דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית. כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.

בראש: 'ותהי התחלתו יום א' ימים לחדש תמוז יה"ל שנת תיק"ו לפה ירושלים... ע"י הצעיר יהוסף אדרעי סיל"ט'. בסוף: 'ותהי השלמתו יום ג' ז' לחדש כסלו שנת תקי"ז לפ"ק פה ירושלים... ע"י הצעיר יהוסף אדרעי סיל"ט'.

[904] דפוס, ירושלים תרע"ב, [ג] + פד דפים.

בשער: 'שזכנו לחדש ספר הקדוש הזה בהדר כבודו בפירוש ובביאור לישירים סודו ובהידור נאה ומשובח... מנחם מענכין היילפרין מהוראדנא, אהרן שלמה מהריל מזאגרי'.

שער הגלגולים

השער השמיני, שער הגלגולים, נמצא בעצם כתיבת ידו של ר"ש ויטל בכת"י 905. בסיוון תי"ג החל ר"ש ויטל לערוך את השער, כפי שכתב בראשו.

זה ספר עץ חיים להרב כמה"ר חיים ויטאל זלה"ה, הוציאו לאור הצעיר שמואל בן הרב המתבר זלה"ה, ויסדו הכינו וגם חקרו גלגל סובב על אפנו. ותהי ראשית מלאכתו בחדש סיון משנת התי"ג ליצירה פה דמשק המהוללה... חלק שמיני שער הגלגול.

באדר שנת תי"ד השלים ר"ש ויטל את עריכתו של שער הגלגולים, כפי שכתב בסופו.

עוד אמר שמואל. עד כאן זיכני האל יתברך להעתיק כל כתבי אבא מארי זלה"ה, ולא הפלתי דבר אחד מכל דבריו ארצה, ולא שיניתי ממטבע שטבע כלום זולתי במקום אשר חידשתי דבר או תיכנתי (!) אותו כתבתי משמי א"ש. ותהי השלמת הספר הזה יום ראשון שנים עשר יום לחדש אדר הנהדר בסדר תרומה לה' שנת חמשת אלפים וארבע מאות וארבע עשרה [=תי"ד] ליצירה, בהיותי בן ששה וחמשים שנה למולדתי...

שלושה עותקים שלמים ונאים של השער בכתובת ידו של ר' יהוסף אדרעי, סופרו של ר' שלום שרעבי, נמצאים בכת"י 909-911. שער הגלגולים, בעריכתו של ר"ש ויטל, נדפס בדפוס 913.

•

שער הגלגולים נחלק לשלושים ושש 'הקדמות'. אחר שהשלים את השער הוסיף לו ר"ש ויטל שלוש 'הקדמות', ובהן כלל קונטרסים נוספים שהיו לפניו בכתובת ר' חיים אביו.

אמר שמואל. עד כה עזרני ה' להשלים סיפרי הרב הגדול זלה"ה, דבר לא נעדר מהם מקטון ועד גדול מוגהים כיד ה' הטובה עלי.

ואח"ך מצאתי באמתחותי קונטרסים ג"כ מכתובת יד אבא מארי ז"ל, מדברים הנוגעים אליו לשרש נשמתו, מצואות שצוהו הרב הגדול המשביר ז"ל. וכמדומה לי שהרב אבי זלה"ה רצה להסתיר אותם לרוב ענוותנותו ושלא להודיע שורש נשמתו לביריות (!). ואני בעוניי פחדתי פן אחרי יהיה הלקט ההוא שכחה, לכן גמרתי בלבי לעבור על רצונו ועמו הסליחה. וראיתי לכתוב אותם על ספר יוחקו למען יעמדו ימים רבים, ואענוותנותיה וחסידותיה דמר הגדול סמיכנא, ולא חששנא לחטאת ח"ו כי גדולה עבירה לשמה. ומהאל שאלתי ימחול כל עונותי ויעבור על כל פשעי ויהיה עם ידי ועם פי בהגיוני.²⁸

קונטרסים אלו, שבהם כתב ר"ח ויטל ידברים הנוגעים אליו לצורך נשמתו מצוואות שציווהו הרב הגדול המשביר זלה"ה, הם קונטרס 'שורש נשמת' שתואר לעיל סעיף יח. ר"ש ויטל חשש שקונטרס זה יאבד, ועל כן סידר את תוכנו בסוף שער הגלגולים שבעריכתו. קונטרס 'שורש נשמת' ייערך פעם נוספת בידי ר' משה ויטל, כמתואר להלן סעיף צג.

•

בשער הגלגולים נכללו הקדמות שהעתיק ר' חיים ויטל מחבריו. נרשום אותן כאן על פי דפוס 913.

הקדמה יז, ד"ה גם דע כי האדם שאינו עוסק בתורה – בת"ת שבאצילות, דף יח ע"א.

הקדמה יח, דף יח ע"א-ע"ב.

הקדמה כא, דפים כ ע"א – כא ע"א.

זה מצאתי בקונטרס הר"א הלוי ז"ל – אם לא עשה תשובה, דף כג ע"א-ע"ב.

הקדמה כג, ד"ה ענין חבוט הקבר מה עניינו – וכמו שנתבאר ענינם אצלינו, דפים כד ע"ב – כה ע"א.

הקדמה כט, ד"ה בענין בריאת אדה"ר – להיות נכלל בו, דפים כט ע"א – ל ע"א.

הקדמה כט, ד"ה הנה האדם כאשר נתחייב לבא בגלגול – ונלע"ד שאין זה ממורי ז"ל אלא להר"א הלוי ז"ל, דף ל ע"ב.

הקדמה לו, ענין כלב בן יפונה – א"י של אדנ"י, דפים מז ע"ב – מז ע"א.

[905] כת"י פתח תקווה, אוסף פרטי נ' 1, תיאור יוא"ב 7 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), 103 דפים (מניין מקורי: פד + ב-ב).

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' שמואל ויטל.

[906] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1980, ס' 11078, 67 דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[907] כת"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 V 8333, ס' 23384, נה דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[908] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1983, ס' 11081, פא דפים.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[909] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8 6180 □, ס' B 897, 110 דפים.

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.

בסוף: 'ותהי השלמתו יום ה' ח"י יום לחדש אב יה"ל תקי"ז... עה"ק ירושלים תובב"א ע"י הצעיר יוסף אדרעי סיל"ט'.

- [910] כת"י פריס, הספרייה הלאומית Heb. 1372, ס' 15757, קבר דפים.
דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.
בסוף: 'זתהי השלמתו יום ה' כ"ה יום לחדש שבט שנת התק"ט ליצירה הועתק פעה"ק ירושלים תובב"א
ע"י העבד המקוה רחמי צור ישעי יהוסף אדרעי סיל"ט'.
- [911] כת"י רמת גן, בר אילן 1094 (לשעבר מוסאיוף 200), אוהל ש"ם 94, ס' 23016, קבג דפים.
דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' יהוסף אדרעי.
בסוף: 'זתהי השלמתו יום ו' י"ט יום לחדש חשון שנת התק"ך ליצירה הועתק פה עה"ק ירושלים תובב"א
ע"י העבד המקוה רחמי צור ישעי הצעיר יוסף אדרעי סיל"ט'.
- [912] כת"י קמברידג' (ארה"ב), אוניברסיטת הרוורד Heb. 11, ס' 34419, עד דפים.
דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
- [913] דפוס, ירושלים תרע"ב, עז דפים.
בשער: 'הובא עוד הפעם לבה"ד בתוספת הגהות וביאורים מפואר מאת... ששון בכ"ר משה'.

משך העריכה

בכל אחד ואחד משמונת השערים ציין ר"ש ויטל אימתי החל ואימתי כילה את עריכתו. עיון בסדר זמני העריכות יגלה הפרש גדול בין משך עריכתו של שער הכוונות – שנתיים ימים – ובין משך עריכתו של כל אחד משבעת השערים הנותרים. מדוע נמשכה עריכתו של שער הכוונות יותר מעריכתם של שאר השערים? תשובה על כך תמצא בדברי ר"ש ויטל בסוף שער הגלגולים, שבהם תיאר את 'היגיעה והתלאה' שערכו את עריכתם של 'שני השערים האלו הנשארים'.

עוד אמר שמואל ס"ט. לא נפלא מעיני כל הקורא בספר הזה את כל היגיעה והתלאה אשר מצאו נפשי ורוחי וגופי וכוחי, עד אשר חיברתי וסידרתי גם את שני השערים האלו הנשארים. והנני מפיל תחינתי לפני כל מי שיקרא בספר הזה שידינני לכף זכות אם ימצא בו איזה טעות בכתב או בלוחות להיות כי זקנתי ושבתתי, וגם חשכו הרואות בארובות אפילו בבתי עינים, ואף גם זאת נגוע מעונותי ומרובה ביסורין מינים ממינים שונים וחסרון כיס קשה מכולם, ובפרט מיום שנפלתי מעל הגמל אין לך יום שאין יסורין משונה מחבירו...

ויהיו דברי אלה בגזרת נח"ש בעל פה ועל הכתב ובסילוא דלא מבע דמא, על שום בר ישראל גדול וקטן אשר ירצה להעתיק מן הספר הזה או מרבוותיה אלא ברשותי וברצוני, ומכל שכן שלא יוציא אותו חוץ מרשותי ומחומותי. וזה ינהג כל ימי חיי, ואף כי אחרי מותי יכתוב הקדמתי בראש ובסוף, כדי ששום נברא לא ידינני לכף חובה לומר כי נטלתי עטרה לראשי...

הארכנו בציטוט דברי ר"ש ויטל כי הם נמצאים רק בשער הגלגולים שבעצם כתיבת ידו של ר"ש ויטל, הלא הוא כת"י 905, ולא נכללו אף לא באחד מכתבי היד הרבים שבהם נעתק שער זה. דברים אלה מסכמים יפה את מפעל חייו של ר"ש ויטל – המאמץ העצום שהשקיע בעריכה המחודשת של ספר עץ חיים והרתיעה המתמשכת מהוצאת הספר לרשות הרבים.

חמדת ישראל

אחר שסיים ר"ש ויטל לערוך את שמונה שערים שב וערך אחד משעריו. הוא מצא ששער הכוונות קשה להבנה, ועל כן הכין לו קיצור כדי שיקל על האדם לכוון על פיו. בשנת תכ"ג, עשר שנים אחר שהשלים את עריכתו של שער הכוונות, כתב קיצור לשער זה וקרא לו בשם חמדת ישראל.

הטופס הקדום ביותר של הספר כולל שני כרכים, והוא נמצא כיום בשני כתבי יד נפרדים: החלק הראשון ובו כוונות לימות החול נמצא בכת"י 914, והחלק השני ובו כוונות לשבת ולמועדים נמצא בכת"י 915. שני הכרכים דומים זה לזה בכתיבתם, בגודלם ובשערים המעוטרים שבראשיהם, וברור שמתחת ידיו של סופר אחד יצאו.

ר"ש ויטל כתב הקדמה ארוכה לספר, ובה הסביר את מעשהו.

אמר הצעיר שמואל בן לאדוני אבי הרב כמה"ר חיים ויטאל... בראותי הבלי הזמן לא נאמן, רבו והשתרגו חבילות חבילות מצוקות מציקות משיקות אשה אל אחותה... ואם אמרנו נבא עד דברי עיר וקדיש מן שמיא נחית הוא הראש הרב הגדול כמה"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה לכוין בתפילותינו כל מה שמסר ביד אבי ומורי הרב זלה"ה, לאו כל מוחא ומוחא סביל דא, ויטבע ביוין(?) ים החכמה הגדולה הזאת ויעלה חרש בידו... ולכן אמרתי אני אל לבי לזכות את עצמי ואת בני גילי... ואלקט סולת מנופה דקה מן הדקה... ואעשה כוננים מכונים בקיצור גדול מעת אשר יקום האדם ממיטתו בבקר עד אשר ישכב על מיטתו ויפקיד את רוחו ועד בכלל לעת אשר יקום בחצות הלילה להשתתף עם כנסת ישראל, ואח"כ אסדר גם כן סדר תפילות השבתות וימים טובים וימים נוראים, הכל בכל מכל כל כלול וכלול בקיצור קטן הכמות ורב האיכות...

ולכן חמדתי לקרא שם הסדר הזה חמדת ישראל, להיות הסדר הזה כולו מחמדים מרפא לנפש ושיקוי לעצמות... ותהי ראשית מלאכתו ביום חמישי ארבעה ימים לחדש טבת... משנת חמש אלפים וארבע מאות ועשרים ושלוש לבריאת עולם, בהיותי אני המסדר בן ששים וחמש שנים למולדתי.²⁹

עיון בתוכנו של הספר מלמד כי אין הוא רק קיצור של שער הכוונות שכתב ר"ח ויטל. בגוף הספר הוסיף ר"ש ויטל דברים רבים משלו בעניינין של הכוונות, ובסופו הוסיף פיוטים ותפילות רבים שחיבר בעצמו.

29 כת"י 914, דף ב ע"א-ע"ב.

בסוף שנת תכ"ג גמר ר"ש ויטל לכתוב את ספר חמדת ישראל.

ויקרא שמואל אל ה' ויאמר ברוך ה' אשר הנחני בדרך אמת וזיכני להתחיל ולגמור ספר חמדת ישראל... ויהיו צאצאי מעי יורשי ספרי עוסקים בתורה לשמה מורי הוראות בישראל. כה מעתיר אזוב בקיר לדל ולא חשיב, החותם פה יום ב' טו לאלול שנת התכ"ג...³⁰

במונקאטש תרס"א נדפס ספר חמדת ישראל, אך אין זה הספר המקורי אלא ספר שהמדפיסים שינו את תוכנו, גרעו ממנו והוסיפו עליו פסקאות רבות. הם גם שינו את צורתו והוסיפו את נוסח התפילה בראשי העמודים, וכך היה חמדת ישראל מקיצור שער הכוונות לסידור תפילה.

חמדת ישראל הוא הקיצור היחיד שנעשה לאחד משערי ספר עץ חיים שכתב ר"ח ויטל או לאחד משמונת השערים שערך ר"ש ויטל. ראוי הספר, על פי כתבי היד שלו ולא על פי הדפוס, לבחינה מדוקדקת שתלמד על דרכו של ר"ש ויטל בעריכת קיצור לשער הכוונות.

[914] כת"י בודפשט, בהמ"ל 87, ס' 47038, 157 דפים (מניין מקורי: קנב + ג1).
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[915] כת"י ניו יורק, אוסף פרטי ג' 1, צילום יוא"ב 20 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), 184 דפים (מניין מקורי: קעט [צ"ל: קפ] + ד1).
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

[916] כת"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 576, ס' 20376, דפים 9 ע"א – 191 ע"ב.
דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.

[צב] עריכת ר' נתן שפירא

חיבורים רבים בקבלת האר"י היו בידיו של ר' נתן שפירא, והוא ערכם וסידרם בספרים אחדים.³¹ ר"נ שפירא הגיע לוונציה ובידיו 'חבילות חבילות מכתבי האר"י ז"ל', כמתואר להלן סעיף צח. לפניו היו מונחים הספרים שבהם נערכו הקונטרסים שכתב ר"ח ויטל, כגון ספרי הדרושים, הכוונות והליקוטים שערכו ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, שתוארו לעיל סעיף נא. עוד היו מונחים לפניו ה'דפים מפוזרים' שנתגלו בירושלים והספרים שבהם נערכו דפים אלה בידי ר"י צמח, כמתואר לעיל סעיפים פג–פד. את כל המצוי בדפים ובספרים אלה ערך ר"נ שפירא בספרים אחדים.

ר' נתן שפירא נהג להוסיף הערות רבות מאוד בגיליונות החיבורים שהיו בידיו. רבות מהערותיו ארוכות, עד שהן יכולות להיחשב לדרושים שעומדים לעצמם. הערותיו פותחות 'נשי"א' [=נתן שפירא ירושלמי], 'מהרנ"ש', ולעתים גם 'נתן'.

30 כת"י 915, דף קלו ע"א.

31 תולדות חייו יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך עט.

עריכתו של ר"נ שפירא דומה לעריכתו של ר"מ פופרש, בן זמנו ובן מקומו, אך גם שונה ממנה. שניהם החלו לערוך את כתבי האר"י בארץ ישראל וסיימו את מלאכתם בגולה: ר' מאיר פופרש סיים את עריכתו בפולין, ור' נתן שפירא באיטליה. עובדה זו נתנה אותותיה במקומות שבהם נעתקו ונפוצו עריכותיהם: רוב ההעתקות של ספרי ר"מ פופרש נעשו בפולין, ורוב ההעתקות של ספרי ר"נ שפירא נעשו באיטליה.

השלמות לתולדות אדם (מבוא שערים)

ספר תולדות אדם (מבוא שערים) נערך בידי ר' יעקב צמח. הספר לא נמצא שלם, ור"י צמח העיר על החלקים החסרים בו, כמתואר לעיל סעיף פו. פרקים אחדים מן הספר העתיק ר' נתן שפירא בכת"י 917, ועוד הוסיף עליהם פרקים מכתבי ר' חיים ויטל כדי להשלים את החלקים החסרים בו.

מכת"י 917 נטל ר"נ שפירא פרקים אחדים לספר עץ החיים, שבו הוא עתיד לערוך מחדש את ספר תולדות אדם, כמתואר בהמשך סעיף זה.

נרשום את תוכנו של כת"י 917, ונשווה את פרקיו הן אל פרקי ספר תולדות אדם שערך ר"י צמח הן אל פרקי ספר עץ החיים שר"נ שפירא עתיד לערוך.

א. 'החלק השני בפרצוף אריך אנפין ונחלק לעשרים פרקים' (דפים קז ע"א – קיד ע"ב). רק י"ג פרקים נעתקו כאן, והם נמצאים גם בספרו של ר"י צמח.³²

ב. 'שער אבא ואימא. חלק שמיני. פרק ראשון שביעי – פרק שלשה עשר' (דפים קטז ע"א – קכ ע"ב).³³ פרקים אלו אינם בספרו של ר"י צמח, והם באים להשלים את השער הרביעי החסר בו. על חסרונו של שער זה העיר ר"י צמח בספרו, כמובא לעיל עמ' 622, ואת החסר ביקש ר"נ שפירא להשלים. ואכן, בעריכתו של ר"נ שפירא לספר מבוא שערים, הנקראת עץ החיים, שולבו פרקים אלו במקומם, כמתואר להלן עמ' 703.

ג. 'שער זעיר אנפין. חלק תשיעי' (דף קכא ע"א). פרק זה איננו בספרו של ר"י צמח, וגם מספר עץ החיים בעריכתו של ר' נתן שפירא הוא נעדר.

ד. 'שער הקליפות חלק שני ונחלק לששה פרקים' (דפים קכב ע"א – קכד ע"ב). בסוף: 'עד כאן מצאתי ממהדורא בתראה הנקראת מבוא השערים כנודע בהקדמה'. פרקים אלו נמצאים הן בספרו של ר"י צמח הן בעריכתו של ר"נ שפירא.³⁴

ה. 'שער הקליפות' (דפים קכה ע"א – קכז ע"א). שער זה איננו בספרו של ר"י צמח, ור"נ שפירא הוסיפו כאן. ואכן, בספר עץ החיים בעריכתו של ר"נ שפירא שולב שער זה במקומו, כת"י 918, דפים 169 ע"א – 172 ע"א.³⁵

32 פרקים אלו נמצאים בדפוס 1111, דפים כא ע"ב – כח ע"ד.

33 המחיקה והתיקון נמצאים בכתב היד.

34 פרקים אלו נמצאים בדפוס 1111, דפים נו ע"ג – נח ע"ד.

35 פרקים אלו נמצאים שם, דפים נח ע"ד – ס ע"ב, ובראשם הכותרת: 'שער קליפת נגה מהדורא בתרא'.

[917] כת"י ציריך, הספרייה המרכזית Heid. 90, ס' 10375, דפים קז ע"א – קכו ע"א.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר' נתן שפירא.
כתיבת בעלים: 'נתנאל פואה' (דף 2 ע"א).

עץ החיים

תיארנו, לעיל סעיף פו, כיצד ערך ר' יעקב צמח וסידר את ספר תולדות אדם. כשמונה שנים לאחר מכן נטל ר' נתן שפירא את הספר וערכו שנית. בשנת תט"ו, בירושלים, ערך ר"ג שפירא את ספר תולדות אדם, וקרא לו שם חדש – עץ החיים.
הספר בעריכתו של ר"ג שפירא נמצא בכת"י 918. בתחילתו נמצא שער בעצם כתיבת ידו של ר"ג שפירא.

ספר עץ החיים כשמו כן הוא, כי עץ חיים הוא למחזיקים בו, ובו חכמת סופרים תורה, וירא חטא ימצאו בו גנוי המלך מלכו של עולם, והאמת תהיה נהדרת, בהבין בו רזין עילאין של עתיק יומין וסבין דסבין. נכתב פה ירושלם ע"ה תוב"ב, ונשלם בסדר כי הוא חייך וארך ימך, שנת ארץ הקידו' שיה' [=תט"ו] לפ"ק. נאם נתן שפירא הירושלמי.

אחרי ר"ג שפירא הלך ר' בנימין הכהן, ואף הוא קרא לספר בשם 'עץ החיים', כמובא להלן סעיף צו.

ספר תולדות אדם (מבוא שערים) לא נמצא שלם, ור' יעקב צמח העיר על החלקים החסרים בו, כמתואר לעיל סעיף פו. בעריכתו השתדל ר' נתן שפירא להשלים את החלקים החסרים, והוא הוסיף לספר דרושים אחדים מספרים אחרים שכתב ר"ח ויטל. השלמות אחדות לספר העתיק ר"ג שפירא בכת"י 917, כמתואר בשורות הקודמות, ועליהן הוסיף עוד בכת"י 918 כהנה וכהנה.

א. ר"י צמח העיר על הפרקים החסרים בסוף שער ג, חלק ב. במקום זה, כת"י 918, דפים 71 ע"א – 72 ע"ב, הוסיף ר"ג שפירא בעצם כתיבת ידו ארבעה פרקים (יד-יז). בסופם כתב: 'עד כאן מצאתי מדרוש תלת עלמין מכתבת ידי הרח"ו זלה"ה'.
גם ר' מאיר פופרש השלים את הפרקים החסרים במקום זה בדרוש תלת עלמין, כמתואר לעיל סעיף פז.³⁶

ב. ר"י צמח העיר על החלקים החסרים בתחילת שער ד. במקום זה, כת"י 918, דפים 77 ע"א – 84 ע"א, נוספו שמונה פרקים (ז-יד), ובראשם נכתב: 'שער אבא ואימא חלק שמיני'.³⁷
פרק יד נוסף בעצם כתיבת ידו של ר"ג שפירא. פרקים ז-יג נלקחו מן ההשלמות שהעתיק ר"ג שפירא בכת"י 917, כמתואר לעיל עמ' 702.

36 פרקים אלו נמצאים שם, דפים כח ע"ד – לא ע"ג.

37 מכאן נעתקו פרקים אלו, בכתיבה מאוחרת, חזרה אל כתב היד המקורי של הספר, כת"י 757, דפים 48-57. פרקים אלו נרפסו ברפוס 1111, דפים לא ע"ד – לה ע"ב, ובראשם הכותרת: 'זה נמצא משער רביעי'.

ג. ר"י צמח העיר על החלקים החסרים בסוף שער ה. במקום זה, כת"י 918, דפים 113 ע"א – 137 ע"ב, הוסיף ר"נ שפירא שער אחד מספר קהילת יעקב, שתואר לעיל סעיף פד. הוא מחק את המניין המקורי של הפרקים וכתב תמורתו מניין חדש: 'ש"ה ח"ג פ"א', וכן הלאה לפי מספר הפרקים. המניין החדש עשוי על פי חלוקתו ועל פי מניין פרקיו של ספר עץ החיים ('תולדות אדם'), וכך שילב ר"נ שפירא את הפרקים הנוספים על ידו בתוך המבנה המקורי של הספר.³⁸

ר"נ שפירא הוסיף גם הערות על הספר בדפים 50 ע"א, 87 ע"א – 92 ע"ב, 145 ע"א, 146 ע"א, ובדפים רבים נוספים.

על פי עריכתו של ר"נ שפירא נעתק הספר בבית מדרשו של ר' משה זכות, כמתואר להלן סעיף צו. על פי אחד מכתבי יד אלה נדפס הספר בדפוס 1003, והשלמות אחדות של ר' נתן שפירא נכללו בו. ההשלמה הראשונה שנרשמה לעיל נדפסה בו בדפים נח ע"ג – סג ע"ב. ההשלמה השנייה נדפסה בו בדפים סג ע"ב – עא ע"א. פרקיה נמנו מחדש א-ז, ובראשה נדפס: 'שער או"א שער ד' ח"א'. ההשלמה השלישית לא נדפסה. הספר, עם השלמותיו של ר' נתן שפירא, נערך פעם נוספת בידי ר' שלמה מולכו, כמתואר להלן סעיף קד.

[918] כת"י אוקספורד, בודלי 1675, ס' 17416, 172 דפים.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

שער, ודושים אחדים והערות מאת ר' נתן שפירא בעצם כתיבת ידו.

[919] כת"י אוקספורד, בודלי 2167, ס' 19981, דפים 24 ע"א – 58 ע"ב.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
הערה מאת ר' נתן שפירא בעצם כתיבת ידו (דף 50 ע"א).

מאורות נתן

ר' נתן שפירא סידר ספר כוונות לכל ימות השנה, וקרא לו בשם 'מאורות נתן'. בספר זה כינס כוונות שכתבו ר"ח ויטל ושאר תלמידי האר"י. בהקדמתו לספר תיאר ר"נ שפירא את דרך עריכתו ואת הסיבות שהניעוהו לגשת לעבודתו.

ובראותי אני הצעיר נתן שפירא ירושלמי... היושב פה בעיר הקודש ירושלים, אשר הניעני דרך המניע הראשון גודל מעלת דרך הכוונה בתפילה... חשקה נפשי בגדולות ונפלאות ממני... ולקטתי הכוונות הנמצאות בידינו מהרב הגדול כי קדוש הוא כמוהר"ר יצחק לוריא אשכנזי... ונודעו אלינו הכוונות הנז' על ידי כתיבת איש האלהים קדוש כמוהר"ר חיים ויטאל זלה"ה אשר קבל מרבו הרב הנז' וכן משאר תלמידי האר"י ז"ל ה"ה.

38 פירוש מלא של הפרקים שהוסיף ר' נתן שפירא ומקורם בספר קהילת יעקב רשמתי בספרי בנין אריאל (לעיל הערה 14), עמ' נא-נב.

ובראותי הכוונות הנמצאות בידינו מפוזרים אחד הנה ואחד הנה, ודברי שאר התלמידים הם מעורבים עם דברי הרח"ו ז"ל ה"ה, אשר לא ניכר בין המאור הגדול למאורות הקטנים, ואפי' ענין א' של הרח"ו בעצמו הוא מפוזר ומפורד בתוך הספרים ובדרך ארוכה יקוץ הנפש המכוון בצאתו מן עיקרי הכוונה, לכן לזכות הרבים גם לתועלת נפשי האומללה לקטתי וחברתי זה הספר הנותן אמרי שפר. וקראתי שמו בישראל מאורות נתן, להיות תהלות ה' מדבר בכוונת התפילות ולא זולת, ולהיות עיקר הכוונה להמשיך האורות מרזא דאין סוף שגי' אור עד למטה בעולמות אבי"ע...³⁹

ר"ג שפירא ערך וסידר את הכוונות כיוון שהספרים המונחים לפניו אינם מסודרים: 'מפוזרים אחד הנה ואחד הנה', 'מפוזר ומפורד'. בלשון דומה מאוד אחזו ר' אברהם אזולאי, לעיל סעיף נד, ור' מאיר פופרש, לעיל סעיף פח, בבואם להסביר מדוע נטלו את כתבי האר"י וערכו אותם מחדש.

מאורות נתן נערך ונסדר בירושלים, כפי שכתב ר"ג שפירא בראש הקדמתו לספר. מכאן עולה כי עריכתו של מאורות נתן נשלמה לפני סוף שנת ת"ז.

העתקה שלמה של מאורות נתן נמצאת בכת"י 920. כתב היד היה לפני ר' עזריאל מקרוטושין, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו. על פי כתב יד זה העתיק ר' עזריאל את ספר מאורות נתן בכת"י 925.⁴⁰ עותק שלם של מאורות נתן נמצא בכת"י 921. ר' שמואל דוד אוטולינגו העתיקו בשנים תמ"ב–תמ"ג. שערם אחדים בספר, ואנו נעתיק את הראשון שבהם.

ספר מאורות נתן הוא שפר ספר הכוונות של האר"י זלה"ה עם הגהות נחמדות מהרב האלהי המקובל הגדול מוהר"ר נתן שפירא, והוא החלק הראשון והשני הכולל תפלת ימי החול... ידי עשתה אותו הצעיר שמואל דוד בכמ"ר יחיאל אוטולינגו פה אקוי סיון התמ"ב ליצירה.

מאורות נתן נעתיק בשלמותו, בכתיבה אשכנזית, בכת"י 1099. עותק זה היה בידי של ר' שלום שרעבי (הרש"ש), והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו, כמתואר להלן סעיף קג.

ספר מאורות נתן לא נדפס בשלמותו. ספר פרי עץ חיים שנדפס בדפוס 926 אינו הספר שערך ר' מאיר פופרש, כמתואר לעיל סעיף פח, אלא ספר מאורות נתן בשינוי עריכה גדולים. עניינו של דפוס 926 טעון חקירה מדוקדקת, אך לא נוכל לעשותה כאן. החלק השני של מאורות נתן, שבו הכוונות לשבת ולמועדים, נדפס בדפוס 927 בשם 'מחברת הקודש'.

39 כת"י 921, דף ב ע"א.

40 צמדי כתבי היד שהכין ר' עזריאל מקרוטושין יתוארו להלן סעיף קא.

בכתבי יד אחדים, כולם בכתובה אשכנזית, נעתק החלק הראשון של מאורות נתן בעריכה שונה מעריכתו המקורית. עריכה זו תואר להלן סעיף צח.

[920] כת"י אוקספורד, בודלי 1850, ס' 18444 + 18447 + 18445 + 18446 (!), 254 + 200 + 116 + 117 דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית. הערות מאת ר' עזריאל מקרוטשין בעצם כתיבת ידו.

[921] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1593, ס' 10691, 326 דפים. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית. עם 'קול הרמ"ז' ו'קול הר"ב' [=ר'] בנימין הכהן]. כתיבת ידו של ר' שמואל דוד אוטולינגו.

[922] כת"י לונדון, מונטיפיורי 331 + 332, ס' 5275 + 5276, 311 + 159 דפים. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[923] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 1996 □8, ס' 152 B, 152 + 128 + 252 דפים. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[924] כת"י סנט פטרבורג, האקדמיה הרוסית 56 C, ס' 69221, 310 דפים. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

[925] כת"י אוקספורד, בודלי 1851, ס' 18448 + 18449 + 18451 + 18450, 325 + 237 + 160 + 155 דפים. דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית. כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטשין.

[926] דפוס, פרי עץ חיים, קארעץ תקמ"ב, [2] + קיח דפים.

[927] דפוס, מחברת הקודש, קארעץ תקמ"ג, א + קנב דפים.

תורת נתן, עריכה ראשונה

ספר תורת נתן, בעריכתו הראשונה, הוא אוסף של פירושים ודרושים שכתב ר' נתן שפירא. הספר כולל פירושים על פסוקי התורה, על מאמרי הזוהר ועל הגדה של פסח, וכן דרושים שונים. עוד כלל ר"נ שפירא בספר פירושים שכתבו האר"י ותלמידיו: בראש הספר העמיד את הפירושים שכתב האר"י עצמו על התחלת הזוהר, שתוארו לעיל סעיף יג, ואליהם צירף פירושים שונים שנעתקו בכת"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 M 6862 (ס' 16471).⁴¹

חלק מתורת נתן נמצא בכת"י 928, בכתבת ידו של ר"נ שפירא. חלקים נוספים של הספר נעתקו בכת"י 929, שבגיליונותיו הוסיף ר"נ שפירא הערות והגהות בכתבת ידו. כאן נמצא פירוש לספר הזוהר פרשת תזריע ואילך, המורכב משלושה פירושים: 'הרח"ו', 'הרמ"ק' ו'תורת

41 כתב היד היה בידיו של ר"נ שפירא, והוא הוסיף בו שורות אחדות בעצם כתיבת ידו. אחדות משורות אלו ציטטנו לעיל כת"י 111, כת"י 122, כת"י 182, כת"י 197, כת"י 200.

נתן. בתחילת פירוש 'הרמ"ק' הוסיף ר"נ שפירא: 'כל הפירוש הזה אינו צריך להדפיס' (דף כב ע"ב), ובסופו כתב: 'ע"כ אינו צריך להדפיס' (דף מט ע"ב). עוד הוסיף ר"נ שפירא כותרות בכתיבת ידו: 'ע"כ מצאתי כתוב מהרב מוהר"ר נתן שפירא הירושלמי נר"ו' (דף קד ע"ב), 'מהרב מוהר"ר נשי"א [=נתן שפירא ירושלמי] נר"ו' (דף קה ע"א), 'ע"כ מהרב מוהר"ר נשי"א נר"ו' (דף קז ע"ב). בסוף כתב היד נכתבו דרושים מאת ר"נ שפירא: 'אלו הדרושים שייכים בס' אוצרות חיים והם ממורי הרב נשי"א נר"ו' (דף רכו ע"א). דרושים אלה שולבו בספרי אוצרות חיים שנעתקו בבתי המדרש של ר' משה זכות ושל ר' בנימין הכהן, כמתואר להלן סעיף צה. עותק נוסף של הספר נמצא בכת"י 930, בכתיבת ידו של ר' דוד סונינו.⁴² בדף 43 ע"ב כתב: 'הד"ס ברשות שמים וברשות הקדוש מורי נשי"א זלה"ה...'. עוד הוסיף הערות על הספר, כגון בדפים 24 ע"ב, 34 ע"ב, 35 ע"א.

העתקה נוספת של הספר נעשתה בידי ר' שמואל דוד אוטולינגו בכת"י 931. בסופו ציין המעתיק את שמו וזמנו: 'ליל א' של חנוכה התמ"ג ליצירה הצעיר שמואל דוד אוטולינגו כותב'.

[928] כת"י אמשטרדם, עץ חיים 25 B 47, ס' 38566 (CD 22), [169] דפים.

דוד שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

כתיבת ידו של ר' נתן שפירא.

[929] כת"י קמברידג' (ארה"ב), אוניברסיטת הרוורד Heb. 20, ס' 34428, דפים א–רכט.

דוד שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

הערות והגהות מאת ר' נתן שפירא בעצם כתיבת ידו.

[930] כת"י מנטובה, הקהילה 128, ס' 2255 + 2256, 195 + 198 דפים.

דוד שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

הערות 'הד"ס [=דוד סונינו]'.

[931] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 1960 8 □ (לשעבר ליורנו, תלמוד תורה 92), ס' B 758, 236 + 64 דפים.

דוד שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

כתיבת ידו של ר' שמואל דוד אוטולינגו.

תורת נתן, עריכה שנייה

ספר תורת נתן, בעריכתו הראשונה, כלל פירושים רבים ושונים. מכל אלה נטלה העריכה השנייה רק את הפירושים על ספר הזוהר וסידרה אותם על פי סדרו של הזוהר. בסופה נכתב: 'תם ונשלם כל שמצאתי בענין הפרשיות בספר תורת נתן'.

עותק של תורת נתן בעריכה זו נמצא בכת"י 932. כתב יד זה היה בידיו של ר' עזריאל מקרוטושין, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו. על פי כתב יד זה העתיק ר' עזריאל מקרוטושין את הספר כולו בכת"י 935.⁴³

42 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך צו.

43 צמדי כתבי היד שהכין ר' עזריאל מקרוטושין יתוארו להלן סעיף קא.

- [932] כת"י אוקספורד, בודלי 1845, ס' 18440, שלט דפים. דור שלישי. שלהי המאה הי"ז. כתיבה איטלקית. הערות מאת ר' עזריאל מקרוטושין בעצם כתיבת ידו.
- [933] כת"י ליוורנו, תלמוד תורה 91, ס' 12530, 177 דפים. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
- [934] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1676, ס' 10774, 367 דפים. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
- [935] כת"י אוקספורד, בודלי 1843 + 1844, ס' 18438 + 18439, 170 + 220 דפים. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. בסוף הכרך הראשון: 'ע"י הכותב... עזריאל בלא"א הר"ר שמואל זצ"ל... מקראטשין'. כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטושין.

תורת נתן, עריכות נוספות

עריכות נוספות נעשו לספר תורת נתן.

א. ספר תורת נתן ובו ליקוטים שונים נמצא בכת"י 936. בראשו נכתבה כותרת זו: 'ליקוטים שמצאתי בספר תורת נתן מפוזרים אחת הנה ואחת הנה, ואני הצעיר הכותב אספתי אותם ועשיתי מהם עומר אחד'. בסופו: 'נשלם ביום ה' ל"ה למב"י [=למנחם בני ישראל, כ' באייר] בשנת תס"ה ע"י הכותב עזריאל בלא"א הר"ר שמואל... מקראטשין'.

עוֹתָק נוסף של הספר נמצא בכת"י 937, ובשער נכתב: 'ליקוטים מספר תורת נתן על איזה מסכתת (!) מהש"ס על פי הסוד ושאר ליקוטים'.

ב. ספר תורת נתן ובו פירושים על התורה, מסודרים על פי סדר פרשיות השבוע, נדפס בדפוס 938.

- [936] כת"י אוקספורד, בודלי 1846, ס' 18441, 40 דפים. דור שלישי. המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית. כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטושין.
- [937] כת"י אוקספורד, בודלי 1847, ס' 18442, דפים א ע"א – קח ע"א. דור שלישי. המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית. כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטושין.
- [938] דפוס, לעמבערג תרמ"ד, נב דפים.

ספר הגלגולים

ספר הגלגולים, ובו שבעים ושלושה פרקים, נעתק בכת"י 940. בגיליונות הספר נכתבו הערותיהם של ר' נתן שפירא ושל תלמידו ר' דוד סונינו (הד"ס), ומהן אנו למדים כי ר' נתן שפירא הוא עורכו של הספר.

ספר הגלגולים שבכת"י 940 מיוסד על שער הגלגולים שבסוף ספר קהילת יעקב שערך ר' יעקב צמח, כמתואר לעיל סעיף פד. בראש ספר הגלגולים בעריכתו של ר"נ שפירא נכתב: 'דרושי הנשמות והגלגולים והעיבור והיבוס וכמה פרטים'. כותרת זו נמצאת גם בתחילת פרק א שבשער הגלגולים הנזכר. שער זה בנוי משני חלקים: שלושים ושישה פרקים שר"י צמח מצא לפניו, ושנים עשר פרקים שר"י צמח הוסיף ממקורות שונים. ר"נ שפירא חש בהבדל שבין שני חלקי השער, ואחר שהעתיק את לו הפרקים הראשונים העיר: 'ע"כ נמצא מכתבת ידי הרח"ו זלה"ה ממה שכתב במהדורא בתרא, ולא זכינו לתשלומי'. על שלושים ושישה פרקים אלו הוסיף ר"נ שפירא דרושים וליקוטים ממקורות שונים, ואותם ערך בשלושים ושבעה פרקים מסודרים ומנויים. כך עלה מניין פרקיו של ספר הגלגולים שבעריכתו של ר"נ שפירא לשבעים ושלושה.⁴⁴

עותק שלם של הספר הוכן בידי ר' שמואל דוד אוטולינגו, כמתואר להלן סעיף צו.

עותק נוסף של הספר נמצא בכת"י 941. כתב היד היה בידי של החיד"א, ובראשו כתב זמנו ומקומו: 'בחסד עליון זכני לספר הקדוש הזה... פה ליורנו יע"א א"ך מנחם ש' ישמח ישראל' [=תקמ"א] לפ"ק אני הצעיר חיים יוסף דוד אזולאי (חתימה מסולסלת) (דף א ע"א).⁴⁵ החיד"א השגיח בייחודו של הספר, ובדף המגן השתדל לברר את עניינו.

מי שסידר הס' הזה לא ידעתי כעת בבירור מי מקדושים. אך ראיתי ס' הגלגולים שנדפס בפפ"ד ש' תמ"ד על ידי הרב דוד גרין הוט והנה הוא סדר הזה, ושם נדפס עד פ' ל"ו עם ליקוטים בסוף, ושם כתוב שהוא נוף ד' מנוף ע"ח שחיבר מהרח"ו ז"ל. ואם האמת כן שהוא נוף ד' מנע"ח א"כ נודע שהמסדר הרב מהר"ם פאפירש כ"ץ ז"ל, שהוא סידר הכל וקרא שמות דרך עץ החיים להקדמות, פרי עץ החיים לכוננות, נוף ע"ח למצות ופ' וגלגולים וכו'. ומ"ש בדפוס הגז' שחיבר מהרח"ו ז"ל לא ידע שרשי הענינים. וא"כ ס' זה יקר מאד כי ודאי ה' הרמ"פ סידר כאן גם ממ"ב [=מהדורה בתרא] שלא היתה למהר"ש ויטאל ז"ל. ודברי אמת ניכרין שהוא סדר יפה ונחמד. פי המדבר החיד"א ס"ט.⁴⁶

ספר הגלגולים בעריכתו של ר"נ שפירא נדפס בדפוס 942.

[939] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית 807, ס' 5652, דפים 1 ע"א – 139 ע"ב. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית. הערות מאת ר' נתן שפירא, מאת ר' משה זכות ומאת ר' בנימין הכהן. ציוני דפים לטופס של ר' משה זכות.

44 גם ר' מאיר פופרש ערך ספר גלגולים, כחלק מספר נוף עץ חיים, אלא שהוא הלך בדרך שונה מדרכו של ר"נ שפירא, כמתואר לעיל סעיף פח.

45 על ספרייתו של החיד"א ועל מכירת חלקים ממנה, ובכללם כתב יד זה, כתב מ' בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, עמ' פד, הערה 30.

46 קיצור דברים אלה כתב החיד"א בשם הגדולים, מערכת ספרים, ערך גלגולים.

[940] כת"י אוקספורד, בודלי 1745, ס' 17776, דפים א' ע"א – דג ע"א, שנו ע"א – שסו ע"א. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית. הערות מאת ר' משה זכות, מאת ר' בנימין הכהן ומאת 'הד"ס [=דוד סונינו]'. ציוני דפים לטופס של ר' משה זכות.

[941] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית 806, ס' 5442, דפים א–קח. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. ציוני דפים לטופס של ר' משה זכות. כתיבת בעלים והערות מאת ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) בעצם כתיבת ידו.

[942] דפוס, ספר הגלגולים, פרמישלא תרל"ה, [2] + צט + [1] דפים.

'קונטרס שמצא הגאון הנשי"א'

קונטרס בכתיבת ידו של ר' נתן שפירא נמצא בכת"י 106. בראשו כתב ר"נ שפירא: 'דף א' שמצאתי מכתבת ידי הרח"ו זלה"ה'. בכתיב יד אחרים נקרא דף זה בשם 'קונטרס שמצא הגאון הנשי"א [=נתן שפירא ירושלמי]'. קונטרס זה הוא אוסף של הערות ושל קושיות שכתב ר"ח ויטל על הדרושים ששמע מהאר"י, והוא תואר לעיל סעיף כא.

לחם מן השמים

ספר לחם מן השמים, שהוא קיצורו של ספר נגיד ומצוה, תואר לעיל סעיף צ. ספר זה נערך פעם נוספת, ואף עריכה זו נקראת בשם 'לחם מן השמים'. בראשה נכתבה הקדמה ארוכה, וממנה נצטט על פי כת"י 943.

ספר לחם מן השמים. זה הספר בא לידי זה כמה ימים ובעיוני בו מצאתי מלא טעויות ושבושים דברים אשר לא כן, אמרתי אני בלבי אלכה נא ואראה אם אמת היה הדבר, ומצאתי כי האריך במקום שאמרו לקצר וקצר במקום שאמרו להאריך. וביען שהיה אצלי ספר הכוונות תקנתי אותו עד מקום שידי מגעת, והארכתי וקצרת כפי צורך המקום וכפי צורך הענין עד שכמעט לא נשארו שום חסור או יתור. ועוד הוספתי הרבה דברים ממה שהיה מקודם כדי לזכות את הרבים, ובזה יהיה קטן הכמות ורב האיכות כלול מכל המנהגי' שהיה נוהג הגאון המופלג המקובל האלקי כמוהר"ר יצחק לוריא זלה"ה בענין התפלות. וגם קצת מהם כתבתים עם הכוונה הצריכה כדי שיכול אותה התפלה לעלות למעלה למעלה שבזה הקב"ה מתפאר עם פמיליא דיליה כנז' בזוהר פ' פקודי דף רס"ב.

עריכה זו של הספר ארוכה בהרבה מעריכתו הראשונה. בגיליונותיה נמצאות הערות רבות הפותחות 'נתן' ו'נלעד'ן'. הערות אחדות כתובות בגוף ראשון: 'נתן נלעד'ד הטעם הוא שאין הקליפה וכו' כנז' בארוכה בסה"כ ואני בחרתי הקיצור' (דף 69 ע"ב). בתוך החיבור נוספו דברים מתוך ספרי ר"נ שפירא, כגון: 'במצת שמורים דף ג ע"ב כך כתוב' (דף 70 ע"א). מכל אלה ברור שעריכה זו של ספר לחם מן השמים יצאה מתחת ידיו של ר"נ שפירא.

[943] כת"י מוסקבה, גינצבורג 160, ס' 6840, דפים 67–114. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[944] כת"י מנטובה, הקהילה 143, ס' 2271, 64 דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[945] דפוס, לחם מן השמים, מונקאטש תרס"ה, [1] + מב דפים.

הערות

ר' נתן שפירא הוסיף הערות רבות בגיליונותיהם של החיבורים שר' יעקב צמח ערך בירושלים, המתוארים לעיל סעיפים פג–פה. מחיבורים אלו נטלו המעתיקים את הערותיו והוסיפו אותן בגיליונותיו של ספר דרך עץ חיים שערך ר' מאיר פופרש, המתואר לעיל סעיף פח. ר' משה קורדובירו כתב פירוש על סבא דמשפטים, והאר"י הוסיף עליו את הערותיו ואת השגותיו. על כל אלה הוסיף ר"נ שפירא הערות רבות משלו, כמתואר לעיל סעיף יד.

[צג] עריכת ר' משה ויטל

ר' משה ויטל, בנו של ר' שמואל ויטל, המשיך במעשה אבותיו – העתקה ועריכה של כתבי האר"י.⁴⁷ תחילה העתיק את כל שמונת השערים שערך אביו, שתוארו לעיל סעיף צא. שלושה מהם – ההקדמות, הכוונות והגלגולים – נמצאים לפנינו בכתיבת ידו. אחר נטל את יומן המאורעות שכתב סבו ר"ח ויטל וערכו בספר שנקרא לאחר מכן בשם 'ספר החזיונות'.

שער ההקדמות

ר' משה ויטל העתיק את שער ההקדמות במצרים בשנת תכ"ח, תשע עשרה שנים אחרי שהשלים אביו את עריכתו. השער נמצא בכת"י 946, ובסופו כתב ר"מ ויטל את שמו, מקומו וזמנו.

ואני הצעיר הפעוט, הכותב שנית, השלמתי הספר הזה פה מצרים יום ה' ששה ימים לחדש שבט שנת כל הכתוב"ב [=תכ"ח] לחיים,⁴⁸ אשאלה מהאל יתברך ויתעלה... שיפתח לבי בתלמוד תורתו... נאם הצעיר ומטולטל מארצי, שואף לחסד אל, יזל כטל, כי יפול לא יוטל, משה ויטאל.⁴⁹

חשיבות גדולה נודעת לשער ההקדמות שהעתיק ר"מ ויטל. שבעה משמונת השערים שסידר ר' שמואל ויטל נמצאים לפנינו בעצם כתיבת ידו, כמתואר לעיל סעיף צא. הטופס המקורי של השער הראשון, הוא שער ההקדמות, לא נמצא לפנינו, והעתקת בנו ר' משה משלימה את

47 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך פו.

48 ו' בשבט חל ביום חמישי רק בשנת תכ"ח, ולא בשנת תל"ג, ועל כן חייבים לחשב את 'הכתוב' לפי פרט גדול.

49 כת"י 946, דף קפד ע"א.

החסר. זהו העותק המוסמך ביותר לידיעת הנוסח המקורי של שער ההקדמות שסידר ר"ש ויטל, ובינו ובין שער ההקדמות שבדפוס קיימים שינויי נוסח ותוכן רבים. לא נוכל לרשום כאן את כולם, אלא נעיר רק על הבדל אחד שממנו נוכל ללמוד על דרכו של ר' שמואל ויטל בעריכת שער ההקדמות.

לעיל, סעיף צא, תיאורנו את מקורו של 'דרוש יקר הערך בענין הדעת' ואת הקטעים השייכים לו, שר' שמואל ויטל שילב בשער ההקדמות. קטעים אלה, ורק אלה, נמצאים בשער ההקדמות שהעתיק ר' משה ויטל, כת"י 946, דף קכה ע"א ואילך. לעומת זאת, קטעים אחרים שנמצאים בשער ההקדמות הנדפס אינם נמצאים בהעתקתו של ר' משה ויטל, ואלו הם: מ'דרוש בחינת הדעת אשר לא"א וז"א בביאור גמור נכון' (דפוס 868, דף סה ע"ד) עד סוף 'דרוש כ"ה בעינים של זו"ן' (שם, דף סז ע"א). מכאן עולה בבירור כי ר' שמואל ויטל לא כלל קטעים אלו בשער ההקדמות.

בראש השער נכתב: 'אהללה שם אלקים בשיר ואגדלנו בתורה, אשר זיכני להיות עמי ספרי הרב. נאם זעיר שם יוסף בילידו ס"ט'. ר' יוסף בילידו חי במצרים, וברשותו היו עותקים חשובים ביותר של שמונת השערים: הן ספר עץ חיים בעריכתו ובכתיבת ידו של ר"ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף יז, הן שמונת השערים בעריכתו של ר"ש ויטל ובכתיבת ידו של בנו ר"מ ויטל.

את כל אלה ראה החיד"א במצרים בשנת תקכ"ד, כפי שכתב ביומן מסעותיו.

הנה בשנת תקכ"ד בבואי מצרים... והלכתי לסי' ישראל סולם לראות כתבי מהרח"ו זצ"ל שהוא לקחם במשכון מח' יוסף בילידו על חוב נ' ריאלים, והח"ר יוסף בילידו נשבר והעני וגבאם בחובו, והם כ"י מהרח"ו זצ"ל עצמו. והלכתי שם וראיתי כל השערים כתובים מטהרת יד הקדש מהרח"ו זצ"ל, וסדר בנו מהר"ש ויטאל מכ"י בנו הר"ם ויטאל ז"ל.⁵⁰

[946] כת"י ירושלים, אוסף פרטי י' 2, תיאור יוא"ב 12 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), [ב] + קפו דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית. כתיבת ידו של ר' משה ויטל.

שער הכוונות

שער הכוונות, בעצם כתיבת ידו של ר' משה ויטל, נמצא בכת"י 947. בסופו כתב ר"מ ויטל את שמו ומקומו.

וגם אני הצעיר מכל אשר בעיר צעיר התלמידים כתבתי זה הספר של הכוונות, והעתקתי פועם אחרת. והוספתי על כתיבת אבי כי הגהתי בחוץ מקום המאמרים של הזוהר, ואל יאשימני הקורא אם נפל איזה טעות כי אני כותב במרוצה. ואשאלה מאל יתברך יזכני

50 מעגל טוב, ירושלים תרפ"א-תרצ"ד, עמ' 58-59.

להשלים כל שאר הספרים... נאם מטולטל, כי יפול לא יוטל, פה מצרים יע"א, הצעיר משה ויטאל.

ר"מ ויטל סיים את שער הכוונות בלשון דומה לזו שסיים את שער ההקדמות. בשניהם חרוז את שמו עם 'מטולטל' ועם 'כי יפול לא יוטל'.

[947] כת"י ניו יורק, הישיבה אוניברסיטה 1226, ס' 51547, 200 דפים (מניין מקורי: ד-רג).

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' משה ויטל.

שער הגלגולים

שער הגלגולים, בעריכתו של ר' משה ויטל, נמצא בכת"י 948. בסופו, דפים ק ע"ב – קא ע"א, נכתב שם העורך, וכן זמנה ומקומה של העריכה.

אתן הודאה ושבח ליוצר בראשית אשר זיכני והחייני לעת הזאת להשלים ספרי הרב הגדול זלה"ה... נאם זעירא דמן חברייא צעיר ומטולטל, כי יפול לא יוטל, שואף לחסד אל יזל כטל, ששון משה ויטאל, ביום ג' ח' ימים לח' ניסן משנת נפשינו חכת"ה [=תל"ג] לה' פה מצרים יע"א.

כשם שנהג בשער ההקדמות ובשער הכוונות נהג ר"מ ויטל גם בשער הגלגולים. את שמו ויטל חרוז עם 'מטולטל', עם 'כי יפול לא יוטל' ועם 'יזל כטל'.

סגנון כתיבתו של מעתיק כת"י 948 אינו דומה לסגנון כתיבתו של ר' משה ויטל הידוע לנו מכת"י 946 ומכת"י 947. כאן נכתב תחילה 'ששון ויטאל', ואחר נמחקה המלה ששון, ותמורתה נכתב בין השיטין 'משה'. נראה שר' ששון ויטל הוא מעתיק כתב היד, והוא העתיק גם את השורות המסיימות את שער הגלגולים בעריכתו של ר"מ ויטל.

הבאנו את הדברים שכתב ר"מ ויטל בסוף שער הגלגולים, אך רק מקצתם ולא כולם. עוד כתב שם כי בעת שהעתיק את שער הגלגולים שינה מעריכת אביו ולא העתיק את השער בשלמותו. בשורות הבאות נביא את דברי ר"מ ויטל בשלמותם ונדון במשמעותם.

[948] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8 3095, ס' B 509, קו דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

הערות מאת ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) בעצם כתיבת ידו.

הערות מאת 'אחיים' [=אמר חיים יצחק מוסאפיה] ס"ט' בעצם כתיבת ידו.

ספר המאורעות והחלומות, ספר החזיונות, שבחי ר' חיים ויטל

בשורות הקודמות תיארו את שער הגלגולים בעריכתו של ר' משה ויטל. בסופו, דף קא ע"א, הודיע ר"מ ויטל כי לא העתיק את השער כמות שהוא וכי חיסר ממנו קונטרסים אחדים.

אתן הודאה ושבח ליוצר בראשית אשר זיכני והחייני לעת הזאת להשלים ספרי הרב הגדול זלה"ה... וכתבתי הכל כאשר העתיקם אבא מארי נר"ו. אך באחרונה שנית, כי לא כתבתי פה הקונטרס הנוגע לשורש נפש זקני הרב זלה"ה, וכוונתי היתה לשם שמים, כי חיברתם הם וקונטרסים אחרים על חלומות ודברים אחרים של זקני הרב זלה"ה, ועשיתם ספר אחר בפני עצמו.

האריך ר' משה ויטל בדברים שכתב בסוף שער הגלגולים, והם מחייבים עיון וביאור. דבריו מסיימים לא רק את העתקתו של שער זה אלא את העתקתם של כל שמונת השערים שערך אביו ר' שמואל ויטל: 'אשר זיכני... להשלים ספרי הרב הגדול זלה"ה'. ר' משה ויטל ממשיך ומדגיש כי את שבעת השערים הראשונים העתיק כמות שהם, ואילו בהעתקת שער הגלגולים שינה מן הנוסח שערך אביו: 'וכתבתי הכל כאשר העתיקם אבא מארי נר"ו, אך באחרונה שנית'. ר' משה ויטל מונה את השינויים שערך בשער הגלגולים, ועל דברים אלו חזר פעם נוספת בסוף השער, דף קו ע"א.

אמר משה המעתיק. גם נכתבו ג' הקדמות אחרות אשר לא כתבתם אני בזה הספר, לעשותם ספר אחד עם כל סיפורי הרב זלה"ה וחלומות זקני זלה"ה כאשר כתבתי בסוף הספר. וכתבם פה אבא מארי כמה"ר נר"ו, ועמהם יהיו ארבעים הקדמות מקוה ישראל ארבעים סאה.

נפרש את כל דברי ר' משה ויטל.

א. ר"ח ויטל כתב את קונטרס 'שורש נשמות', כמתואר לעיל סעיף יח. ר"ש ויטל העתיק קונטרס זה בסוף שער הגלגולים שבעריכתו, כמתואר לעיל סעיף צא. ר"מ ויטל לא עשה כאביו, ובסוף שער הגלגולים שבעריכתו לא העתיק את 'הקונטרס הנוגע לשורש נפש זקני'.

ב. ר"ח ויטל כתב יומן מאורעות, כמתואר לעיל סעיף יח. היומן היה בידי של ר"מ ויטל, והוא כינה אותו בשמות אלה: 'קונטרסים אחרים על חלומות ודברים אחרים של זקני הרב זלה"ה', 'כל סיפורי הרב זלה"ה וחלומות זקני זלה"ה'.

ג. ר"מ ויטל 'חיבר' את שני הקונטרסים הללו, ועשה מהם 'ספר אחד' שהוא 'ספר אחר בפני עצמו'.

הספר שערך ר"מ ויטל נמצא בכת"י 949, בכת"י 950 ובכתבי יד נוספים. ר"מ ויטל לא העתיק את 'הקונטרס הנוגע לשורש נפש זקני' ואת 'הקונטרסים אחרים על חלומות ודברים אחרים של זקני' כמות שהם, אלא בחר מהם פסקאות אחדות וצירף אותן לספר אחד. את החלוקה המקורית של יומן המאורעות לשלושה חלקים ביטל ר"מ ויטל, ואת הספר החדש ערך וסידר ברצף אחד שבו קט"ו סעיפים.

בכת"י 949 ובכת"י 950 לא נמצא שמו המקורי של הספר. בשני כתבי יד אלה נמצאת הקדמתו של העורך, ובה תיאר את תוכנו של הספר ואת מעשה עריכתו.

אמר הצעיר משה בן החכם... כמהר"ר שמואל נר"ו בן החכם... כמהר"ר חיים ויטאל זצוק"ל, אחרי אשר זכנו ה' ית' להשלים כתיבת של השמונה חלקים עם עץ חיים מהעתקה השנית אשר העתיק מ"ו אבא מארי נר"ו, אמרתי אני אל לבי טוב לי להעתיק קונטרס א' אשר כתב מר זקני הרב זלה"ה מכל הדברים אשר אירע לו עם האר"י זלה"ה, וגם כל המעשים אשר אירע לו מיום לידתו עד עת פטירתו לחיי העוה"ב, וגם כל החלומות אשר חלם זקני הרב ז"ל, ואשר חלמו לו אחרים, כולם כתבם בקונטרס אחד וגנזם בבית גנזיו, והרב הנזכר מרוב ענותנותיה לא רצה לפרסם קונטרס הנז'... לכן אמרתי אני אל לבי טוב וישר להעלותם על ספר להגיד לעולם גדולתו אשר השיג בעוצם גדולת נשמתו...

דברי ר"מ ויטל בהקדמה זו מתאימים לכל אשר כתב בסוף שער הגלגולים בעריכתו, ואין צורך לחזור ולפרשם.

אחר ההקדמה נכתבה בכת"י 949 ובכת"י 950 כותרת זו: 'זה ספר שבחי הרב הגדול מהרח"ו זלה"ה מה שעלה בימיו עם האר"י זלה"ה וזולתו'.

•

עותק נוסף של הספר נמצא בכת"י 951, ובראשו נכתבה כותרת אחרת: 'ספר החזיונות למהרח"ו זלה"ה'.

כת"י 951 היה בידי של החיד"א. הוא חתם את שמו בראש הספר: 'חיים יוסף דוד אזולאי ס"ט, והעיד בעצם כתיבת ידו בדף יג ע"ב. גם שער הגלגולים שהעתיק ר"מ ויטל, לעיל כת"י 948, היה בידי של החיד"א. על פי שני כתבי יד אלה תיאר החיד"א את עריכתו של ר"מ ויטל.

מהר"ר שמואל ויטאל סידר שער הגלגולים סדר יפה ל"ז הקדמות, ועוד ג' הקדמות מענינים הנוגעים למהרח"ו, אשר ג' הקדמות אלה האחרונות השמיטם הרב משה ויטאל בן מהר"ש וסידרם בספר אחד עם כל חלומות ועניני מהרח"ו זצ"ל, ונקרא ס' החזיונות למהרח"ו זצ"ל.⁵¹

כאן מזכיר החיד"א כי הספר שסידר ר"מ ויטל נקרא בשם 'ספר החזיונות', ככותרת שניתנה לו בכת"י 951.

•

הספר נדפס לראשונה בדפוס 952, ובו הוא נקרא בשם 'שבחי ר' חיים ויטאל'. בשער הספר נכתב: 'הדור אתם ראו זה דבר חדש הובא מארץ הקדושה תוב"ב אשר עוד כה לא נדרשה... ועד הנה היה הספר הלז הנעשה כתוב בכתב מעשיט"א בין אנשי ארץ הקדושה'. בהקדמה לספר נכתב: 'והספר הלז הי' גניז וטמיר מן הוא והלאה בארץ הקדושה ולא נראה בקהלנו פה

51 שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך גלגולים מרבינו האר"י זצ"ל.

ולא סביבותינו שום שמץ מנהו... וכעת נתארח אצלנו איש מחכמי א"י והמצא תמצא בידו הספר היקר הזה... והעיר ה' את רוחנו ובקשנו מהאיש עובר אורח הנ"ל והזלנו זהב מכיסנו בעד הספר הזה... כי הוא ספר יקר מאוד לא יערכנו פטדת כוש אשר בכתם אופיר לא יסולה'. בדפוס זה לא נדפסה הקדמתו של ר' משה ויטל.

•

על פי כתב יד אחר נדפס הספר בדפוס 953, ובו הוא נקרא בשם 'ספר החזיונות המכונה שבחי ר' חיים וויטאל'. בשער הספר נכתב: 'נדפס מחדש... מדויק מתוך כתיבת יד של נכד מהרח"ו ז"ל'. ואכן, מעבר לשער נדפסה הקדמתו של ר' משה ויטל במלואה.

[949] כת"י קמברידג', טריניטי קולג' F 12 43, ס' 12228, כו דפים (הדף האחרון חסר). דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

[950] כת"י ירושלים, בניהו א 158, ס' 44675, 30 דפים. דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

[951] כת"י ירושלים, שוקן 11585, ס' 45428, מב דפים (מניין שני). דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

חתימה והערה מאת ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) בעצם כתיבת ידו.

[952] דפוס, שבחי ר' חיים וויטאל, אוסטרהא תקפ"ו, כו דפים.

[953] דפוס, ספר החזיונות המכונה שבחי ר' חיים וויטאל, ירושלים תרכ"ו, כח דפים.

פרק עשרים ואחד

עריכות: משנת ת"י עד שנת ת"ס – חוץ לארץ

העריכות הגדולות והמקיפות שנעשו בשנים ת'–תט"ו קבעו את צורתה האחרונה של קבלת האר"י. הספרים שייצאו מתחת ידיהם של ר' יעקב צמח, ר' מאיר פופרש ור' שמואל ויטל, חתמו את מלאכת העריכה והיו לספרי היסוד בקבלת האר"י. בספרים אלו למדו המקובלים בדורות הבאים, ועליהם הוסיפו את הערותיהם ואת חידושיהם. אחר שהשלים ר' מאיר פופרש את עריכתם של ספרי דרך, פרי ונוף עץ חיים, המשיך וכתב חיבורים נוספים בקבלת האר"י. אחדים מאלה כוללים סיכומים והערות על החיבורים שערך ר' יעקב צמח ועל החיבורים שערך הוא עצמו. הספרים שערך ר' יעקב צמח בירושלים הגיעו לאיטליה. ר' משה זכות הוסיף להם הערות רבות, ועודד את תלמידיו להעתיקם וללמוד בהם. גם תלמידו ר' בנימין הכהן הוסיף לספרים אלו את הערותיו. ספרים אלו, עם הערותיהם של ר' משה זכות ושל ר' בנימין הכהן, נעתקו שוב ושוב בידי תלמידיהם. חיבורים נוספים בקבלת האר"י נעתקו גם הם בבית מדרשו של ר' משה זכות, ונקראו בו בשמות חדשים. בשנים אלו הגיעו כתבי האר"י לראשונה גם לארצות המגרב. ר' אלישע חיים אשכנזי הביאם שמה, והוא גם ערכם מחדש. הוא נטל שניים מן הספרים שערך ר' יעקב צמח, אוצרות חיים ומבוא שערים, ואגד אותם לספר אחד כדי שסדר ההאצלה יימצא בו בשלמותו. מנהגי האר"י, שנערכו בראשונה בידי ר' יעקב צמח, נערכו שוב באשכנז והיו לשולחן ערוך האר"י. ספר זה היה לפני ר' אברהם הלוי גומבינר, והוא כלל את מנהגיו בספרו מגן אברהם. כך יצאו מנהגי האר"י מרשות הקבלה ונכנסו אל רשות ההלכה ונודעו לכול.

[צד] עריכת ר' מאיר פופרש: כוכבי אור

בשנת ת"י הגיע ר' מאיר פופרש לקראקא, ובה השלים את עריכתם של ספרי דרך, פרי ונוף עץ חיים, כמתואר לעיל סעיף פח. בשנת תי"ד היה בקושטא, ובשנת תי"ט היה שוב בירושלים.

בשנים אלו הוסיף ר"מ פופרש וכתב חיבורים אחדים שנקראו יחד בשם 'כוכבי אור'. שלושים ותשעה חיבורים, ט"ל אורות במספר, כלולים ב'כוכבי אור',¹ אך לא כולם הגיעו אלינו. אחדים מהם מיוסדים על קבלת האר"י, ואותם נתאר כאן.

קונטרס דרושים

קונטרס ובו שני דרושים בקבלת האר"י נמצא בכת"י 954. האחד, דרוש 'תיקון העולמות בתר דמיתו מלכין קדמאין', מאת אחד מתלמידי האר"י ששמו לא נודע לנו. השני, דרוש 'להבין סדר התלבשות אריך', הוא אחד מדרושי 'קודם האצילות' שכתב ר' יוסף ן' טבול, כמתואר לעיל סעיף כב.

בראשו של הקונטרס נכתב.

דרוש א' מהאר"י, מתנה בידי, מזיווי והודי, חביבי וידידי, ש"ב [=שאר בשרי] המופלג
כמהר"ר מאיר פאפרש מירושלי' תוב"ב [=ת"י] לפ"ק, פה קראקא.

ובסופו נכתב.

מצאתי כתוב דרוש זה בכתבי דקה מאד, וכמדומ' לי שהוא כתב הרב ר' חיים וויטל ז"ל.

מן הכותרת שבראש כת"י 954 עולה כי בשנת ת"י היה ר' מאיר פופרש בקראקא, וכי את קונטרס הדרושים הוא נתן במתנה לקרוביו אשר בעיר זו. כבר ראינו, לעיל סעיף פה, כי בשנת ת"ו, בהיותו בירושלים, החל ר"מ פופרש לערוך ולסדר את כתבי ר"ח ויטל בספרי דרך, פרי ונוף עץ חיים, וכי בשנת ת"י, בהיותו בקראקא, כילה את מלאכתו. מדוע עזב ר"מ פופרש את ירושלים והלך לקראקא? על שום מה גלה 'מארץ הקדושה מעיר לעיר נע ומטלטל'?

קונטרס הדרושים שבכת"י 954 פותר לנו שאלות אלו. ממנו אנו למדים כי לר"מ פופרש היו בני משפחה בקראקא, ובשנת ת"י שהה במחיצתם. נראה כי בעקבות גזירות ת"ח ות"ט נסע ר"מ פופרש לקראקא כדי לראות את שלום קרוביו ומה אירע להם, ועל כן נאלץ לעזוב את ירושלים ולסיים את עריכת ספריו בעיר מולדתו.

אחד מן הדרושים שהביא עמו ר"מ פופרש לקראקא הוא מכתבי ר"י טבול. קונטרסים רבים מכתבי ר"ח ויטל היו מצויים תחת ידו של ר"מ פופרש, אך הוא בחר לכבד את קרוביו דווקא באחד מן הדרושים שכתב ר"י טבול. האם מכאן יכולים אנו להסיק כי ר"מ פופרש ידע כי כתבי ר"ח ויטל כבר היו מצויים בקראקא, ועל כן הביא עמו דרוש שעדיין לא נודע בה – דרוש שכתב ר"י טבול?

•

1 כך כתב ר"מ פופרש בספר אור פני מלך. ספר זה היה באוסף יצחק באדהב, וממנו ציטט ג' שלום, כתבי יד בקבלה, ירושלים תר"צ, עמ' 148.

למי נתן ר' מאיר פופרש את קונטרס הדרושים שבכת"י 954? מי הוא המקובל בקראקא שהיה שאר בשור? שמו לא צוין בכת"י 954, והוא לא נודע לנו מכל מקור אחר. ידיעה נוספת על שהותו של ר' מאיר פופרש בקראקא נמצאת בידינו, וייתכן שיש בה כדי להודיע את שמו של המקובל אשר לו נתן את קונטרס הדרושים. באותן שנים שהה בקראקא גם ר' יוסף ב"ר שלמה הדרשן מפוזן.² על תלמודו בעיר זו כתב ר' יוסף בספרו יסוד יוסף.

אך קבלתי מן ש"ב [=שאר בשרי] האלוף התורני המקובל האלהי האי תנא ירושלמי הוא כמוהר"ר מייארל פאפרש זצ"ל, כשלמדתי אצלו בק"ק קראקא (העתקתי ממנו הגהות על הזוהר, ובתוכם הגה"ה על זוהר ויקהל...³

כאן מעיד ר' יוסף כי הוא שאר בשרו של ר' מאיר פופרש, וכי בהיותו בקראקא קיבל ממנו דברים בקבלה. גם בשערו של ספר יסוד יוסף נכתב על היחס בין שני מקובלים אלו: 'ספר יסוד יוסף... הדרשן הגדול עוז ומגדל... מוהר"ר יוסף בן הרב... מוהר"ר שלמה... והחסיד והעניי המקובל הגדול הרב מוהר"ר מייאר פאפרש מארץ הקדושה ש"ב אשר למד רוב קבלתו אשר שמו נודע אב חכמי קבלה בק"ק קראקא'.

שני מקובלים לפנינו, ר' יוסף ב"ר שלמה מפוזן ופלוני שלא נודע שמו. שניהם היו שארי בשרו של ר' מאיר פופרש, ושניהם קיבלו ממנו דברים בקבלה בעת שהותו בקראקא. נראה, אך אין בידינו הוכחה חותכת, כי שני מקובלים אלו חד הם, וכי ר' יוסף ב"ר שלמה מפוזן הוא המקובל שנפגש עם ר' מאיר פופרש בקראקא בשנת ת"י וקיבל ממנו את קונטרס הדרושים שבכת"י 954.⁴

[954] כת"י אוקספורד, בודלי 1706, ס' 17737, דפים 457 ע"א – 462 ע"ב.
דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

אור נר

ר' מאיר פופרש כתב ספר גלגולים על פי קבלת האר"י ושמו אור נר. הספר מסודר לפי אל"ף-בי"ת, והוא נמצא בכת"י 956. בראשו נכתבו שורות אלו.

- 2 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך פ.
- 3 יסוד יוסף, פרנקפורט דאודר תל"ט, דף [ד] ע"ב. שורות אלו צוטטו על ידי בנו ר' שלמה בספרו תואר פני שלמה, קראטאשין 1870, עמ' 54.
- 4 בדף המגן של ספר יסוד יוסף, דפוס ראשון, העיר ג' שלום: 'שאר בשרו היה ר' מאיר'ל פאפרש בקראקא, והמחבר למד אצלו לפני עליית ר' מאיר לירושלים'. דבריו אינם מתיישבים עם חשבון הזמנים שבידינו. בהקדמתו לדרך עץ חיים, כמובא לעיל תחילת סעיף פח, כתב ר"מ פופרש כי החל ללמוד קבלה בן י"ג שנים, כלומר בשנת שצ"ז. בשנת ת"ז החל ר"מ פופרש לערוך את ספר דרך עץ חיים, ובשנים שלפני כן למד קבלה אצל ר' יעקב צמח בירושלים. כיצד יכול היה ר"מ פופרש ללמד קבלה את ר' יוסף ב"ר שלמה לפני עלותו לירושלים? על כרחך לימד ר"מ פופרש את ר' יוסף ב"ר שלמה בשובו לקראקא, בשנת ת"י, ולא לפני כן.

הכוכב החמישי מס' כוכבי אור בסדר אלפא ביתא כל המגולגלים הנז' בדברי האר"י זלה"ה, ויועיל מאד לדרושי פסוקים בס"ד. ורק אור נר, כי לאור נר קטן זה יפשפש האדם בחדרים וימצא כמה סודות בגנזי תורה.

הקדמה. אמר הכותב. בראותי הצורך הגדול ופקיחות עינים הנמשך לאדם מסודות הגלגול לדרוש כמה קראי וכמה אגדות חז"ל, להבין נועם שיח סוד דבריהם כגחלי אש שהן יורדין ונקבין עד התהום, ולכן חברתי קונטרים זה וקראתי אור נר, כי נר ה' נשמת אדם, ואיך הנשמה דומה לנר הנחלק לכמה חלקים, ובא האדם בפעם א' ולא נגמר תיקונו עד שחזור ובא אותו ניצוץ הבלתי נשלם לאחר וחזור בא'...

וקצרתים בקיצור מופלג... וסדרתים בסדר אלפא ביתא להקל מעלי טורח החיפוש... כ"ד הצעיר והזעיר מאיר בן הנדיב הר"ר יאודה ליב כ"ץ זלה"ה פאפרש.

[955] כת"י רמת גן, בר אילן 1150 (לשעבר מוסאיוף 8), אוהל ש"ס 150, ס' 22836, דפים 131 ע"א – 138 ע"ב. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית. בדף 123 ע"א: 'כתבתי זה להחכם השלם והכולל המקובל כמה"ר יצחק אבאזמיל נר"ו יאיר... כה דברי הצעיר עבד הנרצע לרבנן חיים לבית הלוי ס"ט'.

[956] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 108 □4, שלום 101, ס' 48 B, דפים 85 ע"א – 87 ע"ב. דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה מזרחית. חסרים דפים אחדים.

[957] דפוס, ירושלים תשמ"ב, [14] דפים.

אור זרוע

ר' מאיר פופרש ערך את ספרי דרך, פרי ונוף עץ חיים, כמתואר לעיל סעיף פח. על ספרים אלה הוא כתב הערות רבות, ואותן כינס בספר אור זרוע.

בראש הספר, בכת"י 959, נכתבה כותרת זו.

הכוכב הששי מס' כוכבי אור מה שעיינתי ופלפלתי בג' ספרי האר"י זלה"ה דע"ח פע"ח נע"ח, ומה שהשיגה ידי יד כהה בהם קראתי אור זרוע כי הוא ספיח זריעתו של אור הגדול האר"י זלה"ה.

בהקדמתו לספר נימק ר' מאיר פופרש את כתיבתו בצורך לפתור את הסתירות שנמצאות בחיבורים הרבים וב'מהדורות' הרבות שכתבו תלמידי האר"י.

... ובהלקח ארון האלהים בסערה השמימה השאיר נובלות חכמה אחריו בגורי אר"י תלמידיו, שכל א' וא' הציב לו יד ושם בהעלות על ספר מאשר שמעו, ומפה קדוש ומורינו ורבינו זיו הדרינו כמוה"ר חיים ויטאל ז"ל תלמיד הגדול שבכלם כתב לו ג"כ מהדורות ממהדורות שונות, כאשר עיניכם תחזינה מישרים בהקדמתי לס' דרך עץ חיים ובקשת משם ומצאת... מחמת רבוי המהדורות יש שינויים וכמה סתירות וכמה ספיקות עצומות לא

נתפרשו, וכמה כללים הסותרים את דברי הרב הקדוש עצמו מכתבת ידו, ואנחנו לא נדע מה נעשה.

ולפי שאין מכיר בחסרון כבעל החסרון, ואני נעדר בידיעה יותר מכל הנערים אשר בגילי, וזה לי שבע עשרה שנה עוסק בחכמה זאת ובכל יום הקושיות מתחזקות על לבבי והשכחה גוברת קצת ישובים שישבתי... על כן קמתי ואתעודד אנכי תולעת ולא איש להעלות על ספר אשר העלה מצודת שכלי, גם בקצת קושיות שהנחתי בצ"ע, כי לעיון קלוש וחלוש כמוני הוא בלתי מושג, וקרוב לודאי שאיזה אדם אחר ישיג וישיב דבר על אופניו לכן גם את זה העליתי על ספר... כ"ד הצעיר מאיר הכהן אשכנזי.

בספר אור זרוע ציטט ר' מאיר פופרש משפטים מתוך ספר עץ חיים שראה בהיותו בדמשק בביתו של ר' שמואל ויטל:⁵ 'ועדיין חסר ביאור מילוי הא' והה' ודרוש זה לא נשלם, גם בע"ח שבדמשק לא יש יותר',⁶ 'ועוד שהרח"ו כתבו זה כאן ובמהדורא בתרא שלש פעמים, גם בע"ח שבדמשק ותו לא מדי'.⁷

בספר אור זרוע הביא ר"מ פופרש מחיבוריו של ר"י טבול ומההערות שהוסיפו עליהם ר' שמואל נ' סיד ור' ישראל בנימין. עוד ציטט ר"מ פופרש מתוך 'קונטרס אחד חבר מהר"מ די לונזאנו ז"ל, והיו ריבות בינו ובין הרב ר' אברהם מונסון זלה"ה בדבר זה, כמתואר לעיל סעיף לד.

דברים רבים מספר אור זרוע הובאו בספר מקום בינה, שלוניקי תקע"ג, דף נג ע"א ואילך, כחלק מפירוש על ספר עץ החיים. דברים אלה הובאו בשם 'א"מ', אך שם הספר אור זרוע לא נזכר עליהם.

ספר אור זרוע נדפס בדפוס 961.

[958] כת"י רמת גן, בר אילן 1150 (לשעבר מוסאיוף 8), אוהל ש"ס 150, ס' 22836, דפים 50 ע"א – 123 ע"א. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

בסופו: ע"כ נמצא מכ"י הרב המחבר עצמו. כתבתי זה להחכם השלם והכולל המקובל כמה"ר יצחק אבאזמיל נר"ו יאיר... כה דברי הצעיר עבד הנרצע לרבנן חיים לבית הלוי ס"ט.

[959] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 4 108, שלום 101, ס' 48 B, דפים 89 ע"א – 121 ע"א. דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

[960] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8 395, שלום 102, ס' 762 B, דפים 77. דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

בסופו: 'הועתק על ידי בשמחה ובטוב לבב... שנת כי יש שכ"ר [=תק"כ] לפעולתך'.

[961] דפוס, ירושלים תשמ"ו, 37 + רסא דפים.

5 דברי ר"מ פופרש על ביקורו בבית ר"ש ויטל בדמשק הובאו לעיל סעיף ד.

6 אור זרוע, שער מטי ולא מטי, פרק ה, דפוס 961, עמ' סה.

7 שם, שער הנקודים, פרק ה, דפוס 961, עמ' עב.

אור שבת

האר"י כתב זמירות לשלוש הסעודות של שבת, כמתואר לעיל סעיף יד. על זמירות אלו כתב ר' מאיר פופרש פירוש בשם אור שבת. ספר זה הוא הכוכב השביעי בספרי כוכבי אור. כבר כתב ר' ישראל סרוק פירוש על זמירות אלו, כמתואר לעיל סעיף נז. פירושו של ר"י סרוק היה לנגד עיניו של ר"מ פופרש, והוא חלק עליו בחריפות. כך כתב בהקדמתו לחיבור, הנמצאת בכת"י 962.

אמר הצעיר והזעיר מאיר הכהן... עד היום אשר הוגליתי מירושלם ת"ו לח"ל, וראיתי כי נתפשטו בח"ל כתיבות שאינם מקובלים ומתוקנים בעיני, ויש ערבוב דברי מהאחרונים בפיהם. ובפרט כי מצאתי כמה כתיבות פ"י על אלו השירים המיוחסים למהר"ר ישראל סרוק ז"ל, שהפרוש ההוא בנוי על תוהו, על נוסחאות משובשות, מלבד שהדברים מוכיחים שיש בהם כמה סתירות לדברי הרח"ו זלה"ה, מה גם שבס' עץ חיים יש נוסחאות אחרות, א"כ גם פירושם בנוי על יסודות רעועות.

ע"כ יתחמץ לבבי וכליותי אשתונן, ואחרי ההפצר מחבירי המקשיבים לקולי עלה על לבי לבאר הביאור הקטן הזה, אשר כולו מיוסד בנוסחא אמיתית מכ"י הרב זלה"ה מהקדמות שאובות מג' הכתרים הספרים המעולים שסדרתי בע"ה למוריניו הריא"ל בע"ח פע"ח נע"ח.

מדברים אלה עולה כי פירושו של ר"י סרוק לא הגיע לידינו של ר"מ פופרש בהיותו בירושלים, אלא רק לאחר שגלה ממנה והגיע לקראקא בשנת ת"י.

ר"מ פופרש חלק על פירושו של ר"י סרוק וקבע כי הוא 'בנוי על תוהו'. לעומת זאת, ר' משה מזרחי, שהיה שכנו של ר"ח ויטל בדמשק, העתיק את פירושו של ר"י סרוק, כמתואר לעיל סעיף פ, ולא חלק על דבריו.

בסוף החיבור נכתב: 'תם ונשלם הכוכב השביעי מספר הזה...'.⁹⁶²

[962] כת"י רמת גן, בר אילן 1150 (לשעבר מוסאיוף 8), אוהל ש"ס 150, ס' 22836, דפים 124 ע"א – 130 ע"א. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.

בדף 123 ע"א: 'כתבתי זה להחכם השלם והכולל המקובל כמה"ר יצחק אבאזמיל נר"ו יאיר... כה דברי הצעיר עבד הנרצע לרבנן חיים לבית הלוי ס"ט'.

[963] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 4 108 □, שלום 101, ס' 48 B, דפים 122 ע"א – 127 ע"ב. דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

[964] דפוס, אור שבת, בתוך אור זרוע, ירושלים תשמ"ו, עמודים קסז–קפז.

[965] דפוס, שבח אמרי חן, ירושלים תשמ"ז, עמודים כה–סה.

אור צח

ר' יעקב צמח ערך את ספר תולדות אדם (מבוא שערים), כמתואר לעיל סעיף פו. ר' מאיר פופרש סיכם וקיצר את תוכנו של ספר תולדות אדם, ולסיכום זה קרא בשם אור צח.

ספר מבוא שערים לא הגיע אלינו בשלמותו, כמתואר לעיל סעיף פו, ועל כן השלים ר"מ פופרש בספר אור צח את מהלך ההאצלה על פי שאר הספרים שכתב ר"ח ויטל.⁸
אור צח נעתק בכת"י 966, ובסופו נכתב: 'ע"כ העתקתי מכתיבת ידו אות ומילה במלה ולא נמצא יותר כי לקח אותו אלהים ונתבקש בשיבה של מעלה בצרור החיים'.

- [966] כת"י רמת גן, בר אילן 1150 (לשעבר מוסאיוף 8), אוהל ש"ס 150, ס' 22836, דפים א ע"א – מט ע"ב.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית.
בדף 123 ע"א: 'כתבתי זה להחכם השלם והכולל המקובל כמה"ר יצחק אבאזמיל נר"ו יאיר... כה דברי הצעיר עבד הנרצע לרבנן חיים לבית הלוי ס"ט'.
דפוס, אור צח, ירושלים תשמ"ד, 14 + קנב דפים. [967]

אור רב

אחרי ביקורו בקראקא חזר ר"מ פופרש לירושלים. בעיר זו כתב פירוש על ספר הזוהר, ושמר אור רב. בשנת ת"ט השלים ר"מ פופרש את כתיבת הפירוש על הכרך הראשון של ספר הזוהר, ובסופו התנצל על התמשכות הכתיבה וסיפר על התלאות שפקדו אותו בדרכו.

נגמר בירושלים ע"ה תוב"ב בתמוז בשנת ת"ט לפ"ק.
אמר הכותב והמחבר אל יפלא בעיני כל רואה שטרחתי כ"כ זמן, כי בשנה ראשונה עברתי מלבוב לירושלים הייתי כמו שנה וחצי בדרכי חוץ מבית, ובשנה שלישית הייתי שנה תמימה בקדחת רביעי' ורפוי ידי מלכתוב אשר כ"כ בעצלותים וכהה ידי והתעצלתי כי מתמוז משנת תט"ו עד ת"ט זה. ה' יזכנו להשלים החלק ב' וכל ספר הזוהר אמן. דברי הצעיר מאיר... פופרש.⁹

פרטים אלה מצטרפים לידיעות קודמות שהיו בידינו על תולדות חייו של ר' מאיר פופרש: בשנת ת"י היה בקראקא, ובשנת ת"ד היה בקושטא. נוסח הדברים אינו ברור כל צורכו, אך לא נוכל להשלימו כי לעת עתה אין בידינו כל מקור אחר לתולדות חייו של ר' מאיר פופרש בשנותיו האחרונות.

- [968] כת"י אוקספורד, בודלי 1751, ס' 17782, 345 דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
בסופו: 'אני הקטן אהרן זעליג משולח העתקתי בידי החלושה היו' יו' ו' יד לירח מנחם דהאי שתא התס"ו לפ"ק בירושלים עה"ק תוב"ב'.

- [969] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 108 □4, שלום 101, ס' 48 B, דפים 128 ע"א – 135 ע"ב.
דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

8 על כך כתב א"צ סופר בהקדמתו לספר אור צח, ירושלים תשמ"ד, עמ' 12–13.
9 כת"י 968, דף 242 ע"א.

[צה] עריכות ר' משה זכות ותלמידיו (א)

חיבורים רבים בקבלת האר"י הגיעו אל ר' משה זכות בוונציה.¹⁰ סופריו העתיקו את החיבורים הללו, ובגיליונותיהם הוסיף ר"מ זכות הערות רבות. אחדים מחיבורים אלה נקראו בשמות חדשים, ובסופם נוספו מפתחות. ר' משה זכות לא מדד את כל החיבורים שהגיעו אליו במידה שווה. הוא בירר אחדים מהם, קרא להם 'סולת נקיה' והשתדל להעתיקם ולהפיצם בקרב תלמידיו. חיבורים אחרים דחה ר' משה זכות, ובאיגרות ששלח אל תלמידיו הסביר מדוע עשה כן.

החיבורים שהיו בידיו של ר"מ זכות הגיעו אל תלמידו ר' בנימין הכהן,¹¹ ואף הוא הוסיף את הערותיו עליהם. בחיבורים רבים שנעתקו בבתי מדרשותיהם של ר"מ זכות ור"ב הכהן הוסיפו את הערותיהם של הרב ושל התלמיד גם יחד.

נפתח בחיבורים שר' משה זכות קרא להם 'סולת נקיה', ונתאר כאן בקצרה את השתדלותו להעתיקם ולהפיצם בקרב תלמידיו. חיבורים נוספים בקבלת האר"י שהגיעו אל ר"מ זכות ונעתקו בבית מדרשו נתאר בסעיף הבא.¹²

חיבורי 'סולת נקיה'

ר' משה זכות ניפה את החיבורים הרבים שהגיעו אליו כדי לברור מהם את הראויים לתלמודה של קבלת האר"י. הוא הבחין בין חיבוריו של ר"ח ויטל המקובלים מפי עליונים ובין חיבוריהם של הרמ"ע מפאנו ושאר תלמידי האר"י המיוסדים על 'מחשבות וסברות'. על כן בירר את חיבוריו של ר"ח ויטל מכל כתבי האר"י שהגיעו אליו וקרא להם 'סולת נקיה וברה'. באיגרות ששלח לתלמידיו הורה ר"מ זכות ללמוד ולעייין רק בחיבורים אלה כדי לדעת על פיהם את קבלת האר"י לאמיתה. מאותה סיבה הוא לא הסכים לקבל גם את החיבורים שכתבו בני דורו: ר' נתן שפירא, ר' שמשון באקי ור' בנימין הכהן.¹³

הבחנתו של ר' משה זכות השאירה את רישומה בחיבורי ר"ח ויטל שנעתקו בבית מדרשו. בשעריהם או בכותרותיהם נוספו המלים: 'סולת נקיה וקבלה אמיתית'. כינוי זה נתחדש בידי ר' משה זכות והוא סימן מובהק לחיבורים שנערכו ונעתקו בידי תלמידיו, כמתואר בהמשך סעיף זה.¹⁴

10 תולדות חיי ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך פה.

11 תולדות חיי ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך צד.

12 ר"מ זכות כתב חיבורים נוספים בעצמו, כגון: פירוש ספר הזוהר, יודעי בינה, רמז הרומז, ספר הכינויים, אך לא נוכל לתארם כאן.

13 דרכו של ר"מ זכות בבירור כתבי האר"י נתבררה במאמרי, סולת נקיה – נפתו של רבי משה זכות, פעמים 96 (תשס"ג), עמ' 76–88.

14 הצירוף 'סולת נקיה' נמצא כבר בכתבי הרמ"ע מפאנו ואחרים, אבל השימוש בו ככותרת לחיבורי ר"ח ויטל מיוחד הוא לר"מ זכות.

ר' משה זכות לא הסתפק בהמלצה על החיבורים שהם 'סולת נקיה וברה' אלא גם יזם את העתקתם והפצתם בקרב תלמידיו. הוא הקים בבית מדרשו מפעל העתקה של חיבורים אלה, והוא עצמו פיקח על תהליך ההעתקה כולו. באיגרות ששלח אל תלמידיו נשתמרו פרטים רבים על הדרך שבה הוא ניהל את מפעל ההעתקה הזה. פרטים אלו מוצאים את אישורם בכתבי היד שנעתיקו בבית מדרשו של ר"מ זכות ואשר הגיעו אלינו. צירוף כל אלה יחד משרטט דיוקן שלם של מפעל ההעתקה שר"מ זכות יזם וניהל. כבר תיארנוהו בפרוטרוט במקום אחר, ועל כן נציג כאן רק את כלליו ועיקריו.¹⁵

[א] מקור.

החיבורים המקוריים הם הטפסים שבהם למד ר' משה זכות ובגיליונותיהם הוסיף את הערותיו בעצם כתיבת ידו. טפסים אלה היו לחיבורים 'כתובים ומונחים',¹⁶ ובצלמם כדמותם הכינו תלמידי ר"מ זכות עותקים נוספים. הסופרים השתדלו להתאים את העותקים היוצאים מתחת ידיהם אל המקור, כפי שנראה בשורות הבאות.

[ב] הזמנה.

מזמיני ההעתיקות היו תלמידי ר' משה זכות שעזבו את בית מדרשו ועברו למקומות אחרים, כגון ר' בנימין הכהן ור' אברהם רוויגו. פעמים פנו התלמידים אל ר"מ זכות וביקשו להכין להם עותק, ופעמים פנה ר"מ זכות אליהם והציע שהסופרים היושבים לפניו יכינו עבורם עותק של אחד מחיבורי 'סולת נקיה': 'זאם עווד מחזיק ברצונך הראשון להעתיק ס' כונות שלי, גזור אומר ויקם לך';¹⁷ 'זאם תחפון אתנהו לר"י ספורנו ויעתיקנו לך בע"ה'.¹⁸

[ג] ביצוע.

המעתיקים היו תלמידי ר' משה זכות היושבים בבית מדרשו, כגון ר' אהרן מיזא, ר' רפאל מורנו ור' יצחק נחמיאש. ר"מ זכות קבע מי יבצע את ההזמנה ויעתיק את החיבור המבוקש ומה יהיה שכרו. הוא גם קבע את דרך ההעתקה: 'עווד כי יכתוב בגיליון מה שאני כתבתי בביאור כמה עניינים כאשר כתבת קצתם'.¹⁹ ואכן, הסופרים כתבו את הערותיו של ר"מ זכות בצדי החיבורים הנעתיקים בציוני 'אמ"ז [=אמר משה זכות]', 'מזל"ן [=משה זכות לי נראה]', 'קול הרמ"ז'.

15 מפעל ההעתקה של ר' משה זכות תואר באריכות במאמרי, סולת נקיה (לעיל הערה 13), עמ' 88-97.

16 כך כונו בתקופת המשנה והתלמוד כתבי היד שפורסמו ונוסחם היה מוסמך. על כך כתב ש' ליברמן, יוונים ויוונות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 215.

17 איגרות הרמ"ז, נדפסו על ידי Jacob Leveen, Autograph Letters of Moses ben Mordecai Zacuto from the British Museum Manuscript Or. 9165, Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw, ed. A. Scheiber, Budapest 1947, איגרת ה', עמ' 332; סוף חודש אב תל"א.

18 איגרות הרמ"ז, נדפסו בליוורנו תק"ס, איגרת יג, דף ח ע"ב; ניסן תל"ד, אל ר"א רוויגו.

19 איגרות הרמ"ז (לעיל הערה 18), איגרת ט, דף ו ע"א; סוף תשרי תזכ"ה [=תל"ב], אל ר"א רוויגו.

ר' משה זכות רצה שהסופר יתאים את העותק שהוא מכין אל הטופס המקורי כך שהעימוד יהיה זהה בשניהם: 'ואם יתמיד לעשות כמו שהתחיל יהיה יפה מאד ויטב לך. חדא, שקנה נייר יותר גדול לכוין הדפי' ממש כשל שלי, כי יקל לך לדרשני איזה ענין שיתקשה בעיניך'.¹⁹ דוגמה לעותק שסופרו קנה 'נייר יותר גדול' והצליח להתאים את עימודו לעימודו של כתב היד המקורי הוא כת"י 1012, שיתואר בסעיף הבא.

אך לא תמיד הצליחו הסופרים לקנות 'נייר יותר גדול', ועל כן טרחו וציינו בגיליונות את מניין הדפים של הטופס המקורי. כך יכלו התלמידים, המחזיקים בכתבי יד שונים, לכוון את מקום עיונם בחיבור לפי ציון דפים אחד ולשאול את רבם על פי המקום בטופס המקורי שנמצא תחת ידו. דוגמה לעותק כזה הוא כת"י 972, שבשוליו ציין הסופר את התחלות עמודיו של הטופס שהחזיק בו ר"מ זכות ואף הודיע על כך בראשו, כמתואר בהמשך סעיף זה.

[ד] השגחה.

ר' משה זכות השגיח על סופריו שלא יתבטלו ממלאכתם: 'ועתה עתה ברוך ה' אגלה אונך, איך לא בטלתי הבחור המעתיק ממלאכתו... ומפני שלא יספיק הזמן להשלימו לכן צויתיו שימהר להעתיק איזה חלק ממנו'.²⁰ 'אמת כי המלאכה מרובה, אבל הוא וחברו שוקדים עליה יומם ולילה'.²⁰ כאשר ראה שהסופר אינו מסוגל לגמור מלאכתו כראוי וכנדרש, החליפו ר"מ זכות בסופר מוכשר ממנו: 'עד שנמצא איזה מעתיק כהוגן'.²¹

מעת לעת דיווח ר"מ זכות למזמין על התקדמות ההעתקה: 'ידוע תדע כי המעתיק ס' הכונות לשמך אירעו מקרה אשר עכבו מגמור ההעתקה לגמרי, אבל בקירוב זמן יגמר בה'ו',²² ואף דאג להודיעו כי מיד אחר שתשלם העתקתו של החיבור המוזמן יתחיל הסופר להעתיק חיבור נוסף: 'עד הנה לא שבת תמיד עסק הסופר מהעתיק את ס' נגיד ומצוה לך לשמך, ואחר שישלים העתקתו יעתיק ספר אחר אשר לא יהיה לך שמה'.²³

[ה] תשלום.

ר' משה זכות קבע את שכרו של המעתיק והעביר את התשלום מהמזמין אל המעתיק: 'הלא קבלתי מה'ר דוד אבוהב יצ"ו הכ"ו ליט' [=לירה] סו' [=סולדי] ב',²⁴ והשלמתי לשלם אל

20 שם, איגרת ז, דפים ד ע"ב – ה ע"א; שנת ת"ל, אל ר"א רוויגו. בדפוס נדפסה השנה תח"ה, אבל הציון הנכון הוא ל'מען ת'חיה = ת"ל. על כך העיר ג' שלום, לשאלת יחסם של רבני ישראל אל השבתאות, ציון יג-יד (תש"ח-תש"ט), עמ' 57, הערה 77.

21 איגרות הרמ"ז (לעיל הערה 17), איגרת ב, עמ' 329-330.

22 שם, איגרת ג, עמ' 330; ניסן תל"ב, אל ר"א רוויגו.

23 איגרות הרמ"ז (לעיל הערה 18), איגרת ח, דף ה ע"א-ע"ב; שנת תל"א, אל ר"א רוויגו. ציון השנה המופיע באיגרת הוא 'לאות', כלומר שנת תל"ז, אלא שתוכנה של האיגרת מוכיח כי היא נכתבה בשנת תל"א.

24 בכל לירה מנטובנית היו עשרים סולדי. ש' סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ה, עמ' 546.

המעתיק ס' הכוונות.²⁵ כאשר החליף את הסופר באמצע מלאכתו חישב את הכסף המגיע לכל אחד מהם והעביר לו את חלקו: 'ולפי הערך אשר התנית עמו נתתי לו כ"ה ליט' וי"ו סול'. והשאר נתתי למשכיל ר' אהרן מיזה לחשבון העתק ס' כינויי השמות שמובטחני ישרימהו במהרה'.²⁶

משלוח. [1]

כאשר כילה הסופר את מלאכתו שלח ר"מ זכות את העותק המוכן אל התלמיד-המזמין: 'וזהה הוא בידי עד תודיעני ביד מי אשלחנו'.²⁷ שליחים אלה, כגון ר' דוד אבוהב ור' דוד ן' עטר, העבירו את העותקים ואת התשלומים מהכא להתם ומהתם להכא.

אוצרות חיים

ספר אוצרות חיים נמצא ונערך בידי ר"י צמח בירושלים בשנת ת"ג, כמתואר לעיל סעיף פד. שש שנים לאחר מכן, בשנת ת"ט, נעתק הספר בבית מדרשו של ר"מ זכות בוונציה. ר' רפאל מורנו העתיק את הספר בכתי"י 970, ובגיליונותיו כתב ר"מ זכות את הערותיו, הפותחות 'אמ"ז' [=אמר משה זכות] ו'מזל"ן [=משה זכות לי נראה], בעצם כתיבת ידו. כתב היד נעתק בכתיבה ספרדית-איטלקית, ואף ר"מ זכות כתב את הערותיו בכתיבה זו.

בשערו של כתב היד כתב הסופר את שמו וזמנו.

ספר אוצרות חיים. סולת נקיה וקבלה אמיתית מהרח"ו זלה"ה מפי הרב הנורא מהר"א זצוק"ל. שנת השק"ט [=ת"ט], מכתיבת ידי הצעיר רפאל מורנו יצ"ו.

בשער, בין השיטין, נוסף: 'ספר אוצרות חיים של כמהר"ר משה זכות'. אחר שישה דפים, שבהם נעתקו השלמות והערות לחיבור, מתחיל החיבור עצמו בדף ז ע"א ובראשו הכותרת: 'ספר אוצרות חיים. והם דרושים חדשים דברי הרב האלהי כמהר"ר חיים ויטאל זלה"ה שקבל מבוצינא קדישא האר"י זלה"ה פה אל פה'. החיבור עצמו מסתיים בדף קסד ע"ב. בשער, שצוטט לעיל, מכונה הספר 'סולת נקיה וקבלה אמיתית'. בתואר זה כינה ר"מ זכות את כתבי ר"ח ויטל, שבהם, ורק בהם, ראוי ונכון ללמוד את קבלת האר"י, כאמור לעיל בראש סעיף זה.

אוצרות חיים שבכת"י 970 הוא אפוא הטופס האישי של ר"מ זכות, ועל פיו הוכנו בבית מדרשו העתקות נוספות של החיבור. דוגמה להן כת"י 972, שבו נעתק החיבור וכל ההערות שנוספו לו, ובגיליונותיו צוינו הדפים של כת"י 970. בתחילתו של כתב היד, דף א ע"ב, כתב המעתיק: 'בציוני דפי הספר של הרמ"ז מתחיל כאן דף ז ע"א'. גם בארבעה כתבי יד נוספים, כת"י 973–977, צוינו הדפים של הטופס המקורי, הוא הטופס שהיה בידי ר"מ זכות.

25 איגרות הרמ"ז (לעיל הערה 18), איגרת יב, דף ח ע"א; תחילת תמוז תל"ב, אל ר"א רוויגו.

26 שם, איגרת ט, דף ו ע"א; סוף תשרי תזכ"ה [=תל"ב], אל ר"א רוויגו.

27 שם, איגרת יב, דף ח ע"א; תחילת תמוז תל"ב, אל ר"א רוויגו.

בגיליונותיהם של כת"י 972–976 נוספו גם הערותיו של ר' בנימין הכהן, תלמידו של ר"מ זכות. הערות אלה פותחות 'הרב'ך נר"ו, 'ב"ך. בחלק מכתבי היד של אוצרות חיים שנעתקו באיטליה נוספו גם הערותיו של ר' נתן שפירא הפותחות 'נשי"א [=נתן שפירא ירושלמי] או 'מהרנ"ש, כמתואר לעיל סעיף צב, וגם השגותיו של ר' יוסף ן' טבול, כמתואר להלן סעיף צו.

ר' שמואל דוד אוטולינגו, תלמידו של ר' בנימין הכהן, העתיק את החיבור בכת"י 974, ובשערו כתב.

ספר אוצרות חיים סולת נקייה וקבלה אמיתי... והחונים עליו הגהות נחמדו... כמוהר"ר משה זכות נר"ו הנרמז בקול הרמ"ז, העתקתים מספרו של... כמוהר"ר בנימין כהן לבית ויטאלי נר"ו, אשר קבלם ממנו פה אל פה, ועם פסקי תוספות ממנו אשר יצקתי על ידו מים לו נאמנו אני הצעיר שמואל דוד בכמ"ר יחיאל אוטולינגו יצ"ו... להורות לפניו גושנה התמ"ב ליצירה.

אוצרות חיים שבכת"י 975 היה בידיו של ר' עזריאל מקרוטושין, ועל פיו הוא העתיק את החיבור בכת"י 981.²⁸

מפעל ההעתקה של ר"מ זכות זכה להצלחה, ועל פי הטופס שלו, הוא כת"י 970, הוכנו והגיעו לידינו למעלה משמונים עותקים של ספר אוצרות חיים: שלושים ושמונה בכתובה איטלקית, שלושים ושניים בכתובה אשכנזית, תשעה בכתובה מזרחית וארבעה בכתובה מערבית.

על פי אחד מכתבי היד שנעתקו בבית מדרשו של ר"מ זכות נדפס ספר אוצרות חיים בדפוס 982.

[970] כת"י ורשה, המכון להיסטוריה יהודית 293, ס' 30780, 179 דפים (המניין המקורי אינו שלם). דור שני. המאה הי"ז. כתיבה ספרדית-איטלקית.

כתיבת ידו של ר' רפאל מורנו.

הערות מאת ר' משה זכות בעצם כתיבת ידו.

[971] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10612, ס' 7927, דפים א"ע – קב ע"ב. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה ספרדית-איטלקית.

בדף קיט ע"ב ובדף קב ע"א נוספו הערות ארוכות מאת ר' נתן שפירא. בראשן הוסיף ר' נתן שפירא כותרות בעצם כתיבת ידו: 'פי' נשי"א נר"ו.

[972] כת"י ליוורנו, תלמוד תורה 75, ס' 12503, 286 דפים. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[973] כת"י מוסקבה, גינצבורג 53, ס' 6734, 241 דפים. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

28 צמדי כתבי היד שהכין ר' עזריאל מקרוטושין יתוארו להלן סעיף קא.

- [974] כת"י מנטובה, הקהילה 108, ס' 2235, 204 דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר' שמואל דוד אוטולינגו.
- [975] כת"י מוסקבה, גינצבורג 225, ס' 47590, 189 דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
הערות מאת ר' עזריאל מקרוטושין בעצם כתיבת ידו.
- [976] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 8548, ס' 53276, 180 דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
- [977] כת"י ורשה, המכון להיסטוריה יהודית 193, ס' 30668, 192 דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז-הי"ח. כתיבה איטלקית.
- [978] כת"י אוקספורד, בודלי 1682, ס' 17423, 235 דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז-הי"ח. כתיבה אשכנזית.
- [979] כת"י ירושלים, מוסד הרב קוק 9, ס' 21444, דפים א ע"א – צב ע"א.
דור שלישי. המאה הי"ז-הי"ח. כתיבה אשכנזית.
הערות מאת ר' נתן שפירא, ר' משה זכות, ר' בצלאל ואחרים.
- [980] כת"י אוקספורד, בודלי 1687, ס' 17428, 263 דפים.
דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
ברך 215 ע"א: 'נשלם ביום שנתלו המאורות... בחמשה עשר יום לחדש אדר תי"ו סמ"ך ב"ת [=תס"ב] לפ"ק'.
- [981] כת"י אוקספורד, בודלי 1681, ס' 17422, 254 דפים.
דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטושין.
בסוף: 'נשלם... יום השישי לסדר ועץ החיים' בתוך הגן לפ"ק [=תס"ח]... ע"י עזריאל בלא"א מהר"ר שמואל שליט א"ס מקקראטשין' (דף 236 ע"ב).
- [982] דפוס, אוצרות חיים, קארעץ תקמ"ג, [א] + קל דפים.

אדם ישר ב

ספר אדם ישר ב סודר ונערך בידי ר"י צמח, כמתואר לעיל סעיף פה. בשנת תי"ב נעתק הספר בבית מדרשו של ר"מ זכות בוונציה. ר' אהרן מיזא העתיק את אדם ישר בכת"י 983, ובגיליונותיו הוסיף ר"מ זכות את הערותיו בעצם כתיבת ידו. כתב היד נעתק בכתיבה ספרדית-איטלקית, ואף ר"מ זכות כתב את הערותיו בכתיבה זו.

בשער הספר כתב הסופר את מקומו וזמנו.

אדם ישר. ספר דרושים ארוכים. דרוש וקבל שכר על הפרישה הנפלא אשר בהם תמצא לרוב הקדמות חכמת האר"י זל"ה. נכתב בויניציאה שתא ט' בת"א [=ת"ב].

ובסופו הודיע גם את שמו.

תם ונשלם... היום יום ב' ב' לחדש ניסן שנת י"ז' כ' פ' ז' ר"י' [=ת"ב]... נכתב על ידי אני הצעיר אהרן בכ"ר משה ישראל מיזא יצ"ו.

בדף א ע"א נכתבה כותרת לספר: 'דרושים ארוכים סולת נקיה מלקוטי ספר עץ חיים'. הכינוי 'סולת נקיה' מיוחד לכתבי היד שנעתקו ביוזמתו של ר"מ זכות, כמתואר בהתחלת סעיף זה.

על פי כתב יד 983 הוכנו בבית מדרשו של ר"מ זכות העתקות נוספות של החיבור. דוגמה להן הוא כת"י 984, שבו נעתק החיבור וכל ההערות שנוספו לו, ובגיליונותיו צוינו הדפים של כת"י 983. ברבים מעותקים אלו נוספו לספר מפתחות בשם 'שערי צדק'. ר' שמואל דוד אוטולינגו, תלמידו של ר' בנימין הכהן, העתיק את החיבור בכת"י 985. בשער המעוטרת כתב המעתיק.

אדם ישר, דרושים ארוכים... והחונים עליו הגהות נחמדות הכינם וגם חקרם המקובל הנאמן האלוף כמהר"ר משה זכות נר"ו תושב מאנטובה יע"א. העתקתם מספרו וכתובת ידו של האלוף מ"צ במהר"ר בנימין כ"ץ נר"ו, ועם פסקי תוספות אשר קבלתי ממנו פה אל פה, אף ידי עשתה זאת הצעיר שמואל דוד בכ"מ יחיאל אוטולינגו יצ"ו.

המעתיק ציין בגיליונות מספרי דפים, ובראש החיבור, דף א ע"א, כתב: 'ציוני דפי ספרו של מורי הרב"ך נר"ו'.

ר' עזריאל מקרוטשין העתיק את אדם ישר ב פעמיים. בשנת תע"ג העתיק את החיבור בכת"י 991, ובסופו כתב: 'הכותב עזריאל בלא"א הר"ר שמואל זצ"ל... מקראטשין... ביום התענית ער"ח מנחם תע"ג' (דף 610 ע"א). עותק נוסף בכתיבת ידו נמצא בכת"י 990, ובראשו כתב בנו: 'זכיתי לירש זה הספר מאדוני אבי... מהור"ר עזריאל זצ"ל המקובל הגדול דק"ק קראטשין... הק' שמואל יצ"ו, נכתב היום יום א' כו אדר שני תפ"ט לפ"ק קראטשין'.

ספר אדם ישר ב נדפס בדפוס 993, על פי אחד מכתבי היד שנעתקו באיטליה, כפי שנכתב בהקדמתו של המביא לבית הדפוס ובהסכמות שניתנו לספר.

[983] כת"י אוקספורד, בודלי 1725, ס' 17756, 124 דפים (מניין מקורי: [ה] + קטו + [ד] דפים).

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה ספרדית-איטלקית.

כתיבת ידו של ר' אהרן מיזא.

הערות מאת ר' משה זכות בעצם כתיבת ידו.

[984] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית 825, ס' 5477, 167 דפים.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

- [985] כת"י מנטובה, הקהילה 140, ס' 2268, דפים א ע"א – קצב ע"א.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר' שמואל דוד אוטולינגו.
- [986] כת"י מוסקבה, ג'נצבורג 501, ס' 47743, 203 דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
עם הערות מאת אס"י [=אברהם סגרי].
- [987] כת"י אוקספורד, בודלי 1726, ס' 17757, דפים 1 ע"א – 116 ע"א.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
בסוף: 'תם ונשלם... היום יום ב' י"ח לחדש אב שנת טוב להודו"ת [=תנ"א] לבריאת העולם נכת' על ידי
אני הצעיר משה יוסף בכמ"ר זכריה אריאנו זלה"ה'.
- [988] כת"י פרמה, פלטינה 3543, ס' 14050, דפים [196]–[321].
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
בסוף: 'תם ונשלם... ספר דרושים ארוכים היום יום ב' ו' לחדש מנחם שנת התנ"ה לפ"ק נכתב על ידי
הצעיר שבצעירים מצליח צאמוראני'.
- [989] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1567, ס' 10665, 214 דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
- [990] כת"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 95, ס' 4760, רסא דפים.
דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטושין.
- [991] כת"י אוקספורד, בודלי 1731, ס' 17762, דפים 1 ע"א – 280 ע"א.
דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטושין.
- [992] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית 801, ס' 5450, 210 דפים.
דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה איטלקית.
בסוף: 'לסיים מלאכת הספר הזה יום ו' עשרים יום לח' תמוז יה"ל שנת... ית'מ'ה'מ'ה' [=ת"ק]... אני
הצעיר... שלמה בן לא"א אברהם רופא יזי"א'.
- [993] דפוס, אדם ישר, קראקא תרמ"ה, [ב] + צד דפים.

ספר הכוונות

מקובלי איטליה עסקו הרבה בכוונות התפילה והמצוות וערכו ספרי כוונות וסידורים עם כוונות
התפילה על פי קבלת האר"י. ראש וראשון להם הוא ספר הכוונות שערך ר' בנימין הכהן.²⁹

29 סידור תפילה שערך ר' בנימין הכהן נמצא בכת"י מנטובה, הקהילה 149, ס' 2277. בדף הראשון נכתב: 'מוהר"ר
ב"ך נר"י. שפ"ר הכוונות מתוקנות ומקובלות ומועתקות מסידור של החכם הכולל ישר ונאמן המקובל האלקי

ספר זה לא מצא חן בעיני ר' משה זכות כיוון שהובאו בו כוונות מכל תלמידי האר"י ולא מר"ח ויטל בלבד כאשר ראוי לעשות. ר"מ זכות קובע כי רק הכוונות שכתב ר"ח ויטל הן 'סולת נקיה', ורק בהן יש לכוון.

ראה ראיתי את ס' הכוונות שסדר הוטיק והחסיד כמה"ר בנימין הכהן נר"ו, ואין ספק שהרב' גיעות יגע וכמה דברי יקר ראתה עיני, אבל צר לי מאד דארכביה אריכשי טובא ורדה דבשו מהרבה גויות גורי האר"י ז"ל, ובלל וחפן ולקט וסדר דברים אשר לא שמעם מפי גבורת הרח"ו ז"ל... אבל הכתובות בס' הכוונות הכולל הוא סולת נקייה ושופרי [ד]שופרי.³⁰

מהו 'ס' הכוונות הכולל' שר"מ זכות בידרו כ'סולת נקיה'? רבים ושונים הם ספרי הכוונות שנעתקו באיטליה, ואוצרות כתבי היד עשירים בהם. בכל אלה לא מצאנו כתב יד שכותרתו 'ספר הכוונות הכולל', אבל את ספר הכוונות של ר"מ זכות עצמו מצאנו גם מצאנו. זהו ספר הכוונות שנעתק בכת"י 994.

בראש הספר נכתב: 'תיקון הכוונות בסדר'. וכך נכתב בשער.

ספר הכוונות, בו יתבארו סודות התפלות לכל זמן ועת, ודברים עתיקים ומתוקי' מקובלים מן הרב האר"י זלה"ה ששולחו הנה מצפת תובב"א. ואני הצעיר משה בכה"ר מרדכי זכות ז"ל סדרתי בו כמה דברים שהיו בו בערבוביא, וגם הוספתי בו לקוטים לקטתי מספר הלקוטים. בויניציאה יע"א, שנת רגלים תח"ג [=ת"א] בחדש אייר ודברת ב"ס למ"טמונים.

ספר כוונות זה נעתק בשנת ת"א בכתיבות ספרדיות-איטלקיות שונות. אחת מהן היא כתיבתו של ר' רפאל מורנו, הוא הסופר שהעתיק את ספר אוצרות חיים בכת"י 970 שנתיים קודם לכן בשביל ר"מ זכות עצמו. ספר הכוונות שבכת"י 994 היה בידיו של ר"מ זכות, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות ותיקונים בעצם כתיבת ידו. זהו אפוא ספר הכוונות של ר"מ זכות עצמו – 'ספר הכוונות הכולל' אשר בו כוונות מבוררות כ'סולת נקיה'.

ראיה ברורה לכך מצאנו בתשובת ר"מ זכות על שאלת תלמידו ר' אברהם רוויגו על אודות הכוונות שיש לכוון בהן בעת ספירת העומר.

מה שנתקשית בענין העומר, אתה דע לך כי לפי הנשמע מדבריך בודאי שחבריך כמהח"ר ב"ך נר"ו נודמנה לו נוסחא ראשונה שבסידור תפלה שלי, ולכן יש שם אותו החסרון הנזכר.

כמהר"ר משה זכותו, שבאו לידו מסידור של המקובל הגדול כמה"ר יעקב צמח ז"ל איש ירושלים, והוא העתיק רובם מסידור הנורא של בוצינא דנהורא עטרת ראשינו הוא הרח"ו ז"ל. תמג ליצירה, בנו תלמידו ועבדו הקטן הצעיר שמואל אוטולינגו.

איגרות הרמ"ז (לעיל הערה 18), איגרות ו, דף ד ע"א-ע"ב; אלול ת"ל, אל ר"א רוויגו. 30

ואמנם הסדר הנכון הוא מ"ש בסה"כ שלי קפא ע"א... ותמה אני איך לא העתקת הסדר המסודר בסידור שלי.³¹

מדברי ר"מ זכות עולה כי 'בסידור תפלה שלי' נעתקו הכוונות לספירת העומר פעמיים. ר"מ זכות מניח כי לפני תלמידיו 'נודמנה' רק 'נוסחא ראשונה' של הכוונות לספירת העומר. נוסח זה חסר, ועל כן נתקשה בו ר"א רוויגו. לעומת זאת, הנוסח השני הוא 'הסדר הנכון', ובו תתיישב קושייתו של ר"א רוויגו מאליה. נוסח זה לא הגיע אל תלמידי ר"מ זכות, ועל כן הוא מפנה אותם אל 'הסדר המסודר בסידור שלי'. כדי למנוע טעות בין שני נוסחיו של סדר הכוונות לספירת העומר הוא מורה לו מקום מדויק – 'בספר הכוונות שלי קפא ע"א'.

דבריו של ר' משה זכות על אודות 'סידור תפלה שלי' מתאימים בדיוק נמרץ לספר הכוונות שבכת"י 994, ומשמעותם מתבארת רק על פי. בכתב יד זה נעתקו הכוונות לספירת העומר פעמיים: פעם אחת, בגוף החיבור, במקומן על פי סדר התפילה, דפים קח-קכ; פעם שנייה, בהשלמות שנוספו בסוף החיבור, דף קפא ע"א ואילך, ובראשן הכותרת 'כוונת ספירת העומר, נ"א מכתבי הרב"ל נר"ו'. הנוסח הראשון הוא 'נוסחא ראשונה שבסידור תפלה שלי', ואילו הנוסח השני הוא הנוסח שקיבל אחר כך ר' משה זכות מר' בנימין הלוי. ר"מ זכות מניח כי רק גופו של ספר הכוונות הגיע לתלמידיו, ובו 'נודמנה' להם 'נוסחא ראשונה', שהיא חסרה ותמוהה. 'הסדר הנכון' ו'הסדר המסודר' שבו ראוי לכוון בספירת העומר הוא ה'נוסח אחר' שנמצא בכתבי ר' בנימין הלוי ונוסף לספר הכוונות של ר"מ זכות בסופו. תוספת זו לא נעתקה בידי תלמידיו, ועל כך תמה ר' משה זכות. על כן הוא מפנה אותם אל הנוסח הנכון שבספר הכוונות שלו, וכדי למנוע טעות בין שני הנוסחים של סדר הכוונות לספירת העומר הוא מציין את מקומו המדויק – דף קפא ע"א, הוא הדף שבו נעתקו הכוונות לספירת העומר בפעם השנייה בכת"י 994.

מכל אלה עולה, כי ספר הכוונות שבכת"י 994 הוא הטופס האישי של ר' משה זכות, והוא 'ספר הכוונות הכולל' שתוכנו מבורר כ'סולת נקיה'.³² העתקה שלמה ונאה של 'ספר הכוונות הכולל' שסידר ר"מ זכות נמצאת בכת"י 995.

[994] כת"י ליזורנו, תלמוד תורה 72, ס' 12490, 153 דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבות ספרדיות-איטלקיות שונות. חלקים מכתב היד נעתקו בכתיבת ידו של ר' רפאל מורנו. הערות מאת ר' משה זכות בעצם כתיבת ידו.

[995] כת"י מנטובה, הקהילה 34, ס' 814, קפז דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

ציון בעלים: 'מתנה נתונה מאת המפואר כמ' שמואל נורצי א' משלשה נדיבי עם ממוני ת"ת יע"א'.

31 שם, איגרת יג, דף ח ע"ב; ניסן תל"ד, אל ר"א רוויגו.

32 דברים נוספים על ספר הכוונות של ר"מ זכות כתבתי במאמרי, סולת נקיה (לעיל הערה 13), עמ' 83-91.

מארץ ישראל לאיטליה

תיארנו שלושה חיבורים שר' משה זכות קראם 'סולת נקייה'. חיבורים אלה הגיעו מארץ ישראל לאיטליה בתוך שנים מועטות – בשנת ת"ג ערך ר"י צמח את אוצרות חיים וסמוך אליה ערך את אדם ישר בירושלים, ובשנים ת"ט-ת"א כבר נעתקו באיטליה והיו לפני ר"מ זכות. כיצד הגיעו חיבורים אלה אל ר"מ זכות? שלוש תשובות בדבר.

א. בשנת ת"ג שהה ר' שלמה פורמיג'ני בירושלים והעתיק לפני ר"י צמח את שער הגלגולים המאסף, ובשנת ת"ד חזר למנטובה, כמתואר לעיל סעיף פט. האם הביא עמו ר"ש פורמיג'ני למנטובה את החיבורים החדשים שערך ר"י צמח? האם ממנו הגיעו אוצרות חיים ואדם ישר אל ר"מ זכות?³³

ב. ר"י צמח שלח קונטרס שלם של דרושי אליהו ואלישע, בעצם כתיבת ידו, אל ר"מ זכות, כמתואר לעיל סעיף פט. בדף האחרון שבקונטרס זה נמצאת איגרתו של ר"י צמח השלוחה אל ר"מ זכות בוונציה. מכאן עולה בבירור כי ר"י צמח שלח בעצמו את חיבוריו אל ר"מ זכות. אמנם דרושי אליהו ואלישע נכתבו בשנת ת"ח, אבל מתוכנה של האיגרת, שצוטטה לעיל, עולה בבירור שאיגרת הראשונה וכבר קדמו לה איגרות שאינן בידינו.

ג. בשערו של ספר הכוונות, שהיה בידי ר"מ זכות, נאמר כי נשלח מצפת.³⁴ מי שלחו? לעת עתה אין בידינו תשובה על כך.

•

לכל אחד משלושת החיבורים שר' משה זכות הכתירם בתואר 'סולת נקייה' – אוצרות חיים, אדם ישר וספר הכוונות – מצאנו את הטופס האישי שלו, שבו הוסיף את הערותיו בעצם כתיבת ידו. שני חיבורים נוספים בקבלת האר"י שהיו בידי ר"מ זכות נמצאים לפנינו, ספר הגלגולים ופירוש אדרא רבא, ואף הם נעתקו בידי סופרו ר' רפאל מורנו. נרשום כאן את שני החיבורים הללו.

ספר הגלגולים

ספר קהילת יעקב שערך ר' יעקב צמח מסתיים ב'שער הגלגולים', כמתואר לעיל סעיף פד. שער זה הגיע לבית מדרשו של ר' משה זכות, ור' רפאל מורנו העתיקו בכת"י 996. בשערו של כתב היד כתב הסופר: 'ספר הגלגולים...', ובראש הספר עצמו כתב כותרת זו: 'דרוש הנשמות והגלגול והעבור והיבוס'. בסוף הספר כתב הסופר את שמו: 'נכתב על ידי הצעיר רפאל מורנו יצ"ו' (דף מט ע"א).

33 ר"מ זכות שלח איגרת לר' שלמה פורמיג'ני במנטובה, איגרות הרמ"ז (לעיל הערה 18). איגרת ד, דף ג ע"א-ע"ב. האיגרת נדפסה ללא תאריך, ועל כן לא נוכל לדעת מתי נשלחה.

34 הציון 'צפת' אינו מדויק תמיד, ולעתים השתמשו בו ככינוי לאחת מערי ארץ ישראל.

כתב היד היה בידיו של ר' משה זכות, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו.

[996] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1699, ס' 10797, דפים א"א – מט ע"א.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה ספרדית-איטלקית.

כתיבת ידו של ר' רפאל מורנו.

הערות מאת ר' משה זכות בעצם כתיבת ידו.

פירוש אדרא רבא מאת ר' יעקב צמח

בשנת שצ"ב, בהיותו בדמשק, כתב ר' יעקב צמח פירוש על אדרא רבא, כמתואר לעיל סעיף פב. חלקים מן הפירוש, וכן דרושים נוספים בקבלת האר"י, נעתקו בידי ר' רפאל מורנו בכת"י 997. בשער המצויר כתב הסופר את שמו וזמנו.

[מעל השיטין: ליקוטי] פירוש האדרא רבא, וענין י"ח עולמות, וכללים לדרוש א"ק, וסוד בריאת המלכות ותיקונה, ודרוש אט בח, ודרוש אחר על תיקון המלכות וענין היניקה... מכתיבת ידי התלמיד רפאל מורנו יצ"ו, ה' יזכני להבינם ויגלה לי סתרי תורתו ולירד לעומקן של דברים... שנת השק"ט [=ת"ט].

הסופר רשם את שמו במקומות נוספים, כגון: 'על ידי הצעיר רפאל מורנו יצ"ו ה' יזכני להבינם אכ"ר' (דף סא ע"ב). דרושים רבים בקבלת האר"י נעתקו כאן, ולא נוכל לפרט כאן את כולם. נציין שניים מהם: ענין י"ח אלף עולמות בזוהר חדש מתוך קובץ 'דרוש התנינים' מאת ר"י טבול (דף י ע"א-ע"ב), כמתואר לעיל סעיף כג; אדרא דנשא (דפים י ע"ב – טז ע"ב), כמתואר לעיל סעיף סג.

כתב היד היה בידיו של ר' משה זכות, והוא הוסיף בגיליונותיו בעצם כתיבת ידו הערות הפותחות 'אמ"ז' (דף ל ע"א ועוד) ו'מזל"ן' (דף לא ע"ב ועוד). עוד הוסיף ר"מ זכות דרושים שלמים בעצם כתיבת ידו, כגון 'דרוש המלכים דמיתו שקבל הרב ר' גדליה הלוי זלה"ה מהאר"י זלה"ה עצמו' (דף סו ע"ב). דרוש זה תואר לעיל סעיף לא.

[997] כת"י ירושלים, בניהו ק 94, ס' 72138, 103 דפים.

דור שני. המאה הי"ז. כתיבה ספרדית-איטלקית.

כתיבת ידו של ר' רפאל מורנו.

הערות מאת ר' משה זכות בעצם כתיבת ידו.

[צו] עריכות ר' משה זכות ותלמידיו (ב)

בסעיף הקודם תיארו את מפעל ההעתקה של ר' משה זכות וחמישה מן החיבורים שנעתקו במסגרתו. נמשיך עתה ונתאר חיבורים נוספים שנעתקו בבתי מדרשותיהם של ר' משה זכות ושל תלמידו ר' בנימין הכהן. תיאור זה אינו שלם, כי חיבורים רבים מאוד נעתקו בבתי מדרש אלו ותיאורם המלא והמפורט חורג מגבולות הספר שלפנינו.

מבוא שערים

ספר תולדות אדם נערך ונסדר בידי ר"י צמח, כמתואר לעיל סעיף פו. הספר נערך שנית בידי ר"נ שפירא, והוא קרא לו בשם 'עץ החיים', כמתואר לעיל סעיף צב. הספר הגיע לבית מדרשו של ר"מ זכות בוונציה, וכאן הוא נקרא בשם 'מבוא שערים'. בשם זה נודע ונפוץ הספר ברוב כתבי היד והדפוסים.

שני שמותיו של הספר, מבוא שערים ועץ החיים, נזכרו יחד באיגרת ששלח ר' משה זכות לתלמידו ר' בנימין הכהן. כיוון שהם החזיקו בעותקים שונים של הספר, ובכל אחד מהם הוא נקרא בשם אחר, היה חייב ר"מ זכות להזכיר אותו לתלמידו בשני שמותיו.

ואמנם אודיעך כי אני תופס לעיקר סברא ראשונה של ספר מבוא שערים, שאתה קוראו

עץ החיים.³⁵

עותקים אחדים של הספר, כגון כת"י 998, כת"י 999 וכת"י 1000, הוכנו בבית מדרשו של ר"מ זכות. עותקים אלה משלבים את עריכתו של ר"י צמח, שתוארה לעיל סעיף פו, עם עריכתו של ר"נ שפירא, שתוארה לעיל סעיף צב. הם מעתיקים את נוסח הספר שהיה לפני ר"י צמח בכת"י 757, ומוסיפים לו חלק מההשלמות שהוסיף ר"נ שפירא בכת"י 918. ברבים מעותקים אלו נוספו בסוף הספר מפתחות בשם 'פתח תקוה'.

בגיליונותיו של כת"י 998 צוינו דפי הספר המקורי של ר' משה זכות. הציונים מתחילים בראש שער ב חלק א פרק א, ובתחילתם נכתב: 'ספרו של מורי הרמ"ז מתחיל כאן א' א' וקראו בשם שער ז"א, ולכן בכל מקום שתראה שמזכיר שער ז"א תתחיל מדרך זה' (דף 6 ע"א).

כת"י 998 היה בידי ר' עזריאל מקרוטושין, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות בעצם כתיבת ידו. על פי כתב יד זה, שנעתק בכתביה ספרדית-איטלקית, העתיק ר' עזריאל, בכתביה אשכנזית, את ספר מבוא שערים בכת"י 1002.³⁶

על פי אחד מכתבי יד אלה נדפס ספר מבוא שערים בדפוס 1003.

[998] כת"י אוקספורד, בודלי 1720, ס' 17751, דפים 4-135.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה ספרדית-איטלקית וכתביה אשכנזית.

כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטושין מדרך 9 ע"ב ואילך.

הערות מאת ר' עזריאל מקרוטושין בעצם כתיבת ידו.

[999] כת"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 540, ס' 19500, 261 דפים.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

בשער: 'מבוא שערים והוא אחד ענף אחד ממהדורא בתרא מספר עץ חיים... שמואל דוד בכמ"ר יחיאל אוטולינגו הכותב תושב עיר אקווי יע"א שנת תחל"ה [תמ"ג] למקרא קדש'.

שישה דפים ראשונים בכתבי ידו של ר' שמואל דוד אוטולינגו.

35 איגרות הרמ"ז (לעיל הערה 18), איגרת כב, דף יז ע"ב; כסלו תל"ב.

36 בדרך עבודתו של ר' עזריאל קרוטושין כמעתיק כתבי יד בספרייתו של ר' דוד אופנהיים נדון להלן סעיף קא.

- [1000] כת"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 541, ס' 19501, דפים 1-236. דור שלישי. המאה הי"ז-הי"ח. כתיבה איטלקית.
- [1001] כת"י מוסקבה, גינצבורג 68, ס' 6748, רמב דפים. דור שלישי. המאה הי"ז-הי"ח. כתיבה איטלקית.
- [1002] כת"י אוקספורד, בודלי 1684, ס' 17425, 176 דפים. דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית. בדף 165 ע"ב: נגמר ביום ערב ש"ק א"ך טוב לישראל לחודש שבט ה'תס"ט... הכותב... עזריאל בלא"א הר"ר שמואל... מק"ק קראטשין ממדינת פולניא הגדולה. כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטשין.
- [1003] דפוס, מבוא שערים, קארעץ תקמ"ג, [א] + קיח דפים.

פירוש ספרא דצניעותא מאת האר"י עצמו

האר"י כתב פירוש על ספרא דצניעותא, כמתואר לעיל סעיף יב. הפירוש הגיע לבית מדרשו של ר' משה זכות, וכאן נוספו לו הערות 'מזל"ן' מאת ר"מ זכות והערות 'ב"ך' מאת תלמידו ר' בנימין הכהן. בסוף הפירוש נכתבו לו מפתחות.

- [1004] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1954, ס' 11052, מג דפים. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
- [1005] כת"י מוסקבה, גינצבורג 477, ס' 27981, דפים 140 ע"א – 163 ע"ב. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
- [1006] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1704, ס' 10802, דפים 340 ע"א – 360 ע"ב. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

פירוש אדרא זוטא מאת ר' חיים ויטל

ר' חיים ויטל כתב פירוש על אדרא זוטא, כמתואר לעיל סעיף טז. הפירוש הגיע לבית מדרשו של ר' משה זכות, וכאן נוספו לו הערות רבות. בסוף הפירוש נכתבו לו מפתחות.

- [1007] כת"י מוסקבה, גינצבורג 477, ס' 27981, דפים 164 ע"א – 177 ע"א. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
- [1008] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1704, ס' 10802, דפים 316 ע"א – 329 ע"ב (מניין מקורי: א-יד). דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

שער הנבואה ורוח הקודש

ר' יעקב צמח ערך את ספר קהילת יעקב, כמתואר לעיל סעיף פד. בסוף הספר נמצא שער הנבואה ורוח הקודש, כת"י 730, דפים ש ע"א – שיג ע"ב. בבית מדרשו של ר' משה זכות ניתק

שער זה מקהילת יעקב והיה לחיבור עצמאי, וכך הוא נעתק בכת"י 1009 ודומיו. שתי כותרות בחיבור: 'שער הנבואה ורוח הקדש' (דף 262 ע"א), 'ספר הייחודים של האר"י זלה"ה' (דף 284 ע"א). בראשו נוסף 'לוח בחינות המדרגות של הנבואה', בגיליונותיו נוספו הערות 'קול הרמ"ז', ובסופו נוספו מפתחות 'שערי צדק'.

על פי כת"י 1009, שנעתק בכתביה איטלקית, העתיק ר' עזריאל מקרוטשין, בכתביה אשכנזית, את שער הנבואה ורוח הקדש פעמיים: בכת"י 1010 ובכת"י 1011.³⁶

[1009] כת"י אוקספורד, בודלי 1745, ס' 17776, דפים 260 ע"א – 309 ע"א.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[1010] כת"י אוקספורד, בודלי 1747, ס' 17778, דפים 1 ע"א – נז ע"ב.
דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטשין.

בסוף כתב היד: 'ע"כ מצאתי כתוב אני הכותב הצעיר עזריאל מק"ק קראטשין ממדינת פולניא הגדולה'.

[1011] כת"י אוקספורד, בודלי 1731, ס' 17762, דפים 491 ע"א – 511 ע"א (מניין מקורי: תצ-תקי).
דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטשין.

בסוף: 'הכותב עזריאל בלא"א הר"ר שמואל זצ"ל... מקראטשין... ביום התענית ער"ח מנחם תע"ג'.

ספר הדרושים מאת ר' יוסף נ' טבול: 'חפצי בה'

החיבור היסודי והנפוץ ביותר של ר' יוסף נ' טבול הוא ספר הדרושים. לעיל, סעיף כב, ראינו כי ספר הדרושים, בסידורו המקורי, כולל שתי חטיבות: חטיבה אחת כוללת את דרושים א-יא, וחטיבה שנייה כוללת את דרושים יאב-יו. משום כך חילק הרמ"ע מפאנו את דרוש יא לשני דרושים שלמים והעלה את מניין הדרושים משישה עשר לשבעה עשר, כמתואר לעיל סעיף מב. גם המקובלים בבתי מדרשותיהם של ר' משה זכות ור' בנימין הכהן חשו בכך, אבל הם הלכו בדרך אחרת. הם העתיקו רק את החטיבה הראשונה שבספר, וכך יצרו לספר הדרושים עריכה חדשה שכוללת יא דרושים: י דרושים שלמים והמחצית הראשונה של דרוש יא המקורי.

כתבי היד שבהם נעתקת עריכה זו של ספר הדרושים מתייחדים בסימנים אלה:

א. ספר הדרושים נקרא בהם בשם 'חפצי בה'.

ב. כתיבתם איטלקית, משנות ת"ל ואילך.

ג. נוסף למניין הדפים שלהם נרשמו בגיליונותיהם ציונים לדפים של כתב יד אחר. כך נהגו המעתיקים בבתי המדרש של ר"מ זכות ושל תלמידו ר"ב הכהן, כמתואר לעיל תחילת סעיף צה.

ד. בסוף הספר נוספו לו מפתחות בשם 'פתחי שערים'. המפתחות עשויים לפי מניין הדפים של הספר המקורי: יט-מח, כפי שניזכר בשורות הבאות.

בכת"י 1012 נמצא מניין דפים כפול. בראש כל דף ודף סומנו שני מניינים: האחד, א-ל; השני, יט-מח. מה פשר שני המניינים? המניין הראשון הוא מניין הדפים המתאים לכת"י 1012 עצמו. המניין השני מתאים למניין הדפים של החיבור המקורי, שממנו נעתק בדמותו כצלמו. סופר זה קנה 'נייר גדול' והצליח להעתיק את החיבור ולסדר את עמודיו בהתאמה מדויקת לעמוד המקורי, כדברי ר"מ זכות שצוטטו לעיל ראש סעיף צה. ראייה לכך מהמפתחות שנכתבו לחיבור. מפתחות אלו עשויים לפי מניין הדפים השני, כלומר לפי דפי הטופס המקורי. הצלחת הסופר להתאים את עמודי ההעתק אל עמודי המקור חסכה ממנו את הצורך לעדכן את מספרי הדפים המצוינים במפתחות, וכך יכול היה הסופר להעתיק את המפתחות כמות שהם.³⁷

גם בגיליונותיו של כת"י 1013 סומנו מספרי הדפים של הטופס המקורי, הוא המניין השני שבכת"י 1012, אלא שכאן לא הצליח הסופר להתאים את עמודי ההעתק אל עמודי המקור ועל כן רשם את המניין המקורי בגיליונות וציין עיגול על המלה הפותחת את הדף המקורי.

ר' שמואל דוד אוטולינגו, תלמידו של ר' בנימין הכהן, העתיק את החיבור בכת"י 1014. כתב יד זה הוא המשכו של אוצרות חיים שנעתק בכת"י 974, כמתואר לעיל סעיף צה. בשערם של שני חיבורים אלו כתב המעתיק את שמו ואת זמנו, שנת תמ"ב, כמצוטט שם. העתקה שלמה של הספר נמצאת בכת"י 1017.³⁸ על פי כתב יד זה, שנעתק בכתביה איטלקית, העתיק ר' עזריאל מקרוטושין, בכתביה אשכנזית, את ספר הדרושים של ר"י טבול בכת"י 1018. ספר הדרושים מאת ר"י טבול בעריכה זו הגיע למרוקו ולירושלים, כמתואר להלן סעיף קד.

[1012] כת"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 552, ס' 19477, דפים 183-215 (מניין מקורי כפול. האחד: א-לג. השני, בראשי שלושים הדפים הראשונים: יט-מח).

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית. בסופו, בכתביה מזרחית: 'כאן חסר עד תשלום י"ו דרושים'.

[1013] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 8625, ס' 35492, דפים 15-38. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[1014] כת"י מנטובה, הקהילה 108, ס' 2235, דפים רנז ע"ב - רעב ע"א. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית. כתיבת ידו של ר' שמואל דוד אוטולינגו.

[1015] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1696, ס' 10794, דפים 19-52 (מניין מקורי: א-לה. דף לב - חסר). דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

37 המניין המקורי, יט-מח, נמצא גם בראשי הדפים של כת"י 1017. לכאורה, זהו הטופס המקורי שממנו הוכנו העותקים המתוארים למעלה. אלא שסידור השורות בכתב היד הוא מעושה - הן לא סודרו לפי גודל הדף שעליו הן כתובות אלא לפי דף אחר, קטן יותר, שעמד לפני המעתיק. לכן גם כתב יד זה הוא העתק ולא מקור, עוד העתק על 'נייר יותר גדול', כדברי ר"מ זכות.

38 על מניין הדפים שבכתב יד זה כתבנו בהערה הקודמת.

- [1016] כת"י מוסקבה, גינצבורג 670, ס' 48236, דפים 35 ע"א – 83 ע"ב.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
- [1017] כת"י אוקספורד, בודלי 1745, ס' 17776, דפים 328–357 (מניין מקורי: יט-מח, שכח-שמז), 361–366
(מניין מקורי: שנא-שנו).
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
- [1018] כת"י אוקספורד, בודלי 1747, ס' 17778, דפים עז ע"ב – קי ע"ב, קיד ע"א – קכ ע"א.
דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטושין.
בסוף כתב היד: 'ע"כ מצאתי כתוב אני הכותב הצעיר עזריאל מק"ק קראטשין ממדינת פולניא הגדולה'.
- [1019] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 83823, ס' 805 B, דפים א-כב.
דור שלישי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
בראש: 'דרוש חפצי בה ממוהר"ח זל"ה'. בסוף דרוש יא נכתב: 'העתקתי מסכ"י של החכם השלם והכולל כמהר"י אבן עזרא יצ"ו, נין ונכד הרב המופלא ח"ק כמוה"ר אברהם בן עזרא זל"ה' (דף יט ע"א).

השגות ר' יוסף בן טבול על דרוש אדם קדמון

דרוש אדם קדמון הוא אחד מקונטרסי הטיטות שכתב ר"ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף טז. על דרושו של ר"ח ויטל השיג ר' יוסף בן טבול, והשגותיו נכתבו במקורן בידי תלמידיו בגליונותיו של הדרוש, כמתואר לעיל סעיף כה. דרוש אדם קדמון נכלל בספר אוצרות חיים, והוא הדרוש הראשון בספר זה, כמתואר לעיל סעיף פד. שני חיבורים אלו – ספר אוצרות חיים והשגותיו של ר"י טבול על דרוש אדם קדמון – הגיעו לבית מדרשו של ר"מ זכות, ושם אגרו אותם יחד והיו לחיבור אחד.

ראש וראשון לעריכה זו הוא העותק האישי של ר"מ זכות, שנמצא בכת"י 970, כמתואר לעיל סעיף צה. בעותק זה הוסיף ר' רפאל מורנו את השגותיו של ר"י טבול על דרוש אדם קדמון, ואחר הוסיף ר"מ זכות את הערותיו על ספר אוצרות חיים כולו. בעותקים נוספים של אוצרות חיים שהוכנו בבית מדרשו של ר"מ זכות נכללו הן השגותיו של ר"י טבול הן הערותיהם של ר"ג שפירא ושל ר"מ זכות.

כל אלו – השגותיו של ר' יוסף בן טבול והערותיהם של ר' נתן שפירא ושל ר' משה זכות – נדפסו עם אוצרות חיים בדפוס 982. השגות ר"י טבול נמצאות כאן בדפים אלו: ב ע"ב, יז ע"א, יז ע"ב, יט ע"ב, כב ע"ד, כב ע"ד – כג ע"א.

כל ההשגות וההערות הללו נערכו כקונטרס עצמאי בידי מקובלי מרוקו, כמתואר להלן סעיף קב, ובידי ר' שלמה מולכו, כמתואר להלן סעיף קד.

כנפי יונה (ב)

כנפי יונה (ב) מאת ר' משה נג'ארה וחבריו תואר לעיל סעיף כז. העתקות שלמות של החיבור נעשו בבית מדרשו של ר' משה זכות, והן נמצאות בכת"י 1020–1023. בכתבי יד אלה נוספו

כותרות בגוף החיבור בראש כל נושא ונושא שבו. הכותרת הראשונה היא 'ידוש עולם הנקודות', והיא נראית כשמו של החיבור כולו. שתי העתקות, כת"י 1020 וכת"י 1021, זהות בעימודן. השמירה על העימוד, בהעתקה זהה ממש או בציון מניין הדפים המקורי, אופיינית לסופריו של ר' משה זכות. מעתיקי כנפי יונה (ב) בכת"י 1020 ובכת"י 1021 הצליחו לשמור על העימוד של הטופס המקורי שהיה לפנייהם ויצרו טפסים זהים לו. גם מעתיקי של ספר הדרושים מאת ר"י טבול בכת"י 1012 הצליח לשמור על העימוד של הטופס המקורי שהיה לפניו ויצר טופס זהה לו.

[1020] כת"י ירושלים, שוקן 15363 (קבלה 56), ס' 45320, דפים סט ע"א – רמ ע"א. דור שלישי. סוף המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[1021] כת"י אוקספורד, בודלי 1785, ס' 18077, דפים סט ע"א – רמ ע"א. דור שלישי. סוף המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

[1022] כת"י אוקספורד, בודלי 1786, ס' 18078, דפים 93 ע"ב – 324 ע"ב. דור שלישי. סוף המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

[1023] כת"י מוסקבה, גינצבורג 55, ס' 6736, דפים 170 ע"א – 467 ע"א. דור שלישי. סוף המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

ספר פי צדיק

חיבור ושמו פי צדיק נמצא בכת"י 1024, ובו פ"ו סעיפים. ביסודו של החיבור נמצא כנפי יונה (ג) שבו רי"ג סעיפים, שתואר לעיל סעיף כז. אל עורכי החיבור הגיעו רק פ"ו הסעיפים הראשונים שבכנפי יונה הנזכר, והם קראו לו שם חדש פי צדיק.

[1024] כת"י מוסקבה, גינצבורג 477, ס' 27981, דפים 41 ע"א – 65 ע"א. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[1025] כת"י קמברידג', טייכר 2, ס' 12108, 32 דפים. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[1026] כת"י מוסקבה, גינצבורג 479, ס' 47562, דפים 2 ע"א – 18 ע"א. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

ספר כוונות הפותח 'סוד ברכת אבות'

ספר הכוונות הפותח ב'סוד ברכת אבות' הוא מן העריכות הקדומות של כתבי ר"ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף מ. הוא הגיע לאיטליה, ונעתק בה בכת"י 506. עותק זה היה בידיהם של ר' מנחם עזריה מפאנו ור' יצחק הלוי איש מנטובה, כמתואר לעיל סעיף נט. כת"י 506 נעתק, בדמותו כצלמו, בידי ר' ישראל ישעיה נורצי בכת"י 543, כמתואר לעיל סעיף סא.

ספר הכוונות שבכת"י 543 הגיע אל ר' ישעיה בסאן, אל ר' יוסף אירגס ואל מקובלים נוספים שלמדו את קבלת האר"י בבית מדרשו של ר' משה זכות. בראש הספר חתם ר"י בסאן את שמו: 'ישעיה בכמהרר' ישראל חזקיה באסאן'.³⁹ ממנו הגיע הספר אל ר"י אירגס, כפי שכתב בראשו: 'ספר הכוונות הזה קניתי אותו אני הצעיר יוסף אירגס י"ץ מהחכם כמהרר ישעיה באסן נר"ו' (דף 1 ע"א).⁴⁰

מקובלים אלו הוסיפו דפים בראש כתב היד והערות רבות בגיליונותיו. בדפים ובהערות אלו כתבו תלמידי ר"מ זכות את הדברים ששמעו מרבים ואת הערותיו על ספר הכוונות. הערות אלו פותחות: 'מורי הרמ"ז נר"ו, 'אמ"ז, 'מזל"ן'.

עוד הוסיף כאן ר' יוסף אירגס את הערותיו בעצם כתיבת ידו. נרשום אחדות מהערות אלו: דפים טו ע"א, כז ע"ב, לד ע"א, מז ע"א, קס ע"א, קפא ע"א. ר"י אירגס העתיק גם את הערותיו של ר"מ זכות, כגון אלו שנמצאות בדפים פג ע"א, צא ע"ב. עוד הוסיף ר"י אירגס דפים שלמים בספר, כגון 'ענין חנוכה' שנעתק בדפים 259–261.

כתיבת בעלים נוספת נמצאת בראש כתב היד: 'הספר הכוונות הזה היה מהרמ"ע זלה"ה, והאלקים אינהו לידי ישש"ל ומההגות (!) שבגיליון נר' שהוא כתב ידו זצ"ל'. צדק הכותב כי נמצאות כאן הערותיו של הרמ"ע מפאנו, אך טעה בסוברו שכתובת ידו של הרמ"ע לפניו. ר"י נורצי, תלמידו של הרמ"ע, העתיק כאן את הערות רבו, כמתואר לעיל סעיף סא.

[543*] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית 838, ס' 5818, 271 דפים (מניין מקורי: א–רלב).

דוד ראשון. ראשית המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

כתיבת ידו של ר' ישראל ישעיה נורצי.

חתימות בעלים של ר' ישעיה בסאן ושל ר' יוסף אירגס.

הערות מאת ר' יוסף אירגס בעצם כתיבת ידו.

ענייני הגלגולים מאת ר' ישראל סרוק

ספר הגלגולים בשיטתו של ר' ישראל סרוק תואר לעיל סעיף מו. ר' שמואל דוד אוטולינגו, תלמידו של ר' בנימין הכהן, העתיק את הספר בכת"י 1027. בשער המעוטרת כתב המעתיק את שמו וזמנו: 'אף ידי עשתה זאת הצעיר שמואל דוד בכמ"ר יחיאל אוטולינגו שנת התמ"ב ליצירה'. בגיליונותיו של כתב היד הוסיף המעתיק את הערותיו של ר' בנימין הכהן, ובראשן כתב: 'נראה למורי הרב"ך נר"ו'.

[1027] כת"י מנטובה, הקהילה 85, ס' 871, דפים 107 ע"א – 117 ע"א (מניין מקורי: א–יא).

דוד שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

כתיבת ידו של ר' שמואל דוד אוטולינגו.

39 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קג.

40 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קב.

ספר הגלגולים בעריכת ר' נתן שפירא

ר' נתן שפירא ערך את ספר הגלגולים, כמתואר לעיל סעיף צב. עותק של הספר נמצא בכת"י 1028 בכתובת ידו של ר' שמואל דוד אוטולינגו. בשער המעוטרת כתב המעתיק את שמו וזמנו: 'אף ידי עשתה זאת הצעיר שמואל דוד בכמ"ד יחיאל אוטולינגו שנת התמ"ב ליצירה'. בראש הספר נכתב: 'דרושי הנשמות והגלגולים והעיבור והיבוס וכמה פרטים מהאר"י זלה"ה'. בגיליונותיו של כתב היד הוסיף המעתיק הערות מאת ר' משה זכות הפותחות 'אמ"ז' ו'קול הרמ"ז', והערות מאת ר' בנימין הכהן הפותחות 'זנראה למורי הרב"ך נר"ו'. כן הוסיף את הערותיו שלו הפותחות 'נלע"ד ש"א' או 'נלע"ד ש"א הכותב', כגון בדף 4 ע"ב ובדף 32 ע"א. בסוף הספר נוספו מפתחות 'פתח תקוה'.

[1028] כת"י מנטובה, הקהילה 85, ס' 871, דפים 2 ע"א – 105 ע"ב.

דוד שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

כתיבת ידו של ר' שמואל דוד אוטולינגו.

הערות מאת ר' שמואל דוד אוטולינגו בעצם כתיבת ידו.

סיכום ספר הדרושים מאת ר' מסעוד אזולאי סגי נהור [* הערה לעיל עמ' 380]
ר' מסעוד אזולאי סגי נהור סיכם וקיצר את ספר הדרושים, כמתואר לעיל סעיף נג. ספר זה הגיע לבית מדרשו של ר' משה זכות ונעתק בו פעמים אחדות.

בראשו נכתבה הכותרת 'ספר קצור הדרושים', ובתחילתו נוספה הקדמה קצרה.

בהיות שהדרושים ארוכים ואין כח בשכל האנושי לעלות אותם על לוח לבו, לכן באתי לקצר הדרושים ולעשות רמזים. ולכן מתחיל.

ידוע הוא שהבורא ית' עלת העלות וסבת הסבות אין לו חקר וידיעה כלל, אבל ידענו כי הוא נמצא והמציא כל הנבראים בכח מציאותו... כי הוא מחויב המציאות ואין כל נמצא יכול להמציא בלתי אלא הוא אינו תלוי במציאותם... ואמנם ידוע מצד האמונה שברא הקב"ה את העולם להיטיב לברואיו, ושזה האדם התחתון יכיר גדולתו מצד פעולותיו, ויעשה עצמו מרכבה לאצילות הנמרץ, ויבחר בין טוב לרע... ולכל העולמות צורך אלהותו ית' לתקן זאת הבריאה שברא לא שהוא צריך להם...

בגיליונותיהם של אחדים מעותקים אלה נוספו ציוני דפים לטופס המקורי של ר"מ זכות. בסוף הספר נוספו מפתחות 'פתח עינים'.

שם מחברו של החיבור לא נודע בבית מדרשו של ר' משה זכות, ומעתיקיו ייחסו אותו לר' יעקב צמח. ר' שמואל דוד אוטולינגו העתיק את הספר בכת"י 1030, ובשער המעוטרת שבראשו כתב: 'ספר קיצור הדרושים... הצמיח לנו ישועה לקצר זה ספר השרשים החכם צמח'. בסוף כתב היד ציין המעתיק את שמו וזמנו: 'אודה ה'... היום יום צום הרביעי... שנת האמ"ת [=תמ"ו]... הצעיר שמואל דוד בכמ"ד יחיאל אוטולינגו יצ"ו' (דף 45 ע"ב).

החיבור נעתק בידי ר' עזריאל מקרוטושין בכת"י 1032, ובסופו כתב את שמו וזמנו: 'אברך על המוגמר... בהגהה ספר זו... תע"ב לפ"ק, הק' עזריאל קרקא מפרידבורג'.

[1029] כת"י מוסקבה, ג'נצבורג 169, ס' 6849, דפים 1 ע"א – 82 ע"א.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[1030] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית 823, ס' 5741, דפים 49.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.
כתיבת ידו של ר' שמואל דוד אוטולינגו.

[1031] כת"י מנטובה, הקהילה 95, ס' 2222, עב דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[1032] כת"י אוקספורד, בודלי 1818, ס' 18110, דפים 1-142.
דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטושין.
הערות מאת ר' עזריאל מקרוטושין בעצם כתיבת ידו.

[1033] כת"י מונטריאול, אלברג 45, ס' 40484, פט דפים.
דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מערבית.

קיצור ספר הדרושים

ספר הדרושים בעריכתם של ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה נעתק בכתבי יד רבים, כמתואר לעיל סעיף נא. קיצור של ספר זה הוכן בידי מקובל שלא נודע שמו, והוא נעתק בכתבי יד אחדים.

בקיצור ספר הדרושים נכתבו הכותרות המקוריות של החיבור, כגון: 'דרוש אדם קדמאה', 'דרוש חטא אדה"ר', 'דרוש הכולל להר"מ נאגארה', 'ענין רפ"ח ניצוצין', 'הקשר שיש לי עם החברים'. כותרות אלה מורות כי החיבור המקוצר שמר על המבנה המקורי של ספר הדרושים, וכל אחד מן הדרושים המקוריים נתקצר בו לעצמו. בכך שונה קיצור ספר הדרושים שלפנינו מסיכום ספר הדרושים שכתב ר' מסעוד אזולאי, כמתואר לעיל סעיף נג. ר"מ אזולאי סיכם את תוכנו של ספר הדרושים, ויצר מכל דרושיו מסכת אחת שלמה וכוללת המרצה את סדר האצילות מראשו לסופו. לא כך נהג מחברו של קיצור ספר הדרושים שלפנינו. הוא השאיר את הדרושים במקומם ורק קיצר כל אחד מהם, וכך נשאר ספר הדרושים כמות שהוא בערבוביה ובלא סדר.

העותק הקדום של קיצור ספר הדרושים נמצא בכת"י 1034.⁴¹ בסופו כתב המעתיק את שמו, זמנו ומקומו: 'זכיתי אני ישראל בכמ"ר טוביה לינגו להשלים קצור מהדרוש' מהרב ר' חיים

41 בשערו של כתב יד זה נכתב: 'זה ספר הדרושים בקצור עשהו כה"ר ר' אלישע גליקו ז"ל'. ר' אלישע גליקו נפטר סמוך לשנת שמ"ג, וברור שלא הוא קיצר את ספר הדרושים שנערך לאחר מכן. מעתיקו של כתב יד זה טעה בכתיבתו, והנוסח הנכון 'אלישע איטליאנו' נכתב בכת"י 1035 ודומיו. בקטלוג של אוסף כתבי היד הרבניים

זלה"ה... היום יום ששי לשבת ח' לחודש א'ני לידודי וידודי ליי, שנת ה' שמע"ה [=תט"ו] תפלת, פה ריי"ו תחת ממשלת מעלת אדוננו הדוכוס דון פרנציקו דאיסטו ירום הודו ויחיה אמן, תושלב"ע'.

קיצור ספר הדרושים נעתק גם בכת"י 1035, ובראשו נכתב: 'סדר כללי הדרושים של האר"י זלה"ה בקיצור שסדר הרב הקדוש אלישע איטליאנו זלה"ה'. בכינוי 'אלישע איטליאנו' נתכוון המעתיק לר' אלישע גוואשטלה, שערך יחד עם ר' בנימין הלוי את ספר הדרושים המקורי. כת"י 1035 היה לפני ר' עזריאל מקרוטושין, ועל פיו הוא העתיק את החיבור בכת"י 1036. בסופו כתב המעתיק את שמו: 'נכתב ונגמר ע"י הכותב הצעיר עזריאל בלא"א מהר"ר שמואל שליט זצ"ל מק"ק קראטשין ממדינת פולניא'.

[1034] כת"י ניו יורק, הישיבה אוניברסיטה 229, ס' 51552, 105 דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[1035] כת"י אוקספורד, בודלי 1732, ס' 17763, דפים 1 ע"א – 65 ע"א. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מזרחית. הערות מאת ר' עזריאל מקרוטושין בעצם כתיבת ידו.

[1036] כת"י אוקספורד, בודלי 1733, ס' 17764, דפים 1 ע"א – 68 ע"ב. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית. כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטושין.

שבלת של לקט

ר' משה זכות נטל דרושים שכתבו תלמידי האר"י וערכם וסידרם על פי סדר פרשיות השבוע. לספר קרא שבלת של לקט, ובראשו כתב כותרת זו.

ספר שבלת של לקט שנתערבה בגדיש הגדוש ומלא משך חכמה נשגבה, יוצאה מפי הרב ומפי התלמיד האר"י וגורו זלה"ה בכמה דרושים עמוקים, ואני הצעיר משה בכה"ר מרדכי זכות זלה"ה קבצתי נדחיהם מן המקומות אשר באו שם וצויתי לכתבם במקום הראוי להם על סדר הפרשיות. ויניציא' שנת מעש"ה [=תט"ו] ידינו כוננה עלינו.

בשולי הדרושים נוספו הערות מאת ר' משה זכות ומאת ר' בנימין הכהן. ר' שמואל דוד אוטולינגו העתיק את הספר בכת"י 1038, ובסופו כתב: 'ותהי התחלתו יום שני פרשת וארא ונשלם בחדש אדר התמ"ו ליצירה... הצעיר שמואל דוד אוטולינגו בכמ"ר יחיאל יצ"ו פה פוסאנו'. גם בשער כתב המעתיק את שמו.

[1037] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1606, ס' 10704, דפים 1 ע"א – 134 ע"ב. דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

בספריית הישיבה אוניברסיטה, ניו יורק תשנ"ח, עמ' 19–21, כתבתי כי ר' אלישע גליקו הוא מחברו של קיצור ספר הדרושים. טעות היתה בידי, ואני מתקנה כאן.

[1038] כת"י מנטובה, הקהילה 54, ס' 836, שמב דפים.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

כתיבת ידו של ר' שמואל דוד אוטולינגו.

כוונות גדולות

ספר כוונות מסודר כספר הלכות נמצא בכת"י 1039. בשערו נכתב.

ספר הכוונות, למרנא ורבנא... המקובל האלקי החסיד העניו כמוהר"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה וחבירו הותיק זקן ביתו הרב הגדול החכם השלם המקובל האלקי כמוהר"ר חיים ויטאל זלה"ה, וכל הכתוב כאן הועתק מכתובת יד החכם בעצמו בעיר ירושלים תוב"ב. והתחלנו להעתיק בס"ד ספר הקדוש הזה יום ו' ז"ך סיון שנת תודיעני אורח חיים"ם שוב"ע שמחות את פניך נעימות ב"מינך נצח [=תמ"ח] לפ"ק.

בסופו: 'ותשלם מלאכת כתיבת והעתקת הספר הקדוש הזה ביום ב' יא אלול תמ"ח'. עותק נוסף של ספר זה נמצא בכת"י 1040. בשערו נקרא הספר בשם: 'ספר כוונות גדולות ממוהר"י זכרוננו לברכה'.

הספר סודר על פי סדר שולחן ערוך אורח חיים, וכותרותיו נלקחו ממנו: 'הלכות הנהגת האדם בבקר... הלכות ק"ש וברכותיה... הלכות תפלת העמידה... הלכות שבת... הלכות ר"ה'. הספר סודר בבית מדרשו של ר' משה זכות, כפי שעולה מהכותרת: 'זאת מצאתי בכתבי רמ"ז נר"ו בשם מהרב"ל [=ר' בנימין הלוי] נר"ו' (כת"י 1039, דף קמו ע"א).

[1039] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8 3216 □, ס' B 499, קפד דפים.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

[1040] כת"י אוקספורד, בודלי 1701, ס' 17442, 200 דפים.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

[צז] עריכת ר' אלישע חיים אשכנזי

קבלת האר"י איחרה להגיע לארצות המגרב. רק כשני דורות לאחר שנודעו כתבי האר"י באיטליה ובאשכנז ונעתקו בהן הגיעו כתבים אלה גם לארצות המגרב והיו לפני מקובליהן. הראשונים שבהם הובאו למרוקו בידי ר' אלישע חיים אשכנזי, בשנת ת"י או תכ"ה. הוא היה שליח ירושלים למרוקו, והוא הביא את ספרי קבלת האר"י שמה.⁴²

ספר הכוונות

ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה ערכו את ספר הכוונות הפותח 'קודם שיתפלל האדם בשחרית צריך לקבל עליו מצות עשה של ואהבת לרעך כמוך', כמתואר לעיל סעיף נא.

⁴² תולדות חיי ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך פד.

ר' אלישע חיים אשכנזי הביא עמו את הספר למרוקו, ועל פי טופס זה הוכנו עותקים נוספים של ספר הכוונות בארץ זו. המעתיקים השתבחו ב'ספר מוגה מעץ חיים' שהיה לפניהם, וצינו במפורש כי רא"ח אשכנזי הביאו אליהם.

החלק הראשון של ספר הכוונות נעתק בכתיבה מערבית בכת"י 1041, ובשערו נכתב: 'הועתק מספר מוגה מעץ חיים אשר הובא ע"י נאמן רוח כמהר"ר אלישע אשכנזי זלה"ה', 'נעתק ונשלם בשנת התפ"ז י"ח בתמוז יום ב'".

החלק השני של ספר הכוונות נעתק בכתיבה מערבית בכת"י 1042, ובשערו נכתב: 'הועתק מספר מוגה מעץ החיים אשר הובא על ידי... אלישע אשכנזי... ונשלם בשנת כי ית"ן [=ת"ס] ה' את רוחו'.

[1041] כת"י ירושלים, בניהו ק 44, ס' 72088, קיט דפים.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מערבית.

[1042] כת"י ירושלים, מכון בן צבי 204, ס' 26560, קמז דפים.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה מערבית.

ספר אוצרות חיים

ר' אלישע חיים אשכנזי הביא עמו למרוקו גם את ספר אוצרות חיים וספר מבוא שערים. שני ספרים אלה נערכו בידי ר"י צמח, כמתואר לעיל סעיפים פד, פו. רא"ח אשכנזי לא הסתפק בעריכתו של ר"י צמח, והוא ערך את שני הספרים פעם נוספת. הוא נטל את ספר אוצרות חיים המקורי, ושילב בתוכו חלקים מספר מבוא שערים. הספר החדש נקרא אף הוא בשם אוצרות חיים, וזה תוכנו.

א. אוצרות חיים המקורי: תחילת דרוש אדם קדמון (דפוס 1045, דפים א ע"א – ז ע"א).

ב. מבוא שערים: חמישה שערים ראשונים (שם, דפים ז ע"א – עט ע"א).

ג. אוצרות חיים המקורי: סופו של דרוש אדם קדמון, הקדמה כוללת ענין אלו המלכים, דרוש אבי"ע והשמות (שם, דפים עט ע"א – קטז ע"ב).⁴³

ד. מבוא שערים: דרוש הקליפות (שם, דף קטז ע"ב – סוף הספר).

שילוב זה נעשה בכוונה תחילה, והוא מבקש להציג מהלך האצלה שלם על פי קבלת האר"י. ספר מבוא שערים לא הגיע אלינו בשלמותו, וספר אוצרות חיים המקורי אינו מלמד את כל מהלך ההאצלה, ועל כן נטל רא"ח אשכנזי דרושים מאוצרות חיים ושערים ממבוא שערים ואגד אותם יחד, וכך יצא מתחת ידיו ספר שלם שמרצה את מהלך ההאצלה על פי קבלת האר"י בשלמותו.

43 תחילתה של 'הקדמה כוללת ענין אלו המלכים' ודרוש תלת רישין לא נכללו בספר אוצרות חיים שעריך ר' אלישע חיים אשכנזי.

ספר אוצרות חיים בעריכתו של רא"ח אשכנזי נעתק בכתבי יד רבים, אך שמו של העורך נעדר מהם. בשני כתבי יד מצאנו את הערותיו של העורך, ושמו עליהן: 'ואני אלישע בפי' של...⁴⁴, 'ע"כ מצאתי אני אלישע מדרוש...'⁴⁵, 'ע"כ מצאתי אני אלישע... וזה מצאתי אני אלישע מדרוש הנד"ו"⁴⁶.

עריכתו של ר' אלישע חיים אשכנזי מצויה רק בכתבי יד שנעתקו בצפון אפריקה. בכתבי יד אלו נוספו גם הערות רבות מר' אברהם אזולאי, מר' אברהם ן' מוסא ומר' יעקב מראגי, והן תוארנה להלן סעיף קב. מקובלים אלה הזכירו ספרים שהגיעו אליהם מארץ ישראל, וכנראה נתכוונו לספרים שהביא עמו רא"ח אשכנזי.

על ספר אוצרות חיים בעריכתו המיוחדת של רא"ח אשכנזי העיר ר' חייא הכהן די לארה, כמתואר להלן סעיף קב.

ספר אוצרות חיים בעריכתו של רא"ח אשכנזי נדפס בדפוס 1045.

[1043] כת"י ירושלים, בניהו ק 123, ס' 72314, קצח דפים.

דור רביעי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה מערבית.

[1044] כת"י ירושלים, בניהו ק 144, ס' 72331, קפא דפים.

דור רביעי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה מערבית.

[1045] דפוס, אוצרות חיים, ליוורנו תר"ד, [ב] + קכ דפים.

[צח] עריכות מקובלי פולין ואשכנז

אחר עריכתו המקיפה של ר' מאיר פופרש, שתוארה לעיל סעיף פח, נעשו באשכנז ובפולין רק עריכות מעטות לחיבורים בקבלת האר"י. את העריכות הללו נתאר כאן.

עריכת ר' נתן נטע הנובר

אחרי גזירות ת"ח ות"ט יצא ר' נתן נטע הנובר מפולין והגיע אחר נדודים לאיטליה.⁴⁷ כאן פגש מקובלים אחדים, ומהם קיבל, הן בכתב הן בעל פה, את קבלת האר"י.

בשנת תי"ד היה ר' נתן נטע הנובר בליוורנו. כאן פגש את ר' חיים הכהן, שהגיע מארם צובה לאיטליה כדי להדפיס את ספרו מקור חיים, וממנו למד דברים בקבלת האר"י.

עד בואי אל ארץ איטליה אל עיר מלאה חכמים וסופרים ושמה ליגור"א... בהיותי שמה כמו שנה תמימה שנת תי"ד לפ"ק... אז האיר ה' את רוח קדשו ועבר עלינו איש קדוש הרב הכולל מהר"ר חיים ז"ל ה"ה, תלמיד מובהק של הרב האלקי מהר"ר חיים ויטל זלה"ה,

44 כת"י 1043, דף פה ע"א.

45 שם, דף פז ע"א.

46 כת"י 1044, דף עה ע"א.

47 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך פז.

וקבלתי ממנו זאת החכמה מפוארה פה אל פה. ומסר לי כמה וכמה עניינים טובים
חידושים שקבל מרבו אשר לא עלה זכרונם בספר עץ החיים, וכל דבריו ככתובין מסיני.⁴⁸

ר' חיים הכהן מסר לרנ"ג הנובר דברים בקבלת האר"י פה אל פה. דברים שבכתב קיבל רנ"ג
הנובר מר' נתן שפירא, שבא לאיטליה בשנת תט"ו כשד"ר מירושלים.⁴⁹

ואחר זה בא אלי איש קדוש מירושלים תוב"ב ובידו חבילות חבילות מכתבי האר"י
ז"ל ה"ה, החכם השלם המקובל אלקי כמהר"ר נתן שפירא והלכתי אחריו לעיר
ויניציא"ה... שתי שנים שנת תט"ו ותט"ז לפ"ק... והבניאני המלך חדריו...⁵⁰

רנ"ג שפירא החזיק בידו חיבורים רבים – 'חבילות חבילות מכתבי האר"י' בלשונו של רנ"ג
הנובר. חלק מן המצוי בחבילות אלו תואר בפרקים הקודמים, והוא יסוכם להלן סעיף קיג.

רנ"ג הנובר הלך עם רנ"ג שפירא לוונציה, ושם פגש את ר' שמואל אבוהב ור' משה זכות, דרי
המקום, וכן את ר' בנימין הלוי, שערך יחד עם ר' אלישע גוואשטלה ספרי דרושים, כוונות
וליקוטים, כמתואר לעיל סעיף נא.

והבניאני המלך חדריו מאן מלכי רבנן... מהר"ר שמואל אבוהב נר"ו... המקובל הנאמן
כמהר"ר משה זכותא נר"ו... אשר כל טוב הארץ בידם ולא מנעו הטוב ממני, ומצאתי שם
איש זקן ונושא(?) פנים... המקובל אלקי כמהר"ר בנימין הלוי מצפת תוב"ב נר"ו, ולמדתי
מכולם במישור, איסור"ר כולל ואיסור"ר מוסיף⁵¹ על זאת שהעתיקתי מהם עץ החיים והגהות
הזהר ותיקונים וזהר חדש.⁵²

רנ"ג הנובר שהיה בוונציה בשנים תט"ו–תט"ז. בשנים אלו כבר היו בידיו של רנ"ג זכות ספרי
ר"ח ויטל שערך ר"י צמח, כמתואר לעיל סעיף צה. השם 'עץ החיים', שמזכיר רנ"ג הנובר, הוא
שם כולל לכתבי ר"ח ויטל שהיו בידי מקובלים אלה.

בשלוש השנים תי"ד–תט"ז שהיו אפוא באיטליה שישה מקובלים משלושה מרכזים שונים.
מקובל מפולין (ר' נתן נטע הנובר), מקובלים מארץ ישראל (ר' בנימין הלוי, ר' חיים הכהן ור' נתן
שפירא) ומקובלים מאיטליה (ר' משה זכות ור' שמואל אבוהב). מפגישות אלה יצא רנ"ג הנובר
נשכר וחיבורים רבים בקבלת האר"י בידו. ואכן העיד ר' יצחק מפוזנא, בהסכמתו לספר שערי
ציון, כי 'ראיתי בידו רב תבואות חבילות חבילות כתבי הקדש של האר"י ז"ל'.

- 48 שערי ציון, הקדמה, דפוס 1046, דף ב ע"ב. תודתי לאלחנן ריינר שהפנה את תשומת לבי להקדמת רנ"ג הנובר
שנמצאת רק בדפוסים הראשונים של הספר.
- 49 להלן רשימת אישים, נספח א, ערך עט.
- 50 שערי ציון, הקדמה, דפוס 1046, דף ב ע"ב.
- 51 על פי כריתות יד ע"א.
- 52 שערי ציון, הקדמה, דפוס 1046, דף ב ע"ב.

על יסוד כל החיבורים הללו כתב רנ"ג הנובר ספר שלם ושמו נטע נעמן, שבו סיכם את קבלת האר"י על פי החיבורים שהיו בידו.

וחברתי ספר נחמד שמו נטע נעמן... ואנא נפשי כתבית יהבית כל הקונטרסים של עץ החיים הנמצאים בחוצה לארץ, וחידושי דינים מהזהר ותיקונים וזוהר חדש ושאר ספרי קבלה הנמצאים בקיצור נמרץ. וחלקתי אותם לחמשה חלקים נגד חמשה פרצופים, כאשר הארכתי בהקדמת ספר נטע נעמן.⁵³

רק החלק החמישי של הספר הגיע אלינו, הוא ספר שערי ציון, שנדפס בדפוס 1046. שאר ארבעת החלקים אינם בידינו, ועל כן לא נוכל לדעת מה הכילו אותן 'חבילות חבילות' של כתבי האר"י שהיו לפני רנ"ג הנובר.

[1046] דפוס, שערי ציון, אמשטרדם תל"א, נד דפים.

הערות ר' יצחק מפוזנא

ספר דרך עץ חיים נערך בידי ר' מאיר פופרש, כמתואר לעיל סעיף פח. בעותקים אחדים של הספר, כולם בכתיבה אשכנזית, נוספו הערות מאת ר' יצחק מפוזנא.⁵⁴ הערות אלו נכתבו בשני נוסחים שנשתנו זה מזה במלות הפתיחה.

בגיליונותיו של דרך עץ חיים שבכת"י 1050 פותחות ההערות במלים אלו: 'אמר חמי מ"ו הגאון מהר"י ז"ל' (דף 46 ע"א), 'אמר חמי הגאון ז"ל מהר"י' (דף 47 ע"ב), 'אמר חמי הגאון מהר"י' (דף 94 ע"א), 'אמר חמי מורי מהר"ר יצחק' (דף 112 ע"א), 'אמר מורי ורבי יצחק' (דף 113 ע"א). הערות אלו נעתקו גם בגיליונותיו של כת"י 1049, אך כאן הן פותחות בנוסח שונה. שתי ההערות הראשונות שבכת"י 1050 פותחות בכת"י 1049 במלים אלו: 'אמר הגאון מהר"י אב"ד דפוזנא' (דף 58 ע"ב), 'אמר הגאון מהר"י אב"ד דפוזנא' (דף 61 ע"ב). משני הנוסחים אנו למדים כי ר' יצחק מפוזנא הוא מחברן של הערות אלו, וכי הן נכתבו בידי אחד מחתניו.

לעיל, סעיף פח, ראינו כי ר"מ פופרש ערך פעמיים את דרך עץ חיים. על איזו מהדורה של הספר הוסיף ר"י מפוזנא את הערותיו? בדקנו את נוסחו של דרך עץ חיים שעליו הוסיף ר"י מפוזנא את הערותיו והעלינו כי אין הוא זהה לאחת משתי העריכות המקוריות של הספר. זהו נוסח שלישי של ספר דרך עץ חיים, שנוטל משתי העריכות גם יחד ויוצר נוסח מעורב שלהן. הערותיו של ר' יצחק מפוזנא על דרך עץ חיים נדפסו בדפוס 1051.

יחד עם הערותיו של ר' יצחק מפוזנא נכתבו בעותקים אלו של דרך עץ חיים גם הערות מאת 'בצלאל'. נראה שהוא ר' בצלאל ב"ר שלמה מקאברין, מחברו של ספר קרבן שבת, דיהרנפורט תנ"א. דברים בשם ר' יצחק מפוזנא ודברים בשם ר' בצלאל ב"ר שלמה הביא ר' יוסף ב"ר

53 שם, דף ג ע"א.

54 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך פא.

שלמה מפוזן בספרו יסוד יוסף: יקם תחתיו הגאון הרב שלנו כמחור"ר יצחק ודרש לבטל מנהג זה;⁵⁵ כן שמעתי הקדמה זו מן הגאון הרב כמחור"ר יצחק אב"ד ור"מ דקהילתינו בשם האר"י ז"ל;⁵⁶ כן הראה לי בסיפרו קרבן שבת בכתב כשהיה פה בקהילתי הדרשן הגדול כמחור"ר בצלאל זצ"ל בשם האר"י ז"ל.⁵⁷

[1047] כת"י ניו יורק, הישיבה אוניברסיטה 1227, ס' 51555, 315 דפים (מניין מקורי: ו, ב-רפח, א-כב).
דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
הערות מאת ר' יצחק מפוזנא.
בסופו: 'סימתי העתקת הספר זה היום יום ד' ער"ח אלול תע"ה' (דף 291 ע"ב).

[1048] כת"י אוקספורד, בודלי 1674, ס' 17415, 293 דפים.
דור רביעי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
הערות מאת ר' יצחק מפוזנא.
כתיבת ידו של ר' יחיאל מיכל איזנשטט.
בשער המעוטרי: 'החילותי להעתיקו... יחיאל מיכל כמחור"ר שמשון [איזנשטט]... פה ק"ק המבורג תפ"ד לפ"ק'. בסופו: 'סליק... ט' אדר פ'ד'ות' [=ת"ץ] המבורג' (דף 290 ע"א), 'זה הספר... העתקתי מכ"י כמחור"ר גומפיל שנאפיר זצלה"ה, והוא העתיק אותו כפי מה שמצא ביד... משה זצ"ל אב"ד ור"מ דק"ק אלטונא שהעתיק אותו מן אביו... זיסקינד אב"ד מלובלין' (דף 293 ע"א).

[1049] כת"י אוקספורד, בודלי 1689, ס' 17430, 291 דפים.
דור רביעי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
הערות מאת ר' יצחק מפוזנא.
בראשו: 'שנת ה'תפ"ז לפ"ק'.

[1050] כת"י אוקספורד, בודלי 1673, ס' 17414, 232 דפים.
דור רביעי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.
הערות מאת ר' יצחק מפוזנא.
בשער המעוטרי: 'כתבתי ונגמרת... בשנת ואת'ח'נן אל ה' בעת ה'היא [=תפ"ח] ישראל בא"א אשר ז"ל חתן ר' יוזפא בוכבינדר בק"ק אלטונא'.

[1051] דפוס, י"אביב"י, הגהות על ספר עץ חיים לר' יצחק מפוזנא, מוריה יג (תשמ"ד), גיליון א-ב, עמ' לג-לז.

מאורות נתן בעריכה אשכנזית

ר' נתן שפירא ערך את כוונות התפילה בספר מאורות נתן, כמתואר לעיל סעיף צב. בכתבי יד אחדים, כולם בכתיבה אשכנזית, נעתק החלק הראשון של הספר בעריכה שונה מעריכתו המקורית. בעריכות אלו לא נקרא הספר מאורות נתן, אלא 'ספר כוונות חלק ראשון'.

55 יסוד יוסף, פרנקפורט דאדר תל"ט, דף ד ע"ב.

56 שם, דף יא ע"ב.

57 שם, דף ז ע"א.

עותק קדום של מאורות נתן בעריכה זו נמצא בכת"י 1052. בשער המעוטר כתב הסופר את תוכנו של הספר.

ספר כוונות חלק ראשון, בו יתבארו סודות התורה וסודות התפלות והמצות והנהגות של חול וענין פסוקי דזמרה וכוונת הציצית וכוונת התפילין וענין פיוס הקטורת וארבע עולמות אביע וכוונת הקדישין, והם דברים עתיקים ומתוקים מקובלים מן הרב המקובל האלהי האר"י זלה"ה.

הסופר החל להעתיק את הספר ביום ג' לסדר בראשית בשנת תכ"ד, כפי שכתב בשער המעוטר: 'ותהי התחלתו ביום ג' לסדר ויקח ה' אלדים א'ת' האדם ויניחיו בגן עדן לפ"ק [=תכ"ד], בכתיבת ידי עצמי לכבוד אל קדושי והוא יגלה לי מסודות התורה אשר יפורשו...'. יום ג' לסדר בראשית בשנת תכ"ד חל בכ"ב בתשרי, הוא שמיני עצרת, ועל כן נראה כי חלה טעות בסימון פרט השנה או בקריאתו.⁵⁸ ב"ב בכסלו תכ"ד השלים הסופר את העתקת הספר, כפי שכתב בסופו: 'ותהי השלמתו ביום ג'... לסדר ויאמר' ל'ו אלהים אנ"י א"ל שדי' [=תכ"ד] לפ"ק'. בתחילת עריכה זו של מאורות נתן נעתקה הקדמתו של ר' רפאל קאפיו, שחלקים ממנה הובאו לעיל סעיף ד.

מאורות נתן שבכת"י 1052 היה בידיו של ר' עקיבא איגר, והוא הוסיף בגיליונותיו הגהות נוסח בעצם כתיבת ידו.⁵⁹

[1052] כת"י מודיעין, אוסף ח' סטפנסקי 1, צילום יוא"ב 22 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), 197 דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

בראש דף המגן הראשון: 'שייך לה"ה הרב הגאון... פאר הדור עטרת ישראל מעוז ומגדול מוהר"ר עקיבא נ"י אב"ד ור"מ דפק"ק מארקיש פרידלאנד'. בראש דף המגן השני כתב ר' אברהם איגר: 'שייך לאאמ"ו הרב הגאון הגדול מו"ה עקיבא נ"י אבדק"ק פרידלאנד'.

[1053] כת"י מוסקבה, גינצבורג 1163, ס' 48183, 180 דפים. דור שני. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

שולחן ערוך של רבי יצחק לוריא

פעמיים כתב וערך ר"י צמח את ספר נגיד ומצוה, כמתואר לעיל סעיפים פב, צ. הספר נערך פעם נוספת ונקרא בשם 'שולחן ערוך על דרך האמת', כמתואר לעיל סעיף צ. ספר זה הגיע לאשכנז ונערך בה פעם נוספת, ועתה נקרא בשם 'שולחן ערוך של רבי יצחק לוריא'. שמו של העורך לא נזכר, אבל מן העובדה שהחיבור נעתק פעמים רבות בכתיבה אשכנזית ונדפס לראשונה בפראג עולה בבירור שהוא נערך ונסדר באשכנז. החיבור נדפס בדפוס 1054, ובשערו נכתב.

58 נוכל להצדיק תאריך זה רק אם נניח שהספר נכתב בארץ ישראל, שבה שמיני עצרת ושמחת תורה יום אחד הם, והסופר החל לכתוב במוצאי החג, אך הנחה רחוקה היא.

59 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קכג.

שלחן ערוך ראה זה דבר חדש אשר הוציאו תלמידי האר"י משאר כתבי קודש שלו... וכוללת בו דינים ישינים (!) וגם מחודשים... וטעמים על פי סודות התורה...

השוואה בין שני ספרים אלו מראה כי ביסודו של שולחן ערוך האר"י נמצא שולחן ערוך על דרך האמת. השוואה זו נסמכת על ההשוואה שערכנו, לעיל סעיף צ, בין שולחן ערוך על דרך האמת ובין ספר נגיד ומצוה. לא נוכל לערוך כאן את ההשוואה בין שני הספרים במלואה, ועל כן נציין רק אחדים מעיקריה.

א. סדר מעשה האדם בקומו משנתו נשנה בשולחן ערוך האר"י בסדר שבו הוא נשנה בשולחן ערוך על דרך האמת ולא בסדר שבו הוא נשנה בספר נגיד ומצוה.

ב. תיקון הכעס נכתב בשולחן ערוך האר"י בכוונות קריאת שמע של חול במקום שבו הוא נכתב בשולחן ערוך על דרך האמת ולא במקומו המקורי שבספר נגיד ומצוה.

ג. כוונות המצוות, שנתקצרו בשולחן ערוך על דרך האמת לעומת תוכנו המקורי בספר נגיד ומצוה, נתקצרו עוד בשולחן ערוך האר"י. אין כותרת להן, ורק מצוות ייבום וחליצה ועניין חיבוט הקבר נכללו כאן.

חשיבות רבה נודעת לשולחן ערוך האר"י כי ממנו הגיעו מנהגי האר"י אל ספרי ההלכה. ר' אברהם הלוי גומבינר, שכתב את הפירוש מגן אברהם על שולחן ערוך אורח חיים,⁶⁰ נטל משולחן ערוך האר"י הלכות ומנהגים רבים וכללם בספרו, וכך נקבעו הם להלכה. בעקבות ר"א גומבינר וספרו מגן אברהם הלכו פוסקים נוספים, וכך יצאו מנהגים אחדים של האר"י מתחומם של המקובלים והיו לנחלת הכלל ולמנהגים שהציבור כולו כרוך אחריהם. ר"א גומבינר אינו מזכיר את הספר שולחן ערוך האר"י בשם זה אלא מכנהו בשם סתמי: 'כתבים'. בדיקת הציטוטים שר"א גומבינר מביא מן ה'כתבים' מראה בבירור שלספר שולחן ערוך האר"י נתכוון. נביא כאן דוגמה אחת בלבד שתלמד על הכלל כולו.

וכתוב בכתבים, האר"י לא היה מקפיד בלבישת הטלית לשום תמיד על צד א' כמו שנוהגין הרבה. ובכוונ' הגירסה, האר"י לא היה מקפיד לשום תמיד צד א' על הראש כמו שנוהגין הרבה.⁶¹

ר"א גומבינר מביא את מנהג האר"י בלבישת הטלית על פי שני מקורות: 'כתבים' ו'כוונות'. הוא מצטט את שני הנוסחים בדיוק נמרץ, אף שאין ביניהם הבדל של תוכן. עובדה זו נותנת בידינו את היכולת לזהות את ה'כתבים' בביטחון גמור – הנוסח המצוטט בספר מגן אברהם מן ה'כתבים' מתאים בדיוק לנוסח שנמצא ב'שולחן ערוך האר"י', הלכות ציצית, סעיף כ.

[1054] דפוס, שלחן ערוך, חסר מקום ושנה [פראג?], ת"ך לערך], [עו] דפים.

60 תולדות חייו יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך פח.

61 מגן אברהם, סימן ה, סעיף ו.

עריכת ר' אברהם חזקוני

ספר נוסף על כוונות התפילה כתב ר' אברהם חזקוני.⁶² הספר נקרא בשם זאת חוקת התורה, ובו סידר ר"א חזקוני את הכוונות על פי כתבי ר"ח ויטל. הספר נדפס בדפוס 1055, ובהקדמתו הסביר המחבר מדוע נזקק לכותבו.

וראיתי הכוונות הנמצאות בידינו לרוב רוחב ביאורים מפוזרים א' הנה ואחד הנה, ואפילו ענין אחד בעצמו מפוזר ומפורד בתוך הספר, ובדרך ארוכה יקוץ נפש המעיין המכוין בצאתו מן העיקר הכוונה.

ולרוב תשוק' נפשי אהבת הקצור חקרת ודרשתי הטיב לקצור הכוונות יגעת' ומצאתי ספר כנף רננים אשר קבץ על יד בקיצר נמרץ החכם השלם... כמהר"ר אברהם אזולאי זלה"ה, וכל זה איננו שוה לי, באשר הוא הי' מלא קמשונים שנפלו מחמת השמטות הסופרי' שורות שורות שלימות, ובכמה מקומות לרוב רוחב דעת המחבר קיצר במקום שהיה לו להאריך והאריך במקום שהיה לו לקצר.

ואמנם אשר לא למד חכמה זו ואין לו עסק בנסתרות בפתחו יעמוד מרעיד, ויהיו דברי הרב והמחבר הקיצר אצלו כדברי ספר חתום... אמר' אני בלבי... אלקטה נא ואספתי זעיר שם זעיר שם, דרכי חיים ותוכחת מוסר הר"ב והמחבר הנזכר זלה"ה ככתבם וכלשונם, אך דרך קצרה וקפנדריא, לא לגרוע מהם חלילה רק להגדיל תור' ולהאדיר.

ר' אברהם חזקוני תולה את כתיבת ספר זאת חוקת התורה בחסרונם של ספרי הכוונות שהם מפוזרים ומפורדים. משפטים אלה לקוחים מלה במלה מהקדמתו של ר' אברהם אזולאי לספרו כנף רננים, כמובא לעיל סעיף נד. ר' אברהם חזקוני סבר כי גם בספרו של ר"א אזולאי לא סודרו הכוונות כראות, ועל כן הוא עורך ומסדר מחדש את הכוונות שלימד האר"י. לשם כך הוא נוטל את כתבי ר"ח ויטל ואת הקיצור שהכין ר"א אזולאי וכותב על פיהם קיצור חדש של הכוונות, הוא ספר זאת חוקת התורה.

[1055] דפוס, זאת חוקת התורה, ויניציאה תי"ט, [8] + פח + [2] דפים.

עריכות ר' יעקב ובנו ר' אליעזר ליפמן תמרליש

ר' יעקב תמרליש כתב את ספרא דצניעותא דיעקב, ובו דרושים על פרשיות השבוע המיוסדים על קבלת האר"י. דרך כלל אין הוא מזכיר חיבור מסוים שהיה בידו אלא מביא דברים בשם כולל: 'האר"י ז"ל כתב', 'בדרושים של האר"י ז"ל', 'כמ"ש גורי האר"י ז"ל'. שמות אלה מופיעים בספר עשרות פעמים, ורק פעמים אחדות הוא מזכיר ספר מסוים: 'האר"י ז"ל כתב בספר גלגולים' (דף כד ע"א), 'בפירוש האר"י ז"ל על האדרא' (דף כה ע"א), 'עיין בטעמי מצות דהאר"י ז"ל' (דף כז ע"ב).

62 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך צו.

ספרא דצניעותא דיעקב נדפס על ידי בנו של המחבר, ר' אליעזר ליפמן תמרליש, באמשטרדם תכ"ט. בראשו, דפוס 1057, הדפיס ר' אליעזר ליפמן חיבור קצר שכתב על מהלך ההאצלה על פי קבלת האר"י ועל פי דברי אביו ר' יעקב תמרליש. החיבור כולל כ"ב כללים, והם ערוכים על פי סדרו של מהלך ההאצלה מראשו לסופו.

בספר הכללים מזכיר ר' אליעזר ליפמן תמרליש את 'מבוא שערים של האר"י ז"ל' (כלל ב), ומצטט דברים שנמצאים בכתבי קודש של האר"י ז"ל ושל החסיד אמ"ו זצק"ל (כלל יז). ספר הכללים הוא חיבור קצר המחזיק את המרובה, ובו כתב רא"ל תמרליש יסודות חשובים בהבנת מהלך ההאצלה. חיבורו של רא"ל תמרליש ראוי להערכה מיוחדת, אך מקוצר היריעה לא נוכל לעשותה הנה.

כ"ב הכללים של ר' אליעזר ליפמן תמרליש נעתקו בשלמותם בכת"י 1058.

[1056] דפוס, ספרא דצניעותא דיעקב, אמשטרדם תכ"ט.

[1057] דפוס, כ"ב כללים, בתוך ספרא דצניעותא דיעקב, אמשטרדם תכ"ט, דפיס ג ע"א – ד ע"ב.

[1058] כת"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 96, ס' 4761, כך ראשון, דפיס כא ע"ב – כג ע"א (מניין שני). דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

פרק עשרים ושניים

עריכות: משנת ת"ס עד שנת תק"מ

מקובלים שלאחר שנת ת"ס לא נזקקו למלאכת הסידור. חיבורים חדשים לא נתגלו, והקונטרסים והחיבורים שהיו מונחים לפני המקובלים כבר סודרו בספרים מבונים ומתוקנים כיאות. משום כך התרכזו המקובלים שלאחר שנת ת"ס בסיכום החיבורים המסודרים והערוכים, בפירוש תכליתה ומשמעותה של קבלת האר"י ובהוספת קומות חדשות על קומתה הראשונה והיסודית.

באיטליה כתב ר' עמנואל חי ריקי סיכום מקיף ומפורט של קבלת האר"י, ובו כלל הן את מהלך ההאצלה, הן את גלגלי הנשמות הן את כוונות התפילה.

גם ר' משה חיים לוצאטו סיכם את קבלת האר"י. את מהלך ההאצלה שלימד האר"י ראה רמח"ל כמשל, ועל כן עמל לגלות את נמשלו. במלאכה זו החל ר' אברהם הכהן הירידה, שהחזיק בקונטרסי ר' חיים ויטל ולמד מפי ר' ישראל סרוק, כמתואר לעיל סעיף עג. לפני רמח"ל היו מונחים חיבורי ר' חיים ויטל שערך ר' יעקב צמח, ועליהם הוא ייסד את פירוש משמעותה של קבלת האר"י. הוא הוסיף הערות בגיליונותיו של ספר אוצרות חיים וחיבר ספרים שלמים ובכל אלה פירש בפרוטרוט את מהלך ההאצלה המיוחד לקבלת האר"י כמהלכה של ההנהגה האלוקית המבקשת להיטיב ולגלות את הייחוד.

אחר שהביא ר' אלישע חיים אשכנזי את כתבי האר"י לארצות המגרב, כמתואר לעיל סעיף צו, הגיעו חיבורים נוספים לארצות אלה. מקובלי המגרב העתיקו את החיבורים שהגיעו אליהם והוסיפו הערות רבות בגיליונותיהם, ואף הביאו אותם אל הדפוס.

חיבורים רבים שנעתקו באיטליה הגיעו לאשכנז, אל ספרייתו הגדולה של ר' דוד אופנהיים. כאן נעתקו חיבורים אלה שנית בידי ר' עזריאל מקרוטושין, והפעם בכתיבה אשכנזית. כך יכול היה ר' דוד אופנהיים ללמוד את כתבי האר"י בכתיבה הנהירה לו.

מאוחר יותר, בשנות הת"ק בירושלים, הוסיף ר' שלום שרעבי קומה על קומתו של האר"י. הוא קבע כללים חדשים בקבלת האר"י, ומהם הסיק פרטים רבים במהלך ההאצלה. חיבוריו של ר' שלום שרעבי מיוסדים על החיבורים שערכו ר' מאיר פופרש ור' נתן שפירא, וההערות שהוא

כתב בגיליונותיהם נמצאות לפנינו. על שיטתו המיוחדת של הרש"ש יצא ר' שלמה מולכו לחלוק. הוא שב אל פשוטה של קבלת האר"י, והתנגד לחידושי הגדולים של ר' שלום שרעבי.

[צט] עריכת ר' עמנואל חי ריקי

ר' עמנואל חי ריקי כתב סיכום של כל קבלת האר"י.¹ זהו ספר משנת חסידים, שנכתב באיטליה בשנת תפ"ב ונדפס חמש שנים לאחר מכן בדפוס 1059.

בהקדמה שניה מנה המחבר את הספרים שמהם לקט את דבריו.

כי אצלתי מפי האר"י זלה"ה ותלמידו הרח"ו ושאר תלמידיו המפורסמים, בקראי בספר הדרושים, וספר אדם ישר, וספר מבוא שערים, וספר גלגולים חלק ראשון הנדפס וחלק שני כתיבת יד, וספר הכוונות הנדפס ואותו של כתיבת יד, וספר נגיד ומצוה הנדפס ואותו של כתיבת יד כי הוא גדול מאד מהנדפס, וספר לחם מן השמים, וספר שלחן ערוך של האר"י... וקצת מספר הלכות הנמצא אתי, ומספר אחד של לקוטים שבו כמה עניינים מספר כנפי יונה ועל כל ענין מסומן ממי הוא אם מהאר"י אם מהרב ישראל סרוק תלמידו אם מהרמ"ע, ואני לקטתי ממנו ממה שהוא מהאר"י ותלמידו הרב ישראל והשאר הנחתי במקומו... ועל המסמרות הנטועים האלה תמכתי יתדות הספר הזה ולא על זולתם כלל ועיקר.

רע"ח ריקי נתן ברוב הספרים שהיו לפניו סימנים ברורים, ואנו יכולים לזהותם במדויק.

'אדם ישר' – לעיל סעיף פה.

'מבוא שערים' – לעיל סעיפים פו, צה.

'ספר גלגולים חלק ראשון הנדפס' – נוף עץ חיים, נוף רביעי, לעיל סעיף פח.

'ספר גלגולים חלק שני כתיבת יד' – לעיל סעיף צב.

'ספר הכוונות הנדפס' – לעיל סעיף נה.

'ספר נגיד ומצוה הנדפס' – נגיד ומצוה, נוסח ארוך, לעיל סעיף פב.

'ספר נגיד ומצוה... אותו של כתיבת יד כי הוא גדול מאד מהנדפס' – נגיד ומצוה, עריכה שלישית, לעיל סעיף פט.

'לחם מן השמים' – לעיל סעיפים צ, צב.

'שלחן ערוך של האר"י' – לעיל סעיף צח.

'ספר אחד של לקוטים... ועל כל ענין מסומן...' – תק"ן ליקוטים, לעיל סעיף נח.

אלו הם הספרים שרע"ח ריקי מזכיר בהקדמה למשנת חסידים שנדפס לראשונה בשנת תפ"ז. כל הספרים הללו היו באיטליה, ורע"ח ריקי יכול היה לראותם בה.

בשנת תצ"ח הגיע רע"ח ריקי לירושלים, ובה ראה ספרים חדשים בקבלת האר"י. שלוש שנים לאחר מכן חזר לאיטליה, ובשנת תק"ב הדפיס מהדורה חדשה של משנת חסידים, הוא דפוס

1 תולדות חייו יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קא.

1061. זהו הדפוס השלישי של הספר, ובשערו נכתב: 'וזיכה עוד את הרבים במהדורא תניינא תוספות מרובה... מן ספר עץ חיים ושאר ספרי הרב נ"ע'.

ב'הקדמה שניה' לספר הוסיף רע"ח ריקי בדפוס זה שורות חדשות ובהן הודיע על הספרים החדשים שהגיעו אליו בירושלים.

ומספר עץ חיים כלו אשר זכיתי לקרותו פה ירושלי" ע"ה, וספר שערי קדושה מהרח"ו זל"ה.

בספר 'עץ חיים' נתכוון רע"ח ריקי לשמונה שערים שערך ר"ש ויטל, כפי שעולה מציטוטי הרבים: 'ע"ח שער ההקדמות', 'ע"ח שער מאמרי רשב"י'. שמונה שערים אלו לא הגיעו לאיטליה, כמתואר להלן סעיף קטן, ורע"ח ריקי ראה אותם רק בהגיעו לירושלים.

•

בספר משנת חסידים כתב ר' עמנואל חי ריקי את הסיכום המקיף ביותר של קבלת האר"י. הספר מפרש את האצלת העולמות, את יצירת הנשמות ואת כוונות התפילה והמצוות. משנת חסידים איננו הסיכום הראשון של קבלת האר"י וכבר קדמוהו חיבורים אחדים, אך הוא שונה מכולם ונבדל מהם בהבדלים אחדים.

[א] סגנון הספר.

משנת חסידים ערוך ומסודר בסדר אחד שנחלק לשלושה מפתחות: מפתח העולמות, מפתח הנשמות ומפתח הכוונות. את כל אלה חילק רע"ח ריקי לסדרים, מסכתות, פרקים וסעיפים. כך הוציא רע"ח ריקי מתחת ידיו סיכום שלם, מסודר ומפורט של דברי האר"י. לשונו של משנת חסידים קצרה וניסוחו פסקני, כלשונם וכניסוחם של ספרי פסק והלכה. שתי תכונות אלה – הסדר המדויק והלשון הפסקנית – מלמדות כי נתכוון רע"ח ריקי לעשות את ספר משנת חסידים לימשנה תורה של קבלת האר"י.

[ב] תוכן הספר.

משנת חסידים מסכם שלושה נושאים בקבלת האר"י בסדר זה: האצלת העולמות, יצירת הנשמות וכוונות התפילה והמצוות. קיבוץ הנושאים ייחודי למשנת חסידים, ואין לו אח ורע בכל הספרים המסכמים והמקצרים את קבלת האר"י. מקובלים סיכמו וקיצרו את מהלך ההאצלה או את סדר הכוונות, אך לא את ענייני הנשמות והגלגולים. כך עשו ר"ח ויטל במבוא שערים, כמתואר לעיל סעיף יט; ר"י טבול בסדר העולמות, כמתואר לעיל סעיף כב; ר"מ אזולאי בסיכום ספר הדרושים, כמתואר לעיל סעיף נג; ר"א אזולאי במעשה חושב ובכנף רננים, כמתואר לעיל סעיף נד; ר"י צמח בנגיד ומצוה, כמתואר לעיל סעיף פב; ר"מ פופרש באור צח, כמתואר לעיל סעיף צד, ומקובלים נוספים.

גם סדר הנושאים במשנת חסידים ייחודי לרע"ח ריקי. בכל העריכות הרבות של כתבי האר"י ותלמידיו קודם סדר הכוונות לסדר הנשמות והגלגולים. כך סידרו ר"ח ויטל את ספר עץ חיים, כמתואר לעיל סעיף יז; ר"מ פופרש את דרך, פרי ונוף עץ חיים, כמתואר לעיל סעיף פח; ור"ש

ויטל את שמונה שערים, כמתואר לעיל סעיף צא. לעומתם הקדים רע"ח ריקי את ענייני הנשמות לסדרי הכוונות. כך יצר רע"ח ריקי רצף של נושאים שמפרש את משמעותה של קבלת האר"י: ההאצלה יוצרת את הנשמות והנשמות יוצרות את הכוונות. את 'מפתח הנשמות' פתח רע"ח ריקי במלים אלו: 'הנשמות כלם של ישראל הם מהטוב שנברר מפסולת המלכים שמתו...'. והוא ממשיך ומפרש את יכולתן של הנשמות להפריד את הטוב מהרע ולהעלות את הנשמות מהקליפות. כך קשר רע"ח ריקי את הנשמות לתיקון האצילות והעולמות, וכך הניח את היסוד לסדר הכוונות – לנשמות יש כוח ויכולת לתקן את ההווה בעת שהן מכוונות בתפילות ובמצוות.

[ג] סדר הכוונות.

ספרי כוונות רבים נכתבו ונערכו על פי קבלת האר"י, ורובם ככולם פותחים בכוונות לתפילת שחרית. לא כך עשה רע"ח ריקי. את 'מפתח הכוונות' בספר משנת חסידים פתח בכוונות לתפילת ערבית, אחר המשיך בכוונות הלילה ורק לאחר מכן סידר את הכוונות לתפילת שחרית. קדם לו ר' אפרים פנצירי, שסידר כך את ספר הכוונות מכתבי ר"ח ויטל, כמתואר לעיל סעיף נ. שם ביארנו מדוע עשה כן ר"א פנצירי, וביאור זה יפה גם לסדר שנקט רע"ח ריקי.

[1059] דפוס, משנת חסידים, אמשטרדם תפ"ז, [6] + קלב + [3] דפים.

[1060] דפוס, משנת חסידים, אמשטרדם ת"ק, [6] + קלב דפים.

[1061] דפוס, משנת חסידים, אמשטרדם תק"ב, [1] + קנו + [1] דפים.

[ק] עריכת ר' משה חיים לוצאטו

ר' משה חיים לוצאטו כתב חיבורים אחדים שבהם סיכם את מהלך ההאצלה המיוחד לקבלת האר"י.² בחיבורים אלה סיכם רמח"ל הן את מהלך ההאצלה ('המשל') הן את משמעותה של ההאצלה ('הנמשל').³ חיבורים אלה נחלקים, על פי תוכנם ושיטתם, לשתי קבוצות: אלה שנכתבו בשנים תפ"ט–ת"צ ואלה שנכתבו בשנים תצ"א–תצ"ד.⁴ נרשום כאן אחדים מחיבורים אלה, ונתאר בקצרה כיצד פירש בהם רמח"ל את משמעותה של קבלת האר"י.

לפני רמ"ח לוצאטו היו מונחים עותקים של כתבי האר"י שהוכנו בבתי מדרשותיהם של ר' משה זכות ושל ר' בנימין הכהן, כמתואר לעיל סעיפים צה–צו. אחד מהעותקים הללו נמצא לפנינו – עותק של אוצרות חיים ובגיליונותיו הערות רבות בעצם כתיבת ידו של רמח"ל. הערות אלה מצטרפות לחיבורים שכתב, ואף בהן עסק רמח"ל בפירוש נמשלה של קבלת האר"י.

2 תולדות חיי ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קד.

3 המונחים 'משל' ו'נמשל' יתבארו להלן סעיף קטז.

4 חלוקת החיבורים לשתי קבוצות נתבררה בספרי זוהר רמח"ל, ירושלים תשנ"ז, עמ' ק–קא.

כללים שניים, קנאת ה' צבאות

בכ"ו בטבת ת"צ הודיע רמ"ח לוצאטו לרבו ר' ישעיה בסאן כי חיבר 'כללים שניים שבהם נכללו כל הקדמות האר"י זלה"ה באר היטב'.⁵ שישה כללים בחיבור זה: שלושת הכללים הראשונים מסכמים את מהלך האצילות על פי כתבי האר"י ('המשל'), הכלל הרביעי מפרש את הנהגת האצילות ('הנמשל'), ושני הכללים האחרונים מתארים בקצרה את העולמות והנשמות. כללים שניים נדפסו בדפוס 1062.

בסיוון ובתמוז ת"צ הודיע רמח"ל לרבו ר"י בסאן כי הוא מחבר ספר ושמו קנאת ה' צבאות.⁶ הספר נדפס בדפוס 1063.

בחיבורים אלה פירש רמח"ל כי מהצמצום מתגלים קו ושורש הדין.

בהיות המאציל לבדו, טרם המציאו נמצאיו, לא היה אלא מתפשט בעצמותו הפשוט לבד... וכשרצה להמציא התחיל לפעול, והפעולה הראשונה היתה שים הגבול לפעולת אורו, שלא יפעול בכל כחו. וזה הגבול הוא שורש הדין שגילה... זה הענין נקרא צמצום האין סוף, כי הוא כמו שנשאר מקום אחד חלול מאור הא"ס שנתצמצם האור סביביו, והוא נשאר פנוי, ובזה החלל נמצאו כל הנמצאים.⁷

דע כי תחילת הכל נעשה הצמצום, והוא שורש הדין שממנו ימצא אח"כ בחינת הכלי. אך לא נגלה עניינו מיד, כי אחר צאתו התחיל להתפשט בו המאציל בבחינת פעולותיו בספירות, והוא סוד הקו.⁸

על הצמצום שמגלה את שורש הדין למד רמח"ל מספר מבוא שערים, שבו כתב ר"ח ויטל כדברים האלה: 'כי מעת התחלת צמצום הא"ס לעשות המקום החלל הנזכר התחיל שרש הדין להתגלות קצת... להיות כי שם התחילו הכלים להתגלות ועיקר הצמצום וההגבלה היה ע"י הכלים... כי הנקודה האמצעית של הא"ס שם היה כח שורש הדין שנתגלה אח"כ למטה'.⁹

רמח"ל הרבה לדון בכוונת הבריאה, ועל פיה יסד את פירוש משמעותה של קבלת האר"י כולה. בשני חיבורים אלו, כללים שניים וקנאת ה' צבאות, פירש רמח"ל כי כוונת הבריאה היא שיהיה אדם בוחר בין טוב ובין רע ומקבל שכר על בחירתו.

הנה כונת המאציל בבריאתו היתה לברוא בריאה אחת שתוכל לקבל ממנו טוב בזכות... ואז רצה ושיער מין נברא א' שיהיה... בעל בחירה הנופל תחת יצר טוב ויצר רע, באותו הדרך הצריך כדי לזכות ולקבל השכר.¹⁰

5 ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו, אוסף אגרות ותעודות, תל אביב תרצ"ז, איגרת כד, עמ' נג.

6 שם, איגרות סט-ע, עמ' קנג-קנה.

7 כללים שניים, כלל ג, דפוס 1062, עמ' קסד-קסה.

8 שם, שם, עמ' קסז.

9 מבוא שערים, שער א, חלק א, פרק א, דפוס 1111, דף א ע"א.

10 ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו (לעיל הערה 5), איגרת כג, התחלת שבט ת"צ, עמ' מט.

הנה כבר נתבאר... היות הכוונה בבריאה עשיית האדם בעל הבחירה, וכל הבריאה על פי כוונה זאת שוערה ונבראת.¹¹

מכוונת הבריאה גזר רמ"ח לוצאטו את משמעותה של האצילות. מהלך ההאצלה הוא מהלך של הנהגה אחת – הנהגת חסד ודין ורחמים, שהיא הנהגה שמעניקה שכר ועונש על פי מעשי האדם ובחירתו.

הנה הפעולה הראשונה שרצה המאציל לפעול בברואיו היא ההנהגה בכלל, פירוש השגחתו על התחתונים ושכינתו בקרבם... אמנם ההשגחה צריכה להשתנות לפי מעשי התחתונים, כי לפעמים יהיה פועל חסד לשלם טוב, ולפעמים דין להעניש לראוי לו, על כן נסדרה ההנהגה בחסד ודין... ויש מידה אמצעית בין החסד והדין, ונקרא רחמים. הרי ההנהגה מתחלקת לחסד דין רחמים, ולפי החילוקים האלה כך תהיה השגחתו הכללית הנ"ל.¹²

הבאנו כאן רק מעט מזעיר מעיקרי דבריו של רמח"ל בחיבורי תפ"ט-ת"צ על משמעותה של קבלת האר"י, ובמקום אחר כבר תיארנו את שיטתו בפרוטרוט.¹³

[1062] דפוס, כללים שניים ('פתחי חכמה ודעת'), בתוך שערי רמח"ל, בני ברק תשמ"ו, עמ' קלז-רנו.

[1063] דפוס, קנאת ה' צבאות, בתוך גנזי רמח"ל, בני ברק תשמ"ב, עמ' סה-קמ.

קל"ח פתחי חכמה, דעת תבונות וכללים תצ"ד

חיבורו הגדול והמקיף של רמ"ח לוצאטו הוא קל"ח פתחי חכמה, שבו פירש באריכות ובפרוטרוט את משמעותו של מהלך ההאצלה המיוחד לקבלת האר"י. קל"ח פתחי חכמה הם חלק ממאמר הוויכוח. ר' ישעיה בסאן נתן את הסכמתו למאמר הוויכוח בכ"ח בסיוון תצ"ד,¹⁴ שנתיים לאחר כתיבת הספר.¹⁵ קל"ח פתחי חכמה נתחברו אפוא בשנת תצ"ב. החיבור נדפס בדפוס 1064.

בשנת תצ"ד כתב רמ"ח לוצאטו ויכוח ארוך בין השכל ובין הנשמה, ובו פירש את דרכי ההנהגה האלוקית. בסופו נרשם: 'היתה השלמתו יום חמישי בשבת ער"ח אדר ב' שנת התצ"ד'.¹⁶ לימים נקרא הוויכוח בשם דעת תבונות, והוא נדפס בדפוס 1065.

עוד כתב רמח"ל חיבור ובו ל"ו כללים. בחיבור זה פירש רמח"ל שלושים ושישה עיקרים במהלך ההאצלה על פי קבלת האר"י. שמו המקורי של החיבור לא הגיע אלינו, והשמות השונים שנתנו

11 כללים שניים, כלל ג, דפוס 1062, עמ' ריב.

12 קנאת ה' צבאות, דפוס 1063, עמ' פב.

13 זוהר רמח"ל, ירושלים תשנ"ז, עמ' קכג-קמ.

14 ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו (לעיל הערה 5), איגרת צד, עמ' רמה-רמו.

15 שם, איגרת קמה, עמ' שנג.

16 דעת תבונות, דפוס 1065, עמ' ריז.

לו המעתיקים והמדפיסים מתנגשים עם שמות של חיבורים אחרים שכתב רמח"ל. על כן קראנו לו בשם כללים תצ"ד על שם שנת כתיבתו: 'זתהי השלמתו... ט' לחודש אייר התצ"ד'.¹⁷ כללים אלה נדפסו בדפוס 1066.

כל אחד משלושה חיבורים אלו הולך אחר סדרו של ספר אוצרות חיים, והוא מבקש לפרש את משמעותו של מהלך ההאצלה המבואר בו.

בשלושה חיבורים אלה פירש רמח"ל כי מהצמצום מתגלים קו ורשימו.

רצה הא"ס ב"ה ועזב את בלתי תכליתו ולקח לו דרך פעולה מוגבלת, וזה נקרא צמצום א"ס ב"ה. הצמצום הזה עשה שיצאה ממנו ב"ה האור והזיו... זה האור שנאצל היה נקרא רשימו מן האור הקדום... קו הא"ס ב"ה, הנכנס בתוך הרשימו, נעלם בו בפנים בכל מדרגותיו, ונקרא שמנהגו.¹⁸

הצמצום הוא מה שהאדון ב"ה כבש כביכול חוק טובו בבריאת נבראיו... הרשימו הוא הכח הנשאר לשרש עניני העולם וכלל מדרגות ההנהגה, שאינו אלא כרושם קטן לגבי מה שנסתלק... הקו הוא השלימות שחוזר האדון ב"ה וכולל בהנהגתו לנמצאים להשלים חסרונות עניינם.¹⁹

על הצמצום שממנו מתגלה הרשימו למד רמ"ח לוצאטו מהערה של ר' משה זכות. בספר אוצרות חיים כתב ר"ח ויטל על הצמצום בלשון זו: 'נשאר מקום פנוי בין האור שבתוך זה החלל ובין האור האין סוף המקיף את החלל הזה'. על משפט זה הוסיף ר' משה זכות הערה חשובה, ובה כתב כי מהצמצום מתגלה רשימו: 'קול הרמ"ז'. לאו דוקא חלל, כי נשאר שם רשימו מהאור, אבל לגבי הא"ס נקרא חלל.²⁰ הערתו של ר"מ זכות נמצאת גם בעותק של אוצרות חיים שבו למד רמח"ל ובגיליונותיו הוסיף הערות בעצם כתיבת ידו, הוא כת"י 1067, כמתואר להלן סעיף זה.

תיאור הצמצום בחיבורים שנכתבו בשנים תצ"א-תצ"ד שונה מאוד מתיאורו בחיבורים שנכתבו בשנים תפ"ט-ת"צ. בראשונים כתב רמח"ל כי מהצמצום מתגלה שורש הדין, כשם שכתב ר"ח ויטל בספר מבוא שערים, ובאחרונים כתב רמח"ל כי מהצמצום מתגלה רשימו, כשם שכתב ר"מ זכות בהערותו על ספר אוצרות חיים.

בעקבות דברים אלה פירש רמח"ל את כוונת הבריאה בפנים חדשות. בחיבורים שכתב בשנים תצ"א-תצ"ד פירש כי כוונת הבריאה היא גילוי הייחוד והחזרת הרע לטוב.

רצה הא"ס ב"ה להיות מטיב הטבה שלימה... ושיער לגלות בפועל יחודו השלם... לכן שם ההנהגה הזאת שהוא מנהג, שבה יהיה בפועל החזרת הרע לטוב, דהיינו במה שנתן

17 כללים תצ"ד, דפוס 1066, עמ' רפז.

18 קל"ח פתחי חכמה, פתחים כד-כו ופתח כח, דפוס 1064, עמ' סג-ע ועמ' פב.

19 כללים תצ"ד, כללים ב-ו, דפוס 1066, עמ' רמח-רמט.

20 אוצרות חיים, דפוס 982, דף א ע"ב. המלים 'קול הרמ"ז' נמצאות בכתבי יד אך אינן בדפוס.

בתחילה מקום לרע לעשות את שלו, ובסוף הכל כבר כל קלוקל נתקן וכל רעה חוזרת לטובה ממש, והרי היחוד מתגלה.²¹

רצה הרצון העליון לגלות ולברר אמתת יחודו, שאין שום יכולת נגד יכלתו כלל ועיקר... והכלל הוא, מה שהוא מסתיר פניו ונותן מקום לרע לימצא, עד שיחזור ויגלה טובו והרע לא ימצא עוד, ונראה יחוד ממשלתו.²²

גם את משמעותה של האצילות שנה רמח"ל בחיבורים אלה בפנים חדשות. מכוונת הבריאה גזר כי מהלך האצילות הוא מהלך של שתי הנהגות – הנהגת הייחוד והנהגת הטוב ורע, הנהגת הממשלה והנהגת המשפט.

הרשימו הוא כלל כל חוקות השכר והעונש, שלפי זה הדרך נראה לכאורה כמה קלוקלים שנתקלקלו בעולמות לפי הפגמים שפגמו החוטאים. והאור שבפנים הוא לפי דרך היחוד, שהכל טוב ואין רע כלל ואין פגם... והוא המנהג את הרשימו כנ"ל, שסופו יהיה רק טוב ושלמות.²³

קו הא"ס ב"ה, הנכנס בתוך הרשימו, נעלם בו בפנים בכל מדרגותיו ונקרא שמנהגו... והיינו לפי ענין שתי ההנהגות... הנהגת הטוב ורע והנהגת היחוד.²⁴

שתי ההנהגות נסמכות על הצמצום: הקו הוא הנהגת הייחוד, והרשימו הוא הנהגת הטוב ורע.

הבאנו כאן רק מקצת מן המקצת מעיקרי הדברים שכתב רמח"ל בחיבורי תצ"א-תצ"ד על משמעותה של קבלת האר"י. דברים נוספים בסוגיה זו נכתוב להלן סעיף קטז, ובמקום אחר כבר תיארנו את שיטתו בפרוטרוט.²⁵

[1064] דפוס, קל"ח פתחי חכמה, ירושלים תשמ"ז, של עמודים.

[1065] דפוס, דעת תבונות, בני ברק תשל"ג, 23 + רמב עמודים.

[1066] דפוס, כללים תצ"ד (ספר הכללים), בתוך דעת תבונות, בני ברק תשל"ג, עמ' רמה-רפ.

שני מקורות

ראינו כיצד פירש רמ"ח לוצאטו בשתי דרכים שונות את הצמצום, את כוונת הבריאה ואת משמעותה של האצילות: דרך אחת בחיבורי תפ"ט-ת"צ ודרך שנייה בחיבורי תצ"א-תצ"ד. ההבדלים הגדולים בין שתי הדרכים מצטרפים לשתי שיטות שלמות בפירוש משמעותה של קבלת האר"י. אך לא רק בפירוש תוכנה של קבלת האר"י נבדלות שתי הדרכים זו מזו אלא גם

21 קל"ח פתחי חכמה, פתחים ג-ד, דפוס 1064, עמ' כב-כג.

22 דעת תבונות, סעיף מב, דפוס 1065, עמ' לא.

23 קל"ח פתחי חכמה, פתח כז, פירוש, חלק ד, הבחנה ב, דפוס 1064, עמ' פ.

24 שם, פתח כח, פירוש, חלק א, הבחנה א, דפוס 1064, עמ' פב.

25 זוהר רמח"ל, ירושלים תשמ"ז, עמ' קכג-קמ.

ביחסן אל חיבוריה: בחיבורי תפ"ט-ת"צ נסמך רמח"ל הן על מבוא שערים הן על אוצרות חיים, ואילו בחיבורי תצ"א-תצ"ד הוא נסמך על אוצרות חיים לבדו. בכללים שניים סיכם רמח"ל את מהלך האצילות בכל כללותיו ובכל פרטותיו. הוא נטל פרטים הן ממבוא שערים – שלושת המלכים בלע יובב חושם, י"ג תיקוני דיקנא, דלתות וצירים בנוקבא, כ"ב אותיות ומנצפ"ך, ענייני אליעזר, עוג מלך הבשן, ארבע נשים, שתי צפורים ושתי האומות, הן מאוצרות חיים – אדם קדמון וכל האורות היוצאים ממנו, וכינס את הכל לסדר אחד של האצלה. רוב החיבור מתאר את ה'משל' לפרטיו, במלותיו של האר"י, ורק מיעוטו עוסק ב'נמשל'. פירוש ה'נמשל', כלומר דרכי ההנהגה, משולב בחיבור זה בתוך התיאור המפורט של ה'משל'.

בקל"ח פתחי חכמה, בדעת תבונות ובכללים תצ"ד הלך רמח"ל בדרך שונה. בחיבורים אלו מבקש רמח"ל לפרש את ה'נמשל' ולא את ה'משל', ועל כן הוא מאריך לבאר בהם את דרכי ההנהגה האלוקית אך לא את פרטיו של מהלך ההאצלה. בחיבורים אלו מביא רמח"ל רק את עיקריו של מהלך האצילות, ועליהם הוא משתית את ביאור ה'נמשל' – הנהגת הייחוד והנהגת השכר והעונש. שלושת החיבורים נראים אמנם ספרים עצמאיים, אך עיון בהם יגלה כי הם מסודרים לפי סדרו של ספר אוצרות חיים ונסמכים על מהלך האצילות שנתבאר בו. כל אחד משלושת החיבורים פותח בהקדמה קצרה, ואחר מפרש את מהלך האצילות בשלמותו – צמצום אור אין סוף, אדם קדמון, מיתה ותיקון, עולם האצילות מראשו לסופו. זהו מהלך ההאצלה שמלמד אוצרות חיים, ועליו לא הוסיף רמח"ל פרטים ממבוא שערים.

נעיר כאן כי שניים מחיבורים אלה – קל"ח פתחי חכמה וכללים תצ"ד – מפרשים את קבלת האר"י במונחיה שלה, ומביאים את עיקרי האצילות בלשונות שבהן השתמשו האר"י ותלמידיו בחיבוריהם, ואילו החיבור השלישי – דעת תבונות – אינו מזכיר את מונחי הקבלה כלל וכלל. בספר זה יצר רמח"ל שפת כינויים משלו, שבה נטל את מונחיה של קבלת האר"י בלשון הנסתר ויצר להם כינויים חדשים בלשון הנגלה.²⁶ כך, למשל, כינה את הצמצום במלים 'עכב מדת שלמותו וטובו הגדול שלא לעשות כחך גדולתה',²⁷ את הרשימו במלים 'הסתר פניו של האדון ב"ה'²⁸ ומה שהוא מסתיר פניו ונותן מקום לרע לימצא',²⁹ את הקו במלים 'העצה העמוקה הנמצאת תמיד בכל מדותיו להביא בהן את הבריות לתיקון כללי',³⁰ את המוחין במלים 'שפע אלקי וקדוש',³¹ ואת כלל הספירות במלים 'כונניות גדולות כאורלוגין הזה שאופניו פגשות זו

26 דברים מעטים על כך כתבתי במאמרי, היסטוריה צורך גבוה, ספר היובל לרב מרדכי ברויאר (בעריכת מ' בר-אשר), ירושלים תשנ"ב, עמ' 755–761.

27 דעת תבונות, סעיף כו, דפוס 1065, עמ' ז.

28 שם, סעיף מ, שם, עמ' כד.

29 שם, סעיף מב, שם, עמ' לא.

30 שם, סעיף נד, שם, עמ' מה.

31 שם, סעיף קנב, שם, עמ' קנב.

בזו.³² משום כך אין להבין את דעת תבונות לאשורו בלא להקבילו אל קל"ח פתחי חכמה ואל כללים תצ"ד.

הערות על אוצרות חיים

ספר אוצרות חיים שבו למד רמ"ח לוצאטו נמצא בכת"י 1067. כתב יד זה הוא אחד מן העותקים הרבים של ספר אוצרות חיים שהוכנו בבתי המדרש של ר' משה זכות ושל ר' בנימין הכהן, כמתואר לעיל סעיף צה. בגיליונותיו של כת"י 1067 הוסיף רמח"ל הערות רבות בעצם כתיבת ידו.

הערות אחדות מפרשות את כוונת הבריאה כגילוי הייחוד והחזרת הרע לטוב, וסומכות אותה על הצמצום שממנו מתגלים קו ורשימו.

בנקודת המרכז. הוא הענין הכללי שעליו סובבים כל נטיות הרצון, והוא ענין ההטבה ששם יש החזרת הרע לטוב.³³

והרשימו הנשאר הוא שרש הכלי, ושם מושרש ענין הדין, בסוד הרע שצריך לחזור לטוב.³⁴

המשיך אור דרך קו אחד. הרשימו הוא סוד גוף... והנשמה היא המנהגת כל אבריו לפי מה שהם, ומושלת עליהם ומבררת אותם... לכן שרש הדברים הוא הרשימו, והקו אינו מוסיף פעולה אלא מנהג הרשימו לפי מה שהוא.³⁴

אימתי כתב רמח"ל את ההערות על אוצרות חיים? בכת"י 1067 אין תאריך, ולא נוכל ללמוד ממנו על זמן כתיבתו. על כן עיינו בהערות, בתוכנן ובמונחיהן, והעלינו כי הן שייכות לקבוצת החיבורים שנכתבה בשנים תצ"א-תצ"ד. השוואה מדויקת בין ההערות על אוצרות חיים ובין קל"ח פתחי חכמה, דעת תבונות וכללים תצ"ד, שלא נוכל להציג כאן מקוצר המצע, מלמדת כי כתיבתן של ההערות קודמת לכתיבתם של שלושת החיבורים, וכי ההערות הללו הן יסוד שיטתו המיוחדת של רמח"ל בפירוש הנמשל של קבלת האר"י כהנהגת הייחוד המחזירה את הרע לטוב. מכאן נראה כי את ההערות על אוצרות חיים כתב רמח"ל בשנים תצ"א-תצ"ב.

בהערה נוספת שכתב רמח"ל בגיליונותיו של אוצרות חיים שבכת"י 1067 עסק במשמעותם של דברי האר"י כי הספירות עומדות בעיגולים וביושר.

הצורה בספירות איננה עצמית אלא מקרית לפי מראה הנבואה, בסוד וביד הנביאים אדמה. כי ברצות הרצון העליון להודיע לנביא סוד אחד יראה לו הספירות בדמות אחד, ואחר כך שירצה להראות לו ענין אחר יראה אותם בדמות אחר, אפילו שהוא הפכי לראשון. וזה ממש כמו החלום, שהנושאים מתחלפים ברגע אחד לפני החולם. על כן לא

32 שם, סעיף קכד, שם, עמ' קא.

33 הערות על אוצרות חיים, דפוס 1068, עמ' רצז.

34 שם, עמ' רצח.

יקשה לך ציור זה לפי ענין מצב העולמות, כי כבר המקום שלמעלה אינו כמקום שלנו, והספירות משתנות בדמיונותיהם.³⁵

הערה קצרה זו היא יסוד שיטתו של רמח"ל בהבנת כל דברי האר"י כמשל שיש לבקש את נמשלו. על העיקרון כי כל תיאורי הספירות אינם אלא במראה ובדמיון, וכולם נתכוונו להורות על מצביה השונים של ההנהגה האלקית, חזר רמח"ל בתוספת מרובה בחיבורים שכתב בשנים תצ"ב-תצ"ד: קל"ח פתחי חכמה (פתחים ו-יג), דעת תבונות (סימנים קעז-קצ) וכללים תצ"ד (כלל לו).

הבאנו ארבע מארבעים ואחת ההערות שכתב רמ"ח לוצאטו בספר אוצרות חיים שבו למד, הוא כת"י 1067. ארבע אלו לא ללמד רק על עצמן יצאו אלא ללמד על ההערות כולן יצאו – ההערות על אוצרות חיים הן היסוד לשיטתו המיוחדת של רמח"ל שנתבארה בקל"ח פתחי חכמה ודומיו.

הערות רמח"ל על ספר אוצרות חיים נדפסו בדפוס 1068.

[1067] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1615, ס' 10713, דפים 2 ע"א – 243 ע"ב (מניין מקורי: רמה דפים). דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה איטלקית.

הערות מאת ר' משה חיים לוצאטו בעצם כתיבת ידו.

[1068] דפוס, ביאורים לספר אוצרות חיים, בתוך גנזי רמח"ל, בני ברק תש"מ, עמ' רצה-שו.

[קא] עריכות מקובלי אשכנז ופולין

עריכותיהם של ר' יעקב צמח ור' מאיר פופרש נפוצו באשכנז ובפולין ונעתקו בכתבי יד רבים. לא נוכל לרשום כאן את כל ההעתקות הללו, אלא רק אחדות מהן.

עריכת ר' עזריאל מקרוטושין

כתבי יד רבים בקבלה שמורים בספרייתו הגדולה של ר' דוד אופנהיים, רבה של פראג.³⁶ באוסף זה נמצאים זוגות רבים של כתבי יד שתוכנם זהה וסדר חיבוריהם שווה, אך כתיבתם שונה – האחד כתיבתו איטלקית או מזרחית והשני כתיבתו אשכנזית. מה טיבם של תאומי כתבי היד הללו? כיצד נוצרו ולשם מה נעשו?

העותקים בכתיבה האיטלקית, אחד מכל זוג, הוכנו בבתי המדרש של ר' משה זכות ושל ר' בנימין הכהן. הם ניכרים בהערותיהם של ר"מ זכות ושל ר"ב הכהן ובציוני הדפים של טופסיהם המקוריים, כמתואר לעיל סעיף צה. כל העותקים בכתיבה האשכנזית, אחד מכל זוג,

35 שם, שם, עמ' רצט.

36 אוסף הספרים של ר' דוד אופנהיים נמצא כיום בספריית בודלי באוקספורד. תולדות חייו של ר' דוד אופנהיים ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך צט.

יצאו מתחת ידיו של ר' עזריאל מקרוטשין. סגנון כתיבה אחד לכולם, וברובם רשם ר' עזריאל את שמו וציין את שנות העתקתו. מעשה ידיו ניכר גם בהערות שנוספו בגיליונותיהם של כתבי יד אלו. בכל זוגות כתבי היד – הן אלה הכתובים איטלקית הן אלה הכתובים אשכנזית – נוספו הערות הפותחות 'נלעד'ע', בעצם כתיבת ידו של ר' עזריאל מקרוטשין.³⁷

ר' עזריאל מקרוטשין היה סופרו של ר' דוד אופנהיים בפראג, והעתיק כתבי יד רבים בשבילו. כתבתי לכבוד... אב"ד ור"מ פראג ונשיא דירושלים... ולכל גולת אריאל... עזריאל... מק"ק קראטשין במדינת פולניא הגדולה.³⁸ כתבתי וגמרת... ע"י הצעיר... עזריאל... מקראטשין בשביל אדוני מו'... נשיא דארעא קדישא אב"ד ור"מ דק"ק פראג.³⁹ נשלמה מלאכת עבודת הקודש... ע"י הכותב... עזריאל... מקראטשין עבד הנרצע לאדוני... אב"ד ור"מ דק"ק פראג... דוד אופנהיים נר"ו.⁴⁰

עתה יכולים אנו להשיב על אשר שאלנו בתחילה. אל ר' דוד אופנהיים הגיעו כתבי יד שהוכנו בבתי המדרש של ר' משה זכות ושל ר' בנימין הכהן ונעתקו בכתיבה איטלקית או מזרחית. ר' דוד אופנהיים העדיף את הכתיבה האשכנזית על פני האיטלקית, ועל כן העסיק את ר' עזריאל מקרוטשין כסופר וכמעתיק כתבי יד. ר' עזריאל שהיה קודם לכן בבית מדרשו של ר"מ זכות במנטובה, ועל כן היה בקי בחיבוריו ובכתיבה האיטלקית.⁴¹ על פי כתבי היד שהגיעו מאיטליה הכין ר' עזריאל עותקים בכתיבה אשכנזית, שהיתה נהירה וצהירה לר' דוד אופנהיים. בדקנו את ספרייתו של ר' דוד אופנהיים ומצאנו בה יותר מחמישה עשר זוגות של כתבי יד זהים לגמרי – המקור בכתיבה איטלקית או מזרחית וההעתק בכתיבתו האשכנזית של ר' עזריאל מקרוטשין. לעיל ציינו כי הערותיו של ר' עזריאל, הפותחות 'נלעד'ע', נמצאות בגיליונותיהם של כל זוגות כתבי היד – הן אלה שנעתקו באיטליה הן אלה שיצאו מתחת ידיו. כיצד הוסיף ר' עזריאל את הערותיו בכתבי היד שנכתבו איטלקית? שתי אפשרויות תיתכנה. ייתכן שאת כל כתבי היד הללו ראה בספרייתו של ר"ד אופנהיים בפראג, ובעת עבודתו בה כמעתיק הוסיף את הערותיו

37 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך ק.

38 בסוף פירושו של ר' משה זכות על ספר הזוהר, כת"י אוקספורד, בודלי 1883, ס' 18818.

39 בסוף פירושו של ר' נתן שפירא על הגדה של פסח, כת"י אוקספורד, בודלי 1849, ס' 18443.

40 בסוף ספר הפליאה, כת"י אוקספורד, בודלי 1549, ס' 16917.

41 בהערה לסידור תפילה עם כוונות האר"י כתב ר' עזריאל מקרוטשין: 'ע"כ העתקתי במנטובה' (כת"י אוקספורד, בודלי 1769, ס' 18061, דף 245 ע"א). גם בקושטא היה ר' עזריאל, כפי שכתב בגיליון פירושו של ר' משה זכות על ספר הזוהר: 'זוה חנני ה'... ביום ב'... בעשרה לחודש (אדר א)... בשנת ע"ת... לפ"ק בבית הגביר הנעלה... הר"ר שלמה ברודא, אין כתב נכסף בימי שלמה, השם יגדיל כבודו ועשרו שעשה אתי... שהייתי מאוכלי שלחנו כמה וכמה חדשים בעיר המהוללה קונסטאנדינה יע"א' (כת"י אוקספורד, בודלי 1882, ס' 18817, כרך ג, דף 220 ע"ב).

בגיליונותיהם. אבל ייתכן גם שאת כתבי היד שנכתבו איטלקית ראה ר' עזריאל בעת שבתו במנטובה, ואז הוסיף בגיליונותיהם את הערותיו. את כתבי היד הללו הביא ר' עזריאל בעצמו אל ספרייתו של ר"ד אופנהיים, ואחר שהכין מהם עותקים נוספים בכתובתו שלו הוסיף את הערותיו גם בגיליונותיהם.

רשימה מלאה של כל זוגות כתבי היד המצויים בספרייתו של ר"ד אופנהיים חורגת מגבולות הספר שלפנינו, ועל כן נסתפק בתיאור שבעה מהם – שבעה זוגות או שלשות של חיבורים בקבלת האר"י שנזכרו ותוארו בסעיפים הקודמים.

א. ספר מבוא שערים, בכתובה איטלקית, עם הערותיו של ר' עזריאל, נמצא בכת"י 998 (אופנהיים 481), כמתואר לעיל סעיף צו. על פי כתב יד זה העתיק ר' עזריאל את מבוא שערים בכת"י 1002 (אופ' 480).

ב. ספר הדרושים מאת ר' יוסף ן' טבול, בכתובה איטלקית, נמצא בכת"י 1017 (אופנהיים 413), כמתואר לעיל סעיף צו. על פי כתב יד זה העתיק ר' עזריאל את ספר הדרושים בכת"י 1018 (אופ' 414).

ג. ספר קול ברמה מאת ר' יעקב צמח, בכתובה איטלקית, עם הערותיו של ר' עזריאל, נמצא בכת"י 837 (אופנהיים 545), כמתואר לעיל סעיף פט. על פי כתב יד זה העתיק ר' עזריאל את קול ברמה פעמיים: תחילה בכת"י 838 (אופ' 542), ואחר בכת"י 839 (אופ' 544). את ההערות שהוסיף תחילה בגיליונותיו של כת"י 838 שילב ר' עזריאל אחר כך בגופו של כת"י 839.

ד. שער הנבואה ורוח הקודש, בכתובה איטלקית, נמצא בכת"י 1009 (אופנהיים 413), כמתואר לעיל סעיף צו. על פי כתב יד זה העתיק ר' עזריאל את החיבור פעמיים: בכת"י 1010 (אופ' 414) ובכת"י 1011 (אופ' 426).

ה. ספר מאורות נתן בעריכת ר' נתן שפירא, בכתובה איטלקית, עם הערותיו של ר' עזריאל, נמצא בכת"י 920 (אופנהיים 115 + 116 + 117 + 118), כמתואר לעיל סעיף צב. על פי כתב יד זה העתיק ר' עזריאל את מאורות נתן בכת"י 925 (אופ' 472 + 473 + 475 + 474 + 475).

ו. תורת נתן בעריכת ר' נתן שפירא, בכתובה איטלקית, עם הערותיו של ר' עזריאל, נמצא בכת"י 932 (אופנהיים 565), כמתואר לעיל סעיף צב. על פי כתב יד זה העתיק ר' עזריאל את תורת נתן בכת"י 935 (אופ' 566 + 567).

ז. קיצור ספר הדרושים, בכתובה מזרחית, עם הערותיו של ר' עזריאל, נמצא בכת"י 1035 (אופנהיים 454), כמתואר לעיל סעיף צו. על פי כתב יד זה העתיק ר' עזריאל את קיצור ספר הדרושים בכת"י 1036 (אופ' 455).

רשמנו שבעה חיבורים שהעתיק ר"ע מקרוטושין על פי כתבי יד שהועתקו בכתיבה איטלקית או מזרחית, וכולם נמצאים בספרייתו של ר"ד אופנהיים. שבעה אלה הם מעט מן החיבורים הרבים, כארבעים במספר, שיצאו מתחת ידיו של ר' עזריאל: חיבורים שנמצאים בספרייתו של ר"ד אופנהיים, ואף מקורם בכתיבה איטלקית נמצא בה, אלא שתוכנם חורג מנושא ספרנו; חיבורים שנמצאים בספרייתו של ר"ד אופנהיים, ותוכנם מתאים לנושא ספרנו, אלא שלא מצאנו לעת עתה את מקורם בכתיבה איטלקית; חיבורים שנמצאים בספריות ציבוריות אחרות; וחיבורים שנמצאים באוספים פרטיים. על כל אלה יש להוסיף את כתבי היד הרבים, כחמישים במספר, שהיו לפני ר' עזריאל ובגיליונותיהם כתב את הערותיו. תיאור מלא של כל כתבי היד הללו יודיע אלו חיבורים בקבלת האר"י היו באשכנז בשנות הת', ובחינת הקשרים ביניהם תשרטט את דרכי הגעתם של כתבים אלו מבית מדרשו של ר"מ זכות לאשכנז. קצרה היריעה וארוכה המלאכה, ולא נוכל לעשותה כאן.⁴²

פעולתו של ר' עזריאל מקרוטושין, שהעתיק מכתביה איטלקית לכתביה אשכנזית, דומה לפעולתו של ר"ח די לארה, שהעתיק מכתביה אשכנזית לכתביה ספרדית, כמתואר להלן סעיף קב. שניהם היו סופרים-נוודים שהעתיקו ספרים מכתביה אחת לרעותה על פי בקשותיהם של מקובלים שרצו ללמוד בכתיבה המוכרת להם.

העתקת ר' אברהם בן ר' בונם מברודא

בספרייתו של ר' דוד אופנהיים מצאנו זוגות של כתבי יד, שבהם עירה ר' עזריאל מקרוטושין חיבורים בקבלת האר"י מכתביה איטלקית לכתביה אשכנזית. בספרייה זו נמצא זוג נוסף של כתבי יד בקבלת האר"י, האחד בכתיבה מזרחית והשני בכתיבה אשכנזית. ר' מנחם די לונזאנו ערך את 'ליקוטים וכללים', כמתואר לעיל סעיף לט. החיבור נמצא בעצם כתיבת ידו, כתיבה מזרחית, בספרייתו של ר"ד אופנהיים ומספרו בה 440 (לעיל כת"י 268). 'ליקוטים וכללים' נעתק כולו בידי ר' אברהם מברודא, בכתיבה אשכנזית. בסופו כתב המעתיק: 'אני הסופר אשכול הכופר הק' אברהם בלא"א בונם שליט מפ"ה ברודא סמוך לארץ הגר'. גם עותק זה נמצא בספרייתו של ר"ד אופנהיים, ומספרו בה 113 (לעיל כת"י 269). נראה כי מקרהו של ר' אברהם מברודא כמקרהו של ר' עזריאל מקרוטושין. אחר שליקוטים וכללים, שנעתק בכתיבה מזרחית, הגיע לידינו של ר"ד אופנהיים, הוא ביקש מר' אברהם מברודא להכין לו עותק נוסף של החיבור בכתיבה אשכנזית למען יקל לו ללמוד בו.

[269*] כת"י אוקספורד, בודלי 1783, ס' 18075, דפים 1 ע"א – 95 ע"א.

דוד שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.

בסוף: 'אני הסופר אשכול הכופר הק' אברהם בלא"א בונם שליט מפ"ה ברודא סמוך לארץ הגר'.

42 כתבי יד נוספים שר' עזריאל מקרוטושין העתיק או העיר בהם יירשמו להלן סעיף קיג. גם רשימה זו אינה שלמה, והיא רחוקה מלתאר את כל פועלו של ר' עזריאל.

ספר כוונות, קוניץ ת"פ בעריכה אלמונית (טו)

ספר כוונות מיוחד נערך ונכתב בקוניץ בשנת ת"פ. הספר נמצא בכת"י 1069, ובראשו שער מעוטר ומצויר. בשער נכתב שמו של הספר, וכן מקומו וזמנו.

ספר הכוונות על כל הברכות וכל התפלות דחול ושבט וי"ט וכל הכוונות מצוות הזמניות מבוצינא קדישא... האלהי כמוהר"ר יצחק לוריא ז"ל ה"ה. נכתב פה קוניץ שנת ספ"ר הכוונות [=ת"פ] לפ"ק.

ספר כוונות זה נחלק לשערים, כגון: שער ברכת השחר, שער ק"ש דיוצר, שער סדר העמידה, שער יוצר דשבת, שער סוד פורים.

ספר הכוונות שלפנינו נערך באופן עצמאי, כנראה בידי הכותב עצמו. בתוך הספר שזר העורך הסברים לדרך עריכתו, וגם הפנה לספרים אחרים שערך או שהיו ברשותו.

זה האיש ירא ה' הכוונה תמצא בסידורי ע"ש (דף קלב ע"ב).
וסדר הקדיש לכוין בכל אות ואות הרי היא כתובה בסידור האריז"ל ה"ה ע"כ לא כתבתי פה (דף קלה ע"א).
והנה שאר הכוונות כבר כתובים על הסידור של מהר"י, וגם הם נדפסים בס' שערי ציון, ולכן לא כתבתי פה שלא אתחייב על הכפל (דף קמד ע"ב).
והנה כל הכוונה של אנא בכח כו' הלא היא כבר כתובה בסידור של מהר"י ז"ל וגם נדפס בס' שערי ציון, ע"כ לא כתבתי פה כי שם תמצאנה (דף קנז ע"א).
וסוד שיתקן כל אדם נפשו... ע"ש בס' גלגול' (דף קנח ע"א).
אך באשר שכבר כתובה כל ליל וליל בפרטות בסידור של האריז"ל, וגם היא בדפוס ונודע לכל הכוונות, לא כתבתי פה ע"ש (דף רלח ע"ב).
סדר הקריאה והכוונה כבר הוא בדפוס ולא כתבתי כאן (דף רמא ע"ב).
ועוד זאת מצאתי כתוב בכתבי מהרב רמ"ז נר"ו בשם מהרב"ל נר"ו, ועוד באו לידי סודות נעים (!) בענין ר"ה והתקיעות ואציגם לפניך (דף רסא ע"ב).⁴³

בספר כוונות זה כלל העורך הערה חשובה ביותר מאת ר' מנחם די לונזאנו, שאינה ידועה מכל מקור אחר. לעיל, סעיף לד, ציטטנו הערה זו בשלמותה ודנו בה ובכל העולה ממנה.

[1069] כת"י ניו יורק, אוסף פרטי מ' 1, צילום יוא"ב 19 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), רצו דפים. דור שלישי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.

אדם ישר ג

ספר אדם ישר ב שערך ר' יעקב צמח, כמתואר לעיל סעיף פה, חזר ונערך בידי מקובלי אשכנז.

43 בדברים אלו נתכוון הכותב לכוונות התפילה שהביא ר' בנימין הלוי מארץ ישראל לר' משה זכות, כמתואר לעיל סעיף צה.

כאן הוסיפו לו דרושים מתוך קונטרסי הטיזות של ר' חיים ויטל, המתוארים לעיל סעיף טז, כגון: ביאור יציאות הנקודות בפרטות, סדר בריאת המלכות ותיקונה, סוד יוסף ופרעה והחלומות, סוד נדב ואביהוא ועוד.

עותק קדום של אדם ישר ג נמצא בכת"י 1070. העתקה זו נעשתה בשנת תמ"ו, כפי שכתב הסופר בסופה: 'נשלם זה הספר בת"ס' לבבי ו'בנקיון כפי ביום ג' י"ג סיון תמו לפ"ק ע"י פועל מלאכת הקודש יעקב ישעי' בלא"א מהור"ר יצחק... איש ליפטציצר'.
עותק נוסף של אדם ישר ג נמצא בכת"י 1071. העתקה זו נעשתה בשנת תק"ו בקאסיל [Kassel], כפי שכתב הסופר: 'נגמר ונשלם מלאכתי מלאכת הקודש ביו' אלף יוד גימל ניסן תיו קוף ויו לפ"ק' (דף ריח ע"א), 'תושלב"ע היום יום ג' ראש חדש אלול לסדר ולפרט והית"ה עמו וקרא בו כל ימ"י חיי"ו [=תק"ו] לפ"ק פה ק"ק קאסיל יע"א' (דף רמו ע"ב).

[1070] כת"י ניו יורק, להמן K 65, ס' 72463, דפים א ע"א – רט ע"א.

דור שלישי. המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

כתיבת ידו של ר' יעקב ליפטציצר.

[1071] כת"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 611, ס' 21577, רמו דפים.

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.

עריכת ר' ירחמיאל בן ר' מנחם נחום מרישא

תיארגו, לעיל סעיף פח, את ספר דרך עץ חיים בשתי עריכותיו של ר' מאיר פופרש. בהבדל בין שתי העריכות חש ר' ירחמיאל בן ר' מנחם נחום, שערך והעתיק את הספר בכת"י 1072. הספר נעתק בשנת תק"ז, כפי שכתב העורך בשער שיעוטט בשורות הבאות.
בתחילת הספר כתב העורך את שמו ומקומו.

אמר המעתיק האחרון, בפתחי שערים האלו אכפרה פני הקורא... דברי הצעי' ירחמיאל בהר"ר מנחם נחום ז"ל מרישא [Rzeszow] עשיתי זאת (דף ד ע"ב).

ר' ירחמיאל השווה בין שתי עריכותיו של ספר דרך עץ חיים ובין ספר אוצרות חיים, וערך לו עותק שלם על פי כל כתבי היד שהיו לפניו. כך כתב בשער של כתב היד.

ספר עץ החיים... הועתק בהשגחה יתירה ונמרצת משני ספרי ע"ח.

האחד מצפת, להגאון הגדול מהור"ר דוד אפנהיים זלה"ה אב"ד דק"ק פראג, בהוצא' גדולה ומרובה, והי' כתוב בו שערים נוספ'י שער הנבואה ורוח הקודש שלא נמצא בספרי ע"ח הנמצאים בארצות אלו. ועוד ייחודים שהי' מיוחד האר"י ז"ל, ומשתמשים בהם חסידים הראשונים תלמידיו ז"ל, וגם שאר קמיעות ושמות הקדושים הנקרא קבלה מעשיות.

ועוד מספר ע"ח אחד בכתיבת יד איזה גאון היה מוגה מאד, וסדר השערים והפרקים בסדר נאה כפי סדר השתלשלות, וגם הי' כתוב בזה הספ' הקדמה אחת כוללת מא"ק עד ז"א, ובו הגהות רבות מתלמידיו ז"ל להעמיד דברי האר"י ז"ל על מתכונתו.

ונוסף בספרנו זה עוד מעלה אחת מה שלא נמצא בשום ספר ע"ח, כי העתקנו וציירנו האילון(?) בין המקובלים הוא נמצא והועתק מחכם מקובל קדמון. לפרט זה אלהיו על ראשו [=תק"ז] לפ"ק.

ר' ירחמיאל מצא בספרייתו של ר' דוד אופנהיים טופס מיוחד של דרך עץ חיים, שבו 'שערים נוספים' שאין 'בספרי עץ חיים' הרגילים שכמותם מצויים הרבה 'בארצות אלה'. הוא גם מציין מה הם השערים הנוספים שנמצאים רק באותו ספר דרך עץ חיים מיוחד: 'שער הנבואה ורוח הקודש... ועוד ייחודים'. מהו ספר דרך עץ חיים זה? זהו כתב יד 105 בספרייתו של ר"ד אופנהיים, שנרשם לעיל בכת"י 770. בכתב יד זה נמצא ספר דרך עץ חיים בעריכתו הראשונה, ובסופו שער הנבואה ורוח הקודש וייחודים, כמתואר לעיל סעיף פח.

עוד כתב המעתיק כי מצא 'ספר ע"ח' נוסף שבו 'הקדמה אחת כוללת מא"ק ועד ז"א'. זהו ספר אוצרות חיים, שנמצא בכתבי יד רבים, כגון כת"י 401 בספרייתו של ר"ד אופנהיים, שנרשם לעיל בכת"י 978. כתבי יד אלה כוללים הערות רבות מאת ר' יוסף ן' טבול, ר' נתן שפירא, ר' משה זכות ור' בנימין הכהן, כמתואר לעיל סעיף צה.

על פי כל אלה ערך ר' ירחמיאל את ספר דרך עץ חיים מחדש בכת"י 1072, וזה תוכנו.

א. ספר דרך עץ חיים, בעריכתו השנייה של ר' מאיר פופרש (דפים א-קעא). זאת העריכה הנפוצה של הספר, כמתואר לעיל סעיף פח, ואליה נתכוון המעתיק בדבריו על 'ספרי ע"ח הנמצאים בארצות אלו'.

ב. 'הקדמה הכוללת' (דפים קעב-קפד). זהו דרוש אדם קדמון מתוך ספר אוצרות חיים, שאותו כינה ר' ירחמיאל בשם 'מספר ע"ח אחד בכתובת יד איזה גאון'.

ג. פירוש ספרא דצניעותא מאת האר"י עצמו (דפים קפה-קצב). נמצא בסוף העריכה הראשונה של דרך עץ חיים.

ד. שער הנבואה ורוח הקודש והייחודים (דפים קצג-קצו). נמצא בסוף העריכה הראשונה של דרך עץ חיים.

[1072] כת"י ירושלים, אוסף פרטי א' 1, צילום יוא"ב 18 (אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד), 113 דפים. דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה אשכנזית.

[קב] עריכות מקובלי ארצות המגרב

החיבורים הראשונים בקבלת האר"י הגיעו למרוקו עם בואו של ר' אלישע חיים אשכנזי שמה, כמתואר לעיל סעיף צז. מאוחר יותר הגיעו חיבורים נוספים לארצות המגרב, ומקובליהן הוסיפו הערות עליהם. מקובלי מרוקו החלו להדפיס חיבורים בקבלת האר"י שהיו בידם.

עריכת ר' חייא הכהן די לארה

ר' חייא הכהן די לארה היה תחילה במראכש ואחר באמשטרדם.⁴⁴ המעבר מארץ לארץ זימן לפניו חיבורים בעריכות שונות ובכתיבות אחדות, והוא השווה ביניהן ואף הוציא מתחת ידיו עריכה חדשה שמצרפת את כל אשר היה לפניו. ארבעה חיבורים בקבלת האר"י מצאנו בכתיבת ידו של ר' חייא הכהן די לארה. שניים, עומר מן וכנפי יונה, העתיק בשביל ר' שלמה די מיזא; ושניים, אוצרות חיים וכנפי יונה, העתיק בשביל ר' נפתלי אשכנזי.

[א] עומר מן.

ר' מנחם די לונזאנו כתב את ספר עומר מן, כמתואר לעיל סעיף לד. על פי בקשתו של ר' שלמה די מיזא העתיק ר"ח די לארה את הספר בכת"י 1073. ההעתיקה נעשתה בשנת ת"ע, ובסופה כתב המעתיק את שמו וזמנו.

ע"י הפועל במלאכת הקדש... חייא הכהן די לארה... היה טמון בכתיבה אשכנזי"י אע"פ שהמחבר הוא ספרדי. ואני העתיקתי אותו בכתיבת ספרד ע"י החכם השלם המקובל כמוה"ר שלמה די מיזא אשר פזר מעות מכיסו כדי להעתיק אותו... השלמתי ביום ו' בשבת ז' לחד' אייר שנת תל"מ"ה ר"ח ל"ק [=ת"ע].

[ב] כנפי יונה.

כנפי יונה נערך פעמים אחדות, ובעריכתם של מקובלי אשכנז היו בו חמישה חלקים, כמתואר לעיל סעיף סג. על פי בקשתו של ר' שלמה די מיזא העתיק ר"ח די לארה את הספר בכת"י 1074. ההעתיקה נעשתה בשנת תפ"ו, ובסופה כתב המעתיק את שמו וזמנו.

נשלם ביום ה' בשבת ד' לחדש חשון שנת תפ"ו ל"ק... ראו זה חדש אעפ"י שכבר היה לעולמים... שהיה טמון זה הספר הנחמד לתלמיד מוה"ר האר"י זלה"ה בכתיבה אשכנזית, עד אשר העיר ה'... המקובל האלהי רופא המובהק כמוה"ר שלמה די מיזא אשר בזבז כסף מכיסו להעתיק בכתב ספרד... ע"י הפועל מלאכת קדש קדשים... חייא הכהן די לארה מארצות המערב ממרוקוס עיר ואם בישראל.

שני כתבי יד אלו, כת"י 1073 וכת"י 1074, נעתקו בידי ר"ח די לארה מכתביה אשכנזית לכתביה ספרדית על פי בקשתו של ר' שלמה די מיזא באמשטרדם. בכך דומה פעולתו של ר"ח די לארה לפעולתו של ר' עזריאל מקרוטושין, שהעתיק חיבורים מכתביה איטלקית לכתביה אשכנזית, כמתואר להלן סעיף קא. שניהם היו סופרים נודדים שהעתיקו ספרים מכתביה אחת לרעותה על פי בקשותיהם של מקובלים שהעדיפו כתיבה שהורגלו בה.

44 תולדות חיי ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קי.

[ג] אוצרות חיים.

בשנת תפ"ו העתיק ר"ח די לארה את ספר אוצרות חיים לבקשתו של ר' נפתלי אשכנזי בכת"י 1075. בסופו הסביר המעתיק את תוכנו של הספר ואת מעשה העתקתו.

אמר הכותב חייא הכהן דלארא, מעיד ואם בישראל מארייקוס מארצות המערב. להיות שנודתי ממקומי ומארץ מולדתי בצפור נודדת מקינה... והבאתי בידי ספרי הקדש המיוחסים לכמהור"ר האר"י זלה"ה, ובכללם ספר אוצרות חיים, ובאתי לכאן לעיר המהוללה אמשטרדאם יע"ה, ומצאתי ספר אוצרות חיים בלשון קצר, והכל עולה בקנה אחד, ועליו הגהות של כמהור"ר נתן שפירא שכל דבריו כדברי האר"י זלה"ה, וג"כ הגהות של כמהור"ר משה זכותו, וטרחתי טרחא גדולה לישבם על אוצרות חיים שכתוב בארצות המערב.

ואפריון נמטייה להחכם השלם כמהור"ר נפתלי אשכנזי אשר הפליא לעשות לבזבז ממון מכיסו להוציאם לאור... והיתה השלמתו ביום ב' בשבת י' ימים לתמוז שנת וצדקה תציל ממו"ת [=תפ"ו] לפ"ק.

מדברי ר"ח די לארה עולה כי תחילה, בשבתו במראכש, החזיק בספר אוצרות חיים שכתוב בארצות המערב, הוא הספר שערך רא"ח אשכנזי, כמתואר בתחילת סעיף זה. אחר נסע ר"ח די לארה לאמשטרדם, ובה מצא את אוצרות חיים בעריכתו המקורית. עריכה זו יצאה מתחת ידיו של ר"י צמח, כמתואר לעיל סעיף פד, ועליה נוספו הערותיהם של ר"ג שפירא ושל ר"מ זכות, כמתואר לעיל סעיף צה. ר"ח די לארה הרגיש בהבדל הגדול שבין שתי עריכותיו של הספר, ועל כן צירף אותן יחד. הוא העתיק את ספר אוצרות חיים בעריכתו של רא"ח אשכנזי, ובגיליונותיו הוסיף את הערותיהם של ר"ג שפירא ור"מ זכות שנכתבו במקורן על אוצרות חיים בעריכתו של ר"י צמח.

[ד] כנפי יונה.

בשנת תפ"ח, שנתיים לאחר שהעתיק את ספר כנפי יונה על פי בקשתו של ר' שלמה די מיזא, שב והעתיק ר"ח די לארה את הספר, והפעם על פי בקשתו של ר' נפתלי אשכנזי. עותק זה נמצא בכת"י 1076, ובסופו כתב המעתיק.

ע"י הפועל... זעירא דמן חברייא... חייא הכהן די לארה מארצות המערב, ואפריון נמטייה להחכם השלם... המקוב' האלהי מחזיק בידי תלמידי חכמים כמהור"ר נפתלי אשכנזי יצ"ו. נשלם באמשטר' יום י' בטבת שנת תפ"ח לפ"ק.

[1073] כת"י מוסקבה, גינצבורג 1095, ס' 48930, דפים 86.

דור רביעי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה מערבית.

כתיבת ידו של ר' חייא הכהן די לארה.

[1074] כת"י אוקספורד, בודלי 1310, ס' 22124, דפים 90-153.

דור רביעי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה מערבית.

כתיבת ידו של ר' חייא הכהן די לארה.

[1075] כת"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 79, ס' 4746, רסו דפים.

דור רביעי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה מערבית.

כתיבת ידו של ר' חייא הכהן די לארה.

הערות מאת 'נ"ל נפתלי', הוא ר' נפתלי אשכנזי שיזם את העתקת כתב היד.

[1076] כת"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 117, ס' 4782, קפו דפים.

דור רביעי. ראשית המאה הי"ח. כתיבה מערבית.

כתיבת ידו של ר' חייא הכהן די לארה.

הערות מקובלי מרוקו על אוצרות חיים

אוצרות חיים בעריכתו של רא"ח אשכנזי היה בידיהם של מקובלי מרוקו, והם הוסיפו עליו את הערותיהם. רוב ההערות הן מאת ר' אברהם אזולאי ('מהרא"א')⁴⁵ ור' אברהם נ' מוסא,⁴⁶ מגדולי המקובלים במראכש.

תחילה נכתבו הערות אלו בגיליונותיו של הספר, כולן או חלקן, ואחר נאספו כולן בקונטרס לעצמו. הקונטרס נדפס בדפוס 1077, ובראשו נכתב.

הגהות לס' אוצ'ח מרבני המערב זי"ע, כמובא בפנים כל דבר בשם אומרו ומחברו.

ר' אברהם אזולאי ור' אברהם נ' מוסא מגיבים וחולקים זה על הערותיו של זה. דרך כלל נכתבה תחילה הערתו של ר"א אזולאי ועליה תגובתו של ר"א נ' מוסא, שקרא לקודמו בשם 'הרב המגיד'. במקום אחד הובאו תחילה דברי מהר"א נ' מוסא, אחר 'תשובת מהר"א אזולאי', ועליה הובאה 'תשובת מהר"א נ' מוסא ז"ל'.⁴⁷

עוד הובאו בקונטרס זה הערותיהם של ר' יעקב מראגי ('כמהדרי מראגי', 'שמעתי ממהר"י מראזי', 'מהר"ם נר"ו')⁴⁸ ושל ר' יעקב פינטו ('הרי"ף').⁴⁹

מקובלי מראכש מזכירים את הספרים שהגיעו אליהם מארץ ישראל כדוגמה לספרים מוגהים שעל נוסחם הנכון יש לסמוך. אלו הם הספרים שהביא עמו ר' אלישע חיים אשכנזי למרוקו, כמתואר לעיל סעיף צז.

אך באוצ'ח שבא מא"י תוב"ב כתוב כך... (דף ל ע"א).

זה לשון הקונטרס המובא מא"י תוב"ב... (דף לא ע"ב).

ושוב ראיתי שגם בספרים הבאים מא"י תוב"ב איתא להך גירסא (דף לו ע"א).

[1077] דפוס, מקום בינה, שאלוניקי תקע"ג, דפים כב ע"א – מד ע"א.

45 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קה.

46 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קו.

47 דפוס 1077, דף לא ע"ב.

48 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קז.

49 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קט.

קונטרסי הערות מאת מקובלי מרוקו על ספר הכוונות

שני קונטרסי הערות מאת מקובלי מרוקו על ספר הכוונות נדפסו בדפוס 1078. בראשי הקונטרסים נכתבו כותרות אלו: 'הגהות לספר הכוונות מהרב... כמוהר"ר יעקב פינטו זלה"ה' (דפים א ע"א – י ע"ב); 'הגהות מהרב... כמוהר"ר יעקב מראזי ז"ל' (דפים יא ע"א – יג ע"ב). בקונטרסים אלה הובאו גם דבריו של ר' אברהם אזולאי ('הרא"א').

[1078] דפוס, שערי בינה, שאלוניקי תקע"ג, דפים א ע"א – יג ע"ב.

ליקוטי תורה בעריכת ר' שמואל אבודרהם

ספר בשם 'ליקוטי תורה' נערך בידי ר' שמואל אבודרהם.⁵⁰ הספר כולל פירושים על התורה ועל ספר הזוהר על פי קבלת האר"י, מסודרים על פי סדר פרשיות השבוע. הספר לא הגיע אלינו בשלמותו, ואנו נתאר את כל המצוי בידינו. הפירוש על ספר שמות ועל ספר ויקרא נמצא בכת"י 1079. בראש כתב היד שער מעוטר, ובו נכתב.

ספר ליקוטי תורה של ספר שמות של האר"י ז"ל, פסוקים ומאמרי זוהר וענינים השייכים על כל פרשה ופרשה. ותהי השלמתו ר"ח סיון שנת ציון במשפט תפד"ה [=תפ"ט] לפ"ק, אני הכותב שמואל אבודרהם.

המשך הספר, הפירוש על פרשת במדבר ופרשת נשא, נמצא בכת"י 1080. אמנם שמו של הכותב לא נמצא בו, אבל הוא מתברר מהשוואת כת"י 1080 לכת"י 1079. שני כתבי יד אלו זהים בסגנון הכתיבה, במספר השורות שבכל עמוד ובעיטורים הפותחים את ראשי הפרשיות. מכאן אנו למדים כי גם כת"י 1080 יצא מתחת ידיו של ר' שמואל אבודרהם, ותוכנו ממשיך את ליקוטי תורה שבכת"י 1079.

כל פרשה בספר ליקוטי תורה פותחת בפירושים על התורה וממשיכה בפירושים על ספר הזוהר. בראש הפירושים על הזוהר נכתב: 'מאמרי זוהר השייכים לפרשת...'. ר"ש אבודרהם אסף הנה פירושים מכתביהם של ר"ח ויטל, ר"י טבול, ר"י צמח, ר"ש ויטל, ר"נ שפירא ומקובלים אחרים שלא נודע שמם. פירושים רבים שנכללו כאן אינם ידועים מכתבי יד אחרים, והחיבור שלפנינו הוא מקור חשוב לידיעת קבלת האר"י.

עותק נוסף של הפירוש על ספר שמות ועל ספר ויקרא מתוך ליקוטי תורה היה בספרייתו של האדמו"ר מגור, ומספרו בה 70. העותק תואר ברשימה הכתובה של ספרייה זו, וממנו צוטטו דברים אלו: 'עוד מצאתי ליקוט אחד מכנפי יונה, ועמו פירוש פורשי כנפים לה"ר יעקב צמח'.⁵¹ הליקוט מכנפי יונה והציטוט מפירוש פורשי כנפים מאת ר"י צמח נמצאים לפנינו, כת"י 1079,

50 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קח.

51 ג' שלום ציטט שורה זו במאמרו, לתולדות המקובל ר' יעקב צמח, קרית ספר כו (תש"י), עמ' 188. הוא לא מצאה באחד מכתבי היד שהיו לפניו, ועל כן הניח כי הכותב נתכוון לכנפי יונה שערך הרמ"ע מפאנו.

דף קעו ע"ב ואילך, ומהם אנו למדים כי ספר כנפי יונה המצוטט כאן איננו כנפי יונה בעריכתו של הרמ"ע מפאנו או אחד מן הספרים האחרים הנודעים בשם זה, וכי פירוש פורשי כנפים מאת ר' יעקב צמח לא הגיע אלינו ולא נודע לנו מכל מקור אחר. זהותם של שני ספרים אלו, כנפי יונה ופירוש פורשי כנפים, שהיו לפני ר' שמואל אבודרהם, עדיין לא נתבררה והיא טעונה דרישה וחקירה.

רובו של הפירוש על פרשת נשא בליקוטי תורה הוא פירוש ארוך על אדרא רבא. פירוש זה הוא אוסף של פירושים שכתבו מקובלים אחדים על אדרא רבא, ונכללו בו פירושיהם הידועים של ר"ח ויטל, ר"י צמח ור"ש ויטל. עוד נכללו בו פירושים על אדרא רבא שלא נודעו מכל מקור אחר: פירוש של ר' יוסף ארזין ופירוש של ר' מאיר אנאשיכון.⁵² פירוש של ר' מאיר אנאשיכון נזכר כאן תחת הכותרת 'מהרמ"א'. בסופו: 'ע"כ נמצא כתוב מפירוש האידרא רבא מהרב הגדול המקובל האלהי מאיר הנשכון (!) זלה"ה, ולא נמצא יותר מפירוש' (דף עה ע"א).

בשולי פירושו של ר' מאיר אנאשיכון נרשם לעתים תכופות 'יצ"א'. אלו הם ציונים להערותיו של ר' יצחק אבזמיר [אבזאמיל] המופיעות בכת"י 1080, דפים ק ע"ב – קיא ע"ב.⁵³ בראש הערות אלו נכתב: 'עניינים שכתב אחי יפת הגדול... יצחק אבזמיר על פירוש האדרא של מהרמ"א'. מה טיבן של הערות אלו? בפירושו על האדרא רבא השיג ר' מאיר אנאשיכון על דבריהם של ר' יעקב צמח ושל ר' מאיר פופרש, ור' יצחק אבזמיר בא להשיג על השגותיו של ר' מאיר אנאשיכון כדי להצדיק את דבריהם של הראשונים.

קובץ הפירושים על אדרא רבא, שנכלל בליקוטי תורה, נעתק גם בכת"י 1081 כחיבור לעצמו. בראש נכתב: 'פירוש האדרא רבא מהרבנים מהרח"ו ומהרש"ו ומהרמ"א ומהר"ר צמח ומהר"י ארזין ז"ל'. בסופו נעתקו השגותיו של ר' יצחק אבזמיר: 'עניינים שכתב... יצחק אבזמיר על פירוש האדרא של מהרמ"א זלה"ה' (דפים קכט ע"א – קמא ע"ב). כת"י 1081 נעתק בכתיבה מזרחית, קדומה לכתיבתו של ר' שמואל אבודרהם. מכאן עולה כי תחילה נערך קובץ הפירושים על אדרא רבא במצרים, מקום מושבו של ר' יצחק אבזמיר, ואחר הגיע למרוקו ובה שולב בידי ר' שמואל אבודרהם בספר ליקוטי תורה.⁵⁴

[1079] כת"י בודפשט, בהמ"ל 22, ס' 47008, 321 דפים.

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מערבית.

כתיבת ידו של ר' שמואל אבודרהם.

חתימת בעלים: 'חנני אלקים ויתן לי... קניתי אותו מ... יצחק קובו נר"ו בשנת התקל"ז' (דף 3 ע"א).

52 תולדות חייו של ר' מאיר אנאשיכון ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך צא.

כת"י 1080 וכת"י 1081 היו לפני ג' שלום, ועל פיהם רשם את פירושו של ר"י ארזין במאמרו, שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י, ציון ה (ת"ש), עמ' 144, ואת פירושו של ר"מ אנאשיכון במאמרו, ר' מאיר אנאשיכון, קרית ספר כב (תש"ה-תש"ו), עמ' 307-308.

53 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך צג.

54 מפאת אורכה תובא הערה זו להלן עמ' 1032.

[1080] כת"י רמת גן, בר אילן 1155 (לשעבר מוסאיוף 160), אוהל ש"ם 155, ס' 22978, דפים א ע"א – קיא ע"ב. דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מערבית. כתיבת ידו של ר' שמואל אבודרהם.

[1081] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1709, ס' 10807, קמא דפים. דור שלישי. המאה הי"ז-הי"ח. כתיבה מזרחית.

קונטרס השגות והערות על אוצרות חיים

ספרי אוצרות חיים שנעתקו בבית מדרשו של ר"מ זכות עוטרו בהשגותיו של ר' יוסף ו' טבול על דרוש אדם קדמון ובהערותיהם של ר' נתן שפירא ושל ר' משה זכות, כמתואר לעיל סעיף צו. מקובלי מרוקו נטלו את ההשגות של ר"י טבול ואת ההערות של ר"ג שפירא ושל ר"מ זכות וערכו אותן בקונטרס עצמאי. הקונטרס כולל ר"ג סעיפים מנויים ועוד פסקאות בלא מניין. הקונטרס נדפס בדפוס 1082, ובראשו נכתב: 'הגהות לס' אוצ' ח מהרב הגדול מוהרמ"ז ותלמידו מהרב"ך ז"ל'. גם ר' שלמה מולכו ערך את ההשגות וההערות הללו בקונטרס עצמאי, כמתואר להלן סעיף קד.

[1082] דפוס, מקום בינה, שאלוניקי תקע"ג, דפים א ע"א – כב ע"א.

עריכת ר' שלום בוזגלו

ר' שלום בוזגלו היה תלמיד של ר' אברהם אזולאי ושל ר' יעקב פינטו, ואף הוא היה ממקובלי מראכש.⁵⁵ אחר שהדפיס את פירושו מקדש מלך על ספר הזוהר, באמשטרדם תק"י, ולפני שהדפיס את פירושו כסא מלך על תיקוני הזוהר, באמשטרדם תקל"ד, הדפיס פירושים נוספים על ספרי הזוהר ושם הדרת מלך, הוד מלך, פני מלך וכבוד מלך. בספרים אלה אסף וליקט ר' שלום בוזגלו פירושים וקטעי פירושים שכתבו האר"י ותלמידיו, וכן פירושים שכתבו ר' משה זכות ור' עזריאל מקרוטשין. את כל אלה ערך ר' שלום בוזגלו וסידר על פי סדרם של ספרי הזוהר.

ספר הדרת מלך נדפס בדפוס 1083 ובדפוס 1084. לא נוכל לרשום כאן את מקורו של כל פירוש ופירוש שבו, וגם לא נרשום את הפירושים שכתב ר' חיים ויטל כי רבים הם. נרשום כאן רק דוגמאות אחדות לפירושים שכתב האר"י עצמו ולפירושים שכתב ר"י טבול.

א. קטעים מתוך הפירוש הרצוף על התחלת הזוהר שכתב האר"י עצמו, שתואר לעיל סעיף יג. הדרת מלך, דפוס 1083, דפים כד ע"א – כט ע"ב, לא ע"א – לח ע"א.

ב. פסקאות מתוך פירוש ספרא דצניעותא שכתב האר"י, שתואר לעיל סעיף יב. הדרת מלך, דפים פו ע"א – פח ע"א.

55 תולדות חיי ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קטו.

- ג. קטע מתוך פירוש אדרא זוטא שכתב האר"י עצמו, שתואר לעיל סעיף יג. הדרת מלך, דף טז ע"ב.
- ד. קטע מתוך איגרת ששלח האר"י לר"ש פודילה, שתוארה לעיל סעיף יד. הדרת מלך, דפים עו ע"ב – עז ע"א.
- ה. פירוש זוהר ח"א טו ע"א מאת ר"י טבול, שתואר לעיל סעיף כג. הדרת מלך, דפים מג ע"א – מד ע"א.
- ו. פירוש זוהר ח"א נא ע"ב מאת ר"י טבול, שתואר לעיל סעיף כג. הדרת מלך, דפים סח ע"א – עז ע"א.

חלק נוסף של הדרת מלך נדפס בדפוס 1085. חלק זה כולל את פירוש אדרא זוטא מאת ר"ח ויטל ובראשו ההקדמה שנוספה בבית מדרשו של ר"א פנצירי, כמתואר לעיל סעיף פא.

עוד הדפיס ר"ש בוזגלו ספר ושמו הוד מלך. הספר נדפס בדפוס 1087, ובראשו נכתב: 'ספר הדרת (!) הוד מלך על ספרא דצניעותא, למוהר"ח זל"ה מועתק מלשונו לשון הזהב אות באות תיבה בתיבה, ובסדר שכתבו הוא כאן כן הובא'. אך אין זה פירושו של ר"ח ויטל, אלא פירוש ספרא דצניעותא שכתב האר"י עצמו, כמתואר לעיל סעיף יב. הפירוש לא נדפס כאן בשלמותו, כי פסקאות אחדות ממנו כבר נכללו ונדפסו בספר הדרת מלך. לכן נכתב בסוף ספר הוד מלך מלים אלו: 'הכוונה כי ר"א פי' וכו' כמודפס בסה"מ... תאנא... עד ואשתכח מניה ההוא נהר כמודפס בסה"מ' (דף ריח ע"ב). אלו הן פסקאות מפירוש ספרא דצניעותא שכבר נדפסו 'בסה"מ', הוא ספר הדרת מלך, ועל כן לא חזרו להדפיסן שנית בספר הוד מלך.

שני הספרים – הדרת מלך והוד מלך – שהדפיס ר"ש בוזגלו הם הספרים הראשונים שנדפסו בהם פירושים על הזוהר שכתבו האר"י עצמו ותלמידיו ר"ח ויטל ור"י טבול.

שני ספרים נוספים הדפיס ר"ש בוזגלו: פני מלך וכבוד מלך. בספר פני מלך, שנדפס בדפוס 1086, אסף ר"ש בוזגלו פירושים מכתבי ר"ח ויטל וסידרם על פי סדר האדרות. בספר כבוד מלך, שנדפס בדפוס 1088, אסף ר"ש בוזגלו פירושים מכתבי ר"ח ויטל וסידרם על פי סדר תיקוני הזוהר.

[1083] דפוס, הדרת מלך, אמשטרדם תקכ"ו, [4] + קלז + ה + [1] דפים.

[1084] דפוס, הדרת מלך, לונדון תק"ל, דפים קלח–קנז.

[1085] דפוס, הדרת מלך, לונדון תק"ל, דפים קנח ע"א – קעג ע"א.

[1086] דפוס, פני מלך, לונדון תקל"ג, דפים [1], קעח–רו.

[1087] דפוס, הוד מלך, לונדון תקל"ג, דפים רז–ריח.

[1088] דפוס, כבוד מלך, לונדון תקל"ג, דפים ריט–רמד.

עריכות מקובלי תונים

כתבי האר"י הגיעו גם לתונים ונעתקו בה בשנות הת' המאוחרות. נרשום כאן את ההעתקות הקדומות של כתבי האר"י שנעשו בעיר זו.

- א. קהילת יעקב, בעריכתו של ר"י צמח, נעתק בכת"י 1089. בסופו נכתב: 'המעתיק מרדכי... הנק' פציצא, ותהי השלמתו יום ד' בשבת ה' ימים לחדש תשרי שנת התפ"ג ליצירה, פה תונס יע"א' (דף קמד ע"ב).
- ב. אוצרות חיים, בעריכתו של ר"י צמח, נעתק בכת"י 1090. בשער המעוטר נכתב: 'ספר אוצרות חיים הנקרא אדם קדמון... ותהי השלמת זה הספר... יום שני שלשה ועשרים יום לחדש כסליו שנת התצ"ז לפ"ק על ידי... שלום פייתוסי יצ"ו'.
- ג. מבוא שערים, בעריכתו של ר"י צמח, נעתק בכת"י 1091. בסופו נכתב: 'ותהי השלמת זה הספר הקדוש... ח ימים לחדש כסליו שנת ה'תצ"ט... על ידי הכותב... הבחור דוד נטף בר ישועה נטף'. עם הערות מאת ר"י צמח, ר' נתן שפירא, ר"מ זכות, ר"ב הכהן, ר"א אזולאי ממראכש, ר' יעקב מראג"י, ר' עזריאל מקרוטושין.
- ד. דרך עץ חיים, פרקים א-כה, בעריכתו של ר"מ פופרש, נעתק בכת"י 1092. בסופו נכתב: 'על ידי... דוד נטף יצ"ו... ותהי השלמת זה הספר הקדש י"א... מנחם... ה'תק"ז ליצירה'.

[1089] כת"י ניו יורק, אוניברסיטת קולומביה X 893 V 8329, ס' 27399, קנח דפים. דור רביעי. המאה ה"ח. כתיבה מערבית. כתיבת ידו של ר' מרדכי פציצא.

[1090] כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 10630, ס' 7945, רכג דפים. דור רביעי. המאה ה"ח. כתיבה מערבית. כתיבת ידו של ר' שלום פיתוסי.

[1091] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1684, ס' 10782, 134 דפים (מניין מקורי: כח-קנט). דור רביעי. המאה ה"ח. כתיבה מערבית. כתיבת ידו של ר' דוד נטף.

[1092] כת"י ורשה, המכון להיסטוריה יהודית 246, ס' 30468, 95 דפים. דור רביעי. המאה ה"ח. כתיבה מערבית. כתיבת ידו של ר' דוד נטף.

הערות ר' יוסף הכהן

ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה ערכו את ספר הכוונות הפותח 'קודם שיתפלל האדם בשחרית צריך לקבל עליו מצות עשה של ואהבת לרעך כמוך', כמתואר לעיל סעיף נא. ספר זה הגיע לתונים ונעתק בה בכת"י 1093. עותק זה היה בידיו של ר' יוסף הכהן, ובראשו כתב את

שמו: 'זה הספר הקדוש שלי אני הצעיר שבחברי יוסף הכהן יצ"ו...'. בגיליונותיו של כתב יד זה הוסיף ר' יוסף הכהן הערות רבות בעצם כתיבת ידו. הערות אלו פותחות 'אי"ה' (דף פב ע"ב, דף פג ע"א ועוד) וחותרות 'יוה"ך יצ"ו' (דף נח ע"ב, דף סח ע"א ועוד).⁵⁶

במקום אחד משווה ר' יוסף הכהן בין ספר הכוונות שנעתק בכתב יד זה ובין שער הכוונות שערך ר' שמואל ויטל: 'שוב אחר ימים ושנים מצאתי כן בש' הכוונות מח' שערים של ע"ח שבא לידינו כעת, שלי"ת יוה"ך יצ"ו' (דף קב ע"ב). מהערה זו עולה כי שער הכוונות הגיע אל ר' יוסף הכהן בתונים 'אחר ימים ושנים', זמן ממושך אחרי שספר הכוונות כבר היה בידי.

[1093] כת"י ניו יורק, הישיבה אוניברסיטה 427, ס' 51524, קלו דפים.

דור חמישי. המאה הי"ח. כתיבה מערבית.

הערות מאת ר' יוסף הכהן בעצם כתיבת ידו.

הערות ר' יוסף סדבון ור' יוסף הכהן

ר' מאיר פופרש ערך את ספר דרך עץ חיים, כמתואר לעיל סעיף פח. הספר הגיע לתונים, ובגיליונותיו הוסיפו שניים ממקובליה, ר' יוסף סדבון⁵⁷ ור' יוסף הכהן, הערות רבות. הערותיו של ר"י סדבון פותחות 'יוס"ד', והערותיו של ר"י הכהן פותחות 'אי"ה' ו'יוה"ך'.

גיליונותיהם של עותקים אלו גדושים בהערותיהם של מקובלים קודמים, כגון: ר"י צמח, ר"מ פופרש, ר"ג שפירא, ר"מ זכות ור"ש שרעבי. ר' יוסף סדבון ור' יוסף הכהן העירו הן על תוכנו של ספר דרך עץ חיים הן על הערותיהם של המקובלים שקדמו להם. הערותיו של ר' יוסף הכהן חריפות, והוא משיג הן על הערותיו של ר' שלום שרעבי הן על הערותיו של ר' יוסף סדבון. כך, למשל, השיג ר' יוסף הכהן על דברי ר"ש שרעבי: 'נעלם ממנו...' (כת"י 1096, דף רכד ע"א), 'איני מבין דבריו' (שם, דף רכו ע"ב), 'אין מקום לקושי הנז'...' (שם, דף רלא ע"א). וכך, למשל, השיג ר' יוסף הכהן על דברי ר' יוסף סדבון: 'אי"ה, אינו כן, והדברים כפשוטם, ושיטה אחרת בזה הדרוש ורוח אחרת אתם במקום אחר ואין להאריך' (כת"י 1095, דף 13 ע"ב), 'אי"ה, זה לא ידע שבכאן נשמטו... וא"צ למ"ש יוס"ד' (שם, שם).

[1094] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 2966, ס' 802 B, דפים ב ע"א – קנז ע"ב.

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

עותק שלם של ספר דרך עץ חיים.

הערות מאת ר' יוסף הכהן ור' יוסף סדבון.

[1095] כת"י מונטריאול, אלברג 47, ס' 40473, 137 דפים.

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מערבית.

56 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קיז.

57 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קטז.

בדף 4 ע"א: 'ותהי התחלת זה הספר יום א' שבעה ימים לחדש אייר שנת התקל"ב ליצירה פעה"ק ירושלים'.

כה שערים ראשונים של ספר דרך עץ חיים.
הערות מאת ר' יוסף הכהן ור' יוסף סדבון.

[1096] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מ' 1940, ס' 11088, דפים רטז ע"א – תכז ע"א.

דור חמישי. המאה הי"ח. כתיבה מערבית.

בסוף: 'ויהי בשלם אור הששי סדר ואברכה מברכיך היא השנה לעבדה ולשמר"ה [=תקע"ו] לפ"ג.... הצעיר יהודה הלוי'.

כה שערים אחרונים של ספר דרך עץ חיים.
הערות מאת ר' יוסף הכהן ור' יוסף סדבון.

[1097] כת"י ירושלים, מכון בן צבי 292, ס' 35680, שג דפים.

דור חמישי. המאה הי"ח. כתיבה מערבית.

כה שערים אחרונים של ספר דרך עץ חיים.
הערות מאת ר' יוסף הכהן.

[קג] עריכת ר' שלום שרעבי

ר' שלום מזרחי ידיע שרעבי (הרש"ש) עלה מתימן לירושלים, והיה גדול מקובליה.⁵⁸ הוא עמד בראש בית המדרש בית אל, ובחיבוריו יצר שיטה חדשה בקבלה. הוא מקשה על דברי האר"י ומגלה סתירות בין דרושיו, וכדי לתרץ קושיות וסתירות אלו הוא מחדש אוקימתות ומוסיף עיקרים שלא נאמרו בראשונה. הרש"ש אינו מפרש את קבלת האר"י כפשוטה אלא מוסיף קומה שנייה על קומתה המקורית. את כל אלה כתב הרש"ש בקצרה בהערות על כתבי האר"י ותלמידיו, והציע בארוכה בספריו אמת ושלום, נהר שלום ורחובות הנהר.

תיאור ספריו של הרש"ש חורג מגבולות ספר זה, ורק תיאורם של כתבי האר"י ותלמידיו שהיו בידי יבוא הנה. בגיליונותיהם של חיבורים אלו הוסיף הרש"ש הערות רבות, ובהן הניח את היסודות לשיטתו המיוחדת בהבנת קבלת האר"י. בסעיף זה נתאר את הערותיו של ר"ש שרעבי, ומעט מן המעט מעיקרי שיטתו נציג להלן סעיף קטן.

לפני ר"ש שרעבי ישב ר' יהוסף אדרעי שהעתיק כתבי יד רבים מאוד בקבלת האר"י. רשימה מלאה של כתבי יד אלו מתארת את תכולתה של ספריית הרש"ש ותלמידיו בירושלים, והיא נותנת בידינו כלי להכרת מקורותיה של שיטת ר' שלום שרעבי.⁵⁹

58 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קיג.

59 בית המדרש בית אל, שבראשו ישב ר"ש שרעבי, נוסד על ידי ר' גדליה חיון. ספר הדרושים של ר' יוסף ן' טבול, שהיה ברשותו של ר' גדליה חיון, יתואר בסעיף הבא.

הערות ר' שלום שרעבי

העריכות הגדולות של כתבי האר"י היו בידיו של ר"ש שרעבי, והוא הוסיף בגיליונותיהם הערות רבות בעצם כתיבת ידו.

א. ר' מאיר פופרש ערך את ספר דרך עץ חיים על סדר ההאצלה, כמתואר לעיל סעיף פח. עותק של הספר, בכתיבה אשכנזית, נמצא בכת"י 1098.

ב. ר' נתן שפירא ערך את ספר מאורות נתן על סדר הכוונות, כמתואר לעיל סעיף צב. עותק של הספר, בכתיבה אשכנזית, נמצא בכת"י 1099.

שני עותקים אלו היו בידיו של ר' שלום שרעבי, ובראשיהם חתם את שמו: 'שלום מזרחי שרעבי ה"י', 'אשר חנן ה' לעבדו הצעיר שלום שרעבי', 'אשר חנן ה' לעבדו שלום מזרחי ידיע שרעבי ס"ט'.

גיליונותיהם של שני ספרים אלו, שכל אחד מהם כולל שלושה כרכים, גדושים בהערות רבות שהוסיף הרש"ש בעצם כתיבת ידו. הערות ארוכות פותחות 'שלום', והערות קצרות חסרות פתיחה זו, אבל אלו ואלו כתיבת ידו של הרש"ש הן. נרשום אחדות מהן לדוגמה: כת"י 1098, כרך א, דף כז ע"א, נו ע"א, סד ע"א, עח ע"א, פט ע"א. רוב הערותיו של ר"ש שרעבי צורפו לספר דרך עץ חיים שנדפס בדפוס 785, ובדפוסים המאוחרים לו, אך לא כולן. לעתים מפנה הרש"ש לספרו רחובות הנהר. בכרך השני של דרך עץ חיים, דף 27 ע"ב, העיר הרש"ש הערה ארוכה, ובסופה כתב: 'וצריך עיון להבין הקדמה זאת וה' ית' יאיר עינינו באור תורתו אמין'. אחר הוסיף, בכתיבה מאוחרת: 'ועיין במה שכתבתי בהקדמת רחובות הנהר ושם נתבאר ענין זה באר היטב בס"ד'.

חיבורים נוספים בקבלת האר"י היו בידיו של ר"ש שרעבי, והוא חתם את שמו בראשיהם.⁶⁰ לא נוכל למנות כאן את כולם כי רבים הם, ועל כן נזכיר רק שלושה מהם. פירוש ספרא דצניעותא מאת האר"י עצמו, שתואר לעיל סעיף יב, ופירוש אדרא זוטא מאת ר' חיים ויטל, שתואר לעיל סעיף טז. שני אלה נעתקו בכת"י 1100. ספר הליקוטים בעריכת ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, שתואר לעיל סעיף נא. הספר נעתק בכת"י 1101.

[1098] כת"י רמת גן, בר אילן 1117–1119 (לשעבר מוסאיוף 150–152), אוהל ש"ס 117–119, ס' 22968–22970, 202 + 177 + 210 דפים.

דור שלישי. שלהי המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.

בראש כתב היד, חתימת בעלים: 'שלום מזרחי שרעבי ה"י'.

הערות מאת ר' שלום שרעבי בעצם כתיבת ידו.

60 חיבורים נוספים שהיו בידיו של הרש"ש תיארת באוהל ש"ס, רשימת כתבי היד אשר באוסף ר' שלמה מוסאיוף, ירושלים תשנ"ב.

- [1099] כת"י רמת גן, בר אילן 1129–1131 (לשעבר מוסאיוף 178 + 179 + 177), אוהל ש"ס 129–131, ס' 22995 + 22996 + 22994 (!), 175 + 101 + 252 דפים.
דור שלישי. שלהי המאה הי"ז. כתיבה אשכנזית.
כרך א, בדף המגן, חתימות בעלים: 'נחלה מאת אדוני אבי זצוק"ל, הצעיר מרדכי פתחיא אשכנזי ס"ט'; 'אשר חנן ה' לעבדו הצעיר שלום שרעבי'.
כרך ג, בראש החיבור, חתימת בעלים: 'זה הספר נחלה ממר אבי זצוק"ל, הצעיר מרדכי פתחיא אשכנזי ס"ט'. על שורה זו הועבר הקולמוס, ובין כותרת החיבור לבין השורה הראשונה שבו נכתב: 'אשר חנן ה' לעבדו שלום מזרחי ידיע שרעבי ס"ט', 'ואני בנו חזקיהו יצחק מזרחי ידיע שרעבי'.
הערות מאת ר' שלום שרעבי בעצם כתיבת ידו.
- [1100] כת"י רמת גן, בר אילן 1069 (לשעבר מוסאיוף 163), אוהל ש"ס 69, ס' 22981, דפים ב-ג.
דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
בראש כתב היד, חתימת בעלים: 'שלום מזרחי שרעבי הי"י'.
- [1101] כת"י רמת גן, בר אילן 1072 (לשעבר מוסאיוף 148), אוהל ש"ס 72, ס' 22966, 110 דפים.
דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
בסופו: 'נשלמה מלאכת הקדש היום יום ר"ח מנחם יה"ל שנת התצ"ב ליצירה'.
בראש כתב היד, חתימת בעלים: 'שלום מזרחי שרעבי הי"י'.

ספר הליקוטים על ספרי התנ"ך

ספר ליקוטים ובו מאמרים מסודרים לפי ספרי התנ"ך נמצא בכת"י 707. בכל הספר אין מאמרים מכתבי ר"ח ויטל אלא רק מכתבי שאר תלמידיו של האר"י, כמתואר לעיל סעיף פא. ספר זה היה לפני ר' יהוסף אדרעי, והוא העתיקו יחד עם ספרי ר"ח ויטל המסודרים אף הם לפי ספרי התנ"ך.

בסיון תקכ"ו גמר ר"י אדרעי להעתיק שלושה ספרים: שער הפסוקים, שתואר לעיל סעיף צא; הנוף השני שבנוף עץ חיים, שתואר לעיל סעיף פח; וספר הליקוטים, שתואר לעיל סעיף פא. את שלושת הספרים הללו אגד ר"י אדרעי לספר אחד וסידר אותם מחדש בסדר אחד רצוף. הספר נמצא בכת"י 1102, ובסופו הסביר העורך את מעשהו.

אמר הכותב הצעיר יוסף אדרעי יצ"ו באשרי כי אשרני ה'... וזכני והחייני וקיימני לגמור את החיבור הזה כלול מג' ספרים, ספר הפסוקים להרב שמואל ויטאל זלה"ה, וספר הליקוטים למהרמ"פ זלה"ה, וספר הדרושי' לאחד מתלמידי הרב זלה"ה. וסדרתי אותם פרשה אחר פרשה, והפסוקים על סדר שכתובי' בתורה, ונביא אחר נביא, לפי שספר הליקוטים וספר הדרושים לא היו מסודרים היטב, כי כל הקורא בהם ילאה להיותם מפורדים ומפורדים כנתינתם מסיני, ואין מוקדם ומאוחר בתורה, אחת למעלה ושבע למטה. וסדרתי אותם היטב חוץ מפ' בראשית, ומשם ואילך סדרתי בטוב כאשר תחזינה משרים, ותהי זאת נחמתי כי אהיה מזכה את הרבים... ותהי השלמתו יום ה' כ"א יום לחדש סיון שנת התקכ"ו ליצירה פעם ק ירושלים תובב"א.

אחר דברי ר"י אדרעי נוספה, בכתיבה אחרת, שורה חשובה.

ראה זה חדש אשר לא היה לעולמים שסדר הרב הקדוש כמוהר"ר שלום מזרחי ידיע שרעבי יצ"ו הי"ו.

גם ר' ידידיה רפאל חי אבואלעפיה (היר"א),⁶¹ בהקדמתו לספר שתצוטט בשורות הבאות, כתב כי הרש"ש הוא עורכו של ספר הליקוטים.

כת"י 1102 הגיע אל ר' ידידיה רפאל חי אבואלעפיה, ובשנת תרכ"ג ערכו מחדש. משלושת הספרים הכלולים בו נטל היר"א שניים, שער הפסוקים וספר הליקוטים, והדפיס אותם על פי סדר הפסוקים בשני טורים זה מול זה או ברצף זה אחר זה. כך ימצאו יחד פירושים משני הספרים, ובראש כל אחד מהם מופיעה כותרת שמציינת את מקורו: 'שער הפסוקים' או 'ספר הליקוטים'.

שני ספרים אלו נדפסו בדפוס 1103, ובראשם כתב היר"א הקדמה ארוכה שבה תיאר את ספר הליקוטים, את העתקתו בידי ר' מאיר פופרש, את עריכתו וסידורו על ידי ר' שלום שרעבי וסופרו ר' יוסף אדרעי ואת עריכתו שלו.

והנה ספר הליקוטים הלז כל מבקרי ספרי הרב הקדו' לא מצאוהו לא בדפוס ולא בכתי"י, אמנם אחד היה ופרסמו הכתוב והנה הוא בפי אמתחתו תוך גנזי בית מדרשו של ש"ם הוא הקדוש נכדו הוא... מורי ורבי הרב דברי שלום זיע"א,⁶² אשר אחריו עמד חתנו הוא... הרב אג"ן הסהר זיע"א,⁶³ אשר זכה אותו לבנו... כמוהר"ר שלום משה חי גאגין נר"ו... והספר הלז שם נמצא ושם היה מאז ועד עתה לא שזפתהו עין.

כך מקובלני מפי מר זקנו הרב החסיד הרא"ש הרב דברי שלום זיע"א, כי ספר הליקוטים הלז אשר הוציא אותו לאורה והאציל אותו מדברי הקדוש הרב האר"י זלה"ה... כמוהר"ר מאיר פאפירש ז"ל העתיקו ולא סדרו, ובא אחריו מורינו הר"ש זיע"א וסידרו בסדר נכון ע"ס הסימני' על כל התנ"ך על ידי הסופר שלו המפורס' רב ספר' מוהר"י אדרעי ז"ל. והסופר הלז מרב חשקו להוציא לאורה תורת אמת העתיק גם שער הרביעי מהח' שערים למוהרש"ו ז"ל, והוא שער הפסוקים... הרי שני ספרים נפתחין, קלען במקלעות מחוברים יחד ועשה בהם סימנים, דהיינו בס' הליקוטים ציין על גבי הלשון עיגול כזה (ס), ובשער הפסוקים ציין בו כוכב כזה*.

ואנן מהכא עמדנו בכל עז... ובכל כוחי עבדתי להוציא לאורה ולזרז על המלאכה, ומעתה לא הוצרכנו לציין הרשימות של ככבים ועיגולי' ככתוב בכתי"י, כי הכל נעשה יפה רשום על כל ספר שמו דהיינו ספ' הליקוטים וש' הפסוקים...

61 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קכד.

62 ר' רפאל אברהם שלום שרעבי. תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קכב.

63 ר' חיים אברהם גאגין.

חמישים שנה לאחר מכן נדפס ספר הליקוטים פעם נוספת. ר' זאב וולף אשכנזי הדפיס את ספר הליקוטים לבדו בדפוס 1104, ואת שער הפסוקים לבדו בדפוס 885. בראש כל אחד מספרים אלו כתב רז"ו אשכנזי הקדמה ובה הסביר את מעשה עריכתו.

בהקדמתו לשער הפסוקים התייחס העורך לדפוסו של ר' ידידיה רפאל חי אבואלעפיה, הסביר מדוע הפריד בין שער הפסוקים ובין ספר הליקוטים, והודיע כי השלים את שער הפסוקים ותיקן את נוסחו על פי כתב יד שהיה לפניו.

והנה הספר הקדוש הזה שער הפסוקים נדפס פעם אחד... עם ספר הליקוטים ונדפס מעורבבים בערבובייה פסוק שער הפסוקים ופסוק ספר הליקוטים, ומי שרצה ללמוד שער הפסוקים לבד, יען כי המה כתבי האר"י ז"ל האמיתיים שסידר אותם מהר"ש ויטאל ז"ל ועליהם אנו סומכין כנודע, ע"כ היה צריך הלומד בו לדלג בכל פעם את ספר הליקוטים ולחפש אחר שער הפסוקים, וזה היה בלבול גדול וקשה להלומדים... גם מצאתי וראיתי שחסרים הרבה פסוקים ולא נדפס בדפוס הקודם...

והדפסתי את ספר הקדוש שער הפסוקים לבדו... הוגה מהשבושים ומהטעותים... וגם הוספות חדשות מהפסוקים אשר היו חסרים, והשלמתי אותם מן הכת"י אשר היה לפני...

רז"ו אשכנזי הסביר כאן כי הפריד בין שני הספרים כיוון שער הפסוקים נמנה עם 'כתבי האר"י ז"ל האמיתיים', הם השערים שכתב ר"ח ויטל וסידר ר' שמואל בנו. מכלל הן אתה שומע לאו – ספר הליקוטים אינו מן הספרים 'שעליהם אנו סומכין'.

דברים הפוכים כתב רז"ו אשכנזי בהקדמתו לספר הליקוטים. תחילה הזכיר את העריכות הקודמות שנעשו לספר הליקוטים ובהן עריכתם של ר"ש שרעבי ור"י אדרעי, ואחר הוסיף דברים ארוכים בזכות הלימוד בכתביהם של שאר תלמידי האר"י.

והנה ידוע הדבר ומפורסם הענין מגודל מעלת תלמידיו של רבינו האר"י זלה"ה אשר כל רז לא אנים להם... וכן היה הדרך של הגאונים הגדולים והמקובלים אמתיים מרבני אשכנז אשר היו מכמה דורות שלפנינו שלמדו בדברי שאר תלמידי האר"י ז"ל... וגם רבינו הרב שר שלום שרעבי ז"ל בספרו הטהור נהר שלום הביא את ספר הליקוטים כמה פעמים בהקדמת רחובות הנהר ע"ש... ולכן חלילה וחלילה להתרשל מללמוד בספרי שאר תלמידי האר"י ז"ל כי גם הם ממקום קדוש יהלכו ומבאר מים חיים שתו את דבריהם הקדושים...

רז"ו אשכנזי הרחיב דברים בסוגיה עמוקה זו, ואנו לא הבאנו מהם אלא מעט מן המעט. קולמוסים רבים נשתברו בסוגיה זו, ואנו לא נוכל לעסוק בה כאן.

[1102] כת"י ניו יורק, ספריית חב"ד 1945, אין צילום במכון לתצלומי כתבי יד, תו דפים. דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

[1103] דפוס, ספר הליקוטים, ירושלים תרכ"ג, [5] + קנח + [2] דפים.

[1104] דפוס, ספר הליקוטים, ירושלים תרע"ג, צד דפים.

העתקות ר' יהוסף אדרעי

ר' יהוסף אדרעי ישב בירושלים לפני ר"ש שרעבי. הוא העתיק חיבורים רבים מאוד, הן בקבלת האר"י הן בקבלת הרש"ש. כתיבת ידו של ר"י אדרעי נאה ביותר, והעותקים שהכין ניכרים במראה האחיד שלהם – עשרים ושמונה שורות בעמוד בדיוק. רק בספרים גדולים במיוחד, כגון דרך עץ חיים, חרג ממנהגו וכתב עשרים ותשע או שלושים שורות בעמוד. לא נוכל לרשום כאן את כל החיבורים שיצאו מתחת ידיו של ר"י אדרעי כי רבים הם. לעיל, סעיפים פא–צא, רשמנו את כתבי האר"י ותלמידיו שנעתקו בידי ר"י אדרעי לפי סדר החיבורים ועריכותיהם. נשוב עתה אל העתקות אלו ונרשום אותן על פי סדר כתיבתן.

מסיון תקט"ו עד חשוון תקט"ז העתיק את ספר דרך עץ חיים בכת"י 779. בכסלו תקט"ז החל להעתיק שנית את חלקו הראשון של דרך עץ חיים, כ"ג שערים ראשונים, בכת"י 781.

באייר תקט"ז גמר להעתיק שנית את חלקו השני של דרך עץ חיים, משער כ"ד ואילך, בכת"י 782.

מתמוז תקט"ז עד אייר תקי"ז העתיק את חלקו הראשון של שער הכוונות, הכוונות לימי החול, בכת"י 895.

מתמוז תקט"ז עד כסלו תקי"ז העתיק את שער רוח הקודש בכת"י 903.

בי"ח באב תקי"ז גמר להעתיק את שער הגלגולים בכת"י 909.

מא' עד כ"ד בכסלו תקי"ח העתיק את שער מאמרי רשב"י בכת"י 873.

בטבת תקי"ח החל להעתיק את ספר עולת תמיד בכת"י 736.

באדר א' תקי"ח השלים את העתקת הנוף השני והנוף השלישי שבנוף עץ חיים בכת"י 818.

מניסן תקי"ח עד תשרי תקי"ט העתיק שנית את שער הכוונות בכת"י 896.

בשבט תקי"ט גמר להעתיק שנית את שער הגלגולים בכת"י 910.

מאלול תקי"ט עד תשרי תק"כ העתיק את שער מאמרי חז"ל בכת"י 879.

בחשוון תק"כ השלים את ההעתקה השלישית של שער הגלגולים בכת"י 911.

בכסלו תק"כ השלים את העתקת שער המצוות בכת"י 889.

בטבת תק"כ גמר להעתיק שנית את ספר עולת תמיד בכת"י 737.

בחודשים טבת–שבט תק"כ העתיק שנית את שער מאמרי רשב"י בכת"י 874.

משבט עד אדר תק"כ העתיק בשלישית את ספר עולת תמיד בכת"י 738.

בחודשים שבט–אייר תק"כ העתיק את שער הפסוקים בכת"י 883.

בחודשים אב–אלול תק"כ העתיק ברביעית את ספר עולת תמיד בכת"י 739.

בכסלו תקכ"ו השלים את ההעתקה החמישית של ספר עולת תמיד בכת"י 740.

בסיון תקכ"ו גמר להעתיק שנית את שער הפסוקים, את הנוף השני שבנוף עץ חיים, ואת ספר הליקוטים. את שלושת אלה אגד ר"י אדרעי לספר אחד מסודר לפי סדר הפרשיות, שנמצא בכת"י 1102.

בכסלו תקכ"ז התחיל להעתיק בשלישית את שער הכוונות בכת"י 897.

בתשרי תק"ל גמר להעתיק את תולדות אדם (מבוא שערים) בכת"י 761.
באדר תק"ל גמר להעתיק שנית את תולדות אדם (מבוא שערים) בכת"י 762.
בכסלו תקל"א השלים את העתקת אוצרות חיים בכת"י 729.

[קד] עריכת ר' שלמה מולכו

ר' שלמה מולכו היה ממקובלי שלוניקי, ולעת זקנתו עלה לירושלים.⁶⁴ הוא כתב חיבורים אחדים על פי קבלת האר"י, ובאחד מהם – שמן זית זך – חלק על שיטתו של ר' שלום שרעבי. ר"ש מולכו פירש את דברי האר"י כפשוטם וכמשמעם, ומשום כך יצא כנגד חידושי והוספותיו של הרש"ש. תיאור שלם של המחלוקת בין ר' שלמה מולכו ובין ר' שלום שרעבי חורג מגבולות ספר זה, ורק מעט מן המעט ממנה נציג להלן סעיף קטן.
ר"ש מולכו העתיק וערך חיבורים אחדים בקבלת האר"י, ובגיליונותיהם הוסיף את הערותיו. העתקות ועריכות אלה נעשו לאחר שעלה לירושלים, כפי שניזכר בשורות הבאות.

ספר הדרושים מאת ר' יוסף נ' טבול

ר' יוסף נ' טבול כתב ספר דרושים, כמתואר לעיל סעיף כב. מקובלי איטליה ערכו את הספר וקראוהו בשם 'דרוש חפצי בה', כמתואר לעיל סעיף צו. בעריכתו המקורית נכללו בספר יו דרושים, ואילו בעריכתם של מקובלי איטליה נכללו בו יא דרושים. מקובלי ירושלים שבו וערכו את הספר, ונטלו הן מעריכתו המקורית של הספר הן מהעריכה שנעשתה לו באיטליה.

א. מעריכתו המקורית נטלו את כל שישה עשר הדרושים שהיו בה, אך לא מנו אותם מדרוש א עד דרוש יז אלא מדרוש א עד דרוש טז.

ב. מעריכתם של מקובלי איטליה נטלו את שמו: 'דרוש חפצי בה'. בסופו כתבו: 'תם ונשלם דרוש חפצי בה, וכל חפצי לא ישו בה'.

עריכה זו נמצאת בכת"י 1105. כתב היד היה בידי של ר' גדליה חיון, שיסד בירושלים את בית המדרש 'ק"ק בית אל'. ר"ג חיון נפטר בשנת תקי"א, ומכאן עולה שמקובלי ירושלים ערכו את ספר הדרושים מאת ר"י טבול לפני שנה זו.

העתקה נוספת של עריכה זו נמצאת בכת"י 1106. כתב היד נעתק בידי ר"ש מולכו, ובראשו נכתבה הכותרת: 'דרוש חפצי בה ממוהרח"ו זלה"ה'. כתב היד נעתק מספר הדרושים שבכת"י 1105, שהיה בירושלים לפני שנת תקי"א, ומכאן שר"ש מולכו העתיקו בירושלים לאחר הגיעו אליה בשנת תק"מ. בגיליונותיו של כת"י 1106 הוסיף ר"ש מולכו הערות על תוכנו של 'דרוש חפצי בה'. כיוון שסבר שמחברו של הדרוש הוא ר"ח ויטל, שאל ר"ש מולכו בהערות אלו על סתירות בין דרוש זה ובין שאר דברי 'הרב', כלומר ר"ח ויטל.

64 תולדות חיי ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך קיד.

ספר הדרושים שבכת"י 1106 היה לפני ר' ששון נ' משה. בספרו שמן ששון על עץ חיים,⁶⁵ הביא ר' ששון נ' משה משפטים שמצא 'בס' כ"י למהרח"ו זלה"ה כדי לפרש בהם את דברי ר"ח ויטל בראש ספר דרך עץ חיים ובראש מבוא שערם. משפטים אלו אינם נמצאים באחד מכתבי ר"ח ויטל אלא בדרוש הראשון שבספר הדרושים של ר"י טבול. את המשפטים הללו העתיק ר' ששון נ' משה מספר הדרושים של ר"י טבול אך ייחס אותם לר"ח ויטל על פי כותרתם בראש כת"י 1106.

העתקתו של ר' שלמה מולכו שימשה יסוד להדפסת ספר הדרושים של ר"י טבול, אך לא רק היא לבדה. הספר נדפס בדפוס 1107, ובראשו הכותרת: 'דרוש חפצי בה ממהרח"ו זלה"ה'. המדפיסים ציינו בגוף הספר כי לפנייהם היו מונחים שני כתבי יד והם צירפו אותם יחד.

א. דרושים א-יא נדפסו על פי כתב יד שהגיע ממרוקו לירושלים: 'סה"ק הזה הנקרא בשם דרוש חפצי בה ממהרח"ו זיע"א היה כמוס תח"י בכת"י המעתיק ר' יאודה בכה"ר מכלוף בן יאודה מוויאל מעי"ת צוירא יע"א... והר' הנז' שלחו לרבני חסידי עליון ק"ק בית אל יכב"ץ, ועד היום לא שזפתו עין רואי באור הדפוס' (דף א ע"א). נוסח דרושים אלה הוא כנוסחם בספר הדרושים שערכו מקובלי איטליה, כמתואר לעיל סעיף צו.

ב. דרושים יא-טז נדפסו על פי כת"י 1106: 'מכאן ע"ס [=עד סוף] הס' העתקנו אותו מכת"י הרב עיר וקדיש המקובל האלקי הרב שלמה מולכו זלה"ה בעה"מ ס' שמן זית זך, אשר מצאנו באוצר ספר הר' הגביר שלמה מוסאיוב נר"ו' (דף יא ע"ב).

ספר הדרושים הנדפס הוגה כולו בידי ר' עובדיה הדאיה על פי כתב היד שהעתיק ר"ש מולכו. בסוף הספר הנדפס צורף קונטרס הגהות ותיקונים מאת המגיה: 'ואלו ההגהות ותיקונים שהגהתי ותיקנתי מס' כת"י הנז"ל' (דף כ ע"א). 'ע"כ הגיעו ההגהות והתיקונים מס' הכת"י הנז"ל שהגהתי בעוניי אנכי העבד הדע"ה ס"ט' (דף כ ע"ב).

[1105] כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1647, ס' 10745, דפים 1-22.

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
חתימת בעלים: 'לה' גדלי' חיון יצ"ו.

[1106] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 1161 □8 (לשעבר מוסאיוף ס"ד), אוהל ש"ס 118, ס' B 12, דפים עה ע"א - קח ע"א.

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' שלמה מולכו.

[1107] דפוס, שמחת כהן מאת ר' מסעוד אלחדאד, ירושלים תרפ"א, דפים א-כ.
בראש: 'דרוש חפצי בה ממהרח"ו ז"ל'.

65 שמן ששון על עץ חיים, שער א, ענף א, ירושלים תרכ"ט, דף א ע"א.

דרוש המלבוש מאת ר' שמעון כהן

ר' שמעון כהן כתב את דרוש המלבוש על פי שיטתו של ר' ישראל סרוק, כמתואר לעיל סעיף מד. דרוש זה נעתק בידי ר' שלמה מולכו בכת"י 1108. בגיליונות החיבור ובין שיטיו הוא הוסיף את הערותיו, ובראשיהן כתב שמו 'שמ"ן'.
בראש החיבור נכתבה הכותרת: 'דרוש המלבוש'. כך נקרא החיבור בספר הדרושים והליקוטים ובספר הדרושים שערכו תלמידי ר' אפרים פנצירי בדמשק, כמתואר לעיל סעיף פא.
בראש החיבור נוספה שורת פתיחה: 'סוד היסודות ועמק העמקים פלא הפלאים פירוש שם המפורש'. בסופו כתב ר"ש מולכו: 'שמ"ן, נראה שהוא מתורת רבינו האר"י זלה"ה, אך לא ידעתי למי מתלמידי הקדושים זלה"ה'.

[1108] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8 1161 □ (לשעבר מוסאיוף ס"ד), אוהל ש"ס 113, ס' 12 B, דפים מד ע"א – נח ע"א.
דור רביעי. המאה ה'ח. כתיבה מזרחית.
כתיבת ידו של ר' שלמה מולכו.

קובץ חיבורים על סעודות השבת

קונטרס ובו חיבורים אחדים על סעודות השבת העתיק ר' שלמה מולכו בכת"י 1109. שלושה חיבורים בקונטרס:

א. 'פירוש השירים של שבת שעשה הרב ופירשם החכם השלם כמהר"י סרוק ז"ל' (דפים כמה ע"א – קנג ע"א).

פירושו של ר' ישראל סרוק על השירים שכתב האר"י תואר לעיל סעיף נז.

ב. 'סדר בציעת הכירות' (דף קנג ע"א).

בראשו כתב ר"ש מולכו: 'מ"כ ונ"ל שאינו מהרב ז"ל, ובסופו: 'שמ"ן, כל זה תמצאהו בס' חמדת ימים חוץ מענין ח' ככרות וד' ככרות דשחרית ומנחה דוק ותשכח'. הערתו של ר"ש מולכו מכוונת לשיטתו המיוחדת של ר"י סרוק במניין הכירות בסעודות השבת, שתוארה לעיל סעיף סד.

ג. פירוש אלמוני על השירים של שבת שכתב האר"י (דפים קנג ע"א – קנד ע"ב).

האר"י כתב זמירות לשלוש הסעודות של שבת, כמתואר לעיל סעיף יד. פירוש על זמירות אלו העתיק כאן ר' שלמה מולכו, ובראשו כתב: 'שמ"ן, בספר כתיבה אחר מצאתי זה, ולא ידעתי למי מקדושים פירוש הפזמון דשבת'. פירוש זה אינו פירושו של ר' ישראל סרוק שנזכר לעיל סעיף נז, ואינו פירושו של ר' מאיר פופרש שתואר לעיל סעיף צד, ולא נודע שם מחברו.

הפירוש לא נעתק בשלמותו, ורק התחלתו נמצאת לפנינו. הפירוש מתחיל כך: 'אסדר בשבחין וכו' דע כי רזא דתשבחתא תלוי בסוד ז' מרגלאן וסודם מפורש בר"מ... אבני מרגליות'.

[1109] כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 1161 8□ (לשעבר מוסאיוף ס"ד), אוהל ש"ם 113, ס' 12 B, דפים קמה – קנד.

דור רביעי. המאה הי"ח. כתיבה מזרחית.

כתיבת ידו של ר' שלמה מולכו.

קונטרס השגות והערות על אוצרות חיים

ספרי אוצרות חיים שנעתקו בבית מדרשו של ר"מ זכות עוטרו בהשגותיו של ר' יוסף ו' טבול על דרוש אדם קדמון ובהערותיהם של ר' נתן שפירא ושל ר' משה זכות, כמתואר לעיל סעיף צו.

ר"ש מולכו נטל את ההשגות וההערות הללו וסידר אותן בקונטרס עצמאי ובו ר"צ סעיפים. קונטרס זה נכלל בסוף ספר מבוא שערים שבעריכתו, דפוס 1111, דפים סה ע"ג – עו ע"ד, ובראשו נכתב: 'הגהות מהרמ"ז ומהרנ"ש זלה"ה'.

גם מקובלי מרוקו נטלו את ההשגות של ר"י טבול ואת ההערות של ר"ג שפירא ושל ר"מ זכות וערכו אותן בקונטרס עצמאי, כמתואר לעיל סעיף קב.

ספר מבוא שערים

ספר תולדות אדם, הנודע בשם מבוא שערים, נערך בידי ר' יעקב צמח, כמתואר לעיל סעיף פו. הספר נערך פעם שנייה בידי ר' נתן שפירא, כמתואר לעיל סעיף צב. שתי העריכות שולבו בבית מדרשו של ר' משה זכות, כמתואר לעיל סעיף צו. עריכות אלו היו לפני ר"ש מולכו, ועל פיהן הוא ערך את הספר פעם נוספת. עריכתו נדפסה בשלמותה בדפוס 1111, ובסופה נדפסו דברי ר"ש מולכו על דרכו בעריכת הספר.

אמר הצעיר, נפשי אותה ליכנס זה הדרך ישכון אור חכמת האמת... לכן העתקתי זה הספר מג' ספרים אחרים בעיון נמרץ עד מקום שידי יד כהה מגעת להכריע בין שלשתם... ומכאן מודעא שכל מקום שימצא כתוב בס' זה שמ"ן הוא שמי לעולם... כ"ד הצעיר שלמה מולכו נר"ו ס"ט.

ר"ש מולכו עלה לירושלים בשנת תק"מ. כאן הגיע לידיו כת"י 757 או כת"י 761, שבהם נמצא הספר בעריכתו המקורית של ר"י צמח. עוד היה בידיו מבוא שערים שנדפס בקארעץ תקמ"ג, הוא דפוס 1003, שבו נמצא הספר בעריכה שנעשתה בבית מדרשו של ר"מ זכות. כל אחת מן העריכות הללו מתייחדת בהוספות שאין ברעותה. בכת"י 757 ודומיו נמצאות הערות רבות שהוסיף ר"י צמח לספר, והן לא נדפסו בדפוס 1003, ובדפוס 1003 נמצאים פרקים שהוסיף ר"ג שפירא לספר, והם לא נכללו בכת"י 757 ודומיו. ר"ש מולכו נטל את שתי העריכות ואגד אותן יחד: מכת"י 757 ודומיו נטל את הערותיו של ר"י צמח, ומדפוס 1003 נטל את השלמותיו של ר"ג שפירא.

על פי עריכתו של ר"ש מולכו נדפס ספר מבוא שערים פעמיים.

א. בדפוס 1110 נדפס הספר בשלמותו. קונטרס ההשגות וההערות על אוצרות חיים, שתואר בשורות הקודמות, לא נדפס בו. גם שמו של ר"ש מולכו לא נזכר בדפוס זה.

ב. בדפוס 1111 נדפסה עריכתו של ר"ש מולכו בשלמותה. כאן נדפסו ספר מבוא שערים כולו (דפים א"א – סה ע"ב), וקונטרס ההשגות וההערות על אוצרות חיים (דפים סה ע"ג – עו ע"ד). גם דברי ר"ש מולכו על דרכו בעריכת הספר, שצוטטו בשורות הקודמות, נדפסו כאן.

נציין שני מקומות שבהם ניכרת עריכתו של ר"ש מולכו.

[א] סוף שער ג.

ר"י צמח העיר כאן על הפרקים החסרים ועל האפשרות להשלימם.⁶⁶ ר"נ שפירא הוסיף כאן פרקים מתוך ספר קהילת יעקב. פרקים אלו נכללו בדפוס 1003, כמתואר לעיל סעיף צב. גם ר"ש מולכו כלל את הפרקים הללו בספר, ובראשם הוסיף: 'במבוא שערים מדפוס מצאתי כתוב תחילת הפרק'.⁶⁷

[ב] התחלת שער ד.

ר"י צמח העיר כאן על הפרקים החסרים ועל האפשרות להשלימם.⁶⁸ ר"נ שפירא הוסיף כאן פרקים מתוך ספר קהילת יעקב. פרקים אלו נכללו בדפוס 1003, כמתואר לעיל סעיף צב. גם ר"ש מולכו כלל את הפרקים הללו בספר, מנה אותם על פי מניינם המקורי: ז–יג, ואת הכותרת שבדפוס 1003 החליף בכותרת אחרת: 'זה נמצא משער רביעי'.⁶⁹

בשני מקומות אלו, וכן בסוף שער ה, לא כלל ר"ש מולכו את הערותיו של ר"י צמח שבהן כתב על הפרקים החסרים בספר.

העריכה המשלבת של ר"ש מולכו ניכרת גם בשמו של הספר. בדפוס 1111 נקרא הספר בשני שמות: תולדות אדם ומבוא שערים. בשער נכתב 'מבוא שערים', כשם שניתן לו בדפוס 1003 וכשם שקרא לו ר' משה זכות, ובדף א"א נכתב 'מבוא שערים, ספר תולדות אדם', כשם שנתן לו ר' יעקב צמח עצמו בכת"י 757.

[1110] דפוס, מבוא שערים, שאלוניקי תקס"ו, [1] + קעו דפים.

[1111] דפוס, מבוא שערים, ירושלים תרס"ד, [1] + עו + [1] דפים.

66 לעיל סעיף פו, עמ' 621.

67 דפוס 1110, דף עה ע"א; דפוס 1111, דף כח ע"ד.

68 לעיל סעיף פו, עמ' 622.

69 דפוס 1110, דף פב ע"א; דפוס 1111, דף לא ע"ד.

שער רביעי

דרכי עריכה והעתקה

פרק עשרים ושלושה

מלאכת העריכה

סקרנו את עריכותיהם ואת העתקותיהם של כתבי האר"י ותלמידיו לתקופותיהן ולמקומותיהן. ההעתיקה העצומה והעריכה הרצופה יצרו עולם שלם של קונטרסים וחיבורים, ליקוטים וקבצים, נוסחים וגרסאות, הערות ותוספות, שמות וכותרות. עורכים רבים השתתפו במפעל זה, והם השקיעו עמל רב בסידורם של הכתבים שהגיעו אליהם. עיון בכל העריכות שתיארנו בפרקים ח-כב ילמדנו על דרכי עבודתם של עורכים אלו.

לשם כך צריכים אנו להתבונן בקונטרסים הגולמיים שהיו על שולחנם של העורכים וחיבורים המסודרים שייצאו מתחת ידיהם. המעבר מאלה לאלה ילמדנו באלו שאלות נתלבטו העורכים במלאכתם וכיצד פתרו אותן, כיצד עבדו המסדרים ובאיזה אופן השאירה פעולתם את רישומה בחיבורים שהיו לפנייהם, וכיצד שינו המקובלים את תוכנם ואת נוסחם של החיבורים בהגהות ובהערות שהוסיפו בין השיטין ובגיליונות העותקים שהיו בידיהם.

במלאכת העריכה של כתבי האר"י השתתפו מקובלים מארצות רבות, ובמהלכה נתגלגלו החיבורים מעורך לעורך ומארץ לארץ. מעברים אלו התרחשו בפרקי זמן קצרים, והם מלמדים על העריכה התכופה והנמרצת שביקשה לשוות לכתבי האר"י צורה מתוקנת ומסודרת. קונטרסים וחיבורים רבים נערכו שוב ושוב, ויש מהם שנערכו עשר ואף שתיים עשרה פעמים. מעקב אחר גלגוליו של חיבור מסוים ילמדנו על קורותיו ועל תולדות השינויים שחלו בו – בשם, במבנה ובנוסח.

כל אלה יביאנו להבנת מהלכה הכולל של העריכה, שתחילתה בקונטרסים בודדים וסופה בסדרות כוללות ובמסכתות מסודרות. לומדיה של קבלת האר"י העדיפו את הסדרות והמסכתות כי בהן מצאו אותה שלמה וברורה, ועל כן זכו הסדרות והמסכתות לתפוצה גדולה. האומנם נמצא בכולן את דברי האר"י כפי שהוא עצמו כתבם וכפי שהוא עצמו אמרם? בכך נעסוק להלן בפרק כה.

[קה] דרכי עריכה: שיטות

עיון בעריכות הרבות שתיארנו בפרקים הקודמים מגלה כי נבדלו העורכים זה מזה בשיטות עבודתם. הבדלים אלו ניכרים הן בדרכי הסידור הן בדרכי הההדרה, והם נובעים מהמטרות השונות שהציבו לעצמם העורכים במלאכתם.¹

דרכי סידור

בחינת העריכות הרבות של כתבי האר"י ותלמידיו מלמדת כי הן מתנוודות בין שני קטבים – בין ההקפדה על זהות הכותב ובין ההקפדה על תוכן הכתוב. אלו הן שתי שיטות של עריכה ושל סידור שסותרות זו את זו: האחת מבקשת לסדר את החיבורים לפי זהות כותביהם ולוותר על שלמות התוכן ורציפותו, ואילו השנייה מבקשת לסדר את החיבורים על פי רציפות התוכן והגיון הדברים בלי להתחשב בזהות המחברים והכותבים. בין שתי שיטות עריכה אלו התלבטו המקובלים שערכו את כתבי האר"י ותלמידיו. נציג עתה דרכים שונות שבהן הלכו חמישה מן המקובלים העורכים.

[א] ר' חיים ויטל ור' שמואל ויטל.

ר' חיים ויטל כתב וערך את ספר עץ חיים. בסידורו ובעריכתו של ספר זה הקפיד על זהות הכותבים – הוא הבדיל בין הדברים שכתב האר"י בעצמו ובין הדברים שהוא כתב, ובין הדברים שהוא עצמו שמע מרבו ובין הדברים ששמעו חבריו מהאר"י. את כל הדברים שכתב האר"י בעצמו אסף ר"ח ויטל וסידר בשער מיוחד, הוא שער מה שהעתיק מכתבת יד מורי. בגופו של כל שער ושער משמונת השערים שבספר עץ חיים כתב וסידר את אשר שמע הוא בעצמו מרבו, ואילו בסופו של כל שער ושער סידר את אשר שמע 'זולתו' מן האר"י. בסידור זה יכול עניין מסוים להופיע בשני מקומות בספר – בתוך דברי ר"ח ויטל ובתוך דברי חבריו.² ר' שמואל ויטל הלך בדרך הפוכה. הוא נטל את ספר עץ חיים וערכו מחדש בשמונה שערים. בסידורו של ספר זה הקפיד על רציפות התוכן – הוא כינס למקום אחד את כל אשר כתבו האר"י, ר"ח ויטל ושאר תלמידי האר"י על נושא מסוים – וויתר על שמירת זהות הכותבים. אמנם ציין ר"ש ויטל את זהותם של הכותבים בראשי קטעים אחדים, אך על קטעים רבים אחרים לא צוין מאומה והם נחשבים כתבי ר"ח ויטל עצמו.³

[ב] ר' יעקב צמח ור' מאיר פופרש.

ר' יעקב צמח ערך וסידר את אוצרות חיים, אדם ישר וקהילת יעקב. בעריכתם של חיבורים אלה הקפיד על זהותם של החיבורים המקוריים. ספר אוצרות חיים נמצא כמות שהוא, ועל כן לא ערכו ר"י צמח ולא עירב את תוכנו עם תוכנו של ספר אחר. לעומת זאת, דרושי אדם ישר ודרושי קהילת יעקב נמצאו מפורזים בלי כל עריכה וסידור, ועל כן אחר שערכתם בשני ספרים

1 דברים מעטים על דרכי עריכתו של ר"ח ויטל כתבנו לעיל סעיף יז ולהלן סעיף קלד.

2 עריכותיו של ר"ח ויטל תוארו לעיל סעיפים טו–יז.

3 עריכותיו של ר"ש ויטל תוארו לעיל סעיף צא.

שונים שב ר"י צמח לעורכם ולסדרם. בעת העריכה השנייה עירב את דרושיהם זה בזה ועשה מהם חיבור אחד – אדם ישר ב. גם עריכה זו לא ישרה בעיניו, ועל כן שב לעורכם בשלישית. הפעם אגד יחד את אוצרות חיים עם אדם ישר ב בספר אחד ושמו עדות ביעקב, אלא שגם עתה הקפיד לסדר את אוצרות חיים לעצמו ואת אדם ישר ב לעצמו. הוא העמיד את שני החיבורים זה מול זה בהתאמה, האחד בכתיבה עבה והשני בכתיבה דקה.⁴

ר' מאיר פופרש הלך בדרך הפוכה. הוא נטל את החיבורים שערך ר"י צמח וערך אותם מחדש בספרי דרך, פרי ונוף עץ חיים. בסידורם של ספרים אלה הוא הקפיד על רציפות התוכן – הוא כינס יחד את כל אשר כתב ר"ח ויטל וסידר את הכול לפי סדר האצלה אחד ולפי סדר כוונות אחד. את סדר ההאצלה השלם שבספר דרך עץ חיים הוא ערך מקטעים הלוקחים מאוצרות חיים, אדם ישר, קהילת יעקב וספר הדרושים. אמנם הוא סימן את מקור הקטעים בסימנים מזהים – מ"ת, מ"ב, מ"ק – אבל רציפותם של הספרים המקוריים נשברה ואבדה בסידור החדש של ספר דרך עץ חיים. גם בפרי עץ חיים נהג כן. הוא נטל קטעים מספר הכוונות ומעולת תמיד, ואת כולם סידר מחדש לפי סדר כוונות אחד רציף על פי סדר התפילה לימות השנה.⁵

[ג] ר' מנחם עזריה מפאנו.

הרמ"ע מפאנו בחר בדרך שלישית, שמשלבת את שתי השיטות גם יחד. הכיצד? בראשי הספרים שערך הציב חיבורים כמות שהם, ואחריהם סידר קטעים בודדים ממקורות שונים. כך נהג בספר כנפי יונה שערך בראשונה וכך נהג ב'דרושים המקובצים' שערך באחרונה. הוא נטל את סדר האצילות שבספר כנפי יונה של ר' משה נג'ארה וחבריו כמות שהוא בראשי חיבורים אלה. אחר נטל קטעים בודדים מחיבורים שונים, סידר אותם על פי תוכנם וקבעם אחר סדר האצילות הנזכר. כך עשה גם בספר הכוונות שערך. בראשו העמיד את ספר הכוונות של ר' יהודה רומנו כמות שהוא, ואחריו סידר קטעים בודדים שלקח ממקורות שונים.

דרך עריכה זו היא פשרה בין שתי מגמות סותרות. האחת – הקפדה על זהותם המקורית של הקונטרסים, והשנייה – סידור רציף והגיוני של הספר הערוך. הדרך הראשונה מחייבת את צירופם של כל הקונטרסים כמות שהם לספר אחד, שאין בו רצף תוכני. הדרך השנייה מחייבת את פירוקם של החיבורים השלמים לקטעים בודדים, את צירופם של קטעים אלה אל קובצי הקטעים ואת עריכת כל הקטעים בסדר הגיוני רציף. דרכו של הרמ"ע מאמצת את שתי המגמות יחד – היא שומרת על זהותם המקורית של החיבורים השלמים ובד בבד היא גם מסדרת באופן הגיוני את קובצי הקטעים. לפי דרכו של הרמ"ע נושא מסוים יכול להימצא בשני מקומות בספר הערוך – תחילה בחיבור השלם העומד בראשו ואחר באוסף הקטעים המסודר בגופו.⁶

4 עריכות אלו של ר"י צמח תוארו לעיל סעיפים פד-פה.

5 עריכותיו של ר"מ פופרש תוארו לעיל סעיף פח. ההבדל בין דרכו של ר"י צמח ובין דרכו של ר"מ פופרש בסידור כתביו של ר"ח ויטל חזר וניערור בעריכתו של דרך עץ חיים בידי מדפיסיו בשקלוב תק"ס, הוא דפוס 784. הם שינו את עריכתו של ר"מ פופרש והחזירו מקצתה אל מקורותיה – אל ספר אוצרות חיים שנערך בידי ר"י צמח, כמובא לעיל בתיאור דפוס זה.

6 עריכות אלו של הרמ"ע מפאנו תוארו לעיל סעיפים מה, נח.

דרכי ההדרה

נוסף על מלאכת הסידור אחזו העורכים גם במלאכת הההדרה. נוסח הקונטרסים והחיבורים לא היה מוגה לגמרי ולשונם לא היתה מתוקנת כל צורכה, והעורכים נדרשו גם לתיקון פגמים אלה. נפלו העורכים ביחסם אל נוסח החיבורים שנמצא לפנייהם. יש מהם ששינו ותיקנו את נוסחי החיבורים שהגיעו אליהם, ויש מהם ששמרו על הנוסח והניחוהו כמות שהוא ואת תיקוניהם והעזותיהם הוסיפו בהערות שכתבו בשוליו. נציג שלוש דרכי ההדרה שהלכו בהן המקובלים-העורכים.

[א] ר' מנחם עזריה מפאנו.

רוב העריכות הן עריכות מסדרות, כלומר עריכות המבקשות לסדר את תוכנו של החיבור בהיגיון ובשום שכל. על העריכות המסדרות הוסיף הרמ"ע מפאנו את העריכה הלשונית – הוא הניף את קולמוסו על כתבי האר"י ותלמידיו וערך את לשונם ואת סגנונם. בעת שסידר את הקונטרסים שהגיעו אליו כדי לעשותם ספרים שלמים וערוכים תיקן גם את לשונותיהם ואת סגנונותיהם. הוא הוסיף וגרע בהם מלים וחלקי משפטים ושינה את מטבעות לשונם של האר"י עצמו ושל תלמידיו. כך עשה לפירוש ספרא דצניעותא שכתב האר"י עצמו, לעיל סעיף מב, כך עשה לספר הדרושים ולדרושים בודדים שכתב ר"י טבול, לעיל סעיף מב, וכך עשה לכנפי יונה שכתבו ר' משה נג'ארה וחבריו, לעיל סעיף מה. בכל אלה נשתמרו בידינו כתבי היד המקוריים שבהם תיקן הרמ"ע מפאנו בעצם כתיבת ידו את החיבורים שכתבו האר"י ותלמידיו, כמפורט לעיל כל אחד במקומו.

דברים מפורשים על דרכו בעריכת החיבורים שהגיעו אליו כתב הרמ"ע בהקדמתו לתיקוני התשובה, שהובאה לעיל סעיף מה. שם כתב כי הוא שומר על 'טעמי הקונטרס' על פי 'מה שנחה השכלתו' בהם, אך אין הוא שומר על מלותיו של המחבר ועל סדרו המקורי של החיבור. יחיד היה הרמ"ע מפאנו במלאכת העריכה הלשונית של כתבי האר"י, ולא מצאנו לו חבר. משום כך היה הרמ"ע עורך-מחבר, כלומר עורך שכותב מחדש את החיבורים שלפניו. מנהגו מחייב את המהדירים – כל הרוצה לההדיר חיבור שכתב האר"י עצמו או חיבור שכתבו תלמידיו חייב להבחין בין הנוסח המקורי של החיבור ובין הנוסח המשוכתב בידי הרמ"ע מפאנו.

לא פעם אחת תיקן הרמ"ע את כתבי האר"י ותלמידיו אלא פעם ופעמיים ואף יותר. דרך עבודתו היתה מסודרת, ושלבים אחדים היו בה. תחילה הגיה וערך והעיר בגיליונות הטופס שהיה מונח לפניו. אחר נטל אחד מן היושבים לפניו בבית מדרשו את הטופס המועד והמוגה והעתיקו מחדש – גוף החיבור וכל תיקוניו של הרמ"ע משולבים בתוכו. כך עשו הרמ"ע וסופריו פעמים אחדות, וכך הלך החיבור והשתכלל עריכה אחר עריכה והעתקה אחר העתקה. החוץ נהיה פנים, ובין השיטין נהיה שיטין. תיקוניו של הרמ"ע נספגים בחיבור המקורי ולא נודע כי באו אל קרבו, וכך לובש החיבור פנים חדשות בכל מהדורה נוספת שלו.

ריבוי ההערות והתיקונים משווה מראה מיוחד לחיבורים שעברו תחת קולמוסו של הרמ"ע מפאנו. כיוון שכתב כמה וכמה הערות בעמוד אחד, סימן אותן באותיות או בצורות ורשם כמותן

בגוף החיבור להודיע את המקום שבו יש לשלבן. פעמים הוסיף הערה על הערה, ואף כאן סימן אותיות או צורות כדי להדריך את הסופר כיצד להעתיקן נכונה.⁷ על שום העריכות החוזרות והרצופות והקפדניות והמפורטות הללו נקראה עבודתו של הרמ"ע מפאנו בשם 'זיקוק'.⁸ בכל אלה לא כתב הרמ"ע מפאנו הערות חיצוניות לחיבור, כלומר הערות שמעותדות לעמוד לעצמן ולהיכתב בצדי החיבור. הוא לא כתב הערות שמציגות קושיות ותירוצים על תוכן החיבורים שהיו לפניו, וכמעט ולא נמצא הערות 'אמ"ע' בשולי החיבורים. הערותיו של הרמ"ע הן הערות פנימיות – הערות שמיועדות להשתלב בגוף החיבור, כמנהג מחבר שמוסיף וגורע ומשנה בחיבור שיוצא מלכתחילה מתחת ידיו. אחר כל אלה התאונן הרמ"ע שלא שלמה מלאכתו והחיבור אינו מתוקן כהוגן. אף זו תכונתו של עורך-מחבר, שנוטל על שכמו להשתתף במלאכת הכתיבה עם המחבר ומבקש כמוהו לנפות את תוכנו ולייפות את סגנונו.⁹

[ב] ר' יעקב צמח.

ר' יעקב צמח אסף בשקידה חיבורים ודפים בודדים שכתב ר' חיים ויטל. הוא הקפיד למסדרם כפי שמצאם במקורם, ובהקדמות שכתב בראשי עריכותיו הודיע את תולדות החיבור, את מצבו בעת הימצאו ואת דרך עריכתו – אם מצא חיבור שלם העדיף להשאירו כמות שהוא ואם מצא דפים מפוזרים נאלץ לסדרם על פי שיקול דעתו. עריכתו-סידורו של ר"י צמח בנויה קומה אחר קומה. תחילה נטל את אשר מצא וסידרו בחיבורים אחדים. אחר שב ונטל את החיבורים הללו וצירפם מחדש בחיבורים חדשים. הוא לא פירק את החיבורים הראשונים, אלא נטלם כמות שהם ושילבם זה עם זה בסדר חדש מבונה מקודמו ושלם ממנו. ר"י צמח היה עורך-מסדר, ובספרים שסידר הקפיד לציין את המקורות שעמדו לפניו. בראש כל פסקה ופסקה רשם את שם החיבור שממנו נלקחה, וכך אפשר לעקוב אחר דרך עבודתו ולהבין כיצד בנה מהמקורות שהיו לפניו את הספרים שיצאו מתחת ידיו. את כל אלה לא עשה ר"י צמח לבדו. הוא הפעיל צוות של סופרים ומגיהים, 'החברים ישמרם צורם בזה המדרש' בלשוננו, וציין את שמותיהם בראשי הקונטרסים שהעתיקו.¹⁰

הערות רבות מאוד כתב ר"י צמח, וכולן הערות חיצוניות הן. הוא לא שינה את נוסח החיבורים שהיו לפניו, אלא הוסיף הערות בגיליונותיהם. רובן פותחות 'צמח', והן דנות בתוכן החיבור ובמשמעות דבריו. אלה הן הערות עיוניות שמקשות ומתרצות, מצטטות דברים מספר הזוהר

7 את כל אלה נתאר בפרוטרוט להלן סעיף קו, עמ' 807.

8 לעיל פרק ט, הערה 2.

9 עריכות אלו של הרמ"ע מפאנו תוארו לעיל סעיפים מב, מה, נח, נט.

10 כמתואר להלן סעיף קו.

ומפרשות את תוכנו של החיבור כדרכם של הלומדים המבקשים להעמיק במשמעותו של הכתוב לפניהם ולהקל את הבנתו.¹¹

[ג] ר' משה זכות.

בדרך שונה לחלוטין הלך ר' משה זכות. הוא לא שינה מאומה בנוסח החיבורים, וגם לא סידרם מחדש. אליו הגיעו חיבורים שלמים ומסודרים, והוא סמך ידו על דרך עריכתם. הוא הוסיף עליהם הערות רבות בגיליונות, ובהן הקשה ותירץ והוסיף דברים משלו על הכתוב בכתבי האר"י. ר"מ זכות כתב הערות רבות, והן פותחות כך: מזל"ן [=משה זכות לי נראה], אמ"ז [=אמר משה זכות]. הערות אלו נעתקו בידי תלמידיו וסופריהם, והן נמצאות בגיליונותיהם של כתבי יד רבים.

ר"מ זכות היה עורך-מוציא-לאור. הוא בירר אלו חיבורים נכונים ומלמדים את קבלת האר"י נאמנה ואלו לא, אלו חיבורים מוסרים את דברי האר"י כמות שהם ואלו מוסיפים עליהם מדעת כותביהם, ואת החיבורים הראויים לפי הכרעתו – 'סולת נקיה' בלשונו – השתדל להפיץ בקרב תלמידיו.

ר"מ זכות יזם בבית מדרשו מפעל העתקה והפצה לחיבורים שנבחרו על ידו כ'סולת נקיה'. הוא זירז את תלמידיו להזמין את החיבורים הללו, הטיל על הסופרים שישבו לפניו את מלאכת ההעתקה, ודאג לגביית התשלומים מהמזמינים ולהעברתם אל הסופרים. כך נעתקו עשרות (!) עותקים של אוצרות חיים, אדם ישר, מבוא שערים, דרושי חפצי בה (הוא ספר הדרושים מאת ר"י טבול) וחיבורים רבים אחרים בידי סופריהם ותלמידיו של ר"מ זכות.

עותקים אלו שווים ודומים בצורתם ובתוכנם זה לזה, והם ניכרים בסימניהם המובהקים. נוסף על שורת הפתיחה, שצינה כי הם 'סולת נקיה', נכתבו בסופיהם מפתחות 'פתיחי שערים' או 'פתח תקוה', ובגיליונותיהם סומנו מספרי הדפים של הטופס המקורי שהיה מונח לפנייהם – הטופס של ר"מ זכות. כך יצרו הסופרים עותקים שונים שיש להם מכנה משותף וכך יכלו כולם להפנות לדף מסוים זהה.

כל אלה עשו את ההעתקה הגדולה והרצופה בבית מדרשו של ר"מ זכות למפעל של 'הדפסה למחצה'. הצורה האחידה והדמיון העצום בין העותקים השונים ובין הטופס המקורי, טופס-האב, שממנו נעתקו, מקרבת מאוד את ההעתקה הזאת אל ההדפסה. אמנם לא הדפיס ר"מ זכות את כתבי האר"י והעותקים שהוכנו בבית מדרשו אינם שווים זה לזה בדיוק נמרץ בטפסים נדפסים, אבל התכונות השוות שנמצאות בכל העותקים הרבים שיצאו מתחת ידי סופריהם מקנות להם את המכנה המשותף המאחד ספרי דפוס זה לזה. העתקות אלו משתדלות לשכפל טופס אחד, טופסו של ר"מ זכות, בתוכנו ובעצרתו, ולהפיצו במקומות שונים ורחוקים. בגלל כל אלה ראוי מפעלו של ר"מ זכות להיחשב למפעל ההטפסה וההפצה הראשון של כתבי האר"י.¹²

11 עריכותיו של ר"י צמח תוארו לעיל סעיפים פב–פו, פט.

12 עריכותיו של ר"מ זכות תוארו לעיל סעיפים צה–צו.

נקו] דרכי עריכה: פעולות

מלאכת עריכתם של כתבי האר"י ותלמידיו כוללת פעולות רבות ומגוונות. אחדות מהן מבקשות לשמר את החיבורים במצבם המקורי, ואילו אחרות מבקשות לתקן אותם ולהוסיף על הכתוב בהם. נסקור כאן מקצת מן הפעולות הללו.

ההדרת החיבורים

ביסודה פונה העריכה אל החיבורים שלפניה ורוצה להגיע אל צורתם המקורית. היא משתדלת לשמר את נוסחם המקורי ולהשלים את החלקים החסרים בהם. זאת מלאכת ההדרה, ואותותיה ניכרים בכתבי היד שלפנינו.

[א] זיהוי מחברים וחיבורים.

בזיהוי של החיבורים כבר עסקו העורכים הראשונים של כתבי האר"י. אליהם הגיעו קונטרסים וחיבורים אלמונים, עתים בלא שם כלל ועתים בשם שגוי, והם חקרו ודרשו והשתדלו לזהות למי החיבורים ומתחת ידי מי יצאו.

ספר הדרושים שכתב ר' יוסף נ' טבול נעתק בשלמותו בכת"י 291, אך ללא ציון שם המחבר. העתקה זו הגיעה אל הרמ"ע מפאנו, והוא הוסיף לה בעצם כתיבת ידו את הכותרת 'דרושי' אלה לה"ר יוסף מערבי נ' טבול נ"ר. אך לא תמיד ידע הרמ"ע את שמם של מחברי הקונטרסים שהגיעו אליו. בספרו מעין גנים הוא מצטט 'א' מן בעלי הקונטרסין,¹³ והוא מעתיק קונטרס שגדול הדור כתבו.¹⁴ עוד הוא מצטט דברים מקונטרס ש'לא נזכר שם פעלו, וגברא רבא הוא.¹⁵ לעומת מקובלים אלמונים אלה יודע הוא את שמו של ר' חיים ויטל בעת שהוא מביא מדרוש 'שכתב הר"ר חיים נר"ו, ועל דבריו הוא מוסיף 'באור שלא כדבריו, כבודו במקומו מונח כי רב מובהק הוא.¹⁶

גם ר' מנחם די לונזאנו עסק בזיהוי החיבורים. פירוש אדרא רבא של ר"י טבול נעתק בכת"י 134, ובאמצעו כתב המעתיק: 'עד כאן הגיע מה שהעתקתי ממה שכתב... כמהר"ר חיים ויטאל נר"ו... ומכאן והלאה הוא מה שכתב... כמהר"ר יוסף נ' טבול נר"ו. כתב היד היה בידי ר"מ לונזאנו, והוא מחק את השורות הללו וכתב אחריהן: 'הכל הוא פי' כמהר"ר יוסף נ' טבול נ"ר. בראש כתב היד הוסיף ר"מ לונזאנו את הכותרת: 'פי' האדרא רבא] לה"ר [יוסף בן טבול נר"ו.¹⁷

מקובל נוסף שעורך וסידר את כתבי האר"י הוא ר' נתן שפירא. הוא עסק גם בזיהוי החיבורים וגם בהשוואת תוכנם זה לזה. שתי העתקות של ספר הדרושים מאת ר"י טבול היו לפניו –

13 מעין גנים, דפוס 523, עמ' קפח.

14 שם, שם, עמ' רלד.

15 שם, שם, עמ' רמ.

16 שם, שם, עמ' רנ.

17 דברים נוספים על ציונים אלו כתבנו לעיל סעיף כג.

האחת בכת"י 111, והשנייה בכת"י 114. שתי ההעתיקות שונות זו מזו, ושם המחבר נעדר מהן. ר' נתן שפירא השגיח בשתי עובדות אלו, ועל כן הוסיף בראשי החיבורים כותרות בעצם כתיבת ידו. בראש החיבור שבכת"י 111 כתב: 'מהרב ר' יוסף טבול זלה"ה, והם ששה עשר דרושים', ובראש החיבור שבכת"י 114 כתב: 'ש"ו דרושים של מוהר"ר יוסף טבול זלה"ה'. גם פירושי פסוקים שכתב ר"י טבול הגיעו אל ר"נ שפירא. הם נעתקו בכת"י 197 בלא ציון שם מחברם, ור"נ שפירא הוסיף בתחילתם: 'מהחכם טבול זלה"ה'.

אלא שלא כל הזיהויים נכונים, ולעתים טעו המזהים. נציין דוגמאות אחדות. כוונות ליל פסח וספירת העומר מאת ר"י טבול נעתקו בידי ר' עזרא מפאנו בכת"י 313, ובראשן נכתב: 'לחכם סרוק'.

קובץ של דרושים וליקוטים מאת ר"ח ויטל נעתק בידי תלמידו של ר"י טבול בכת"י 465 ויוחס לרבו: 'אשר העתקתי אותם מהרב השלם המקובל האלהי כמהר"ר יוסף מקובל ידיע טבול'. ספר הדרושים מאת ר"י טבול נעתק בידי ר' שלמה מולכו בכת"י 1106. בראש עותק זה יוחס החיבור לר"ח ויטל: 'דרוש חפצי בה ממוהר"ו זלה"ה'.

[ב] ציון מחברים וחיבורים.

עריכות גדולות זימנו למקום אחד חיבורים שיצאו מתחת ידיהם של מקובלים שונים. פעמים הקפידו העורכים לציין את שמות המחברים בתחילתם של הקטעים או בצדיהם. הרמ"ע מפאנו אסף קטעים רבים שכתבו האר"י ותלמידיו וסידר אותם בתק"ן ליקוטים, כמתואר לעיל סעיף נח. הרמ"ע ציין את מחברו של כל קטע וקטע בחיבור זה – בשוליו של כל אחד מן הקטעים בכת"י 490 סומנו קווים: קו אחד, שני קווים או שלושה קווים. קו אחד משמעו שהקטע נתחבר בידי האר"י ותלמידיו, שני קווים משמעו שהקטע נתחבר בידי ר"י סרוק, שלושה קווים משמעו שהוא נתחבר בידי הרמ"ע מפאנו עצמו.

ר' מאיר פופרש ערך וסידר את דרך, פרי ונוף עץ חיים, כמתואר לעיל סעיף פח. בסדרה זו שילב חיבורים אחדים מכתבי ר' חיים ויטל, ובראשי הקטעים ציין את מקורם: מ"ת, מ"ב, מ"ק. מ"ת משמעו קטע שנלקח מספר אוצרות חיים, מ"ב משמעו קטע שנלקח מספר קהילת יעקב או אדם ישר, מ"ק משמעו קטע שנלקח מספר הדרושים או מספר הליקוטים שערכו ר"ב הלוי ור"א גוואשטלה. הרוב המוחלט של ספרי ר"מ פופרש נלקח מחיבורי ר"ח ויטל, ורק מעט מן המעט נלקח מדברים שכתבו שאר תלמידי האר"י. במקומות אחדים ציין ר"מ פופרש את שמותיהם של תלמידים אלה, כגון בשני דרושים שנטל מר"י טבול. בראש הכוונות להלל כתב: 'לר' יוסף המערבי', ובראש דרוש הלולב כתב: 'להר"ר יוסף מערבי', כמובא לעיל סעיף כד.

[ג] השוואת נוסחי חיבורים.

לעתים נזדמן חיבור אחד בנוסחים שונים לפני המעתיקים, ובעת עבודתם שמו לבם על ההבדלים שביניהם.

כנפי יונה נמצא בשני נוסחים: נוסח (א) שכתב ר' משה יונה ונוסח (ב) שכתבו ר"מ נג'ארה וחבריו, כמתואר לעיל סעיף כז. ר' מבי"א (אוטולינגו?) העתיק את נוסח (ב) של החיבור בכת"י

359. העתקה זו היתה בידי של ר' נתן אוטולינגו, והוא הוסיף בגיליונותיה שינויי נוסח על פי נוסח (א) של החיבור, כמתואר לעיל סעיף מח.

ספר אוצרות חיים נערך במקורו בידי ר' יעקב צמח, כמתואר לעיל סעיף פד. ספר זה נערך מחדש בידי ר' אלישע חיים אשכנזי, כמתואר לעיל סעיף צו. שתי העריכות הגיעו אל ר' חייא הכהן די לארה – במרוקו החזיק את עריכתו של רא"ח אשכנזי, ובהגיעו לאמסטרדם ראה את עריכתו המקורית של ר"י צמח. ר' חייא הכהן די לארה העתיק את שתי העריכות זו בצד זו בכת"י 1075, ובסוף העתקתו הודיע על שני הנוסחים שמצא ועל מקומו של כל אחד מהם, כמתואר לעיל סעיף קב.

ר' מאיר פופרש ערך פעמיים את ספר דרך עץ חיים, כמתואר לעיל סעיף פח. שתי עריכות אלה היו לפני ר' ירחמיאל מרישא, שטרח להשוותן זו לזו. בשערן של כת"י 1072 תיאר את שתי העריכות ואת מקום הימצאן. בגופו של כתב היד העתיק את העריכה השנייה של הספר כסדרה, ואחר הוסיף עליה את הקטעים שנמצאים רק בעריכה הראשונה של הספר, כמתואר לעיל סעיף קא.

שינויים והוספות

ראינו כיצד הקפידו העורכים והמעתיקים על הנוסח המקורי של החיבורים שהגיעו אליהם. אלא שפעמים הרבה הנוסח המקורי לא מצא חן בעיניהם, ועל כן ביקשו לתקנו ולשפרו. במקרים אלו הם שינו את צורתו של החיבור ואף הוסיפו בו משפטים אחדים, וכך קיוו להביאו אל השלמות הראויה והרצויה. לא כל העורכים שווים, והם נשתנו זה מזה במידת החירות שנטלו לעצמם ובמהות השינויים שחוללו בחיבורים שהגיעו אליהם.

חלוקה לפרקים ולסעיפים. [א]

חיבורים אחדים נכתבו במקורם בידי תלמידי האר"י ברצף אחד, ואחר נחלקו בידי העורכים לפרקים או לסעיפים. נרשום שתי חלוקות כאלה.

התחלת החכמה נכתב בדמשק וממנה הגיע לאיטליה, כמתואר לעיל סעיף כט. החיבור הגיע אל מקובלי אשכנז והם חילקוהו לפרקים – שבעים ושבעה במספר. כך נמצא החיבור בכת"י 556 שהיה בידי של ר"א כ"ץ בפרנקפורט, כמתואר לעיל סעיף סג.

ר"י טבול כתב את דרושי קודם האצילות, כמתואר לעיל סעיף כב. שלושה דרושים מאלה הגיעו אל מקובלי אשכנז והם חילקום לארבעים סעיפים. בצורה זו נמצאים דרושים אלה בכת"י 566, שאף הוא היה בידי של ר"א כ"ץ, כמתואר לעיל סעיף סג.

אלה הם שני חיבורים קטנים שנחלקו לפרקים, ועליהם יש להוסיף את החיבורים הגדולים שבתוכם נאגדו קונטרסים רבים. בעת סידורם ועריכתם של חיבורים אלה חילקו אותם העורכים לשערים ולחלקים ולדרושים ולפרקים. חיבורים אלה תוארו בפרוטרוט בפרקים הקודמים, ועל כן נסתפק כאן רק בהזכרת אחדים מהם: ספר עץ חיים מאת ר"ח ויטל, ספר הדרושים מאת ר"י טבול, כנפי יונה מאת הרמ"ע מפאנו, שמונה שערים מאת ר"ש ויטל, ספר דרך ופרי וגוף עץ חיים מאת ר"מ פופרש, עמק המלך מאת ר"נ בכרך.

[ב]

קריאת שמות.

חיבורים רבים נעתקו ללא שם וכוותרת. אחדים מהם לא נקראו בשם בידי מחבריהם, ואחרים נקראו בשמות אלא שהם אבדו בטלטולי הזמנים והמקומות. כאשר הגיעו חיבורים אלו אל העורכים הם השתדלו לתקן את המעוות, ובד בבד עם עריכתם וסידורם הוסיפו להם שמות בראשיהם.

חיבורים אחדים שכתב ר"ח ויטל הגיעו אל ר' יעקב צמח ללא שם, והוא ערך אותם וקרא להם בשמות. ר"י צמח הוסיף גם הסברים לשמות שקרא לחיבורים אלו: אוצרות חיים 'על שם הרב זל"ה... גנו כל אלו הכתובים בבית החיים... על שם שיצאו עתה לנו חיים לעבודתו ית"י; קהילת יעקב 'כי מה שהעתיקתי בו היו בדפים קטנים ובהם דרושים מפוזרים, ועשיתי וסדרתי כל ענין וענין; אדם ישר 'ובו נכללים כל דרושים הנמצאים בביאור ענין העגולים והיושר... ולכן קראתי לספר זה על שם היושר'. נימוק מיוחד נתן ר"י צמח לשם עולת תמיד: 'כי ספר זה כולו מדבר בענין התפילות לזה קראתי אותו עולת תמיד, ולא קראתי אותו ספר הכונות להיות שכבר יש ספר הכונות לנו ולא יהיה בלבול במפתחות שיש לכל אחד ולא במורה מקום שיש מספר לספר, ולכן קראתי לו שם חדש'. כל החיבורים הללו תוארו לעיל סעיפים פג-פד.

לעיתים נקרא חיבור מסוים בשמות אחדים, בזה אחר זה. כך קרה לחיבור נוסף של ר"ח ויטל שהגיע לר' יעקב צמח בלא שם, ותואר לעיל סעיף פו. בראש החיבור כתב ר"י צמח את השם שבחר לו: 'ספר תולדות אדם', ובסופו הסביר את מעשהו: 'ולא נזכר שם הספר, לכן קראתי לו ספר תולדות האדם, כנראה לי שהוא השם היותר מיוחד בפרטות לו'. ר' נתן שפירא ערך את החיבור פעם נוספת וקרא לו בשם חדש: 'ספר עץ החיים כשמו כן הוא, כי עץ חיים הוא למחזיקים בו, ובו חכמת סופרים תזרח...', כמובא לעיל סעיף צב. שם שלישי ניתן לחיבור בבית מדרשו של ר' משה זכות: מבוא שערים, כמתואר לעיל סעיף צו.

שמות נוספים ניתנו בבית מדרשו של ר"מ זכות. לספר הדרושים שכתב ר"י טבול קראו חפצי בה, ולכנפי יונה (ג) שבו ר"ג סימנים קראו בשם פי צדיק. כל אלה תוארו לעיל סעיף צו. גם מקובלי אשכנז קראו שמות לחיבורים שהגיעו אליהם מאיטליה. לאחד מהם, שנכתב במקורו בדמשק, קראו בשם התחלת החכמה. לארבעת הקונטרסים שבהם נכתב סדר האצילות על פי שיטתו של ר"י סרוק קראו בשם לימודי האצילות. כל אלה תוארו לעיל סעיף סג. ספר התחלת החכמה הגיע אל ר"א קלמנקס והוא קראו בשם חדש: מעין החכמה, כמתואר לעיל סעיף עח.

[ג]

שינויי תוכן.

מקובלים אחדים שינו את תוכנם של החיבורים והוסיפו עליהם דברים שלא היו בהם במקורם. הוספות אלה ניכרות במיוחד בחיבורים שהרצו את סדר האצילות בלא להזכיר את הצמצום בתחילתם. כך קרה לכנפי יונה, שנכתב במקורו בידי תלמידי האר"י, כמתואר לעיל סעיף כז, ונערך בידי הרמ"ע מפאנו, כמתואר לעיל סעיף מה. מקובלי אשכנז העתיקו את החיבור בכת"י 559, והוסיפו בתחילתו את ענין הצמצום והמלבוש, כמתואר לעיל סעיף סג. כך קרה גם להתחלת החכמה, שנכתב במקורו בדמשק, כמתואר לעיל סעיף כט. ר"א קלמנקס הוסיף בתחילתו את ענין המלבוש, וכך הדפיסו בדפוס 676, כמתואר לעיל סעיף עח.

גם בגופו של ספר כנפי יונה נוספו דברים שלא היו בו בעת כתיבתו. כנפי יונה, בעריכתו של הרמ"ע מפאנו, הגיע לפולין, ומקובליה שילבו במקומות אחדים בגוף החיבור דברים שאמר ר"י סרוק. תוספות אלה תוארו לעיל סעיף עט.

[ד] הערות והשגות.

ההעתיקות הרבות של כתבי האר"י ותלמידיו גרושות בהערות שנכתבו בגיליונותיהן ובין שיטתיהן. הערות אלו תוארו בפרוטרוט בפרקים הקודמים, ולא נחזור עליהן כאן. מכל אלה נזכיר כאן רק את הערותיו ואת השגותיו של ר"י טבול על דרוש אדם קדמון שכתב ר"ח ויטל. הערותיו נכתבו בכת"י 262, שתואר לעיל סעיף לח, והשגותיו נכתבו בכת"י 39, שתואר לעיל סעיף טז.

[ה] שינויי לשון ונוסח.

המקובלים שערכו את כתבי האר"י עסקו בסידור החיבורים אך לא שינו את נוסחם ואת לשונם. בדרך שונה הלך הרמ"ע מפאנו. הוא שינה ותיקן את נוסח החיבורים שהגיעו אליו, ונהג כמחבר שמשפר ומתקן את החיבור שכתב בעצמו. את העריכה הלשונית, המיוחדת לרמ"ע ורק לו, תיארנו בפרוטרוט לעיל סעיפים מב, קה.

[ו] קיצורים ועיבודים.

לחיבורים אחדים שכתבו האר"י ותלמידיו נכתבו קיצורים. בכתיבת קיצורים כאלה החלו כבר תלמידי האר"י עצמם: ספר כנפי יונה, שנכתב בידי ר"מ יונה ובידי ר"מ נג'ארה וחבריו, נתקצר בידי ר"ח ויטל בכת"י 58 ודומיו, כמתואר לעיל סעיף טז, ובידי ר"י טבול בכת"י 182, כמתואר לעיל סעיף כו.

תלמידי ר"י טבול קיצרו את דרוש אדם קדמון שכתב ר"ח ויטל. הקיצור נמצא בכת"י 180, ותואר לעיל סעיף כה.

קיצורים לכתבי האר"י ותלמידיו נעשו גם בידי מקובלי איטליה. הם הכינו קיצור לפירושים שכתב האר"י עצמו על התחלת ספר הזוהר, והוא נעתק בידי ר' עזרא מפאנו בכת"י 298, בידי ר' נתן אוטולינגו בכת"י 352, ובידי ר' מבי"א (אוטולינגו?) בכת"י 362, בכת"י 363 ובכת"י 364. גם לספר הדרושים שכתב ר"י טבול נעשה קיצור, והוא נעתק בידי ר' עזרא מפאנו בכת"י 310, ובידי ר' מבי"א (אוטולינגו?) בכת"י 371 ובכת"י 372.

עריכה בצוותא

רוב העורכים הוציאו מתחת ידיהם חיבורים ערוכים בלי להזכיר את שמם, ורק אחרי דרישה וחקירה ורק על פי דברי זולתם נחשפו שמותיהם. דרך כלל נודע שם אחד, הוא שמו של העורך האחראי לסידור החיבור. אך האומנם עבד העורך לבדו? האם לא נעזר בעורכים אחרים? האם לא נתמך במגיהים ובסופרים כדי להשלים את המלאכה?

חזרנו אל כל הידיעות שבידינו על העורכים ועל העריכות שיצאו מתחת ידיהם וליקטנו את כל אשר נודע לנו על עריכה בצוותא. פעמים העסיק העורך מגיהים וסופרים שיעזרו עמו במלאכת ההעתיקה, ופעמים עבדו שני עורכים יחד כדי להשלים את העבודה ולייפות את התוצאה.

[א]

עורכים, מגיהים ומעתיקים.

בירושלים ערך ר"י צמח את חיבורי ר"ח ויטל שנמצאו בה, כמתואר לעיל סעיפים פג–פד. חמש הקדמות כתב ר"י צמח לחיבורים אלה, ובכל אחת מהן ציין כי 'החברים' שבבית מדרשו השתתפו עמו בעבודתו: 'ולכל דבר ודבר עשינו הגהה בזה המדרש עם החברים יצ"ו' (קול ברמה, כת"י 834); 'זהנה לכל הדרושים והענינים עשיתי הגהה עם חברי יצ"ו אשר נודע שמותם בשערים פה ירושלים עיר תוב"ב' (אוצרות חיים, כת"י 725); 'ולכל עשיתי הגהה פה ירושלים תוב"ב עם החברים ישמרם צורם בזה המדרש' (קהילת יעקב, כת"י 730); 'ולכל עשינו הגהה בזה המדרש פה ירושלם ת"ו' (אדם ישר, כת"י 731); 'ולכל עשיתי הגהה פה ירושלם תוב"ב עם החברים יצורם' (עולת תמיד, כת"י 734).

בהקדמות אלו הזכיר ר"י צמח את 'החברים', אך לא פירט את שמותיהם. את זאת עשה באחד מן הספרים שערך – ספר קהילת יעקב. בטופס המקורי של קהילת יעקב, כת"י 730, רשם את שמות 'החברים' אחד לאחד. חלקים גדולים מכתב היד נעתקו בידי ר"י צמח עצמו, וחלקים אחרים נעתקו בידי חבריו. בראש כל אחת מן הכתיבות הללו רשם ר"י צמח את שם כותבה: 'זאת כתיבת ידי וכן הדומה לה' (דף קנב ע"א), 'זאת הכתיבה מיד החכם כה"ר יצחק אזולאי נר"ו' (דף קעו ע"א), 'זאת הכתיבה מיד החכם הנעלה כה"ר יצחק גאון נר"ו' (דף קפח ע"א), 'זאת הכתיבה מיד החכם כה"ר יצחק ׳ן ראש' (דף קצט ע"א), 'כתיבת יד החכם הנעלה כה"ר יהודה חבר עלי הסופר' (דף רו ע"א), 'זאת הכתיבה מיד החכם הנעלה כה"ר דוד נעמיש הרופא' (דף רנג ע"ב), 'כתיבת יד החכם כה"ר מלאכי' (דף רצה ע"א), 'כתיבת יד החכם הנעלה כה"ר מנחם אשכנזי נר"ו' (דף ש ע"א); 'כתיבת יד החכם כה"ר אברהם טיזא נר"ו' (דף שיח ע"א). ר' יעקב צמח היה מגרוש פורטוגאל, והחל ללמוד תורה ומצוות רק בגדול שנים. על כן ביקש מהקורא בספרו 'שלא ידון אותי כי אם לכף זכות, כי באתי ולא למדתי אומנות ספרים'.¹⁸ בהקדמותיו שגה לעתים בכתיבתו, כגון: 'אוספתי', 'לאעתק'.¹⁹ האם בגלל כל אלה הקפיד ר"י צמח לשתף עמו את 'החברים בזה המדרש' במלאכת העריכה וההגהה?

[ב]

עריכה משותפת.

קובץ של כוונות ומנהגים מכתבי ר"ח ויטל נעתק בידי ר' עזרא מפאנו בכת"י 306, כמתואר לעיל סעיף מג. הקובץ היה בידיהם של שני מקובלים, הרמ"ע מפאנו ור' נתן אוטולינגו, והם הוסיפו בו את הערותיהם ואת תיקונייהם. חיבורים אחדים, שבעה במספר, נערכו יחד בידי הרמ"ע מפאנו ותלמידו ר' יצחק הלוי. חיבורים אלה הם: תכריך קונטרסים עצמאיים, כת"י 296; הדרושים המקובצים, כת"י 492; תק"ן ליקוטים, כת"י 487; ספר כוונות הפותח 'סוד ברכת אבות', כת"י 506; יונת אלם בעריכתו האחרונה, כת"י 341; קובץ 'ליקוטים הראשונים', כת"י 524; ספר הכוונות בקיצור, כת"י 535. גיליונותיהם של חיבורים אלה גדושים בהערותיהם של הרמ"ע ור"י הלוי, כולן בעצם כתיבות

18 הקדמה לרנו ליעקב שמחה. הציטוט השלם הובא לעיל סעיף פב.

19 הקדמה לפירוש אדרא זוטא ואיגרת אל ר"מ זכות בסוף דרושי אליהו ואלישע, כמובא לעיל סעיף פט.

ידיהם. כל החיבורים האלה נכתבו אחרי שנת ש"ס, בעת שהרמ"ע התגורר ברג'יו ור' יצחק הלוי היה עמו.

ספר קהילת יעקב נערך ונסדר בידי ר"י צמח. הטופס המקורי של הספר נמצא בכת"י 730 שנעתק בידי ר"י צמח ובידי חברי בית מדרשו בירושלים. טופס זה היה גם לפני ר' מאיר פופרש בירושלים, והוא הוסיף בו דרושים שלמים והערות רבות בעצם כתיבת ידו, כמתואר לעיל סעיף פד.

הוראות עריכה

דרך כלל אנו מוצאים עריכות מוכנות וגמורות לפנינו, ואין בידינו כלים לעקוב אחר מהלך עבודתו של העורך. אבל לעתים אנו מוצאים את טופסי העבודה שבהם כתבו העורכים הוראות וסימנים לציון השינויים וההוספות שהיו רוצים לערוך בחיבור.

סימנים וסמלים. [א]

הרמ"ע מפאנו הוסיף בגיליונות ובין השיטין הערות ותיקונים רבים. פעמים סמך הערות אחדות זו לזו, פעמים הוסיף הערה על הערה, ופעמים נאלץ להרחיק הערה ממקומה הנכון ולכותבה בשוליים רחוקים כיוון שהתארכה יתר על המידה. גודש ההערות וסמיכותן זו לזו הקשו על המעתיקים, ועל כן נהג הרמ"ע לסמן את ההערות וכך להורות למעתיקים כיצד עליהם לשלב כל הערה והערה במקומה הראוי לה. בתחילת ההערה הוסיף סימן, ובמקום שאליו היא מתייחסת ובו היא צריכה להשתלב בגוף החיבור הוסיף סימן זהה. כדי להבדיל בין הערה להערה פיתח הרמ"ע מערכת של סימנים, כגון: עיגול ונקודה בתוכו, עיגול וקו יוצא הימנו, מעוין, שני מעוינים משולבים, קווים מאוזנים ועליהם קווים מאונכים, ועוד כהנה וכהנה. לפעמים רבו ההערות האחריות האחת ברעותה והרמ"ע ציין אותן באותיות כדי להקל על המעתיק וכדי שלא יטעה בשילובן הנכון בגוף החיבור.

דוגמה למערכת סימנים ואותיות של הרמ"ע מפאנו נמצאת בתק"ן ליקושים, כת"י 487. נרשום אחדים מהם: עיגול ונקודה (דף 13 ע"א, דף 69 ע"א, דפים 77 ע"ב – 78 ע"א), עיגול וקו (דף 123 ע"א, דף 130 ע"ב, דף 132 ע"ב, דף 149 ע"ב), עיגול וצמד קווים (דף 130 ע"ב), עיגול ונקודה וצמד קווים (דף 69 ע"א), מעוין (דף 69 ע"א, דפים 77 ע"ב – 78 ע"א), קווים מאוזנים ועליהם קווים מאונכים (דף 79 ע"ב), אותיות (דף 15 ע"א, דף 69 ע"א). במקום אחד לא הסתפק הרמ"ע במערכת הסימנים והאותיות וכתב מפורשות: זאת ההגהה מקומה למטה' (דף 69 ע"א). הרמ"ע רשם קווים מעל מלים וכתב עליהן אותיות 'א' 'ב' כדי להורות על שיכול מקומן במשפט (דף 103 ע"א). כן הורה הרמ"ע על התחלת פסקה חדשה. הוא סימן לכל רוחב העמוד קו משוך ושביר כאות Z ארוכה: כת"י 487, דפים 82 ע"ב (פעמיים), 130 ע"ב, 132 ע"א ועוד.

גם ר' יעקב צמח נהג לציין את הערותיו במערכת של סימנים. דרך כלל כתב שמו 'צמח' בראשי ההערות, וסימן אותן בשלוש נקודות כסגול הפוך (קהילת יעקב, כת"י 730, דפים קס ע"א, קסב ע"א, ריו ע"א ועוד). פעמים רבות סימן שלוש נקודות כסגול הפוך אך לא הוסיף הערה אלא שרטט צורת פרח (שם, דף קסד ע"א וע"ב, ועוד). סימן הפרח בא להדגיש את הכתוב ולהסב את

תשומת לבו של הלומד לנאמר בספר.²⁰ עוד סימן ר"י צמח את הערותיו בעיגול וקו שיוצא ממנו (שם, דפים קסד ע"ב, קעז ע"א, קצו ע"א, רכג ע"א ועוד), ובשני עיגולים וקו מחבר ביניהם (שם, דפים שעז ע"ב, שעח ע"ב ועוד).

[ב] הוראות סידור ועריכה.

הערות רבות מאוד כתבו המקובלים על החיבורים שהיו לפניהם. רובן מוסבות על החיבור שבגיליונותיו נכתבו, והן מבקשות לתקן את תוכנו ולשפר את סגנונו. אך יש גם הערות שאינן מכוונות לחיבור שבשוליו נכתבו אלא לחיבור אחר. אלו הן הוראות סידור המורות כיצד יש ליטול חלקים מן החיבור שבשוליו הן כתובות ולהעתיקם למקום אחר בסדר אחר וכך ליצור מהם חיבור חדש.

הערות כאלו כתב ר' יצחק הלוי איש מנטובה בגיליונותיהם של שני חיבורים המתוארים לעיל סעיף ס. הדרושים המקובצים, שערך הרמ"ע מפאנו, נעתקו בכת"י 492. בגיליונותיו של כתב יד זה הוסיף ר"י הלוי הערות רבות, אך הן לא נתכוונו לדרושים המקובצים אלא לחיבור אחר – קובץ דרושים שנקרא 'ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה', שנעתק בכת"י 530 ובכת"י 531. הערות נוספות כתב ר"י הלוי בגיליונותיו של כת"י 492, ואף הן אינן מתייחסות לדרושים המקובצים שנעתקו בו אלא לחיבור בשם 'ספר גדול' שנעתק בכת"י 533. אל הערות אלו מצטרפות גם ההערות שכתב ר"י הלוי בגיליונותיהם של קונטרסים עצמאיים שנכרכו יחד בכת"י 296, וכולן יחד מהוות הוראות סידור והעתקה של החיבור הנקרא 'ספר גדול'. ר"י הלוי לא הסתפק בכל ההוראות הללו, וכדי שאופן סידורו של 'ספר גדול' יהיה ברור רשם את כל הדרושים הכלולים בו, שישים ושמונה במספר, בדף האחרון של כת"י 492. הוראות נוספות למעתיק כתב ר"י הלוי בכת"י 529. שם הורה להעתיק את 'המשתרג', כלומר להעתיק מספר תק"ן ליקוטים את כל הסעיפים ש'שרוג', הוא ר' ישראל סרוק, הוא מחברם. על פי הוראתו של ר"י הלוי סודר ונעתק פנקסו של ר' יצחק ברכיה מלוגו בכת"י 537.

[ג] הוראות הגהה.

כת"י 285 כולל ארבעה קובצי ליקוטים. בתחילתם ציין המעתיק: 'צ"ה', כלומר צריך הגהה. אחר שהגיה את אשר העתיק הוסיף את הציון: 'מוגה'.

[ד] הוראות 'אל תעשה'.

כל ההוראות שהבאנו עד עתה הן הוראות 'עשה' למעתיק, וכוונתן להורות לו כיצד עליו להעתיק את החיבור מחדש. הוראות מיוחדות במינן כתב ר' יעקב צמח בסידור תפילה עם

20 סימן פרח היה נהוג גם אצל מעתיקים ומדפיסים לציון ההספק היומי וכדי שידעו לשוב למקומם האחרון בעת שימשיכו במלאכתם. סימנים אלה ניכרים במרחקם הקבוע, פחות או יותר, זה מזה. לעומת זאת, בין סימניו של ר"י צמח אין מרחק קבוע, ולעיתים שני פרחים סומנו בעמוד אחד, וברור אפוא שהם לא נועדו לציון את ההספק היומי של מעתיק או מדפיס.

כוונות, כתוב כולו בעצם כתיבת ידו.²¹ אין הן הוראות 'עשה' למעתיק אלא הוראות 'אל תעשה', והן מורות לו כי עליו להתעלם מסימנים בכתב היד.

על שורות אחדות שבראש דף כח ע"א הועבר הקולמוס. בצדן של שורות אלו כתב ר"י צמח: 'צמח, רושם זה הוא מבתי'. כלומר, בתו שרבוטה בכתב היד והוסיפה 'רושם זה' ואין כאן מחיקה מכוונת שיצאה מתחת ידיו.

בדף קכ ע"ב נרשמו נקודות בגיליון, ובצדן כתב ר"י צמח: 'צמח. זה הדיו הוא מבתי ביין בינידא [Bien Vinida] שכתב(?) בצבע שלה בעודה בת שנה וחצי'. אף כאן נתכוון ר"י צמח לומר כי הנקודות אינן מעשה ידיו ואין הן באות לציין הוראה שלו אלא מעשה בתו הקטנה הן, ומשום כך אין לשים לב אליהן.

ביקורת עריכה

חיבורים רבים נערכו שוב ושוב. דרך כלל העורכים אינם מודיעים על העריכות החוזרות ועל הסיבות שגרמו להן, ורק מעקב אחרי החיבורים בהעתקותיהם השונות מגלה את העריכות החוזרות ונשנות שנעשו להם. אבל לעתים העורכים עצמם מודיעים על עריכות חוזרות שיוצאות מתחת ידיהם. הם מבקרים את העריכות שהיו לפניהם ומגלים את הפגמים והחסרונות שמצאו בהן, ומדגישים כי משום כל אלה הם נאלצים לערוך שוב את אשר כבר נערך בראשונה.

[א] עורכים מבקרים את עצמם.

הרמ"ע מפאנו לא הסתפק בעריכה אחת של חיבור מסוים. חיבורים נערכו על ידו שוב ושוב והורקו מכלי אל כלי פעמים אחדות. תחילה ערך ותיקן הרמ"ע, אחר נטל סופר את החיבור והעתיקו על פי כל תיקוניו והערותיו של הרמ"ע. אחר שב הרמ"ע אל החיבור הערוך, וערכו ותיקנו מחדש. על פי אלה הכין סופר עותק חדש של החיבור, ואף אותו שב הרמ"ע לערוך ולתקן. עיון בכתבי יד של חיבור מסוים ומעקב אחרי ההערות שכתב הרמ"ע בגיליונותיהם ישרשו את המהדורות השונות שהכין הרמ"ע לכל חיבור וחיבור ויסדרו אותן מן הראשונה עד האחרונה.²² ברוב המהדורות הללו הסתפק הרמ"ע בכתיבת ההערות והתיקונים, אבל לשני חיבורים הוסיף הרמ"ע הקדמות שבהן ביקר את העריכות הראשונות ונימק את הצורך להכין להם מהדורות חדשות.

ביקורת קשה כתב הרמ"ע על ספר כנפי יונה, כמובא לעיל סעיף נח. הוא כינה אותו 'שברי לוחות', ובתוכנו ראה 'מרגליות מקצתן בריאות וטובות ומהן עקומות ועקושות הנה ושבריהן ושברי שברים', ועל כן קבע כי 'כל חלקי הכנפי יונה... נעדרו השלמות המה, כי באו שם הדברים בלתי מסודרים ולא מתוקנים'. משום כך מבקש הרמ"ע להכין מהדורה חדשה של הספר שבה יהיו 'דרושים מושלמים' ו'דרושים מתוקנים' ומאמרים ערבים.

21 הסידור נמצא באוסף פרטי. הוא לא תואר בפרקים לעיל, כשאר סידורי התפילה עם כוונות האר"י שמפאת קוצר המצע לא נכללו בספר שלפנינו.

22 כך עשינו לעיל בפרק ט ובפרק יב, וכך עשינו במאמרנו, כתבי הרמ"ע מפאנו בחכמת הקבלה, ספונות יט (תשמ"ט), עמ' 347-376.

גם את ספר יונת אלם ביקר הרמ"ע מפאנו. אחר שכתב את מהדורתו הראשונה הודיע כי 'צריך מאד לחזור עליו במהדורות רבות לא אחת ולא שתיים', כמובא לעיל סעיף מה. אמנם הכין הרמ"ע מהדורה בתרא לספר יונת אלם, אך גם אחריה כתב 'לא יאמנו האומרים שיש בידם ממנו מהדורא בתרא, כי אני מעיד על עצמי שלא הגעתי עדיין אל קצה הגבול מתיקונו סדורו והגהתו', כמובא לעיל סעיף נח.

גם ר' מאיר פופרש ביקר את עריכתו שלו. את אי שביעות רצונו לא כתב לאחר זמן אלא בעודו שוקד על מלאכתו, ועל כן הרשה ללומד לשנות את העריכה שיצאה מתחת ידו. בהקדמה שכתב לדרך עץ חיים בעריכתו הראשונה הוא מודיע ל'מעייין' כי 'אעפ"י שנלע"ד שיפה סדרנו זה... עכ"ז כתבתי שורתיים אלו שאם ירצה לשנו' יכול לשנות'. הוא חזר וערך שנית את הספר, ועתה בירך על המוגמר ולא חזר על מתן הרשות לשנות את עריכתו, כמתואר לעיל סעיף פח.

[ב] עורכים מבקרים עורכים אחרים.

חסרונות שמצאו מקובלים בעריכות שנעשו לכתבי האר"י הניעו אותם לשוב ולסדרם מחדש. בהקדמות שכתבו מקובלים אלה בראש עריכותיהם הם פירטו את החסרונות שמצאו בספרי קודמיהם.

לפני ר' מאיר פופרש היתה מונחת עריכתם של ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, המתוארת לעיל סעיף נא. עריכתם לא מצאה חן בעיניו, 'אמרנו לתקן ולא תקנו', והוא הולך ומונה את מגרעותיה. בספר הדרושים 'לא שמו לו קשר דרוש לדרוש, ולא שמות לדרושים בשום שער ולא חלקו לפרקים כראוי וכנכון'; בספר הכוונות 'לא התחילו ולא סיימו, וערבבו ענין בענין עד שכאשר לומד האדם בשחרית שבת ימצא ענינים של חול ולהיפך'; ובספר הליקושים 'לא תקנו שום דבר מכל וכל עד שיקוץ המעיין בחייו'. לכן ערך וסידר ר"מ פופרש את כתבי האר"י מחדש בספרי דרך, פרי ונוף עץ חיים, כמתואר לעיל סעיף פח.

לפני ר' שמואל ויטל היה מונח ספר עץ חיים שסידר אביו, ר' חיים. ר' שמואל טען כי סידורו של הספר מתאים לידיעותיו של הכותב והעורך אך קשה להשגתו של הציבור הרחב, 'כי כל הקורא בהם ילאה להיות רובם ככולם מפוזרים ומפורדים כנתינתם מסיני'. משום כך סידר ר"ש ויטל מחדש את ספרי אביו 'בדרכים אחרות כדי להיות נקל מאד בפי הקורא בהם'. ההבדלים בין שתי העריכות – ספר עץ חיים שסידר ר"ח ויטל ושמונה שערים שסידר ר"ש ויטל – פורטו לעיל סעיף צא, ולא נחזור עליהם כאן.

בשני המקרים הללו ערכו המבקרים את כתבי האר"י מחדש, והוסיפו עריכה על עריכה. לעומת זאת, ביקורתו של ר' דוד הורביץ לא הניעה אותו להוסיף עריכה משלו אלא דווקא לחזור אל עריכתו הראשונה של הספר ואל נוסחו המקורי. לפני ר"ד הורביץ היה מונח ספר מעין החכמה שהדפיס ר' אברהם קלמנקס בדפוס 676, הוא ספר התחלת החכמה בתוספת דברים שלא היו בנוסחו המקורי, כמתואר לעיל סעיף עח. ר' דוד הורביץ הדפיס שוב את החיבור בדפוס 677, אך בלא הוספותיו של ר"א קלמנקס. בהקדמתו לחיבור כתב נגד הוספותיו של ר"א קלמנקס והדגיש כי 'וגם מעט מזע' מדעתי לא הוספת'. ואכן, הנוסח שהדפיס ר' דוד הורביץ הוא הנוסח המקורי של התחלת החכמה, כמתואר לעיל סעיף כט.

מהלך העריכה [קז]

מאה שנים של עריכה מתמשכת ורצופה מצטרפות למהלך אחד שראשיתו בקונטרסים בודדים ואחריתו בספרים שלמים ומסודרים. העריכות נסמכו זו על זו כנדבכים בנויים זה על זה, וכך במהלך הזמנים והמקומות הלכו והתגבשו לסדרות כוללות ולמסכתות מסודרות.

קונטרסים, חיבורים וסדרות

רבים מחיבורי האר"י נכתבו ונעתקו תחילה כקונטרסים בודדים. רובם כוללים חיבורים או חלקי חיבורים מאת מחבר אחד, ומיעוטם מעתיקים חיבורים מעורבים ופתוכים זה בזה. רוב הקונטרסים כוללים את חיבוריו של ר' חיים ויטל, ומיעוטם כוללים את חיבוריהם של שאר התלמידים. קונטרסים רבים נעתקו בלא לציין את שם החיבור ואת שם המחבר, ומשום כך ניסו העורכים לזהות את שמות החיבורים והמחברים. לעתים הצליחו והוסיפו את השמות בגיליונות החיבורים, אך לעתים לא הצליחו ואת המחברים העלומים כינו בשם 'גדול הדור אמרו'. נוסף על הקונטרסים הבודדים נעתקו גם חיבורים שמלכתחילה היו שלמים ומסודרים, כדוגמת ספר כנפי יונה וספר הדרושים של ר"י טבול.

אל קונטרסים וחיבורים אלו נוספו החיבורים השלמים שיצאו מתחת ידיהם של העורכים. אלה אספו קונטרסים ואגדו אותם לחיבורים מסודרים. כך עשה הרמ"ע מפאנו בכנפי יונה, כך עשה ר' מנחם די לונזאנו ב'ליקוטים וכללים', כך עשה ר' יעקב צמח שמצא 'דפים מפוזרים בלתי קשור וחשוב' וקיבצם יחד באוצרות חיים, קהילת יעקב ואדם ישר, וכך עשו מקובלים רבים נוספים כמפורט לעיל.

אחר כל אלה החלו לערוך סדרות כוללות. העורכים אספו את כל הקונטרסים הרבים שהגיעו אליהם וסידרו אותם בסדרת ספרים שנחלקת לנושאים שונים. כך נערכה סדרת הספרים הכוללת את ספר הדרושים, ספר הכוונות וספר הליקוטים. סדרות כאלו נערכו פעמים אחדות ובסידורים שונים זה מזה בידי מקובלים אחדים: בידי ר' מלכאל אשכנזי, בידי ר' אפרים פנצירי, בידי ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה ובידי ר' משה מזרחי. סדרה גדולה של ספרים ערך הרמ"ע מפאנו, והיא נחלקת לדרושים, ליקוטים, כוונות, ייחודים ותיקוני תשובה. גם תלמידו ר' אהרן ברכיה די מודינה ערך סדרה של ספרים, שבה כלל את כל כתבי האר"י שהגיעו לאיטליה.

כמשקל נגד לסדרות הכוללות נעשו ספרי קיצורים. כך עשה ר' מסעוד אזולאי סגי נהור בסיכום ספר הדרושים, כך עשה ר' אברהם אזולאי במעשה חושב ובכנף רננים, וכך עשה ר' יעקב צמח בספר נגיד ומצוה.

אחר כל אלה נערכו שתי סדרות גדולות. בעשר השנים שבין ת"ו ובין תט"ו נסדרו דרך, פרי ונוף עץ חיים בעריכת ר' מאיר פופרש ושמונה שערים בעריכת ר' שמואל ויטל. כל אחת מסדרות אלה כוללת את כל נושאייה של קבלת האר"י. שתי אלה הן הסדרות הידועות והנפוצות ביותר מכל כתבי האר"י, והן סוף עריכתה המכוננת של קבלת האר"י.

רצף וחלוקה פנימית

רק מעטים מן החיבורים הראשונים היו מסודרים ומחולקים בחלוקה פנימית. כך היה ספר הדרושים של ר' יוסף נ' טבול, שנחלק לשישה עשר דרושים. כך היה ספר עץ חיים של ר' חיים ויטל, שנחלק לשני חלקים ולשמונה שערים, אך חלוקתו הפנימית לא היתה שלמה – כל אחד משערי נכתב ברצף ולא נחלק לפרקים. שאר ספריהם של תלמידי האר"י כתובים ברצף ואין בהם חלוקה פנימית. כך הוא כנפי יונה שכתבו ר' משה יונה ור' משה נג'ארה וחבריהם, כך הוא סדר העולמות שכתב ר' יוסף נ' טבול, וכך הוא התחלת החכמה לאחד מתלמידי האר"י. כך הם ספרי ר' ישראל סרוק: ארבעת קובצי 'לימודי האצילות', דרוש המלבוש מאת ר' שמעון כהן ודרוש שיעור קומה מאת ר' ברוך נ' ברוך.

כך היו כמובן גם קונטרסי ר"ח ויטל, וכך היו גם הסדרות הראשונות שאספו ואגדו קונטרסים אלה יחד. סדרות אלו נחלקו אמנם לשלושה כרכים – דרושים, כוונות וליקוטים – אבל בכל אחד מן הכרכים לא היתה כל חלוקה פנימית. כך סידרו תלמידי ר' יוסף נ' טבול, ר' מלכאל אשכנזי, ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, וכך סידרו גם ר' אפרים פנצירי ור' משה מזרחי. גם סדר הגיוני לא היה בסדרות אלו, וכבר התלונן על כך ר' מאיר פופרש, כמתואר לעיל סעיף נא.

קמעא קמעא החלו העורכים לחלק את החיבורים לחלקים ולפרקים ולסעיפים. כך עשה הרמ"ע מפאנו בסדרו את כנפי יונה, אלא שהחלוקה רחוקה מן השלמות ואינה מוסיפה להבנת הספר. רק בחלק הראשון, העוסק בסדר האצילות, מבטאת החלוקה הפנימית סדר הגיוני, אך בחלקי האחרים של הספר, שבהם נאספו פסקאות שונות ממקורות רבים, החלוקה לסעיפים איננה משכללת את סדרו ההגיוני. עריכותיו הבאות של הרמ"ע מפאנו נחלקות כולן בחלוקה פנימית, אך גם בהן החלוקה איננה מושלמת. הדרושים המקובצים, תק"ן ליקוטים ושאר ספרי הסדרה נחלקים לדרושים או לסעיפים מנויים, אך אינם ערוכים ומסודרים על פי רצף תוכני.

ר' נתן אוטולינגו החל לחלק את התחלת החכמה לסעיפים, ומקובלי אשכנז גמרו את המלאכה. החלוקה לסעיפים לא הועילה הרבה להבנתו של החיבור, שהרי מראשית כתיבתו הרצה החיבור נושא אחד – סדר ההאצלה – והיה ערוך ומסודר על פיו.

החלוקות המסועפות והמפורטות ביותר יצאו מתחת ידיהם של ר' שמואל ויטל ושל ר' מאיר פופרש. ר"ש ויטל ערך שמונה שערים, וחילק כל אחד מהם לדרושים או לעניינים או להקדמות או לפרשיות. ר"מ פופרש ערך את דרך, פרי ונוף עץ חיים, וחילק אותם להיכלות, לשערים ולפרקים.

קובץ דרושים ומסכת מסכמת

החלוקה המפורטת משכללת את סידור הכתבים ומניחה לפני הלומדים חיבורים נוחים לעיון, אלא שבה לא נסתיימה מלאכת העריכה. חיבורים אלו, כגון שער ההקדמות, הן בעריכתו של ר' חיים ויטל הן בעריכתו של ר' שמואל ויטל, אינם מציגים סדר אחד ורצוף של מהלך ההאצלה. הם בנויים מרצפים אחדים של דרושים, וכבר ימצא שנושא מסוים יתבאר במקומות אחדים

בספר. המקובלים לא הסתפקו בעריכות אלה וביקשו להגיע למסכת אחת מסודרת שתתקנה את מהלך ההאצלה בשלמותו. על כן נטלו המקובלים חיבורים מסודרים, פירקו אותם ליסודותיהם וסידרו אותם מחדש על פי מהלכה הרצוף של ההאצלה.

במלאכה זו החל ר"ח ויטל. הוא פירק את כל הדרושים ששמע מרבו וסידר אותם לפי מהלך ההאצלה מראשו לסופו בספר שנקרא תולדות אדם או מבוא שערים. כך עלתה בידו מסכת מסודרת, שנחלקת לשערים, לחלקים ולפרקים.²³ גם ר"י טבול סיכם את כל מהלך ההאצלה בספר אחד, הוא סדר העולמות, אלא שבו אין חלוקה פנימית לשערים ולפרקים. עוד ייבדלו שני הספרים בדרך הצגתו של מהלך ההאצלה – ר"ח ויטל סידרו מלמעלה למטה, מהצמצום עד סוף האצילות, ואילו ר"י טבול סידרו מלמטה למעלה, מעולם האצילות אל הצמצום.

כמעשהו של ר"ח ויטל בספר מבוא שערים עשה ר"נ בכרך בכותבו את עמק המלך. גם ספר זה מרצה את סדר האצילות מראשו לסופו, בחלוקה פנימית לשערים ולפרקים. אלא שספר זה שונה לגמרי מספר מבוא שערים ומספר סדר העולמות בגלל ההפרש הגדול במקורות שעמדו לפני ר"נ בכרך – לא קונטרסים של ר"ח ויטל ושל ר"י טבול עמדו לפניו אלא הקונטרסים שהיו לפני ר' אלכסנדר כ"ץ ושאר מקובלי אשכנז ופולין. על פי קונטרסים אלה, בתוספת מרובה משלו, הציג ר"נ בכרך בעמק המלך מסכת אחת מסודרת של מהלך ההאצלה על פי שיטתו של ר"י סרוק.

גם ר"מ פופרש ערך מסכת מסודרת של מהלך ההאצלה. בעקבות ספר עדות ביעקב, שבו החל ר"י צמח לסדר מהלך אחד של האצלה, כתב ר"מ פופרש את דרך עץ חיים. בספר זה נטל ר"מ פופרש את ספרי ר' חיים ויטל, פירקם ליסודותיהם והרכיבם מחדש במהלך אחד של ההאצלה שנחלק להיכלות, לשערים ולפרקים.

[קח] גלגולי חיבורים

בעשרים הפרקים הקודמים, פרקים ג–כב, תיארנו את מעשה כתיבתה ועריכתה של קבלת האר"י על פי סדר המחברים והעורכים. תיארנו את פועלם של המחברים והעורכים תקופה אחר תקופה וארץ אחר ארץ, וכך יכולנו להציג את כל הספרים שהיו לפני המקובלים בתקופה מסוימת ובארץ מסוימת ולעקוב אחר השתכללותה של מלאכת העריכה מקונטרסים בודדים לסדרות מקיפות. דרך זו איננה יחידה, וכבר יכולנו לתאר את מעשה כתיבתה ועריכתה של קבלת האר"י על פי סדר הקונטרסים והחיבורים. בדרך זו היינו צריכים לרשום כל קונטרס וכל חיבור לעצמו, להציג את קורותיו ולעקוב אחר העריכות הרבות והתכופות שנעשו לו תקופה אחר תקופה וארץ אחר ארץ. בדרך זו היינו רואים כיצד עבר קונטרס או חיבור מסוים מיד ליד, מזמן לזמן וממקום למקום, וכיצד החליף בכל אלה את צורתו ואת מראהו. בדרך זו היינו מתבוננים בגלגוליו של קונטרס או חיבור מסוים מעריכה אחת לרעותה, ומתוויים את הדרך שבה הוא עבר מכתבתו הראשונה עד עריכתו האחרונה.

ספר זה כלל גם את שאר הנושאים שהאר"י עסק בהם: כוונות, ייחודים וגלגולים, כמתואר לעיל סעיף פו.

תיאור הכתיבות והעריכות לפי סדר החיבורים נחוץ לא רק להבנת קורותיו של כל חיבור לעצמו אלא גם לידיעת קורותיה של העריכה הכוללת. מגלגולי החיבורים נלמד על תכיפות העריכה – על פרק הזמן שבו נדד חיבור מסוים מארץ לארץ ועל משך הזמן שבו הוא עבר מעורך אחד למשנהו, על התקבצות העריכה – על התקבצות החיבורים לאשכולות מוגדרים שנעו במסלולים ידועים מארץ אחת לרעותה, ועל נתיבי ההעתקה והתפוצה – על אזורי תפוצתו של כל חיבור וחיבור ועל המקומות המסוימים שאליהם הוא הגיע בגלגולי עריכתו והעתקתו.

משום כל אלה צריכים היינו לתאר את מעשה כתיבתה ועריכתה של קבלת האר"י על פי סדר החיבורים, אך לא נוכל לעשותו כאן. תיאור שלם ומלא של כל גלגולי החיבורים ארוך הוא וחורג מגבולות ספר זה, ועל כן נציג כאן רק את גלגוליהם של שנים עשר חיבורים והם יהיו דוגמה לשאר חיבוריה של קבלת האר"י.

[א] פירוש ספרא דצניעותא מאת האר"י עצמו.

נכתב במצרים. לעיל סעיף יב.

ר"ח ויטל כללו בספר עץ חיים, חלק ראשון, שער ראשון, שער מה שהעתקתי מכתבת יד מורי. לעיל סעיף יז.

נעתק בידי ר' יעקב בירב השני. לעיל סעיף יב.

העתקת ר"י בירב השני נשלחה לאיטליה, והגיעה אל הרמ"ע מפאנו. הרמ"ע ערך את הפירוש, ותיקן את לשונותיו של האר"י. לעיל סעיף מב.

ר' עזרא מפאנו העתיקו על פי תיקוני הרמ"ע מפאנו. לעיל סעיף מג.

ר' מבי"א (אוטולינגו?) העתיקו על פי הנוסח המקורי. לעיל סעיף מח.

ר' אפרים פנצירי כללו, על פי נוסחו המקורי, בתוך ספר הדרושים. לעיל סעיף נ.

ר' מאיר פופרש כללו בנוף עץ חיים, נוף ראשון, ביאור קצת מאמרי הזהר. לעיל סעיף פח.

הפירוש נכלל בשמונה שערים שערך ר' שמואל ויטל. הוא נמצא בתוך השער השני, שער מאמרי רשב"י. לעיל סעיף צא.

[ב] דרוש אדם קדמון מאת ר' חיים ויטל.

נכתב תחילה בארץ ישראל כקונטרס עצמאי, כאחד מקונטרסי הטיוטות. לעיל סעיף טז.

נכתב שנית בארץ ישראל ונכלל בידי ר"ח ויטל בספר עץ חיים, חלק ראשון, שער שני, שער ההקדמות. המחבר הסתיר את הספר והוא לא נודע לציבור. לעיל סעיפים ד, יז.

נוסחו הראשון של הדרוש, כקונטרס עצמאי, הגיע לאיטליה. כאן נקרא הדרוש בשם 'דרוש אדם קדמאדי', ובנוסח זה העתיקו ר' עזרא מפאנו. לעיל סעיף מג.

נוסחו הראשון של הדרוש, כקונטרס עצמאי, נלמד בבית מדרשו של ר"י טבול. תלמידיו הוסיפו בגיליונות הדרוש הערות והשלמות מאת ר"י טבול. לעיל סעיף לח.

ר' אפרים פנצירי העמידו בראש ספר הדרושים שבעריכתו. לעיל סעיף נ.

ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה העמידו את הדרוש בראש ספר הדרושים שבעריכתם. לעיל סעיף נא.

עותק נוסף הוכן בבית מדרשו של ר"י טבול, ובו השגותיו של ר"י טבול והערות ר' שמואל ן' סיד ור' ישראל בנימין. לעיל סעיף כה.
קיצור של הדרוש הוכן בבית מדרשו של ר"י טבול, ועליו הערות של ר' ישראל בנימין. לעיל סעיף כה.

ר' יצחק הלוי איש מנטובה כלל את הדרוש ב'ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאד'. לעיל סעיף ס.
הדרוש הגיע גם לפראג, אך לא בצורתו המקורית אלא עם ההוספות שהשמיע ר"י טבול לפני תלמידיו. לעיל סעיף ע.

ר' יעקב צמח העמידו בראש ספר אוצרות חיים. לעיל סעיף פד.
ר' יעקב צמח העמידו בראש ה'פנים' שבספר עדות בעקב. לעיל סעיף פה.
ר"מ פופרש כלל את הדרוש בספר דרך עץ חיים. דרוש אדם קדמון הוא 'מהדורא תניינא' שבספר זה. לעיל סעיף פח.

ר' שמואל ויטל שב אל נוסחו השני של הדרוש, הוא הנוסח שנכלל בספר עץ חיים והוסתר בידי ר"ח ויטל, וכלל אותו בשמונה שערים, שער ראשון, שער ההקדמות. לעיל סעיף צא.

[ג] פירוש אדרא זוטא מאת ר' חיים ויטל.

נכתב תחילה בארץ ישראל כקונטרס עצמאי, כאחד מקונטרסי הטיטות. לעיל סעיף טז.
נכתב שנית בארץ ישראל ונכלל בידי ר' חיים ויטל בספר עץ חיים, חלק ראשון, שער שלישי, שער מאמרי הזוהר. לעיל סעיף יז.
נוסחו הראשון של הפירוש, כקונטרס עצמאי, הגיע לאיטליה, ונעתק בה בידי ר' עזרא מפאנו. לעיל סעיף מג.

נכלל בספר הדרושים שערך ר' אפרים פנצירי. בספר זה נקרא הפירוש בשם 'פירוש האדרא קדישא גלי עמיקתא', ונוספה לו הקדמה קטנה בשם 'גילוי לאדרת האזינו'. לעיל סעיף נ.
נעתק כקונטרס לעצמו, עם הקדמת ר"א פנצירי, ונקרא בשם 'גילוי לאדרת האזינו'. לעיל סעיף פא.
ר' שמואל ויטל שב אל נוסחו השני של הפירוש, הוא הנוסח שנכלל בספר עץ חיים והוסתר בידי ר"ח ויטל, וכלל אותו בשמונה שערים, שער שני, שער מאמרי רשב"י. לעיל סעיף צא.

[ד] ספר הדרושים מאת ר' יוסף ן' טבול.

נכתב בארץ ישראל. לעיל סעיף כב.
הגיע אל הרמ"ע מפאנו באיטליה, ונערך על ידו. לעיל סעיף מב.
מקובלי איטליה הכינו קיצור לספר, והוא נעתק בידי ר' עזרא מפאנו. לעיל סעיף מג.
קיצור הספר נעתק גם בידי ר' מבי"א (אוטולינגו?). לעיל סעיף מח.
נעתק בבתי מדרשותיהם של ר' משה זכות ושל ר' בנימין הכהן, ונקרא בשם 'חפצי בה'. לעיל סעיף צו.

הגיע לאשכנז, ונעתק בידי ר' עזריאל מקרוטושין. לעיל סעיף צו.
נעתק בידי ר' שלמה מולכו ומקובלי ירושלים. נקרא בשם 'חפצי בה' ויוחס לר' חיים ויטל. לעיל סעיף קד.

נעתק בידי מקובלי מרוקו. לעיל סעיף קד.

- [ה] דרושי 'קודם האצילות' מאת ר' יוסף נ' טבול.
נכתבו בארץ ישראל. לעיל סעיף כב.
נכללו בספר הדרושים שערכו תלמידי ר"י טבול. לעיל סעיף לח.
שלושה מדרושים אלה היו לפני ר' מנחם די לונזאנו והוא כללם ב'ליקוטים וכללים'. לעיל סעיף לט.
שמונה מדרושים אלה נשלחו לאיטליה והגיעו אל הרמ"ע מפאנו. הרמ"ע ערך את הדרושים, ותיקן את לשונותיו של ר"י טבול. לעיל סעיף מב.
שמונת הדרושים הללו הגיעו גם אל ר' עזרא מפאנו. הוא העתיקם כפי נוסחם המקורי ובלא תיקוניו של הרמ"ע מפאנו. לעיל סעיף מג.
שמונת הדרושים הללו נעתקו גם בידי ר' מבי"א (אוטולינגו?). אף הוא העתיקם כפי נוסחם המקורי. לעיל סעיף מח.
אחר נטל הרמ"ע שישה משמונת הדרושים הללו, בנוסחם המתוקן, וכללם בחיבורו 'הדרושים המקובצים'. לעיל סעיף נח.
ששת הדרושים שכלל הרמ"ע מפאנו בחיבורו 'הדרושים המקובצים' נכללו בידי ר' יצחק הלוי ב'ספר שמתחיל דרוש אדם קדמא'. לעיל סעיף ס.
שלושה מדרושים אלה, בנוסחם המתוקן בידי הרמ"ע מפאנו, הגיעו גם לאשכנז, ונכללו בקובץ החיבורים שהיה בידי ר' אלכסנדר כ"ץ. לעיל סעיף סג.
דרושים אלו, בנוסחם המקורי, נכללו בספר דרושים וחידושים שערכו תלמידי ר' אפרים פנצירי. לעיל סעיף פא.
שלושת הדרושים שהיו בידי של ר' אלכסנדר כ"ץ הגיעו לר' נפתלי בכרך, והוא כללם בספרו עמק המלך. לעיל סעיף עז.
דרוש אחד מדרושי 'קודם האצילות' הובא בידי ר' מאיר פופרש מירושלים כמתנה לקרוביו בקראקא בשנת ת"י. לעיל סעיף צד.
- [ו] כנפי יונה (ב) מאת ר' משה נג'ארה וחבריו.
נכתב בארץ ישראל. לעיל סעיף כז.
ר' חיים ויטל הכין קיצור של הספר. קיצור זה הוא אחד מקונטרסי הטיוטות. לעיל סעיף טז.
אחר ערך ר"ח ויטל את הקונטרס וכללו בספר עץ חיים, כל קטע בשער המתאים לו. לעיל סעיף יז.
ר' יוסף נ' טבול הכין קיצור של הספר. לעיל סעיף כו.
חלקו הראשון של הספר, הוא החלק העוסק בעולם האצילות, הגיע לאיטליה ונעתק בה לפני שנת ש"ס. לעיל סעיף מב.
הספר הגיע אל הרמ"ע מפאנו, והוא ערכו וסידרו מחדש בספר שאף הוא נקרא כנפי יונה. הרמ"ע נטל חלקים ופסקאות מן הספר, צירף להם פסקאות נוספות שכתבו תלמידי האר"י, ר"י סרוק והוא עצמו, ומכל אלה ערך חיבור חדש בשם כנפי יונה. עריכתו של הרמ"ע נעשתה לפני שנת ש"ס, וארבעה חלקים בה. לעיל סעיף מה.
ר' מבי"א (אוטולינגו?) העתיק את חלקו הראשון של הספר, הוא החלק העוסק בעולם האצילות. לעיל סעיף מח.

ר' נתן אוטולינגו ערך השוואה בין נוסחו של כנפי יונה (ב) מאת ר"מ נג'ארה ובין נוסחו של כנפי יונה (א) מאת ר' משה יונה. לעיל סעיף מח.

אחר שנת ש"ס שב הרמ"ע מפאנו אל ספר כנפי יונה שערך ופירק אותו. מתוכנו של ספר זה ומתוכנם של קונטרסים חדשים שהגיעו אליו מארץ ישראל הוא ערך סדרת חיבורים: דרושים מקובצים, תק"ן ליקוטים, ספר כוונות, קע"ד ייחודים ותיקוני תשובה. לעיל סעיף נח.

כנפי יונה בעריכתו הראשונה של הרמ"ע מפאנו הגיע לאשכנז, ונכלל בקובץ החיבורים שערך ר' אלכסנדר כ"ץ. כאן הוסיפו את עניין המלבוש בראש החיבור ופרקים נוספים שהיו לחלק חמישי בסופו. לעיל סעיף סג.

קטעים מתוך כנפי יונה בעריכתו הראשונה של הרמ"ע מפאנו הגיעו לדמשק, ור' אפרים פנצירי כללם בחלק הרביעי של גלא עמיקתא. לעיל סעיף נ.

הקטעים מתוך כנפי יונה, שנכללו בידי ר"א פנצירי בחלק הרביעי של גלא עמיקתא, נערכו שנית ונכללו בספר ליקוטים שערכו תלמידיו. לעיל סעיף פא.

כנפי יונה בעריכתו הראשונה של הרמ"ע מפאנו, שהגיע לאשכנז ונכלל בקובץ החיבורים שערך ר' אלכסנדר כ"ץ, הגיע לפולין. כאן שילבו בגוף הספר הוספות שונות מאת ר"י סרוק. לעיל סעיף עט.

הקיצור שהכין ר' חיים ויטל לכנפי יונה היה בידי של בנו ר' שמואל. הוא ערכו וכללו בתוך שמונה שערים, כל קטע בשער המתאים לו. לעיל סעיף צא.

הספר השלם נעתק בבתי מדרשותיהם של ר' משה זכות ושל ר' בנימין הכהן. לעיל סעיף צו.

[ז] ספר הכוונות מאת ר' יהודה רומנו.

נכתב בארץ ישראל. לעיל סעיף כח.

פסקאות מהספר מצוטטות בתוך כנפי יונה (ג) ר"ג סימנים. לעיל סעיף כז.

הספר הגיע לאיטליה ונעתק בה בידי ר' עזרא מפאנו. לעיל סעיף מג.

פסקאות מהספר היו בידי של הרמ"ע מפאנו, והוא שילב אותן בספר כנפי יונה הערוך בידו. לעיל סעיף מה.

אחר שפירק הרמ"ע מפאנו את כנפי יונה ערך סדרת חיבורים ובה ספר כוונות, ובראשו הציב את סדר הכוונות שכתב ר' יהודה רומנו. לעיל סעיף נח.

חלקים מהספר נכללו בידי ר' אפרים פנצירי בחלק הרביעי של גלא עמיקתא. לעיל סעיף נ.

חלקים מהספר נכללו בספר הכוונות של ר' משה טרינקי. לעיל סעיף נה.

[ח] התחלת החכמה מאת תלמיד האר"י.

נכתב בדמשק. לעיל סעיף כט.

הגיע לאיטליה ונעתק בידי ר' עזרא מפאנו. כאן נמצא החיבור ללא שם, ובו שני חלקים: עולם האצילות ועולם הבריאה. לעיל סעיף כט.

החלק הראשון של החיבור, הוא החלק העוסק בעולם האצילות, נעתק ונערך בידי ר' נתן אוטולינגו. הוא קרא לו בשם 'כללי חכמת שיעור קומה' וחילקו לסעיפים. לעיל סעיף מז.

החיבור כולו, בשני חלקיו, נעתק בידי ר' משה יהוסף סיני הלוי. אף הוא קרא לו בשם 'כללי חכמת שיעור קומה'. לעיל סעיף מט.

המחצית השנייה של החלק הראשון של החיבור הגיעה לדמשק, ור' אפרים פנצירי כללה בחלק הרביעי של גלא עמיקתא. לעיל סעיף נ.

החלק הראשון של החיבור, הוא החלק העוסק בעולם האצילות, הגיע לאשכנז, ונכלל בקובץ החיבורים שערך ר' אלכסנדר כ"ץ. כאן קראו לו בשם 'ספר התחלת החכמה', וחילקוהו לע"ז פרקים. לעיל סעיף סג.

החלק הראשון של החיבור, הוא החלק העוסק בעולם האצילות, הגיע לפראג, ונעתק בה בידי ר' אלעזר אלטשול. כאן נקרא החיבור בשם 'תחילת החכמה'. לעיל סעיף ע.

החלק הראשון של החיבור, הוא החלק העוסק בעולם האצילות, הגיע לקראקא והיה בידי ר' אשר ב"ר יוסף. כאן הוא נקרא 'התחלת חכמה סדר האצילות וסדר א"ס'. לעיל סעיף עא.

ר' אהרן ברכיה די מדינה כלל את החיבור בספר משחת שמן קודש. החיבור נמצא כאן ללא שם, ובו שני החלקים: עולם האצילות ועולם הבריאה, כמו בהעתקתו של ר' עזרא מפאנו. לעיל סעיף עד.

החלק השני של החיבור, הוא החלק העוסק בעולם הבריאה, בנוסחו המקורי שנעתק בידי ר' עזרא מפאנו, הגיע אל ר' נפתלי בכרך ונכלל בשלמותו בספרו עמק המלך. לעיל סעיף עז.

החלק הראשון של החיבור, הוא החלק העוסק בעולם האצילות, היה בידי ר' יואל סירקיש. כאן נחלק החיבור לע"ז פרקים. לעיל סעיף עח.

החלק הראשון של החיבור, הוא החלק העוסק בעולם האצילות, הגיע ללובלין, ושם ערכו ר' אברהם קלמנס. הוא קרא לו בשם מעין החכמה, הוסיף את עניין המלבוש בראשו ומשפטי חתימה בסופו, והדפיסו באמשטרדם ת"ב. לעיל סעיף עח.

המחצית השנייה של החלק הראשון של החיבור הגיעה לדמשק, ונכללה בספר הליקוטים שערכו תלמידי ר' אפרים פנצירי. לעיל סעיף פא.

החלק הראשון של החיבור, הוא החלק העוסק בעולם האצילות, נדפס בפולנאה תקנ"א בידי ר' דוד הורביץ. הוא הדפיסו בשם מעין החכמה, אך על פי נוסחו המקורי ובלא תוספותיו של ר' אברהם קלמנס. לעיל סעיף עח.

[ט] לימודי האצילות.

נכתב בוונציה. החיבור נעתק בידי ר' עזרא מפאנו, ובו ארבעה קונטרסים העוסקים בעולם האצילות. החיבור נמצא כאן בלא שם ובלא כותרת. לעיל סעיף מד.

החיבור הגיע לאשכנז, ונכלל בקובץ החיבורים שערך ר' אלכסנדר כ"ץ. כאן קראו לו בשם 'לימודי האצילות', והוסיפו לו את חלקו השני של התחלת החכמה, הוא החלק העוסק בעולם הבריאה. לעיל סעיף סג.

החיבור הגיע לקראקא והיה בידי ר' אשר ב"ר יוסף, שהוסיף בו את הערותיו. החלק הראשון נקרא בשם 'לימודי האצילות', והחלק השני נקרא 'עולם הבריאה'. לעיל סעיף עא.

ר' אהרן ברכיה די מדינה כלל את החיבור בספר משחת שמן קודש. לעיל סעיף עד.

ר' נפתלי בכרך נטל דברים מן החיבור ושיקע אותם בספרו עמק המלך. לעיל סעיף עז.

החיבור הגיע לדמשק, ונכלל בספר דרושים וחידושים שערכו תלמידי ר' אפרים פנצירי. לעיל סעיף פא.

[י] פירוש ספרא דצניעותא מאת ר' ישראל סרוק.

נכתב בגוריציה בידי ר' יששכר בער איילנבורג, ונעתק שם בידי ר' עזרא מפאנו. לעיל סעיף נז. החיבור הגיע לאשכנז, ונכלל בקובץ החיבורים שערך ר' אלכסנדר כ"ץ. העתקה לא שלמה. לעיל סעיף סג.

החיבור הגיע לפראג, ונעתק בה בידי ר' אלעזר אלטשול. העתקה לא שלמה. לעיל סעיף ע. החיבור הגיע לקראקא והיה בידי של ר' אשר ב"ר יוסף. העתקה לא שלמה. נוסח הפירוש כאן זהה לנוסח בשני כתבי יד שהיו בפרנקפורט שבהם נעתק קובץ החיבורים שערך ר' אלכסנדר כ"ץ. לעיל סעיף עא.

החיבור היה בידי של ר' נפתלי בכרך, ודברים ממנו שיקע בספרו עמק המלך. לעיל סעיף עז. החיבור הגיע לדמשק, ונעתק בה בידי ר' משה מזרחי בשנת שפ"ה. העתקה לא שלמה. נוסח הפירוש כאן זהה לנוסח באחד מכתבי היד שבהם נעתק קובץ החיבורים שערך ר' אלכסנדר כ"ץ. נראה שר' ישעיה הורביץ הביאו מפראג לדמשק. לעיל סעיף פ.

[יא] מבוא שערים מאת ר' חיים ויטל.

נכתב בארץ ישראל. לעיל סעיף יט.

ר' חיים ויטל גנזו, ולאחר מכן גילהו נכדו בחברון. לעיל סעיף יט.

ר' יעקב צמח ערכו וקרא לו בשם תולדות אדם. לעיל סעיף פו.

ר' נתן שפירא ערכו וקרא לו בשם עץ החיים. לעיל סעיף צב.

ר' משה זכות ערכו וקראו לו בשם מבוא שערים. לעיל סעיף צו.

ר' אלישע חיים אשכנזי ערך את הספר במרוקו. הוא לקח חלקים מן הספר וחלקים מספר אוצרות חיים והרכיבם יחד לסדר אצילות שלם. לעיל סעיף צז.

ר' שלמה מולכו ערך את הספר בירושלים על פי עריכותיהם של ר"י צמח, ר"ג שפירא ור"מ זכות. סעיף קד.

[יב] אוצרות חיים, קהילת יעקב ואדם ישר מאת ר' חיים ויטל.

נכתבו בארץ ישראל. לעיל סעיף כ.

ר' חיים ויטל גנזם, ור' יעקב צמח מצאם בירושלים. לעיל סעיף כ.

ר' יעקב צמח ערך וסידר את החיבורים. ספר אחד נמצא שלם, ור"י צמח קרא לו אוצרות חיים. עוד נמצאו דפים מפוזרים רבים, ור"י צמח ערכם וסדרם בשני ספרים. לשני אלה קרא: קהילת יעקב ואדם ישר. לעיל סעיף פד.

אחר שב ר"י צמח וערך מחדש את קהילת יעקב ואת אדם ישר ועשה מהם ספר אחד. גם לספר זה קרא בשם אדם ישר, וכדי להבדילו מקודמו ציינו שמו: אדם ישר ב. לעיל סעיף פה.

אחר שב ר"י צמח וערך את שלושת החיבורים בספר אחד שנקרא בשם עדות ביעקב. הוא שילב את שלושת הספרים בצורה מיוחדת: פנים ופירוש. אוצרות חיים הוא פנים, ואדם ישר ב נכתב כפירוש. לעיל סעיף פה.

ספרי ר' יעקב צמח היו לפני תלמידו ר' מאיר פופרש, והוא ערכם פעם נוספת. ר"מ פופרש שמר על סידורו של רבו, ואף הוא הניח את החיבורים הללו כפנים ופירוש, אלא שהוא הוסיף דברים אחדים

על אשר עשה רבו. ר"י צמח סידר את הכול ברצף אחד, ואילו ר"מ פופרש חילק את הספר להיכלות, לשערים ולפרקים, על פי נושאי סדר ההאצלה. ר"י צמח לא ציין את מקורם של הקטעים, ואילו ר"מ פופרש הוסיף ציונים לכל קטע וקטע: מ"ת לאוצרות חיים, מ"ב לקהילת יעקב ולאדם ישר. עוד הוסיף ר"מ פופרש קטעים מספר הדרושים שערכו ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, ואותם ציין מ"ק. לספרו קרא ר"מ פופרש דרך עץ חיים. עריכה זו לא שלמה בעיניו, ועל כן הרשה לשנות בה מעט. לעיל סעיף פח.

ר"מ פופרש ערך את ספרו דרך עץ חיים פעם שנייה. הוא שמר על מבנה הספר ועל ציוניו הפנימיים, אך שינה את סדרו ואת מבנה שעריו. עריכה זו שלמה בעיניו, ובהקדמה שכתב לה לא הניח מקום לשינויים. לעיל סעיף פח.

אוצרות חיים הגיע לאיטליה ונעתק בבית מדרשו של ר' משה זכות. בגיליונותיה של העתקה זו הוסיף ר"מ זכות את הערותיו, ומכאן ואילך נעתק החיבור פעמים רבות עם הערותיו ועם ציונים לדפי הטופס האישי שלו. לעיל סעיף צה.

אוצרות חיים נערך פעם נוספת בידי ר' אלישע חיים אשכנזי. הוא לקח חלקים מהספר וחלקים מספר מבוא שערים והרכיבם יחד לסדר אצילות שלם. לעיל סעיף צז.

אוצרות חיים היה בידיו של ר' משה חיים לוצאטו, והוא הוסיף בגיליונותיו הערות רבות. בהערות אלה הניח את המסד לספריו קל"ח פתחי חכמה, דעת תבונות ועוד. לעיל סעיף ק.

פרק עשרים וארבעה

מלאכת ההתקנה

דרך ארוכה הלכנו בתיאור המפורט של מעשה כתיבתה ועריכתה של קבלת האר"י. בפרקים ג-כב עברנו על פני ארצות וצעדנו על פני תקופות וראינו את תוצאותיה של העריכה הרצופה וההתקנה הרבה והממושכת. בפרקים אלה שמנו לבנו אל המחברים ואל העורכים וייחדנו דברינו לחיבורים ולספרים שיצרו במלאכתם, ורק דברים מעטים כתבנו על המעתיקים ועל הטפסים הרבים שיצאו מתחת ידיהם. רשמנו כתבי יד נבחרים לכל אחד מחיבוריה של קבלת האר"י, אך לא דנו בדרכי העתקתם ולא עסקנו בנתיבי תפוצתם. את אלה נשתדל להשלים בפרק זה.

במשך מאתיים שנה נעתקו כתבי האר"י ותלמידיו בכל הארצות, ובמהלכן נוצרו מאות קונטרסים וחיבורים שנעתקו באלפי כתבי יד. היעדרה של ההדפסה הקשה עלינו את המלאכה, ובמקום לרשום ספרי דפוס אחדים נאלצנו לזהות ולתאר העתקות רבות ולעקוב אחר גלגוליהן מתקופה לתקופה ומארץ לארץ, אבל יצא הפסדנו בשכרנו. התיאור המפורט והמדויק של ההעתיקות הרבות פותח לפנינו צוהר להבנת דרכי העתקתה ותפוצתה של קבלת האר"י. מעקב אחר מהלך עריכתם והעתקתם של כתבי האר"י ותלמידיו, לפי סדר הזמנים ולפי התפלגות המקומות, יובילנו לתיאור שלם ומדויק של תפוצתם – אלו חיבורים הגיעו לארץ פלונית ואלו לארץ אלמונית, אלו חיבורים נודעו בתקופה מסוימת ובאיזו דרך עברו החיבורים מאתר לאתר. כך נוכל לקבוע אלו חיבורים לא הגיעו לארץ פלונית, וגם אלו חיבורים לא נודעו בתקופה מסוימת. על פי כל אלה נוכל לדעת אלו ספרים היו מונחים על שולחנו של מקובל פלוני, באלו חיבורים היה יכול לעיין וללמוד את קבלת האר"י ועל אלו כתבים ייסד את שיטתו שלו בהבנתה ובפרשנותה.

הכמות הגדולה של כתבי היד שנמצאת לפנינו שומטת את הקרקע מתחת הטענה כי לא מצינו אינה ראיה, ומוכיחה בוודאות כי חסרונה של כתיבה מסוימת בהעתיקות הרבות של חיבור מסוים אינו מקרי אלא מהותי. השכיחות הרבה של כתיבה אחת כנגד ההעדר הגמור של כתיבה שנייה מעידה כי כתיבה זו אינה חסרה רק לפנינו אלא לא היתה מעולם כלל ועיקר, והיא מודיעה בבירור אלו חיבורים בקבלת האר"י היו בכל דור ודור ובכל אזור ואזור.

כל הפרטים הרבים שנאספו ונרשמו בפרקים הקודמים מצטרפים לתמונה שלמה ומדויקת של תפוצת כתבי האר"י לתקופותיה ולמקומותיה. על פיה נוכל לדעת את התפלגות ההעתקה לפי כל תלמיד ותלמיד, כתביו של מי נפוצו יותר וכתביו של מי נפוצו פחות. על פיה נוכל לקבוע בוודאות אם נפוצה קבלת האר"י ונודעה בקהל רב או נשארה נחלתם של מתי מעט. על פיה נוכל להבין ולשפוט את עדויותיהם של המקובלים על החיבורים אשר היו לפנייהם ואשר לא היו לפנייהם ולהעריך נכונה את המציאות שהם מתארים.

על פי כל אלה נוכל ליצור ספריות – אוצר החיבורים שהגיע לארץ מסוימת, מאגר הספרים שנודע בתקופה מסוימת, אוסף הכתבים שהיה בידיו של מקובל מסוים. חלוקת העותקים לספריות הכרחית לידיעת דרכי תלמודה של קבלת האר"י, שהרי אין לך מקובל שראה את כל קונטרסיה ואת כל חיבוריה, ועל כן לא נוכל להבין תלמודו של מקובל מסוים בלא לדעת אלו מהם היו לפניו ובאלו מהם יכול היה לעיין. החלוקה לספריות מודיעה את תנועת ההעתקה ואת מגמתה – היא מתווה את המסלול שבו נעו הקונטרסים והחיבורים מעיר לעיר וממדינה למדינה, והיא מגלה את העדפתם של חיבורים אחדים ושל מחברים מסוימים על פני זולתם.

[קט] נתיבי העתקה

בפרקים הקודמים תיארנו את מעשה כתיבתה ועריכתה של קבלת האר"י ורשמנו את חיבוריה על פי כתבי היד והדפוסים שבהם ימצאו. לא רשמנו את כל ההעתקות שנמצאות בידינו כי רבות הן, אלא רק את כתבי היד המקוריים, הקדומים והחשובים ביותר. העובדה שכתבי האר"י נעתקו במספר עצום של כתבי יד, אלפים במספר, הקשתה עלינו את המלאכה אבל שכרה בצדה – היא מסייעת בידינו לקבוע בוודאות את התפלגות הזמנים והמקומות שבהם ואליהם הגיעה קבלת האר"י. ההעתקה נותנת סימני זמן ומקום בכל עותק ועותק שהיא יוצרת, וכך אפשר ללמוד ממנה על תפוצתה ועל דרכי תלמודה של קבלת האר"י.

כתבי האר"י נעתקו בכל הכתיבות הידועות: ספרדית-מזרחית, איטלקית, אשכנזית וספרדית-מערבית. משפט זה נכון לכלל החיבורים, אך לא לכל אחד ואחד מהם. כי אמנם נעתקו כתבי האר"י ותלמידיו בכל הכתיבות הידועות ונתפשטו בכל הארצות, אבל רבים מהם נעתקו רק באחדות מן הכתיבות ולא בכלן. עובדה זו מלמדת כי חיבורים אלו הגיעו רק לארצות מסוימות ונעתקו רק בכתיבות המיוחדות ליושביהן. בדיקה מפורטת של ההעתקות ושל סוגי כתיבותיהן תגלה כי נתיבים שונים היו להעתקה וכי כל חיבור וחיבור הילך בנתיב משלו.

כתבי האר"י עצמו

החיבורים שכתב האר"י בעצמו נעתקו בכל הכתיבות הידועות. בכתיבה מזרחית ובכתיבה איטלקית הם נעתקו כבר בשנות הש', ואילו בכתיבה אשכנזית ובכתיבה מערבית הם נעתקו רק בשנות הת'.

כתיבות אלו מעידות כי חיבורי האר"י עצמו הגיעו אל כל הארצות, אלא שברוב כתבי היד נפקד שמו של האר"י ועל כן לא נודע למקובלים כי הוא כתב את החיבורים הללו.

כתבי ר' חיים ויטל

- חיבורים שכתב ר' חיים ויטל רבים הם, ונפרטם אחד לאחד.
- א. קונטרסי הטיטות שכתב ר"ח ויטל נעתקו בכל הכתיבות הידועות.
 - ב. ספר עץ חיים, שר' חיים ויטל כתבו וערכו בעצמו ובו שמונה שערים, נעתק רק בכתיבה מזרחית ובכתיבה מערבית, אך לא בכתיבה איטלקית או בכתיבה אשכנזית.
 - ג. ספרי הדרושים, הכוונות והליקוטים שערכו ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה נעתקו רובם ככולם בכתיבה מזרחית ומערבית, ורק מיעוטם נעתק בכתיבה איטלקית ואשכנזית.
 - ד. סדרת הספרים שערך ר' אפרים פנצירי בדמשק נעתקה בכתיבה מזרחית, אך לא בשאר הכתיבות. עותקים מעטים של ספר הכוונות נעשו בכתיבה איטלקית.
 - ה. ספר מבוא שערים, שערך ר' יעקב צמח, נעתק בכל הכתיבות.
 - ו. ספרי אוצרות חיים, אדם ישר, קהילת יעקב, עולת תמיד וזוהר הרקיע, שערכם ר' יעקב צמח, נעתקו בכל הכתיבות.
 - ז. ספרי דרך, פרי ונוף עץ חיים, שערך ר' מאיר פופרש, נעתקו בכתיבה אשכנזית, מזרחית ומערבית, אך לא בכתיבה איטלקית.¹
 - ח. ספר שמונה שערים, שר' שמואל ויטל ערך בו מחדש את ספר עץ חיים הנזכר לעיל, נעתק בכתיבה מזרחית ומערבית אך לא בכתיבה איטלקית או אשכנזית.²

התפלגות הכתיבות מלמדת על התפלגות המקומות.

- בארץ ישראל ושכנותיה נמצאו כל חיבוריו של ר"ח ויטל.
- באיטליה נמצאו קונטרסי הטיטות, וחיבורים ערוכים אלו: מבוא שערים, אוצרות חיים, אדם ישר וקהילת יעקב.
- באשכנז ובפולין נמצאו קונטרסי הטיטות, וחיבורים ערוכים אלו: מבוא שערים, אוצרות חיים, אדם ישר וקהילת יעקב; וכן דרך, פרי ונוף עץ חיים.
- בארצות המגרב נמצאו כל חיבורי ר"ח ויטל.

מסקנות רבות עולות מעובדות אלה, והן מלמדות על דרך העתקתם ותפוצתם של כתבי ר"ח ויטל. לא נוכל לעסוק כאן בכולן, ועל כן נציג רק את החשובות שבהן.

- 1 קיימים אמנם עותקים של ספר דרך עץ חיים בכתיבה איטלקית, אך בכולם נעתקה עריכתו הראשונה של הספר, כמתואר לעיל סעיף פח. האם מכאן ראיה שעריכה זו לא נעשתה בקראקא אלא בירושלים, וממנה הגיעה לאיטליה?
- 2 שני שערים נמצאים בכתיבה איטלקית – שניהם נעתקו בליוורנו בשנים תקט"ו ותקכ"ח. עד לשניים אלו ולשנים אלו לא מצאנו אחד מן השערים בכתיבה איטלקית.

- שמונה שערים, הן בעריכתם הראשונה בידי ר"ח ויטל עצמו כספר עץ חיים הן בעריכתם השנייה בידי ר"ש ויטל כשמונה שערים, היו רק בארץ ישראל ושכנותיה ובארצות המגרב, אך לא באיטליה ובאשכנז. ואכן, מקובלי איטליה ואשכנז לא הכירו את השערים, לא הזכירו אותם ולא ציטטו מהם.³
- ספר מבוא שערים וספרי אוצרות חיים ואדם ישר היו בכל הארצות. את כל אלה ערך ר"י צמח. הוא שלח את ספריו לר"מ זכות באיטליה, וממנה הם הגיעו הן לאשכנז ולפולין הן לארצות המגרב.
- ספרי דרך, פרי ונוף עץ חיים היו בפולין ובאשכנז, בארץ ישראל ושכנותיה ובארצות המגרב, אך לא באיטליה. ר' מאיר פופרש ערך ספרים אלו בעת שהיה בקראקא, ועל כן הם נעתקו ונפוצו בפולין ובאשכנז בהעתיקות רבות מאוד, ומשם הגיעו גם לארץ ישראל ושכנותיה ולארצות המגרב.

שלוש מסקנות אלה מראות בבירור כי תפוצתו של חיבור תלויה בעורכו. זהותו של העורך, מקומו והמקובלים הסמוכים אליו והקשורים עמו – כל אלה קובעים את המקומות שאליהם יגיע החיבור ובהם יעתיקוהו, יפיצוהו וילמדו בו. תוצאה זו נכונה גם לחיבורים אחרים, וממנה אפשר גם ללמוד על נתיביהם של החיבורים ועל דרכם ממקום אחד למשנהו. תיאור כל אלה חורג, כאמור, מגבולות הספר שלפנינו.

כתבי ר' יוסף נ' טבול

- א. ספר הדרושים שכתב ר' יוסף נ' טבול נעתק בכתיבה מזרחית ואיטלקית, ומאוחר יותר גם מערבית. בכתיבה אשכנזית נמצא רק עותק אחד.⁴
- ב. סדר העולמות נעתק בכתיבה מזרחית. זהו העותק היחיד של החיבור, והוא נעתק בידי תלמידיו של ר"י טבול.
- ג. פירוש האצילות נעתק בכתיבה מזרחית ואשכנזית (עותק אחד בכל כתיבה).
- ד. פירוש יקודם האצילות נעתק בכתיבה מזרחית, איטלקית ואשכנזית.
- ה. פירוש אדרא רבא נעתק בכתיבה מזרחית ומערבית.
- ו. פירוש זוהר ח"א טו ע"א נעתק בכתיבה מזרחית ואיטלקית. הפירוש נכלל בנוף עץ חיים, ובעריכתו נעתיק גם בכתיבה אשכנזית.
- ז. פירוש זוהר ח"א נא ע"ב נעתק לעצמו בכתיבה מזרחית. הפירוש נכלל בחיבורים אחרים, ובעריכתו אלו נעתק גם בכתיבה איטלקית ואשכנזית.

3 ר' עמנואל חי ריקי העיד במפורש כי ראה את שמונה שערים רק בהגיעו לירושלים, כמובא לעיל סעיף צט.

4 הוא כת"י 1018 שהעתיק ר' עזריאל מקרוטשין, על פי כת"י 1017 שנעתק באיטליה.

ח. קובץ פירושים על הזוהר נעתק בכתובה מזרחית. זהו העותק היחיד של החיבור, והוא נעתק בידי תלמידיו של ר"י טבול.

ט. כוונות התפילה לימי חול ושבת נעתקו בכתובה מזרחית ואיטלקית.

י. כוונות ליל פסח וספירת העומר נעתקו בכתובה מזרחית, איטלקית ואשכנזית.

יא. דרוש אדם קדמון מאת ר' חיים ויטל עם הוספותיו של ר"י טבול נעתק בכתובה מזרחית ואשכנזית.

התפלגות הכתיבות מלמדת על התפלגות המקומות.

- בארץ ישראל ושכנותיה נמצאו כל חיבוריו של ר"י טבול.
- באיטליה, באשכנז, בפולין ובמגרב נעתקו רק חיבורים מעטים של ר"י טבול כשהם עומדים לעצמם.
- חיבורים אחדים של ר"י טבול נכללו בחיבורים ערוכים של ר"ח ויטל, וכך נעתקו בכל הארצות.

סך כל ההעתקות של חיבורי ר"י טבול מועט הוא, וקטן לאין ערוך מסך ההעתקות של כתבי ר"ח ויטל. חיבורים אחדים של ר"י טבול נמצאים לפנינו רק בכתב יד אחד ויחיד, חיבורים אחדים הגיעו אלינו חסרים וקטועים, וחיבורים אחדים מונחים לפנינו בלא שם. כל אלה מעידים על מיעוט העתקתם ותפוצתם של חיבורי ר"י טבול.

כתבי ר' משה יונה וחבריו

ספר כנפי יונה (א) שכתב ר' משה יונה נעתק בכתובה מזרחית, איטלקית ואשכנזית. בכתובה מערבית מצאנו רק עותק אחד בכתובה מאוחרת.

ספר כנפי יונה (ב) שכתבו ר' משה נג'ארה וחבריו נעתק בכתובה מזרחית, איטלקית ואשכנזית, ולא בכתובה מערבית.

חלקו הראשון של ספר זה נכלל בספר כנפי יונה בעריכתו של הרמ"ע מפאנו. בעריכה זו נעתק ספר כנפי יונה בכל הכתיבות ונודע בכל הארצות.

כתבי ר' יהודה רומנו

ספר הכוונות של ר' יהודה רומנו נמצא בכתובה מזרחית ואיטלקית. הספר הגיע לאיטליה לפני שנת ש"ס, כי פסקאות אחדות ממנו נכללו בכנפי יונה שערך הרמ"ע מפאנו.

התחלת החכמה

החיבור התחלת החכמה הגיע מדמשק לאיטליה, כדברי ר' אהרן ברכיה די מודינה (לעיל סעיף כט), אך אין בידינו העתקות בכתובה מזרחית משנות הש'. בכתובה איטלקית נעתק החיבור בשנות הש'. אחר פסקה העתקתו באיטליה.

בכתיבה אשכנזית נעתק החיבור, הן בשנות הש' הן בשנות הת'.
 בכתיבה מזרחית נמצא החיבור בהעתקות מעטות.
 מה היחס בין הכתיבות השונות שבהן נעתק התחלת החכמה? על שאלה זו נשיב להלן סוף סעיף זה.

כתבים מבית מדרשו של ר' ישראל סרוק

לימודי האצילות נעתק בכתיבה איטלקית ואשכנזית. בכתיבות אלה הוא נעתק כחיבור עומד לעצמו. הוא נעתק גם בכתיבה מזרחית, אך כחלק מחיבורים אחרים ולא כחיבור עומד לעצמו. דרוש שיעור קומה מאת ר' ברוך ן' ברוך נעתק בכתיבה איטלקית ואשכנזית, ולא באחת מן הכתיבות האחרות.
 דרוש המלבוש מאת ר' שמעון כהן נעתק בכתיבה איטלקית ואשכנזית. בכתיבות אלה הוא נעתק כחיבור עומד לעצמו. הוא נעתק גם בכתיבה מזרחית, אך כחלק מחיבורים אחרים ולא כחיבור עומד לעצמו.
 פירוש ספרא דצניעותא נעתק בכתיבה איטלקית ואשכנזית. בכתיבות אלה הוא נעתק כחיבור עומד לעצמו. הוא נעתק גם בכתיבה מזרחית, אך כחלק מחיבורים אחרים ולא כחיבור עומד לעצמו.
 מה היחס בין הכתיבות השונות שבהן נעתקו חיבורים אלו? על שאלה זו נשיב להלן סוף סעיף זה.

כתבי הרמ"ע מפאנו

ספר כנפי יונה, בעריכותיו הראשונות, נעתק בכתיבה איטלקית ואשכנזית. גם בכתיבה מזרחית ומערבית יימצא הספר, הן לעצמו הן משוקע בחיבורים אחרים, אך בעותקים מעטים בלבד.
 יונת אלם, בעריכתו הראשונה, נעתק בכתיבה איטלקית ואשכנזית. גם בכתיבה מזרחית ומערבית יימצא הספר, בעותקים מעטים בלבד.
 מעין גנים, בעריכתו הראשונה, נעתק בכתיבה איטלקית. קטעים מן הספר, בעריכתו הראשונה, נעתקו בכתיבה אשכנזית.
 לעומת זאת, סדרת החיבורים שעורך הרמ"ע אחרי שנת ש"ס, הם הדרושים המקובצים, תק"ן ליקוטים, ספר הכוונות, קע"ד ייחודים ותיקוני התשובה, נעתקו בכתיבה איטלקית בלבד ולא יימצאו אף לא באחת מן הכתיבות האחרות.⁵
 גם יונת אלם ומעין גנים בעריכותיהם האחרונות נעתקו בכתיבה איטלקית בלבד ולא יימצאו באחת מן הכתיבות האחרות.
 ביחס בין הכתיבות השונות של כנפי יונה בעריכתו של הרמ"ע נדון בשורות הבאות.

5 הסעיפים האחרונים שבספר תק"ן ליקוטים הגיעו אל ר"א פנצירי ונעתקו בכתיבה מזרחית, כמתואר לעיל סעיף פא. ר"י סרוק חיבר סעיפים אלו, וייתכן שהגיעו אל ר"א פנצירי בצורתם המקורית ולא כחלק מספר תק"ן ליקוטים. סעיפים אחרים בתק"ן ליקוטים הגיעו גם אל מקובלי פולין, כמתואר לעיל סעיף עט.

התפלגות ההענקות: איטליה ואשכנז

בשורות הקודמות כתבנו כי כתבי ר"י סרוק והרמ"ע מפאנו נעתקו בכתיבה איטלקית ובכתיבה אשכנזית. מה היחס בין שתי הכתיבות? לכאורה התשובה פשוטה וברורה מאלה: הכתיבה האיטלקית עודפת על האשכנזית. רוב דבריו ורוב חיבוריו של ר"י סרוק נאמרו ונכתבו באיטליה, וחיבורי הרמ"ע מפאנו כולם נתחברו ונערכו בארץ זו. על כן הניחו הכול שחיבוריהם של שני מקובלים אלו נתפשטו באיטליה, והיו היסוד לתלמודה ולידיעתה של קבלת האר"י בארץ זו. כך הדעת נותנת, אך בדיקת כתבי היד שנמצאים לפנינו, הן בספריות הציבוריות הן באוספים הפרטיים, מגלה כי הנחה זאת רחוקה מאוד מן המציאות. רוב מוחלט של חיבורי ר"י סרוק נעתק בכתיבה אשכנזית,⁶ ורק טפסים בודדים ומועטים נעתקו בכתיבה איטלקית. יחס דומה, אך לא זהה, נמצא גם בהענקות של כנפי יונה בעריכתו של הרמ"ע.

כדי להוכיח את דברינו צריכים אנו לרשום את מספר ההענקות שנעשו לכל אחד מן החיבורים ואת התפלגותן לפי סוגי הכתיבות. מפאת קוצר המקום לא נוכל לעשות זאת לכל החיבורים אלא רק לארבעה מהם – שלושה חיבורים מבתי מדרשותיהם של ר"י סרוק והרמ"ע מפאנו, והתחלת החכמה שדומה להם בדרכי העתקתו.⁷

א. התחלת החכמה.

בכתיבה איטלקית נמצא החיבור בחמישה כתבי יד, ובכתיבה אשכנזית הוא נעתק בעשרים ושבעה כתבי יד.

ב. לימודי האצילות.

בכתיבה איטלקית נמצא החיבור בשני כתבי יד בלבד, ושניהם משנות הש'. לעומת זאת, בכתיבה אשכנזית נעתק החיבור בשלושים כתבי יד, הן בשנות הש' הן בשנות הת'.

ג. פירוש ספרא דצניעותא מאת ר' ישראל סרוק.

בכתיבה איטלקית נמצא החיבור בכתב יד אחד בלבד, הוא כתב ידו של ר' עזרא מפאנו. לעומת זאת, בכתיבה אשכנזית נעתק החיבור בעשרים ושבעה כתבי יד, הן בשנות הש' הן בשנות הת'.

ד. כנפי יונה בעריכת הרמ"ע מפאנו.

בכתיבה איטלקית נמצא החיבור בשנים עשר כתבי יד, ובכתיבה אשכנזית הוא נעתק בעשרים כתבי יד.

6 כוונתנו לכתיבה אשכנזית שיצאה מתחת ידיהם של סופרים באשכנז ובפולין ולא לזו שיצאה מתחת ידיהם של סופרים בצפון איטליה.

7 רישום ההענקות יכול הן את כתבי היד השמורים בספריות הציבוריות הן את כתבי היד שנמצאים באוספים פרטיים ותיאורם המלא שמור אצלי.

הטבלה הבאה מציגה בבהירות את היחס בין הכתיבה האיטלקית ובין הכתיבה האשכנזית. כדי שהתמונה תהיה שלמה הוספנו גם את מספר ההעתקות בכתיבות האחרות.⁸

איטלקית	אשכנזית	מזרחית ומערבית
5	27	2
2	30	2
1	27	2
12	20	4
התחלת החכמה		
לימודי האצילות		
פירוש ספרא דצניעותא		
כנפי יונה		

היחס בין הכתיבות השונות מוכיח בבירור כי חיבורים אלו נתפשטו באשכנז דווקא ולא באיטליה.⁹ ממצאים אלו פורכים הנחות אחדות המוסכמות על הכול, ומחייבים הערכה חדשה של דרכי תפוצתה ותלמודה של קבלת האר"י בכלל ושל קבלת ר"י סרוק בפרט. הערכה כזאת מחייבת תיאור מפורט של כל כתבי היד והדפוסים שנעשו באיטליה ובאשכנז, והיא חורגת מגבולותיו של ספר זה.¹⁰

[קי] ספריות חיבורים: אזורים

בסעיף הקודם בדקנו את התפלגות העתקותיהם של כתבי האר"י ותלמידיו, ועל כל חיבור וחיבור שאלנו מאין בא, להיכן הלך ובאלו ארצות היה. התשובות על שאלות אלה מלמדות כי העתקת כתבי האר"י לא נעשתה מקשה אחת אלא הלכה במסלולים שונים. חיבורים אחדים נעו מארץ ישראל לאיטליה, אחדים נסעו מאיטליה לאשכנז וממנה לארץ ישראל, אחרים הלכו מאשכנז ומפולין לארץ ישראל, וחיבורים נוספים נסעו מארץ ישראל לארצות המגרב. כך נחלקה העתקת כתבי האר"י ותלמידיו לאזורים שונים, וכך נוצרו ספריות של חיבורים שנעתקו באזור מסוים ונודעו למקובלים שחיו והתגוררו בו. בדיקת כל העריכות וההעתקות של כתבי האר"י ותלמידיו, כמפורט לעיל פרקים ג–כב, מעלה כי הן נחלקות לארבע ספריות.

[א] ארץ ישראל ושכנותיה.

מעשה הכתיבה, העריכה וההעתקה החל בארץ ישראל ושכנותיה – בצפת ובדמשק, בירושלים ובמצרים, בקושטא ובשלוניקי. כאן חיו האר"י ותלמידיו, כאן הורו לתלמידיהם וכאן כתבו את חיבוריהם. כאן נעתקו ונתפשטו הקונטרסים, כאן נסדרו ונערכו לספרים, וכאן נעשו להם גם

8 רשמנו כאן רק את כתבי היד שבהם נעתקו החיבורים לעצמם. על אלה יש להוסיף כתבי יד מעטים שבהם שוקעו

חלקים מחיבורים אלה בתוך ספרים אחרים, כגון ספרי הליקוטים שערכו ר' אפרים פנצ'רי ותלמידיו.

9 דוגמה נוספת לתופעה זו הוא הספר גליא רזא שנתחבר ביוון אך כל העתקותיו הידועות לנו נעשו בכתיבה אשכנזית, כמתואר לעיל סעיף לג.

10 דברים נוספים בסוגיה זו נכתוב להלן סעיף קיב.

קיצורים ועיבודים. כל אלה נכונים לכתבי האר"י עצמו ולכתבי תלמידיו: ר' חיים ויטל, ר' יוסף ן' טבול, ר' משה יונה, ר' משה נג' ארה, ר' יהודה רומנו ואחרים נוספים. די במבט ראשוני בכתבי היד הרבים שנמצאים לפנינו כדי להבחין בהבדל שבין כתבי ר' חיים ויטל ובין כתביהם של שאר תלמידי האר"י. כבר בתחילתו של מעשה ההעתקה נסתה הכף לטובת כתבי ר"ח ויטל, ומספר ההעתקות של חיבוריו גדול בהרבה ממספר ההעתקות של חיבורי שאר התלמידים. גם ר' שמשון ב"ק, שישב לפני ר' יוסף ן' טבול וסיפר בשבחו, שלח לאיטליה דרוש של ר' חיים ויטל. קונטרסים שכתב ר' חיים ויטל נעתקו לעצמם, ואחר נסדרו ונערכו בספרי דרושים, כוונות וליקוטים. העריכה הנפוצה של ספרים אלה נעשתה בידי ר' בנימין הלוי ור' אלישע גואשטלה, ובה נכללו קונטרסי ר' חיים ויטל בלבד. כמותם נהגו גם עורכים נוספים שאספו את קונטרסי ר' חיים ויטל וסידרו אותם בספרי דרושים, כוונות וליקוטים בנוסחים רבים ושונים. בדרך אחרת הלכו ר' אפרים פנצירי ור' משה מזרחי, כפי שנראה בשורות הבאות.

ספר כנפי יונה נעתק פעמים הרבה ובנוסחים שונים זה מזה. נוסחים אחדים מאלה יצאו מתחת ידיהם של תלמידי האר"י: ר' משה יונה או ר' משה נג' ארה וחבריו. נוסחים אלה מקוריים הם, ועל כתבי התלמידים ייחשבו. נוסחים אחרים שינו את תוכנו ואת נוסחו של הספר – אחדים האריכוהו והוסיפו בו דברים הרבה, אחדים קיצרוהו וסיכמוהו ואחדים עשאוהו סעיפים סעיפים. נוסחים אלה נותרו אלמוניים, ועל כן לא נדע אם תלמידי האר"י כתבו או חבריהם ותלמידי המקובלים ערכו.

לתפוצה פחותה זכו חיבוריו של ר' יוסף ן' טבול. חיבורים מסוימים, כגון ספר הדרושים, פירוש אדרא רבא ודרושי קודם האצילות, נעתקו בכתבי יד אחדים ונודעו לציבור המקובלים. אך חיבורים אחרים, כגון סדר העולמות, דרוש האצילות וכוונות התפילה לימי חול ושב, זכו להעתקות ספורות בלבד. מחיבורים אלה נותרו בידינו שני עותקים או עותק אחד ויחיד, ואף אלה אינם שלמים.

דברי ר' ישראל סרוק ותלמידיו הגיעו לארץ ישראל אחרי שנת ש"ע. קטעים וחלקי חיבורים הגיעו תחילה לר' אפרים פנצירי, שכנו ותלמידו של ר"ח ויטל בדמשק. הוא ערך את כל כתבי האר"י בארבעה כרכים – בשלושת הראשונים סידר את קונטרסי ר"ח ויטל, ובכרך הרביעי כלל גם דברים שכתבו ר' ישראל סרוק ותלמידיו באיטליה. חיבורים נוספים של ר"י סרוק הגיעו מאשכנז לר' משה מזרחי, והוא כלל אותם עם קונטרסי ר"ח ויטל בספרי ההקדמות, הכוונות ומאמרי הזוהר שערך בדמשק. דברים נוספים מאת ר"י סרוק נמצאים בספרי הליקוטים שערכו תלמידי ר' אפרים פנצירי. בכל אלה לא יימצאו חיבורים שלמים שנעתקו לעצמם. רק קטעים מחיבורי ר"י סרוק ותלמידיו נודעו כאן, וכולם נעתקו כשהם משולבים ומשוקעים בספרים אחרים.

אחרי שנת ת' החלו להתגלות חיבורים חדשים, כולם מכתבי ר' חיים ויטל. במשך חמש עשרה שנים יצאו לאור בזה אחר זה חיבורים שלמים, ערוכים ומסודרים. תחילה נתגלו חיבורים

בירושלים, והם נערכו בידי ר' יעקב צמח בספרי אוצרות חיים, קהילת יעקב, אדם ישר, עולת תמיד וזוהר הרקיע. חיבורים אלה וקודמיהם נערכו שנית בידי ר' מאיר פופרש בסדרת דרך, פרי ונוף עץ חיים שכוללת את כל נושאייה של קבלת האר"י. עריכה מקיפה נוספת נעשתה בידי ר' שמואל ויטל. הוא נטל את ספר עץ חיים, שהיה גנוז בביתו, וסידרו מחדש בשמונה שערים. גם סדרת ספרים זו כוללת את כל נושאייה של קבלת האר"י.

מעשה העריכה הגיע בחיבורים אלה אל שלמותו – חיבורים כוללים, מסודרים ומבונים בחלוקה פנימית ברורה. לא ייפלא אפוא שחיבורים אלה הועדפו על פני קודמיהם, והעתקתם התעצמה בהדרגה עד שהיו לספרי היסוד של קבלת האר"י בארץ ישראל ושכנותיה.

[ב] איטליה.

קבלת האר"י הגיעה מארץ ישראל לאיטליה. קונטרסים וחיבורים רבים שכתבו האר"י עצמו ותלמידיו נשלחו מארץ ישראל לאיטליה, והגיעו אל הרמ"ע מפאנו ואל תלמידיו. ר' ישראל סרוק ותלמידיו כתבו באיטליה קונטרסים וחיבורים חדשים. את כל אלה העתיקו ר' עזרא מפאנו, ר' נתן אוטולינגו ותלמידיהם.

קונטרסים אלו – הן אלו שהגיעו מארץ ישראל לאיטליה הן אלו שנתחדשו באיטליה – נערכו ונסדרו יחד בידי הרמ"ע מפאנו. פעמים אחדות ערך הרמ"ע את הקונטרסים הללו, תיקן את לשונם, הוסיף עליהם הערות רבות וסידר את תוכנם בחיבורים חדשים. תחילה ערך אותם הרמ"ע בספר כנפי יונה, ואחר ערכם בסדרת חיבורים מקיפה הכוללת את הדרושים המקובצים, תק"ן ליקוטים, כוונות התפילה, תיקוני תשובה וקע"ד ייחודים. חיבורים רבים נוספים יצאו מתחת ידיו של הרמ"ע מפאנו, ומהם נזכיר כאן את יונת אלם ומעין גנים.

חיבורים אחדים בשיטתו של ר"י סרוק נכתבו ונערכו בידי שומעיו, כגון ר' נתן אוטולינגו, ר' שמעון כהן, ר' ברוך ן' ברוך ור' יששכר בער איילינבורג. תלמידי הרמ"ע, כגון ר' יצחק הלוי ור' אהרן ברכיה די מודינה, הלכו בעקבות רבם ואף הם נטלו את הקונטרסים שהיו בידיהם וערכו וסידרו אותם בחיבורים חדשים.

כך נוצרו באיטליה חיבורים רבים מאוד בקבלת האר"י, שנכללו בהם יחד קטעים ופסקאות שכתבו האר"י עצמו, ר"ח ויטל, ר"י טבול, ר"מ יונה, ר"מ נג'ארה, ר"י ארזין, ר"י סרוק והרמ"ע מפאנו. בחיבורים אלה לא הועדף מחבר אחד על חברו, ודברי כולם נסדרו זה לצד זה בהשוואה אחת.

חיבורים חדשים מכתבי ר"ח ויטל שנתגלו בארץ ישראל אחר שנת ת' הגיעו לאיטליה מיד עם גמר עריכתם. ר' יעקב צמח ערך את החיבורים הללו בירושלים בשנים ת'–ת"ה, וכבר בשנים ת"ט–ת"י"ב הם נעתקו בוונציה בבית מדרשו של ר' משה זכות. לעומת זאת, העריכות הגדולות של ר' מאיר פופרש ושל ר' שמואל ויטל לא הגיעו לאיטליה ולא נודעו בה.

חיבורי ר"ח ויטל בעריכת ר' יעקב צמח זכו להעדפה גמורה במפעל ההעתיקה של ר' משה זכות, ומפניהם נדחו החיבורים האחרים. ר"מ זכות יזם את העתקתם של חיבורי ר"ח ויטל ואת הפצתם בקרב תלמידיו, והורה להם שלא ללמוד בחיבורי הרמ"ע מפאנו ומקובלים נוספים. מאמציו

הצליחו, ותוצאותיהם ניכרות היטב בתוכנם של כתבי היד שנעתקו באיטליה. החיבורים ההולכים בשיטת ר"י סרוק לא נעתקו עוד, ואילו חיבורי ר"ח ויטל בעריכת ר"י צמח נעתקו שוב ושוב. הכמות הגדולה של כתבי היד שבהם נעתקו ספרי אוצרות חיים, אדם ישר, מבוא שערים וכו' עם הערותיו והוספותיו של ר"מ זכות מעידה על הצלחת פועלו בקרב מקובלי איטליה. כך היו חיבורים אלה לספרי היסוד של קבלת האר"י באיטליה.

אשכנז ופולין. [ג]

קבלת האר"י הגיעה לאשכנז ולפולין, רובה מאיטליה ומיעוטה מארץ ישראל. חיבורים שהיו בבתי מדרשותיהם של הרמ"ע מפאנו ושל ר' יששכר בער איילינבורג הגיעו תחילה אל ר' אלכסנדר כ"ץ בפרנקפורט ואל ר' אלעזר אלטשול בפראג, ואחר לר' אשר ב"ר יוסף בקראקא ולר' אברהם קלמנס בלובלין. כאן ערכו את החיבורים הללו, קראו להם שמות ואף שינו את תוכנם. את דברי ר"י סרוק על המלוש שמצאו בתחילתם של חיבורים אחדים הוסיפו מקובלי ארצות אלו גם בראשיהם של חיבורים אחרים, וכך הושוו מידותיהם של כל החיבורים ובכולם נפתח סדר ההאצלה על פי שיטתו של ר"י סרוק. כך היו לימודי האצילות, התחלת החכמה, כנפי יונה ויונת אלם לספרי היסוד של קבלת האר"י באשכנז ובפולין.

חיבורים אחרים עשו דרך הפוכה, ומקראקא הגיעו לפראג. ר' יהודה הכהן הביא משלוניקי תיקונים ומנהגים על פי האר"י, תחילה לקראקא ואחר לפראג. לארצות אלו הגיעו גם תיקונים התשובה של האר"י, וחסיד אשכנז נהגו על פי הכתוב בהם. כך עולה מדברי ר' יעקב ב"ר חיים, ר' יהודה הכהן, ר' יוסף יוזפא האן ור' יעקב הורביץ. גם ר' ישעיה הורביץ הלך אחרי מנהגי האר"י. הוא העתיקם לפנקסו ונהג בעצמו על פיהם, ובבואו לירושלים קבעם למנהג הקהילה כולה.

חיבורים נוספים הגיעו מארץ ישראל לאשכנז, אך לא נדע כיצד. דרוש אדם קדמון שהיה בידיהם של תלמידי ר"י טבול הגיע לפראג, ונעתק בה ורק בה.

חיבורים נוספים היו בארצות אלה, ורק בהן. קבלת מהר"י סרוק, קובץ 'סוד המרגלא' וכו' הערות ר"י סרוק על כנפי יונה ופירושו של ר"א כ"ץ על סדר האצילות בקיצור מופלג – כל אלה הם חיבורים מיוחדים לאשכנז ולפולין, ונעתקו רק בארצות אלה.

בכל אלה לא ניתנה הבכורה לחיבוריו של מקובל מסוים. מקובלי אשכנז ופולין מעתיקים את חיבוריהם של כל המקובלים בזה אחר זה ואוגדים אותם יחד בקובץ אחד. עובדה זו נתנה אותותיה בספר עמק המלך שכתב ר' נפתלי בכרך, שבו משוקעים כל הקונטרסים והחיבורים שהיו באשכנז ובפולין. את כל אלה כינס ר"ג בכרך וסידר בסדר אחד על פי מהלכה של ההאצלה, וכך היה עמק המלך לעריכה הגדולה המסכמת את קבלת האר"י כפי שנעתקה ונודעה בארצות אשכנז ופולין.

בשנת ת"י הגיע ר' מאיר פופרש לקראקא, ובה גמר את עריכתו הגדולה לכתבי ר' חיים ויטל. עריכתו כללה את דרך, פרי ונוף עץ חיים, והיא נעתקה בכתבי יד רבים ונפוצה בפולין ובאשכנז.

גם החיבורים החדשים מכתבי ר"ח ויטל שנתגלו שנים אחדות קודם לכן בירושלים ונערכו בידי ר' יעקב צמח, הלא הם ספרי אוצרות חיים, קהילת יעקב, אדם ישר, עולת תמיד וזוהר הרקיע, הגיעו לפולין ולאשכנז. לעומת זאת, שמונה שערים שערך ר' שמואל ויטל בשנים אלו לא הגיעו לאשכנז ולפולין ולא נודעו בארצות אלו כלל.

עריכותיהם של ר"י צמח ושל ר"מ פופרש נעתקו הרבה בפולין ובאשכנז, אך החיבורים הקודמים לא נדחקו מפניהן. בד בבד עם העתקתם של חיבורי ר"ח ויטל נמשכה העתקתם של החיבורים היסודיים שעליהם הושגת לימודה של קבלת האר"י באשכנז ובפולין – לימודי האצילות, התחלת החכמה וכנפי יונה.

[ד] ארצות המגרב.

קבלת האר"י הגיעה מארץ ישראל לארצות המגרב זמן רב לאחר שנודעה ונלמדה בשאר תפוצות ישראל. ר' אלישע חיים אשכנזי הביא עמו חיבורים בקבלת האר"י למרוקו בשנת ת"י או תכ"ה, כולם מכתבי ר"ח ויטל. גם שתי העריכות הגדולות שנעשו לכתבי ר"ח ויטל – דרך, פרי ונוף עץ חיים שערך ר' מאיר פופרש, ושמונה שערים שערך ר' שמואל ויטל – הגיעו לארצות המגרב. כל החיבורים הללו נעתקו במגרב בכתבי יד רבים מאוד, והם הרוב המוחלט של החיבורים שבהם נודעה קבלת האר"י בארצות אלו. נוסף על חיבורים אלו הגיעו לארצות המגרב גם ספרי הדרושים, הכוונות והליקוטים; פירוש אדרא רבא מאת ר"י טבול; התחלת החכמה; לימודי האצילות ועוד. חיבורים אלה נעתקו במגרב בכתבי יד מעטים, והם לא נפוצו בקרב מקובלי ארצות אלה.

[קיא] ספריות חיבורים: תקופות

בסעיף הקודם ראינו כי העתקתם של כתבי האר"י ותלמידיו לא נעשתה מקשה אחת אלא נתפלגה לארבעה אזורים. כך נוצרו ארבע ספריות שונות זו מזו, וכך נודע אוסף מסוים של חיבורים בכל אחד מן האזורים הללו. עיון מחודש במהלך ההעקקה ימצא בו חלוקה נוספת, לא על פי הבדלי המקומות אלא על פי הפרשי הזמנים. כל המתבונן במהלך העתקתם של כתבי האר"י ותלמידיו ימצא כי שנת ת', שבה נתגלו בירושלים חיבורים חדשים של ר"ח ויטל, מחלקת אותו לשתי תקופות שונות. בכל אחת מתקופות אלו עמדה ספריית חיבורים מסוימת לפני המקובלים, ותוכנה קבע את צורת תלמודה של קבלת האר"י. נתאר עתה את שתי הספריות הללו ואת החיבורים הכלולים בכל אחת מהן.

[א] עד שנת ת'.

רוב מניינם ורוב בניינם של החיבורים שנעתקו בתקופה הראשונה היה קונטרסים שונים. קונטרסים רבים מכתבי ר' חיים ויטל נעתקו ונתפשטו, תחילה ללא כל סדר ואחר בעריכות מסודרות למחצה ולשליש. עריכות רבות ושונות נעשו לקונטרסי ר"ח ויטל, ולא כולן נודעו

בשם. נוסף על קונטרסים אלה נעתק גם חיבור שלם, הוא כנפי יונה בשני נוסחיו: נוסח (א) שכתב ר' משה יונה ונוסח (ב) שכתבו ר' משה נג'ארה וחבריו. גם מחיבור זה נעשו קונטרסים, והם נעתקו לעצמם. מחיבורי ר' יוסף ן' טבול נעתקו בעיקר ספר הדרושים ופירוש אדרא רבא, וכן פירושים אחדים על ספר הזוהר. גם את כתבי האר"י עצמו העתיקו, אך הם לא קובצו וסודרו לעצמם. פירושו על ספר הזוהר ומאמריו נעתקו כקונטרסים בודדים, ופעמים רבות ללא הזכרת שמו עליהם.

כל החיבורים והקונטרסים הללו נכתבו ונעתקו תחילה בארץ ישראל, וממנה הגיעו לאיטליה ולאשכנז.

חיבורים רבים נכתבו בבתי מדרשותיו של ר' ישראל סרוק. חיבורים אלה נעתקו תחילה באיטליה, וממנה הגיעו לאשכנז. מאוחר יותר הגיעו גם לארץ ישראל, אך בה לא נעתקו כחיבורים לעצמם אלא כחלקי חיבורים וכקונטרסים משוקעים בתוך ספרי ליקוטים. מקובלים אחדים בארץ ישראל החלו לערוך את קונטרסי ר' חיים ויטל. כך עשו ר' מלכיאל אשכנזי, ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, ר' אפרים פנצירי, ר' משה מזרחי ועוד רבים אחרים. גם באיטליה ובאשכנז נעשו עריכות אחדות, אלא שכאן לא הבחינו בין קונטרסי ר"ח ויטל ובין קונטרסים שכתבו שאר התלמידים. הרמ"ע מפאנו, ר' אלכסנדר כ"ץ, ר' יצחק הלוי ור' אהרן ברכיה די מודינה ערכו ספרים אחדים ובהם נמצאים זה לצד זה קונטרסי ר"ח ויטל, ר"י טבול, ר"מ יונה, ר"מ נג'ארה, ר"י רומנו ור"י סרוק.

בכל השנים הללו התנהל מעשה ההעתקה של קבלת האר"י בלא דחייה של כתבים מסוימים. מאות כתבי יד נעתקו, ובהם קונטרסים וחיבורים שיצאו מתחת ידיהם של האר"י וכל תלמידיו. אמנם העדיפו המקובלים את כתבי ר"ח ויטל, ומספר העותקים של קונטרסיו גדול ממספר העותקים של כל שאר הקונטרסים יחד, אך הם לא פסלו את קונטרסיהם של ר"י טבול, ר"מ יונה, ר"מ נג'ארה ור"י סרוק. ספרייתה של קבלת האר"י כוללת את כל הקונטרסים הללו יחד, והמקובלים לומדים ומעיינים בכולם כדי לדעת את אשר לימד האר"י.

[ב] שנת ת' ואילך.

בשנת ת' נתגלו בירושלים חיבורים שכתב ר"ח ויטל, והם נערכו ונסדרו בידי ר' יעקב צמח. עריכתו של ר"י צמח גררה עריכות נוספות של כתבי ר"ח ויטל: עריכתו של ר' מאיר פופרש בירושלים ובקראקא ועריכתו של ר' שמואל ויטל בדמשק. כך נודעו לציבור המקובלים ספריו הגדולים והמסודרים של ר"ח ויטל, הלא הם אוצרות חיים, אדם ישר, קהילת יעקב, מבוא שערים וחיבורים נוספים שערך ר"י צמח (ת'-ת"ח), דרך ופרי ונוף עץ חיים שערך ר"מ פופרש (ת"ו-ת"י) ושמונה שערים שערך ר"ש ויטל (ת"ט-ת"ד).

ספרים אלה שינו את מעשה ההעתקה, לא בבת אחת אבל בעקיבות ובהתמדה. מעתה עמדו לפני המקובלים חיבורים שלמים ומסודרים של ר"ח ויטל ולא רק 'קונטרסים בלתי מספיקים'. חיבורים אלה דחו מפניהם את ספרי הדרושים, הכוונות והליקוטים שבהם נערכו קונטרסי ר"ח ויטל. גם חיבוריו של ר"י טבול נדחו מפניהם, והעתקתם פחתה מאוד.

השינוי הגדול חל באיטליה. ר' משה זכות יסד מפעל ההעתיקה שהפיץ את חיבורי ר"ח ויטל שנתגלו בידי ר' יעקב צמח, ודרש ללמוד את קבלת האר"י רק בהם. תוצאות מפעלו נראות באיטליה בבידור. חיבורי ר"י סרוק, לימודי האצילות ופירוש ספרא דצניעותא, לא נעתקו עוד באיטליה. לעריכות הגדולות של הרמ"ע מפאנו – הדרושים המקובצים, תק"ן ליקוטים, ספר הכוונות, תיקוני תשובה וקע"ד ייחודים – נעשו העתקות מעטות בלבד, וכך עלה גם בגורל עריכותיהם של ר' יצחק הלוי ור' אהרן ברכיה די מדינה. לעומת זאת, זכו כתבי ר"ח ויטל בעריכתו של ר"י צמח, הלא הם אוצרות חיים, אדם ישר, מבוא שערים וכו', לתפוצה גדולה. אחר שר"מ זכות כינה חיבורים אלו בתואר 'סולת נקיה', הם נעתקו בעשרות טפסים באיטליה והיו ליסוד תלמודה של קבלת האר"י בארץ זו.

לא כך היה באשכנז ובפולין. מקובליהן לא דחו את חיבוריו של ר"י סרוק, והם המשיכו בהעתיקתם. לימודי האצילות ופירוש ספרא דצניעותא מאת ר"י סרוק נעתקו בעשרות טפסים בארצות אלו. אבל לאט לאט החלו להעתיק באשכנז ובפולין גם את החיבורים השלמים והמסודרים של ר"ח ויטל. ספרי אוצרות חיים, אדם ישר וכו' שערך ר"י צמח, וספרי דרך, פרי ונוף עץ חיים שערך ר"מ פופרש, נפוצו בעשרות עותקים. כל אלה דחקו את הקבצים הקדומים, כגון אלה שהיו אצל ר' אלכסנדר כ"ץ ואצל ר' אשר ב"ר יוסף. כך אירע שבתקופה השנייה, אחרי שנת ת', רבתה מאוד העתקתם של כתבי ר' חיים ויטל ומפניה נתמעטה העתקתם של שאר החיבורים. עדיין מעתיקים את החיבורים הקטנים של שאר התלמידים ושל ר"י סרוק, אך העיניים נשואות אל העריכות הגדולות של כתבי ר"ח ויטל. לכך מכוונות תלונותיהם של המקובלים שמחזיקים בחיבורים הקטנים והנפוצים אך חסרים הם את ספרי ר"ח ויטל, כמתואר להלן סעיף קיב.

ספרי שמונה שערים שערך ר"ש ויטל נעתקו אף הם בכתבי יד רבים מאוד, אבל רק בארץ ישראל ושכנותיה ובארצות המגרב. חיבורים אלה, יחד עם חיבורי ר"ח ויטל בעריכותיהם של ר"י צמח ושל ר"מ פופרש, נעתקו שוב ושוב ומפניהם נדחו שאר החיבורים בקבלת האר"י. גם בשנים אלו הוסיפו להעתיק את ספר הדרושים מאת ר"י טבול, אך בהעתיקות אלו יוחס הספר לר"ח ויטל ונחשב לאחד מחיבוריו.

•

סקרנו את שתי הספריות שנוצרו במהלך העתקתם של כתבי האר"י ותלמידיו. המעבר מהספרייה הראשונה אל השנייה מסמן את הגעתה של העריכה המכוננת אל פסגתה. מאה שנות עריכה של כתבי האר"י ותלמידיו הגיעו לשיא שכלולן בעריכות שלמות ומסודרות של כתבי ר"ח ויטל. העריכות המקיפות שיצאו מתחת ידיהם של ר"י צמח, ר"מ פופרש ור"ש ויטל ייתרו את העריכות הקודמות והעמידו אותן כשרגא בטיהרא. כך שינו העריכות שנעשו בשנים ת'–תט"ו את מהלך ההעתיקה והעבירוהו מספרייה אחת לרעותה. הספרייה השנייה שונה באופן מהותי מן הראשונה – בספרייה השנייה ניתנה העדפה גמורה לכתבי ר"ח ויטל, וכך היו הם לחלק הארי של קבלת האר"י.

[קיב] תפוצת החיבורים

סקרנו את כל ההעתקות הרבות של כתבי האר"י ותלמידיו, וחילקנו אותן לספריות על פי האזורים ועל פי התקופות. תיאור מפעל ההעתקה – החיבורים, העורכים, המעתיקים, כתבי היד והדפוסים – מציג לפנינו את התפשטותה הגדולה של קבלת האר"י ואת תפוצת חיבוריה.¹¹ זה הסיכום הכולל העולה מכל אשר נכתב עד הנה, ואלה עיקריו.

[א] כמות ההעתקות.

אמנם רק מעט מכתבי האר"י נדפסו, אבל הם נפוצו בכמות גדולה מאוד של העתקות. מאות כתבי יד נרשמו לעיל, והם רק מעט מן המעט מכל המצוי לפנינו. אלו המקוריים, הקדומים והחשובים שבכתבי היד שנמצאים בידינו, ועליהם יש להוסיף את שאר כתבי היד שנשתמרו בספריות הציבוריות ובאוספים הפרטיים, ועל כל אלה יש להוסיף את כתבי היד שנעתקו אך אבדו ונתעלמו מן העין במהלך השנים ובצוק העתים.

[ב] התפשטות ההעתקות.

הכתבים נעתקו ונתפשטו בכל הארצות. העתקות רבות נעשו בארץ ישראל, בסוריה, במצרים, בארצות הבלקן, באיטליה, באשכנז ובפולין. רק לארצות המגרב הגיעו כתבי האר"י באיחור, משנות ת"י ואילך.

[ג] קדמות ההעתקות.

כתיבות ראשונות נעשו עוד לפני שנת ש"נ. העתקות ראשונות הגיעו לאיטליה לפני שנת ש"ס, ולאשכנז הגיעו כתבי האר"י לפני שנת ש"ע. מכאן ואילך מתגברת ההעתקה, ועשרות כתבי יד שבהם מאות חיבורים נעתקים עוד לפני שנת ת'.

[ד] תכיפות ההעתקות.

חיבורים מסוימים נעתקים פעמים אחדות בסמיכות הזמנים, ומעתיק אחד מכין טפסים אחדים של חיבור מסוים בתכיפות. ר' מבי"א (אוטולינגו?) העתיק חיבורים מסוימים שלוש פעמים במשך שנתיים, ור' משה מזרחי העתיק פעם אחד פעם ספרי דרושים וכוונות.

[ה] מנהגים בציבור.

חידושי האר"י נתקבלו גם בציבור הרחב. חסידי אשכנז קיימו את תיקוני התשובה שקבע האר"י, ר"י הורביץ קבע בירושלים את סדר התקיעות על פי ספר מעין גנים, ובדמשק ובירושלים קבעו דברים בסדר התפילה על פי ספר הכוונות של ר"ח ויטל.

[ו] דרשות בציבור.

מקובלים אחדים דרשו בציבור, ובדרשותיהם כללו דברים מקבלת האר"י. כך עשו ר' חיים ויטל בדמשק בשנות הש"ס, ר' יוסף ׳ טבול במצרים בשנות הש"ע ור' נתן נטע שפירא בקראקא בשנות הש"פ.

11 מפת אורכה תובא הערה זו להלן עמ' 1033.

עדויות על תפוצת הכתבים

על תפוצתם הרחבה של כתבי האר"י העידו המקובלים עצמם. ר"י הורביץ העיד כי 'הרבה חכמים גדולים' בירושלים מחזיקים בקונטרסים ש'נתפשטו הרבה' (לעיל סעיף ג). ר"מ לונזאנו, בדברו על חיבור שכתב האר"י בעצמו, כתב ש'נתפשט הספר ההוא בעולם' (לעיל סעיף לד). ר"י צמח כתב כי ספרי דרושים, כוונות וליקוטים נמצאים 'אצל כל חבר' (לעיל סעיף פט). ר"נ שפירא ורנ"ג הנובר החזיקו ב'חבילות חבילות' של כתבי האר"י (לעיל סעיף צח).

הרמ"ע מפאנו התלונן שתלמידיו חטפו את חיבוריו והעתיקו אותם בטרם סיים את עריכתם (לעיל סעיפים מה, נח), ור"מ לונזאנו סיפר כי 'אחיו ורעיו אוהביו וקרוביו' של האר"י 'קפצו עליו' והעתיקו ממנו את הפירוש שכתב לספרא דצניעותא בטרם גמר להגיהו ולתקנו כיאות (לעיל סעיף לד).

הרמ"ע מפאנו כתב כי חסידי אשכנז מקיימים את תיקוני התשובה של האר"י (לעיל סעיף סח), ור"י הכהן העיד כי תיקונים אלה נודעים 'ברחובות ובשווקים ואין צריך עתה לעלותם על ספר' (לעיל סעיף סט). ר"ש ויטל הודיע כי 'עתה זכינו' ו'נתפשטו דבריו וספריו' של האר"י 'בפי כל הבריות' (לעיל סעיף ה).

את כל העדויות הללו ציטטנו לעיל בתיאור עריכותיהם של המקובלים הנזכרים. על אלה נוסף עתה את עדותו של ר' משה שמשון בכרך.¹² הוא התנגד ללימוד הקבלה ובספרו 'שמן המאור' כתב דברים קשים על לומדיה שאינם ראויים לה. בדבריו ביקורתו הזכיר רמ"ש בכרך חיבורים רבים בקבלה, ובהם כלל גם חיבורים בקבלת האר"י.

ראיתי עוללים לא ראו אור, יאמרו חמותי ראיתי אור, בקרבם טמון השאור. אפרוחים שלא נתפתחו עיניהם, לא ידעו להשכיל דיני תורה בלימודיהם... יעשו להם כנפים, לעוף בשמים, באורח לא סלולה, לדעת דרכי הקבלה... לבם מלא הוללות, מבקשים לתור בלימודי האצילות, הסרפד ירצה יעלה הדס, לעיין בספר הפרדס, עושה פסל ותמונה, בחקרו בספר כנפי יונה... אין בו רוח טהורה, יגע בלימוד שערי אורה... דל במ"ט [=במעשים טובים] והלך, ישכון בעמק המלך, מלא עבירות בגודש, ישב לעיין בספר עבודת הקודש.¹³

ברשימת ספרי הקבלה שרמ"ש בכרך מזכיר נכללים שלושה חיבורים בקבלת האר"י: כנפי יונה, לימודי האצילות ועמק המלך. הזכרת עמק המלך מלמדת כי רמ"ש בכרך כתב את תוכחתו לאחר שנת ת"ח, היא שנת הדפסתו של ספר זה, כמתואר לעיל סעיף עז. אלא שכבר קודם לכן יכול היה רמ"ש בכרך לראות את מקובלי אשכנז לומדים בכנפי יונה ובלמודי האצילות.

12 תולדות חייו ייכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך עד.

13 ספר שמן המאור, פרשת כי תשא. הספר לא הגיע אלינו, ואת השורות הללו ציטט בנו ר' יאיר בכרך בשו"ת חות יאיר, סי' רי.

קונטרס חידושים על שולחן ערוך מאת ר' חיים כהן מפרנקפורט בעצם כתיבת ידו של רמ"ש בכרך נמצא לפנינו, ובסופו כתב את זמנו ואת מקומו.

אלה הדברים שמעתי בישיבת דודי מורי הגאון מוהר"ח פה ק' פרנקפורט כאשר הרחקתי נדוד מביתי... כה דברי שמשון בן לאא"מ מהר"ר שמואל בכרך זלה"ה. ותהי התחלתו... יום א' ה' טבת שנת שי"ן פ"א חי"ת [=שפ"ח] לפ"ק.¹⁴

בשנת שפ"ח היה אפוא רמ"ש בכרך בפרנקפורט, ובה יכול היה לראות את מקובליה מחזיקים את לימודי האצילות ואת כנפי יונה יחד עם שאר החיבורים הכלולים בקובץ שערך ר' אלכסנדר כ"ץ, כמתואר לעיל סעיף סג.

אחר שהזכיר את ספרי הקבלה הנפוצים באשכנז, ובהם גם ספרים בקבלת האר"י, המשיך רמ"ש בכרך בתיאור הדרך שבה נעתקו ונפוצו ספרים אלה.

זלים זהב מכיסם, לחקור אחרי ספרי קבלה הנדפסים, גם אחר כתבים וקונטרסים, דברים אשר עתיק יומין כיסם. לא ירגישו בכמה טעויות וזיופים, אשר נמצא למעתיקים, וגונבים וחוטפים, ובבהלתם משנים ומחליפים, שיטות ותיבות מחסרים ומעדיפים, יחישו וימהרו רק כדי להשיג כספים, והקונים אצים וסבורים שהן חריפים, להבין כל הכתוב לחיים יפים, מדבש ונופת צופים.¹³

בשורות אלה תיאר יפה ר' משה שמשון בכרך את תפוצתם הגדולה של ספרי הקבלה באשכנז. הוא מדגיש כי מקובלי אשכנז אינם מסתפקים בחיבורים שנדפסו אלא טורחים להשיג 'כתבים וקונטרסים' שנעתקים בכתבי יד. רק אחד משלושת החיבורים שהזכיר ר' משה שמשון בכרך, עמק המלך, נדפס בזמנו. שני החיבורים האחרים, כנפי יונה ולימודי האצילות, לא נדפסו בחייו, ואליהם הוא התכוון בכותבו על המקובלים ש'זלים זהב מכיסם' כדי להשיג 'כתבים וקונטרסים'.

הביקוש הגדול ל'כתבים וקונטרסים' בקבלה קלקל את השורה, ובגללו היו המעתיקים 'גונבים וחוטפים' ומכנים בחיפזון עותקים שגויים ולא מוגהים. את אלה היו המקובלים 'אצים' לקנות בלא לבדוק את טיב ההעתקה ונוסח החיבורים שיצאו מתחת ידיה. רמ"ש בכרך מאשים הן את המעתיקים שכל מטרתם היא 'רק כדי להשיג כספים', ומשום כך הם 'משנים ומחליפים' ואף 'שיטות ותיבות מחסרים ומעדיפים', הן את המקובלים ש'זלים זהב מכיסם' כדי לקנות קונטרסים שמכילים 'טעויות וזיופים'.

כתבי היד שנמצאים לפנינו מאשרים את תיאורו של רמ"ש בכרך. כל המעיין בעותקים הרבים של כתבי האר"י ותלמידיו יבחין בהבדל הגדול בין אלה שכתבתם מזרחית או איטלקית ובין אלה שכתבתם אשכנזית. דרך כלל כתיבתם של הראשונים מסודרת ומהוקצעת, ושל האחרונים מעורבבת ומרושלת. הבדל זה נובע מעבודתם החפוזה של המעתיקים באשכנז

14 כת"י אוקספורד, בודלי 746, ס' 20283, דף 70 ע"א.

שביקשו לענות על הביקוש הגדול לספרי קבלה ולשם כך היו 'גונבים וחוטפים, ובבהלתם משנים ומחליפים'.

דברי רמ"ש בדרך על מקובלי אשכנז מחזירים אותנו אל דברי הרמ"ע מפאנו, שהובאו לעיל סעיפים מה, נח. אף הוא התלונן על אנשים שגנבו ממנו חיבורים בטרם גמר לעורכם ולסדרם ופרסמו אותם ברבים בגלל 'גודל תשוקתם' לדעת את קבלת האר"י. אף הוא העיד כי תחילה 'החברים... העתיקו לעצמם' את כנפי יונה, ואחר התפשט הספר ונעתק בידי רבים: 'ומשם יפרדו להמצא אצל רבים חושקים בחכמה'. דברי הרמ"ע על העתקות שנעשו בטרם עת נאמרו על שני חיבורים: כנפי יונה ויונת אלם. ואכן, כל הבודק באוצרות כתבי היד ימצא כי המהדורות הקדומות של שני חיבורים אלה נעתקו בכתבי יד רבים, רובם הגדול בכתביה אשכנזית, כמתואר לעיל סעיף קט.¹⁵

גם בדיקת העתקותיהם של התחלת החכמה, לימודי האצילות ופירוש ספרא דצניעותא מאת ר"י סרוק מאשרת את דברי רמ"ש בדרך. הרשימה המפורטת, שערכנו לעיל סעיף קט, מראה בעליל את ההעתיקה והתפוצה הגדולה של חיבורים בקבלת האר"י באשכנז.

סיכום הדברים. על פי עדותו של הרמ"ע מפאנו, שנכתבה בשנות הש' האמצעיות, על פי עדותו של ר' משה שמשון בדרך, שנכתבה בשנות הת' המוקדמות, ועל פי ההעתיקות שנמצאות בידינו, יקום דבר: אנשים רבים באשכנז השתוקקו ללמוד את קבלת האר"י ודרשו אחר ספריה וקונטרסיה. משום כך נחטפו חיבוריה ונגנבו בטרם נגמרה מלאכת עריכתם, משום כך נעתקו חיבוריה במהירות ובחפזה ונמכרו לכל דכפין, ומשום כך נפוצו חיבוריה ונתפשטו בטפסים רבים.

תלונות על העדר הכתבים

אלא שאין הקומץ משביע את הארי והמקובלים חשו שאין ידם משגת את כל כתבי האר"י. אחדים מן העורכים, שספריהם תוארו לעיל בפרקים ג-כב, כתבו בהקדמות לספריהם כי חיבורים מסוימים בקבלת האר"י לא הגיעו אליהם. לכאורה מורים דבריהם על מיעוט תפוצתם של כתבי האר"י, אלא שמכלל לאו אתה שומע הן ודווקא תלונותיהם מוכיחות ומאשרות את מסקנותינו על דרכי העתקתם והפצתם של כתבי האר"י ותלמידיו.¹⁶

[א] ר' יוסף שלמה דלמדיגו.

היש"ר דלמדיגו שערך את ספר נובלות חכמה, כמתואר לעיל סעיף עה, הסביר לתלמידו ר' שמואל אשכנזי מדוע קרא לחיבורו בשם זה, ובאחד מנימוקיו כתב.

15 גם חלקים מעריכותיו הראשונות של מעין גנים הגיעו לאשכנז ונפוצו בה, כמתואר לעיל סעיפים סד, עב, וכן סעיף סו.

16 מפאת אורכה תובא הערה זו להלן עמ' 1033.

כי לא כתב הרב רבי יצחק אשכנזי ז"ל שום חבור בח"ה [=בחכמת האמת], ותלמידו זקן ביתו הר' חיים קלבר"ס ז"ל המושל בכל אשר לו קבץ כלל' למודי רבו בס' הנקר' עץ חיים, ולא שזפתו עין רואי בח"ל,¹⁷ כי הוא ביד בנו בצפ' תוב"ב, ומה שבא לח"ל הן נובלות חכמתו ממה שנשרו מחיק הרב קונטרסים בלתי מספיקים.¹⁸

כתבי האר"י שהגיעו לחוץ לארץ, על פי דברי היש"ר דלמדיגו, הם 'קונטרסים בלתי מספיקים'. האומנם רק חיבורים מעטים בקבלת האר"י הגיעו אל היש"ר דלמדיגו, והלא היה בידי אוסף גדול של כתבים בקבלת האר"י – חלק מהם נדפס בספרי תעלומות חכמה ונובלות חכמה, וכולם נרשמו בידי תלמידו בפרוטרוט בסוף ספר נובלות חכמה, כמתואר לעיל סעיף עה. מדוע נקראו כל הכתבים הללו בשם 'קונטרסים בלתי מספיקים'? קריאה מדוקדקת בדברי היש"ר דלמדיגו תבחין כי הוא התלונן רק על חסרונם של ספר אחד – ספר עץ חיים, שהיה מוסתר בביתו של ר' חיים ויטל ואיש לא ראהו. הוא מבחין בין 'ס' הנקרא עץ חיים ובין 'קונטרסים בלתי מספיקים' שהם רק 'נובלות חכמה', ומשום כך הוא מביע את תקוותו להגיע לארץ ישראל ולראות בה את ספר עץ חיים, כמובא לעיל סעיף ד.

היש"ר אינו יחיד בדבריו. לעיל, סעיף ד, הבאנו סיעה שלמה של מקובלים שמתארים מציאות אחת פשוטה וברורה – ספר עץ חיים גנוז ומוסתר בביתו של ר' חיים ויטל, ואילו הקונטרסים שנגנבו ממנו מועתקים ונמצאים בידיהם של המקובלים. קונטרסים אלה לא סיפקו אותם, ועל כן הם דורשים ומבקשים את הספר השלם בקבלת האר"י – ספר עץ חיים. אחדים קמו ונסעו לדמשק כדי לראות את ספר עץ חיים ולעייין בו ולו לימים ספורים בלבד, ואחרים הביעו את תקוותם להגיע בעתיד לארץ ישראל כדי לראות בה את 'הספר' שסידר ר"ח ויטל.

[ב] ר' נפתלי בכרך.

גם ר' נפתלי בכרך כתב על היעדרם של כתבי האר"י באשכנז. כך כתב בהקדמתו לספר עמק המלך.

לכן כתבתי החיבור הזה וסדרתי בו שערים ופרקים, להיות שגם התלמיד החשוב מהר"ר חיים זלה"ה עשה כן, ולא נתפשט ספרו בארץ הזאת.¹⁹

לכאורה מעיד ר"ג בכרך כי כתבי האר"י לא נפוצו 'בארץ הזאת'. אלא שלעיל, סעיף עז, נוכחנו לדעת כי ר"ג בכרך החזיק בחיבורים רבים בקבלת האר"י ואת כולם שיקע בספרו הגדול והמקיף עמק המלך. כלפי מה כוונתו אפוא דבריו? עיון בדבריו יגלה כי תלונתו מכוונת רק לחיבור אחד שנזכר בה במפורש – ספר עץ חיים שכתב ר' חיים ויטל. הוא הספר שסודרו בו שערים ופרקים,

17 ביטוי זה חוזר על ביטוי של ר' שלומיל באיגרתו לר' יששכר בער מקרמניץ, שהובא לעיל סעיף ד. ר' שלומיל כתב כי ספר עץ חיים גנוז בביתו של ר"ח ויטל בדמשק ולא שזפתו עין רואי, והיש"ר חזר עליו בתוספת מלה אחת: 'בח"ל'.

18 תעלומות חכמה, דפוס 666, דף ב ע"א (מניין שני).

19 עמק המלך, דפוס 673, דף ז ע"ד (מניין ראשון).

והוא הספר ש'לא נתפשט' 'בארץ הזאת'. כדוגמת מקובלים אחרים, שנמנו לעיל סעיף ד, החשיב ר"נ בכרך את ספר עץ חיים מכל החיבורים בקבלת האר"י שהיו בידיו. מסידורו הפנימי של ספר עץ חיים למד ר"נ בכרך לספרו עמק המלך, ואף אותו חילק לשערים ולפרקים, כמתואר לעיל סעיף עז.

[ג] ר' אברהם קלמנקס.

דברים קשים על חסרונם של כתבי האר"י בפולין כתב ר' אברהם קלמנקס בהקדמתו לספר מעין החכמה.

והנה שלח ה' ברחמי הגדולים... והאיר את רוחו על משיחו מוריני ורבינו בוצינא קדישא מהרי"א לוריא דבי עילאי... ונלקח בעוונתי הרבים ארון האלקים אל השמים ונותרנו כבאר בלי מים וכספינה בלי חובל בלב ים, לולא ה' שעשה ברחמי הגדולים שהותיר לנו בוצינא קדישא אחריו, ברכה מלא צנא דספרא, אשר בה נדע למנות אפרתי כאומן אשר מתוך פנקסאות בונה, אך ורק מיעוטין, שאין הספרים הנ"ל בנמצא רק אצל אחד בעיר ושנים במשפחה, כי לא רצו האנשים אשר הספרים הנ"ל תחת ידם לפשטם בארץ... ותולין בשכר סופרים והעתקה מכתבים... בעבור זה אבדה חכמת הנבונים... ולא ראו את אור הקבלה נערב לעינם.²⁰

לכאורה, דברים ברורים מילל ר' אברהם קלמנקס: כתבי האר"י אינם נמצאים וקבלתו אינה נודעת. אך בהמשך דבריו, שהובאו לעיל סעיף עח, הוא מזכיר שני ספרים בקבלת האר"י: עמק המלך וכנפי יונה. את ספר עמק המלך הוא מחשיב ל'אוצר בלום' לידיעת שיטת האר"י, אך כיוון שדבריו ארוכים אין הוא ראוי למתחילים בלימוד הקבלה. קבלת האר"י מצויה אפוא לפני המקובלים, אלא שבצורתה זו היא קשה לעיון. על כן מציע ר"א קלמנקס את ספר מעין החכמה, הוא התחלת החכמה, כי הוא 'מעט הכמות ורב האיכות', ובו קל 'לעמוד על דברי חכמים וחידותם'. ר"א קלמנקס מוסיף מעלה נוספת לספר זה: 'על הקדמות אלו הם בנוי בפרט הכנפי יונה ועמק המלך ועשרה מאמרות'. נמצא כי היו בידו שלושה ספרים בקבלת האר"י: כנפי יונה, מעין החכמה ועמק המלך. מדוע אפוא נתלונן ר"א קלמנקס בראשית דבריו 'שאין הספרים הנ"ל בנמצא'?

כדי להבין את תלונתו וכדי לדעת אלו ספרים חסרו לו עלינו לשוב אל תחילת דבריו. שם הזכיר את 'בוצינא קדישא', שהוא 'ברכה מלא צנא דספרא', שנשאר אחרי האר"י. בכינויים אלה נתכוון ר"א קלמנקס לר' חיים ויטל ולספרים הרבים שכתב בתורת רבו. את ההקדמה לספר מעין החכמה כתב ר"א קלמנקס מיד לאחר שסיים ר"מ פופרש את עריכתו המקיפה לספרי ר"ח ויטל והוציא מתחת ידיו את ספרי דרך, פרי ונוף עץ חיים. ספרים אלה גדולים וארוכים הם, והעתקתם דורשת עמל רב והוצאה נכבדה. משום כך יכלו אנשים שהחזיקו בספרים אלה ולא רצו לפרסמם בציבור לתרץ עצמם 'בשכר סופרים והעתקה מכתבים'.

20 מעין החכמה, אמשטרדם ת"ב, דף א ע"ב.

עתה מחזורת תלונתו של ר"א קלמנקס כשמלה: היא מכוונת אל ספרי ר"ח ויטל, ורק אליהם. אמנם מחזיק ר"א קלמנקס בשלושה ספרים גדולים וחשובים בקבלת האר"י: כנפי יונה, מעין החכמה ועמק המלך, אך הוא חפץ דווקא בספרים שכתב ר"ח ויטל שהוא 'ברכה מלא צנא דספרא'.

[א] ר' משה גראף.

בספרו ויקהל משה כתב ר' משה גראף.²¹

רבים מבני יחיד סגולה... בקשו ממני שאמציא להם דרך סלולה וכבושה בחכמה הנפלאה... כי אמרו אם אנו מתחילין מן הדרושים או מן הספר עץ החיים או אוצרו חיים או פרי עץ חיי או מן נוף עץ החיי או ספר עמק המלך עדין צריכים אנו שימוש חכמים והקדמות גדולות להבין הדרושים אלו. וגם אין בידינו אלו ספרים שהם בכתב ולא היו באין לידי דפוס, ויש רק ביד אחד בעיר ושנים במשפחה, ומי שאין להם בידם וברשותם אין מלויין אותן לאחרים מפני יוקר דמיהם ואין להם תשלומים.²²

דברים נחרצים לפנינו, ולכאורה מסקנה פשוטה עולה מהם: קבלת האר"י אינה מצויה ואינה ידועה למקובלי אשכנז. אלא שר' משה גראף עצמו מונה רשימה של ספרים בקבלת האר"י, ומציין אותם אחד לאחד.

ועיין בספר המלבוש של האר"י זלה"ה, ובס' סוד הצמצום, ובספר נובלת חכמה, וריש ספר התחלת חכמה ובהקדמ' ספרא דצניעותא, ותמצא הכל בביאור גדול... ואם תוכל להשיג ידך בספר שבעים ושנים ידיעות שחיבר בעל עשרה מאמרות אז תצליח את דרכך להבין את הכל, כי הגם שסדר של לימודי האר"י זלה"ה חרותים בזכרוננו ת"ל עם כל זה נלאיתי להעלותם בכתב כי שכיר יום אני, ובפרט שיש לאל ידך לעיין בהם כי ישנם תחת ידך כל הספרים שזכרתי לעיל.²³

הנה כי כן שישה ספרים שלמים מונחים לפני ר"מ גראף, והוא יודע כי הם נמצאים גם לפני קוראי ספרו.²⁴ מדוע אפוא התלונן ר"מ גראף כי אין בידינו אלו ספרים?

21 תולדות חיי יכתבו בקצרה להלן רשימת אישים, נספח א, ערך צח.

22 ויקהל משה, דעסוי תנ"ט, מניין ראשון, דף יד ע"א.

23 שם, מניין שני, דף ד ע"א.

24 חיבורים נוספים נזכרים בגוף הספר: 'בספר התחלת החכמה ובספר לימודי האצילות' (דף ה ע"ב), הוא מזכיר את 'פירוש של ספרא דצניעותא מאת ר"י סרוק (דף ו ע"א)', 'בספר נובלת חכמה בקבלת ר' ישראל סרוק זצ"ל' (דף ח ע"ב), 'ספר כוונת' (דף יא ע"א), 'כמו שידעת שיש דרוש בפני עצמו מפי האר"י ז"ל על שמות אלו [=דרוש המלכים] (דף יב ע"א)', 'ספר המרגלא של האר"י ז"ל [=סוד המרגלא בקובץ הדרושים שערך אלכסנדר כ"ץ] (דף כב ע"א)', 'בספר עץ החיים בשער יחודים [=פרי עץ חיים, ענף רביעי] (דף לט ע"ב)', 'כתב הרב באוצרות חיים בדרוש רחל ולאה' (דף מ ע"א), 'בשער הגבואה [=פרי עץ חיים, ענף רביעי] (דף מ ע"ב)'.
 25

אם נשוב ונתבונן בתלונתו של ר"מ גראף נראה שהיא כוונה לספרי ר' חיים ויטל – עץ החיים, אוצרות חיים, פרי עץ חיים, נוף עץ החיים. גם ספר עמק המלך נזכר ברשימה זאת. מכנה משותף אחד להם – ספרים גדולים וארוכים שהבנתם קשה והעתקתם יקרה. לכך בדיוק נתכוונו דברים נוספים שכתב ר"מ גראף בספרו. במקומות אחדים הוא ממליץ על סדר הלימוד, וממנו מתברר שהספרים נמצאים אלא שצריך ללמוד אותם בסדר נכון מן הקל אל הכבד. ואחר המאמר הנ"ל יתחיל ללמוד מאמר היונת אלם... ואח"כ ישיג בעץ החיים ובאוצרות חיים ובדרושים²⁵, ואני מכח אהבת הקיצור כדי שלא יהא טרח' על המעיין לכן אבאר תקוני הפרצופים בקצור נמרץ, ואח"כ יכול המעיין לחפש בחיפוש נרות בספר עץ החיים, פרי עץ חיים, אוצרות חיים, כנפי יונה, למודי האר"י ז"ל, ביונת אלם, בעמק המלך, במעיין חכמ".²⁶

דברי ר' משה גראף תואמים במלואם את דברי ר' אברהם קלמנקס שהובאו לעיל: כתבי ר' חיים ויטל קשים להבנה ויקרים להשגה, ועל כן שניהם מציעים דרך קלה ובהירה יותר להבנת קבלת האר"י.

אלא שגם מסקנה זו אינה נכונה לגמרי ואינה מתארת את המציאות כולה. שנים מעטות לאחר שר' משה גראף התלונן על חסרוננו של ספר דרך עץ חיים ועל יוקר דמיו העתיק ר' אלקנה בן ר' שמשון הלוי את הספר, ולא פעם אחת אלא חמש פעמים בזו אחר זו. בשנים תס"ה–תע"ז העתיק ר' אלקנה הלוי בלובלין את דרך עץ חיים שערך ר"מ פופרש, לפי פירוט זה: שנת תס"ה, כת"י 775; שנת תע"ג, כת"י אוקספורד, בודלי 1679, ס' 17420; שנת תע"ד, כת"י אוקספורד, בודלי 1669, ס' 17410; שנת תע"ה, כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 2178, ס' 11276; שנת תע"ז, כת"י אוקספורד, בודלי 1677, ס' 17418.

האם שכרם של הסופרים בלובלין היה נמוך ועל כן נמצאו דורשים לספר דרך עץ חיים, או אולי היו המקובלים בלובלין עשירים והיה סיפק בידם להזמין עותקים של הספר וגם לשלם את מחירם הגבוה? בין כך ובין כך, דברי ר"מ גראף לבדם אינם מתארים נאמנה את תפוצתם הכוללת של כתבי האר"י וצריכים אנו להשלימם בעובדות ובפרטים רבים המצויים בכתבי יד שנעתקו בסמיכות הזמנים והמקומות.

בירדנו את תלונותיהם של הישר"ר דלמדיגו, ר"נ בכרך, ר"א קלמנקס ור"מ גראף ונוכחנו לדעת כי הן מכוונות רק לכתבי ר"ח ויטל ולא לכלל חיבוריה של קבלת האר"י. חיבורים רבים בקבלת האר"י היו מונחים לפני מקובלים אלו, ולא רק לפניהם. כל ארבעת המקובלים הללו חיו באשכנז ובפולין, והם החזיקו באוסף הגדול של כתבי האר"י שהגיעו לארצות אלו ונעתקו בהן פעמים הרבה. חיבוריהם של מקובלים אלה מעידים על הספרייה הגדולה של כתבי האר"י שהיתה בהישג ידם ועל ידיעתם העמוקה בתכניה.

•

25 ויקהל משה, מניין ראשון, דף יד ע"א.

26 שם, מניין שני, דף לג ע"א.

גם בארץ ישראל נכתבו דברים שלכאורה עולה מהם כי לא למדו את 'חכמת הקבלה' וממילא לא ידעו את כתבי האר"י. כך כתב ר' יעקב צמח בהקדמתו לקול ברמה.

רחל מבכה על בניה, לפי שאינם עוסקים בחכמה זאת... שביאת משיח תלוייה בתשובה ובעסק הזוהר ובחכמת הקבלה, ואין בניה עוסקים בה כי אם א' מעיר ושניים ממשפחה, כי אין מדרש קבוע כראוי בכל עיר ועיר כמו שיש בעסק התלמוד... אבל מפני שאין מי שישים על לבו לעשות השתדלות והכנה שיהיו מדרשים העוסקים בחכמה זו, וכל א' מבקש לחמו מן ההלכה מפני ההספקה, ורוב העוסקים בחכמה זו הם עניים ואין ידם משגת לעסוק בקבלה כי אין עשיר שם אל לב.²⁷

משורות אלה, שנכתבו בסוף ההקדמה, אכן נראה כי מעטים העוסקים בחכמת הקבלה ו'אין מדרש קבוע' ללימודה. אלא שבהקדמה עצמה סוקר ר"י צמח את כל החיבורים שכתב בקבלת האר"י, והוא הולך ומונה את כל המקובלים שביקשו את חיבוריו: ר' רפאל וידאל, ר' אליהו רבא, ר' שלמה פורמיג'ני, ר' נסים הכהן, ר' יהושע חנדלי, ר' אברהם אלבולי, ר' בנימין הלוי, ר' חיים הכהן, ר' מיכאל הררי, ר' יצחק הכהן, ובנו (ר' משה?) של ר' שמואל ויטל. אחד עשר חכמים ביקשו את החיבורים החדשים שכתב ר"י צמח, וגם שילמו עבור העתקתם ועבור משלוחם למצרים ולקושטא. מאלו יובן כי מקובלים שדרשו אחר החיבורים החדשים שכתב ר"י צמח כבר ידעו את קבלת האר"י וכבר החזיקו בחיבוריה היסודיים והנפוצים. מדוע קבל אפוא ר"י צמח על אי ידיעתה של חכמת הקבלה?

לא זו אף זו. במקומות אחדים מבחין ר"י צמח בין ספרי הדרושים, הליקוטים והכוונות שערכו קודמיו ובין הספרים שהוא מצא וערך בירושלים. במקומות אלו הוא קורא לספרים שערכו קודמיו בשם 'הספרים הידועים' והוא מדגיש כי הם נמצאים 'אצל כל חבר'. כך כתב ר"י צמח בהקדמתו לפירוש אדרא רבא: 'והנה הנמצא כתוב עליו ספר הליקוטים או כוונות או דרושים הנה הם השלשה ספרים הידועים אצל החברים',²⁸ וכך כתב בהקדמתו לספר תפארת אדם: 'סוף סוף אפילו שיהיה יודע ספרים ימצא בכל חידוש במה שהוא מספרי הרב זלה"ה, אשר לא נמצא בספרים ידועים דהיינו של הכוונות הקדמות וליקוטים שאצל כל חבר'.²⁹ כיוון שכתבי האר"י כבר ידועים ונמצאים אצל כל חבר מתאמץ ר"י צמח לשבח את הספרים שהוא מצא וערך בירושלים ולהודיע כי יש בהם חידושים שלא נודעו עד הנה.

יתר על כן. בשנות הת' הראשונות, שבהן כתב ר"י צמח את הקדמתו לקול ברמה, החליפו ר' עזריה זאבי ור' שמואל ויטל איגרות ביניהם. ר"ע זאבי, שהיה חברו של ר"י צמח, ישב בירושלים, ובה נהגו 'כמה חכמים שלמים וכן רבים מתוקנים ומקובלים' ככתוב בספר הכוונות 'מהדורה קמא'. אלא שר' עזריה רצה לדעת מה כתוב בספר עץ חיים, השמור בביתו של ר"ש

27 דפוס 841, עמ' 194.

28 לעיל סעיף פט, עמ' 659.

29 לעיל סעיף פט, עמ' 666.

ויטל בדמשק. בתשובתו הודיע ר"ש ויטל כי אחר פטירת אביו 'נתפשטו דבריו בפי כל הבריות', וכי 'צעירי הצאן' בדמשק משתדלים 'להוציא דבריו לאור' וללכת אחר הדברים שכתב בספר עץ חיים. בסוף תשובתו מעיד ר' שמואל ויטל כי 'זכן כל עמא דבר'.³⁰

הנה כי כן, בשעה ובמקום שר"י צמח קובל לפנינו על מיעוטם של לומדי הקבלה נוהגים רבים וכן שלמים בירושלים ובדמשק את מנהגי האר"י ככל הכתוב בספר הכוונות ובספר עץ חיים. מדוע קבל אפוא ר"י צמח על אי ידיעתה של חכמת הקבלה?

אם נשוב לדברי ר"י צמח בהקדמתו לקול ברמה ונדייק בהם נמצא כי הוא לא כתב מאומה על היעדרם של כתבי האר"י ואף לא כתב מאומה על חסרונם של כתבי הקבלה בכלל. ר"י צמח כתב רק על מיעוט תלמודה של 'חכמת הקבלה' בכלל, וכל דבריו מכוונים רק ללימודה של הקבלה ולמיעוט העוסקים בה והמבינים את סודותיה. אין הוא קובל על חסרונם של החיבורים אלא על חסרונם של הלומדים, ותלונתו אינה יוצאת מכלל תלונותיהם של מוכיחים ודרשנים המבקשים להוכיח את הציבור ולייסרו על חטאיו. פעמים רבות תוכחות כאלו אינן מלמדות על מצבו של הציבור אלא על משאלת לבו של המוכיח ועל דרישותיו מן הסובבים אותו, ותלונתו של ר"י צמח היא דוגמה מובהקת לכך.³¹

הסתרה וגילוי

מדברי רמ"ש בכרך למדנו על הדרישה הגדולה באשכנז לחיבורים בקבלה ועל ההעתיקה הרבה והחפזת שהשתדלה לספקה. דבריו נכתבו בשנות הת' הראשונות, והם מתארים את העתקת כתבי האר"י בדור השני לפעולתה. כך גם החל מפעל ההעתיקה של קבלת האר"י, כשבעים שנה קודם לכן. גם אז, בשנת שמ"ז, ביקש ר' יהושע ן' נון בצפת את כתבי ר' חיים ויטל, וכאשר השיגם בדרך לא דרך כינס מאה סופרים שהעתיקו אותם בחפזה, כמתואר לעיל סעיף ג. כך גם עשו תלמידי הרמ"ע מפאנו, שנטלו ממנו חיבורים בטרם גמר לעורכם והעתיקו אותם לעצמם, כמתואר לעיל סעיף נח. בצפת, באיטליה ובאשכנז חשקו המקובלים בכתבי האר"י, דרשו אחריהם והשיגו אותם, ברשות וגם שלא ברשות, ואחר העתיקו והפיצו אותם ברבים.

מאורעות אלו מלמדים על הכלל כולו ומחזירים אותנו אל פרק א, שבו ראינו כיצד פעולות ההסתרה והגילוי של תלמידי האר"י הגיעו את מעשה ההעתיקה והעריכה של כתביהם וקבעו את אופיו ואת דרכו. ההסתרה מכאן והגילוי מכאן הביאו להופעתם של כתבי האר"י בציבור, אך לא היתה זו הופעה שלמה ומתוקנת. הכתבים לא נתגלו בשלמותם, והעתקתם היתה חפזת ולא מתוקנת די צורכה. את החסרונות והפגמים הללו השתדלו המקובלים לתקן ולהשלים במפעל רצוף וממושך של העתקה, הגהה, הערה, סידור ועריכה. כל הפעולות הללו הן תולדה

30 חליפת השו"ת בין ר' עזריה זאבי ובין ר' שמואל ויטל תוארה לעיל סעיף ה.

31 דבריו של ר"י צמח על ההקצבות המגיעות ללומדי הנגלה ולא ללומדי הנסתר אינם קשורים כלל לידיעתה של הקבלה ולתפוצת חיבוריה אלא למעמדה אל מול ההלכה בקהל עם ועדה. דבריו נכונים לא רק לזמנו אלא גם לדורות הבאים. ללומדי ההלכה ניתנה תמיד תמיכה כספית גדולה יותר מללומדי הקבלה, ואין הדבר מעיד על מידת תלמודה של הקבלה ועל תפוצת חיבוריה.

של ההסתרה והגילוי – תולדה שמתבוננת בחיבורים הגלויים ומבקשת לשכללם, תולדה ששואפת לתקן את אשר לפנייה ולהציג את כתבי האר"י בשלמותם. לצד תולדה זו, שאת תוצאותיה ראינו בפרוטרוט בפרקים הקודמים, התקיימה תולדה נוספת – תולדה שמתבוננת בחיבורים הנסתרים ומצטערת על היעדרם, תולדה שחשה בחסרונם של הכתבים השלמים ומבקשת להשיגם. תחושה זו גרמה למקובלים להרגיש שרק חצי תאווה בידם, שהרי החיבורים האמתיים והחשובים רחוקים מהם ואינם בהישג ידם. על כן הביעו מקובלים אחדים את צערם על היעדרם של הספרים השלמים משולחנם, והתלוננו על חסרונם של החיבורים שאת שמעם שמעו אך אותם עצמם לא ראו. מקובלים אחרים עזבו את מקומם ונסעו לארץ ישראל כדי להשיג את החיבורים המקוריים, טרחו ושאלו את מחזיקי החיבורים השלמים על הכתוב בהם, או הביעו את משאלתם ותקוותם שיזכו לראות ולעיין בחיבורים הגנוזים. כל אלה – ההסתרה והגילוי, ההעתקה והעריכה, העדויות על ריבוי הכתבים והתלונות על חסרונם – מתארים יפה את הדרך הארוכה והפתלתולה שבה נפוצו כתבי האר"י ותלמידיו במהלך הזמנים ובמרחק המקומות.

עשרים ספריות [קיג]

עקבנו אחר מעשה העריכה וההעתקה של כתבי האר"י ומצאנו את העקרונות שהנחו את מהלכו. את כל אלה יכולים אנו להציג באמצעות רישום הספריות הפרטיות של המעתיקים, המעירים והעורכים. המספר הגדול של כתבי היד שנרשמו בפרקים הקודמים נותן בידינו את היכולת לאסוף את כל החיבורים שהיו מונחים לפני כל אחד מן המקובלים, וכך להציג את הספרייה שבה למד ועל פיה ידע את קבלת האר"י. בכל אחת מן הספריות הללו נכלול הן את החיבורים שהמקובל ערך או העתיק בעצמו הן את החיבורים שהיו בידי ובגיליונותיהם הוסיף את הערותיו.³²

מכל האישים הרבים שעסקו בהעתקתם ובעריכתם של כתבי האר"י בחרנו בתשעה עשר, ואת ספריותיהם נציג הנה. על אלה נוסיף את האוסף הגדול של ספרי האר"י שהובא לבית הדפוס בקארעץ. עשרים ספריות אלו מתפרסות על פני תקופות שונות ועל פני ארצות שונות, והן מראות בבדידות כיצד נשתנה אוסף החיבורים הכלול בשם 'כתבי האר"י' במשך מאתיים שנה.

לעיל, סעיפים קי-קיא, חילקנו את העתקתם של כתבי האר"י לארבעה אזורים ולשתי תקופות. עשרים הספריות הרשומות כאן מייצגות את האזורים והתקופות הללו לפי פירוט זה:

רוב כתבי היד שנרשמו כאן כבר תוארו לעיל בפרקים ג-כב, ואותם נציין לפי מספריהם בפרקים אלה. מיעוטם יירשמו כאן לראשונה, ואותם נציין במלוא פרטיהם.

אזורים

ארץ ישראל ושכנותיה: א, ב, ו, ז, ח, יב, יג, יד, יט.
איטליה: ג, ד, ה, יא, יד, טו.
אשכנז ופולין: ט, י, טז, יז, כ.
ארצות המגרב: יח.

תקופות

עד שנת ת"א-יב.
משנת ת' ואילך: יג-כ.

מעקב אחר הספריות הללו ימחיש, יאשר ויצג בבהירות ובחדות את כל העקרונות שקבענו לעיל: ההעתיקה הגדולה והנמרצת של כתבי האר"י; התפלגות ההעתיקות לספריות על פי הברדלי מקום והברדלי זמן; מהלך העריכה מקונטרסים לחיבורים ומחיבורים לסדרות כוללות; תהליך העדפת כתבי ר' חיים ויטל על פני כתבי שאר התלמידים, מהעדפה מועטה עד להעדפה גמורה וכמעט בלעדית.

[א] ר' יעקב בירב השני.

צפת, לפני ש"ס. לעיל סעיף לו ועוד.

פירוש ספרא דצניעותא מאת האר"י עצמו (כת"י 1).
סדר האצילות בקיצור מופלג מאת ר"ח ויטל (כת"י 98).
קונטרסי כוונות מאת ר"ח ויטל (כת"י 259).
שמונה מדרושי 'קודם האצילות' מאת ר"י טבול (כת"י 120).
כנפי יונה מאת ר"מ יונה (כת"י 210).

[ב] ר' מנחם די לונזאנו.

ארץ ישראל ושכנותיה ואיטליה, לפני שפ"ד. לעיל סעיפים לד, לט ועוד.

אוסף דרושים וליקוטים (כת"י 262, כת"י 263, כת"י 264).
כנפי יונה, ליקוטים וכללים (כת"י 268).
דרוש האצילות מאת ר"י טבול (כת"י 116).
פירוש אדרא רבא מאת ר"י טבול (כת"י 134).
דרוש הנר (כת"י 270).

ספר דרושים וליקוטים של ר"ח ויטל ושל ר"י טבול (כת"י 119).
בקונטרסים שכתב נגד כתבי האר"י ותלמידיו, לעיל סעיף לט, הזכיר גם חיבורים נוספים שהיו בידו, כגון פירוש ספרא דצניעותא של האר"י, פירוש קצר על אדרא רבא מאת ר"י טבול וספר הכוונות שערך ר' מלכיאל אשכנזי.

[ג] ר' עזרא מפאנו.

איטליה, שנות ש"נ ואילך. לעיל סעיפים מג, מד, נז ועוד.

פירוש ספרא דצניעותא מאת האר"י עצמו, בעריכת הרמ"ע מפאנו (כת"י 297).

קיצור פירוש של האר"י עצמו על התחלת ספר הזוהר (כת"י 298).
 פירוש אדם קדמון מאת ר"ח ויטל (כת"י 299).
 פירוש אדרא זוטא מאת ר"ח ויטל (כת"י 302).
 סדר האצילות בקיצור מופלג מאת ר"ח ויטל (כת"י 303).
 קובץ ליקוטים הפותח 'זאת החידה' מאת ר"ח ויטל (כת"י 304).
 כוונות ומנהגים מאת ר"ח ויטל (כת"י 306).
 ספר הדרושים מאת ר"י טבול (כת"י 292).
 קיצור ספר הדרושים מאת ר"י טבול (כת"י 310).
 פירוש 'קודם האצילות' מאת ר"י טבול (כת"י 311).
 פירוש זוהר ח"א טו ע"א מאת ר"י טבול (כת"י 312).
 כוונות ליל פסח וספירת העומר מאת ר"י טבול (כת"י 313).
 ספר הכוונות מאת ר' יהודה רומנו (כת"י 314).
 התחלת החכמה (כת"י 315 וכת"י 316).
 לימודי האצילות (כת"י 319).
 פירוש שיעור קומה מאת ר' ברוך נ' ברוך (כת"י 320).
 פירוש המלבוש מאת ר' שמעון כהן (כת"י 322).
 איגרת מאת ר"י סרוק (כת"י 324).
 פירוש על כנפי יונה (כת"י 325).
 סדר של שבת מאת ר"י סרוק (כת"י 326).
 קובץ מאמרים מאת ר"י סרוק (כת"י 328).
 פירוש ספרא דצניעותא מאת ר"י סרוק (כת"י 477).
 פירוש ר"י סרוק על השירים של שבת מאת האר"י עצמו (כת"י 478 וכת"י 479).
 'פירוש לעשרה מיני נגונים' (כת"י 482).
 ספר המלואים מאת ר"י סרוק (כת"י 484).
 כנפי יונה, בעריכת הרמ"ע מפאנו (כת"י 334).
 קובצי ליקוטים (כת"י 318).
 קונטרס ליקוטים, בעריכת ר' מאיר ב"ק (כת"י 254).

ר' נתן אוטולינגו. [ד]

איטליה, שנות ש"נ ואילך. לעיל סעיפים מא, מז, מח ועוד.
 קיצור פירוש של האר"י עצמו על התחלת ספר הזוהר (כת"י 352).
 איגרת האר"י אל ר"ש פודילה (כת"י 353).
 סדר האצילות בקיצור מופלג מאת ר"ח ויטל (כת"י 354).
 קובץ ליקוטים הפותח 'זאת החידה' מאת ר"ח ויטל (כת"י 355).
 התחלת החכמה (כת"י 356).
 פנקס כתבים וחידושים מאת ר' נתן אוטולינגו (כת"י 357).
 סדר של שבת מאת ר"י סרוק (כת"י 379).
 שני קובצי ליקוטים מכתבי ר"ח ויטל (כת"י 283).

כוונות ומנהגים מאת ר"ח ויטל (כת"י 306).
סדר הטבת חלום וסדר שכיבה (כת"י 379).
פירושים על כנפי יונה (כת"י 382).

[ה] ר' מבי"א (אוטולינגו?).

איטליה, שנ"ט ואילך. לעיל סעיף מח.

פירוש ספרא דצניעותא מאת האר"י עצמו (כת"י 360 וכת"י 361).
קיצור פירושו של האר"י עצמו על התחלת ספר הזוהר (כת"י 362, כת"י 363 וכת"י 364).
סדר האצילות בקיצור מופלג מאת ר"ח ויטל (כת"י 365 וכת"י 366).
קובץ ליקוטים הפותח 'זאת החידה' מאת ר"ח ויטל (כת"י 367, כת"י 369 וכת"י 368).
קובץ ליקוטים מאת ר"ח ויטל (כת"י 370).
קיצור ספר הדרושים מאת ר"י טבול (כת"י 371 וכת"י 372).
דרושי 'קודם האצילות' מאת ר"י טבול (כת"י 373).
כוונות לימי חול ושבט מאת ר"י טבול (כת"י 374).
כנפי יונה מאת ר"מ יונה (כת"י 359).
כנפי יונה מאת ר"מ נג'ארה וחבריו (כת"י 359).
דרוש שיעור קומה מאת ר' ברוך ׳ן ברוך (כת"י 376).
לימודי האצילות (כת"י 375).

[ו] ר' שמואל ׳ן סיד.

מצרים, ש"ס ואילך. לעיל סעיפים טז, כב, כה, מ.

סדר העולמות מאת ר"י טבול (כת"י 115).
דרוש אדם קדמון מאת ר"ח ויטל (כת"י 39).
ספר כוונות, ייחודים וליקוטים מאת ר"ח ויטל בעריכה אלמונית (ד) (כת"י 280).
ספר דרושים שונים מאת ר"ח ויטל בעריכה אלמונית (ב) (כת"י 460).
ספר דרושים וליקוטים מאת ר"ח ויטל בעריכה אלמונית (ג) (כת"י 464 וכת"י 465).

[ז] ר' אברהם סכנודרי.

מצרים, ש"ע ואילך. לעיל סעיפים יב, יג, טז, כב-כו.

פירוש ספרא דצניעותא מאת האר"י עצמו (כת"י 3).
פירושים לזוהר ומאמרים נוספים (כת"י 21 וכת"י 25).
ספר הדרושים מאת ר"י טבול (כת"י 110).
דרוש 'מציאות הקליפות' מאת ר"י טבול (כת"י 127).
פירוש אדרא רבא מאת ר"י טבול (כת"י 135).
קובץ פירושים על הזוהר מאת ר"י טבול (כת"י 154).
קובץ 'דרוש התנינים' מאת ר"י טבול (כת"י 155).
דרוש הלולב מאת ר"י טבול (כת"י 175).
סוד המקווה מאת ר"י טבול (כת"י 185).
דרוש אדם קדמון מאת ר"ח ויטל (כת"י 39).

פירוש אדרא זוטא מאת ר"ח ויטל (כת"י 43).
 קיצור דרוש אדם קדמון מאת ר"ח ויטל (כת"י 180).
 ספר דרושים מאת ר"ח ויטל בעריכה אלמונית (א) (כת"י 258).
 ספר דרושים מכתבי ר"ח ויטל ור"י טבול בעריכה אלמונית (ו) (כת"י 475).

[ח] ר' ישועה אזולאי.

אלכסנדריה, ש"ע ואילך. לעיל סעיפים כב-כו, מ, נו.
 סדר העולמות מאת ר"י טבול (כת"י 115).
 כוונות התפילה לימי חול ושבת מאת ר"י טבול (כת"י 166).
 כוונות ליל פסח וספירת העומר מאת ר"י טבול (כת"י 169).
 סוד המקווה מאת ר"י טבול (כת"י 184).
 פירושי פסוקים מאת ר"י טבול (כת"י 194).
 ייחודים מאת ר"י טבול (כת"י 189).
 חשבון שמות הקודש מאת ר"י טבול (כת"י 193).
 פירוש אדרא זוטא מאת ר"ח ויטל (כת"י 46).
 'דרוש הנר' ודרושים נוספים מאת ר"ח ויטל (כת"י 235).

[ט] ר' אלכסנדר כ"ץ.

פרנקפורט, לפני שס"ו. לעיל סעיפים סב-סה.
 סדר האצילות בקיצור מופלג מאת ר"ח ויטל (כת"י 599).
 דרוש אטב"ח מאת ר"ח ויטל (כת"י 562).
 קובץ דרושים וליקוטים מאת ר"ח ויטל (כת"י 574).
 דרושי 'קודם האצילות' מאת ר"י טבול (כת"י 566).
 התחלת החכמה (כת"י 556 ועוד).
 פירוש ספרא דצניעותא מאת ר"י סרוק (כת"י 548 ועוד).
 לימודי האצילות (כת"י 551 ועוד).
 פירוש ר"י סרוק על השירים של שבת מאת האר"י עצמו (כת"י 561).
 כנפי יונה, בעריכת הרמ"ע מפאנו (כת"י 559).
 קובץ 'סוד המרגלא' ובו הערות על ספר כנפי יונה ופירוש על סדר האצילות בקיצור מופלג (כת"י 591).
 פירוש אדרא דנשא (כת"י 584).
 ע"ב ידיעות (כת"י 599).

[י] ר' אלעזר אלטשול.

פראג, ש"ע-שע"ו. לעיל סעיף ע.
 דרוש אדם קדמון מאת ר"ח ויטל עם הוספות מאת ר"י טבול (כת"י 619).
 כנפי יונה, בעריכת הרמ"ע מפאנו (כת"י 618).
 התחלת החכמה (כת"י 620).
 פירוש ספרא דצניעותא מאת ר"י סרוק (כת"י 622).
 קבלת מדר"י סרוק (כת"י 623).

[יא]

ר' יצחק הלוי איש מנטובה.
 איטליה, לפני ש"צ. לעיל סעיף ס.
 ספר הדרושים מאת ר"י טבול (כת"י 292).
 תכריך קונטרסים, רובם מאת ר"ח ויטל (כת"י 296).
 ספר כוונות הפותח 'סוד ברכת אבות' מאת ר"ח ויטל (כת"י 506).
 סיכום ספר הדרושים מאת ר' מסעוד אזולאי (כת"י 437).
 דרושים מקובצים, בעריכת הרמ"ע מפאנו (כת"י 492).
 תק"ן ליקוטים, בעריכת הרמ"ע מפאנו (כת"י 487).
 יונת אלם מאת הרמ"ע מפאנו (כת"י 341).
 מעין גנים, חלק שני, בעריכת הרמ"ע מפאנו (כת"י 517).
 'ליקוטים הראשונים' (כת"י 524).
 דרושים וליקוטים מאת ר"י סרוק (כת"י 527, כת"י 528).
 פסקאות מספר תק"ן ליקוטים (כת"י 529).
 'ספר שמתחיל דרוש אדם קדמאה' (כת"י 530).
 'ספר גדול' (כת"י 533).
 ספר כוונות בקיצור (כת"י 535).
 פנקס כתבים ודרושים מאת ר' אהרן ברכיה די מדינה (כת"י 539).

[יב]

ר' משה מזרחי.
 דמשק, ש"פ-תכ"ה. לעיל סעיפים נ, פ.
 ספר דרושים מאת ר"ח ויטל, בעריכת ר"א פנצירי (כת"י 391 וכת"י 392).
 ספר כוונות מאת ר"ח ויטל, בעריכת ר"א פנצירי (כת"י 400, כת"י 401, כת"י 402 וכת"י 403).
 ספר ליקוטים מאת ר"ח ויטל, בעריכת ר"א פנצירי (כת"י 409).
 חלק רביעי של גלא עמיקתא, ובו גם דרושים מר"י טבול, מר"י סרוק ומהרמ"ע מפאנו, בעריכת ר"א פנצירי (כת"י 410).
 ספר ההקדמות (א) (כת"י 691).
 ספר כוונת התפילות (כת"י 692, כת"י 694, כת"י 693 וכת"י 695).
 ספר ההקדמות (ב) (כת"י 698 וכת"י 699).
 פירושים למאמרי הזוהר (כת"י 697).

[יג]

ר' יעקב צמח.
 דמשק וירושלים, ש"צ-ת"י. לעיל סעיפים פב-פז, פט ועוד.
 ספר הכוונות, בעריכת ר' אפרים פנצירי (כת"י 403).
 ספר הכוונות הפותח 'קודם שיתפלל האדם בשחרית' (כת"י 420 וכת"י 423).
 ספר כוונת התפילות, בעריכת ר' משה מזרחי (כת"י 695).
 קונטרס 'מע"ח' (כת"י 711).
 רנו ליעקב שמחה (כת"י 710).
 משיבת נפש (כת"י 712).

נגיד ומצוה נוסח קצר, נגיד ומצוה נוסח ארוך, פירוש אדרא רבא (כתבי היד המקוריים אינם בידינו).
זר זהב (כת"י 722).

מאמר תרין צפרין (כת"י 723).

אוצרות חיים מאת ר"ח ויטל (כת"י 726).

אדם ישר א מאת ר"ח ויטל (כתב היד המקורי אינו בידינו).

קהילת יעקב מאת ר"ח ויטל (כת"י 730).

עולת תמיד מאת ר"ח ויטל (כת"י 734).

אדם ישר ב מאת ר"ח ויטל (כת"י 749 וכת"י 750).

עדות ביעקב מאת ר"ח ויטל (כתב היד המקורי אינו בידינו).

תולדות אדם מאת ר"ח ויטל (כת"י 757).

שער הגלגולים – מאסף (כת"י 831).

קול ברמה (כת"י 833).

נגיד ומצוה עריכה שלישית (כתב היד המקורי אינו בידינו).

פירוש אדרא זוטא (כת"י 847).

זבח השלמים (כת"י 848).

תפארת אדם (כת"י 849).

דרושי אליהו ואלישע (כת"י 853).

ר' נתן שפירא. [יד]

ירושלים ואיטליה, לפני ת"כ. לעיל סעיף צב ועוד.

דרוש שמסר ר"ח ויטל לר"ש סגיש (כת"י 103).

הקדמת ר"ח ויטל ב'צייר קטן' לספר דרך, פרי ונוף עץ חיים (כת"י 768).

אוצרות חיים מאת ר"ח ויטל (כת"י 727 וכת"י 971).

אדם ישר ב מאת ר"ח ויטל (כת"י 751).

עץ החיים הוא מבוא שערים מאת ר"ח ויטל (כת"י 918).

ספר הדרושים מאת ר"י טבול (כת"י 111 וכת"י 114).

דרושי 'קודם האצילות' מאת ר"י טבול (כת"י 122).

פירושי פסוקים מאת ר"י טבול (כת"י 197).

קיצור כנפי יונה מאת ר"י טבול (כת"י 182).

לימודי האצילות (כת"י 375).

עומר מן מאת ר' מנחם די לונזאנו (כת"י 197).

כל אלה הם כתבי יד שמצאנו כתיבתו בהם. עוד היו בידי ספרים שערך בעצמו, אך אלינו לא הגיעו כתבי היד המקוריים אלא העתקות שלהם: מאורות נתן (כת"י 920); לחם מן השמים (כת"י 943); ספר הגלגולים (דפוס 942); הערות האר"י על פירוש הרמ"ק לסבא דמשפטים (דפוס 37).

ר' שמואל דוד אוטולינגו. [טו]

איטליה, ת"מ ואילך. לעיל סעיפים צה–צו ועוד.

סיכום ספר הדרושים מאת ר' מסעוד אזולאי, שנת תמ"א (כת"י 1030).

אוצרות חיים מאת ר"ח ויטל, שנת תמ"ב (כת"י 974).
 ספר הדרושים מאת ר"י טבול, שנת תמ"ב (כת"י 1014).
 ענייני הגלגולים מאת ר"י סרוק, שנת תמ"ב (כת"י 1027).
 ספר הגלגולים, בעריכת ר' נתן שפירא, שנת תמ"ב (כת"י 1028).
 מאורות נתן, בעריכת ר' נתן שפירא, שנות תמ"ב-תמ"ג (כת"י 921).
 מבוא שערים מאת ר"ח ויטל, בעריכת ר' משה זכות, שנת תמ"ג (כת"י 999).
 תורת נתן, בעריכת ר' נתן שפירא, שנת תמ"ג (כת"י 931).
 ספר הליקוטים, שנת תמ"ג (כת"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 592, ס' 20392).
 סידור תפילה, בעריכת ר' בנימין הכהן, שנת תמ"ג (כת"י מנטובה, הקהילה 149).
 סידור תפילה עם כוונות, שנת תמ"ג (כת"י בודפשט, קויפמן A 368, ס' 15801).
 זוהר הרקיע, שנת תמ"ד (כת"י 744).
 אדם ישר ב מאת ר"ח ויטל (כת"י 985).
 שבלת של לקט, שנת תמ"ו (כת"י 1038).
 נגיד ומצוה מאת ר"י צמח (כת"י ורשה, המכון להיסטוריה יהודית 63, ס' 28037).

[טז] ר' עזריאל מקרוטושין.

מנטובה ופראג, לפני תפ"ט. לעיל סעיף קא ועוד.

פירוש האר"י על סבא דמשפטים, איטלקית (כת"י אוקספורד, בודלי 1892, ס' 18826); אשכנזית (כת"י אוקספורד, בודלי 1893, ס' 18827).
 קובץ חיבורים שונים, וביניהם אלה: סוד הקדושה מאת האר"י, סדר האצילות בקיצור מופלג, כנפי יונה מאת ר' משה נגארה, איטלקית (כת"י אוקספורד, בודלי 1785, 410 דפים, ס' 18077); אשכנזית (כת"י אוקספורד, בודלי 1786, 445 דפים, ס' 18078).
 ספר הדרושים מאת ר' יוסף ט' טבול, איטלקית (כת"י 1017); אשכנזית (כת"י 1018).
 סיכום ספר הדרושים מאת ר' מסעוד אזולאי, אשכנזית (כת"י 1032).
 קיצור ספר הדרושים שערכו ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, מזרחית (כת"י 1035); אשכנזית (כת"י 1036).
 נגיד ומצוה, איטלקית (כת"י 846).
 אוצרות חיים מאת ר"ח ויטל, איטלקית (כת"י 975); אשכנזית, תס"ח (כת"י 981).
 אדם ישר ב מאת ר"ח ויטל, אשכנזית, שנת תע"ג (כת"י 991); אשכנזית (כת"י 990).
 שער הנבואה ורוח הקודש מתוך קהילת יעקב מאת ר"ח ויטל, איטלקית (כת"י 1009); אשכנזית (כת"י 1010); אשכנזית, שנת תע"ג (כת"י 1011).
 מבוא שערים מאת ר"ח ויטל, איטלקית (כת"י 998); אשכנזית, שנת תס"ט (כת"י 1002).
 זוהר הרקיע מאת ר"ח ויטל, איטלקית (כת"י 747).
 קול ברמה, איטלקית (כת"י 837); אשכנזית, שנת תס"ז (כת"י 838); אשכנזית, שנת ת"ע (כת"י 839).
 פרי עץ חיים, בעריכת ר' מאיר פופרש, ענף שני, טעמי המצוות, אשכנזית (כת"י 793).
 מאורות נתן, בעריכת ר' נתן שפירא, איטלקית (כת"י 920); אשכנזית (כת"י 925).
 תורת נתן, בעריכת ר' נתן שפירא, איטלקית (כת"י 932); אשכנזית (כת"י 935).
 עומר מן מאת ר' מנחם די לונזאנו, אשכנזית, שנת תס"ט (כת"י 247).

[יז] ר' מרדכי אלטשולר.
אשכנז, ת"ע ואילך.

פירוש ספרא דצניעותא מאת האר"י ע'צמו (כת"י אמשטרדם, עץ חיים 47 D 17, ס' 3574).
דרוש אדם קדמון מאת ר"ח ויטל (כת"י אמשטרדם, עץ חיים 47 D 17, ס' 3574).
דרך עץ חיים, בעריכת ר' מאיר פופרש, שנת תע"ד (כת"י 777).
דרך עץ חיים, בעריכת ר' מאיר פופרש, שנת תע"ז (כת"י 778).
נוף עץ חיים, בעריכת ר' מאיר פופרש, נוף שני, ביאור קצת פסוקי תנ"ך, שנת תפ"ד (כת"י 817).
ספר הכוונות, בעריכת ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, שנת תע"ז (כת"י 427).
סידור עם כוונות, שנת תע"ד (כת"י אמשטרדם, עץ חיים 47 C 5, ס' 3586).

[יח] ר' חייא הכהן די לארה.

מראכש ואמשטרדם, ת"ע ואילך. לעיל סעיף קב.

אוצרות חיים, בעריכת ר' יעקב צמח ובעריכת ר' אלישע חיים אשכנזי, שנת תפ"ו (כת"י 1075).
כנפי יונה, בעריכת הרמ"ע מפאנו, שנת תפ"ו (כת"י 1074).
כנפי יונה, בעריכת הרמ"ע מפאנו, שנת תפ"ח (כת"י 1076).
פירוש השירים של שבת מאת ר' ישראל סרוק, שנת תפ"ה (כת"י לונדון, בית הדין ובית המדרש 97, ס' 4762).
עומר מן מאת ר' מנחם די לונזאנו, שנת ת"ע (כת"י 1073).

[יט] ר' יהוסף אדרעי.

ירושלים, תק"י ואילך. לעיל סעיף קג ועוד.

אוצרות חיים, שנת תקל"א (כת"י 729).
עולת תמיד, שישה עותקים: שנת תקי"ח (כת"י 736); שנת תק"כ (כת"י 737); שנת תק"כ (כת"י 72054).
אוסף פרטי; שנת תק"כ (כת"י 739); שנת תקכ"ו (כת"י 740); אין תאריך (כת"י ירושלים, בניהו ק 36, ס' 72054).
תולדות אדם (מבוא שערים), שני עותקים: שנת תק"ל (כת"י 761); שנת תק"ל (כת"י ירושלים, אוסף פרטי).
דרך עץ חיים, בעריכת ר' מאיר פופרש, שלושה עותקים: שנות תקט"ו-תקט"ז (כת"י 779); שנת תקט"ז (כת"י 780); שנת תקט"ז (חלק ראשון, כת"י ירושלים, אוסף פרטי; חלק שני, כת"י 782).
נוף עץ חיים, בעריכת ר' מאיר פופרש, נוף ראשון, ביאור קצת מאמרי הזוהר, אין תאריך (כת"י 807).
נוף עץ חיים, בעריכת ר' מאיר פופרש, נוף שני, ביאור קצת פסוקי תנ"ך, ונוף שלישי, ביאור קצת דברי רז"ל, שנת תקי"ח (כת"י 818).
שמונה שערים, בעריכת ר' שמואל ויטל, שער מאמרי רשב"י, שני עותקים: שנת תקי"ח (כת"י ירושלים, אוסף פרטי); שנת תק"כ (כת"י 874).
שמונה שערים, בעריכת ר' שמואל ויטל, שער מאמרי חז"ל, שנת תקי"ט (כת"י 879).
שמונה שערים, בעריכת ר' שמואל ויטל, שער הפסוקים, שנת תק"כ (כת"י 883).
שמונה שערים, בעריכת ר' שמואל ויטל, שער המצוות, שנת תק"כ (כת"י 889).
שמונה שערים, בעריכת ר' שמואל ויטל, שער הכוונות, ארבעה עותקים: שנת תקט"ז (כת"י 895); שנת תקי"ח (כת"י 896); שנת תקכ"ז (כת"י 897); אין תאריך (כת"י ירושלים, בניהו ק 36, ס' 72054).

שמונה שערים, בעריכת ר' שמואל ויטל, שער רוח הקודש, שנת תקט"ז (כת"י 903).
שמונה שערים, בעריכת ר' שמואל ויטל, שער הגלגולים, שלושה עותקים: שנת תקי"ז (כת"י 909); שנת תקי"ט (כת"י 910); שנת תק"כ (כת"י 911).
ספר הליקוטים על ספרי התנ"ך (כתב היד המקורי אינו בידינו).

[כ] המביאים לבית הדפוס בקארעץ.

קארעץ, דפוס יוהן אנטון קריגר, תקמ"ב-תקמ"ו.³³
דרך עץ חיים, בעריכת ר' מאיר פופרש, שנת תקמ"ב (דפוס 783).
פרי עץ חיים, הוא מאורות נתן של ר' נתן שפירא בשינויים גדולים שלא נוכל לפרטם כאן, שנת תקמ"ב.
אוצרות חיים, שנת תקמ"ג (דפוס 982).
מבוא שערים, שנת תקמ"ג (דפוס 1003).
שער היחודים ותיקון עוונות, הוא פרי עץ חיים, ענף שלישי וענף רביעי, בעריכת ר' מאיר פופרש, שנת תקמ"ג (דפוס 800 ודפוס 803).
מחברת הקודש, חלק שני של מאורות נתן מאת ר' נתן שפירא, שנת תקמ"ג (דפוס 927).
ספר הכוונות, בעריכת ר' משה טרינקי, שנת תקמ"ד.
דרך עץ חיים, בעריכת ר' מאיר פופרש, שנת תקמ"ד.
קול ברמה, שנת תקמ"ד (דפוס 840).
מעין החכמה, שנת תקמ"ד.
שבר יוסף, שנת תקמ"ד.
זוהר הרקיע, שנת תקמ"ה (דפוס 808).
דרך עץ חיים, בעריכת ר' מאיר פופרש, שנת תקמ"ה.
פרי עץ חיים, ענף ראשון, בעריכת ר' מאיר פופרש, שנת תקמ"ה (דפוס 789).
לקוטי ש"ס, הוא נוף עץ חיים, נוף שלישי, בעריכת ר' מאיר פופרש, שנת תקמ"ה (דפוס 825).
צמח צדיק, הוא דרושי אליהו ואלישע מאת ר"י צמח, שנת תקמ"ה (דפוס 854).
פרי עץ חיים, ענף ראשון, בעריכת ר' מאיר פופרש, שנת תקמ"ו.
כנפי יונה, בעריכת הרמ"ע מפאנו, שנת תקמ"ו (דפוס 684).

33 ספר נוסף נדפס בקארעץ, ארבע מאות שקל כסף (דפוס 733), אלא שהוא נדפס בדפוס אברהם בן יצחק אייזק ואליהו בן יעקב ועל כן לא כללנו אותו בספרייה זו.

שער חמישי

החיבורים היסודיים

פרק עשרים וחמישה

החיבורים היסודיים

מאה שנות כתיבה ועריכה, בין ש"ל ובין ת"ל, עיצבו את כתבי האר"י ותלמידיו. במאת השנים הללו נקבעה צורתם וסודר תוכנם של הקונטרסים ושל החיבורים המרצים את קבלת האר"י. במאת השנים הללו נתגלגלו חיבורים מעריכה לעריכה ונתגלו חיבורים חדשים, וכל אלה נעתקו שוב ושוב ונכללו בשם 'כתבי האר"י'. במאת השנים הללו נשלמה העריכה המכוננת, ובמאת השנים הבאות המשיכה העריכה המשלימה במלאכתה. לאחר מכן פינתה גם העריכה המשלימה את מקומה מפני ההדפסה שנטלה נוסחים מסוימים של חיבורים בקבלת האר"י וקבעתם לדורות.

בעשרים ושניים הפרקים הקודמים תיארנו בפרוטרוט את מהלך כתיבתם ועריכתם של כתבי האר"י ותלמידיו, הן העריכה המכוננת הן העריכה המשלימה. עתה, אחרי שהשלמנו את התיאור המפורט של מלאכת הכתיבה והעריכה, יכולים אנו להגיע אל תכליתנו – החיבורים המקוריים שבהם נמצא את דברי האר"י כפי שהוא עצמו כתבם וכפי שהוא עצמו אמרם. שהרי בכל תיאור הכתיבות והעריכות, שפירטנו בפרקים ג-כד, לא ביקשנו להציג את מלאכת הכתיבה והעריכה עצמה אלא להשיב על השאלה היסודית והפשוטה שהצבנו בראשית דברינו בראש ספר זה: מה אמר האר"י? כדי להשיב על שאלה זו באמיתותה וכדי לדעת מה אמר האר"י בעצמו חייבים אנו להישען על החיבורים המקוריים שבהם נמצא את דברי האר"י כפי שהוא עצמו כתבם וכפי שהוא עצמו אמרם.

רק עתה, לאחר שרשמנו את החיבורים שכתבו האר"י ותלמידיו היושבים לפניו ורק לאחר שעקבנו אחרי גלגוליהם במהלך העריכות השונות שנעשו להם במשך מאתיים שנה, יכולים אנו לשוב אל ראשית הכול – אל החיבורים שיצאו מתחת ידי האר"י ותלמידיו בצורתם הראשונה והיסודית טרם נערכו בידי מקובלים אחרים. רק עתה יכולים אנו לגשת אל כל החיבורים המכונים 'כתבי האר"י' ולברור מתוכם את החיבורים הכוללים את דברי האר"י כפי שהוא עצמו כתבם וכפי שהוא עצמו אמרם לתלמידיו. אלו הם החיבורים היסודיים והמקוריים בקבלת האר"י, ובהם ורק בהם תימצא שיטתו בקבלה בלא תוספת, חסרון או שינוי. רק חיבורים אלה

יכולים ללמדנו מהו מהלך ההאצלה שלימד האר"י, ורק על פי תוכנם יכולים אנו להבין את משמעותו ואת תכליתו של מהלך ההאצלה המיוחד לקבלת האר"י.

בפרקים הקודמים תיארנו את נופה של קבלת האר"י – את כלל חיבוריה ואת דרך עריכתם והעתקתם לפי סדר הזמנים והמקומות. בפרק זה נתאר את עיקרה של קבלת האר"י – החיבורים היסודיים אשר כתב האר"י עצמו ואשר כתבו תלמידיו היושבים לפניו. על חיבורים אלה, ורק על אלה, נשתית בפרקים הבאים את עיוננו כדי לדעת את מהלכה ואת משמעותה של קבלת האר"י על פי הדברים שהוא עצמו כתב ולימד.

[קיד] החיבורים היסודיים

בסעיף זה נרשום את החיבורים היסודיים בקבלת האר"י, הם החיבורים המקוריים שבהם נמצא את דברי האר"י כפי שהוא עצמו כתבם וכפי שהוא עצמו אמרם. לשם כך עלינו לסקור את כל החיבורים שתיארנו בעשרים ושניים הפרקים הקודמים, לברור מתוכם את החיבורים היסודיים ולרשום אותם לבדם אחד לאחד. כך הוא להלכה, אך למעשה לא נוכל לדלג על החיבורים הערוכים ולהתעלם מהם כליל. כי חלק מהחיבורים היסודיים לא הגיעו אלינו בצורתם המקורית והראשונית אלא רק בעריכתם הראשונה. משום כך לא נוכל להתעלם מהחיבורים הערוכים, וגם בעת שנברור את החיבורים היסודיים נזדקק לעתים לעריכתם הראשונה, היא העריכה שהודיעה את טיבם ואת טבעם בעולם.

על כן נשוב אל כתבי האר"י ותלמידיו ונעקוב אחר גלגוליהם במהלך הכתיבות והעריכות. כמעט שאין לך חיבור יסודי שלא נכפל ונשלש במהלך העתקותיו ועריכותיו, וכמעט שאין לך חיבור מקורי שלא נתגלגל מכתובה לעריכה, ומעריכה ראשונה לעריכה שנייה. נעקוב עתה אחר גלגולי החיבורים במהלך כתיבתם ועריכתם כדי למצוא את החיבורים היסודיים, הם החיבורים שיצאו מתחת ידיהם של האר"י ושל תלמידיו, ואת הדרך שבה עברו בכל עריכותיהם. לשם כך נאגוד יחד את החיבורים היסודיים, שנרשמו לעיל פרקים ג-ו, ואת העריכות שנעשו להם, שנרשמו לעיל פרקים ח-כב. על פי כל אלה נוכל לשרטט מפה ברורה של כלל כתבי האר"י – רשימת החיבורים היסודיים בגלגולי עריכותיהם.

רשימת החיבורים היסודיים תהא מסודרת לפי ערכים אלו:

- **שם החיבור.** שמו של החיבור, כפי שמחברו קרא לו או כפי שקראו לו עורכיו או מעתיקיו.
- **כתיבה.** החיבור בצורתו המקורית, כפי שיצאה מתחת ידיהם של האר"י או של אחד מתלמידיו. ציון הסעיף שבו תואר החיבור בצורתו המקורית.
- **עריכה.** שם העורך ושם החיבור בצורתו הערוכה, הן בעת שהחיבור המקורי נערך כולו מחדש הן בעת שחלקים ממנו שולבו בחיבור חדש. ציון הסעיף שבו תואר החיבור הערוך וכיצד נתגלגל בו החיבור המקורי.

יושם אל לב כי רשימה זו אינה כוללת העתקות, וכל כתיבה או עריכה נרשמת בה פעם אחת בלבד.

כתבי האר"י עצמו

- [א] פירוש ספרא דצניעותא, זוהר ח"ב קעו ע"ב – קעז ע"א.
 כתיבה: ר' יצחק לוריא, פירוש ספרא דצניעותא. סעיף יב.
 עריכה: ר' חיים ויטל, עץ חיים, חלק ראשון, שער א, שער מה שהעתיקתי מכתובת יד מורי. סעיף יז.
 עריכה: ר' מנחם עזריה מפאנו, פירוש ספרא דצניעותא. סעיף מב.
 עריכה: ר' עזרא מפאנו, פירוש ספרא דצניעותא בעריכת הרמ"ע מפאנו. סעיף מג.
 עריכה: ר' אפרים פנצירי, ספר הדרושים. סעיף נ.
 עריכה: ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, ספר הדרושים. סעיף נא.
 עריכה: ר' משה מזרחי, ספר ההקדמות (א) וספר ההקדמות (ב). סעיף פ.
 עריכה: תלמידי ר' אפרים פנצירי, ספר דרושים וחידושים. סעיף פא.
 עריכה: ר' יעקב צמח, זוהר הרקיע. סעיף פד.
 עריכה: ר' מאיר פופרש, נוף עץ חיים, נוף ראשון, ביאור קצת מאמרי הזוהר. סעיף פח.
 עריכה: ר' שמואל ויטל, שמונה שערים, שער מאמרי רשב"י. סעיף צא.
 עריכה: ר' שלום בוזגלו, הדרת מלך והוד מלך. סעיף קב.
- [ב] פירוש אדרא זוטא, זוהר ח"ג רצ ע"ב.
 כתיבה: ר' יצחק לוריא, פירוש לספר הזוהר. סעיף יג.
 עריכה: ר' חיים ויטל, עץ חיים, חלק ראשון, שער א, שער מה שהעתיקתי מכתובת יד מורי. סעיף יז.
 עריכה: תלמידי ר' יוסף טבול, ספרי דרושים, כוונות וליקוטים. סעיף לח.
 עריכה: ר' עזרא מפאנו, קיצור הפירוש על התחלת ספר הזוהר. סעיף מג.
 עריכה: ר' נתן אוטולינגו, קיצור הפירוש על התחלת ספר הזוהר. סעיף מז.
 עריכה: ר' אפרים פנצירי, ספר הליקוטים. סעיף נ.
 עריכה: ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, ספר הדרושים. סעיף נא.
 עריכה: ר' משה מזרחי, ספר ההקדמות (ב) וספר מאמרי הזוהר. סעיף פ.
 עריכה: ר' מאיר פופרש, נוף עץ חיים, נוף ראשון, ביאור קצת מאמרי הזוהר. סעיף פח.
 עריכה: ר' שמואל ויטל, שמונה שערים, שער מאמרי רשב"י. סעיף צא.
 עריכה: ר' שלום בוזגלו, הדרת מלך. סעיף קב.
- [ג] פירוש על ספר הזוהר.
 כתיבה: ר' יצחק לוריא, פירוש על ספר הזוהר. סעיף יג.
 עריכה: ר' חיים ויטל, עץ חיים, חלק ראשון, שער א, שער מה שהעתיקתי מכתובת יד מורי. סעיף יז.
 עריכה: תלמידי ר' יוסף טבול, ספרי דרושים, כוונות וליקוטים. סעיף לח.
 עריכה: ר' משה ישראל פואה, פירוש על ספר הזוהר. סעיף מא.
 עריכה: ר' עזרא מפאנו, קיצור הפירוש על התחלת ספר הזוהר. סעיף מג.
 עריכה: ר' נתן אוטולינגו, קיצור הפירוש על התחלת ספר הזוהר. סעיף מז.

עריכה: ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, ספרי דרושים, כוונות וליקוטים. סעיף נא.
 עריכה: ר' אהרן ברכיה די מודינה, שמן משחת קדש ושמן זית זך. סעיף עד.
 עריכה: ר' יעקב צמח, זוהר הרקיע. סעיף פד.
 עריכה: ר' מאיר פופרש, נוף עץ חיים, נוף ראשון, ביאור קצת מאמרי הזוהר. סעיף פח.
 עריכה: ר' שמואל ויטל, שמונה שערים, שער מאמרי רשב"י. סעיף צא.
 עריכה: ר' שלום בוזגלו, הדרת מלך. סעיף קב.

[ד] כוונות התפילה, פירושי פסוקים, פירושי מאמרי חז"ל וייחודים.

כתיבה: ר' יצחק לוריא, כוונות התפילה, פירושי פסוקים וכו'. סעיף יד.

עריכה: ר' חיים ויטל, עץ חיים, חלק ראשון, שער א, שער מה שהעתיקתי מכתובת יד מורי. סעיף יז.
 עריכה: תלמידי ר' יוסף טבול, ספרי דרושים, כוונות וליקוטים. סעיף לח.
 עריכה: ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, ספרי דרושים, כוונות וליקוטים. סעיף נא.
 עריכה: ר' אהרן ברכיה די מודינה, שמן משחת קדש ושמן זית זך. סעיף עד.
 עריכה: ר' מאיר פופרש, פרי ונוף עץ חיים. סעיף פח.
 עריכה: ר' שמואל ויטל, שמונה שערים, שערים אחדים. סעיף צא.

כתבי ר' חיים ויטל

[ה] קונטרסי טיטות.

כתיבה: ר' חיים ויטל, קונטרסי טיטות. סעיף טז.

עריכה: ר' חיים ויטל, ספר עץ חיים, חלק ראשון, שערים ב-ד, וחלק שני, שערים א-ד. סעיף יז.

עריכה: ר' מלכאל אשכנזי, שישה כרכים. סעיף לז.

עריכה: תלמידי ר' יוסף טבול, ספרי דרושים, כוונות וליקוטים. סעיף לח.

עריכה: ספר כוונות הפותח 'סוד ברכת אבות'. סעיף מ.

עריכה: ר' משה ישראל פואה, קובץ ליקוטים הפותח 'זאת החיה אשר תאכלו', קובץ ליקוטים הפותח 'טעם שנקראת המלכות', ספר הכוונות 'שערי תפילה' וקונטרסים נוספים ושערי תפילה. סעיף מא.

עריכה: ר' עזרא מפאנו, דרוש אדם קדמון, פירוש אדרא זוטא ועוד. סעיף מג.

עריכה: ר' אפרים פנצירי, ספרי דרושים, כוונות וליקוטים. סעיף נ.

עריכה: ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, ספרי דרושים, כוונות וליקוטים. סעיף נא.

עריכה: תלמידי ר' יוסף טבול, קיצור דרוש אדם קדמון. סעיף כה.

עריכה: ר' מסעוד אזולאי, סיכום ספר הדרושים. סעיף נג.

עריכה: ר' אברהם אזולאי, כנף רננים ומעשה חושב. סעיף נד.

עריכה: ר' מנחם עזריה מפאנו, דרושים מקובצים, תק"ן ליקוטים, כוונות, תיקוני תשובה וייחודים. סעיף נח.

עריכה: ר' יצחק הלוי איש מנטובה, ספר שמתחיל דרוש אדם קדמון, ספר גדול, ספר הכוונות בקיצור. סעיף ס.

עריכה: ר' אלכסנדר כ"ץ, קובץ חיבורים. סעיף סג.

עריכה: ר' אלכסנדר כ"ץ, קובץ 'סוד המרגלא' ובו הערות ר"י סרוק על כנפי יונה ופירושו של ר"א כ"ץ על סדר האצילות בקיצור מופלג. סעיף סד.

עריכה: ר' אלעזר אלטשול, דרוש אדם קדמון עם הוספות מאת ר' יוסף טבול. סעיף ע.
 עריכה: ר' אהרן ברכיה די מודינה, שמן משחת קדש. סעיף עד.
 עריכה: ר' נפתלי בכרך, עמק המלך. סעיף עז.
 עריכה: ר' משה מזרחי, ספרי הקדמות, הכוונות ומאמרי הזוהר. סעיף פ.
 עריכה: ר' יעקב צמח, נגיד ומצוה. סעיף פב.
 עריכה: ר' מאיר פופרש, דרך עץ חיים. פרי עץ חיים: ענף ראשון, כוונות התפילה; ענף שני, טעמי מצוות;
 ענף שלישי, תיקוני עוונות; ענף רביעי, שער הנבואה ורוח הקודש וייחודים. נוף עץ חיים: נוף ראשון,
 ביאור קצת מאמרי הזוהר; נוף שני, ביאור קצת פסוקי תנ"ך; נוף שלישי, ביאור קצת דברי רז"ל; נוף
 רביעי, דרושי הנשמות והגלגולים. סעיף פח.
 עריכה: ר' נתן שפירא, מאורות נתן, ספר הגלגולים. סעיף צב.
 עריכה: שולחן ערוך האר"י. סעיף צח.

[ו] עץ חיים.

כתיבה: ר' חיים ויטל, חלק ראשון: שער א, שער מה שהעתיקתי מכתובת יד מורי; שער ב, שער
 ההקדמות; שער ג, שער מאמרי הזוהר ומאמרי רז"ל; שער ד, שער הפסוקים; חלק שני:
 שער א, שער התפילה; שער ב, שער המצוות; שער ג, שער רוח הקודש; שער ד, שער
 הגלגול. סעיף יז.

עריכה: ר' משה מזרחי, 'מעץ החיים'. סעיף פ.
 עריכה: ר' יעקב צמח, נגיד ומצוה, רנו ליעקב שמחה. סעיף פב.
 עריכה: ר' שמואל ויטל, שמונה שערים: שער א, שער ההקדמות; שער ב, שער מאמרי רשב"י; שער ג, שער
 מאמרי חז"ל; שער ד, שער הפסוקים; שער ה, שער המצוות; שער ו, שער הכוונות; שער ז, שער רוח
 הקודש; שער ח, שער הגלגולים. סעיף צא.

[ז] מבוא שערים.

כתיבה: ר' חיים ויטל, חיבור שלא נודע מקומו. סעיף יט.
 עריכה: ר' יעקב צמח, תולדות אדם. סעיף פו.
 עריכה: ר' נתן שפירא, עץ החיים. סעיף צב.
 עריכה: ר' משה זכות, מבוא שערים. סעיף צו.
 עריכה: ר' אלישע חיים אשכנזי, אוצרות חיים. סעיף צז.
 עריכה: ר' שלמה מולכו, מבוא שערים. סעיף קד.

[ח] אוצרות חיים.

כתיבה: ר' חיים ויטל, חיבור שלא נודע מקומו. סעיף כ.
 עריכה: ר' יעקב צמח, אוצרות חיים. סעיף פד.
 עריכה: ר' יעקב צמח, עדות ביעקב. סעיף פה.
 עריכה: ר' מאיר פופרש, דרך עץ חיים. סעיף פח.
 עריכה: ר' משה זכות, אוצרות חיים. סעיף צה.
 עריכה: ר' אלישע חיים אשכנזי, אוצרות חיים. סעיף צז.

- [ט] קהילת יעקב.
 כתיבה: ר' חיים ויטל, דרושים שלא נודע מקומם. סעיף כ.
 עריכה: ר' יעקב צמח, קהילת יעקב. סעיף פד.
 עריכה: ר' יעקב צמח, אדם ישר ב. סעיף פה.
 עריכה: ר' יעקב צמח, עדות ביעקב. סעיף פה.
 עריכה: ר' מאיר פופרש, דרך עץ חיים. סעיף פח.
- [י] אדם ישר.
 כתיבה: ר' חיים ויטל, דרושים שלא נודע מקומם. סעיף כ.
 עריכה: ר' יעקב צמח, אדם ישר א. סעיף פד.
 עריכה: ר' יעקב צמח, אדם ישר ב. סעיף פה.
 עריכה: ר' יעקב צמח, עדות ביעקב. סעיף פה.
 עריכה: ר' מאיר פופרש, דרך עץ חיים. סעיף פח.
 עריכה: ר' משה זכות, אדם ישר ב. סעיף צה.
 עריכה: מקובלי אשכנז, אדם ישר ג. סעיף קא.
- [יא] עולת תמיד.
 כתיבה: ר' חיים ויטל, חיבור שלא נודע מקומו. סעיף כ.
 עריכה: ר' יעקב צמח, עולת תמיד. סעיף פד.
 עריכה: ר' מאיר פופרש, פרי עץ חיים, ענף ראשון, כוונות התפילה. סעיף פח.
- [יב] זוהר הרקיע.
 כתיבה: ר' חיים ויטל, חיבור שלא נודע מקומו. סעיף כ.
 עריכה: ר' יעקב צמח, זוהר הרקיע. סעיף פד.
 עריכה: ר' מאיר פופרש, נוף עץ חיים, נוף ראשון, ביאור קצת מאמרי זוהר. סעיף פח.
- [יג] דרוש שמסר לר' שלמה סגיש.
 כתיבה: ר' חיים ויטל. סעיף כא.

כתבי ר' יוסף נ' טבול

- [יד] ספר הדרושים.
 כתיבה: ר' יוסף נ' טבול, ספר הדרושים. סעיף כב.
 עריכה: ר' מנחם עזריה מפאנו, ספר הדרושים. סעיף מב.
 עריכה: ר' עזרא מפאנו, קיצור ספר הדרושים. סעיף מג.
 עריכה: ר' אהרן ברכיה די מודינה, שמן משחת קדש ושמן זית זך. סעיף עד.
 עריכה: מקובלי איטליה, דרושי חפצי בה. סעיף צו.
 עריכה: מקובלי ארץ ישראל, דרושי חפצי בה. סעיף קד.

- [טו] סדר העולמות.
 כתיבה: ר' יוסף נ' טבול. סעיף כב.
- [טז] דרוש האצילות.
 כתיבה: ר' יוסף נ' טבול. סעיף כב.
- [יז] דרושי 'קודם האצילות'.
 כתיבה: ר' יוסף נ' טבול. סעיף כב.
 עריכה: ר' מנחם די לונזאנו, ליקוטים וכללים. סעיף לט.
 עריכה: ר' מנחם עזריה מפאנו, שמונה דרושים מתוך דרושי 'קודם האצילות'. סעיף מב.
 עריכה: ר' עזרא מפאנו, שמונה דרושים מתוך דרושי 'קודם האצילות'. סעיף מג.
 עריכה: ר' מנחם עזריה מפאנו, דרושים מקובצים. סעיף נח.
 עריכה: ר' אלכסנדר כ"ץ, שלושה דרושים מתוך דרושי 'קודם האצילות'. סעיף סג.
 עריכה: ר' נפתלי בכרך, עמק המלך. סעיף עז.
- [יח] פירוש אדרא רבא.
 כתיבה: ר' יוסף נ' טבול. סעיף כג.
- [יט] פירוש זוהר ח"א טו ע"א.
 כתיבה: ר' יוסף נ' טבול. סעיף כג.
 עריכה: ר' מאיר פופרש, נוף עץ חיים, נוף ראשון, ביאור קצת מאמרי הזוהר. סעיף פח.
 עריכה: ר' שלום בוזגלו, הדרת מלך. סעיף קב.
- [כ] פירוש זוהר ח"א נא ע"ב.
 כתיבה: ר' יוסף נ' טבול. סעיף כג.
 עריכה: ר' יעקב צמח, זוהר הרקיע. סעיף פד.
 עריכה: ר' מאיר פופרש, נוף עץ חיים, נוף ראשון, ביאור קצת מאמרי הזוהר. סעיף פח.
 עריכה: ר' שלום בוזגלו, הדרת מלך. סעיף קב.
- [כא] קובץ פירושים על הזוהר.
 כתיבה: ר' יוסף נ' טבול. סעיף כג.
- [כב] כוונות לימי החול ולשבת.
 כתיבה: ר' יוסף נ' טבול. סעיף כד.
 עריכה: מקובלי איטליה. קובץ חיבורים קדום. סעיף מו.
 עריכה: ר' מבי"א (אוטולינגו?). סעיף מח.
- [כג] כוונות ליל פסח וספירת העומר.
 כתיבה: ר' יוסף נ' טבול. סעיף כד.
 עריכה: ר' מנחם די לונזאנו, ליקוטים וכללים. סעיף לט.

- עריכה: ר' עזרא מפאנו. סעיף מג.
 עריכה: ר' מנחם עזריה מפאנו. מעין גנים. סעיף נט.
 עריכה: ר' אלכסנדר כ"ץ. סעיף סג.
- [כד] כוונות הלל.
 כתיבה: ר' יוסף נ' טבול. סעיף כד.
 עריכה: ר' מאיר פופרש, פרי עץ חיים, ענף ראשון, כוונות התפילה. סעיף פח.
- [כה] דרוש הלולב.
 כתיבה: ר' יוסף נ' טבול. סעיף כד.
 עריכה: ר' מאיר פופרש, פרי עץ חיים, ענף ראשון, כוונות התפילה. סעיף פח.
 עריכה: תלמידי ר' אפרים פנצירי, ספר הליקוטים על ספרי התנ"ך. סעיף פא.
- [כו] סוד המקווה.
 כתיבה: ר' יוסף נ' טבול. סעיף כו.
- [כז] ייחודים.
 כתיבה: ר' יוסף נ' טבול. סעיף כו.
- [כח] השגות על דרוש אדם קדמון.
 כתיבה: תלמידי ר' יוסף נ' טבול, הערות בגיליונות דרוש אדם קדמון. סעיף כה.
 עריכה: ר' משה זכות, הערות בגיליונות אוצרות חיים. סעיף צו.
 עריכה: מקובלי מרוקו, קונטרס השגות. סעיף קב.
 עריכה: ר' שלמה מולכו, קונטרס השגות. סעיף קד.
- כתבי ר' משה יונה, ר' משה נג'ארה וחבריהם**
- [כט] כנפי יונה (א) מאת ר' משה יונה.
 כתיבה: ר' משה יונה. סעיף כז.
 עריכה: ר' מבי"א (אוטולינגו?), כנפי יונה. סעיף מח.
- [ל] כנפי יונה (ב) מאת ר' משה נג'ארה וחבריו.
 כתיבה: ר' משה נג'ארה, ר' יוסף ארזין וחבריהם. סעיף כז.
 עריכה: ר' חיים ויטל, קיצור כנפי יונה. סעיף טז.
 עריכה: ר' חיים ויטל, עץ חיים. סעיף יז.
 עריכה: ר' יוסף נ' טבול, קיצור כנפי יונה. סעיף כו.
 עריכה: ר' מנחם די לונזאנו, ליקוטים וכללים. סעיף לט.
 עריכה: מקובלי איטליה, כנפי יונה, על סדר האצילות. סעיף מב.
 עריכה: ר' מנחם עזריה מפאנו, כנפי יונה (עריכות אחדות). סעיף מה.
 עריכה: ר' מבי"א (אוטולינגו?), כנפי יונה. סעיף מח.

עריכה: ר' אפרים פנצירי, ספרי דרושים, כוונות וליקוטים. סעיף נ.
 עריכה: ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, ספרי דרושים, כוונות וליקוטים. סעיף נא.
 עריכה: ר' מנחם עזריה מפאנו, דרושים מקובצים. סעיף נח.
 עריכה: ר' אלכסנדר כ"ץ, כנפי יונה. סעיף סג.
 עריכה: ר' נפתלי בכרך, עמק המלך. סעיף עז.
 עריכה: מקובלי פולין, כנפי יונה. סעיף עט.
 עריכה: ר' מאיר פופרש, דרך עץ חיים, שער הכללים. סעיף פח.
 עריכה: ר' שמואל ויטל, שמונה שערים. סעיף צא.
 עריכה: מקובלי איטליה, 'דרוש עולם הנקודות'. סעיפים כז, צו.

[לא] כנפי יונה (ג), ר"ג סימנים.

כתיבה: תלמיד האר"י (?). סעיף כז.

עריכה: מקובלי איטליה, פי צדיק. סעיף צו.

כתבי ר' יהודה רומנו

[לב] ספר הכוונות.

כתיבה: ר' יהודה רומנו. סעיף כח.

עריכה: ר' עזרא מפאנו. סעיף מג.

עריכה: ר' אפרים פנצירי, חלק רביעי של גלא עמיקתא. סעיף נ.

עריכה: ר' משה טרינקי, ספר כוונות. סעיף נה.

עריכה: ר' מנחם עזריה מפאנו, ספר כוונות. סעיף נח.

עריכה: מקובלי אשכנז ופולין. סעיף עט.

כתבי תלמיד האר"י

[לג] התחלת החכמה.

כתיבה: תלמיד האר"י. סעיף כט.

עריכה: ר' עזרא מפאנו. סעיף מג.

עריכה: ר' נתן אוטולינגו, עקרי כללי חכמת שיעור קומה. סעיף מז.

עריכה: ר' משה יהוסף סיני הלוי, עקרי כללי חכמת שיעור קומה. סעיף מט.

עריכה: ר' אלכסנדר כ"ץ, התחלת החכמה. סעיף סג.

עריכה: ר' אלעזר אלטשול, התחלת החכמה. סעיף ע.

עריכה: ר' אשר ב"ר יוסף, עולם הבריאה. סעיף עא.

עריכה: ר' אהרן ברכיה די מודינה, שמן משחת קדש. סעיף עד.

עריכה: ר' יואל סירקיש. סעיף עח.

עריכה: ר' אברהם קלמנקס, מעין החכמה. סעיף עה.

עריכה: ר' דוד הורביץ, בתוך ספר הר אדני. סעיף עה.

[קטו] החיבורים היסודיים: מהדורות

בסעיף הקודם ערכנו את רשימת החיבורים היסודיים בגלגולי עריכותיהם. לכאורה שלמה מלאכתנו ברישום החיבורים היסודיים ויכולים אנו לפנות אל עיקר משימתנו – ללמוד ולעיין בתוכנם של החיבורים הללו כדי להבין לאשורו את מהלך ההאצלה שהורה האר"י. אלא שעדיין חסרה רשימת החיבורים היסודיים את עיקרה: היכן נמצא חיבורים אלו? כי רבים מן החיבורים היסודיים לא נדפסו עד הנה, והעתקותיהם בכתבי היד שמורות בספריות הציבוריות והפרטיות ואינן מצויות ביד הכול. זהו מעוות שיוכל לתקון, שהרי במקום שהחיבור היסודי לא נדפס ואינו מצוי יכולים אנו לפנות אל אחד מגלגוליו – אחד מן החיבורים הערוכים שלו שהגיע אל הדפוס וזכה לתפוצה רחבה, ולצטט על פיו. אלא שתיקון זה אינו שלם, כי רבים מן החיבורים הערוכים לא נדפסו בקפידה ונוסחם אינו מדויק, ונמצא שכרנו יוצא בהפסדנו.

כיצד נלמד אפוא את קבלת האר"י? כיצד נוכל להסתמך על החיבורים היסודיים ולהביא מהם ציטוטים שיהיו מצויים ומדויקים בעת ובעונה אחת? כדי להתגבר על קשיים אלו נשתמש במערכת ציטוטים כפולה – את הנוסח הנכון של כתבי האר"י ותלמידיו נצטט מן החיבורים היסודיים ומכתבי היד המדויקים שלהם, ואילו את מראי המקומות נציין על פי החיבורים הערוכים והמהדורות הנדפסות שלהם המצויים ביד הכול. בפרקים הבאים נאחז בנוסח מדויק, שנמצא בחיבורים היסודיים, ובמראה מקום מצוי, שמפנה לחיבורים הערוכים, ומשניהם לא נניח ידינו.

מערכת ציטוטים זו מחייבת אותנו לשוב אל רשימת החיבורים היסודיים ולערוך אותה מחדש. לכל אחד מן החיבורים היסודיים נרשום שתי מהדורות – מהדורה מדויקת שממנה נצטט את דברי האר"י, ומהדורה מצויה שעל פיה נציין להם מקום.

רשימת המהדורות תהא מסודרת לפי ערכים אלו:

- **שם החיבור.** שמו של החיבור, כפי שמחברו קרא לו או כפי שקראו לו עורכיו או מעתיקיו.
- **נוסח.** המהדורה המדויקת ביותר המצויה בידינו ואשר ממנה נצטט את דברי האר"י.
- **ציון.** המהדורה הנפוצה ביותר המצויה בידינו ואשר על פיה נציין מראי מקום לדברי האר"י.

כתבי האר"י עצמו

[א] פירוש ספרא דצניעותא, זוהר ח"ב קעו ע"ב – קעז ע"א.

נוסח: כת"י 869 (בתוך שער מאמרי רשב"י).

ציון: מהדורות לדוגמה, להלן נספח ג, עמ' 946 ואילך.

[ב] פירוש אדרא זוטא, זוהר ח"ג רצ ע"ב.

נוסח: כת"י 869 (בתוך שער מאמרי רשב"י).

ציון: מהדורות לדוגמה, להלן נספח ג, עמ' 1006 ואילך.

- [ג] פירושים על ספר הזוהר.
 נוסח: כת"י 869 (בתוך שער מאמרי רשב"י).
 ציון: דפוס 876 (בתוך שער מאמרי רשב"י).
- [ד] כוונות התפילה, פירושי פסוקים, פירושי מאמרי חז"ל וייחודים.
 נוסח: כת"י 877 (בתוך שער מאמרי חז"ל), כת"י 882 (בתוך שער הפסוקים), כת"י 891 (בתוך שער הכוונות), כת"י 899 (בתוך שער רוח הקודש).
 ציון: דפוס 880 (בתוך שער מאמרי חז"ל), דפוס 885 (בתוך שער הפסוקים), דפוס 898 (בתוך שער הכוונות), דפוס 904 (בתוך שער רוח הקודש).

כתבי ר' חיים ויטל

- [ה] קונטרסי טיוטות.
 נוסח וציון: כת"י 412 (ספר הדרושים בעריכת ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה).
 נוסח וציון: כת"י 418 (ספר הכוונות בעריכת ר"ב הלוי ור"א גוואשטלה).
 נוסח וציון: כת"י 428 (ספר הליקוטים בעריכת ר"ב הלוי ור"א גוואשטלה).
- [ו] עץ חיים.
 חלק ראשון, שער שני, שער ההקדמות.
 נוסח: כת"י 72.
 ציון: דפוס 868 (שער ההקדמות בעריכת ר' שמואל ויטל).
 חלק ראשון, שער שלישי, שער מאמרי הזוהר ומאמרי רז"ל.
 נוסח: כת"י 79.
 נוסח: כת"י 869 (שער מאמרי רשב"י בעריכת ר' שמואל ויטל).
 ציון: דפוס 876 (שער מאמרי רשב"י בעריכת ר' שמואל ויטל).
 נוסח: כת"י 877 (שער מאמרי חז"ל בעריכת ר' שמואל ויטל).
 ציון: דפוס 880 (שער מאמרי חז"ל בעריכת ר' שמואל ויטל).
 חלק ראשון, שער רביעי, שער הפסוקים.
 נוסח: כת"י 83.
 נוסח: כת"י 882 (שער הפסוקים בעריכת ר' שמואל ויטל).
 ציון: דפוס 885 (שער הפסוקים בעריכת ר' שמואל ויטל).
 חלק שני, שער ראשון, שער התפילה.
 נוסח: כת"י 85.
 נוסח: כת"י 891 (שער הכוונות בעריכת ר' שמואל ויטל).
 ציון: דפוס 898 (שער הכוונות בעריכת ר' שמואל ויטל).
 חלק שני, שער שני, שער המצוות.
 נוסח: כת"י 86.

נוסח: כת"י 886 (שער המצוות בעריכת ר' שמואל ויטל).
ציון: דפוס 890 (שער המצוות בעריכת ר' שמואל ויטל).

חלק שני, שער שלישי, שער רוח הקודש.

נוסח: כת"י 91.

נוסח: כת"י 899 (שער רוח הקודש בעריכת ר' שמואל ויטל).
ציון: דפוס 904 (שער רוח הקודש בעריכת ר' שמואל ויטל).

חלק שני, שער רביעי, שער הגלגול.

נוסח: כת"י 92.

נוסח: כת"י 908 (שער הגלגולים בעריכת ר' שמואל ויטל).
ציון: דפוס 913 (שער הגלגולים בעריכת ר' שמואל ויטל).

[ז] מבוא שערים [=תולדות אדם].

נוסח: כת"י 757.

ציון: דפוס 1111.

[ח] אוצרות חיים.

נוסח: כת"י 724.

ציון: דפוס 982.

[ט] קהילת יעקב.

נוסח: כת"י 730.

ציון: דפוס 993 (בתוך אדם ישר ב).

[י] אדם ישר א.

נוסח: כת"י 731.

ציון: דפוס 993 (בתוך אדם ישר ב).

[יא] עולת תמיד.

נוסח: כת"י 734.

ציון: דפוס 741.

[יג] דרוש שמסר לר' שלמה סגיש.

נוסח: כת"י 103.

ציון: מהדורות לדוגמה, להלן נספח ג, עמ' 1012 ואילך.

כתבי ר' יוסף ז' טבול

[יד] ספר הדרושים.

נוסח: כת"י 110.

ציון: דפוס 1107.

- [טו] סדר העולמות.
נוסח וציון: כת"י 115.
- [טז] דרוש האצילות.
נוסח: כת"י 116.
ציון: מהדורות לדוגמה, להלן נספח ג, עמ' 1017 ואילך.
- [יז] דרושי 'קודם האצילות'.
נוסח וציון: כת"י 119.
- [יח] פירוש אדרא רבא.
פירוש אדרא רבא, זוהר ח"ג קכז ע"ב – קכח ע"ב.
נוסח: כת"י 134 וכת"י 135.
ציון: דפוס 138.
- פירוש אדרא רבא, זוהר ח"ג קכז ע"ב – קל ע"א.
נוסח וציון: כת"י 134 וכת"י 135.
- פירוש אדרא רבא, זוהר ח"ג קלה ע"א – קלח ע"ב.
נוסח וציון: כת"י 137.
- פירוש אדרא רבא, פסקאות נוספות.
נוסח וציון: כת"י 136.
- [יט] פירוש זוהר ח"א טו ע"א.
נוסח: כת"י 139.
ציון: מהדורות לדוגמה, להלן נספח ג, עמ' 1024 ואילך.
- [כ] פירוש זוהר ח"א נא ע"ב.
נוסח: כת"י 146.
ציון: דפוס 153.
- [כא] קובץ פירוש על הזוהר.
נוסח וציון: כת"י 154.
- [כב] כוונות לימי החול ולשבת.
נוסח וציון: דפוס 168.
- [כג] כוונות ליל פסח וספירת העומר.
נוסח וציון: דפוס 173.
- [כד] כוונות הלל.
נוסח וציון: דפוס 174.

- [כה] דרוש הלולב.
נוסח וציון: דפוס 177.
- [כו] סוד המקווה.
נוסח וציון: כת"י 185.
- [כז] ייחודים.
נוסח וציון: כת"י 189.
- [כח] השגות על דרוש אדם קדמון.
נוסח: כת"י 39.
ציון: דפוס 982.

כתבי ר' משה יונה, ר' משה נג'ארה וחבריהם

- [כט] כנפי יונה (א) מאת ר' משה יונה.
נוסח וציון: כת"י 208.
- [ל] כנפי יונה (ב) מאת ר' משה נג'ארה וחבריו.
נוסח וציון: כת"י 220.

כתבי ר' יהודה רומנו

- [לב] ספר הכוונות.
נוסח וציון: כת"י 226.

כתבי תלמיד האר"י

- [לג] התחלת החכמה.
נוסח וציון: כת"י 315 וכת"י 316.

נספחות

נספח ראשון

רשימת אישים

חכמים ומקובלים רבים השתתפו במלאכת כתיבתם, עריכתם והעיתקתם של כתבי האר"י ותלמידיו. חכמים ומקובלים אלו נזכרו לעיל פרקים א–כב, איש על כתיבתו ואיש על עריכתו, וכאן נרשום בקצרה את תולדות חייהם.

רשימת האישים ערוכה ומסודרת על פי סדר הזמנים, מהאר"י ותלמידיו עד החיד"א ומקובלי דורו. לכל אחד מן האישים ערך לעצמו, והוא כולל שלוש פסקאות אלו:

א. ידיעות עיקריות על תולדות חייו. ידיעות אלה כוללות תאריכי לידתו ופטירתו, המקומות ששהה בהם, ספרים חשובים שכתב וכו'.

ב. מראי מקום לספרים שכתבו בהרחבה את תולדות חייו.

ג. כתב יד אחד לדוגמה שבו נמצאת בבירור כתיבת ידו. על פי כתב יד זה וצורת כתיבתו זיהינו כתבי יד נוספים שיצאו מתחת ידו אף על פי ששמו לא נזכר בהם.

[א] ר' יצחק לוריא

נולד בירושלים בשנת רצ"ד. בהיותו בן שמונה נתייתם מאביו, ואז ירדה אמו למצרים. שם גדל האר"י בבית דודו ר' מרדכי פרנסיס, ונשא לאשה את בתו. בשנת ש"ח חתם האר"י על טופס הסכמה של רבני מצרים. בשנת ש"ל עלה לצפת, ובה נפטר בה' באב של"ב.

על תולדות חייו של האר"י כתבו: א' שוחטמן, מקורות חדשים מן הגניזה לפעילותו המסחרית של האר"י במצרים, פעמים 16 (תשמ"ג), עמ' 56–64; מ' בניהו, תעודות מן הגניזה על עסקי מסחר שלאר"י במצרים, ספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר רביעי, ירושלים תשמ"ה, עמ' רכה–רנד; א' דוד, הלכה ופרקמטיה בתולדות האר"י, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל י (תשנ"ב), עמ' 287–297; ד' תמר, שלוש הערות למאמר 'לסיומה של הנגידות', תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 236; ד' תמר, ראשיתו של האר"י במצרים, מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח, ירושלים תשמ"א, עמ' 70–85.

כתיבת ידו ידועה משתי איגרות בענייני מסחר: א. כת"י פריס, מוצירי III, 232, ס' 26188. איגרת זו פורסמה על ידי ש' אסף, צרור מכתבים, קובץ החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה א (תרצ"ה), עמ' 317–318 [=מקורות ומחקרים, ירושלים תש"ו, עמ' 204–205]. ב. כת"י ניו יורק, בהמ"ל ללא מספר. איגרת זו פורסמה על ידי מ' בניהו, תעודות מן הגניזה (לעיל עמ' 873), עמ' רמא–רמב. צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 1.

[ב] ר' שמואל די פודילה

תלמיד האר"י במצרים. אחר שעלה האר"י לצפת המשיך להתכתב עם תלמידו שנשאר במצרים. ר' שלומיל מדרזניץ כתב באיגרותיו כי 'החכם השלם פידיליא' קנה את 'התפילין סברת שמושא רבא' שהיו שייכים לאר"י (תעלומות חכמה, דפוס 624, דף מא ע"ב).

[ג] ר' חיים ויטל

תלמיד האר"י. נולד בצפת בשנת ש"ג (יומן המאורעות [ספר החזיונות], דפוס 94, עמ' א). בשנת של"ח עבר לירושלים (שם, עמ' סד), בשנת שמ"ו חזר לצפת (שם, עמ' סו), ובשנת שנ"ד עוד היה בה (שם, עמ' י). משנת שנ"ה היה בדמשק (שם, עמ' צד), ובה נפטר בשנת ש"פ. על תולדות חייו כתבו: ג' שלום, שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י, ציון ה (ת"ש), עמ' 138–139; מ' בניהו, רבי חיים ויטל בירושלים, סיני ל (תשי"ב), עמ' סה–עה; ג' שלום, אנציקלופדיה יודאיקה, ירושלים 1972, כרך 16, עמ' 171–176; י' תשבי, העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק, ציון לט (תשל"ד), עמ' 33, הערה 83. כתיבת ידו ידועה מכת"י 66, כמתואר לעיל סעיף יז, ומכת"י 93, כמתואר לעיל סעיף יח. צילומי כתיבת ידו יובאו להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 2 ומס' 3.

[ד] ר' יוסף נ' טבול

תלמיד האר"י. לימד את קבלת האר"י, תחילה בצפת ואחר באלכסנדריה. בשנת שמ"ב היה בצפת, ור' שמשון ב"ק למד אצלו, כמתואר לעיל סעיף ב. בשנת שמ"ה שלח ר"ש ב"ק איגרת, לעיל סעיף לה, ובסופה הוא מביע את תקוותו שר"י טבול יעבור לדור בירושלים. מכאן עולה שבשנת שמ"ה עוד היה ר"י טבול בצפת. איגרות בענייני הדפיסו: ד' קויפמן, ירושלים, בעריכת א"מ לונץ, ב (תרמ"ז), עמ' 144–145; א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק א, ירושלים תרפ"ט, עמ' 15.

גם בשנת שס"ב היה ר"י טבול בצפת. ב'שלהי מנחם השסא', וב'שנת השסב בכפר בוקיעא אשר בגליל העליון' נמנה ר"י טבול עם 'כנופיה גדולה של חכמי העיר' שנמנו למנין עשרים חכמים מגדולים מעיינים' שחתמו על תשובה שנתפרסמה בשו"ת ר' יוסף בן ר' משה די טראני, חלק א, סי' פב, קושטא ת"א, דף קג ע"ג.

בשנת שס"ח היה ר"י טבול במצרים. דרשות שדרש ר"י טבול בשנה זו במצרים נכתבו בידי ר' חיים חבריא, כמתואר לעיל סעיף כו.

בהיותו במצרים הסכים ר"י טבול על ספר מקור חכמה מאת ר' יששכר בער מקרמניץ: 'באו על החתום שבעה עמודי עולם ממצרים הנקובים בשמותם, גם החכם ר' יוסף המערבי יצ"ו'. מקור חכמה נדפס בפראג שע"א, וההסכמה נדפסה בסוף הספר.

נפטר באלכסנדריה בשנת שע"ו. תאריך פטירתו של ר"י טבול נודע מספר דרשותיו של תלמידו ר' שמואל ן' סיד, שנמצא בכת"י מוסקבה, גינצבורג 914, ס' 28004. בספר זה נכתב הספר של ר' שמואל ן' סיד על אמו 'בתשלום שנת אמו שנת שלו"ם פרשת בהעלותך' (דף 118 ע"א). בסוף ההספר הוסיף הסופר, ר' ישועה אזולאי, הערה: 'בפ' בהעלותך באה שמועת הרב כמהר"ר יוסף המקובל זלה"ה בנא אמו' (דף 134 ע"א).

על תולדות חייו כתבו: א' שוחטמן, שו"ת ר' מאיר גאויזון, ירושלים תשמ"ה, עמ' 77; ש"ז הבלין, היצירה הרוחנית, תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (בעריכת י"מ לנראו), ירושלים תשמ"ח, עמ' 305-306.

[ה] ר' משה יונה

תלמיד האר"י. בשנת שמ"ב היה בקושטא, ובשנת שנ"ה היה במצרים.

על תולדות חייו כתבו: א' שוחטמן, שו"ת ר' מאיר גאויזון (לעיל ערך ד), עמ' 85; מ' בניהו, רבי משה יונה מגורי האר"י וראשון לרושמי תורתו, ספר זכרון להרב יצחק נסים (לעיל ערך א), עמ' ז-י.

כתיבת ידו ידועה מכת"י 208, כמתואר לעיל סעיף כז.

צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 4.

[ו] ר' משה נג'ארה

תלמיד האר"י. ספרו לקח טוב על התורה נדפס בקושטא של"ה. על פי החיד"א, שם הגדולים, בערכו, נפטר ר"מ נג'ארה בשנת שמ"א.

[ז] ר' יוסף ארזין

תלמיד האר"י. קודם לכן, בשנת שכ"ח, נשלח לשלונקי כשליח צפת. ר' יוסף ששון הביא דברים בשם ר' יוסף ארזין בברכת המתים בחלק השני של פנקסו שנכתב במצרים בין השנים שס"ז-שס"ט, כמובא לעיל סעיף נב.

על תולדות חייו כתב א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 235.

ר' יוסף ארזין נפטר לפני שנ"ד. בספר סדר זמנים מאת ר' סעדיה לונגו, שלונקי שנ"ד, הוא נזכר בברכת המתים. (תודתי לאייל דודסון שהפנה את תשומת לבי לתוספת זו).

[ח] ר' משה אלשיך

נולד באדריאנופולי או בקושטא, בשנת רע"ה בערך. למד בשלונקי אצל ר' יוסף טאיטאצק, ואחר עלה לצפת ולמד אצל ר' יוסף קארו. כתב ספר דרשות על התורה בשם תורת משה, וספרים נוספים. רוב ימיו חי בצפת, ונפטר בה בשנת שנ"ד.

על תולדות חייו כתב מ' בניהו, יוסף בחירי, עמ' רלג-רנה.

[ט] ר' משה ויטל (אחיו של ר' חיים ויטל)

על תולדות חייו של ר' משה ויטל לא נכתב מאומה. לאחרונה נתגלו דפים אחדים מספר עץ הדעת טוב בכתובת ידו של ר' חיים ויטל, כמתואר לעיל סעיף כא. בדפים אלה הוסיף ר' שמואל ויטל פסקאות אחדות בכתובת ידו, ובאחת מהן הביא דברים אחדים מתוך ההספד שנשא על דודו ר' משה ויטל: 'פ' אחרי מות. באייר שנת אבקש"ה [=ת"ח] טוב בשמועת הודי והדרי דודי החכם השלם כמה"ר משה ויטאל זלה"ה'. מכאן מתברר שר' משה היה צעיר בשנים (כעשרים וחמש?) מר' חיים ויטל.

[י] ר' יהושע ן' נון

מרבני צפת בשנות הש'.

על תולדות חייו כתב ח' בנטוב, רשימות היסטוריות של רבינו יוסף מטראני, תשובות ופסקי מהרי"ט החדשים, ירושלים תשל"ח, עמ' כג, הערה 43.

[יא] ר' יהודה מסעוד

בשנת שי"ח חתם עם האר"י ועם חכמים נוספים על טופס הסכמה של רבני מצרים. תרגם את ספר הזוהר לעברית, כפי שכתב ר' יוסף סמברי: 'הר' יאודה מסעוד בעל שו"ת, והעתיק ספר הזוהר ללשון הקודש, ואגב גרר פ' כמה מאמרים בספר הזוהר' (דברי יוסף, ירושלים תשנ"ד, עמ' 414).¹

על תולדות חייו כתבו: י' אביב"י, כתבי האר"י באיטליה עד שנת ש"פ, עלי ספר יא (תשמ"ד), עמ' 97-98; הנ"ל, אוהל ש"ם, רשימת כתבי היד אשר באוסף ר' שלמה מוסאיוף, ירושלים תשנ"ב, עמ' 77-80; א' שוחטמן, שו"ת ר' מאיר גאויזון (לעיל ערך ד), עמ' 76-77; ש"ז הבלין, היצירה הרוחנית (לעיל ערך ד), עמ' 303.

כתיבת ידו ידועה מכת"י 221, כמתואר לעיל סעיף כז.

צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 7.

[יב] ר' יהודה משען

תלמיד האר"י בצפת. אחר ישוב בדמשק. פסק דין מאת ר' יו"ט צהלון בתביעה שהיתה לר' חייא רופא על ר' יהודה משען הדפיס מ' בניהו, ארשת ב (תש"ד), עמ' 125-129. על תולדות חייו כתב ר' יוסף סמברי, דברי יוסף (לעיל ערך יא), עמ' 376.

1 תרגומו למדרש הנעלם, לסתרי תורה ולרעיא מהימנא נמצא בכת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1769 (ס' 10867), שבו נמצא גם כנפי יונה (ב), כמתואר לעיל כת"י 221; תרגומו לזוהר על בראשית נמצא בכת"י רמת גן, בר אילן 1064 (ס' 22988); תרגומו לזוהר על שמות נמצא באוסף פרטי בירושלים והיה לנגד עיני. כתיבתם של שלושת כתבי יד אלו זהה, והיא עצם כתיבת ידו של ר' יהודה מסעוד.

- [יג] ר' שלמה סגיש
נזכר ביומן המאורעות (ספר החזיונות) של ר"ח ויטל, דפוס 94, עמ' נג; ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, לפי המפתח; מ' בניהו, יוסף בחירי – מרן רבי יוסף קארו, ירושלים תשנ"א, לפי המפתח.
- [יד] ר' ישראל סרוק
תולדות חייו נכתבו לעיל סעיף לב.
ר' ישראל סרוק נפטר לפני שע"ד. בספר באר שבע, שנדפס בשנת שע"ד, הזכיר ר' יששכר בער איילנבורג את ר"י סרוק בברכת המתים, כמצוטט לעיל עמ' 229.
- [טו] ר' יעקב בירב השני
מרבני צפת. נפטר לפני ש"ס.
על תולדות חייו כתבו: ח' בנטוב, רשימות היסטוריות של רבינו יוסף מטראני, תשובות ופסקי מהרי"ט החדשים, ירושלים תשל"ח, עמ' כו, הערה 71; מ' בניהו, יוסף בחירי (לעיל ערך יג), עמ' רצג-רצז.
כתיבת ידו ידועה מתשובה שלו בשו"ת זרע אנשים, כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 2001 8□, וצילומה הובא על ידי מ' בניהו, יוסף בחירי, עמ' רצה.
צילומי כתיבת ידו יובאו להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 8 ומס' 9.
- [טז] ר' שמשון ב"ק
בשנת שמ"ב ישב בצפת, ולמד אצל ר' יוסף ן' טבול. בשנת שמ"ד היה בירושלים, ובה למד אצל ר' חיים ויטל. בשנת שמ"ה שלח לאיטליה את סדר האצילות בקיצור מופלג שכתב ר"ח ויטל. על תולדותיו כתב ד' קויפמן, אגרות ר' שמשון בק משנות שמ"ב-שמ"ד, ירושלים, בעריכת א"מ לונץ, ב (תרמ"ז), עמ' 141-147.
- [יז] ר' מאיר ב"ק
מראשי קהל האשכנזים בירושלים. בעיר זו פגש את ר"ח ויטל. בשנת שג"ד נמנה עם חכמי ירושלים שחתמו על הסכמה לשחרר תלמידי חכמים מתשלום מסים. ההסכמה נדפסה בספרו של ר' שמואל די אבילה, כתר תורה, אמשטרדם תפ"ה, דף ב ע"ב.
על תולדות חייו כתב מ' בניהו, רבי חייא רופא וספרו 'מעשה חייא', ארשת ב (תש"ך), עמ' 125-126.
- [יח] ר' מלכיאל אשכנזי
מרבני ירושלים וחברון. ר' מלכיאל אשכנזי כתב את מנהגי חברון, ועל פיו ציטט ר' ישעיה הורביץ את מנהגיה של קהילה זו: 'והא לך המנהג דק"ק חברון תוב"ב שנה שנה מפי הרב

הגדול החכם השלם החסיד העניו מהר"ר מלכיאל אשכנזי זלה"ה... זה הסדר נכתב אלי מק"ק חברון תוב"ב.²

על 'החכם השלם כמהר"ר מלכיאל מחברון תוב"ב' כתב ר' שלומיל מדרזניץ באיגרותיו.³

ר' שלמה עדני העיד כי ר' מלכיאל אשכנזי החזיק את התלמוד המוגה של ר' בצלאל אשכנזי: 'אח"כ מצאתי מוגה בתלמודו של החכם החסיד ועניו כמהר"ר מלכיאל אשכנזי, שהוא מוגה ע"י הרב בצלאל אשכנזי, שה"י שלו בתחלה' (מלאכת שלמה, ברכות פרק א משנה א).⁴

כתיבת ידו ידועה מכת"י 98, כמתואר לעיל סעיף לז.

צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 9.

[יט] ר' משה ב"ר מרדכי גאלנטי

נולד ברומא. מתלמידי ר' יוסף קארו. היה אב בית דין בצפת. כתב שו"ת, מפתח הזוהר וקהלת יעקב. נפטר, בשנות התשעים לחייו, בשנת שט"ז או סמוך לאחריה.

על תולדות חייו כתבו: ד' תמר, ביכורי הדפוס העברי בא"י, מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובארצות המזרח, ירושלים תשמ"א, עמ' 31; מ' בניהו, יוסף בחירי (לעיל ערך יג), עמ' רצח-שה.

[כ] ר' מנחם די לונזאנו

נולד בשנת ש"י באיטליה או בקושטא. בשנת של"ה עלה לירושלים, ואחר היה בצפת. בשנת שמ"ה היה בקושטא ובמצרים. בשנת שע"ה היה בטורקיה ובאיטליה, ובשנת שע"ח חזר לירושלים. נפטר בשנת שפ"ד בערך.

על תולדות חייו כתבו: א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק א (לעיל ערך ד), עמ' 134-145; מ' וונדר, דרך חיים, לבוב תרצ"א, עמ' 1-29; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח, עמ' 343-344; מ' בניהו, ביקורת על שלוחי ארץ ישראל, קרית ספר כח (תשי"ב), עמ' 25-26; י' הקר, פולמוס כנגד הפילוסופיה באיסטנבול במאה השש-עשרה: עיונים בספר "דרך חיים" לר' מנחם די לונזאנו, מחקרים בקבלה, בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות מוגשים לישעיה תשב"י, ירושלים תשמ"ו, עמ' 507-536.

כתיבת ידו ידועה מכת"י 249, כמתואר לעיל סעיף לד.

צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 14.

- 2 שני לוחות הברית, דפוס 605, דף רכו ע"ב; שער השמים, דפוס 606, דף רצח ע"א-ע"ב. 'מנהג דק"ק חברון מפי הרב הגדול החסיד מהר"ר מלכיאל אשכנזי זלה"ה' נמצא גם בכת"י אוקספורד, בודלי 2301, ס' 20993, דפים 77 ע"א - 81 ע"ב.
- 3 תעלומות חכמה, דפוס 666, דף מא ע"ב.
- 4 את דברי ר"ש עדני הביא מ' בניהו, הגהותיהם שלרבי בצלאל אשכנזי ורבי יהוסף אשכנזי וטופס האב שלהם, אסופות א (תשמ"ז), עמ' נט.

- [כא] ר' אברהם מונסון
מרבני קהיר וראש ישיבה בה. מתלמידיו של ר' בצלאל אשכנזי. בשנת שס"ח עדיין שהה במצרים. אחר עבר לקושטא, ובה נפטר בשנת שע"ט.
על תולדות חייו כתב א' שוחטמן, שו"ת ר' מאיר גאויזון (לעיל ערך ד), עמ' 66–67.
כתיבת ידו ידועה משו"ת זרע אנשים, כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 2001 □8, דף 329 ע"ב.
- [כב] ר' שלומיל מדרזניץ
היה במורביה. עלה לצפת, וממנה שלח איגרות לאשכנז ולפולין שבהן תיאר את צפת ואת חכמיה ומקובליה.
על תולדות חייו כתב מ' בניהו, תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 57–60.
- [כג] ר' עזרא מפאנו
נולד בשנת ר"צ בערך. משנת ש"כ בערך היה במנטובה. משנת ש"ס היה בוונציה, ובה נפטר בשנת שס"ח. ר' עזרא מפאנו שהה בגוריציה, כפי שעולה מדברי ר' יששכר בער איילנבורג שהובאו לעיל תחילת סעיף נז.
על תולדות חייו כתב מ' בניהו, רבי עזרא מפאנו חכם מקובל ומנהיג, ספר יובל לכבוד מורנו הגאון רבי יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק, ירושלים תשמ"ד, עמ' תשפו–תתנה.
כתיבת ידו ידועה מעותק של יסוד עולם מאת ר' יצחק הישראלי, כת"י מינכן, ספריית המדינה 1635, ס' 35.
צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 11.
- [כד] ר' מנחם עזריה מפאנו
נולד בבולוניה, בשנת ש"ח. בשנים שכ"ז–שכ"ט שהה במנטובה, ובה למד קבלה מפי ר' עזרא מפאנו. בשנים שנ"ב–שנ"ו היה הרמ"ע בפירארה. לאחר מכן, עד שנת ש"ס, היה בוונציה. בשנים ש"ס–ש"ע התגורר הרמ"ע ברג'יו. סמוך לשנת שע"א עבר למנטובה, ובה נפטר בד' באב שנת ש"פ.
על תולדות חייו כתב ר' בונפיל, ידיעות חדשות לתולדות חייו של ר' מנחם עזריה מפאנו ותקופתו, פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, מוקדשים לפרופ' יעקב כ"ץ במלאת לו שבעים וחמש שנה, ירושלים תש"ס, עמ' צח–קלה.
כתיבת ידו ידועה מפנקס מוהל שלו, שצולם ופורסם על ידי ר' בונפיל, ידיעות חדשות (שס), עמ' קטז–קלה.
צילומי כתיבת ידו יובאו להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 8 ומס' 15.

[כה] ר' נתן אוטולינגו

נולד בשנת שי"ג בערך, וישב בלודי ובקירי. בשנת שמ"ה היה בדרכו לארץ ישראל, אך איננו יודעים אם הגיע אליה. בשנת שנ"ז גורשו יהודי לומברדיאה, ואז עבר לוונציה. מספטמבר 1598, כלומר אלול שנ"ח – תשרי שנ"ט, היה רשום כתושב קוניאן. בשנת שס"ג שהה בוונציה. בשנת שס"ה היה מראשי הישיבה בקוניאן. נפטר סמוך לחג השבועות שע"ו. על תולדות חייו כתב י' בוקסנבוים, אגרות רבי יהודה אריה ממודינא, תל אביב תשמ"ד, עמ' 22–23 ועמ' 36–37. ידיעות חדשות מפנקסו של ר"נ אוטולינגו הוספנו לעיל סעיף לב. כתיבת ידו ידועה מכת"י 357, כמתואר לעיל סעיף מז. צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 12.

[כו] ר' משה ישראל פואה

ר' משה ישראל פואה היה בדמשק ובצפת, כמובא לעיל תחילת סעיף מא. אחר חזר לאיטליה, ובשנת שס"ז חיווה דעתו בפולמוס המקווה ברווינגו. דבריו נדפסו בהוספה לספר מקוה ישראל מאת ר' יהודה סאלטרו, ויניציאה שס"ז, דף פד ע"ב, והובאו על ידי י' תשבי, העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק (לעיל ערך ג), עמ' 32, הערה 80. כתיבת ידו ידועה מכת"י 288, כמתואר לעיל סעיף מא. עוד נמצאת כתיבתו בטופס של פירוש מגילת רות מאת ר' עובדיה המון מברטנורה שנדפס בוונציה שמ"ה. טופס זה נמצא באוסף בניהו, ובתחילתו נכתב: 'הגיע לחלקי משה ישראל פואה'. על טופס זה כתבתי במאמרי, כתבי האר"י באיטליה (לעיל ערך יא), עמ' 104, הערה 36. צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 10.

[כז] ר' ברוך ׳ ברוך

היה בשלוניקי, וממנה בא לאיטליה. בשנים שנ"ה–ש"ס היה רב בוונציה. חיבר את קהלת יעקב, שנדפס בוונציה שנ"ט. על תולדות חייו כתב: מ' בניהו, היחסים שבין יהודי יון ליהודי איטליה מגירוש ספרד עד תום הריפובליקה הויניציאנית, תל אביב תש"ס, עמ' 190–192; מ' בניהו, רבי עזרא מפאנו (לעיל ערך כג), עמ' תתד והערה 83.

[כח] ר' מבי"א (אוטולינגו?)

בשנת שנ"ט גורש מארץ לומברדיאה ועבר לקוניאן, כפי שכתב בכת"י 359. לאחר מכן ישב בקורדיניאנו הסמוכה, כפי שעולה מן הקולופונים שכתב בשנים שס"א–שס"ב, שצוטטו לעיל סעיף מח. כתיבת ידו ידועה מכת"י 359, כמתואר לעיל סעיף מח. צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 13.

[כט] ר' אברהם הכהן הירירה

לפני שנת ש"ס היה ברגוזה, ובה פגש את ר' ישראל סרוק, כמתואר לעיל סעיף לב. בשנת שנה"ה בערך עזב ר"א הירירה את איטליה ונסע לספרד. בשנת ש"פ הגיע לאמשטרדם, ובה נפטר בט"ז בשבט שצ"ה.

על תולדות חייו כתבו: ג' שלום, אברהם כהן הירירה, ירושלים תשל"ח, עמ' ט-כד; נ' יושע, מיתוס ומטאפורה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 21-50; י' אביב"י, לעיל סעיף לב, עמ' 231-232.

[ל] ר' שלמה אוהב

מחכמי רגוזה וממקובליה בשנות הש'.

על תולדות חייו כתבו ח' ניפי ומ"ש גירונדי, תולדות גדולי איטליה, טרייסטה 1853, עמ' 339.

[לא] ר' אפרים פנצירי

מחכמי דמשק וממקובליה בשנות הש'. תחילה היה בקושטא, וממנה הגיע לדמשק.

על תולדותיו של ר"א פנצירי אין בידינו אלא השורות שכתב ר' דוד קונפורטי: 'וגם בימים ההם היה בדמשק הר' אפרים פאנסירי שבא מקושטנדינא, והיה זקן מופלג בשנים ורופא ומקובל וחסיד. והם קבורים שם בדמשק, הרב מהרח"ו ז"ל והר' אפרים פאנסירי, זה אצל זה' (קורא הדורות, ברלין תר"ו, דף מב ע"א).

ר"א פנצירי היה גם במצרים. על כך אנו למדים מספרי דרושים וליקוטים שערכו תלמידיו, כמתואר לעיל סעיף פא.

[לב] ר' יוסף ששון

מחכמי שלוניקי וממקובליה. חתם בה על שני שטרות בשנת של"ו ובשנת שנה"ב. שטרות אלו הם הדפים האמצעיים בכת"י 435: 'יום ב' חי לאדר שנת השנ"ב ליצירה פה שלוניקי, יוסף בכמה"ר משה ששון זלה"ה' (דף 18); 'יום רביעי ז' לניסן השל"ו ליצירה פה שלוניקי... יוסף בכמה"ר משה ששון זלה"ה' (דף 19). בשנים שס"ז-שס"ט היה במצרים, כמובא לעיל סעיף נב.

כתיבת ידו ידועה מכת"י 435, כמתואר לעיל סעיף נב.

צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 16.

[לג] ר' מאיר גאויזון

מחכמי קהיר. נפטר בה שנים אחדות לאחר שנת שפ"ב.

על תולדות חייו כתב א' שוחטמן, שו"ת ר' מאיר גאויזון (לעיל ערך ד), עמ' 29-40.

[לד] ר' אלכסנדר כ"ץ

שמו של ר' אלכסנדר כ"ץ מופיע בספרו של מ' הורוויץ, רבני פרנקפורט, עם השלמות של י' אונא, ירושלים תשל"ב, עמ' 24, אך בלא פרטים נוספים על תולדותיו.

את חתימתו של ר' אלכסנדר כ"ץ מצאנו בפנקס קהילת פרנקפורט דמיין.⁵ הוא חתם בו על תקנה שנוסדה בחנוכה של"ה (דף לו ע"ב), ועל תקנה שנוסדה בו' תמוז של"ה חתם: 'נא' אלכסנדר ב"ר יצחק הכהן ז"ל החות' בשם קהל שנתנו רשות לחתום' (דף לה ע"ב). על שתי תקנות נוספות, שנוסדו בי"ב ובי"ד באדר של"ו, חתם: 'נא' אלכסנדר ב"ר יצחק הכהן ז"ל החות' בשם ק"ק ורנקפורט יצ"ו' (דף לז ע"ב).

עוד מצאנוהו חותם בפנקס נוסף שנכתב בקהילת פרנקפורט דמיין.⁶ ביום ג' ט"ו טבת שכ"ה לפ"ק ק' ורנקפורט' כתב: 'דברים הנ"ל שפיר"א ויעל חן, בזאת נראה אבן בוחן, מי מבקש ברכה ושלו' מהן, אעפ"י שאיני כדי להיות עמהן... נא' אלכסנדר ב"ר יצחק ז"ל הכהן' (דף ב ע"ב). כן נמצאת חתימתו של ר' אלכסנדר כ"ץ בקובץ תשובות מאת ר' אליקים גוטשלק רוטנבורג וחכמי דורו.⁷ על שלוש תשובות בקובץ זה חתם ר' אלכסנדר כ"ץ, יחד עם ר' קלונימוס הכהן ור' שניאור איש בינג, ב'שם בני ישיבה יצ"ו ה' ק"ק ורנקבורט' (דפים מז ע"ב, נג ע"א, קו ע"ב). אימתי נפטר ר' אלכסנדר כ"ץ? ביום י"א חשון שס"ו חתם 'משה בן לא"א מהר"ר אלכסנדר הכהן ז"ל ה"ה' בפנקס קהילת פרנקפורט.⁸ אם אין כאן תרי 'אלכסנדר הכהן', ואכן בנו של ר' אלכסנדר כ"ץ הוא החותם, הרי שר"א כ"ץ נפטר בתחילת שנת שס"ו או בשלהי שנת שס"ה.

[לה] ר' יעקב ב"ר חיים

לפני שנת ש"ס היה בבית מדרשו של הרמ"ע מפאנו ומסר לו על מנהגיהם של חסידי אשכנז. על האפשרות לזהותו כתבנו לעיל סעיף סח.

[לו] ר' יחיאל לוריא אשכנזי

בשנת שג"ט היה בוורמייזא כשליח צפת, ובשנים ש"ס–שס"א היה בוונציה כדי להדפיס בה ספרים שהביא עמו מצפת. על תולדות חייו כתבו: א' עפשטיין, משפחת לוריא, כתבים נבחרים, ירושלים תש"י, עמ' שכט; א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, כרך א (לעיל ערך ד), עמ' 108–109, הערה 3; א' יערי, שלוחי ארץ ישראל (לעיל ערך ז), עמ' 248–249.

[לז] ר' מסעוד אזולאי סגי נהור

ממקובלי צפת. ב'שלהי מנחם השסא', וב'שנת השסב בכפר בוקיעא אשר בגליל העליון נמנו ר' מסעוד אזולאי וחברו ר' סולימן אבו אוחנה עם 'כנופיה גדולה של חכמי העיר' שנמנו למנין עשרים חכמים מגדולים מעיינים שחתמו על תשובה שנתפרסמה בשו"ת ר' יוסף בן ר' משה די טראני, חלק א, סי' פב, קושטא ת"א, דף קג ע"ג.

5 כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 4 662, ס' B 386.

6 כת"י ניו יורק, ארכיון יו"א MK 428 (הארכיון המרכזי לתולדות ישראל ס' HM 2/4447).

7 כת"י ציריך, הספרייה המרכזית Heid. 65, ס' 2627.

8 כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 4 662, ס' B 386, דף מה ע"א.

בחוון שס"ח כתב ר' שלומיל מדרזניץ כי ר' מסעוד אזולאי ור' סולימן אבו אוחנה למדו את קונטרסי ר' חיים ויטל 'שלוש פעמים' והם 'בקיאים בהם כמו בא"ב' (לעיל סעיף ג, סמוך להערה 9).³⁶

בשנת שע"ב הסכימו ר' מסעוד אזולאי ור' סולימן אבו אוחנה על ספר באר שבע מאת ר' יששכר בער איילינבורג. על תולדות חייו כתב מ' בניהו, חידושה של הסמיכה בצפת, ספר יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 268–269.

[לח] ר' סולימן אבו אוחנה

ממקובלי צפת. הגיה את נוסח המשנה ומדרשי ההלכה. איגרת שלו הדפיסו א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק א' (לעיל ערך ד), עמ' 15. פרטים נוספים נזכרו בתולדות חייו של ר' מסעוד אזולאי, לעיל ערך לו. על תולדות חייו כתבו: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1288–1289; מ' כהנא, פירושים לספרי הגנוזים בכתובי יד, ספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר שני, ירושלים תשמ"ה, עמ' קז–קי; מ' בניהו, הגהותיהם שלרבי בצלאל אשכנזי ורבי יהוסף אשכנזי וטופס האב שלהם, אסופות א' (תשמ"ז), עמ' נ, הערה 12.

[לט] ר' יששכר בער איילינבורג

נולד בשנת ש"ל בערך. מרבני גוריצא (135 קילומטרים מצפון-מזרח לזונציה). כתב את שו"ת באר שבע ואת צידה לדרך. נפטר באוסטרליץ בשנת שפ"ג.

[מ] ר' פנחס הלוי הורביץ

מחכמי קראקא. גיסו של ר' משה איסרלש. נפטר בשנת שע"ח. על תולדות חייו כתב צ' הלוי איש הורוויץ, תולדות משפחת הורוויץ, קראקא [תרצ"ז?], עמ' 64–70.

[מא] ר' ישעיה הורביץ

נולד בשנת שכ"ה בערך. בשנת שס"ו נתמנה לרבה של פרנקפורט. בשנת שע"ד, בעקבות גירוש יהודי פרנקפורט, עבר ר"י הורביץ לפראג ונתמנה לרבה של העיר. בשנת שפ"א עזב את פראג בדרכו לארץ ישראל. בשנת שפ"ב הגיע לחלב, וממנה לדמשק, לצפת ולבסוף לירושלים. בי"א באלול שנת שפ"ה נאסר בידי המושל אבן פרוח, ובראש שנת שפ"ו נפדה. אחר זמן הצליח להימלט ולהגיע לצפת. ממנה עבר לטבריה, ובה נפטר בשנת ש"צ בערך.

9 תעלומות חכמה, דפוס 666, דף מו ע"א. ר' שלומיל הזכיר את שני המקובלים באיגרות נוספות שכתב: שם, דף מא ע"ב; שם, דף מב ע"א; איגרת ששלח לקראקא, נדפסה על ידי ש' אסף, אגרות מצפת, קבץ על יד ג' (יג), ת"ש, עמ' קכו.

על תולדות חייו כתבו: א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק א (לעיל ערך ד), עמ' 146–158; פ' פעסיס, עטרת הלויים, ורשה תרס"ב, עמ' 22–46; צ' הלוי הורוויץ, תולדות משפחת הורוויץ (לעיל ערך מ), עמ' 18–34; א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת גן 1971, עמ' 210–221; ח"ה בן ששון, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 8, עמ' 990–994; א' דוד, איגרת ר' ישעיה הורוביץ בעל השל"ה מירושלים אחרי שנת שפ"ב, קובץ על יד, טז (תשס"ב), עמ' 223–247.

כתיבת ידו ידועה מספר בגדי ישע, כת"י לונדון, מונטיפיורי 91, ס' 4606. כתב היד תואר על ידי ר"ש גאטעסמאן ור"ד קמנצקי, תשובה לרבינו השל"ה מכת"ק, ישורון טו (תשס"ו), עמ' נ–פא. צילומי כתיבת ידו יובאו להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 22 ומס' 23.

[מב] ר' יעקב הורביץ

אחיו של ר' ישעיה הורביץ. למד בקראקא, ואחר היה רב בקהילת שעברשין. על תולדות חייו כתב פ' פעסיס, עטרת הלויים, ורשה תרס"ב, עמ' 43 ועמ' 46.

[מג] ר' יוסף יוזפא נורלינגן האן

רבה של פרנקפורט. בשנת ש"צ סיים את ספרו יוסף אומץ, ובמשך ארבע השנים הבאות הוסיף לו מילואים והשלמות. נפטר בשנת שצ"ז. על תולדות חייו כתב מ' הורוויץ, רבני פרנקפורט (לעיל ערך לד), עמ' 34–41.

[מד] ר' יעקב שווינפורט

לפני שנת שע"ג הגיע לאשכנז כשליח צפת. בוורמייזא נפגש עם ר' אליהו לואנץ, ובפרנקפורט נפגש עם ר' יוסף יוזפא האן. דברים בשמו הביאו שני חכמים אלו בספריהם – ר"א לואנץ בספרו מעגלי צדק ור"י האן בספרו יוסף אומץ. על תולדות חייו כתבו: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל (לעיל ערך ז), עמ' 249; י' אלבוים, פתיחות והסתגרות (לעיל ערך לט), עמ' 207.

[מה] ר' שמואל ב"ר משולם מפרמישלא

בשנת שע"ו הגיע ר' שמואל ב"ר משולם לפרנקפורט, ושהה בה שנה אחת בלבד. לאחר מכן נקרא אל עיר מולדתו, שם ירש את כיסא אביו. אחר שנת שפ"ב ביקר שוב בפרנקפורט, כפי שבירנו לעיל סעיף סב. על תולדות חייו כתבו: מ' הורוויץ, רבני פרנקפורט (לעיל ערך לד), עמ' 199; י' לוי, תשובת הגאון ר' שמואל בן הגאון ר' פייבוש מקראקא, סיני סה (תשכ"ט), עמ' קט–קי. כתיבת ידו ידועה מתשובה שכתב בעצמו ונתפרסמה על ידי י' לוי, שם, עמ' קיג. חתימת ידו ידועה מהסכמתו על סידור ר' שבתי סופר שנתפרסם על ידי ר"י סץ, בלטימור תשמ"ז, עמ' לו.

- [מו] ר' אליהו לואנץ
נולד בשנת שכ"ד. היה רב בקהילות אשכנז, כגון: וורמייזא, פולדא והנאו. כתב פירוש על הזוהר בשם אדרת אליהו. בשנת שצ"ו נפטר בוורמייזא.
על תולדות חייו כתבו: א' עפשטיין, כתבי ר' אברהם עפשטיין, ירושלים תש"י, עמ' שמ-שמט; יא"א פרוש, אדרת אליהו, מבוא, ירושלים תשנ"ח, עמ' 1-11.
- [מז] ר' יהודה הכהן
היה בשלונקי, וממנה הגיע לקראקא ולפראג. החזיק והדפיס חיבורים בקבלת האר"י. אביו, ר' דוד הכהן, תלמידו של ר' משה איסרלש בקראקא, היה רב בשלונקי ואחר עבר לבודון (אופן). ר' דוד הכהן כתב ספר מגדל דוד על מסכת גיטין, ובשנת שג"ז הדפיסו בנו ר' יהודה בשלונקי.
על תולדות חייו כתב י' יוסף כהן, ספר 'תיקוני שבת', קרית ספר לט (תשכ"ד), עמ' 540-542.
כתיבת ידו ידועה מכת"י 617, כמתואר לעיל סעיף סט.
צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 24.
- [מח] ר' אלעזר אלטשול
נולד בפראג בין של"ז-של"ט. נפטר בשנת שצ"ט.
על תולדות חייו כתבו: א' בריק, רבי אלעזר אלטשול-פרלס, שנה בשנה, תש"נ, עמ' 482-492, תשנ"א, עמ' 365-377; י' סץ, סידור ר' שבתי סופר, חלק ב, בלטימור תשנ"ד, עמ' קמח-קמט;
א' ריינר, A biography of an agent of culture; Eleazar Altschul of Prague and his literary activity, Schöpferische Momente des europäischen Judentums in der frühen Neuzeit, Heidelberg 2000, pp. 229-247.
כתיבת ידו ידועה מכת"י 618, כמתואר לעיל סעיף ע.
צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 25.
- [מט] ר' יהודה אהרן משה אלטשולר
אחיו של ר' אלעזר אלטשול.
על תולדות חייו כתב א' ריינר במאמרו הנזכר לעיל ערך מח, עמ' 239-240.
- [נ] ר' אשר ב"ר יוסף
כתב פירושים על קינות, קראקא שמ"ה ולובלין שע"ז; על יוצרות כמנהג אשכנז, קראקא שמ"ט; ועל יוצרות כמנהג פולין ופיהם, קראקא שמ"ט. ספר נוסף שכתב, אך לא הגיע אלינו, הוא לחם אבירים על ענייני שבת ומועדות.¹⁰
- 10 כך רשם ר' שבתי בס, שפתי ישנים, דף כח ע"ב. ח' מיכל, אור החיים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 257, שיער כי ר' אשר ב"ר יוסף ור' אשר זקנו של מהר"ם מלובלין חד הם, ואין הדבר כן.

- [נא] ר' נתן נטע בן ר' שלמה שפירא
מרבני קראקא. נולד בסביבות שנת שמ"ה. נפטר בשנת שצ"ג.
על תולדות חייו כתב ג' שלום, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 15, עמ' 284.
- [נב] ר' יואל סירקיש
נולד בשנת שכ"א. היה רב ואב"ד של קהילות בריסק וקראקא. חיבר את ספר בית חדש על ארבעה טורים ושאלות ותשובות בית חדש. כן כתב פירוש על ספר פרדס רמונים, שנמצא בכת"י אוקספורד, בודלי 1805, ס' 18097, דפים 1 ע"א – 48(ii) ע"א. נפטר בשנת ת'.
על תולדות חייו כתב י' רוטנברג, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 14, עמ' 1619–1620.
- [נג] ר' יצחק הלוי איש מנטובה
הוסמך לרבנות בשנת שפ"ב, ונהרג בעת גירוש היהודים ממנטובה בשנת ש"צ. על ידיעותיו הרבות של ר' יצחק הלוי בקבלת האר"י העיד ר' אהרן ברכיה די מודינה: 'האלוף מעלת הלוי יצ"ו ממנטובה, אשר לו עשר ידות בחכמה [כפי זמנינו זה]'.¹¹
על תולדות חייו כתב ש' סימנסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ירושלים תשכ"ג–תשכ"ה, עמ' 523.
את כתיבת ידו של ר' יצחק הלוי זיהינו על פי ציוניו של ר' ישראל ישעיהו נורצי, כמתואר לעיל סעיף נח, עמ' 392.
צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 20.
- [נד] ר' יצחק ברכיה מלוגו
חתנו ותלמידו של הרמ"ע מפאנו.
על תולדות חייו כתבו ח' ניפי ומ"ש גירונדי, תולדות גדולי איטליה (לעיל ערך ל), עמ' 141.
- [נה] ר' חיים חברייא
מחכמי קהיר ומתלמידי של ר' בצלאל אשכנזי.
על פירושיו והגהותיו של ר' חיים חברייא למדרשי ההלכה כתב מ' כהנא, פירושים לספרי הגנוזים בכתובי יד, ספר זכרון להרב יצחק נסים (לעיל ערך לח), עמ' קטו.

11 מגן אהרן, כת"י אוסף פרטי, ס' 74984, דף סד ע"א. המשפט 'האלוף... בחכמה' הוא חלק מהערה שר' אהרן ברכיה די מודינה הוסיף כאן בגיליון בעצם כתיבת ידו. משפט זה שולב בגוף החיבור בעותק השני שלו שנמצא בכת"י לונדון, מונטיפיורי 459, ס' 5359, דף 74 ע"א, וכאן נוספו בין השיטין המלים 'כפי... זה'. את דברי רא"ב מודינה הביא י' תשב"י, העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק, ציון לט (תשל"ד), עמ' 34 הערה 86, על פי כת"י מונטיפיורי הנ"ל. על שני העותקים של ספר מגן אהרן כתבנו לעיל פרק ו, הערה 32.

[נז] ר' שמואל ן' סיד

מרבני קהיר ואלכסנדריה. נפטר בירושלים בשנת שצ"ה.
על תולדות חייו כתבו: א' שוחטמן, שו"ת ר' מאיר גאויזון (לעיל ערך ד), עמ' 90; ש"ז הבלין, היצירה הרוחנית (לעיל ערך ד), עמ' 298.
כתיבת ידו ידועה מכת"י 115, כמתואר לעיל סעיף כב.
צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 18.

[נז] ר' ישראל בנימין

מרבני אלכסנדריה. בסביבות שנת ש"פ עלה לירושלים, ונפטר בה בשנת תכ"ח. בידיו היו 'שלשה ספרים גדולים כ"י מהחכם כמ"ה יצחק לוריא וצוק"ל שקנה אותם בעד ל' ציקני שבהם גדולות ונפלאות'.¹²
על תולדות חייו כתבו: א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ב, ירושלים תרפ"ח, עמ' 27–29; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל (לעיל ערך ב), עמ' 170; א' שוחטמן, שו"ת ר' מאיר גאויזון (לעיל ערך ד), עמ' 82–83; ש"ז הבלין, היצירה הרוחנית (לעיל ערך ד), עמ' 306; א' חבצלת, הגאון רבי ישראל בנימין, מוריה יח (תשנ"ב), גיליון ה-ו, עמ' כז–כט.
כתיבת ידו ידועה מכת"י 115, כמתואר לעיל סעיף כב.
צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 19.

[נח] ר' אברהם סכנדר

נולד בין השנים שכ"ה וש"ל. מתלמידיו של ר' אברהם מונסון, ומגדולי רבני קהיר. אוהב ספר, והשקיע מאונו ומהונו בהעתיקת כתבי יד. אסף אל ישיבתו ספרים רבים מאוד, וגדולי החכמים הגיעו אליה כדי לעיין בהם. נפטר בשנת ת"י.
על תולדות חייו כתבו: א' שוחטמן, שו"ת ר' מאיר גאויזון (לעיל ערך ד), עמ' 67–68; מ' בניהו, ר' אברהם סכנדר – פירוש על תשובה של רמב"ם, ספר זכרון להרב יצחק נסים (לעיל ערך לח), עמ' רצא–רצה; ש' שטובר, דברי יוסף, מבוא, ירושלים תשנ"ד, עמ' 15–16.
כתיבת ידו של ר' אברהם סכנדר ידועה משו"ת הרמב"ם, כת"י ירושלים, בניהו מ' 6, ס' 74021, דף 21 ע"א ואילך. בכתב יד זה, דף כט ע"ב, כתב המעתיק את שמו: 'זכתב הצעיר שואל מאיין יבא עזרי כי ה' יאיר נרי נאם אברהם סכנדר'.¹³ מאפייני כתיבת ידו תוארו לעיל פרק ה הערה 4.
צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 17.

12 ד' קויפמן, טופס כתב שנשלח מעיר הקדש לקרפי, ירושלים, בעריכת א"מ לונץ, ה (תרנ"ח), עמ' 85.

13 לכתב יד זה נתכוון מ' בניהו בשורה שכתב בדף המגן של כת"י 135: 'כ"י והגהות ר' אברהם סכנדר ע"פ שו"ת הרמב"ם כ"י שבידי'.

- [נט] ר' ישועה אזולאי
מחכמי מצרים בשנות הש'.
כתיבת ידו נודעת מספר דרשותיו של ר' שמואל ן' סיד, שנמצא בכת"י מוסקבה, גינצבורג 914, ס' 28004. בהקדמתו הודיע ר' שמואל ן' סיד את זהותו של המעתיק: 'בהיותי באסכנדריא של מצרים אני לבדי... באופן כי לא היה לי פנאי לכתוב הדרושים שלי, לולי ה' הצמיח... תלמיד חבר החכם כה"ר ישועה אזולאי נר"ו אשר כתב אלו הדרושים כפי מה שהשיג ממני, נשלם בשנת שלו"ם [=שע"ו]'. מאפייני כתיבת ידו תוארו לעיל פרק ה הערה 5.
צילומי כתיבת ידו יובאו להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 18 ומס' 19.
- [ס] ר' אברהם אזולאי
היה בפאס, וממנה עלה לחברון. בשנת שע"ט, בגלל מגפת דבר, נדד בארץ והיה גם בירושלים ובעזה. אחר שב לחברון, ובה נפטר בשנת ת"ד.
על תולדות חייו כתבו: א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ב (לעיל ערך נז), עמ' 25-27; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל (לעיל ערך כ), עמ' 27-28.
כתיבת ידו ידועה מכת"י 447, כמתואר לעיל סעיף נד.
- [סא] ר' משה טרינקי
מחכמי צפת. יצא ממנה כשליח ארץ ישראל, ובשנת ש"פ הגיע לוונציה. אחר חזר לירושלים, ויצא ממנה כשליח לטורקיה. בשנת שצ"ב היה בכורדיסטן, ובשנת ת"ה היה שוב בירושלים.
על תולדות חייו כתבו: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל (לעיל ערך ז), עמ' 254-255, 271; נ"מ מנצור, ספר הכונות, ירושלים תשס"ו, עמ' 67-70.
- [סב] ר' אהרן ברכיה די מודינה
תלמידו של הרמ"ע מפאנו. נפטר בשנת שצ"ט.
על תולדות חייו כתב ש' אשכנזי, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 2, עמ' 18.
כתיבת ידו ידועה מכת"י 661, כמתואר לעיל סעיף עד.
צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 27.
- [סג] ר' אליעזר נחמן פואה
מחכמי רג"ו וממקובליה. תלמידו של הרמ"ע מפאנו.
על תולדות חייו כתבו ח' ניפי ומ"ש גירונדי, תולדות גדולי איטליה (לעיל ערך ל), עמ' 5.
- [סד] ר' ישראל ישעיה נורצי
תלמידו של הרמ"ע מפאנו.

כתיבת ידו ידועה מחיבורו נפוצות ישראל, כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 1585, ס' 10683, דפים 159 ע"א – 168 ע"א. בתחילתו כתב: 'אמר הצעיר יי"ן הטרוד', ובסופו חתם: 'נאום הצעיר יין מעתיר'.

[סה] ר' שלמה פורמיג'ני

רב וסופר הקהילה במנטובה. מתלמידי הרמ"ע מפאנו. ר"ש פורמיג'ני חתם שמו בקובץ כתבי האר"י שהעתיק ר' עזרא מפאנו, לעיל כת"י 299 וכת"י 306. ר' ישראל ישעיה נורצי הביא דברים בשמו: 'וכמו ששמעתי מפי' ה"ר שלמה פורמיג'ני יצ"ו בשם הרמ"ע זלה"ה' (נפוצות ישראל, להלן ערך סד, דף 160 ע"ב). בשנת ת"ב עלה לירושלים, ובשנת ת"ד כבר היה חזרה במנטובה.

על תולדות חייו כתב ש' סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה (לעיל ערך נג), עמ' 419 ועמ' 532.

כתיבת ידו ידועה מפנקס תלמוד תורה מן השנים שצ"א-שצ"ג, כת"י בודפשט, קויפמן 336 (גלויה 24).

[סז] ר' שמואל משער אריה

נולד במנטובה, כנראה בין השנים ש"ל ושל"ה. בשנת ת"ח היה בחיים, וסמוך לאחריה נפטר. למד קבלה מהרמ"ע מפאנו: 'וממנו קבלתי הרבה סודות בקבלה מפה אל פה ממה שקבל מפי תלמידי הרב ר' יצחק אשכנזי ז"ל וגדולי אחרי' רבי' מפי סופרי' ומפי ספרי' (ספר דרשות, כת"י אוקספורד, בודלי 988, ס' 22464, דף 3 ע"א).

על תולדות חייו כתב מ' בניהו, יוסף בחירי (לעיל ערך יג), עמ' תנט-תסה.

[סז] ר' אהרן הכהן

מחכמי רגוזה. נכדו של ר' שלמה אוהב. נפטר בשנת תט"ז.

על תולדות חייו כתבו: ח' ניפי ומ"ש גירונדי, תולדות גדולי איטליה (לעיל ערך ל), עמ' 27, 33; אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 2, עמ' 9-10.

[סח] ר' יוסף שלמה דלמדיגו

נולד בשנת שנ"א בכרתים. נדד בערים רבות, ובשנת שפ"ח הגיע לאמשטרדם. בשנת שצ"א עבר לפרנקפורט. אחר הגיע לפראג, ובה נפטר בשנת תט"ו.

על תולדות חייו כתבו: ד"א פרידמן, יוסף שלמה דלמדיגו, תל אביב תשי"א; Isaac Barzilay, Yoseph Shlomo Delmedigo (Yashar of Candia): his life, works and times, Leiden 1974.

[סט] ר' חיים אלבשירי

מחכמי תימן. חי ברחבה, מצפון לצנעא. דבריו מצוטטים בספרי ר' יצחק צאלח (מהרי"ץ). העתיק ספרים בשנים ש"ע-ת'. בשנת ת' העתיק את ספר הכוונות בעריכת ר' משה טרינקי,

שנדרפס בוונציה ש"פ (קטלוג יודאיקה, פורים תשס"ח, פריט 547, עמ' 360). נפטר כנראה בשנת תכ"א.
על תולדות חייו כתב מ' גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, בני ברק תשס"א, עמ' 50–51.

[ע] ר' בנימין הלוי

מחכמי צפת. נולד בשנת ש"ג בערך. סיבב באיטליה כשליח ארץ ישראל. נפגש עם ר' אליעזר נחמן פואה ועם ר' משה זכות. נפטר בשנת תל"ב.
על תולדות חייו כתבו: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל (לעיל ערך ז), עמ' 283–285; ג' שלום, והתעלומה בעינה עומדת, בחינות 8 (תשט"ו), עמ' 80; מ' בניהו, ספר בית מועד, ספר זכרון להרב יצחק נסים (לעיל ערך א), עמ' קמו–קנ; מ' בניהו, דור אחד בארץ, ירושלים תשמ"ח, עמ' קמב–קמח.
על כל אלה יש להוסיף את דברי ר' נתן הנובר שפגש את ר' בנימין הלוי בהיותם בוונציה, כפי שהובא לעיל סעיף צח.

[עא] ר' משה מזרחי

מחכמי דמשק וממקובליה. ערך והעתיק חיבורים רבים. הגיה את נוסח הזוהר ותיקוני הזוהר, כמתואר להלן סעיף קל. באדר א' תכ"ג חתם על גביית עדות בבית דינו של ר' שמואל ויטל, שו"ת באר מים חיים, שאלה נא, תל אביב תשכ"ו, עמ' קכח.¹⁴ נפטר בדמשק לאחר שנת תכ"ד, כמובא לעיל סעיף פ.
כתיבת ידו ידועה מכת"י 698, כמתואר לעיל סעיף פ.
צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 26.

[עב] ר' יעקב צמח

נולד בשנת שמ"ד בערך כבן למשפחת אנוסים בפורטוגל. בשנת שע"ט בערך ברח מפורטוגל והגיע לשלונקי, ובה שב לתורה ולמצוות. אחר עלה לצפת, וממנה עבר לדמשק. בשנת ת' עלה לירושלים, ובה נפטר בשנת תכ"ז. שנת פטירתו נודעת מהספר שנשא בנו ר' אברהם: 'ידוש לתשלים שנת אבא הכמ"מ שנת התכ"ח'.¹⁵
על תולדות חייו כתבו: ג' שלום, לתולדות המקובל ר' יעקב צמח, קרית ספר כו (תש"י), עמ' 185–194; י' זנה, לקלסתר פניו של ר' יעקב צמח, קרית ספר כו (תשי"א), עמ' 97–106; ג' שלום, הערות אחדות למאמרו של ד"ר זנה על ר' יעקב צמח, קרית ספר כו (תשי"א), עמ' 107–109; י' אביב"י, אוהל ש"ם (לעיל ערך יא), עמ' 38.
כתיבת ידו ידועה מכת"י 730, כמתואר לעיל סעיף פד.
צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 28.

14 תודתי לדותן ארד שהראני תשובה זו.

15 ברית אברהם, כת"י רמת גן, בר אילן 1020 (לשעבר מוסאיוף 17), ס' 22845, דף 80 ע"א.

[עג] ר' נפתלי בכרך

נולד בפרנקפורט, ובשנת ת"ח הדפיס באמשטרדם את ספרו עמק המלך.
על תולדות חייו ועל ספרו כתבו: מ' הורוויץ, רבני פרנקפורט (לעיל ערך לד), עמ' 56–58;
ג' שלום, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 4, עמ' 49–50.

[עד] ר' משה שמשון בכרך

מרבני אשכנז. נולד במורביה בשנת שס"ז. היה רב בלייפניק, ואחר היה דרשן בפראג עד שנת
ת"ח. משנת ת"י היה רבה של וורמייזא. נפטר בשנת ת"ל.
על תולדות חייו כתב י' זימר, מנהגים דק"ק וורמייזא, ירושלים תשמ"ח, עמ' 52–54.

[עה] ר' יצחק גאון

ממקובלי ירושלים ומפרנסיה בשנים ש"פ–ת"י בערך.
על תולדות חייו כתבו: א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ב (לעיל ערך נז),
עמ' 10–12; מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל אביב 1984, עמ' 124–128;
מ' בניהו, ספור דברים מורגלים בירושלים, אסופות א (תשמ"ז), עמ' רכז–רל.
כתיבת ידו ידועה מכת"י 730, כמתואר לעיל סעיף פד.

[עו] ר' עזריה זאבי

מחכמי ירושלים בשנות הת' הראשונות. ר' דוד קונפורטי הלך לירושלים בשנת תי"ב ושם למד
'קרוב לשנה אחת בישיבת החכ' המקובל כה"ר יצחק גאון ז"ל בחברת החכמים השלימים ה"ר
יעקב צמח המקובל וה"ר עזריה זאבי... מעיין גדול ופסקן ודרשן' (קורא הדורות, ברלין תר"ו,
דף מט ע"א).

[עז] ר' שמואל ויטל

נולד בשנת שנ"ח בדמשק. בשנת תכ"ה (או תכ"ד) הגיע למצרים, ונפטר בי' באדר שני תל"ז.
על תולדות חייו כתבו: ר' משה ויטל, הקדמה לספר חכמת נשים, ירושלים תש"ס; מ"ד גאון,
יהודי המזרח בארץ ישראל (לעיל ערך כ), עמ' 225; ג' שלום, והתעלומה בעינה עומדת (לעיל
ערך ע), עמ' 89; הנ"ל, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 16, עמ' 176–177.
כתיבת ידו ידועה מכת"י 869, כמתואר לעיל סעיף צא.
צילומי כתיבת ידו יובאו להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 3 מס' 29.

[עח] ר' מאיר פופרש

נולד בשנת שפ"ח בקראקא. ממקובלי ירושלים. תלמידם של ר' יעקב צמח ושל ר' ישראל
בנימין. בעקבות גזירות ת"ח ות"ט נסע לקראקא והגיע אליה בשנת ת"י, כמתואר לעיל סעיף
צד, עמ' 718. בשנת תי"ד היה בקושטא, ובה כתב סידור תפילה על פי כוונות האר"י בשם אור
פני מלך. ספר זה היה באוסף יצחק באדהב, וממנו ציטט ג' שלום, כתבי יד בקבלה, ירושלים

תרצ"ג, עמ' 148. בשנת תי"ט היה שוב בירושלים, כפי שעולה מדבריו בסוף ספר אור רב שהובאו לעיל סעיף צד, עמ' 723. בשנת תכ"ב נפטר בירושלים, כפי שכתב החיד"א, שם הגדולים, בערכו.

על תולדות חייו כתבו: א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ב (לעיל ערך נז), עמ' 38–39; מ' וונדר, אלף מרגליות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 326–328.

כתיבת ידו ידועה מפירוש ר' מנחם ריקנטי על התורה, ויניציאה רפ"ג. טופס של ספר זה היה בידי ר"מ פופרש, והוא הגיה אותו וכתב בו את שמו בעצם כתיבת ידו. צילמו של טופס זה ראיתי באוסף פרטי בירושלים.¹⁶

לבעת כתיבת הספר היה בידי צילום של הדפים האחרונים בפירוש ר' מנחם ריקנטי על התורה, ויניציאה רפ"ג, שהיה בידי ר' מאיר פופרש ובו כתב את שמו בעצם כתיבת ידו. בשנת תשס"ט הגיע אלי הטופס המקורי של ספר זה בשלמותו. אז ראיתי גם את הדף הראשון של הספר, ובראשו כתב ר"מ פופרש שלוש שורות אלו: 'מקנת כספי מאיר כ"ץ פאפרש / כל הפי' האלו כתבתים בימי בחרותי / בשנת ת"ב ות"ג והייתי אז בחור בן י"ד שנה'. מכאן עולה כי הוא נולד בשנת שפ"ד.

תאריך זה עולה בקנה אחד עם דברי ר"מ פופרש בהקדמתו לספר דרך עץ חיים: 'זהנה אנכי הצעיר והזעיר באלפי יהודא, צעיר אני לימים וזעיר אנכי בבינה ובהשכל, ומה אעשה שנפשי חשקה בתורת חכמת הקבלה ונפשי להבת אש חשוקת חמדת חכמת הקבלה, מיום שהייתי י"ג שנה בערה בי האש בוער בעצמותי עד שהביאני המלך חדריו' (לעיל עמ' 637). צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 30.

[עט] ר' נתן בן ר' ראובן דוד שפירא

ממקובלי ירושלים. בשנת תט"ו הגיע בשליחותה של ירושלים לאיטליה, ואחר לארצות נוספות באירופה. באייר שנת תי"ז היה בירושלים, ובסוף אותה שנה נסע שנית לאיטליה. נפטר בשנת תכ"ב.¹⁷

16 בטופס זה ציין ר"מ פופרש כי כתב את הגהותיו בשנים ת"ב–ת"ג בהיותו בן י"ח שנה, ומכאן עולה כי נולד בשנת שפ"ד. בסוף הספר כתב ר"מ פופרש: 'היום יום כ"ה לירח תשרי שנת קד"ש לה' התחלתי לפרש פי' על ספר הרקנטי', כלומר בשנת ת"ד, בהיותו בן עשרים. הספר היה בידי מ' בניהו, תולדות האר"י (לעיל ערך כב), עמ' 51, אך הוא קרא 'בשנות תי"ב–תי"ג', ועל כן סבר שר"מ פופרש נולד בשנת שצ"ד, ותמה כיצד ייתכן שהוא החל לכתוב את פירושו על ספר הרקנטי בהיותו בן עשר. צילמו של הספר היה בידי, וממנו עולה בבירור כי הקריאה 'תי"ב–תי"ג' שגויה היא. הקריאה הנכונה היא 'ת"ב–ת"ג', ומפניה מסולקות כל התמיהות.

17 א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 280, כתב כי תאריך פטירתו הוא א' באייר תכ"ו. דעות נוספות הביא ג' שלום, שבת צבי, תל אביב תשי"ז, עמ' 392, הערה 4. הוא הביא גם את דעתם של ואגנזייל ודליטש שקבעו על פי נוסח מצבתו של ר"ג שפירא כי הוא נפטר בשנת תכ"ב. ג' שלום לא קיבל תאריך זה, והציע תמורתו את שנת תכ"ז. ד' מלכיאל, שירי מצבות מצפון איטליה, פעמים 98–99 (תשס"ד), עמ' 141, פרסם את הנוסח המלא של המצבה ובה נכתב תאריך פטירתו במפורש: 'כ"א לחודש שבט שנת התכ"ב ליצירה'. דברים נוספים על המצבה כתב ד' מלכיאל במאמרו שנדפס ב" JQR 96/1 (2006), p. 139, n. 45.

על תולדות חייו כתבו: א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ב (לעיל ערך נז), עמ' 39–41; א' יערי, שלוחי ארץ ישראל (לעיל ערך ז), עמ' 277–281. כתיבת ידו ידועה מפנקס קהילת פיסא, כת"י ירושלים, מכון בן צבי 4009, ס' 37933, דף 11 ע"א, שבו חתם שמו: 'נאם נתן שפירא הירושלמי בן לא"א האלוף המרומם מוהר"ר ראובן דוד זלה"ה'. צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 32.

[פ] ר' יוסף ב"ר שלמה מפוזנא

נולד בפוזנא בשנת שס"א. בשנת תל"ו נתמנה לדרשן ודיין בקהילת פוזנא. חיבר את ספר יסוד יוסף, פרנקפורט דאדר תל"ט. נפטר בשנת תנ"ו. על תולדות חייו כתב ש"י פין, כנסת ישראל, ורשה תרמ"ז, עמ' 464.

[פא] ר' יצחק מפוזנא

נולד בין השנים ש"ע וש"פ. היה רב בלויצק ובהורדנא, ובשנת תכ"ד נתקבל לאב"ד בוויילנא. בשנת תכ"ז נתמנה לאב"ד בפוזנא. ר' משה זכות הגיע אליו ללמוד קבלה. נפטר בשנת תמ"ה. על תולדות חייו כתבו: החיד"א, שם הגדולים, ערך ר' משה זכות; ח"נ דמביצר, כלילת יופי, קראקא תרמ"ח–תרנ"ג, חלק שני, דף ע"א–ע"ב; "בוקסבוים, שאלות ותשובות רבינו הגדול רבי יצחק מפוזנא, ירושלים תשמ"ב, עמ' 11–19.

[פב] ר' שמואל גרמיזאן

נולד בשלונקי סמוך לשנת שס"ה. עוד בהיותו נער עלה לירושלים, והיה בה אחד מגדולי הדיינים ומורי ההוראה. בשנת ת"ז היה רב במלטה. בשנת ת"כ חזר ועלה לירושלים. נפטר לאחר שנת תכ"ח. על תולדות חייו כתבו: א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ב (לעיל ערך נז), עמ' 53–54; מ' בניהו, ר' שמואל גארמיזאן ותקופתו בירושלים, מבוא לספרו משפטי צדק, ירושלים תש"ה, עמ' 4–16.

[פג] ר' גבריאל אישפירנסה

למד בשלונקי, ואחר היה רבה של צפת וראש ישיבה בה בשנות הת' הראשונות. נפטר לפני שנת תמ"ה. תשובותיו נדפסו על ידי י"ש שפיגל, תשובות רבי יהוסף מליריאה וחכמי הדור בצפת, ירושלים תשמ"ח, עמ' שג–תז. על תולדות חייו כתבו: מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל (לעיל ערך כ), עמ' 37; מ' בניהו, דור אחד בארץ, ירושלים תשמ"ח, עמ' קסה–קסח; י"ש שפיגל, תשובות רבי יהוסף מליריאה וחכמי הדור בצפת, ירושלים תשמ"ח, עמ' יח–יט. כתיבת ידו ידועה מכת"י 428, כמתואר לעיל סעיף נא.

- [פד] ר' אלישע חיים אשכנזי
בשנת ת"י נשלח למרוקו. אחר שנת תכ"ה נשלח שנית למרוקו, ובה נפטר בשנת תל"ג.
על תולדות חייו כתבו: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל (לעיל ערך ז), עמ' 281–282; ג' שלום, שבתי צבי, תל אביב תשי"ז, עמ' 163.
- [פה] ר' משה זכות
נולד באמסטרדם בשנת ש"פ בערך. משנת ת"ה היה בוונציה, ושנים אחדות לאחר מכן היה אחד מרבניה. בשנת תל"ג עבר למנטובה, והיה רבה של עיר זו עד לפטירתו בשנת תנ"ח.
על תולדות חייו כתבו ג' שלום ו' מלקמן, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 16, עמ' 906–909.
כתיבת ידו ידועה מאיגרותיו שנמצאות בכת"י לונדון, הספרייה הבריטית Or. 9165, ס' 6601.
צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 33.
- [פו] ר' משה ויטל
מרבני מצרים בשנות הת'. נכדו של ר' חיים ויטל.
על תולדות חייו כתבו: ר' רפאל אהרן אבן שמעון, טוב מצרים, אות מ, סעיף יג, ירושלים תשנ"ד, עמ' 157; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל (לעיל ערך כ), עמ' 225.
כתיבת ידו ידועה מכת"י 947, כמתואר לעיל סעיף צג.
צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 34.
- [פז] ר' נתן נטע הנובר
נולד בוואלין. בשנת ת"ג הגיע לאיטליה. בשנת תכ"ב הגיע ליאסי שברומניה, והיה אב"ד וראש ישיבה בה. אחר הגיע למורביה, ובה נהרג בשנת תמ"ג מכדורי חיילים טורקים.
על תולדות חייו כתב י' הרפז, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 7, עמ' 1273–1274.
- [פח] ר' אברהם הלוי גומבינר
נולד בגומבין בשנת שצ"ז בערך. בעקבות גזירות ת"ח ות"ט עבר לליסא. אחר עבר לקליש, ובה נתמנה לראש ישיבה. בשנת תכ"ה החל לכתוב את ספרו מגן אברהם, ובשנת תל"א השלים את מלאכתו. נפטר בשנת תמ"ג.
על תולדות חייו כתבו: ח' מיכל, אור החיים, ערך 94; ש' אשכנזי, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 7, עמ' 766–767.
- [פט] ר' יוסף שמואל מקראקא
נודע בשם ר' שמואל ר' חיים ר' ישעיה'ס. היה דיין בקראקא בשנים תכ"ד–ת"נ. אחר היה רבה של פרנקפורט דמיין. נפטר בשנת תס"ד.

על תולדות חייו כתבו: ח"נ דמביצר, כלילת יופי (לעיל ערך פא), חלק שני, דפים עב ע"א-ע"ב, קמד ע"א – קנב ע"ב; מ' הורוויץ, רבני פרנקפורט (לעיל ערך לד), עמ' 67–69.

[צ] ר' שמשון באקי

מחכמי קסאלי וממקובליה. נפטר ב"א בסיוון תנ"א.
על תולדות חייו כתבו ח' ניפי ומ"ש גירונדי, תולדות גדולי איטליה (לעיל ערך ל), עמ' 321.

[צא] ר' מאיר אנאשיכון

ממקובלי ירושלים בשנות הת'.
על תולדות חייו כתבו: מ' בניהו, שלשה מחכמי ירושלים, סיני יז (תש"ה), עמ' שיג; ג' שלום, ר' מאיר אנאשיכון, קרית ספר כב (תש"ה-תש"ו), עמ' 307–308.

[צב] ר' אהרן חיון

ממקובלי מצרים בשנות הת'. מחבר הספר מחנה אהרן.
נזכר על ידי החיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך מחנה אהרן.

[צג] ר' יצחק אבזאמיל (אבזמיר)

ממקובלי מצרים בשנות הת'. נזכר על ידי החיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך מחנה אהרן.

[צד] ר' בנימין הכהן

מרבני רג"ו וממקובליה. תלמידו של ר' משה זכות. נפטר בשנת ת"צ.
על תולדות חייו כתבו ח' ניפי ומ"ש גירונדי, תולדות גדולי איטליה (לעיל ערך ל), עמ' 52 ועמ' 55; ג' שלום, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 4, עמ' 531–532.
כתיבת ידו ידועה מפנקס מוהל שלו שנמצא בכת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 3880, ס' 29685.

[צה] ר' שמואל דוד אוטולינגו

מרבני פדובה. נפטר בכ"ח באב תע"ח.
על תולדות חייו כתבו ח' ניפי ומ"ש גירונדי, תולדות גדולי איטליה (לעיל ערך ל), עמ' 330–332, 335.
כתיבת ידו ידועה מכת"י 921, כמתואר לעיל סעיף צב.

[צו] ר' דוד סונינו

על ר' דוד סונינו כתבה יעל אוקון, לזהותו של הד"ס, תלמידו של ר' נתן שפירא, קרית ספר סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 1111–1112.

- [צז] ר' אברהם חזקוני
נולד בקראקא בשנת שפ"ז. בשנת ת"מ הגיע לקושטא כדי להדפיס את ספרו שתי ידות. אחר נסע לטריפולי, ובה נפטר.
על תולדות חייו כתבו: בנו, ר' יעקב, הקדמה לספר שתי ידות, אמשטרדם תפ"ו; ח' ניפי ומ"ש גירונדי, תולדות גדולי איטליה (לעיל ערך ל), עמ' 2; ח' מיכל, אור החיים, ערך 92.
- [צח] ר' משה גראף
נולד בפראג בשנת ת"י, ונפטר בניקלשבורג בשנת תס"ה בערך.
על תולדות חייו כתבו: ד' וואכשטיין, מפתח הצואות, קרית ספר יא (תרצ"ה), עמ' 381; י"ז כהנא, ניקולסבורג, ערים ואמהות בישראל, ד, ירושלים תש"י, עמ' 268, 291–292.
- [צט] ר' דוד אופנהיים
נולד בוורמייזא בשנת תכ"ד. בשנת תמ"ט נתמנה לרבה של ניקלשבורג, ובשנת תס"ב נתמנה לרבה של פראג ואחר גם לרבה של מורביה כולה. הוקיר ואסף אלפי ספרים וכתבי יד בכל מקצועות התורה. נפטר בפראג בשנת תצ"ז.
על תולדות חייו כתבו: B. Nosek and v. Sadek, Bohemia Judaica, 6 (1970), pp. 5–27; ה' פלש, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 12, עמ' 1419–1422; י"ד פעלד, נשאל דוד, ירושלים תשל"ב, עמ' ה–טז.
- [ק] ר' עזריאל מקרוטושין
סופרו של ר' דוד אופנהיים בפראג, כמובא לעיל סעיף קא. היה בקושטא. העתיק עשרות כתבי יד משנת תס"ה ואילך. בשנת תפ"ט הזכירו בנו בברכת המתים, כמובא לעיל כת"י 990.
כתיבת ידו ידועה מכת"י 838, כמתואר לעיל סעיף פט.
צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 35.
- [קא] ר' עמנואל חי ריקי
נולד בפירארה בשנת תמ"ט. עלה לירושלים בסוף שנת תצ"ז. בשנת תק"ב חזר לאיטליה, ובצאתו ממדינה נהרג בידי שודדים.
על תולדות חייו כתבו א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ב (לעיל ערך נז), עמ' 119–124.
- [קב] ר' יוסף אירגס
נולד בליוורנו בשנת תמ"ה. יסד ישיבה בפיוזה, ואחר היה רב בליוורנו. כתב את הספר שומר אמונים על קבלת האר"י וספרים נוספים. נפטר בשנת ת"צ.

על תולדות חייו כתבו: ח' ניפי ומ"ש גירונדי, תולדות גדולי איטליה (לעיל ערך ל), עמ' 146; ע' שוחט, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 6, עמ' 839–841. כתיבת ידו ידועה מכת"י 543, כמתואר לעיל סעיף צו.

[קג] ר' ישעיה בסאן

היה רב בפדובה וברג"ו. חיבר שו"ת לחמי תודה. נפטר ברג"ו בשנת תצ"ט. על תולדות חייו כתבו: ח' ניפי ומ"ש גירונדי, תולדות גדולי איטליה (לעיל ערך ל), עמ' 151, 222; ב' רות, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 4, עמ' 315.

[קד] ר' משה חיים לוצאטו

נולד בפדובה בשנת תס"ז. בשנת תצ"ה עבר לאמשטרדם. בשנת תק"ג עלה לעכו, ובה נפטר בכ"ו באייר שנת תק"ז. על תולדות חייו כתבו: ש' גינצבורג, ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו, אוסף אגרות ותעודות, תל אביב תרצ"ז; י' דן, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 11, עמ' 599–604. כתיבת ידו ידועה מאגרותיו, כת"י ניו יורק, בהמ"ל מיק' 4022, ס' 29827. צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 36.

[קה] ר' אברהם אזולאי

מרבני מראכש וממקובליה. נפטר אחר שנת תצ"ה. על תולדות חייו כתב י' בן נאים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א, דף יא ע"א–ע"ג.

[קו] ר' אברהם ן' מוסא

מרבני טיטואן וממקובליה בשנות הת'. נסע לתוניס, ובה נפטר. על תולדות חייו כתבו י' בן נאים, מלכי רבנן (לעיל ערך קה), דף י ע"ג; מ' בניהו, רבי אברהם אבן מוסה ובנו רבי משה, מיכאל ה (תשל"ח), עמ' ט–כו.

[קז] ר' יעקב מראג"י

מרבני טיטואן וממקובליה בשנות הת'. על תולדות חייו כתב י' בן נאים, מלכי רבנן (לעיל ערך קה), דף ע ע"א.

[קח] ר' שמואל אבודרהם

מרבני טיטואן. נפטר לאחר שנת תק"י. על תולדות חייו כתב י' בן נאים, מלכי רבנן (לעיל ערך קה), דף קיג ע"ד.

[קט] ר' יעקב פינטו

מרבני מראכש וממקובליה בשנות הת'.

על תולדות חייו כתב י' בן נאים, מלכי רבנן (לעיל ערך קה), דף סט ע"ד.

[קי] ר' חייא הכהן די לארה

ממקובלי מראכש. אחר עבר לאמשטרדם, והיה מחכמי בית מדרש עץ חיים אשר בה. נפטר אחרי שנת תקי"ג.

על תולדות חייו כתב י' הורביץ, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 10, עמ' 1429. כתיבת ידו ידועה מכת"י 1074, כמתואר לעיל סעיף קב.

[קיא] ר' יעקב עמדין (יעב"ץ)

נולד בשנת תנ"ח. בשנת תפ"ח נתמנה לאב"ד בעמדין, ואחר ארבע שנים התפטר ממשרתו וחזר לעיר מולדתו אלטונה. כתב ספרים רבים, וביניהם לחם שמים, שאלת יעב"ץ, מור וקציעה, מטפחת ספרים, בירת מגדל עז וסידור בית יעקב. נפטר בשנת תקל"ו. על תולדות חייו כתב מ' סמט, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 6, עמ' 721-724.

[קיב] ר' גדליה חיון

נולד בקושטא. עלה לירושלים, ונפטר בה בשנת תקי"א. על תולדות חייו כתבו: א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 18-19; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל (לעיל ערך כ), עמ' 253.

[קיג] ר' שלום מזרחי דידיע שרעבי

נולד בצנעא בשנת ת"פ. עלה לירושלים, ועמד בראש המקובלים אשר בבית המדרש בית אל. נפטר בשנת תקל"ז.

על תולדות חייו כתבו: א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ג (לעיל ערך קיב), עמ' 116-119; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל (לעיל ערך כ), עמ' 685-686; א' חייבי, ענק הרוח, ירושלים תשמ"ז.

כתיבת ידו ידועה מכת"י 1098, כמתואר לעיל סעיף קג. צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 37.

[קיד] ר' שלמה מולכו

מחכמי שלוניקי ואזמיר. בשנת תק"מ עלה לירושלים, ונפטר בה ב' בחשוון שנת תקמ"ח. על תולדות חייו כתבו: א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ג (לעיל ערך קיב), עמ' 107-108; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל (לעיל ערך כ), עמ' 383.

כתיבת ידו ידועה מכת"י 1106, כמתואר לעיל סעיף קד. צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 38.

- [קטו] ר' שלום בוזגלו
מתלמידיו של ר' אברהם אזולאי. נפטר בלונדון בשנת תק"מ.
על תולדות חייו כתב י' בן נאים, מלכי רבנן (לעיל ערך קה), דף קיב ע"א-ע"ב.
- [קטז] ר' יוסף סדבון
ממקובלי תונים. עמד בקשר עם ר"ש שרעבי בירושלים. כתב את אהבת ה', פירוש על אדרא
זוטא, בשנים תקל"ו-תקל"ח. ספר נוסף, יראת ה', פירוש על שער רוח הקודש, כתב בשנת
תק"מ.
על תולדות חייו כתב ב"ר כהן, מלכי תרשיש, עמ' ריש-רכא.
- [קיז] ר' יוסף הכהן
מרבני תונים וממקובליה. כתב הערות רבות על ספר דרך עץ חיים, והתכתב עם ר"ש שרעבי
בירושלים. נפטר בשנת תקמ"ו.
על תולדות חייו כתב ב"ר כהן, מלכי תרשיש, עמ' קצא-קצב.
- [קיח] ר' חיים יוסף דוד אזולאי
נולד בירושלים בשנת תפ"ד. יצא פעמים אחדות כשליח ארץ ישראל לארצות אירופה. כתב
כמאה ספרים. נפטר בליוורנו בשנת תקס"ו.
על תולדות חייו כתבו: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל (לעיל ערך ז), עמ' 569-580; מ' בניהו, ספר
החיד"א, ירושלים תשי"ט.
כתיבת ידו ידועה מכת"י 941, כמתואר לעיל סעיף צב.
צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 40.
- [קיט] ר' חזקיהו יצחק מזרחי ידיע שרעבי
בנו של ר' שלום שרעבי (הרש"ש). היה שליח של בית המדרש בית אל בתונים. נפטר בשנת
תקס"ח.
על תולדות חייו כתבו: א' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ג (לעיל ערך קיב), עמ' 206-
207; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל (לעיל ערך כ), עמ' 684.
- [קכ] ר' יהוסף אדרעי
סופרו של ר' שלום שרעבי בירושלים. העתיק עשרות כתבי יד בשנים תקט"ו-תקל"א.
כתיבת ידו ידועה מכת"י 779, כמתואר לעיל סעיף פח.
צילום כתיבת ידו יובא להלן כתיבות יד לדוגמה, נספח ב, מס' 39.

- [קכא] ר' נתן אדלר
מגדולי פרנקפורט וממקובליה. נולד בה בשנת תק"ב, ונפטר בה בשנת תק"ס. נהג בדרכים עצמאיות, ויסד בביתו מניין תפילה על פי סידור האר"י. מעשיו עוררו התנגדות בעירו, ומשום כך נאלץ לעזוב אותה בשנת תקמ"ב. בשנת תקמ"ה הורשה לחזור לפרנקפורט. גדול תלמידיו היה ר' משה סופר (החת"ס סופר).
על תולדותיו כתבו: צ"ב אויערבך, משנת רבי נתן, פרנקפורט דמיין תרכ"ב, מבוא; מ' הורוויץ, רבני פרנקפורט (לעיל ערך לד), עמ' 151–158.
- [קכב] ר' רפאל אברהם שלום שרעבי
נכדו של ר' שלום שרעבי (הרש"ש). מגדולי המקובלים וראש בית המדרש בית אל. חיבר את דברי שלום, פירוש על עץ חיים. נפטר בשנת תקפ"ז.
על תולדות חייו כתבו: א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ג (לעיל ערך קיב), עמ' 204–206; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל (לעיל ערך כ), עמ' 684.
- [קכג] ר' עקיבא (גינז) איגר
נולד באייזנשטט בשנת תקכ"ב. בשנת תקנ"א נתמנה לרבה של מארקיש פרידלנד. בשנת תקע"ד נתמנה לרבה של פוזנא, ונפטר בה בשנת תקצ"ח. כתב את גיליון הש"ס, שו"ת, דרוש וחידוש, חידושים וספרים נוספים.
על תולדות חייו כתבו: א' יעבץ, תולדות רבי עקיבא איגר, ורשה תרל"ה; ש' סופר, איגרות סופרים, וינה תרפ"ח, עמ' 1–95; ע' פוזנר, אנציקלופדיה יודאיקה (לעיל ערך ג), כרך 6, עמ' 469–471.
- [קכד] ר' ידידיה רפאל חי אבואלעפיה
נולד בירושלים בשנת תקס"ז. תלמידו של ר' רפאל אברהם שלום שרעבי. מגדולי המקובלים וראש בית המדרש בית אל. נפטר בשנת תרכ"ט.
על תולדות חייו כתבו: א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ג (לעיל ערך קיב), עמ' 296–297; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל (לעיל ערך כ), עמ' 8–10.

כתיבות יד לדוגמה

בעשרים וחמשת הפרקים הראשונים תיארו את תולדות כתיבתה ועריכתה של קבלת האר"י. בפרקים אלו רשמנו את כתבי היד הקדומים והמקוריים ביותר המצויים כיום בספריות הציבוריות ובאוספים פרטיים, ובהם טפסים רבים שנכתבו בעצם כתיבות ידיהם של האר"י ושל גדולי המקובלים שדרכו בשיטתו. מכל אלה בחרנו ארבעים כתבי יד של המקובלים והסופרים שהטביעו חותם ידיהם על קבלת האר"י, ואת צילומיהם נציג הנה. אוסף כתבי היד שלפנינו פותח באר"י עצמו ובתלמידיו היושבים לפניו, והוא משתרע על פני מאתיים שנה ועל פני כל קהילות ישראל בארץ ומחוצה לה.

האוסף פותח בכתיבת ידו של האר"י עצמו – איגרת בענייני מסחר שכתבה עוד בהיותו במצרים (מס' 1).

אחר ממשיך האוסף בכתיבות ידיהם של תלמידי האר"י שישבו לפניו בצפת – ספר עץ חיים בכתיבתו הרהוטה של ר' חיים ויטל (מס' 2), ספר עץ חיים בכתיבתו המהוקצעת של ר' חיים ויטל (מס' 3), פירוש מאת האר"י עצמו בכתיבת ידו של ר' משה יונה (מס' 4), וספר כנפי יונה (ב) מאת תלמיד האר"י שלא נודע שמו (מס' 5). כתיבת ידו של ר' יוסף ׳ טבול לא נודעה עד עתה, אבל כתיבות ידיהם של סופריו ושל תלמידיו שישבו לפניו במצרים נמצאות בידינו. ר' ישועה אזולאי העתיק את סדר העולמות (מס' 18 ומס' 19), ובגיליונות החיבור הוסיפו תלמידיו של ר"י טבול את הערותיהם – ר' שמואל ׳ סיד (מס' 18) ור' ישראל בנימין (מס' 19). ר' אברהם סכנודי העתיק חיבורים אחדים מאת ר"י טבול, וכן פירוש מאת האר"י עצמו (מס' 17).

העתקות קדומות רבות של כתבי האר"י נמצאות לפנינו. בעותק מיוחד של כנפי יונה נכתבו שורות שלמות בדיו צבעוני (מס' 6). ר' יהודה מסעוד העתיק במצרים את כנפי יונה (מס' 7).

עם המעתיקים הקדומים יימנה גם ר' יעקב בירב השני. פירוש ספרא דצניעותא מאת האר"י עצמו בכתיבת ידו של ר' יעקב בירב הגיע אל ר' מנחם עזריה מפאנו, והוא הוסיף בגיליונותיו תיקונים והערות בעצם כתיבת ידו (מס' 8). קונטרס בכתיבת ידו של ר' יעקב בירב הגיע אל ר' מלכאל אשכנזי, והוא הוסיף בסופו את חתימתו (מס' 9).

אין אלו הקונטרסים היחידים שהגיעו מארץ ישראל לאיטליה. ר' משה ישראל פואה היה בצפת, וממנה הביא קונטרסים לאיטליה (מס' 10). חיבורים וקונטרסים רבים מאוד נעתקו באיטליה בידי ר' עזרא מפאנו (מס' 11).

ר' נתן אוטולינגו העתיק והעיר בגיליונותיהם של חיבורים רבים, ואף פנקסו נמצא לפנינו (מס' 12). חיבורים רבים הגיעו אל ר' מבי"א (אוטולינגו?), והוא העתיקם בשנים שני"ט-שס"ב (מס' 13).

מכל הקונטרסים שהגיעו מארץ ישראל לאיטליה, ומדברי ר' ישראל סרוק, ערך הרמ"ע מפאנו חיבורים שלמים. אלה נכתבו בידי תלמידיו, והוא הוסיף בגיליונותיהם הערות רבות בעצם כתיבת ידו (מס' 15). ר' יצחק הלוי איש מנטובה, תלמידו של הרמ"ע מפאנו, הלך אחרי רבו ואף הוא ערך חיבורים בקבלת האר"י (מס' 20).

ר' מנחם די לונזאנו, המקובל היחיד שחלק על האר"י ועל תלמידיו, עסק גם הוא בעריכת חיבוריהם ואף העתיקם בעצם כתיבת ידו (מס' 14).

בשלוניקי יושב ר' יוסף ששון, ובפנקסו העתיק דרושים בקבלת האר"י (מס' 16).

גם לאשכנז הגיעה קבלת האר"י. חיבורים רבים היו בידיו של ר' אלכסנדר כ"ץ בפרנקפורט (מס' 21). ר' ישעיה הורביץ (השל"ה) העתיק בפנקסו את סדר הסעודות של שבת (מס' 22), וכן כתב בו את המהדורה הראשונה של ספר שער השמים (מס' 23).

ר' יהודה הכהן הגיע לקראקא ולפראג ועמו דברים בקבלת האר"י (מס' 24). בפראג העתיק ר' אלעזר אלטשול את החלק הראשון שבכנפי יונה בעריכתו של הרמ"ע מפאנו (מס' 25).

כל אלה נכתבו ונעתקו לפני שנת ש"פ, שבה הסתיים הדור הראשון של המקובלים הכותבים ועורכים את קבלת האר"י, כמתואר לעיל סעיף ח. גם כתיבותיהם של המקובלים שערכו את כתבי האר"י לאחר שנת ש"פ נמצאות לפנינו.

ר' משה מזרחי העתיק בדמשק חיבורים שערך ר' אפרים פנצירי (מס' 26), ור' אהרן ברכיה די מודינה ערך באיטליה חיבורים אחדים (מס' 27).

בשנת ת' נתגלו לר' יעקב צמח בירושלים חיבורים חדשים מכתבי ר' חיים ויטל. תחילה ערכם וסידרם ר"י צמח בעצמו (מס' 28), ואחר ערכם תלמידו ר' מאיר פופרש (מס' 30).

שנים מעטות לאחר מכן נטל ר' שמואל ויטל בדמשק את ספר עץ חיים שכתב אביו וערכו מחדש בשמונה שערים (מס' 29). ר' שמואל ויטל הוסיף הערות ופסקאות גם בתוך ספר עץ חיים שכתב אביו (מס' 3).

ר' יעקב קאפל הסופר העתיק בקראקא את החיבורים שערך ר' מאיר פופרש, וכן חיבורים נוספים בקבלת האר"י (מס' 31).

במצרים העתיק ר' משה ויטל את החיבורים שערך אביו ר' שמואל ויטל (מס' 34).

חיבורים שמצא ר' יעקב צמח בירושלים נערכו שוב בידי ר' נתן שפירא (מס' 32).

החיבורים שערך ר' יעקב צמח הגיעו אל ר' משה זכות, והוא הוסיף בגיליונותיהם את הערותיו (מס' 33).

חיבורים מבית מדרשו של ר' משה זכות היו בידיו של ר' עזריאל מקרוטושין, והוא העתיקם בשביל ר' דוד אופנהיים בפראג (מס' 35).

ספר אוצרות חיים היה יסוד תלמודם של מקובלי איטליה. גם ר' משה חיים לוצאטו למד בו את קבלת האר"י, ובגיליונותיו הוסיף הערות רבות שבהן פירש את נמשלה (מס' 36).

העריכות הגדולות של קבלת האר"י היו בידיו של ר' שלום שרעבי, והוא הוסיף בגיליונותיהן הערות רבות (מס' 37). חיבורים אחדים היו בידיו של ר' שלמה מולכו, המקובל היחיד שחלק על ר"ש שרעבי, והוא הוסיף בגיליונותיהם את הערותיו (מס' 38). ר' יהוסף אדרעי, סופרו של ר"ש שרעבי, העתיק חיבורים רבים בכתב ידו המהודר (מס' 39).

כתבי ר' חיים ויטל לא נפקדו מן החיבורים הרבים שראה והחזיק ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) בכל מסעותיו וחניותיו, והוא הוסיף בגיליונותיהם הערות ותיקונים (מס' 40).

צילומי כתבי היד מתפרסמים כאן ברשותן האדיבה של ספריות אלו.

אוקספורד, ספריית בודלי – מס' 14; מס' 16; מס' 22; מס' 23; מס' 24; מס' 25; מס' 28; מס' 30;
מס' 31; מס' 32; מס' 33; מס' 35

וינה, אוסף לעוו – מס' 4

ירושלים, הספרייה הלאומית – מס' 10; מס' 21; מס' 38

ירושלים, ספריית מכון בן צבי – מס' 6; מס' 39

ירושלים, ספריית שוקן – מס' 5

ירושלים, אוסף פרטי, ברשותו האדיבה של בעל כתב היד – מס' 2; מס' 3

ירושלים, אוסף ש"ץ 24 – מס' 8

לונדון, הספרייה הבריטית – מס' 9; מס' 18; מס' 19; מס' 40

מנטובה, ספריית הקהילה היהודית – מס' 11; מס' 15; מס' 20¹

ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים – מס' 7; מס' 12; מס' 13; מס' 17; מס' 27; מס' 36

ניו יורק, ספריית הישיבה אוניברסיטה – מס' 34

ניו יורק, ספריית חב"ד – מס' 29

פריס, אוסף הגניזה של ג'ק מוצירי – מס' 21²

רמת גן, אוניברסיטת בר אילן, אוסף מוסאיוף – מס' 26; מס' 37

1 תודתי לאנג'לו פיאטלי שעזר לי להשיג צילומים מכתבי יד אלו.

2 תודתי לאברהם דוד שעזר לי להשיג צילום מכתב יד זה.

ה'תשנ"ב

קסת

[illegible][illegible]

כפיין עשק וזו כפץ חסדק ביתה של משה אהרן ספור באש כי
 קעשר גם כן יעלה באש והוא קדושתה של ד' ד' קרע נח ונח
 בכל עשק אשר קעל על משה אהרן על דרך קנה למעלה
 שבעדן קיופץ מן נבדור ונאמרו קול יסוד ולבדור על נבדור
 עד מין קיטק באשר פשע בעקומו דה **ועד** שבע
 אעלן נאמרו בעדק אש כי פשע **ועד** שבע
 זכר ונאמרו שבע ימים כי בעד קלדק שיא משי אהרן
 לחץ יאז קדשן שם קפסולת הולק ששאר וקנא סוד דס סוד
 וקם שבע פוע אהרן ועלן בעמל שבע ימים וקנאמלך
 של קנאיה קנא אכענה עשר יום לפי שצורך קפסולת פכדור
 ולבדור קיופץ לבדור וקפסולת ולבדור שיש בלו קפסולת מין
 כפיין שבע פועם ולבדור בכל אחר קפסולת על וקפסולת
 ולבדור פידושו ולבדור לעל קם אכענה עשר ולבן קנאמלך
 קיא אכענה עשר יום ואחר כך בזמן קיטק פוע שבעדן פכדור
 סוד מופקן לחל כן קדשן של קול יסוד ולבדור פכדור
 ביעקב וזו נעבן ועשו חל וקיטק קיא אכענה ושענים
 חדשים וקנאם קנא לפי שגדס הקול מין למלך בשענה חדשים
 לפי שביא מלך מלך שבע של מלך וקיא שולב וכן לכל מלך
 פידושו יסוד שבעה של מלך שמה מלך שבעה **אל**
 מלך שמה קיא אכענה ושענים ועם קיטק נפסעו קנל
 שבו מלך מלך ואם על פ שמה אומרים שבו יסוד
 ולבדור נאמרו בעדק קנאיה קנא של פכדור עד קיטק
 שבעדן שבו פכדור נעבן חל שבעדן אורס ונפסעו
 על אחד פכדור שבו ועם פכדור ואז ונפסעו אחזק אזה

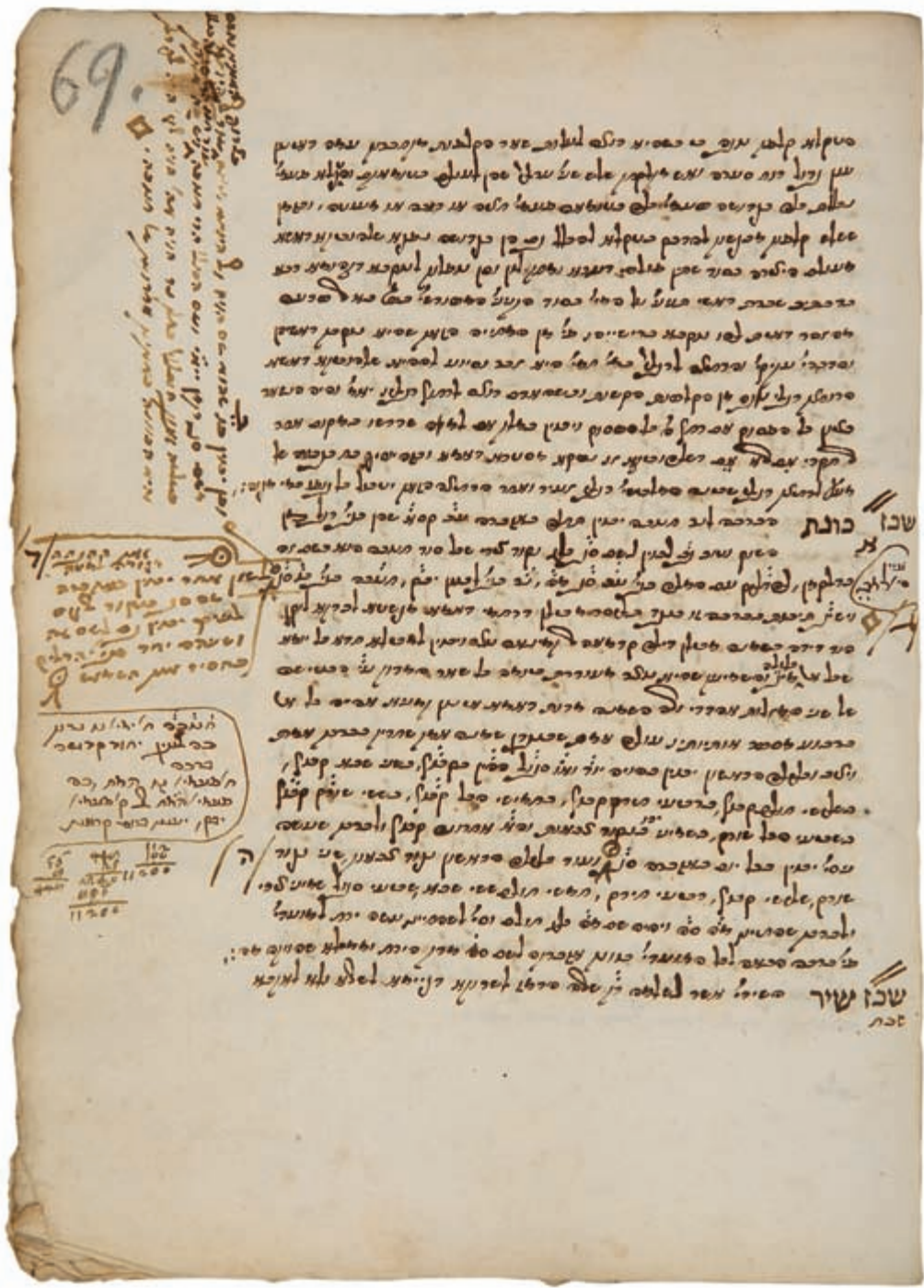
בזהו מוחא בחכמה וברכונה. וכדעת דכלן ביה ואיך מוחא
 וקדושתו ואודכך כדאמר ונפיק חסד עלאה כרב דה תלת ויהי ליה ארבע
 אע"י דספר ופרים גשום דמפרש לתת זמנא ארבע ארבע כדלעיל
 אע"י דאפשיט בדיקנא וכד אמר דהם בדיקנא דא תלת רישא מתחבר
 ביהאי גזולא ומשכבתין וראשון עקר. וחסד עלאה ארבעט במחזיק
 ובמזל ונאשא ופאיתא אפיקן וארבע כלל במחא ספיקא כי אם אטא
 ואינא נכללם במחא גלפי עליה זר דהא מחא ספיקא שבר
 ופרים יבב מנעמא דכד ארבע חורא דא דמחא ספיקא ספיקא דא
 דחסד עלאה בטא גלפי דכלל ביהאי גלפי ואיך מוחא אחרא ויהי
 נהורא תל מעזולא יקרא דמנעא ארבע מוחא אחרא דמחא אחרא
 דארבעט על שכלן כד ארבע נהיר מעזולא ומנעא כלל כללם
 במחא כי כאשר נכבד דמחא כולל וקדושתו דאורא נפיק חסד
 עלאה כדאמר וכד נפיק חסד עלאה בטא גלפי דמנעא במחא ואיך נהיר
 מוחא אחרא על ידי חסד עלאה דהיינו מוחא דאורא אחר שבתין
 דמחא קא כדו איכא חסד עלאה ומחא עלאה נהיר מוחא אחרא
 וכד בטא גלפי דמנעא במחא ונאקא גלפי זה גלפי ע: למחא
 נהיר רבע איך אכלל כלל במחא ספיקא דא ספיקא כשערין
 חורא דא דעתיקא כנהיר דא דחסד עלאה בטא גלפי דמנעא
 ביהאי מוחא ואיך נהיר חסד עלאה דמחא ונאקא נהורא דא
 מעזולא יקרא דמחא אחרא דאפשיט לתלת ורבין כד
 איך נהיר מעזולא יקרא דמחא נהורא דהל כה דמחא ליה
 מעזולא ספיקא על ידי חסד עלאה ומנעא כלל במחא
 ספיקא אחר שבתין ונאקא גלפי אלא שגלפי לתת עלאה ומחא
 עלאה למחא ומחא למחא אחרא ומחא אחרא ספיקא
 דכלל לת דהיינו דעת והנכח דהיינו מוחא וכדאמר כרב הכי ובמחא
 תלת

חסד עלאה כד
 כללם גלפי

דמחא ארבעט
 דהיינו דהיינו
 דמחא ארבעט
 דהיינו דהיינו

גלפי גלפי
 דמחא ארבעט
 דהיינו דהיינו
 דמחא ארבעט
 דהיינו דהיינו

דמחא ארבעט
 דהיינו דהיינו
 דמחא ארבעט
 דהיינו דהיינו

ר' מנחם עזריה מפאנו ור' יצחק הלוי איש מנטובה - מעירים

תק"ן ליקוטם • כתי" 487, דף 69 ע"א • רגיו אחרי ש"ם

ההערות המצוינות באותיות א-ה ובסמלים שונים הן מאת הרמ"ע מפאנו
ההערה הפותחת 'חנוכה' היא מאת ר' יצחק הלוי איש מנטובה

שבת

704

אלא אשר יהיה במוך השלם יהפך עמו א"י פנימית ויכין אמת שם
 אלקים כאחד ב"י מלואי ההא יודין ההין אופן אמת ב"י אהיה
 ב"י מלואי ההא יודין ההין אופן כשכר אע"י אהיה אמת
 ל"י פנימית ב"י ש"י כל האדם משמאל ויטארו שם כשכר
 השם כאלים אלא ואלה ב"י אמת כשכר אמת כשכר אמת
 ו"י כי הוא אלה שם מלקים עם השם אמת אמת אמת
 שם הויה כההין אע"י ב"י אמת כ"י הוא אמת שם אלקים
 שם ב"י אמת כההין אמת אמת אמת אמת אמת אמת
 והכלל טוב מאוד וד"ר ב"י אמת

סוף ג' פ"י פ"י אמת אמת ידעך העולם הראשון אמת
 הקדוש ב"י יודי כשכר אמת אמת אמת אמת אמת
 והשם אמת אמת אמת אמת אמת אמת אמת אמת
 המורה והאמת אמת אמת אמת אמת אמת אמת אמת
 ו"י אמת אמת אמת אמת אמת אמת אמת אמת
 אמת אמת אמת אמת אמת אמת אמת אמת

נון וברזא דמיתעלה הכי תעל ו' דכד נון כשומה כלל דכד ו' נוקבא נון כפופה
 בכלל דפסומה הוא ובספרא דרב המנוח פבא מ"ש דהכא הוא נומריקין מ"ך
 והיינו חמ"ן אל מלך נאמן כלל דכלל וספיר הוא והא אהמד עכ"ל . ביאור הדברים
 כי האדם בתפילתו יכוין דעתו ורצונו בשורש השרשים כי יכוין להמשיך שבע ובפרה
 מן עומק דבאר והוא הנהיב שבנקודת בינה העקרא עמיקא דכורא כנ"ל (ע"י כד)
 שג"י כך ומשיך ברכות ממבועא דכלל שהוא דעת עליון ע"י זכרות שבהתעורר
 הנהיב שבתוך הבינה ע"י תפילת הצדיק בסוד מ"ז עתעורר הנהיב העליון שהוא מבועא
 דכלל (לנוסדא מ"ין דוכדן ולנגדא ברכא) לקבל מ"ז שגלו מן הנהיב התחתון שבבינה
 חה בסדר יסוד ע"ס מלכות כנודע והמקום הזה הלל חכמה העקרא ע"ן ומשום
 דקדי לה זימנן עמיקא דבאר ולמנן מבועא דכלל קא בעי מאי הוא וקאמר שהוא
 המקום שיוצא ממנו אורו הנה שהוא בינה כנודע והמקום הזה הוא חכמה העקרא
 ע"ן וע"ן זה יס"ו ב' בחינות א"ס בחו' זכרות שבערך זה נפיק מינה ההוא נהר
 כי ע"ן זכר ובינה נדרא ונצלה ממנו ועלצת ממנו כדרך עולה ועלול משפט ושפע
 וא"ס בחו' נקבות שבינה נעצלת ממנו ותמיד הוא מצוי אצלה ואין לה מצויות חולת
 והוא נשמה לבינה ולפי' אהר ואסתכח מינה כדרך שיסוד בסוד מלכות כלל אצדוק
 הוא נפש מלכות כדכ' בצאת נפשה כי מתה וכנגד ב' בחינות או הכוא ב' פסוקים
 כנגד בחי' זכרות כת' ונהר וצא מע"ן כדכריש' וכנגד בחי' נקבות כת' נהר
 כלגו ישמחו שהם מ"ז דולה דההוא נהר וקדי להו כלגו משום דאתכללו
 ממים העלונים כדל' והיו מבדיל בין מים למים וממין נוקבין או נמשכו
 מ"ז למלכות וזהו עיר א"ס ולפיכך נקראת עמיקא דבאר ג"כ
 שמונה נמשכ' מ"ז לבאר התחתון ומקום זה יקרא מעמקי'
 שהוא ב' עמקים עמיקא דבאר ועמיקא דכלל כדכריש'
 עמיקא דבאר ועמיקא דכלל זכר — וז"ל
 ודא אקרי ממעמקים דעמיקא
 דכלל עמיקא דבאר ודע
 כי דעת עליון שהוא
 כנגד היסוד התחתון הוא סוף החכמה העלונה סיום הגוף העליון וממנו נצלה בינה ז"ס
 אהר דנביק ואהר שנצלה אין לה מצויות חולת כת' זה וזהו מה שאמ' ואסתכח מינה
 ההוא נהר ע"ב .

כ' אהר

29

ר' שמואל ויטל

שמונה שערים, שער רוח הקודש • כת"י 899, שער • דמשק ת"ג

(iv)

[illegible]

ענין

ס אוצרות חיים

נחלקו י"ן לבדם שהם האורות הבאים ע"י הפרעה ולכן נעמנו בלילות האורות הראשונים
 יחד והפנו שהם האורות הבאים ע"י המלה הם נעמנו באורות בלילות האורות הראשונים
 פתח ונעמנו כי יסמך הוא בחי האורות של החסדים והעבודות והיו"ת שהם בנ"י ונפח
 וכל אשר נעבדו ונחיו ונכבדו כי הפרעה בין נעבד לעמלן הוא כי נעבד במעבד נעמלן
 בעליו ואעפ"י שהם נעבדו כלן שהם כל החסדים נעבדו יחד המעבד והנעבד
 עמלן לא נעבדו הקשלים במעבד לפי ששוקר אחיזת הקשלים במעבד הוא לעמלן
 בשלש המעבדים כי בחסדים הכחונים דרש להאחז בהם כי שם נעלה
 בעליו ולכן דרש הוא להאחז בהם במעבד ואכלנו במעבד עץ *
 הדעת טוב ורע ושוקר הפסם הנעלה הוא באחיזתם בשלש
 המעבדים אשר זה נ"ך נעבד בהפרעה ולכן אט"ף *
 שנעבד כי הכח' שהם נעבדו נעלה עמלן עמלן הכל *
 נעבד כשם נעבדו כשם * נעבד נעבד
 מאדץ העבדים כי נעבדו לפי ששוקר
 הפסם הוא במעבד ואחרי שנעבדו
 כי הכח' קט' מעבדו להעבדים *
 שהם הקשלים ואחרי חזר האבר
 הקדוש הנ"י יסוד להקבל
 בעמלן וקט' קט' *
 למעבדים וקט' טון פלג
 שהיה במעבדו יסמך טג' באוקר אש של בהר קיימא כל פועל אחרא כי נחמנו
 הקשלים שהם העמלן ביסוד העמלן
 י"ן *
 והיה קשלים יוס' כי יסמך למעבד כשם שנת איש דרך ישר לנחמנו
 פועל יושלם טב"א ע"י הכשר המעבד החי' ישר *
 מה דמצינו של דרש ונעמלן ונחמנו וכל האש חן שגור ונחמנו
 נחמנו נחמנו

מהדורות לדוגמה

בירדנו את החיבורים היסודיים, הלא הם החיבורים שיצאו מתחת ידי האר"י ותלמידיו בעזרתם הראשונה והמקורית, ורשמנו אותם לעיל סעיף קיד. חיבורים אלה, הן אלו שנדפסו ומצויים ביד הכול הן אלו שנשארו טמונים בכתבי היד, זקוקים למהדורות מנופות ומדויקות, כפי שכתבנו לעיל סעיף קטו. ההדרה שלמה של כל אלה היא מלאכה בפני עצמה, אך לא יכולנו לפטור עצמנו ממנה לגמרי. מכל החיבורים היסודיים בחרנו חמישה: שניים מכתבי האר"י עצמו, אחד מכתבי ר' חיים ויטל ושניים מכתבי ר' יוסף ׳ טבול. אחדים מהם נדפסו בשיבושים רבים, ואחרים נותרו בכתבי יד ולא נדפסו. בפרקים הבאים נצטט פעמים רבות מחמשת החיבורים הללו, ועל כן נציג כאן מהדורות מדויקות שלהם.

מהדורה שלמה ומלאה חייבת לכלול חילופי נוסח מכל כתבי היד הקדומים שנמצאים בידינו, אלא שהיקפה חורג מהספר שלפנינו ולא נוכל להציגה הנה. משום כך בחרנו לכל אחד מן החיבורים כתב יד אחד, הקדום והמדויק מכל כתבי היד הידועים לנו, ואת נוסחו הבאנו כאן.

[א] פירוש ספרא דצניעותא, זוהר ח"ב קעו ע"ב – קעז ע"ב, מאת האר"י עצמו.

הפירוש נכתב עוד בהיות האר"י במצרים, כמתואר לעיל סעיף יב.

[ב] פירוש אדרא זוטא, זוהר ח"ג רצ ע"ב, ד"ה בספרא דרב המנונא, מאת האר"י עצמו.

הפירוש נכתב עוד בחיי ר' משה קורדובירו, כמתואר לעיל סעיף יג.

שני קשיים עומדים לפני המעיין בפירושים על הזוהר שכתב האר"י:

א. האר"י נהג לפרש מאמרי זוהר בהבלעה בתוך פירוש למאמר זוהר אחר. כך נוצר פירוש בתוך פירוש – פירוש מאמר זוהר שמובא בדרך אגב תוך כדי פירוש מאמר הזוהר שאותו החל האר"י לפרש מלכתחילה. לעתים מאריך האר"י מאוד בפירוש המאמר המשני, וכל הרוצה להבין את דבריו חייב לעקוב בזהירות אחר דרך הילוכו של האר"י ממאמר למאמר ומציטוט לציטוט. בכל אלה נעסוק להלן סעיפים קכא, קכד.

ב. האר"י נהג לצטט מאמרים מן הזוהר ולשלב בתוכם את פירושו. לעתים הוא עצמו כותב בארמית, ומשלב את מלותיו בתוך משפטי הזוהר. לעתים הוא כותב משפט שלם בעברית,

ובו הוא שוזר תרגום למלות הזוהר. משום כך מכילים פירושים אלה מאמרים מספר הזוהר שנכתבו מחדש בידי האר"י. בכל אלה נעסוק להלן סעיפים קבא, קכד.

כדי לפתור שני קשיים אלו נבחין בין דברי האר"י ובין מלות הזוהר השזורות בהם על ידי שימוש בגופנים שונים. את פירושי האר"י נסדר בשלושה גופנים שונים: באחד נסדר את דברי האר"י, בשני את מאמר הזוהר העיקרי, ובשלישי את מאמר הזוהר שהובא בהבלעה. כך יכול הלומד להבחין בין החיבור המפורש ובין החיבור המפרש, וכך יכול הוא לדעת מה הן מלות הזוהר ומה הן מלותיו של האר"י.

מהדורתנו מיוסדת על שער מאמרי רשב"י, כת"י 869, בעצם כתיבת ידו של ר' שמואל ויטל, כמתואר לעיל סעיף צא. זהו הנוסח הקרוב ביותר אל הנוסח המקורי שנמצא בידינו. אמנם נמצאים פירושי האר"י גם בספר עץ חיים שערך ר' חיים ויטל, בשער מה שהעתיק מכתבת יד מורי, כמתואר לעיל סעיף יז, אלא שכתבי היד של שער זה שנמצאים בידינו מאוחרים הם ועל כן קשה לסמוך על הנוסח המצוי בהם.

[ג] דרוש שמסר ר' חיים ויטל לר' שלמה סגיש.

הדרוש תואר לעיל סעיף כא. מהדורתנו מיוסדת על כת"י 103, שנעתק בעצם כתיבת ידו של ר' נתן שפירא.

[ד] דרוש האצילות מאת ר' יוסף טבול.

הדרוש תואר לעיל סעיף כב. מהדורתנו מיוסדת על כת"י 116, שנעתק בעצם כתיבת ידו של ר' מנחם די לונזאנו.

[ה] פירוש זוהר ח"א טו ע"א מאת ר' יוסף טבול.

הדרוש תואר לעיל סעיף כג. מהדורתנו מיוסדת על כת"י 139, שהוא העותק הקדום והשלם שנמצא בידינו.

•

חמישה חיבורים אלו מייצגים את קבלת האר"י בדרכה מן המשנה הראשונה אל המשנה האחרונה, כמתואר להלן פרק כז.

שני החיבורים הראשונים נכתבו בידי האר"י עצמו, והם נמנים על חיבורי החטיבה הראשונה, כמתואר להלן סעיף קכו. חיבורים אלה מפרשים את עולם האצילות לבדו, כמתואר להלן סעיף קכב. בשני פירושים אלה עסק האר"י לא רק במהלך ההאצלה אלא גם בתכליתה ובמשמעותה, כמתואר להלן סעיפים קנב-קנג. משום כל אלה נשתית את הבנת קבלת האר"י כולה על תוכנם של שני פירושים אלה, כמתואר להלן פרקים כו-כז ופרקים לד-לה.

שלושת החיבורים האחרונים נכתבו בידי ר' חיים ויטל ור' יוסף טבול, והם נמנים על חיבורי החטיבה השלישית, כמתואר להלן סעיף קכו. שלושה חיבורים אלו מפרשים את הצמצום ואת ההאצלה העליונה, והם מקבילים לדרוש אדם קדמון שכתב ר' חיים ויטל, כמתואר להלן סעיף קכב.

פירוש ספרא דצניעותא

מאת האר"י עצמו

פרקא קדמאה תאנא ספרא דצניעותא ספרא דשקיל במתקלא דעד לא הוה מתקלא וכו'.

ספרא דצניעותא, משום דכתיב °כבוד אלהים הסתר דבר, וכתיב °ואת צנועים חכמה.

ספרא דשקיל במתקלא. מתקלא קרי דבר ונוקבא, וכדאמרינן בפ' פקודי בדף רנ"ה ע"א שורה ל"ד וז"ל, לאינון לאתנסיכו לשקלי במתקלא דכורין ונוקבין לא עס לא ואלין אקרין מאזניס וכו'.

ותאנא באדרת האזינו בדף ר"ץ ע"א שורה י"ז וז"ל, ת"ח בשעתא דעתיקא קדישא, סתימא לכל סתימין, בעא לאתתקנא, אתקין כולא, כעין דכר ונוקבא, באחר לאתכלילו דכר ונוקבא, לא אתקיימו אלא בקיומא אחרא, דדכר ונוקבא, והאי חכמה כללא דכולא וכו'.

ופירושא דמלתא הכי הוא, דעתיקא קדישא תלת רישין ביה. רישא חדא, חכמתא סתימאה ולא מתפתחא, ומשום דאיכא אחריתי דהיא מתפתחא לל"ב שבילין האי אקריא סתימאה. רישא תנינא לעילא מן דא, עתיקא קדישא, הוא כתר אעלאה. רישא תליתאה, רישא דלאו רישא ולא ידע ולא אתידע מה דהוי ברישא לא. דלא אתדבק בחכמתא ולא בסוכלתנו, והוא אין סוף אתקרי. אבל כתר אעלאה דאיהו עתיקא קדישא סתימא דכל סתימין אתתקן בחכמה סתימאה דביה, כעין דכר ונוקבא דהאי חכמתא סתימאה ביה מתפרשא תלת זמנין לארבע ארבע, דאינון י"ב, ואינון יהו"ה יהו"ה יהו"ה, והוא עתיקא כליל לון, הרי י"ג מכילין דרחמי.

פרקא קדמאה | כת"י 869, דף ע"א. בשער מאמרי רשב"י הוסיף ר"ש ויטל: 'בפ' תרומה. ספרא דצניעותא. גם זה הועתק מכתבת ידי הרב הגדול זלה"ה. בדף קע"ו ע"ב שורה ד. וז"ל'.

ספרא דצניעותא – משלי כה ב. וכתיב – כת"י 869, דף ע"ב. ואת צנועים – משלי יא ב. ופירושא דמלתא | הפסקה מפרשת את אדרא זוטא, זוהר ח"ג רפח ע"א: 'האי עתיקא קדישא טמיר וגניז, וחכמתא עלאה סתימאה בההוא גולגלתא משתכח ולא משתכח. ודאי בהאי עתיקא לא אתגלייא אלא רישא בלחודו בגין דאיהו רישא לכל רישא. ראשיתא דההיא חכמתא עלאה ביה סתים ואקרי מוחא עלאה מוחא סתימא מוחא דשקית ושכיך ולית ידיע ליה בר איהו. תלת רישין אתגלפן דא לגו מן דא ודא לעילא מן דא רישא חדא חכמתא סתימא דאתכסייא ולא מפתחא, וחכמה דא סתימאה רישא דכל רישא לשאר חכמות. רישא עלאה עתיק' קדישא סתימא דכל סתימין, רישא דכל רישא, רישא דלאו רישא ולא ידע ולא אתידע מה דהוי ברישא דא, דלא אתדבק בחכמתא ולא בסוכלתנו'.

והם בעין זכר ונקבה, ששה זכרים ששה נקבות, כדאיתא בס' הבהיר, ואינן שרש ת"ת ומלכות. והיינו דקאמר ר' נחוניא בן הקנה ע"ה ומתהפכין לתפארת וממלכה, דמתמן אשתרשו שית סטרין דדכורא ושית סטרין דנוקבא.

והיינו דקאמר אלקין כולל כעין זכר ונוקבא, דאפילו חכמה סתימאה די ביה כעין זכר ונוקבא אתתקנו. באתר לאתכלילו זכר ונוקבא, דהיינו חסד עלאה דאתרשים במצחא ואתפשט לתתא בדיקנא, והוא כליל לאבא ואימא. לא אתקיימו בקיומא אחרא כל נפקי ומתנהרי מיניה אלל כלל זכר ונוקבא, דהיינו אלל חכמה אלס כינה, כדקאמר בתר הכי. והאי חכמה, דהיינו חכמה דמתפשטא לל"ב שבילין, כל נפקא ואתנהירא מעתיקא קדישא לא אתנהירא אלל כלל זכר ונוקבא, דבה הות בינה בגוה סתימא, וכד אפשט אשתכח ואתגלי מה דהוה סתים, ואשכח כלל זכר ונוקבא הוא. והיינו יוד דאתפשט להאי גיסא ולהאי גיסא ונעשה דל"ת.

חכמה ובינה בחד מתקלא אלקין זכר ונוקבא, כי שניהם שקולים ואינן כמו נוקבא דזעיר אפין שלא יצאה עמו ביחד, וגם אינה גדולה כמוהו, כי ראשה מתחיל מאחוריו דזעיר אפין. והיינו דקאמר לקמן באדרא זוטא בדף ר"ץ ע"ב שורה כ"ה וז"ל, אלל האי אימא לא אפסיק רעותא דתרויהו לעלמין, בחד נפקין, בחד שריין, לא פסיק לא מן לא וכו', כלל נפקת חכמתא נפקת כינה כלולה כגוה. והיינו בחד נפקין, ובתר הכי תרויהו שקילי כחדא, והיינו בחד שריין, ובגיניהו כולל אתקיים בדכר ונוקבא, דהיינו ת"ת ומלכות בדכר ונוקבא, דאלמלא האי דאית להו שרשא וגזעא לעילא לא מתקיימי לתתא.

והיינו דקאמר ספרא דשקיל כמתקלא, דהיינו זכר ונוקבא כדפרישית. כי הוצרך המאציל העליון להתתקן בדכר ונוקבא כדי שישתלשל בדרך זה כל האצילות ויתבסמו הדינן ברחמים, דהיינו זכר רחמים, נוקבא דין כגודע. ולפיכך כל המלכים שמלכו באדום אתר דכל דינן מתקיימים תמן נתבטלו, עד שבא המלך האחרון עם אשתו זכר ונוקבא דין ורחמים ונתבסמו יחד, וכדבעינן למימר קמן בס"ד.

דעד לא הוה מתקלא. דע דבזווג העליון, דהיינו אבא ואימא, קודם דאתתקן עתיקא קדישא הוה מהדר אנפוי אבא מאימא, כי היכי דאהדר אנפין זעיר מן נוקביה. וזמ"ש בפ' בראשית בדף ב ע"ב שורה כ"ה וז"ל, אמר לה לז"י לז"י חנה ולדיק חנה, אלל חנה לריך למחוי עמירה וכו', וכגון כך אנפוי דיו"ל מהדר לאחורא כגונא לא וכו' ע"כ. והיינו שהצד"י היא נ', והיו"ד רוכב עליה ונעשת

והם בעין זכר ונקבה ששה זכרים – אינו נמצא לפנינו. ר' נחוניא – תפילת ר' נחוניא בן הקנה, הובאה בשושן סודות, קארעץ תקמ"ד, דף לו ע"א, ובפרדס רמונים, שער ח, פרק ג.

והיינו דקאמר אלקין | הפסקה מפרשת את אדרא זוטא, זוהר ח"ג רצ ע"א: 'בשעתא דעתיקא קדישא סתימא דכל סתימין בעא לאתתקנא אתקין כלל כעין זכר ונוקבא, באתר דאתכלילו זכר ונוקבא לא אתקיימו בקיומא אחרא אלל בדכר ונוקבא, והאי חכמה כלל דכלל כד נפקא ואתנהיר מעתיקא קדישא לא אתנהיר אלל בדכר ונוקבא. האי חכמה אתפשט ואשתכח בדכר ונוקבא הוא. חכמה אב בינה אלס, חכמה ובינה בחד מתקלא אתקלו, דכר ונוקבא, ובגיניהו כלל אתקיי' בדכר ונוקבא'.

והיינו דקאמר ספרא | כל האצילות – בת"י 869, דף עא ע"א.

צד"י. ויו"ד זו הפוכה, וחוזרת פניה מן הנ' דלא הוו משגיחין אפין באפין. ויו"ד היינו אבא, והנ' היינו אימא, חמשים שערי בינה. והיינו דקאמר הכא חנה לריך למהוי טמירא, לית חנה לריך לחתגלייא, כי אינה מעולם הנגלה כי אם מהעולם הנעלם עלמא דאתכסייא. ואדם הראשון היינו אדם קדמאה, חכמה.

והיינו דקאמר דעד לא הוה מתקלא לא הוו משגיחין אפין באפין, דכי היכי דזעיר אפין נוקביה נפקא מאחורוי ולא הוו משגיחין אפין באפין, אע"ג דנפקא מתדבקא בסטרוי כחדא, הכי נמי לעילא מקמי דאתתקן עתיקא קדישא כעין דכר ונוקבא ולא הוה מתקלא, לא הוו אבא ואימא משגיחין אפין באפין, כי אבא רחמים גמורים ואימא דינן גמורים, ונמצא זה הופך פניו לכאן וזה הופך פניו לכאן. ומכל מקום עיקר השגחת אפין באפין היינו עתיקא בזעיר כדבעינן למימר קמן.

וכל השבעה בנים העליונים היוצאים ממנה, והם המלכים שמלכו בארץ אדום שהיא הבינה, א"ם הבנים, א"מללה יולדת השבעה, כי כולם היו דינים גמורים ולא היה להם אחיזה ושרש בעתיקא קדישא ומתו, והם הם הניצוצות שאין בהם ממש.

וניצוצות אלו נזרקו על ידי בוצינא דקרדינותא, שהוא שרש הדינן שהיה גנוז במעי האם, שהיא הבינה דמינה דינן מתערין, כדאיתא באדרא זוטא בדף רצ"ב ע"ב, וגם בפ' פקודי בדף רנ"ד ע"ב שורה ל"ג וז"ל, ות"ח, רישא קירותא דמהמנותא גו מחשבה בטע בוצינא דקרדינותא, וסליק גו מחשבה נילונין, נילונין זריק לתלת מאה ועשרין עיבר וכו'. והענין הוא שהוכרח עתיקא קדישא לעכב תיקונו עד שיצאו ניצוצות אלו, לפי שהיו דינן תקיפין ובהם מעורבין קליפות, ונברר הפיסולת מהם, ומה שהיה יכול להתבסס נתבסס, והקליפה נשארה למטה להבדיל בין הקדש ובין החול. והנה גם אח"כ בעא עתיקא למנדע אי אתבסמו דינן, ונפק קין והבל כדבעינן למימר קמן בס"ד. וזמ"ש זכריר פסולת מגו מחשבה ואתכריח.

וטעם מנין ניצוצות אלו ש"ך, איפשר לומר שהם כנגד י"ש עולמות הנמשכין מחכמה ועשרה מבינה היינו ש"ך, וכנגדם יצאו דינן, כי א"ם את זה לעומת זה עשה האלהים. ובפ' תזריע דף מ"ח ע"ב שורה י"ב וז"ל, תנא מן בוצינא דקרדינותא נפקין תלת מאה ועשרין וחמש נילוני, מתגלפין ומתאחזין כחלל מסטרא דגבורה לאקרין גבורות וכו'. והנה ניצוצות אלו הם הראשונות שנתבטלו, וחזרו ונתקיימו כד אתתקן עתיקא קדישא וזעיר אפין, והם מתחברין בזעיר אפין. ואז נקרא א"ש מלחמה, כדקאמר התם. וחמשה ניצוצות היתירים הם ה' גבורות, שהם שרש להם ומהם

וכל השבעה בנים | אם הבנים – ע"פ תהלים קיג ט. אמללה – ירמיה טו ט.
וניצוצות אלו נזרקו | למימר קמן – האר"י אינו מזכיר זאת להלן. נראה שכוונתו לדברי האדרא רבא דף קמג ע"א: 'בעא עתיקא קדישא למחזי אי אתבסמו דינן ואתדבקו תרין אלין דא בדא, ונפק מסטרא דנוקבא דינא תקיפא דלא יכיל עלמא ליסבל דכתיב והאדם ידע את חוה אשתו ותהר ותלד את קין'. ובריר פסולת – המשך מאמר זוהר ח"ב רנד ע"ב שהחל האר"י לפרשו לעיל בפסקה זו.
וטעם מנין ניצוצות | גם את זה – קהלת ז יד. דגבורה – כת"י 869, דף עא ע"ב. איש מלחמה – שמות טו ג.

יצאו. וזהו סוד מנצפ"ך, כנגד ה' גבורות אלו. ודע כי חמשה פעמים די"ן עולה ש"ך, וה' פעמים אדנ"י שהיא דינא רפייא עולה שכ"ה, והבן זה.

והנה מלכים אלו, עד לא הוה מתקלא ולא הוה מתתקן עתיקא קדישא כעין דכר ונוקבא, לא היה להם אחיזה למעלה ומתו. וסיבת מיתתם היה כי לא היה להם שרש בעתיקא, וגם החכמה שיצאה מעתיקא לא היה להם שרש ואחיזה בה, כי כלה רחמים פשוטים והם דינין.

ולא הוו משגיחין אפין באפין, לא אבא באימא שממנה יצאו הדינין, ולא אריך אפין בהם, שהם זעיר אפין. כי השגחת אפין היא להאיר בהם ולהשפיע בהם, וכאשר לא היה שרשם נמצא בו לא השגיח בהם אפין באפין.

וזמ"ש וזיוניהון לא אשתכחו, כי זיוניהם ועדייהם, והוא שרשיהם וגזעיהם העליונים לא נמצאו עדין בעתיקא קדישא. ואפשר עוד לומר דמלכין היינו הז' מלכים, וזיונין הם הניצוצות. אי נמי, וזיוניהון היינו העטרות ועדי שיש לכל אחד משבעה ספירות, שם בן ע"ב לחסד, ושם בן מ"ב לגבורה, ושם בן כ"ב לת"ת, וכאלה רבות. ואלו לא אשתכחו כלל מרוב הדינין שהיו אז כנ"ל.

וארעא אתבטלת. היא מלכות שהיתה תוהו, כי אם אין נחלים אין ים, דהא לית לה מדילה כלום. ולפיכך אמר אתבטלת כי לא היה לה מציאות להכלל מהם וכמאן דליתנה דמייא. גם כי הנה פעולתה היא לקבל מהזכר רחמים, והיא דין, ולבסס זה בזה, ולהוציא פריה וחיילותיה העליונים ותחתונים, כי °לשבת יצרה. וכאשר גברו הדינין ישבה בטילה, כי לא יכלה לפעול פעולתה.

עד דרישא דכסופא דכל כסופין, הוא °רישא דלא אתידע ולא אתדבק, והוא א"ס דכתבינן לעיל, והוא חמדת כל החמודות אשר הכל נכספין להשיגו. ואף עתיקא, שהכל נכספין להשיגו, הוא כוסף ומשתוקק האי רישא דלאו רישא.

לבושין דיקר אתקין ואחסין. הנה לבושים אלו התקין להתלבש בהם ולהתעלם בהם. וההעלם הוא סיבת הגלוי, כי לא ישיגוהו ולא יחנו מאורו כי אם על ידי לבושים אלו. משל לאור השמש, אשר לא יוכל איש להביט בו מרוב בהיקותו אם לא יתרחק ממנו וישים מסך מבדיל בינו לבינו, ואז נוכל ליהנות מאורו. ואם יהיה האור גדול ומבהיק מאד, יצטרך כמה וכמה מסכים לשיוכל ליהנות מהאור ההוא. וזהו ענין לבושין דיקר אתקין, וכמ"ש בזוהר בכמה מקומות °אתלבש דא בדא.

וארעא אתבטלת | לשבת יצרה – ישעיהו מה יח, יבמות סב ע"א.
עד דרישא | רישא דלא אתידע – ע"פ אדרא זוטא, זוהר ח"ג רפח ע"ב.
לבושין דיקר | אתלבש דא בדא – זוהר ח"א ב ע"א, זוהר ח"א כ ע"א.

ומלבושים אלו הם, גלגלתא, וטלא דבדולחא בתוך הגלגלת, וקרומא דאורא דאזדכך וסתים, ושער רישיה כעמר נקי דתליין בשיקולא, ורעוא דרעוין שהוא המצח, ואשגחא פקיחא שהוא העין, ותרין נוקבין דפרדסקא שהוא החוטם. הרי שבעה דגלגלתא, והם כנגד שבעה תיבות שבבראשית, וכדקתני בתר הכי.

ואלו השבעה הם למטה, ותליין בשבעה דאריך אפין. וזהו שאמר ואחסין, כי מאלו תלוין שבעה דזעיר אפין ונוקביה, והוריש להם שבעה תיקונין אלו, ועוד נבאר ענין זה לקמן ב"ה.

האי מתקלא תלי באתר דלא הוה. חכמה סתימאה שבעתיקא שנעשית כעין דכר ונוקבא, כדכתבין לעיל, תלויה בעתיקא שהוא אין.

דלא הוה. דהא עתיקא כליל לון וביה תליין, לאו דהוא אינון אלא דביה תליין. וכמה דאמר רשב"י באדרא זוטא דף רפ"ט ע"א שורה י"ג וז"ל, כלניעותא דספרא לוליפנא, דהא י' עלאה י' תתאה, ה' עלאה ה' תתאה, ו' עלאה ו' תתאה, כל אינון עלאין בעתיקא תליין וכו'. והענין הוא, כי שם הם בהעלם גדול ובתליה כל דהו.

אתקלו ביה אינון דלא אשתכחו. זיווגי המלכים הראשונים, דאמרן לעיל דלא אשתכחו, אתקלו בהאי מתקלא דחכמתא סתימאה, כד אתתקן בדכר ונוקבא דין ורחמים, ונתקיימו ונעשה להם שרש למעלה. וכמ"ש באדרא זוטא בדף רצ"ב ע"ב שורה ח וז"ל, לכתר נפיק אומנא כלומנותיה ואתתקן כלכר ונוקבא וכו', וזיה אתגניז האי אורא, ואכליל לנינונא דנפיק מכלינא דקרדינותא דגניז במעיו לאימא וכו', כך כולא אזדמן בתלת רישין כמא דאמינא.

איפשר לפרש, כי אחר שמתו העולמות הראשונים, משום דאתעבידו בלא תיקונא כדקתני התם לעיל, נפיק אומנא הוא כתר עליון, עתיקא קדישא, אמן מופלא, לאומנותיה, דהיינו מוחא סתימאה שהיתה אצלו אמן. ואתתקן כלכר ונוקבא, והשתא אתקיימו כל אותם הניצוצות שמתו, כי נשרשו למעלה. ולא נהירא.

והענין, דהאי לכתר, אחרי שנתקן עתיקא קדישא כעין דכר ונוקבא, קאמר דנפיק אומנא לאומנותיה, דהיינו בוצינא דקרדינותא להוציא דיניו. והיינו דקאמר נפיק ואתתקן כלכר ונוקבא, דהיינו אבא ואימא. ואלו הן הזיקין שנדעכו ומתו, שייצאו מבוצינא דקרדינותא קודם התיקון, והשתא אתקייס כולא כיון שנתתקן.

והשתא אתי לפרושי היכי אתעביד גלגלתא שניה דזעיר אנפין. ואמר דנפיק מכלינא דקרדינותא, שהיא שרש הדינין כדפרישית, נינונא תקיפא כפטיש חזק, ובטש והוציא ניצוצות לעולמות

ומלבושים אלו הם | החוטם – כת"י 869, דף עב ע"א.

איפשר לפרש | הפסקה מפרשת את אדרא זוטא דף רצב ע"ב: 'לבתר נפיק אומנא לאומנותיה ואתתקן בדכר ונוקבא והני זיקין אתדעכו ומיתו והשתא אתקייס כלא'.

והענין דהאי לכתר | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי אדרא זוטא דף רצב ע"ב שצוטטו בפסקה הקודמת.

והשתא אתי לפרושי | הפסקה מפרשת את אדרא זוטא דף רצב ע"ב: 'מבוצינא דקרדינותא נפיק ניצוצא פטישא חזקא תקיפא דבטש ואפיק זיקין לעלמין קדמאי ומתערבי באורא דכיא ואתבסמו דא בדא כד אתחברו אבא

הראשונים ונתערבו כלומר לכייל, ונתבסמו הניצוצות אלו עם אלו. וזה הביסוס היה כשנתחברו אכל ואימא להוציא זעיר אנפין. ואב זה הוא רוח דגניז בעתיק יומין, והיה גנוז בו זה אורא דכייא. וכלל זה הניצוץ היוצא מבוצינא דקרדינותא הגנוז במעי האם, ונכלל בתוך אורא דכייא. וכאשר נתחברו אכל ואימא ונכללו הניצוץ והאורא דכייא זה בזה, יצאה גלגלתא תקיפא דזעיר אפין.

ואמנם ענין רוחא דגניז ואורא דכייא וניצוצא הוא, כי חכמה שבכתר נעלמה מעיני כל חי ואינה מתפשטת כלל. האמנם דרך קרומא דאורא דאזדכך ונעשה זך יוצא אור, וממנו נאצלה חכמה זו. ושם בין גולגלתא לקרום גנוז אותו הרוח, ובתוך אותו הרוח אורא דכייא. ולפיכך נקראת קרומא דאורא, שאצילות חכמה זו משרשה הגנוז בעתיק יומין הוא על ידי המזל, והוא נקרא חסד עלאה, וכמ"ש שם, כד אתנהיר נהיר ממזלא יקרא. ולפיכך נהיר לבר, כי דרך זה הקרומא דאזדכך יוצא אור על ידי המזל, כדאמר התם באדרא זוטא בדף רפט ע"ב שורה יד וז"ל, לך לתקן חורא לא נהירו לא, בטע מאן לבטא כהאי מוחא ואתנהיר, ותליא ממזלא יקרא מוחא אחרא לתפסא לתרין ותלתין שצילין, כד אתנהיר נהיר ממזלא יקרא. והענין הוא כשנתקן מוחא לא דעתיקא נהירו לא דחסד עלאה, בטע מאן לבטא במוחא דא דלא ידיע ואתנהיר, ומאור זה תלוי ממזלא קדישא. ולפנינו נאריך בזה בכל הצורך, עוד בפירוש האדרא זוטא נאריך בביאור זה בחזקת היד בע"ה.

עוד אמר שם באדרא זוטא דף רפ"ט ע"ב שורה כ"ה וז"ל, ונפקא מהסוד מוחא סתימא מנהירו לביה וכו'. הנה שמהאור שבתוכו יצא המוח השני הזה, ונקרא אבא. והיינו דקתני בפרקא תנינא שורה כ"ד וז"ל, י' עלאה לתעטר בקטרא לעתיקא, היא קרומא עלאה לאזדכך וסתים. פירוש, יו"ד עלאה היינו אבא, ואיכא יו"ד תתאה דזעיר אפין, כדאיתא באדרא זוטא בדף רפט ע"א שורה י"ג וז"ל, לנניעותא דספרא אוליפנא דהא יו"ד עלאה יו"ד תתאה. וקאמר יו"ד עלאה לתעטר ונשפע בקוטרא לעתיקא, דהיינו הקישור היוצא מהעתיקא דרך הקרום שנוזכך, ומרוב הזיכוך יוצא קוטרא דרך שם לעטר היו"ד עלאה, ומשם תלייתה כדפרישית. ואמרינן באדרא זוטא דף רפט ע"ב שורה ג' וז"ל, כהאי מזלא פשיט פשיטותא דקוטרא עלאה הסוד רישא לכל רישין ללא אחידע, ולא אשתמודע ולא ידעין עלאין ותתאין, בגין כך כולא כהאי מזלא תליא ע"כ. ויו"ד עלאה תליא ממזלא קדישא, וכדאיתא התם באדרא זוטא דף ר"ע ע"ב שורה א' וז"ל, ת"ת פירושא לא לתקרי אכל אתכליל ביו"ד לתליא ממזלא קדישא עכ"ל.

ואימא, והוא אב הוא רוחא דגניז בעתיק יומין וביה אתגניז האי אורא ואתכליל לבוצינא (ס"א ואכליל לניצוצא) דנפיק מבוצינא דקרדינותא דגניז במעוי דאימא וכד אתחברו תרווייהו ואתכלילו דא בדא נפיק גולגלתא חד תקיפא.

ואמנם ענין רוחא דכייא – כת"י 869, דף עב ע"ב. כד אתנהיר – זוהר ח"ג רפט ע"ב. בפירוש האדרא זוטא – רק קטע קצר מפירושו של האר"י על אדרא זוטא הגיע לידינו, כמתואר לעיל סעיף יג. חוורא – נכתב: חורא, ובין השיטין נוספה וא"ו.

עוד אמר שם |רפט – כת"י 869: קפט. בפרקא תנינא – זוהר ח"ב קעז ע"א.

והנה אבא הוא רחמים והוא מזריע לובן שבו, וזה נקרא אוירא דכייא. ולהכי קרי באדרא רבא לייסוד אמה דכייא, מפני טיפת חסד עלאה היוצא דרך שם. וחסד עלאה, היוצא דרך נתיב לא ידעו עיט, נקרא אוירא דכייא. ואיפשר שלפי כך נקרא קרומא דאורא, מפני שעל ידי חסד עלאה, הנקרא אויר, מזדכך קרום זה ונהיר להאי מוחא אחרא, וכדאמרן לעיל דנטש מאן דנטש במוחא סתימאה וסתנהיר כנ"ל. ואימא היא דינין, ולפיכך גניז בה בוצינא דקרדינותא שרש הדינין, ומזרעת אודם שבה, והיא נילולא תקיפא. וכאשר מתחברים אבא ואימא יחד, נכלל חסד עלאה שבאב שרש הרחמים עם ניצוצא שרש הדינין, ונכללים זה בזה ויוצאה הגלגלת של זעיר אפין.

וסיבת היות זרע טיפת האב נקראת אויר ולא נקראת אור כנודע, כי ביסוד כבר יצאה יו"ד של זעיר אפין, וכן בחסד שבזעיר אפין, ומה שנשאר הוא אור, אבל כאן עדין נשארה יו"ד דרישא דזעיר אפין, ולפיכך נקראת אויר, ודי בזה.

והנה בולניא דקרדינותא אפיק נילולא, ונטש ואפיק זיקין לעלמין קדמאין לבסמם ולהחזיקם ולתת להם חיות מהשרש עליון, אחרי שכבר נתקנו עתיקא קדישא ואבא ואימא ונשרשו בהם הדינין. והנה התיקונים הם הם שגרמו יחס ודבקות לעתיקא עם הדינין, כי עתיקא רחוק מהם מהדינין בתכלית הריחוק, וכאשר נתקן כל תיקון ותיקון ירד מאת פניו מדרגה אחר מדרגה עד שנתקרבו אל הדינין באופן שהיה אפשר להם להתבסם.

הנה אם כן המתקלא הוצרך לשיהיה שרשם למעלה באופן שיוכלו הם להתקיים ולהתבסם, ולבושין דיקר הוצרכו לשיהיה להם דביקות עמו ויחיו ולא ימותו. והנה כשיעור המדרגות שירדו התיקונים מאת פניו שהם שבעה, כן מתו שבעה מלכים טרם בא התיקונים, וזה יורה על מה שכתבנו.

מתקלא קאים בגופיה לא אתאחד ולא אתחזי. היינו מוחא סתימאה דשקול כמתקלא בדכר ונוקבא, וקאים בגופיה דעתיקא קדישא בגו גלגלתא. לא אתאחד, דליכא מאן דהוה אחיד ביה, דאע"ג דאמרין באדרא זוטא דאב ואם בהאי מוחא אחידן וביה תליין, היינו על ידי

והנה אבא | הפסקה מפרשת את אדרא זוטא דף רפט ע"ב: 'וחסד עלאה אתפשט ואתקין ואתכליל כלא במוח' סתימאה דא, דכד אתתקן חוורא דא בנהירו דא בטש מאן דבטש בהאי מוחא ואתנהיר'. המשך הפסקה מפרש את אדרא זוטא דף רצב ע"ב: 'מבוצינא דקרדינותא נפק ניצוצא פטישא חזקא תקיפא דבטש ואפיק זיקין לעלמין קדמאי ומתערבי באוירא דכיא ואתבסמו דא בדא כד אתחברו אבא ואימא... וכד אתחברו תרווייהו ואתכלילו דא בדא נפיק גולגתא חד תקיפא'. לייסוד אמה דכייא – זוהר ח"ג קמב ע"א.

והנה בוצינא | הפסקה מפרשת את אדרא זוטא ח"ג רצב ע"ב: 'מבוצינא דקרדינותא נפק ניצוצא פטישא חזקא תקיפא דבטש ואפיק זיקין לעלמין קדמאי, ומתערבי באוירא דכיא, ואתבסמו דא בדא כד אתחברו אבא ואימא'. ובטש – כת"י 869, דף עג ע"א.

מתקלא קאים בגופיה | באדרא זוטא – זוהר ח"ג רצב ע"א: 'אב ואם מהאי מוחא נפקו, וביה תליין וביה אחידן'. מזלא יקרא – זוהר ח"ג רפט ע"ב: 'כד אתנהיר נהיר ממזלא יקרא אתנהירו ג' רישין עלאין תריין רישין וחד דכליל לון'. קרומא קשישא – זוהר ח"ג קכח ע"ב: 'קרומא דאורא דחכמתא עלאה סתימאה דלא פסק, והאי לא שכיח ולא אתפתח והאי קרומא אתחפייא על מוחא'.

°מזלא יקרא דמיניה אתנהירו כדאמרן לעיל. ולא אתחזי, דהא °קרומא קשישא חפייא על מוחא ולא אתפתח.

ביה סליקו וביה סלקין דלא הוו והוו ויהויין. ירצה כי כל הדברים סליקו בהאי מתקלא, ונעשה להם שרש שם. וביה סלקין, כל עת לקבל שפע וחיות ממקורם, וכדכתיב °ואתה מחיה את כולם. דלא הוו, שעדין לא באו אל מציאות שרשם שם לעת מצא. וגם אותם שכבר היו ולא יהיו עוד, לא נפסק שרשם משם. וגם אותם שהיו ויהיו יש להם לשעבר ולעתיד, כי שם שרש כל הנבראים.

או יאמר דלא הוו, שלא תאמר שאותם העולמות, שנתבטלו ולא הוו, נתהוו לפי שעה זולתו מבלי היות להם תלייה בו, ח"ו, כי אין להם מציאות אפילו כרגע זולתו. והיינו דקאמר בפ' פקודי בדף רנ"ד ע"ב שורה ל"ה וז"ל, ות"ח רישא קירותא למסמטתא גו מתשכא, כטס בוליא דקרליטותא וסליק גו מתשכא נילונין וכו'. הרי דאותם ניצוצות לא יצאו אפילו לפי שעה, אלא משום דסליק גו מחשבה. אלא שלא הייתה אותה תלייה מספקת לקיימם אלא לפי שעה.

ודעהו, גם אותם שהוו מעיקרא קודם המתקלא, דהיינו אבא ואימא, הוצרכו להיות נשרשים בו עתה, באופן שיצא הכל כמתקלא דכר ונוקבא.

ודע כי שרש הדינין בעתיקא קדישא, אלא ששם הם בדקות והעלם גדול, וייתיב על כרסייא דשביבין לאכפייא לון. ועוד נבאר זה לפנינו בע"ה.

ואל תדמה בלבבך שאחרי שמוחא סתימאה נתקן כעין דכר ונוקבא, וגם עתיקא קדישא נמי דכוותיה, דהא מוחא סתימאה מתפרש ביה ג' זמנין לארבע ארבע ואילין אינן יהו"ה יהו"ה יהו"ה כדאיתא °בתפילת ר' נחוניא בן הקנה, שהם כעין זכר ונקבה, ודא הוא חיוורא דאנהיר ליי"ג עיבר, דאמרינן באדרא רבא דהא עתיקא כליל לון ודא הוא °חד לעילא בגלגלתא. שמא תאמר אף °בההוא רישא דלא אתידע כן, ח"ו, שבו לא יצדק לא זכר ולא נקבה, ולא שם ולא אות ולא כינוי. ואף בעתיקא כעין זכר ונקבה קאמרינן, ואף אותיות יהו"ה ביה תליין לחוד, ובזעיר אפין אינן כדקאמר °באדרא זוטא. ואיפשר דהיינו דקאמר מתקלא קאים בגופיה, שהוא עומד בעצמו, לא אתאחד לעילא, שאין שם מתקלא ח"ו. ודי בזה.

סטרא גו סטרא, היינו רישא דלא אתידע, דהוי סטרא, גו סטרא עתיקא קדישא. אי נמי, סטרא מוחא סתימאה, גו סטרא גלגלתא. °אי נמי, על ידי הסתר תוך הסתר שנעשו לעתיקא, על ידי כך אתתקן ואזדמן לזעיר אפין להחיותו, כי לא היה איפשר להיות לו יחס ודבקות עם התחתונים כי אם על ידי הסתרות אלו, כי ההעלם הוא הגילוי וכדכתבין לעיל. אי נמי, אזדמן לתקוני זעיר אפין, כי מתקוניו יצאו.

ביה סליקו | ואתה מחיה – נחמיה טו.

ודע כי שרש הדינין | וייתיב על כרסייא – אדרא רבא, זוהר ח"ג קל ע"א.

ואל תדמה | בתפילת ר' נחוניא – הובאה בפרדס רמונים, שער ח, פרק ג. חד לעילא – אדרא רבא, זוהר ח"ג

קכח ע"ב. בההוא – כת"י 869, דף עג ע"ב. באדרא זוטא – זוהר ח"ג רפט ע"א.

סטרא גו סטרא | אי נמי – נוסח דפוס 876: אם כן.

ובאדרא רבא בדף קכ"ח ע"א שורה ל"ה וז"ל, תאנא צנניעותא דספרא, עתיקא דעתיקין סתרא דסתרינן אתתקן ואזדמן. כלומר אשתכח ולא אשתכח, לא אשתכח ממך אבל אתתקן, ולית דידע ליה משום דהוא עתיק דעתיקין, אבל צניעותא ידע, כי הוא אינו נמצא מרוב העלמו ועל ידי תיקוניו אזדמן להשפיע לתחתונים.

°בחד גלגלתא, א'. מלייא טלא דבדולחא, ב'. הנה זהו התיקון הראשון והשני, גלגלתא וטלא דבדולחא.

וענין טלא דבדולחא נתבאר באדרא רבא בדף קכ"ח ע"ב שורה י"ב וז"ל, וחיו להקוא טלא חיוור כהאי גוונא לאכנא דבדולחא, לאתחזיא כל גוונין בגויה, סה"ד יענינו כעין °הבדולח. והענין הוא כי כל הגונים נשרשו למעלה בדקות גדול והכל חיוור, כי הרחמים גוברים וכופין הדין ואינו ניכר, והיינו דקאמר התם °באדרא, יתיב על כרסייא דשכיבין לאכפייא לון. וכאשר יורד משם לזעיר אפי' טל זה מתגלה אדמימותו, וכמ"ש שם, °והאי טלא אחליל בתרי גווני, מסתרא דרישא חיוורא בגויה לכליל כולסו חיוורי וכלסו חיוורי, אבל כד אחשבן ברישא דזעיר אפי' אתחזי ביה סומקא, כהאי בדולחא לחיוור חיוור ואתחזי גוונא סומקא כגוונא חיוורא וכו', כי טל אורות טלך, אורות תרי עב"ל. הנה אמר דמסתרא דרישא חיוורא חיוור בגויה לכליל כולסו חיוורי, וגם הדינן כולסו חיוורי, וזהו שחזר ואמר וכולסו חיוורי. וכאשר ירד הטל מאת פניו לזעיר אפי' דרך אבא ואימא, ונתישב הטל בראשו, אתחזי ביה סומקא, כבדולח זה שהוא לבן ונראה בו גוון אדום, כן טל זה במקומו לבן, וכאשר מגיע למקום הראיה שהיא בזעיר אפי' ששם גילוי נראה בו גוון אדום, וכלא כליל בההוא טלא, ולא נתגלה אדמימותו עד שנתישב בזעיר אפי'.

קרומא דאורא אדכך וסתים, ג'. זהו התיקון השלישי, וכבר פרישנא ליה לעיל. ותנינן באדרא רבא דף קכ"ח ע"ב שורה כ"ד וז"ל, צחלל דגלגלתא קרומא דאורא דחכמתא עלאה סתימאה ללא פסק, והאי לא שכיח ולא אתפתח וכו', דכיה תלייא תמים דעות קליס מכל סטרי, וסתים וסכין וסקיט כחמר טב על דורייא עב"ל. הכונה היא כי מוח זעיר אפי' מתחלק לשלש חלקים, והם חכמה בינה ודעת. וחכמה מתפשטת לל"ב שבילים, ובינה לחמשים שערים, ודעת מיניה נפקי אלף אלפי אדרין וכו'. ואח"כ כל השלשה מתפשטי' בגופא, °כדאיתא באדרא רבא. ועוד נבאר ענין דעת זה לפנינו בע"ה. האמנם במוח אריך אפי' כולם כאחד, ולפיכך נחלק מוח זה לשלשה

ובאדרא רבא | בסוף הפסקה העתיק ר"ש ויטל את הקטע שיובא להלן עמ' 1006, ובראשו הוסיף משפט קישור: 'והנה התיקונים הם הנז' בחד גלגלתא כו'. אמר שמואל. לבלי יהיה החיבור הזה חסר מכל המטעמים, אכתוב כאן מה שמצאתי בנוסחא אחרינא גם להרב הגדול זלה"ה בביאור התיקונים האלו, ואח"כ אחזור אל מקומי הראשון, בחד גלגלתא וכו' וז"ל (שער מאמרי רשב"י, כת"י 869, דף עג ע"ב; דפוס 876, דף כד ע"ג).

בחד גלגלתא | בחד – כת"י 869, דף עד ע"ב. נוסח כת"י 1: 'בחד גלגלתא מלייא טלא דבדולחא. הנה זהו התיקון הראשון והשני, גלגלתא וטלא דבדולחא'. בין השיטין נוספה אות א מעל המלה גלגלתא, ואות ב מעל המלים טלא דבדולחא.

וענין טלא דבדולחא | וענינו כעין הבדולח – במדבר יא ז. הבדולח – כת"י 869: הבדולח. יתיב – אדרא רבא, זוהר ח"ג קכח ע"ב. והאי טלא – אדרא רבא, זוהר ח"ג קלה ע"ב.

ותנינן באדרא רבא | כדאיתא באדרא רבא – זוהר ח"ג קלו ע"א.

פעמים ארבעה כנגד שלשה אלו, ומכל מקום כולם הם בחלל אחד. ואחר שלשה אלו, שהם כנגד חב"ד שבכתר, הוא חסד שבכתר, והוא הנקרא חסד עלאה. וקרום זה מפסיק בין שלשה אלו לחסד שבכתר הוא הנקרא אוירא דכ"א כדכתיבנא, כי לא יוכלו התחתונים לקבל משלשה עליונות אלו, אבל אזדכך לבא האור דרך שם לחסד עלאה, ומחסד עלאה לאבא ואימא. וזהו ענין התיקון, שנתקן עתיקא קדישא לסתום שלשה עליונות אלו על ידי קרום זה דאזדכך וסתים, ושיבא השפע על ידי חסד עלאה. ונתגלה חסד זה במצח, ונתפשט בתיקון השער דדיקנא השמיני והשלשה עשר כדלקמן.

והיינו דאמרינן באדרא זוטא בדף רפ"ט ע"ב שורה י"א וז"ל, האי עתיקא קדישא סתימא דכל סתימין לא אלכר ולא אשתכח, ובגין דאיהו רישא עלאה לכל עלאין לא אלכר בר רישא חדא בלא גופא לקיימא כולא וכו', ואי תימא מאן עתיקא קדישא וכו', על דא אתמר אמרתי אשמרה דרכי מחטא בלשוני וכו', עכ"ל. ביאור הדברים, דעתיקא קדישא סתימא דכל סתימין, דהיינו ההוא כתרא עלאה דלעיל כדלקמן, לא אדכר באורייתא כלל, כדאמר באדרא רבא דלא מתפרש באורייתא בר מן אתר חד וכו'. ולא אשתכח, דאפילו אבא ואימא לא מתנהרי מיניה, אלא על ידי מוחא ומזלא כדלעיל. ובגין דאיהו רישא עלאה על כל שאר רישין עלאין, דהיינו כתרא עלאה לעילא לעילא, לא אלכר בר רישא חדא בלא גופא לקיימא כולא, כי אי איפשר להנהיג עולם זה על ידו, כי הוא רחוק ממנו תכלית הריחוק, ואין לנאצלים ולא לנבראים יחס ודבקות עמו שיתהוו על ידו, אחר שהוא רישא עלאה על כל עלאין. ולפיכך לא נזכר כי אם הראש בלבד להחיותם, כי זולתו אין להם חיות, ואתתקן לקיימא כולא להחיותם נשרשים בו, אבל הנהגת העולם ובריאתו על ידי אבא ואימא וזעיר אפין בהתלבשו בהם. כי כאשר נשתלשלו המדרגות מדרגה אחר מדרגה נתעבו יותר, ונתרחק האור העליון באופן שנברא ונוצר ונעשה העולם, מה שלא היה איפשר להעשות כן על ידי העתיקא.

ודע דגופא דעתיקא נעשה נשמה לאבא ואימא וזעיר אפין. והיינו דקאמר לא אלכר, ולא קאמר לא היה. והראש העליון לא היה איפשר להתלבש בהם כי גבה מהם מאד, וזמ"ש והאי טמיר וסתים וגניז מכולא. והשתא ניחא האי דאמרינן באדרא דהאי מזלא תלי בשיקולא עד טיבורא, והא ליכא גופא, אלא ודאי כדאמרן. ואיפשר דהיינו דקאמר לעיל מתקלא קאים בגופים, למתקלא היינו דכר ונוקבא דאתקלו, קאים בגופים דהאי עתיקא, דהא אבא ואימא, לאינון לכר ונוקבא, בגופא דעתיקא קיימי והוא נשמה להם. ולא אתאחד ולא אתחזי, דהא נתלבש בהאי מתקלא,

ביאור הדברים | כתרא עלאה – נוסח כתי"י 1: 'כתרא עלאה לעילא'. כוונה אחת לשני הנוסחים, כתרא עלאה לעילא, כפי שייכתב בשורות הבאות. דכל סתימין – כתי"י 869, דף עה ע"א. דלא מתפרש – זוהר ח"ג קל ע"א. ודע דגופא דעתיקא | הפסקה ממשיכה לפרש את אדרא זוטא דף רפט ע"ב: 'האי עתיקא קדישא סתימא דכל סתימין לא אדכר ולא אשתכח. ובגין דאיהו רישא עלאה לכל עלאין לא אדכר אלא בר רישא חדא בלא גופא לקיימא כולא, והאי טמיר וסתים וגניז מכולא. תקוני דאתתקן בההוא מוחא סתימא דכלא, דאתפשט ואתקין ונפיק חסד עלאה'. דהאי מזלא – אדרא זוטא דף רפט ע"ב. מתקלא קאים – ספרא דצניעותא, זוהר ח"ב קעו ע"ב. וכדאמרינן התם – אדרא זוטא דף רפט ע"ב.

ובדאמרן. תיקוני דעתיקא לאתקון, היינו כהוא מוחא סתימאה לכולא, לאתפסן בהוא מוחא בחכמה ובתבונה ובדעת, דכולהו כלילין ביה. ואתקין על ידי מוחא וקרומא דאורא דאזדכך, כדקאמרן. ונפיק חסד עלאה בתר הני תלת. וקרי ליה לאתפסן אע"ג דשכיך וסתים, משום דמתפרש לתלת זימני בארבע ארבע כדלעיל. אי נמי לאתפסן בדיקנא, ויכדאמרינן התם בדיקנא דא תלת רישין דקאמינא, מתפשטן ואתקין על ידי תיקוני דיקנא. ונפיק חסד עלאה, היינו מזלא דכולהו רישין מתחברן בהאי מזלא ומשתכחין. וראשון עיקר.

וחסד עלאה לאתפסן במצחא ובמזלא ובאבא ואימא, אתקין ואתכליל כלל במוחא סתימאה, כי גם אבא ואימא נכלילין במוחא. ולפי שנראה זה זר, דהא מוחא סתימאה סתים ושכיך, להכי יהיב טעמא דכד לאתקון חוורא לא דמוחא כהיכר לא דחסד עלאה, בטן מאן דבטן כהאי מוחא ואתנהיר מוחא אחרא. והאי לחודיה תלי ממזלא יקירא, דמיניה אתנהיר מוחא אחרא לאתפסן לל"ב שצילין, כד אתנהיר נהיר ממזלא. ונמצאו כולם כלולים במוחא, כי כאשר נתקן המוח בגלגלתא וקרומא דאורא נפיק חסד עלאה כדאמרן. וכד נפיק חסד עלאה בטן מאן דבטן במוחא, ואתנהיר מוחא אחרא על ידי חסד עלאה דהיינו מזלא. הרי הכל אחד, שתיקון המוח כדי שיצא חסד עלאה, ומחסד עלאה נהיר מוחא אחרא, כד בטן מאן דבטן במוחא.

ונראה שלשון זה נמשך עד למטה, לומר תדע איך הכליל כולא במוחא סתימאה דא, שהרי בשנתקן חוורא לא דעתיקא, כהיכר לא דחסד עלאה, בטן מאן דבטן כהאי מוחא ואתנהיר ההוא חסד עלאה דבמוחא, ותליין נהורא דא ממזלא יקירא, לענין דמוחא אחרא לאתפסן לל"ב שצילין כד אתנהיר נהיר ממזלא יקירא, מההוא נהורא דתלי ביה דנחית ליה מההוא מוחא סתימאה על ידי חסד עלאה. ונמצא דכולא כליל במוחא סתימאה, אחר שממנו יוצא האור, אלא שנמשך לחסד עלאה, ומחסד עילאה למזלא, וממזלא למוחא אחרא, ומקורו הוא מוחא סתימאה. והראשון יותר נכון.

אתנהירו תלת רישין עלאין, דהיינו אבא ואימא וחד דכליל לון דהיינו דעת. והנכון דהיינו מזלא, וכדקאמר בתר הכי ובמזלא תליין, שממנו אתנהירו ונכללו בו. ומכאן תחילת גילוי יקירו דדיקנא שהוא מזלא סתימאה שנמשך מהעתיקא בשערי דתליין עד טיבורא ומתגלה באבא ואימא, ואינון אבא ואימא מתתקן, כמו שהוא עתיקא קדישא שהוא תלת רישין, הכי כולל בתלת רישין.

וחסד עלאה | הפסקה ממשיכה לפרש את אדרא זוטא דף רפט ע"ב: 'וחסד עלאה אתפשט ואתקין ואתכליל כלל במוח' סתימאה דא, דכד אתתקן חוורא דא בנהירו דא, בטן מאן דבטן כהאי מוחא, ואתנהיר ותליא ממזלא יקירא דמוחא אחרא דאתפשט לתרין ולתלתין שבילין כד אתנהיר נהיר ממזלא יקירא'. נהיר ממזלא – כת"י 869, דף עה ע"ב.

ונראה שלשון | הפסקה ממשיכה לפרש את אדרא זוטא דף רפט ע"ב שצוטט לעיל.

אתנהירו תלת רישין | הפסקה ממשיכה לפרש את אדרא זוטא דף רפט ע"ב: 'אתנהירו ג' רישין עלאין תרין רישין וחד דכליל לון, ובמזלא תליין ואתכלילין ביה. מכאן שארי לאתגלייא יקירו דדיקנא דאיהו מזלא סתימאה, ואינון מתתקן כמה דעתיקא קדישא תלת רישין מתעטרין ביה הכי כלל בתלת רישין'.

וכד אתנהרן תליין כולטו לא דלא, אבא בכתרא עלאה, אימא במוחא, מזלא בהווא דלא אתיידע. וזמ"ש בתלת רישין, תרין מתרין סטריין כנגד אבא ואימא, וחד לכליל לון כנגד מזלא. ומשום דמאן דאתכליל מתרויהו בכל דוכתא הוי למטה מהם וכלול משניהם, שהוא מקבל מהם, והכא לאו הכי, משם הכי קאמר כמא דעתיקא קדישא דהתם למעלה מהם ומשפיע עליהם. והיינו דקאמר מאן עתיקא קדישא, דהוה משמע לן דמזלא קדישא עתיקא אקרי, והווי תלת רישין, כתרא עלאה ומוחא סתימאה ומזלא דמקבל מתרויהו, וכליל לון, והוי כשאר מכריע דעלמא, אבל השתא דמנית למזלא בכלל הני תלת רישין, אם כן מאן עתיקא קדישא דקאמרת דאית ביה תלת רישין. ומשום הכי משני דלעילא אית דלא אתיידע וכו', והוא כלול כולא, ותרין רישין ביה אתכלילו, וכדין כולא אחרא הכי מתקן, שהכולל את שניהם הוא גבוה מהם והם מקבלים ממנו, ולא הוא משניהם כשאר מכריעין. והוא דהיינו רישא דלא אתיידע לאו צמנינא שימנה ספירה בפני עצמה, ולאו ככללא, אעפ"י שלא ימנה ביחוד, איפשר שימנה בכלל כי נכניסהו בכלל כתר עלאה להימנות בכלל הנאצלים. ולפיכך אמר ולאו ככללא, ולאו כחושבן היינו מחשבה, אלא כרעותא דלא דהיינו רצון, והוא יותר דק מהמחשבה.

ודע דבהאי כתרא ליכא תיקונין, וכולהו במוחא סתימאה נינהו. וזה עיקר הפירוש למ"ש לעיל, והאי טמיר וגניז וסתים מכולא, שאין בו שום תיקון, כי תקוני דאתתקן כולם הוא צהסא מוחא סתימאה כולא, דלתפסא דהוא כתרא עלאה לעילא ואתקין דהוא מוחא סתימאה, ונפיק חסד עלאה שהוא התפשטות דהוא רישא כדכתבין לעיל, וחסד עלאה אתפשט במצחא ובדיקנא, ואתקין לאבא ואימא ואתכליל כולא צמחא סתימאה לא, והכי אתכליל כולא במוחא סתימאה דא משום דכד אתתקן חורא לא צנהירו לא. דע כי מוח זה היה כלול מדין ורחמים, ולא נתקן להיות כולו חיזור אלא על ידי חסד עלאה, וזמ"ש דכד אתתקן חורא לא צנהירו לא. וזמ"ש למעלה דלתפסא ואתקין ונפיק חסד עלאה, ויצא חסד זה מן המוח לחוץ דרך קוטר דקרומא דאורא דאודכך וסתים, ומשם נגלה במצחא ובדיקנא כמו שכתבנו.

והנה כאשר נתקן המוח והיה לבן על ידי חסד עלאה, כטעם מאן דכטעם צהאי מוחא. והנה ענין בטישה זו יובן במאמר הראשון שהבאתי מאדרא רבא דף קכ"ח ע"ב שורה כ"ז וז"ל, והאי מוחא לאיכו האי חכמתא סתימאה שקיט ואשתכין צאתריה כחמר טב על דורדייה וכו'.

וכד אתנהרן | הפסקה ממשיכה לפרש את אדרא זוטא דף רפט ע"ב: 'וכד אתנהרן תליין כלהו דא בדא בתלת רישין, תרין מתרין סטריין וחד דכליל לון. ואי תימא מאן עתיקא קדישא, ת"ח לעילא אית דלא אתיידע ולא אשתמודע ולא אתרשים, והוא כליל כלא ותרין רישין ביה כלילין (ס"א תליין), וכדין כלא אחרא הכי אתתקן, והוא לאו במניינא ולא בכללא ולא בחושבן ברעותא דלבא'.

ודע דבהאי כתרא | הפסקה חוזרת לפרש את דברי אדרא זוטא דף רפט ע"ב שכבר נתפרשו לעיל: 'והאי טמיר וסתים וגניז מכלא תקוני דאתתקן בהווא מוחא סתימאה דכלא, דאתפשט ואתקין ונפיק חסד עלאה'. ונפיק חסד – כת"י 869, דף עו ע"א. דקרומא דאורא – ספרא דצניעותא, זוהר ח"ב קעו ע"ב. והנה כאשר נתקן | הפסקה חוזרת לפרש את דברי אדרא זוטא דף רפט ע"ב שכבר נתפרשו לעיל: 'דכד אתתקן חורא דא בנהירו דא, בטש מאן דבטש בהאי מוחא'.

והכונה היא, כי השמרים והדיינים בחכמה אלא שהם שקטים וכפופים במקומם, וכאשר ינענעו היין אז יעלו השמרים למעלה ויראו הדיינים. והנה החבית השקטה על שמריה, אם יוצאו היין דרך פיה ישארו השמרים כולם למטה, ואם יקבוה דרך שוליה יצאו שמרים לבד. וצריך לנענע חבית זו כדי שיתערב יין ושמרים, ויצאו שניהם יחד רחמים ודין, וזהו ענין בטישה זו להוציא דין ורחמים. ודמיון היין הוא דמיון הזקן אשר לא יגבר כעסו עליו אם לא יעזרוהו על כך, ונמצא שיש לו כעס אלא שאינו מתגבר עליו. ויש עוד דמיון שני אל היין, כי כשם שהיין יגיע לו תועלת מן השמרים, כי הם סיבת קיומו כי בלתם יפסד מהרה, כן יש יתרון לחכמה מן הסכלות, כדאיתא ב'פ' תזריע'.

והנה סיבת היות קרום זה סתום הוא לשתי סיבות, אם להעלימה כי נעלמה מעיני כל חי, ואם לסיבת השמרים. והנה לסיבת השמרים היה די כשיסתום למטה, כי למעלה מכוסה בגלגלת. והנה התחיל לשאול על היותה בלי מופסקת למטה, וז"ש ללא פסק, ואח"כ הודיענו שגם מן הצד לא נשכח ולא נתפתח. והנה נתן טעם על היותה בלתי פתוחה מן הצד, לומר שגם למעלה היא חופה על המוח להורות על רוב העלמה, ואח"כ נתן טעם מפני מה אינה פתוחה למטה, אחר שממנה נאצלים אבא ואימא, כי מפני השמרים נעשה כן וכדכתיבנא. ולשנים אלו הביא מהזקן, לעתו סתים הוא כנגד ההעלם, ומוחיה סתום כנגד השמרים.

והאי קרומא אתפסק מזעיר אפין לגמרי, ובג"כ מוחיה אתפסק לבינה. ונחית לל"כ צבילין שהם נמשכין למטה, ה"ל ונהר יולא מעדן, בינה להשקות את הגן. הרי שהוא נמשך גם למטה להשקות, מ"ט מקום לקרומא אתפסק למעלה ללא מחפיה על מוחא. וכיון דלא מחפייא היא מתפשטת ונמשכת חכמה בבינה, והיינו יולא מעדן, מעדן תתאה, ומשם להשקות את הגן לתתא. ועכ"פ אף אם תכחיש שאינו נפסק וחפיה לעילא על מוחא, ומאי יוצא מעדן, מנהירו דביה, מכל מקום לתתא פסיק, דהא קאמר להשקות, אלמא שהמוח יורד למטה להשקות.

אי נמי הכי קאמר, ה"ל ונהר יולא מעדן, ומדקאמר יוצא ולא קאמר יצא, משמע שתמיד יוצא ואינו פוסק, ומ"ט יוצא תמיד, מפני שאין שם קרום כלל המעכב ותמיד יוצא. ואף אם תאמר דיוצא לאו דווקא, אי נמי דיוצא תמיד מנהירו דביה, עכ"פ פסיק לתתא מדכתיב להשקות, וכדאמרן.

והכונה היא | יתרון לחכמה – קהלת ב יג. ב'פ' תזריע – זוהר ח"ג מז ע"א.

והנה סיבת היות | הפסקה ממשיכה לפרש את אדרא רבא, זוהר ח"ג קכ ע"ב: 'בחללא דגולגלתא קרומא דאורא דחכמתא עלאה סתימאה דלא פסק, והאי לא שכיח ולא אתפתח והאי קרומא אתחפייא על מוחא... והיינו דאמרי סבא דעתוי סתים ומוחיה סתים'.

והאי קרומא | הפסקה מפרשת את אדרא רבא, זוהר ח"ג קכ ע"ב: 'והאי קרומא אתפסק מזעיר אפין, ובגיני כך מוחי אתפשט ונפיק לתלתין ותריין שבילין, הה"ד ונהר יוצא מעדן, מ"ט משום דקרומא אתפסק דלא מחפיי על מוחא, ועכ"פ קרומא פסיק לתת''. ונהר יוצא מעדן – בראשית ב י. להשקות – כת"י 869, דף עו ע"ב. אי נמי | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי אדרא רבא, זוהר ח"ג קכ ע"ב, שצוטטו לעיל.

והיינו דתנינן ברישומי אלתון תי"ו, כי האותיות הנרשמות אחת מהן תי"ו, והיא פירוש רשם וכדאמרין והתיות תי"ו, והיא סוף האותיות, ובעלמא דאתי היו כסדרן. וכאשר התחיל לרדת למטה, התחילה תי"ו לרדת בסדר תשר"ק ועשתה רשם בקרוב ונפסק. ולפיכך נקראת תי"ו לשון רשם, לפי שעשתה רשם בקרוב ביציאתה. וזה הנלע"ד בזה, עד יערה עלי רוח ממרום בע"ה.

ולפי מאן דגריס כלומר רשם רישומא לעתיק יומין, אע"ג שאין הלשון סובלו דמשמע דאזעיר אפין איירי דקאי ביה ולא אאריך אפין, מכל מקום איפשר לישבו דהכי קאמר, דהיינו דתנינן ברישומי אלתון תי"ו, דמשום הכי רשימא תי"ו דסוף אריך אפין, דלית דכוותיה, דבסוף אריך אנפין לא אתפסק קרומא וסתים, מש"כ בתי"ו דסוף דזעיר אפין דאתפסק, ומשום הכי רשים בתי"ו דהיינו רשם, לומר דלית דכוותיה כנ"ל.

והא דקרי ליה תמים לעות, משום דממוחא דאבא נפיק מוחא דזעיר אפין, וזעיר אפין אתקרי אל דעות כדאיתא באדרא זוטא. הנה שממוחא דאבא יוצא ממנו דעת, והאי מוחא הוי תמים לעות, שאין מתפשטין ממנו הדיעות אלא הוא סתום, והדיעות בתוכו שלם מכל סטריין, דלא אתפסק ההוא קרומא לא למעלה ולא למטה, כדכתיבנא.

אחר שכתבתי כל זה האיר ה' עיני במאמר שהבאתי למעלה בדף רפ"ט ע"ב שורה יג וז"ל, תיקוניו לתתקן כהוא מוחא סתימא לכולא. וראיתי דמעיקרא קאמר מוחא סתימא, ובתר הכי קאמר חיוורא לא, ובתר הכי קאמר מוחא בלחוד, ובתר הכי קאמר מוחא אחרא לתפסק וכו'. וכך הוא עיקרן של דברים דשלשה מוחי איכא. מוחא סתימא, והאי אקרי מוחא דעתיקא. שני, מוחא דאבא ואימא, והאי אקרי מוחא לחוד, ואתכליל במזלא וביה תלי, ולא אתפשט לל"ב שבילין עד דמטי לזעיר אנפין. שלישי, מוחא דזעיר אנפין, והאי אקרי מוחא אחרא דאתפשט לל"ב שבילין. וזהו שלא נזכר באדרא רבא לל"ב שבילין אלא בזעיר אפין, ולא נזכר שם אבא ואימא כלל, דבכלל עתיקא הם, דהא אתכליל במזלא ואין שם התפשטות כלל.

והשתא הכי פירושא, תיקוניו לתתקן ההוא כתרא עלאה, לא הוו אלא מוחא סתימא, כדכתיבנא לעיל דאתפשט במוחא ובדיקנא. ונפיק חסד עלאה במזלא, וחסד עלאה לתפסק במוחא

והיינו דתנינן | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי אדרא רבא, וזהו ח"ג קכב ע"ב: 'והיינו דתנינן ברישומי אלתון תי"ו. והתיות תי"ו – יחזקאל ט ד.

ולפי מאן דגריס | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי אדרא רבא, וזהו ח"ג קכב ע"ב: 'והיינו דתנינן ברישומי אלתון תי"ו (כלום) רשים רישומא לעתיק יומין דביה תלייא תמים דעות...).

והא דקרי ליה | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי אדרא רבא, וזהו ח"ג קכב ע"ב: 'כלום' רשים רישומא לעתיק יומין דביה תלייא תמים דעות, שלים מכל סטריין...'. באדרא זוטא – וזהו ח"ג רצא ע"א; וזהו ח"ג רצב ע"ב.

אחר שכתבתי | הפסקה חוזרת לפרש את דברי אדרא זוטא דף רפט ע"ב שכבר נתפרשו לעיל: 'תקוניו דאתתקן בההוא מוחא סתימא דכלא... דכד אתתקן חוורא דא בנהירו דא... דמוחא אחרא דאתפשט לתרין ולתלתין שבילין'.

והשתא הכי פירושא | הפסקה חוזרת לפרש את דברי אדרא זוטא דף רפט ע"ב שכבר נתפרשו לעיל: 'תקוניו דאתתקן בההוא מוחא סתימא דכלא, דאתפשט ואתקין ונפיק חסד עלאה. וחסד עלאה אתפשט ואתקין

דאבא ואימא, ואתכליל כולא, דהיינו אבא ואימא כמוחא סתימאה. וכד אתתקן חוורא לא דאבא ואימא, כנהירו לא דחסד עלאה דתלי במזלא, כטק מאן דטק כהאי מוחא דאבא ואימא, דבתר דאתתקן חוורא דא בנהירו דא אתעביד מוחא וקרי ליה מוחא. וכד בטש ביה, אתנהיר ותליא ממזלא יקירא, דמיניה בטש מאן דלא בטש, דאילו מוחא אחרא דזעיר אפין, לאתפשט לל"ב קבילין, כד אתנהיר נהיר ממזלא יקירא, אבל לא בטש ביה מאן דלא בטש במוחא דאבא ואימא, אלא דנהיר ממזלא יקירא לחוד, אבל מוחא דאבא ואימא לא נהיר אלא על ידי ההוא דבטש טמיר מכולא. ומכל מקום ביה תלי, דמיניה בטש מאן דלא בטש, כדאמרן. אי נמי, דלא בטש מאן דלא בטש עד דאתתקן בנהירו דא דחסד עלאה, ובתר כן בטש. נמצא דבמזלא תלי, דאי לא אתתקן בנהירו ידידיה לא הוה בטש ביה מאן דלא בטש.

והשתא מוחא דאבא ואימא אית בהו תרתי, נהירו דמזלא ובטש ביה מאן דלא בטש, ואילו מוחא אחרא דאתפשט לל"ב שבילין לית ביה אלא נהירו דמזלא. והענין הוא דמוחא דאבא ואימא, כד אתתקן על ידי מזלא, יורד העצמות המחיה את הספירות במוחא דא בלי לבוש, וזהו בטש מאן דלא בטש. אבל במוחי דזעיר אנפין יורד בו העצמות העליון ובטש, כולא אתכליל במוחא סתימאה על ידי העצמות העליון המיוחדים, וזה ברור.

ודע דחסד עלאה, דהיינו מזלא, הוי גופא דההוא דלא אתידע, דהא חסד בגופא הוא בתר רישא, ואיהו אתעביד רישא לאבא ואימא, וזמ"ש כל אתתקן חוורא לא כנהירו לא, ואתעביד נשמה לזעיר אפין, והיינו דקאמר כל אתנהיר נהיר ממזלא יקירא. ודי בדברים אלו שהם כבשונו של עולם.

אינון עמר נקי תליין בשקולא, ד'. זהו התיקון הרביעי, והוא שיער הראש, שהם כעמר נקי דלא מסתבכאן דא בדא, ותליין בשקולא דלא נפיק נימא מן נימא ושערא מן שערא, ומן נימין אלו נגיד למוחא דזעיר אפין ממה שנמשכת נימא זו ממוחא סתימאה, כי לכל נימא יש מבוע יוצא מהמוח דרך הגלגלת, ועל ידי מה שמושכן נימין אלו לזעיר אפין מתפשט מוחיה לל"ב שבילין, ולפיכך ארוכים ושעיעים להמשיך למוחא דזעיר אפין מההוא משיכו דמוחא למוחא דיליה, דלית קיומא למוחא תתאה אלא בקיומא דמוחא עלאה.

ותנינא באדרא רבא בדף קכט ע"א שורה ט וז"ל, קוין דשערי תליין כתיקוני נקיים כעמר עד כתפוי, עד כתפוי ס"ד, אלא עד רישי דכתפוי ללא אתחזי קדלל וכו', אמאי אתענשו משום דלא עבדו כחציבותא אלא כנסיונא, דכתיב ועל נסותם את ה' היש ה' בקרבנו אם אין, עכ"ל.

ואתכליל כלא במוח' סתימאה דא, וכד אתתקן חוורא דא בנהירו דא, בטש מאן דבטש בהאי מוחא, ואתנהיר ותליא ממזלא יקירא דמוחא אחרא דאתפשט לתרין ולתלתין שבילין כד אתנהיר נהיר ממזלא יקירא. דזעיר אפין – כת"י 869, דף עז ע"א.

ודע דחסד עלאה | הפסקה חוזרת לפרש את דברי אדרא זוטא דף רפט ע"ב שכבר נתפרשו לעיל: 'דכד אתתקן חוורא דא בנהירו דא... כד אתנהיר נהיר ממזלא יקירא'.
ותנינא באדרא רבא | ועל נסותם – שמות יז.

ביאור הדברים, כי שיער הראש קווצותיו תלוין בתיקוניו שהם גלגלתא ומוחא נקיים כעמר נקי, עד כתפוי, עד כתפוי סלקא דעתך, דמשמע כל עובי כתפוי מכוסים, וזה אי אפשר אלא אם כן יהיה האוזן °עליונה מכוסה, וזה אינו כדלקמן, אלא עד רישי כתפוי בלחוד ללא אתחזי קללא, שאין הכונה לכסות את הכתפיים אלא לכסות את העורף, משום דכתיב °כי פנו אלי עורף ולא פנים, כי בעורף מקור הדינין והקליפות, וישראל בחטאם נמשכו אחר העורף. והעורף העליון מכוסה בשיער לכסות הדינין ולבסמם במשיכו דמבועי דנפקי ממוחא. ופעלא סליק אכתרוי לאודנין, שיהיו האזנים מגולות, כדכתיב °להיות אזניך פקוחות. אי נמי הכי פירושו, לעד כתפוי, כל אורך הכתפיים מן °הצואר אל הזרוע משמע, ואם כן מסתלקים השיערות מעל העורף ויוצאות חוץ לכסות כל אורך הכתפיים. ונמצא העורף מגולה, וזה אי אפשר, אלא עד רישי כתפוי, דהיינו תחילת הכתפיים שבשני צדדי הצואר הסמוכים לצואר בלבד, באופן ללא אתחזי קללא, שהשערות הם על העורף, ומגיעים עד רישי הכתפיים שבשני צדדיו מכאן ומכאן באופן שאינו נראה כלל העורף.

ודע כי שערות הראש הם מבועי הדינין התחתונים ובהם תלויים. ואעפ"י שהם במקומם רחמים גמורים, מכל מקום למטה תלויים מהם הדינין, ושם יוכיח עליהם שיער מלשון סערה, ובמקומם כופין הדינין והקליפות ומהם נמשכין הדינין והקליפות. ולפיכך תמצא שבמקום שבאריך אפין נכפין הדינין, הוא מקום תוקף הדינין בזעיר אפין, המצח והחוטם וכן שערות הזקן, מהם תלוין הדינין התחתונים ובמקומם רחמים גמורים. והם כופין הדינין, דומה ליין שקט על שמריו שאין השמרים מתעוררים שם, אעפ"י ששם מקום השמרים ושרשם, ומפני שיש לדינין אחיזה יותר בשערות הזקן יותר משערות הראש, ולפיכך הם קשים ולא שעיעי לכפות הדינין אשר שם מקורם. מש"כ בשערות הראש שהם שעיעי, ומכל מקום יש מקום תליה לדינין בהם, ובפרט בהיותם מושכין השפע ממוחא להם ממטה למעלה, בסוד אור החוזר הוה שהוא דין, ובצד זה יש להם יתרון לשערות הזקן עליהם, כי הם מושכים השפע כסדר מלמעלה למטה. ולפיכך האי פעלא סליק נתר לאודנין, שהוא מקום תליית הדינין ואין ראוי שיכסו על האזנים לעכב התפילה העולה עד שם.

ודע כי האוזן של אריך אפין לא נזכרה כלל לא באדרא רבא ולא באדרא זוטא, ולא נתברר אופן תיקונה איך הוא. ונראה כי אוזן העליונה נעלמת מאוד לא שלחו בה יד, ולפיכך לא נותן מקום לשערות הראש להיותה מכסים עליה. ובגמרא אמרו °חרשו נותן דמי כולו, כי האוזן עיקר האדם. ומזעיר אפין נלמוד, דאמרינן באדרא זוטא בדף רצ"ד ע"ב שורה י"א וז"ל, כהאי נוקבא לאודנין תליין נוקבין לאחרינין, נוקבא דעיינין נוקבא דפומא נוקבא דחוטמא וכו', ה"ד °הט"ה' אונק ושמע

ביאור הדברים | הפסקה מפרשת את דברי אדרא רבא דף קכט ע"א: 'קוצין דשערי תליין בתיקוניו נקיי' כעמ' עד כתפוי, עד כתפוי ס"ד, אלא עד רישי דכתפוי, דלא אתחזי קדלא, משום דכתיב כי פנו אלי, עורף ולא פנים, ושערא סליק אבתרוי דאודנין. עליונה – נוסח דפוס 876: העליונה. כי פנו אלי עורף – ירמיה ב כז. הצואר – כת"י 869, דף עז ע"ב.

ודע כי האוזן | חרשו נותן – בבא קמא פה ע"ב. הט"ה' – מלכים ב יט טז.

פקח עיניך וראה, הא כולא ביה תליא וכו', עכ"ל. הנה מבואר כמה גדולה וגבוהה ונעלמת האזן התחתונה שהכל תלוי בה.

והענין הוא שהכל תלוי בהתעוררות התחתונים, וכאשר יעלה קול מהתחתונים ממצוקותיהם כי גברו עליהם הדינין והקליפות, ומקולם כי צעקו אל ה' בכל ליבם, ושועתם לפניו תבא באזניו, ועולה הקול ההוא שם. ועולה משם, אם לטוב לנקב העינים, ויורדין משם שתי דמעות משני גווי העין, סומקא ואוכמא, שמשם נמשכין הדינין והקליפות, ומתבסמין בים החכמה העליונה ומרחם על ישראל, ואי אצטריך לנקום מאויביהם יורדין תננא ואשא דרך נקב החוטם, וכן להפך ח"ו.

וענין שתי דמעות אלו הוא, כי הדינין נחלקים לשתי חלוקות, אם מצד הקדושה וזאת סומקא, ואם מצד הקליפה וזאת אוכמא, וכדאמרינן °האי שחור אדום הוא אלא שלקה. ואמרינן בפי' תרומה בדף קמט ע"ב שורה יז וז"ל, תכלת, לא ציומא תנינא אלטכע כסני גווינן סומק ואוכס, ותכלת סומק איכו דיליה מיומא תנינא וכו', ה"ד °ותשך על פני תאוס, אמאי אקרי תושך גוון דיליה תשך ואחשך אנפי כריין, ולא איכו סומק ואוכס, וכנין לא לא כתוב כסני °כי טוב וכו', עכ"ל.

אל יפתוך רמי הקומה קרואי שאול האומרים כי שם מראות וגווינן במקום הנאצלים העליונים, °עבר עליהם המים הזדונים ויחפו דברים אשר לא כן על אדוני האדונים, כי אין שם גוון ולא מראה, °רואה ואינו נראה, °המתגאה על גאה.

הן אמת כי שרשם למעלה ותוצאותם הימה, כי שם נגלו את אשר כבר עשוהו השרשים העליונים, כי כח הגונים לבן ואדום וירוק ושחור וזולתו, שם דרכי הכוחות כולם. ויגלו מהארץ העליונה, מאותם ארזים אשר נטעו בה, לעשות ענף ולשאת פרי, והוציא °ההוא אפריון כגונא ידיהו, כדאיתא בפי' תרומה. ואלו הנטיעות הם הנקראים °עובדא דבראשית, והם הם ששת ימים של בראשית. ויום שני, שהוא גוון סומק כדמסיק, הוא שורש כל השלשה גוונים סומק ותכלת ואוכס, והם דינא קשייא גבורה, דינא רפייא מלכות, דינא מסאבא מהקליפות.

ואלו השלשה גוונים היו בכח באצילות, ולא נתגלו עד הנה בבריאה ביום שני. וזמ"ש תכלת לא אלטכע ציומא תנינא, כלומר תכלת שהיא המלכות לא נתגלה צבעו שהיה בו בכח עד יום שני, כי שם נתגלה גוון הגבורה שהוא אדום, וגוון המלכות שהוא תכלת וגוון הקליפות שהוא שחור. ויום שני מכח המלכות הוא, שהוא חד מעצי הלבנון דההוא אפריון. וביום זה שהוא מכח התכלת, שהוא המלכות, אצטבע בשאר גווינן, תכלת זו, כי שם הראתה גווינה השלשה על ידי יום שני. וקא מפרש כיצד אצטבעו, וקאמר דסומק איהו דיליה מיומא תנינא ממש כעין גוון אשא, כי יום

וענין שתי דמעות | אוכמא – כת"י 869, דף עח ע"א. האי שחור אדום הוא – חולין מז ע"ב. וחשך על פני – בראשית א ב.

אל יפתוך | עבר עליהם – ע"פ תהלים קכד ה. רואה ואינו נראה – ברכות י ע"א. המתגאה על גאה – ע"פ חגיגה יג ע"ב.

הן אמת | ההוא אפריון – זוהר ח"ב קכז ע"ב. עובדא דבראשית – זוהר ח"א א ע"א.

שני זה הוציא בו האפריון כגוונא דאשא עלאה, והיא הגבורה, כי על ידה נעשה כדאיתא בפ' תרומה.

ונמצא שתכלת זה לא נתגלה גוון עד שהוציא ממנו יום שני על ידי הגבורה, וביום שני זה נתגלה גוון הגבורה שהיה נעלם במלכות, והוא גוון סומק. וירית גוון דהבא מאימא עלאה, אשר שם הזהב. והיא הנקראת גם כן אלהים, אלהים חיים, דכולא גוונא חדא, שזו גבורה עלאה וזו גבורה תתאה, אלא שזה זהב בסוד היין המשמח וזה בסוד היין המשכר, ויונקת היא התחתונה מהעליונה, דהא מסטרא דאימא נפיק גבורה כנודע.

תכלתא נפיק מגו הסוף גוון סומק, כי מלכות מגבורה יצתה, ולא ניכר גוונאה. וכל נחית לתתא, אתרחק גוון סומק גו הסוף אתר לאיכו ימא. הנה אין ספק שעם היות שיש שמות רבות לספירות, כל שם ושם יורה על ענין מיוחד. וים יורה על קבוץ המים שבה, שנאמר וּלְמַקּוֹה הַמִּים קרא ימים, והיא סוף כד"א בים סוף. והנה כמו שבאצילות היא סוף כל האצילות, כן בבריאה לא נתגלה גוונאה עד סוף מדרגות הבריאה אחר ששת ימי אפריון זה, והוא המקום הנקרא ים, כד"א כל הנחלים הולכים אל הים, והם דרגין קדישין דילה אחר ששת ימים אלו, והם ההיכלות שבפרשת בראשית ובפרשת פקודי. ומיד אחריהם מצולות ים, והם היכלות הטומאה. והנחלים שהם ששת ימים הולכים אל הים, כי יש שבעה רואי פני המלך, והם ששת ימים נמשכין משש קצוות היום העליון שהוא הזכר. ואלו נקראים ים נמשכין ממנה, והם דרגין דילה כדאיתא בפרשת שלח לך וז"ל, כל אינון דרגין קדישין דילה אקרון ים, עכ"ל.

והם שבע הנערות הראויות לתת לה מבית המלך, בתולות אחריה רעותיה, כנז' בתקונין, ונמשכו ביום ששי של האפריון, כדאיתא ריש פרשת תרומה. והזכרים הולכים אל הנקבות, וכולם הולכים אל הים, ואז נקראים נחלים, כי למעלה הולכים באצילות והם נהרות, כד"א נשאו נהרות ה', וזמ"ש כל נחית לתתא צבריאה אתרחק גוון סומק, כמו שגבורה באצילות נמשכת עד מלכות דאצילות, כי ממנה יצאה, כן בבריאה אתרחק גוון סומק דבריאה, גו הסוף אתר לאיכו ימא, שהיא מלכות דבריאה, ויצתה מלכות דיצירה בצבע תכלת, וזמ"ש וּלְמַקּוֹה הַמִּים קרא ימים, ונתן הסיבה כי הסומק עייל גו ימא, ואתחלף גוון ליליס ואתהדר תכלת.

ואם תשאל, אם אפילו הרחמים כל עוד שהם יורדין מתמעטין והולכין, והם נעשים דיגין למטה, כל שכן שהדיגין ברדתם מאת פניו יתחזקו ויעשו דיגין תקיפין, והיכי קאמר לאתחלף גוון ליליס. תשובתך היא, כי למעלה הם דיגין תקיפין, כדי שלא ידבקו בהם הקליפות הבאים מצדם וימצא

ונמצא שתכלת זה אשר שם הזהב – בראשית ב יא. מסטרא דאימא – זוהר ח"ב סד ע"א. תכלתא נפיק וּלְמַקּוֹה הַמִּים – בראשית א י. בים סוף – כת"י 869, דף עח ע"ב. כל הנחלים – קהלת א ז. שבפרשת בראשית – לח ע"א ואילך. ובפרשת פקודי – רמא ע"א ואילך. שבעה רואי – ע"פ אסתר א יד וירמיה נב כה. כל אינון – זוהר ח"ג קסג ע"ב. שבע הנערות – אסתר ב ט. בתולות אחריה – תהלים מה טו. בתקונין – תיקון ו, מנטובה ש"ח, דף יז ע"א. ריש פרשת תרומה – זוהר ח"ב קכח ע"א. נשאו נהרות – תהלים צג ג. ואם תשאל ודכסף אתהפך – זוהר ח"ב רכד ע"ב. לשום להם – ע"פ בראשית מה ז.

מין את מינו. ולפיכך הם תקיפין לכפות את הקליפות, וכל אשר ירדו הדינין יתחלש לתת מקום ואחיזה לקליפות, כי צריכין קצת לימין לסעדם, וזהו סוד עשית העגל על ידי אהרן הבא מן הימין. ועל דרך זה הרחמים גמורים אין להם בהם אחיזה, וכאשר יחלשו יהיה להם אחיזה בהם מצד הדין שבהם עם הרחמים, ולעולם הם צריכים קצת רחמים. ומכל מקום אינו דומה השמאל לימין, כי הימין אין ממנה הקליפות אעפ"י שיש להם אחיזה בה, אבל השמאל הוא עצמו מתהפך ונעשה למטה סיגים וקליפות במקום הטומאה. וזמ"ש בפ' פקודי דכסף אתהפך לטב וזהב אתהפך לביש, וע"ש. ומפני שסמוך לים הם מצולות ים, שהם הקליפות, אתחלף גוון לילי ל"שום להם שארית בארץ העליונה, כדכתיבנא.

ואל יקשה עליך מ"ש בפ' שלח לך בדרך קסג ע"ב שורה י"ד וז"ל, הסתא פריס מאן דפריס במתיבתא, דסיהרא קדישא פירא איחי כחורו, וכל גוונין מנלן זה ומרקמן, ואיכו דהסא פירי וחורו דקמסא ממס וכו'. וכדין איכו ת"ס י"ס עס ה' אלהיו ממס בתקונא חלא, איחי לעילא ואיכו לתתא. לכתב אסתלקת איחי גו דרגין עלאין וכו', עכ"ל. הנה בפירוש שהתכלת דוחה הקליפות ולא מקרבן. דע לך כי אדרבה ממקום שבתא משם ראייה ברורה למה שכתבנו, כי הנה סיהרא קדישא מתפשטת בשבעה שנים עליונים קדושים, והקליפות דכר ונוקבא מסתכלות לאחוז במקום הקדש, ואיחי מתנסת בכסות תכלת אשר הוא קרוב להם, וזנים עיניהם מתכלת זו ונאחזין בה, ואינן נכנסין פנימה למקום הקדש העליון גו שבעין שנין עלאין.

ואמנם ביאור מאמר זה הואיל ואתא לידן הוא, כי הנה יש שלשה חלוקות בה, סיהרא וימא ותכלת, והקליפות הנקראים מצולות ים, והם אצילות בריאה יצירה עשיה. והנה מסטרא דאצילות היא נקראת סיהרא קדישא, והיא שוה לשמש ואין לה חסרון ולא עניות ולא פגימה, והיא נקראת תאומתו שוה לו, לא הוא גדול ממנה ולא היא גדולה ממנו. ומסטרא דבריאה נקראת ימא, ובהשפיע בה השבעין שנין עלאין, והם השבעה נחלים ההולכים אל הים, והם הארזים אשר ניטעו בה, והם שבעה ימים זכרים, וכנגדם יוצאין ממנה שבעה ימים, והם דרגין דילה והיכלותיה. והזכרים ימים רפויים רחמים, והנקבות ימים דגושין נקבות דין, ואלו הם שבעה בשבעה מוצקות. וארבעה עשר יום אלו הם י"ב בקר אשר תחת הים, והים עומד עליהם מלמעלה, כי השביעי כלול מכולם בימים ובנחלים, והוא גופא דימא ת"ת ומלכות הנכללים בבריאה זה בזה, והיו לאחדים. ונשאר י"ב בקר אשר הים עומד עליהם, כי כמו שבאצילות העליון בצאת הנקבה מאחורוי גוף שניהם היה אחד ומתפרשן בדרועין בידין וברגלין, כמו כן בבריאה, הים, דהינו גופא, עומד על י"ב בקר, והם ששה קשרים שבשני זרועות ימין ושמאל שבשני הירכים, כדאמרן בפ' ויחי.

ואל יקשה עליך | שבאת – כת"י 869, דף עט ע"א.

ואמנם ביאור מאמר זה | נחלים ההולכים – ע"פ קהלת א ז. שבעה בשבעה – ע"פ זכריה ד ב. י"ב בקר – ע"פ מלכים א ז כה. והיו לאחדים – יחזקאל לו יז. בפ' ויחי – זוהר ח"א רמא ע"א.

והנה העליונים זכרים והתחתונים נקבות. ובבריאה הוא דקאמרינן דלית לה מדילה כלום כי אם מהשבעים שנים עליונים הבאים מת"ת, והם מים זכרים, ועל ידי כך יוצאין ממנה מיין נוקבין. וזמ"ש דדוד לית ליה כלום, אלא שבעין שנין דיהב ליה אדם קדמאה, והם הם הנמשכין ובאין לה מעלמא עלאה, עלמא דיובלא הנק' שבע שנים, והם הנחלים ההולכים אל הים, ונעשה מהם ים על ידי מים נקבות דילה ודרגין דילה וכדפרישית.

וכסהוא ימא דילה גו שבעין שנין, דהיינו השבעה העליונים, נמשך מהם עוד נונא חלא, הוא החילזון. והוא התפשטות האבר הקדוש יסוד, בבריאה, בנקודה אמצעית שבה, כי כמו שבאצילות יש אות ברית ונקודת ציון הנכנס בה, כן בבריאה. וזמ"ש גו שבעין שנין, שהוא היסוד, שהוא לגו, נסתר וטמיר. וכמו שהשבעה שנים עליונים הולידו בה דוגמתם על ידי יסודא דעבד שימושא, כדאיתא בפ' תרומה, כן בבריאה, על ידי נונא זה, דהיינו היסוד, עשתה הבריאה דוגמתה. כד עבד שימושא ההוא נונא בנקודה שכנגדו מדרגין דילה, והיא ציון שבבריאה, והוציא ממנו גוון תכלת.

וזה התכלת נקרא כסא דין, ים המלח, מלח הוא ברית קודש, וים איננו דרגין היוצאין על ידו, והוא המולחן כדי שלא יסריחו. והים ממולח טהור קדש, והוא המקום הנקרא יראה, ואין להשביט מלח זה, מפני הקליפות הסמוכים שם ויראה בישא הקרובה להם. וזה התכלת הנקרא יצירה, והם הם השבעה מדורין אשר סביב להיכלות, כי ההיכלות בבריאה והמדורין ביצירה.

ודע כי השנים העליונים הם בבינה, ובצאתם בת"ת הם חדשים, ובתוך המלכות הם שבועות, ובצאתם ימים, ששת ימי בראשית, ואיסי נטלא גוון לא ותקינת ליה, כמו שבצאת ששת ימי הבריאה הזכרים הוציאה כנגדן נקבות, כן ביצירה, וזהו ותקינת ליה ואתחפיל לכו, כי זהו לבושה מפני המצולות ים, כדמשיך לאו להאי גוון לכושא דילה. כי אין מלבושה כי אם שש וארגמן, והם הששה ימים העליונים, וזהו שש. וארגמן הוא כלול מכולם, והוא גופא דכתבינן לעיל. וקאמר שש, אע"ג דשנים עשר אינון, כי נכללין זה בזה.

והאי גופא הוא הנקרא כסא, בסוד ארבע רגלים שהם ארגמן, אוריא רפאל גבריאל מיכאל נוריאל. ונוריאל ואוריאל חד הוא, בסוד דין ורחמים כדאיתא בפ' בראשית. והאי שש הוא שש דרגין לכרסיא, וכולא כרסיא, וכמ"ש בפ' בא בר"מ, לבתר עבד משמשין לאילין מאנין, כרסיא בארבע סמכין ושית דרגין לכרסיא, וכולא כרסיא, עכ"ל, ואלו הם י"ס דבריאה. ותכלת הוא כסא דין, ובו עשר כתות המלאכים, והם י"ס דיצירה. וזמ"ש בפ' בראשית דף נ"א ע"ב, ת"ח כל אינון דלעילא בההוא נהורא תכלא אתכלילין, עכ"ל.

והנה העליונים | דוד לית – זוהר ח"ב רלה ע"א. הנחלים ההולכים – קהלת א ז.

ובההוא ימא | ובההוא ימא – כת"י ימא. ובההוא ימא – זוהר ח"ג קסג ע"ב. בפ' תרומה – זוהר ח"ב קכז ע"ב.

וזה התכלת | ים המלח – כת"י 869, דף עט ע"ב. ממולח טהור – שמות ל לה. ההיכלות בבריאה – זוהר ח"ב רמד ע"ב. המדורין ביצירה – זוהר ח"א מ ע"א.

ודע כי השנים העליונים | בפ' בראשית – זוהר ח"א כג ע"ב. לבתר עבד – זוהר ח"ב מג ע"א.

ודע דהאי נונא מטטרון, דיוקנא דצדיק חי עלמין, דאיהו הוא דאפיק האי גוון תיכלא. ונמצא שהוא בבריאה בשית דרגין לכרסיא, וממנו היצירה, שהוא עץ הדעת טוב ורע. כי סמוך לו הקליפות, והיא מתכסה בתכלת זה הבא לה על ידי מטטרון, דיוקנא דיוסף הצדיק, כדכתיב °והוא נער. וזמ"ש °דיוסף חפי על אימיה, שלא יסתכל בה עשו סטרא אחרא בישא. ונתכוננו למה שכתבנו.

ותכלת זה נמצא בדג שבים כנרת, והוא בחלק זבולון שהוא ירכא שמאלא, הו"ד, ובה היה אוהו דוד, °והיה הכנור מנגן מאליו. ולפיכך היה דוד אדמוני, בסוד ההו"ד שהוא דין, וממנו התעוררות לזווג בחצי הלילה, שהיה °קם דוד בסוד °שמאלו תחת לראשי.

ועל ידו °הקב"ה שט בי"ח אלף עלמין, כי על ידו מתעורר צדיק חי העולמים, ולפיכך היה °דוד חי וקיים, כי על ידי ההו"ד מתעורר °היסוד, שהוא חי העולמים. ובדיוקנא דיליה מטטרון בבריאה, והוא ההוא נונא דנפיק על ידי ים כנרת, והוא התעוררות ההוד שבבריאה. ויש כנור וכנרת, והם הוד דיליה והוד דילה שבבריאה, כדכתיבנא.

והוציא גוון תכלא לבל יזונו עיניהם הקליפות מן מקום גבוה, כי אם מהתכלת הקרוב להם. וז"ש °מ"ט, כגון לתמות ים לא אית מלולות ים, כולל דכר ונקבא. והוא הנקרא צלמות, צ"ל מו"ת, צל דכר, מות נוקבא דיליה, כדאיתא °בפ' פקודי, וזהו ענין מצולות אותיות צלמות.

ובמצולות ים נכללים ונעלמים שניהם, ונקראים מצולות, ואח"כ נגלים ונקראים צלמות, וכל זה בעשיה. והם רוצים להסתכל בקדש ולהאחזו שם, וכד מסתכלן זמין לעיניהו גוון תיכלא הקרוב להם, ויש להם אחיזה בו, ושם נאחזין ואינן שולטין במקום הקדש. והיא מתקנת לנו ככל גווינן מרקמן, שהם השש קצוות שלו ושלה, מתחממן לארבע סטרי עלמא, בסוד כרסיא דארבע סמכין, דהיינו ארגמן. וכל סמכא בתלת תלת, בסוד הרגלים שהם י"ב, ונמצא שהיא עומדת על י"ב בקר, והי"ב הם הם שש מעלות לכסא, כי בכסא עצמו הם נכללים זה בזה והם ששה, ועאלין ברגלים, ארבע לארבע רוחות העולם, ובכל רגל שלשה, הרי שנים עשר.

שמה יקשה בעיניך מ"ש בזוהר בפ' בהעלותך דף ק"ן ע"ב שורה ד' וז"ל, כד אתנהרא מנהרא עלאה דאבא כדין אקרי ים וכו', כי כשהיא מקבלת מהחכמה נקראת ים. דע כי °שבע הנערות

ודע דהאי נונא °והוא נער – בראשית לו ב. דיוסף חפי – ע"פ זוהר ח"א קעה ע"א.

ותכלת זה נמצא °והיה הכנור – סנהדרין טז ע"א. קם דוד – שם. שמאלו תחת לראשי – שיר השירים ב ו. ר"ש ויטל העיר כאן: אמר שמואל, איפשר שלכן דוד עולה י"ד, כמש"ה ודוד מנגן ביד, ועם הכולל עולה ט"ו כמספר הו"ד. ולכן רוב שירותיו היו בהו"ד, הודו לה' כי טוב, כנלע"ד.

ועל ידו °הקב"ה – עבודה זרה ג ע"ב. דוד חי וקיים – ראש השנה כה ע"א. היסוד – כת"י 869, דף פ ע"א.

והוציא גוון תכלא °מ"ט – זוהר ח"ג קסג ע"ב. בפ' פקודי – זוהר ח"ב רמב ע"ב.

ובמצולות ים נכללים °י"ב בקר – ע"פ מלכים א ז כה.

שמה יקשה בעיניך °שבע הנערות – אסתר ב ט. שבעה רואי – ע"פ אסתר א יד [ירמיה נב כה]. ובוה הנערה – אסתר ב יג.

הראויות לתת לה מבית המלך הם הם תיקוני דסיהרא קדישא. גם שבעה רואי פני המלך בהם עולה למעלה, וזוה הנערה באה אל המלך, ז"ה בגמטריא י"ב, שש קצוות הנמשכים ממנו ושש ממנה, כדכתיבנא, והם סוד שמע ישראל ובשכמל"ו.

ותיקונין אלו שבבריאה על ידי חכמה העליונה נעשו, כדכתיב ה' בחכמה יסד ארץ. ואע"ג דמסטר דאימא נפקת בת, מכל מקום תיקוניה ויסודה על ידי החכמה נוסדו. וזה שמי עם י"ה, שס"ה מצות לא תעשה, והם כנגד שמור, ונתקנו עם י"ה שהוא חכמה. זכרי עם ו"ה, רמ"ח מצות עשה, והם כנגד זכור, ונתקנו עם ו"ה, כדכתיב כונן שמים בתבונה. ותבונה היינו ב"ן ב"ת ו"ה, כדאיתא באדרא זוטא. אם כן אינה נקראת ים אלא עם דרגין דילה, ודרגין דילה על ידי חכמה נתקנו כדכתיבנא.

וזמ"ה ורחל באה עם הצאן אשר לאביה, דאינון דרגין דילה אשר לאביה ודאי, כדאיתא בפ' בלק, דמאביה דהיינו חכמה אינון כדכתיבנא, ונמצא שהכל הולך אל מקום אחד. ונמצא שמצד אצילות לית בה פגמו כלל והיא שוה לשמש, אבל מצד בריאה אין לה כח התפשטות כלל, וזהו ל"כ ומעטי את עצמך, כי בלכתה מאצילות לבריאה מתמעטת ולית לה מדידה כלום, אלא שבעים שנה דיהב לה אדם קדמאה. והם הנחלים ההולכים אל הים, וזמ"ש וצפסאל ימא דיליס גו קבעין קנין וכדפרישית.

ובמלכות דיצירה הוא גוון תכלא, ומהם זנין עיניהם הקליפות שהם בעשיה. ולכך אתחלש גוון זה לתת להם בו אחיזה, ועייל גוון סומק גו ההוא ימא, שהם דרגין קדישין דילה, ואתחלש לגוון תיכלא. ואפשר היה לומר דכשהיא נקראת ים, היינו שהיא נשפעת מהנחלים העליונים, וכולם הולכים אליה להריק לה ברכה עד בלי די, ואז גוון סומק מתחלש ונעשה תיכלא, וכתיב ונאספו שמה כל העדרים, וגללו את האבן, דינא קשייא. וזמ"ש בפ' בהעלותך שכשהיא מקבלת מחכמה נקראת ים, כי על ידי חכמה נאספים שמה כולם כאחד. ולפיכך כשרואים הקליפות שנחלש כחם, שהוא סומק ואתהדר תיכלא, לא יכלין לשלטאה, ועם זה יתישב מ"ש בפ' שלח, וגם זה נכון ומסכים למ"ש בפ' ויצא, ונאספו שמה כל העדרים, היינו דכתיב כל הנחלים אל הים וכו'. ועולה על הדרך שכתבנו באבי"ע, כי אצילותה והיא הנקודה אמצעית שבה היא שוה לשמש, ולבושיה ותכשיטיה הם באים לה מן הנחלים העליונים, והם הנקראים ימא דילה. ולבושיה אלו הם דרגין קדישין דילה, ובאים על ידי אותם שבעין שנין עלאין. והם נקראים בריאה לבוש מלכות, וזמ"ש שש וארגמן לבושה, כדפרישית לעיל.

ותיקונין אלו שבבריאה | ה' בחכמה - משלי ג יט. שמי - זוהר ח"א כד ע"א. כונן שמים - משלי ג יט. באדרא זוטא - זוהר ח"ג רצ ע"ב.

וזמ"ה ורחל באה | ורחל באה - בראשית כט ו. בפ' בלק - זוהר ח"ג קפז ע"א. ל"כ ומעטי - חולין ס ע"ב. ובההוא ימא - זוהר ח"ג קסג ע"ב.

ובמלכות דיצירה | זה - כת"י 869, דף פ ע"ב. ונאספו שמה - בראשית כט ג. בפ' בהעלותך - קנ ע"ב. כל הנחלים - קהלת א ז. שש וארגמן - משלי לא כב.

וגוון תיכלא הוא היצירה, ונעשה מהסומק העובר גו ימא ונחלש בריבוי הרחמים שבמימי הים, הבאים ממקום גבוה ומבטלים אותו. וכשרואין הקליפות °כי מת גבורם וינוסו, כי אחד מהנחלים הוא סומק, ובטל ברוב. ומכל מקום אין לשון °וכד נחית לתתא אתרחיק גוון סומק וכו' עולה יפה לפי זה, שהרי אין ריחוקו גורם לו. ולפירוש ראשון אתי שפיר, דריחוקו ממקום הקדש וקירובו לקליפות גרמה לו להחלש ולהיות גוון תיכלא. והנה נתבאר סיבת צבע הסומק והתכלת.

ומפרש השתא צבע אוכם דאתעביד מהיתוכא דסומקא, כד אתהתך ואתחלש לתתא בהתוכא דזוהמא ונחית לתתא, כי שמרים אלו היו בסומק. ולפי שהיה תקיף היה כופה אותם בגבורה, ולא נודעו ביין השוקט על שמריו אשר הוא למעלה צלול ואדום. וכאשר ירד למטה קרוב לשמרים יתחלש כח אדמומיתו מפני השמרים הקרובים אליו, וזהו ימא קרוב לשמרים. ואז הוא גוון תיכלא, כי יש קצת עכרורית המחלשת כח הסומק. ולמטה בשמרים מקום הקליפות, והוא ההיתוך והשמרים היוצא מהיין נעשה אוכם. ולפי שיש קליפות שהם רחמים אמר שזו דינא מסאבא, ולפיכך אמר שהיה מתחילה אדום הרומז לדין, ומגו זוהמא תקיפא אתהדר לאוכם דהוא דינא מסאבא.

והענין הוא כי יניקתם מהאדום שבתוכם נמשך מהסומק הראשון, אלא שהמקום גורם שזוהמא תקיפא רבה עליו ומבטלו ואתהדר אוכם. וז"ש ונפיק מההוא זוהמא גוון סומק מזוהמא תקיפא, ומגו זוהמא תקיפא אתהדר לאוכם, ונקראת זוהמא תקיפא לפי שכופה את הקדושה שבתוכה כמו שאנו קוראין שערין תקיפין, לפי שכופין את הקליפות שבתוכם וכן דינא תקיפא וכדפרישית. ומכל מקום דינא קדישא אינו נכפה °לגמרי, אלא שנראה קצת וחוזר ומתבטל ואתהדר אוכם, וזהו הנקרא אלהים אחרים, כי הסומק היוצא תחילה הוא אלהים, אלא שנעשה אחר, דאתהדר לאוכם, וזהו אחרים.

ודע דליכא מסאבא דלית בה נהירו דיק מסטרא דקדושא, אלא שהוא נעלם ברוב הטומאה, והוא המוציא גוון סומק ואתהדר לאוכם. והאי דקאמר וכולא מההוא קדמאה אתהתך, לומר שאעפ"י שיש סיגים לבנים מכסף, °סוספיתא דכספא כדאמר בפ' וארא, הכל היה בכלל סומקא קדמאה, כי נכללו בו לקבל ממנו כי משם עיקר יניקתם. וכאשר נתהתך הסומקא לתתא ויצאו סיגיו, יצאו עמו סיגי הכסף ולא ניכר כי אם הסומק ומיד אתהדר אוכם, אבל הלובן שבסיגי הכסף מגו זוהמא תקיפא לא ניכר כלל אעפ"י שיתהתך עמו. ולפי שהוא אוכם שהוא קדוש, כדכתיב שחורה אני ונאווה, °ואימא עלאה אוכמא כדאיתא בתקונין, דקאמר °דהאי אוכמא איהו חשוך יתיר דלא אתחזי גוון דיליה מגו חשוכא, כי האור העליון רחק ממנו. ואע"ג דנהורא נפק מגו חשוכא הכא איהו חשוך יתיר, דלא אתחזי גוון דיליה מגו חשוכא. ומשום דקשייא ליה

וגוון תיכלא | כי מת – שמואל א יז נא. וכד נחית – זוהר ח"ב קמט ע"ב.

מקום דינא | לגמרי – כת"י 869, דף פא ע"א.

ודע דליכא | סוספיתא דכספא – זוהר ח"ב כד ע"ב. שחורה אני – שיר השירים א ה. ואימא עלאה – ע"פ תיקוני זוהר, תיקון נו, מנטובה שי"ח, דף צג ע"ב. דהאי אוכמא – ע"פ זוהר ח"ב קמט ע"ב.

גוון אוכם זה מהיכן יצא, אחר שעיקרו סומק וכאן אתר אצטבע, ומשני משמיה דבוצינא קדישא, דכד ההוא סומקא אתהתך בגו תכלא ואתערבו גוונין, אתהתך היתוכא דזוהמא לגו תהומי וכו'.

הכונה היא כי הוא אמר מעיקרא דההוא סומקא אתהתך בגו ימא ואתעביד תכלא, ובתר הכי נחית ההוא סומקא לתתא מתכלא בתר דאתחלש בהיתוכא דזוהמא ונפק גוון סומק, ומגו זוהמא תקיפא אתהדר אוכם, שהכל נעשה על ידי ההוא סומק לבדו. וזהו עיקר הפירוש כמ"ש, וכלא מההוא סומקא קדמא אתהתך, לומר שהוא לבדו נעשו ממנו כל גוונין שלו. ומשום הכי קשייא ליה מהיכן בא השחור, וקאמר בוצינא קדישא דכד עייל ההוא סומקא גו ימא, הכלול משבעה נחלים, ואתהדר תיכלא, נכללו בו כל הגוונים שבים, וכאשר נתהתך הסומק עוד גו תיכלא, באותן הגוונים שנתערבו בו מהים, ואתערבו בו גוונים, אתהתך התוכא דזוהמא ממימי הים שבתיכלא ומסומק, ואתעביד מתמן רפש וטיט שהוא שחור, כי בהצטרף סומק והם השמרים שבו עם שמרי תיכלא שקיבל ממימי הים יצא רפש וטיט שחור, כי אדום ותכלת בהצטרפם ישחירו. והשתא פליג אדלעיל דקאמר דכולא מההוא סומקא קדמא בלחוד אתהתך, והשתא קאמר דמסומקא ומתכלא ממה שקבל מימי הים אתהתך, כי מכולם יצאו קליפות ויצא רפש וטיט, וכדכתיב ויגרשו מימיו רפש וטיט. ומגו טינא דתהומי נפק ההוא חשוד, דאיהו אוכם ולא אוכם אלא חשוד יתיר, כי אין הטיט חשוד כל כך, כי הסומק אינו מניחו להשחיר לגמרי, ומחושך זה החשיך על המצריים כדאיתא בפ' פקודי.

והנה ענין התפשטות הקליפות הוא כי הם לגו תהומי בההוא טינא, וכאשר הים בזעף מוציאם לחוץ, וזמ"ש ומגו טינא דתהומי נפק ההוא חשוד דאיהו אוכם וכו'. וכאשר הוא בנחת נשארים במקומם, הה"ד וחשך על פני תהום, כי היא למטה בתהום, וביום שני יצא לחוץ. אמאי אקרי חשך, כיון דאיהו אוכם ולא אוכם, משום דגוון דיליה חשוד, שהחשיך הגוון דיליה העיקרי שהיה אדום, והחשיך שאינו עומד באדמיותו, ועוד דאחשיך אנפי בריין, ודא איהו מלאך המות שגברא בשני, והוא סומק ואוכם, כי מה שאינו שחור לגמרי הוא מפני הסומק שיש בו. ונמצא שהוא סומק ואוכם, ובג"כ לא כתיב כי טוב בשני, כיון שהיה גו תהומי ויצא לחוץ.

הנה למדנו שסומקא ואוכמא אחד דינין ואחד קליפות, והם הם שתי דמעות אלו דמתרי גווני עינא סומקא ואוכמא, וגם תננא ואשא שבשני נקבי החוטם כנגד שנים אלו, כי תננא מהקליפות, כדאמרינן בפ' פקודי דכר תננא נפקא וכו', ואשא מהדינין. ומסתברא לי דשני מיני שערות אלו שבראש ושבזקן לכפות שני מינים אלו באו, ולפיכך כל אחד בפני עצמו ואינם מתערבים זה בזה. והנה שערות הראש לכפות הקליפות, כי הם ממוחא דשקיש ושכיך כחמר טב דיתיב על דורדייה, ומורידין חכמה למוחא דזעיר אפיין לבטל הקליפות, ושערי דדיקנא לכפות הדינין, ולפיכך הם קשישי ולא שעיעי, לכפות הדינין כדאיתא באדרא רבא.

הכונה היא ויגרשו מימיו – ישעיהו נז כ.

והנה ענין התפשטות לחוץ – כת"י 869, דף פא ע"ב. וחשך – בראשית א ב. שנברא בשני – זוהר ח"א מו ע"ב. הנה למדנו דכר תננא – זוהר ח"ב רמב ע"ב. ממוחא שקיש – זוהר ח"ב קמ ע"ב. באדרא רבא – זוהר ח"ג קלא ע"ב.

ולפיכך תמצא ברישא דזעיר אפין דכייא ומסאבא, נהורא וחשוכא, כי שם תלייתם, ובאריך אפין נכפין, ועל הדרך שכתבנו למעלה. ולפיכך שערי דדיקנא אתכלילו במזלא דהיינו חסד עלאה לכפות הדינין. והשתא אתי שפיר דבזעיר אפין איכא תרתי שערות הראש והזקן, ובנוקביה ליכא אלא שערות הראש, ומאי שנא, אלא היינו טעמא דזעיר אפין אצטריך לתרתי, [חסד כאן משפט, וצריך להיות: אבל נוקבא צריכה] לשערות הראש לתת מקום ואחיזה לקליפות שהם למטה ממנה, אבל לדינין אין צריכה לדיקנא, כי היא עצמה דינין, ובגופה שרשם ואחיזתם ולא בשערותיה. ואתי שפיר נמי דשערות הראש על העורף באחורים לכסות ולכפות הקליפות שבעורף ושבאחורים של אריך אנפין, וההפך בזעיר אפין. ועדין אנו צריכים למודעי, מפני מה שערות דרישא דזעיר אפין שחורות ודנוקביה אדומות, ולפינו נאריך בזה בס"ד כי כבר יצאתי מהדרוש.

והנני מפרש שאר המאמר, דאי אצטריך עייל ההוא קלא לנוקבא דפומא. הנה ברוחא דפומא דזעיר אפין מתלבשי נביאי מהימני כדאיתא באדרא רבא, והנה כאשר יגיע קולם באזני כנס לנקב הפה, ומגלה סודו אל עבדיו הנביאים להרע או להטיב מההוא קלא כולא, כי הכל תלוי בקול המגיע לאזנים, שהרי נמשך לעינים ולחושם ולפה, מההוא קלא עייל בכל גופא ואתרגיש מניה. כבר ידעת כי גופא הוא המכריע בין דין לרחמים, וכפי הקול כן תהיה הכרעתו, אם לטוב אם לרע. נמצא שהכל תלוי בקול התחתון כשמגיע לאזן זעיר אפין אם טוב ואם רע, ולכן ראוי שישמור לשונו מנבלות הפה ומלשון הרע, כי הקול עולה באזני זעיר אפין.

עוד אמר כי באזן זו כלולים כל שלשה מוחין. דבזעיר דהאי און קרי ביה שמיעה, ובשמיעה כלולים כולם, אם בינה דכתיב דבר כי שומע עבדך, והיינו מבין, וכן כי שומעים אנחנו, והיינו מבינים, והיינו בינה, ואם חכמה דכתיב ונתת לעבדך לב שומע, והיינו חכמה בל"ב נתיבות, וכדכתיב וה' נתן חכמה לשלמה. ואם דעת דכתיב שמע בני וקח אמרי, דהאי שמע על כרחין לא הוי לשון שמיעה, דאם כן שמע בני אמרי וקחם מבעי ליה, וכן אי אפשר לפרשו לשון הבנה, דאיפכא הל"ל דקיחה קודמת. ואלא הוי לשון קבלת דברים מטעמא קמא, אלא דע בני את אלהיך וקח אמרי לעשותם. אי נמי דע בני התורה וקחה אליך, ודע וקח הכל אחד, כי היודע הדבר הרי הוא כלקוח אצלו.

והנכון הוא דשמע בני היינו דעת, שהוא ב"ן י"ה כנודע. אלא דקשה דאמאי לא מייתי מן שמע בני מוסר אביך. ושמא דמצותי תצפון אתך היינו דעת דמלי לאדרין ואכסדראין, והרי חכמה ובינה ודעת באזן, והם שלשה מוחי דבזעיר.

והנני מתלבשי נביאי – אדרא רבא, זוהר ח"ג קלד ע"ב. ומגלה סודו – ע"פ עמוס ג ז. שהכל – כתי" 869, דף פב ע"א.

עוד אמר דבר כי – שמואל א ג י. כי שומעים – מלכים ב יח כו, ישעיהו לו יא. ונתת לעבדך – מלכים א ג ט. וה' נתן – מלכים א ה כו. שמע בני – משלי ד י. כלקוח אצלו – נוסח דפוס 876: כלקוח אצלו.

והנכון הוא שמע בני – משלי א ח. דמצותי תצפון – ע"פ משלי ב א, משלי ז א. דמלי לאדרין – אדרא זוטא, ח"ג רפט ע"ב.

°בהאי אודנא תליין צלותין ובעותין ופקיחא דעינין, והם העפעפים הסוגרים עיני זעיר אפין, ובהגיע הקול שם נפתחין, הנה שהכל תלוי באזן, וזה בזעיר אפין, וממנו נלמוד לאריך אפין, כי נעלמת אזנו מאד וכדכתיבנא.

והנכון בעיני דהאזן העליונה אין הקולות והתפילות המגיעות שם פועלת בה, כי היא רחמים פשוטים ואינו משתנה. והנה על ידי האזן של זעיר אפין נפקחין עיניו, ואריך אפין לעולם עינא פקיחא, גם על ידי האזן נחתין תרין דמעין, ואין באריך אפין דמעות ח"ו. גם על ידי האזן נפקין מתרין נוקבין דחוטמא תננא ואשא, אלא מחד רוחא דחיי לזעיר אפין ומחד למלכא משיחא. גם על ידי האזן גזר הפה ומליל מילין, והפה העליון אין אומר ואין דברים, ולא זכה ליה שום נביא °ולית מאן דידע רוחיה בר איהו, כדאיתא באדרא רבא. נמצא שאין לה פעולה לאזן בדברים אלו כלל.

אבל הענין הוא כי זעיר אפין בו דינין ורחמים. וכאשר יחטאו בעולם התחתון יעלה קולם לאזנו ויתמלא דינין והופך פניו מעתיק יומין, וכאשר יגיע הקול באזנו כי שבו בתשובה יתקן עצמו זעיר אפין לקבל אריך אנפין והרחמים גוברים. נמצא כי התיקון והקלקול תלוי בזעיר אפין, כי כאשר יתקן עצמו זעיר אפין, וזה על ידי קול צעקת התחתונים כי שבו מדרכם הרעה, יאיר אליו אריך אפין, ויסתכל בו בעין טובה ויתבטלו הדינין, וההפך ח"ו בהפך.

ונמצא שהתפלות והצעקות עדיו יבואו, והוא מתתקן על ידם לקבל שפע מאריך אפין, אבל אריך אפין לא משתני ולא אשתני כלל. °ונמצא שאזן אריך אפין לצורך זעיר אפין היא לשמוע קולו ולהאיר אליו, ולפיכך אין ראוי להיות עליהם שיער כלל ונשמע קולו. וזהו סוד °שהקב"ה מתפלל, וזה נעלם מאד °עמוק עמוק מי ימצאנו, ולפיכך לא נזכרה האזן כלל, והאל יתברך יראנו נפלאות מתורתו.

°דנפיק שער' כתר אודנוי תליא בשיקולא לא נפיק לא מן לא. כי הנה מוחא דזעיר להיותם שלשה מוחין כל אחד מוציא שערותיו למינהו, זה ארוך וזה קצר וזה בינוני ומסתבכין דא בדא, לפי שיש שלשה מוחין וכולם מתפשטין זה לל"ב וזה לחמשים שערי בינה וזה לאלף אלפים, אבל עתיקא דליכא אלא מוחא חדא ולא מתפשטי, אינון עמר נקי דלא מסתבכי ותליין בשיקולא דלא נפיק דא מן דא.

בהאי אודנא | בהאי אודנא – אדרא זוטא, זוהר ח"ג רצד ע"ב.

והנכון בעיני | ולית מאן דידע – אדרא רבא, זוהר ח"ג קלד ע"ב.

ונמצא שהתפלות | ונמצא – כתי" 869, דף פב ע"ב. שהקב"ה מתפלל – ברכות ז ע"א. עמוק עמוק – קהלת ז כד. דנפיק שער' | הפסקה מפרשת את אדרא רבא, זוהר ח"ג קכט ע"א: 'דנפיק שער' מבתר אודנוי, תליא בשיקולא לא נפיק דא מן דא'.

תִּיקוֹנָא סְלִים. תִּיקוֹנָא יֵאֵה. תִּיקוֹנָא סְפִירָא. תֵּאִיב לִמְחָמִי תִּיאוּבְתָא בְּחֻדוּתָא לְדִיקִיָּא לְאִינוֹן בְּזַעִיר אִפִּין לִמְחָמִי וּלְאֵתְדִבְקָא בְּתִיקוֹנוֹי. הַכּוֹנָה כִּי אִין הַצְדִּיקִים מְגִיעִים כִּי אִם עַד זַעִיר אִפִּין וְלֹא מִשֶּׁם וּלְמַעְלָה, כִּי עַד שֶׁם מְגִיעַ פְּרִי מַעְלִיָּהֶם, כִּי הִנֵּה בַּפְּלִגּוּתָא דְשַׁעְרֵי דִידֵיהּ אֲתַפְרָשָׁן תְּרִי"ג אֲרַחֲיָן כִּנְגַד תְּרִי"ג מִצּוּת. וְלִפִּי שְׁשַׁעְרוֹת הָאֵלּוּ מוֹרִידִין הַשֹּׁפַע מִמוּחָא סְתִימָא לְמוּחָא דְזַעִיר אִפִּין, מִתְּאֻיִּם הַצְדִּיקִים לְרֵאוֹת שֶׁרֶשׁ וְעִיקָר הַדָּבָר אֲשֶׁר מִמֶּנּוּ יִגִּיעַ הַשֹּׁפַע לָהֶם וּלְהַדְבֵּק בְּשֶׁרְשׁוֹ, וְזִמְ"שׁ לִמְחָמִי וּלְאֵתְדִבְקָא בְּתִיקוֹנוֹי. וְכִבֵּר כְּתַבְתִּי לְמַעְלָה כִּי עַד זַעִיר לְבָד מְגִיעַ תְּפִלָּתָם שֶׁל צְדִיקִים תַּחְתּוֹנִים וּבֵהֶם הוּא מִתְתַּקֵּן, עַל כֵּן יָרִים רֹאשׁ וּפָנָה לְמַעְלָה, וְשֹׁכֵר מִצּוּה מִצּוּה, וְהִבֵּן זֶה.

וְאִמְנָם מ"ש סְלִים וְיֵאֵה וְסְפִירָא, כִּי תִיקוֹנֵי הַזֶּקֶן אֵינֶם כָּל כֵּךְ שְׁלֵמִים, כִּי יֵשׁ בָּהֶם שְׁעָרוֹת קְצֵרוֹת וְשְׁעָרוֹת אֲרוּכוֹת, אֲבָל שְׁעָרוֹת אֵלּוּ כּוֹלֵם בְּשִׁיעוֹר אֶחָד, לֹא נִפְיָק דָּא מִן דָּא. גַּם שְׁעָרוֹת הַזֶּקֶן קָשִׁישִׁי וְאֵלּוּ שְׁעִיעִי, וְזֶהוּ יֵאֵה. גַּם שְׁעָרוֹת הָרֹאשׁ אֲרוּכִים וְזֶהוּ יוֹפִים, מִשְׁכִּי בְשְׁעָרוֹת הַזֶּקֶן, וְזֶהוּ תִיקוֹנָא שְׁפִירָא. הִנֵּה בְּשִׁלְשָׁה אֵלּוּ נִפְלְאוּ מֵהֶם שְׁעָרוֹת אֵלּוּ, וְלִפְיָכָא אִמְרַן שְׁלֹשָׁה פְּעָמִים תִּיקוֹנָא. וְלִפְנֵים נִיתֵן טַעַם לְשִׁלְשָׁה אֵלּוּ בַּע"ה.

עֲתִיקָא סְתִימָא דְכוּלָּא י"ג נִימֵי דְשַׁעְרֵי קִימִי מֵהָאִי סְטֵרָא וְכו'. כִּבֵּר כְּתַבְנָו לְמַעְלָה כִּי מוּחָא סְתִימָא מִתְּפַרֵּשׁ תֵּלֶת זְמַנִּין אַרְבַּע אַרְבַּע, וְהוּא עֲתִיקָא כְּלִיל לֹון, הָרִי שְׁלֹשָׁה עֶשֶׂר. גַּם גְּלַגְלָתָא חִיּוּרָא דִּילִיָּה אֲנַהִיר לִי"ג עֵיבֵר, כְּדֵאִיתָא בְּאֲדָרָא דְבֵּא וְזוּטָא. וְאִמְרִינָן נִמִּי הֵתָם דְּכַנּוּלְגָלָתָא יִתְבֵּין כָּל יוֹמָא י"ג אֲלִפִי רִיבּוֹא עֲלִמִין דְּנִטְלִי עֲלׇי וְסִמְכִי עֲלׇי, וּמֵהֶם נִמְשַׁכִּין י"ג נִימֵי דְשַׁעְרֵי אֵלּוּ, וּמִשֶּׁם מִתְּפַשְׁטִין לְדִיקָנָא י"ג תִּיקוֹנִין. וְאִיפְשֵׁר דְּמִי"ג דְּבַחוּר גְּלַגְלָתָא מִתְּפַשְׁטִין נִימִין אֵלּוּ, וּמִי"ג דְּבַמוּחָא מִתְּפַשְׁטִין לְדִיקָנָא, וּבִאִינוֹן שְׁרִיין שַׁעְרֵי לְאֵתְפִלְגָא כִּי כָל שָׂאֵר הַשְׁעָרוֹת הַזֵּלִכִּים כּוֹלֵם אֵל מְקוֹם אֶחָד, וְאֵלּוּ מְקַצְתָּם לְצַד אֶחָד וּמְקַצְתָּם לְצַד שֵׁנִי.

וְאִיפְשֵׁר כִּי מִפְנֵי שִׁישׁ י"ג מִדּוֹת עֲלִיוֹנוֹת שֶׁאִמְרַן מִיכָה, וְי"ג מִדּוֹת שֶׁאִמְרַן מֹשֶׁה וְהֵם לְתַתָּא בְּאַתֵּר דְּדִינָא, כְּדֵאִיתָא בְּאֲדָרָא רְבָא, לְפִיכָא הוֹצֵרְכוּ שְׁנֵי מִינֵי י"ג מִדּוֹת, י"ג נִימֵי דְשַׁעְרֵי וְי"ג תִּיקוֹנֵי דִיקָנָא, לְהִיּוֹת לָהֶם שֶׁרֶשׁ לְמַעְלָה, וּמִשּׁוּם הַכִּי סְרִיין שַׁעְרֵי צִהִי לְאֵתְפִלְגָא, לְתַת מְקוֹם לִי"ג מִדּוֹת תַּחְתּוֹנוֹת אֲשֶׁר בָּהֶם יִמִּין וְשִׁמְאַל, וְדִי כַּעַת עַד כִּי ה' יִתֵּן חֲכָמָה.

תִּיקוֹנָא שְׁלִים | הַפְסָקָה מִמְשִׁיכָה לְפָרֵשׁ אֶת אֲדָרָא רְבָא, וְזֶהוּ ח"ג קֶבֶט ע"א: 'תִּיקוֹנָא שְׁלִים תִּיקוֹנָא יֵאֵה תִיקוֹנָא שְׁפִירָא, תֵּאִיב לִמְחָמִי תִּיאוּבְתָא וְחֻדוּתָא דְצִדִּיקִיָּא דֵאִינוֹן בְּזַעִיר אִפִּין לִמְחָמִי וּלְאֵתְדִבְקָא בְּתִיקוֹנוֹי'. וְשֹׁכֵר מִצּוּה – אֲבוֹת פֶּרֶק ד' מִשְׁנָה ב.

וְאִמְנָם מ"ש שְׁלִים | הַפְסָקָה מִמְשִׁיכָה לְפָרֵשׁ אֶת אֲדָרָא רְבָא, וְזֶהוּ ח"ג קֶבֶט ע"א: 'לֹא נִפְיָק דָּא מִן דָּא, תִּיקוֹנָא שְׁלִים, תִּיקוֹנָא יֵאֵה, תִּיקוֹנָא שְׁפִירָא'.

עֲתִיקָא סְתִימָא | הַפְסָקָה מִפְרֶשֶׁת אֶת אֲדָרָא רְבָא וְזֶהוּ ח"ג קֶבֶט ע"א: 'עֲתִיקָא סְתִימָא דְכָלָא י"ג נִימִין דְשַׁעְרִין קִימִי מֵהָאִי סְטֵרָא וּמֵהָאִי סְטֵרָא דְגוּלְגָלָתָא'. גְּלַגְלָתָא חִיּוּרָא – אֲדָרָא רְבָא, וְזֶהוּ ח"ג קֶבֶט ע"ב. דְּבַגּוּלְגָלָתָא – שֶׁם, שֶׁם.

וְאִיפְשֵׁר כִּי מִפְנֵי | שֶׁאִמְרַן – כַּת"י 869, דף פג ע"א. בְּאַתֵּר דְּדִינָא – אֲדָרָא רְבָא, וְזֶהוּ ח"ג קֶלַח ע"א. שְׁרִיין שַׁעְרֵי – אֲדָרָא רְבָא, וְזֶהוּ ח"ג קֶבֶט ע"א.

ודע ששערות אלו שבראש מלבד הי"ג נימין נמנו באדרא רבא, ואמרו שם כי מנין קוצי דשערי אלף אלפין ריבוא ושבעה אלפים וחמש מאות, וכל קולא וקולא חית ביה ת"י נימין כחושבן קדוש וכו'. וטעם לחשבונות אלו אף כי עמקו מאד, דע כי המוח הסתום עם היותו אחד, כח השלשה מוחות תחתונות בו כדפרישית לעיל, וממנו מתפשטין, והנה כנגד חכמה שהיא כוללת הכל יצאו אלף אלפין רבוא שהוא החשבון היותר שלם וכולל, וכנגד בינה שבה יצאו שבעה אלפים כי היא אם הבנים שבעה שנים, וכנגד הדעת יצאו ת"ק כי הוא עץ החיים מהלך ת"ק שנה.

וכנגד ג' בחינות אלו נראה לי שאמר למעלה שלשה תיקונים, תיקונא פליס, תיקונא יאה, תיקונא ספירא. תיקונא פליס כנגד חכמה שבה חשבון שלם וכולל כללא דכולא, תיקונא יאה כנגד בינה כי אין אשה אלא לנוי, כלה נאה וחסודה, בית נאה. וכנגד דעת אמר תיקונא ספירא, כד"א ישראל אשר בכך אתפאר, ישראל סבא. והוה תאיב למחמי, כד"א צאינה וראנה בנות ציון וכו'.

והנה שלשתם אלו ברדתם מטה בזעיר אפין נתמעט חשבונם, והוא מש"ה ואת האלף ושבע המאות וחמשה ושבעים עשה ווין וכו', כי אלף כנגד חכמה שבזעיר, ושבע המאות כנגד בינה שבזעיר שבעה שנים, וחמשה כנגד דעת נשמה לחמשה ספירות, חסד גבורה ת"ת נצח הוד דגוף וברית חשבינן חד, וזמ"ש ויהי שירו חמשה ואלף, ושבעים שבעה ספירות הבנין הנשארים. ובאריך אפין לא נזכרו אלו דלא אתגלייא אלא רישא לחוד כדכתבינן לעיל. ומאלו התחתונים עשה ווין לעמודים כי הם מעולם הזכר, וזמ"ש בפ' פקודי ו' דא רזא דדכורא דקיימא למיהב מזוני לנוקבא, ובג"כ כל אינן ווין דעבד בצלאל למיהב לון לאשראה על נוקבי ונפקי מרזא דאלף דאיהו חושבן שלים, ושבעה מאות דאיהו חושבן שלים וחמשה הכי נמי, ושבעים כלא רזא חדא וכו', וכולא ברזא עלאה, עכ"ל. וזה מבואר במה שכתבנו.

ואמנם היות בכל קוץ ת"י נימין, ובכל נימא ת"י עלמין, וכל עלמא ת"ך עיבר. הנה מצינו שני חשבונות אלו לשני בתי ישראל, בית ראשון ת"י ובית שני ת"ך, ואין ספק כי היות מנין הנימין ת"י כמנין קדוש. ובנזיר נאמר קדוש יהיה גדל פרע שער ראשו, יורה כי הנזיר עולה למקום גבוה ידמה לעליון. ומצינו בנזיר שני פעמים קדוש, כנגד הנימין וכנגד העולמות היוצאין מנימין אלו. ואמנם טעם למנין זה הוא כי כמו ששלשה מוחין תחתונים כלולין במוח זה, כן ל"ב נתיבות דבמוחא תתאה כלולין בו, ונמשכין על ידי נימין אלו לנימין דזעיר אפין, ועל ידי כך מתפשט מוחיה לל"ב שבילין, כדאיתא באדרא רבא. והנה כל קוץ מאלו כלול מל"ב נתיבות, וכל נתיב אחד כלול מי"ס, הרי ש"ך. והם הם ש"ך ניצוצות דבטש בוצינא דקרדינותא כדאיתא

ודע ששערות אלו באדרא רבא – זוהר ח"ג קכח ע"ב. וכל קוצא וקוצא – שם.

וכנגד ג' בחינות אין אשה אלא לנוי – ע"פ תענית לא ע"א: שאין האשה אלא ליופי'. כלה נאה – כתובות יז ע"א. ישראל אשר בכך – ישעיהו כט ג. צאינה וראנה – שיר השירים ג יא.

והנה שלשתם ואת האלף – שמות לח כח. ויהי שירו – מלכים א ה יב. ו' דא – זוהר ח"ב רכז ע"ב.

ואמנם היות קדוש יהיה – במדבר ו ה. מוחין – כת"י 869, דף פג ע"ב. מתפשט מוחיה – ע"פ אדרא רבא, זוהר ח"ג קכט ע"א: וכדין נגיד ההו' מוח' לתלתין ותרין שבילין. בריש פרקין – לעיל עמ' 949. י"ש עולמות – סנהדרין ק ע"א. נתיב לא ידעו – איוב כח ז.

°בריש פרקין, והם י"ש עולמות שעתיד הקב"ה להנחיל לכל צדיק וצדיק, כי נתיב מהם לא ידעו עיט.

והא דאמרינן באדרא רבא וזוטא °למנהירו דחורא דגלגלתא ירתי לדיקיא לעלמא דלתי ת' עלמין לכסופין, דכתיב °ארץ ארבע מאות שקל כסף עובר לסוחר, ההוא עולם התחייה קאמר, וכדקאמר בתר הכי נמי דמטלא דנטיף מיניה יתערון מיתייא לעלמא דלתי, וקרא נמי דייקא דקאמר °וישקול אברהם לעפרון, דהיינו לאותם שוכני עפר כדאיתא °במדרש הנעלם.

וקאמר התם דמאתים על התורה ומאתים על שמוסרין עזמן על קידוש ה' בכל יום. והענין הוא כי בתורה זוכים למאתים, והם חכמה ובינה, כל אחת כלולה מעשר ועשר מעשר הרי מאתים, והם ב' אותיות ראשונות שבשם י"ה, כי עסקו בעץ החיים דהיינו חכמה ובינה, בן י"ה. וכאשר מוסרין עזמן על קידוש ה' בפסוק °שמע ישראל ומיחדים חתן וכלה, והיינו קידוש °אחר שהחתן מקדש הכלה שנקראת שם, כד"א °ויעש דוד שם, וכשהוא מוסר עזמו נחשב כמת ובנשמתו נעשה הזווג מים נקבות, ובגופו מתרצה סטרא אחרא ואינו נכנס להפריד בין חתן וכלה, וזהו סוד ענין עשרה הרוגי מלוכה.

ונמצא שהוא מזווג שתי אותיות אחרונות של שם וזוכה למאתים עולמות, ובתורה מזווג שתי אותיות ראשונות כי התורה בן י"ה, והוא המזווג חכמה ובינה כדאיתא בתקונין. והנה שם בן ארבע, ארבע אותיותיו ארבע מאות ומיליון עשר הרי ת"י, ולפיכך אנו אומרים ג"פ קדוש קדוש קדוש ה' צבאות, לפי שיש בעתיקא ג"פ הויה כמו שכתבנו לעיל וכל אחד עולה קדוש. וזה קרוב למה שיבא °בפרק רביעי על פסוק °והיו ימיו מאה ועשרים שנה. ולפי ששלשה שמות אלו במלואם עולים שלשים אותיות, לפיכך °סתם נזירות שלשים יום, וגם הויה בחשבוננו כ"ו, ועם ארבע אותיותיו הוא שלשים, וזמ"ש °כל ימי נזרו קדוש יהיה להו"ה, ל' יהוה.

ודע כי ל"ב נתיבות כל אחת כלולה מ"ב אותיות, שהם שלשה שמות אלו, עולה שפ"ד, וחשבון השם כ"ו, הרי ת"י. וכאשר תכלול הל"ב נתיבות כל אחת מ"ג תיקונין עולה ת"י, וארבע אותיות השם הרי ת"ך. גם שם שדי ואלהים °עולה ת"ך. ושם אל ושדי °ואדני עולה ת"י, ושם שדי ואלהים °ואהיה עולין תכ"א. ואין קפידא באחד יתר בגמטריא.

והא דאמרינן דמנהירו דחורא – אדרא רבא, זוהר ח"ג קכח ע"ב. ארץ ארבע מאות – בראשית כג טז. וישקול אברהם – בראשית כג טז. במדרש הנעלם – זוהר ח"א קכד ע"א.

וקאמר התם °שמע ישראל – דברים ו ד. קידוש אחר – נוסח דפוס 876: אחד. ויעש דוד – שמואל ב ח יג.

ונמצא שהוא מזווג °בפרק רביעי [צ"ל: חמישי] – זוהר ח"ב קעח ע"ב. והיו ימיו – בראשית ו ג. סתם נזירות – מסכת נזיר, פרק א, משנה ה. כל ימי – במדבר ו ח.

ודע כי ל"ב °עולה ת"ך – ר"ש ויטל העיר כאן: °אמר שמואל. צריך עיון שאינם עולים כי אם ת' בלבד, ואם תמנה שדי ואלהים באותיותיהם יעלו תכ"ב, כי שדי יש בו ט' אותיות ואלהים יש בו י"ג אותיות, ואיפשר שימנה גם כן לשני השמות עזמן של שדי ואלהים, ואז יעלו תכ"ב, כנלע"ד. ואדני – כת"י 869, דף פד ע"א.

והנכון בעיני כי יו"ד עלאה תליא בעתיקא כדאיתא באדרא זוטא. ויוד במילואה עולה עשרים, וכל אחד כלול מעשרים הרי ארבע מאות, והיוד עצמה שהיא עשרה, כי היא השרש, הרי ת"י. ואם נחזור ונמנה היוד במילואה שהיא עשרים, הרי ת"ך. ודע כי היוד יש בה ג' קוצין, קוץ לעילא וקוץ לתתא וגיו באמצעיתא, קוץ לעילא כתר עליון, גיו באמצעיתא חכמה, קוץ לתתא בינה, כדאיתא בפ' ויקרא גם השם כולו במילוי יודין כזה יוד הי ויו הי תלי בעתיקא כדאיתא בתקונין. ויש בו ביוד הי ויו ג' יודין, ועולין ל', ולפיכך סתם נזירות שלשים יום. והנה היוד ראשונה עולה ת"י כדפרישית, והם הת"י נימין, והיוד שניה עולה גם כן ת"י, והם ת"י עולמות. כי היוד שניה רומז לבינה הנקראת עולם, מן העולם ועד העולם, ולפיכך הם ת"י עולמות. והיוד השלישית עולה גם כן ת"ך, כי הווי רומז לדעת המקבל משתי אותיות יוד הי, והיא עולה ת', ועם ב' יודין המשפיעים הרי ת"ך. האמנם היוד הרביעית שהיא נוקבא לא נתגלת עדין, אעפ"י דתלייא ביה.

עוד נראה לי שארבע יודין שבשם זה, יו"ד ראשונה, עשרים פעמים עשרים הם ארבע מאות, והם ת' אלף עלמין דחוורא דגולגלתא, דמנהירו דהאי חוורא ירתי צדיקיא לעלמא דאתי ת' עלמין כדלעיל, ויו"ד שניה שבשם הם ת"י נימין, כי עולה ת'. והיוד עצמה שהיא שרשה הרי ת"י. ויו"ד שלישית שבוי"ו שבשם היא גם כן ת', ועם היוד עצמה היא ת"י עולמות, כי מבינה ולמטה בנין העולם ואף י"ש עולמות הם תחות עלמא דאתי ולא בעלמא דאתי כדאיתא בפ' תרומה, ויו"ד רביעית שבאות ה"י אחרונה שבשם עולה גם כן ת'. ועם היוד שבה"י אחרונה שבוי"ו, שהוא החתן המשפיע לה דלית לה מדילה כלום, הרי ת"ך. ולפיכך, בית ראשון היה ת"י שנים כמנין ה"י ראשונה, ובית שני ת"ך כמנין ה"י אחרונה. ועל דרך זה, כשתמנה יו"ד פעמים ה"י הרי ש', ועם היוד הם י"ש עולמות דתחות עלמא דאתי. ואם תמנה יו"ד במילואה הם ש"ך, והם ש"ך ניצוצות דבטש בוצינא דקרדינותא. ואם תמנה עוד הה"י הרי שכ"ה, והם שכ"ה ניצוצות שנתקיימו כדלעיל. וכן אם תכה יו"ד ראשונה על יו"ד שבה"י ראשונה הם ת', ועם היוד הרי ת"י. וכשתכה יו"ד שבוי"ו על יו"ד שבה"י אחרונה עם יו"ד במילואה, יהיה ת"ך, כי כ"ה פעמים כ' עולה ת"ך, והיא לית לה מדילה כלום לחזור ולמנותה, ויו"ד עולה כפי מה שכתבתי בבית ראשון ה"י ראשונה ובבית שני ה"י שניה כדאיתא בפ' פקודי, ואין עוד נביא ואין אתנו יודע עד ישקני מנשיקות פיהו.

ולספרים דגרסי וכל עלמא להיט לתש"ך עיבר, אפשר דהיינו טעמא דמלת בראשית צירופה תש"ך, וכל עולם נתפשט למנין בראשית.

עוד אפשר לומר דשם בן ארבע במילואו הם עשרה אותיות וד' תיבות, הרי י"ד, ומילוי המילוי הרי כ"ח, הרי מ"ב. וכשתכה יו"ד על מ"ב הרי ת"ך, ודי בזה.

והנכון בעיני | סתם נזירות – מסכת נזיר, פרק א, משנה ה.

עוד נראה לי | בפ' פקודי – זוהר ח"ב רנז ע"ב.

עוד אפשר לומר | אפשר – כת"י 869, דף פד ע"ב.

ודע דאמרינן באדרא רבא °דבפלגותא דשערי אזיל חד ארחא דנהיר לר"ע עלמין ומיניה נהיר ארחא וכו', דכתיב °כל ארחות ה' חסד ואמת וכו' עכ"ל. °ובאדרא זוטא אמרינן דעל ארחא לא כתיב °אז תתענג על ה', ומאלי ארחא תתנהרן שאר ארחין דפליג בזעיר אפי' עכ"ל. והענין הוא כי אעפ"י שאמרנו למעלה כי באותם י"ג נימין בלחוד הוא דשריין שערי לאתפלגא ולא באינך שערי, היינו לומר שאין לשאר השערות מקום מיוחד זה לכאן וזה לכאן, כי כולן שוין, אבל אלו הנימין יש להם מקום מיוחד, אלו לכאן ואלו לכאן, לקבל אנפוי, אבל יש מקום מיוחד שאין בו שער כלל.

כפלגותא דשערי, והיינו האי ארחא דנהרין ביה לדיקייא לעלמא דאחי. ושעם הדבר הוא כי השערות להעלים האור העליון נעשו, כדי שיתלבש בשערות ויאיר למטה, כי לא היה באפשר לקבל אורו אם לא דרך שערות אלו. והנה הצדיקים הם בזעיר אפי', והם זוכים להשיג אותו האור בלי אמצעי, ונמצא שיש להם יתרון על זעיר אפי', כי אינו מקבל אלא על ידי שיערות והם נהנין מהאור העליון מבלי אמצעי. ונמצא שיש להם יתרון על זעיר אפי', וז"ש °באדרא זוטא, דע"ד כתיב °אז תתענג על ה', על ה' דייקא, למעלה ממנו ויותר ממנו, ומכל מקום אין נהנים ממנו ממש, אלא שממנו מאיר אורח שהם הצדיקים מאירין ממנו לעלמא דאחי. וזמ"ש °ואורח לדיקים כאור נוגה העליון שבפלגותא דשערי. והנה האור הטבעי עד חצי היום הוא הולך ומאיר ומשם ואילך לא יגיה אורו, וזה הולך ואור עד פלגותא דשערי שהוא נכון היום חצי היום בפלגותא דשערי.

ולמדנו דמפלגותא דשערי נהיר ההוא ארחא. ושעם היות אורח זה בפלגותא דשערי הוא כי הצדיקים זוכין על ידי התורה, ותורה שבכתב היא עמודא דאמצעייתא, והיא ב"ן י"ה, דעת בן לחכמה ובינה. וכבר כתבנו דשיעירות אלו ג' מוחין כלילין בהו, חכמה ובינה ודעת, ודעת הוא פלגותא דשערי, וביה נהיר ארחא לצדיקייא. ועם הקדמה הזו, דשערות להעלים האור נעשו, אתי שפיר הא דאמרינן לעיל דחפיין שערי על קדלא דלא אתחזי קדלא, כי למטה כנגד אחורוי ממול העורף העליון שם הקליפות והדינין, ואין ראוי שיסתכלו הקליפות במקום הקודש ויאחזו

ודע דאמרינן | דבפלגותא – אדרא רבא, זוהר ח"ג קט ע"א: °בפלגותא דשערי אזיל חד ארחא דנהיר למאתן ושבעין עלמין, ומניה נהיר ארחא דנהרין ביה צדיקייא לעלמא דאחי, וה"ד וארצ צדיקים כאור נגה הלך ואור עד נכון היום, ומניה ארחא דאתפרשא לשית מאה ותליסר אורחין דפליג בזעיר אפי', דכתיב ביה כל ארחות יי' חסד ואמת וגו'. (בפלגותא דשערי אתחזי חד אורחא דיק דמתאחד מהווא ארחא דעתיק יומין, ומהו' ארח' אתפרשן שית מאה ותליסר ארחין דאתפלגון בארצין דפקודי דאורייתא, דכתיב כל ארחות יי' חסד ואמת). כל ארחות – תהלים כה י. ובאדרא זוטא – זוהר ח"ג רפח ע"ב: °חד ארחא דנהיר בפלגותא דשערי דנפקי ממוחא הוא ארחא דנהרין ביה צדיקייא לעלמא דאחי, דכתיב וארצ צדיקים כאור נגה וגו'. ועל דא כתי' אז תתענג על יי', ומהאי ארחא מתנהרין כל שאר ארחין דתליין בזעיר אנפין. אז תתענג – ישעיהו נח יד.

בפלגותא דשערי | הפסקה מפרשת את דברי אדרא זוטא, זוהר ח"ג רפח ע"ב, שצוטטו בפסקה הקודמת. אז תתענג – ישעיהו נח יד. ואורח צדיקים – משלי ד יח.

ולמדנו דמפלגותא | גבוה – כתי' 869, דף פה ע"א. דבאתר דטרחותא – אדרא רבא, זוהר ח"ג קלד ע"א.

בו, ולפיכך מתכסה בשיעירות, מה שאין כן ממול פניו שאין שם קליפות. ועוד כי הפנים נתקנו בפה וחוטם ועינים, והפנים עצמם הם לבוש, כי עודפים על עובי העורף, וזהו תיקונם, מה שאין כן בעורף, דלא אתתקן אלא על ידי שערות אלו שהם מכסין אותו. ומטעם זה לא נתכסו האזנים העליונים בשיער, כי גדולה תפלה שעולה עד מקום גבוה בלי אמצעי ובלי הפסק שום דבר ואין שום דין מעכב, דבאתר דטרחותא דינא אשתכח, וכדאמר בפומא באדרא רבא, וזה על ידי זעיר אפין המתקן עצמו על ידי התפלה והוא מעלה התפלה לפניו, וכבר כתבנו זה למעלה.

ובמצחא אמרינן באדרא, °דכל סליקו ללותהון דיקראל לקמי עתיק יומין וכעי לרחמא על כנוי, גלי מנחא לרעוא לרעון וכו', והיינו על ידי זעיר אפין המעלה התפלה שם, והיינו דלא קאמר כד שמע עתיק יומין צלותהון דישאל או כד קביל צלותהון. והנה מאורח זה נמשך ארח המתפרש לתרי"ג ארחין דפליג בזעיר אפין, כי באורח זה כלולים בדקות גדול, כי מן דעת זה שהוא בפלגותא דשערי כדכתיבנא נמשך לזעיר אפין, ששם הדעת תורה שבכתב כלולה מרמ"ח מצות עשה ושס"ה מצות לא תעשה שהם תרי"ג ארחין, כי דעת תחתון מכוח דעת עליון יצא הכולל במוחא סתימאה כדכתיבנא. ותרי"ג ארחין אלו הם הטובות לנוצרי בריתו ועדותיו, לתת להם שכר על כל מצוה מהאי ארחא, על כל מצוה בלי אמצעי וכדכתיבנא, והם °חסד ואמת מאריהון דמתקלא, °מטה כלפי חסד לשלם שכר טוב, וכדאמרינן באדרא זוטא.

ואמנם טעם מנין ר"ע עלמין, אפשר שהם כנגד כ"ז אותיות התורה עם מנצפ"ך, וכל אחת כלולה מעשר הרי ר"ע. ולפיכך נהיר מניה ארחא לצדיקיא לעלמא דאתי, כי כל העוסק באור תורה אור תורה מחייו. ואפשר דארבע מאות עלמין דירתי צדיקיא לעלמא דאתי מנהירו דחוורא דגולגלתא קאי, ולומר שר"ע מהם מאירים מאורח זה, וק"ל הם מאירים דרך חוורתא דרישא שבין שיער לשער. והיינו כי הת"ת נחלק לשלש מוחות חב"ד, כל אחד קל"ג ושליש, וכאשר יתחבר הדעת עם החכמה ויכריע ביניהם ויטה לצידה של חכמה כלפי חסד, יקח שלשה יתירים שהם הכוללים מכל העולמות. כי בודאי לכל העולמות שבכל מח ומח יש עולם אחד הכולל את כולם, וכמ"ש °בפ' נשא על אמור להם שעולה רמ"ח חסר אחד. והנה אחד לכל מוח הרי שלשה, והם השרשים, ויעלה מאתים ושבעים. וכיוצא בזה אמרו °בפ' תרומה על י"ש עולמות, שלוקח ת"ת ר"ז עולמות כמנין אור, כנגד חסד ות"ת, ונשאר לבינה ק"ל, ואילו אינן מאירין כל כך כמו האחרים שהם יותר רחמים מאלו, ומאירים דרך אורח זה, והק"ל מאירין דרך חיוור שבין שיער לשיער.

ואל תדמה שיש כאן רחמים ודינין ח"ו, שהרי אמרו °לית שמאלא כהאי עתיקא סתימאה דכולא, שאעפ"י שאמרו °כהאי קריין קערי לאתפלגא, היינו ברדתם למטה לזעיר אפין, אבל כאן אין ניכר

ובמצחא | דכד סליקו - זוהר ח"ג קל"ו ע"ב. חסד ואמת מאריהון דמתקלא - ע"פ אדרא זוטא, זוהר ח"ג רצג ע"א. מטה כלפי חסד - ראש השנה יז ע"א.

ואמנם טעם מנין | ר"ע עלמין - על פי הציטוט לעיל עמ' 977, ד"ה ודע דאמרינן. בפ' נשא - קמז ע"א. בפ' תרומה - קסו ע"ב.

ואל תדמה | לית שמאלא - אדרא רבא, זוהר ח"ג קכט ע"א. בהאי שריין - שם.

דבר אעפ"י שישנו בכה, אלא סתום מכל וכל, וזמ"ש לית קמאלל כהאי עתיקא סתימאלה דכולא ימינא אתחזי ולא אתחזי, כי אף הרחמים אינם ניכרים, כי אין האור ניכר אלא מתוך החושך. ואין כאן לא חושך ולא דין.

ואמר 'אתחזי, לפי שעל ידי זעיר אפין ניכר שיש כאן ימין. כי כאשר ישגיח בעינא פקחא או ברעוא דרעוין וזולתו, ניכר שיש שם ימין קצת ולא אתחזי בו ממש, אבל שמאלא לית ביה כלל כי אין רע יורד מלמעלה. והנה בני ישראל התאוו תאוה לדעת מה הפרש יש בין זעיר אפין כשהוא מתנהג ברחמים גמורים לאריך אפין, ומה בין רחמים אלו לרחמים אלו, והיו רוצים לצרף זה בלבבם ובשכלם, שישתנה שכלם להבין בגדולות ובנפלאות על ידי אריך אפין ועל ידי זעיר אפין וזוהו ידעו כי אין בקרבם. וזמ"ש 'לרפא כלכסון, וכיוצא בזה אמרו בפ' שלח בדף קנח ע"ב שורה כה וז"ל, דבמעיון בעיתו למנדע דא, דכתיב 'היש ה' בקרבנו, בקרבנו דייקא או אם אין עכ"ל. ואפשר שבמעיון ממש היו רוצים השינוי, שיהיה להם עונג נפלא באכילתם דומה לעדן עליון, ואז ידעו כי אין שהוא אריך אפין בקרבם, ומשה אמר להם שבפרי הארץ יראו השינוי ויכירו, כדאיתא התם.

ודע כי גלגלתא זו המקפת את המוח היא בינה, שהיא היכל לחכמה וגנוזא בתוכה. ולפיכך תמצא כל שכר הצדיקים נמשך מגלגלתא זו, כי ארבע מאות עלמין מנהירו דחוורא דגולגלתא, כדכתיב 'ארבע מאות שקל כסף עובר לסוחר, שהיא הגלגלת שהיא מקפת וסוחרת את המוח, והני ירתי לדיקויא לעלמא לאתי. גם טל אורות נמשך ממנה לעלמא דאתי להחיות המתים, וכן 'חד ארחא בפלגותא דשערי דנהרין מיניה צדיקייא לעלמא דאתי, ומיניה נהיר ארחא דאתפרש לתרי"ג ארחין בזעיר אפין לתת שכר המצוות.

נמצא שכל עניני העה"ב ממנה נמשכין כי עולם שבזעיר אפין מקבל מעולם הבא העליון לתת שכר טוב לצדיקים שבו, ולפיכך היו הקוצים אלף אלפים רבוא ושבעה אלפים וחמש מאות, כי אלף בינה בסוד אלף בינה כנז' 'בפ' בלק. ושבעה אלפים בסוד שבעה שנים שבה, ות"ק כנגד חמשים שעריה, וכנגד חמשים שעריה באו, דגלגלתא שלשה פעמים י"ג תקונין שהם מ"ט, אם בנהירו דחוורא דאנהיר ל"ג עיבר, ואם ב"ג נימי דשערי, ואם ב"ג תיקוני דיקנא, הרי מ"ט, והגלגלת עצמה הרי 'חמשים שערי בינה.

ואמר אתחזי | הפסקה מפרשת את דברי אדרא רבא שצוטטו בפסקה הקודמת. אתחזי – כת"י 869, דף פה ע"ב. כת"י כדאיתא. היש ה' – שמות יז.

ודע כי גלגלתא | ארבע מאות שקל כסף – בראשית כג טו. חד ארחא – על פי דברי זוהר ח"ג קכט ע"א שצוטטו לעיל.

נמצא שכל עניני | בפ' בלק – זוהר ח"ג קצג ע"א. חמשים שערי בינה – ר"ש ויטל העיר כאן: 'צריך עיון, כי שלשה פעמים י"ג הם ט"ל ולא מ"ט. אמר שמואל, אולי מונה גם העשר ספרות של הגלגלתא עצמה, ובהם נשלמים לחמשים'.

ו"ג תקונין דחורא רחמים גמורים, ו"ג נימין בינוניים, ו"ג תקוני דיקנא מקור הדינין ובמקומם נכפין, כדכתיב לעיל. ולפי זה הני מאתן ושבעין עלמין הם הם מאתן ושבעה עלמין דאור

קדמא, ולעילא הם מאתן ושבעין, ונהירין מההוא ארחא דבפלגותא דשערי, ולמטה תחות עלמא דאתי הולכין ומתמעטין והם ר"ז אור קדמא, ואור זה גנזו הקב"ה לצדיקים לעתיד לבא, ויאיר להם לצדיקים כאור נוגה שהיה ביום ראשון וישוב לאיתנו.

ותאנא באדרא רבא בדף קכח ע"ב שורה יד וז"ל, האי גלגלתא חורא דיליה אנהיר לתליסר עיבר גלופין, לארבע עיבר כסיטרא חד, ולארבע עיבר כסיטרא לאנפוי, ולארבע עיבר כסיטרא כסחרני אחרא, וחד לעילא דגולגלתא כלומר לסטרא דלעילא וכו', ולקבל דא בקע לגלגלתא לתא כד עאלין בחושבנא עב"ל.

ביאור הדברים, כי האי חורא לאנהיר ל"ג עיבר היינו על ידי מוחא סתימא דמתפרש ביה שלשה פעמים ארבעה ארבעה ארבעה, והכי אמרינן באדרא זוטא בדף רפח ע"ב שורה ב וז"ל, ובגין כך עתיקא קדישא אקרי אין דביה תליא אין, כל אינון שיערי וכל אינון נימין ממוחא סתימא תליין וכו'. בגין דהאי חכמתא סתימא דביה מתפרשא תלת זמנין לארבע ארבע, והוא עתיקא כליל לון ופליט לון על כלא, עב"ל. הכונה לעתיקא קדישא דהבא בההוא רישא עלאה לעילא, רישא ללאו רישא ולא ילידע ולא אחידע מה דהוי כרישא דא בדקתני התם, ולא הוי עתיקא קדישא סתימא דכל סתימין, דהיינו ההוא כתרא עלאה רישא עלאה, ולא הוינו חכמה סתימא דאתקרי עדן עלאה סתימא דכל סתימין, ועתיקא סתימא דכולא, אבל עתיקא קדישא סתימא דכל סתימין. אי נמי, עתיקא קדישא סבא דסבין היינו כתרא עלאה, והכי אמרינן בתר הכי, האי עתיקא קדישא סבא דסבין כתרא עלאה לעילא דמתעטרין ביה כל עטרין וכתרין מתנהרין וכו', וכל שאר בולנין מיניה מתלסטין ומתנהרין עב"ל.

והנה הזקנים הם חכמה ובינה, וזקן הזקנים הוא כתרא עלאה לעילא. והנה אמר עטרין וכתרין ובולנין. ועטרין הם ז' תיקוני רישא ו"ג תיקוני דיקנא, שהם משפיעים לתחתונים הנאצלים, וכתרין הם אבא ואימא חכמה ובינה ודעת, ובולנינים הם שבעה הנרות שאחריהם. והנה בעטרות אמר דמתעטרין ביה, כי הם קרובים אליו וממנו נעשו, ובכתרין אמר מתנהרין, שנמשך להם אור ממנו על ידי תקוניו, ובבולנין אמר מתלסטין ומתנהרין, כי יש בהם דין ורחמים. וזהו מתלסטין, דין, ומתנהרין, רחמים. ולפי שזה זר מאד, כי איך מתלהטן מיניה אחר שהוא רחמים. לפיכך אמר שהוא בולניא עלאה עמיא ללא אחידע, כי גם הוא בוצינא אתקרי, כי כח הדינים בו אלא שאינן

ותאנא באדרא רבא | עיבר – כת" 869, דף פו ע"א. דגולגלתא – כת"י: בגולגלתא.

ביאור הדברים | הפסקה מפרשת את זוהר רפח ע"ב: 'ובגין כך עתיקא קדישא אקרי אין דביה תליין אין, דכל אינון שיערי וכל אינון נימין ממוחא סתימא תליין וכו'. בגין דהאי חכמתא סתימא ביה מתפרש תלת זמנין לארבע ארבע, והוא עתיקא כליל לון ושליט לון על כלא... האי עתיקא קדישא סבא דסבין כתרא עלאה לעילא דמתעטרין ביה כל עטרין וכתרין מתנהרין וכו', וכל שאר בולנין מניה מתלהטן ומתנהרין. והנה הזקנים | הפסקה מפרשת את דברי זוהר שצוטטו בפסקה הקודמת.

ניכרין, וזהו טמירא דלא אתידע. ובהגיעם למטה בבוצינן נתגלו, וזמ"ש וכל שאר בוצינן מיניה מתלהטן ומתנהטן, ולפי שכל התיקונין כולם הם בראש השלישי שהוא מוחא סתימאה. והם נמשכין מהראש השני שהוא עתיקא סבא דסבין, לפיכך אמר דמתעטרין ביה כל עטרין. וענין ראשים אלו נתבארו באדרא זוטא בדף רפח ע"א שורה ל' וז"ל, האי עתיקא קדישא טמיר וגניז, וחכמתא עלאה סתימאה כהוא גלגלתא משתכח וכו', תלת רישין אחגלפן דא לגו מן דא ודא לעילא מן דא וכו', ועל האי אקרי כרח נך אל מקומך והחיות רעוא ופוז וכו' עכ"ל.

דע דעתיקא קדישא הוא שם כולל לכל השלשה ראשים, וכדאמר באדרא זוטא ווא' תימא מאן עתיקא קדישא וכו' וכבר נתפרש למעלה. ועוד שנינו שם באדרא זוטא בדף רפח ע"ב שורה יב וז"ל, האי עתיקא קדישא אשתכח בתלת רישין וכלילן בחד רישא והוא רישא עלאה לעילא לעילא, ובגין דעתיקא קדישא אתרשים בתלת כל שאר בוצינן דנהרין כלילן בתלת. עוד עתיקא קדישא אתרשים בתרין וכו'. עוד עתיקא קדישא אתרשים ואסתים בחד וכו' עכ"ל.

הנה מבואר דעתיקא קדישא שם כולל לשלשה ראשים העליונים, וכאשר ירצה לפרטם בפרט, הנה יקרא לחכמה עלאה עתיקא סתימאה על שם מוחא סתימאה, ולכתרא עלאה עתיקא קדישא סתימא דכל סתימין. אי נמי, עתיקא קדישא סבא דסבין, ולראש העליון יקרא רישא דלא אתידע. וקאמר דכי היכי דעתיקא אשתכח בתלת רישין, רישא דלא אתידע וכתרא עלאה ומוחא סתימאה, הכי כולו בוצינן אשתכחו בתלת, חב"ד גג"ת נה"י. ולפי שדעת כלול מחכמה ובינה, ות"ת מחסד וגבורה, ויסוד מכולם, ונמצאו שנים שנים לבד, לזה אמר שגם עתיקא אתרשים בתרין, דאע"ג דאשתכח בשלשה, מכל מקום כללא דעתיקא בתרין הוא, דהוא רישא דלא אתידע כליל לון תרויהו, ובכתר אתכליל מוחא סתימאה, כי רישא תליתאה דהוא האי מוחא סתימאה, אינו אלא תיקוני עתיקא, אבל כללא דעתיקא בתרין הוא בלחוד.

והכי תנינן באדרא זוטא בדף רפח ע"ב שורה לו וז"ל, תקונא דעתיקא קדישא אתתקן בתיקונא חד כללא דכל תקונין, והיא חכמה עלאה סתימאה כללא דכל שאר, והאי אקרי עדן עלאה סתימאה דכל סתימין והוא מוחא דעתיקא קדישא וכו'. והאי לון אתפשט לתתא דיקנא עד ההוא אתר דמתפשט דיקנא ואקרי חסד עלאה, ובהאי לון כד אתגלייא מסתכלין מארי דדינא ומתכפין, עכ"ל.

ביאור הדברים דבתרין רישין ליכא תיקונא כלל. אבל ברישא תליתאה הוא דאיכא תקונין, והוא כללא דכולהו תקונין בין תקוני גלגלתא בין תקוני דיקנא, והוא כלל כל הנאצלים ממנו ולמטה. והאי אקרי עדן עלאה סתימא דכל סתימין, לפי שיש שנים אחרים אבא ואימא דאקרי עדן בדקתני התם לקמן, האי עדן אתמשך מעדן עלאה וכו' ועדן שבזעיר אפין חכמה ובינה, וזהו היותר סתום שביניהם ולפיכך קרי ליה סתימא דכל סתימין, והוא מוחא דעתיקא קדישא. והנה תקוני על ידי מח זה, והוא התחלת תקונו כי בו לא יצדק שם מוח ולא גלגלת, ומוח זה אתפשט בכל עיבר על ידי שערוותיו, כי שערי רישא מניהו נגיד חכמתא למוחיה דזעיר אפין, ושערי דיקנא לאבא ואימא

דע דעתיקא קדישא | עתיקא – כת"י 869, דף פו ע"ב. ואי תימא – אדרא זוטא, זוהר ח"ג רפט ע"ב.
הנה מבואר | הפסקה מפרשת את דברי זוהר שצוטטו בפסקה הקודמת.

על ידי מזל, נמצא שמכל צדדיו לפניו ולאחוריו נתפשט, ומיניה אתפשט על ידי מזל לעדן אחרא, דהיינו אבא ואימא כדלעיל, ומהאי עדן אתגליף ההוא עדן אחרא, דהיינו חכמתא דאתקרי שירותא לאפקא נהורין לרישיה דזעיר אפין.

והכי אמרינן באדרא זוטא בדף רפט ע"ב שורה כב וז"ל, אתר דשירותא אשתכח מעתיקא קדישא לאתנהיר °ממזל הוא נהירו דחכמתא דמתפשט לתלתין ותרין עיבר וכו'. אתגליף האי חכמתא ואתמשך, ועייל כרישא דזעיר אנפין ואתעביד מוחא אחרא וכו'. אינן תלת נהורין נהרין לתלת אחרן דאקרון אבהן, ואינן אבהן נהרין לבנין, וכלא נהיר מאתר חד, עכ"ל.

ביאור הדברים, דמוחא סתימאה איקרי שירותא בעתיקא, כי משם תחילת גילוי ותקונו כדפרישית. אבל לא אקרי לגמרי, משום דלא אשתכח ולא הוי שירותא וסיומא, שאין שם תחילת גילוי לנאצלים ולא סוף הגילוי, דהיינו חכמה ומלכות, לפי שאותה חכמה נעלמה מעיני כל חי, ואימא שהיא בינה לא נתגלית כלל עדן בה, כ"ש מלכות אימא תנינא. ולפיכך אין עדן זה נקרא אתה, לפי שהוא מכוסה ולא נתגלה, דהא קרומא דאורא סתים ליה ואקרי הוא. אבל זה העדן השני יש בו קצת גילוי ומתחיל להגלות לנאצלים, ונקרא אתה, והוא אב, כי אתה אבינו, ובו שירותא וסיומא, בסוד יו"ד במילואה יו"ד וא"ו דל"ת, כי דל"ת הוא מלכות כנודע. וזמ"ש שם °ומהאי עדן אקרי שירותא בעתיקא, ולא אקרי ולא הוי שירותא וסיומא, ובגין ללא הוי ביה שירותא וסיומא לא אקרי אתה וכו', ומאתר דשירותא אשתכח אקרי אתה ואקרי אב, דכתיב °כי אתה אבינו וכו' עכ"ל. וכבר ביארנוהו.

וזמ"ש למעלה גלגל חורא דרישא לאו ביה שירותא וסיומא, עכ"ל. דאף גלגלתא חוורא, שהיא בינה שבכתר המקפת את החכמה מוחא סתימאה כדפרישית לעיל, עדין אין שירותא וסיומא מתגלים בה כלל עד בוא חסד עלאה בדיקנא, ומשם נתגלו אבא ואימא על ידי מזל כנודע.

ותנן התם באדרא זוטא בדף רץ ע"א שורה וז"ל, באגדתא דבי רב ייבא סבא כללא דכולא זעיר אנפין אקרי אתה, עתיקא קדישא לאתכסיא אקרי הוא, וספיר, והשתא קרינן באתר דשירותא אשתכח, אע"ג לאתכסיא מניה הוי שירותא ואקרי אתה והוא אב לאבהן. והאי אב נפיק מעתיקא קדישא, דכתיב °והחכמה מאין תמלא, וכג"כ לא אשתמודע. ת"ח כתיב °אלהים הבין דרכה, דרכה ממך, אבל והוא ידע את מקומה, מקומה ממך, וכ"ש דרכה וכו', כד אתפשט חכמה אקרי אב לאבהן, כלל לא אתכליל אלל בהאי דכתיב °כלם בחכמה בחכמה עשית וכו' עכ"ל.

והכי אמרינן | ממזל – כת"י 869, דף פז ע"א.

ביאור הדברים | כי אתה אבינו – ישעיה סג טז. ומהאי עדן – זוהר ח"ג רצ ע"א.

וזמ"ש למעלה | גלגל חוורא – אדרא זוטא, זוהר ח"ג רפח ע"א.

ותנן התם | ע"א – נוסח כת"י 869: ע"ב. והחכמה מאין – איוב כח יב. אלהים הבין – איוב כח כג. כלם בחכמה – תהלים קד כד.

והכי פירושא, דרב ייבא סבא סבירא ליה דלא אקרי אתה אלא זעיר אפין משום דאתגליא, אבל עתיקא קדישא לתתכסיא לקרי סוף וספיר קאמר, מיהו לאו דוקא זעיר אפין דאתגליא אלא אף אבא ואימא דאתכסיא, הואיל ושירותא אשתכח ביה קרינן ליה אתה. בערך שאין בו כל כך העלם כמו עתיקא, ויצא מכלל עתיקא, וסוף אז לאכנס דמיניה נפקי תלת נהורין חכמה ובינה ודעת, ונהרין לתלת אבהן כדלעיל, ואב זה יוצא מעתיקא קדישא על ידי מזל, ובג"כ לא אשתמודע דהא אתכליל במזל ונחשב כעתיקא, וכדקא אמרין לעיל, וכולא הוא עתיקא וכו'. ונמצא שהוא נקרא שירותא, לפי שייצא מכלל המוח הסתום ויש בו קצת גילוי, ומשום דאתכליל במזל, וזה על ידי העצמות העליון היורד ונוקב. והוא רוחא דגניז בעתיק יומין כדכתיבנא לעיל, משום הכי לא אתידע והוי עתיקא.

ודע שאעפ"י ששם עתיקא קדישא כולל תלת רישין, הכונה על העצמות הנמצא בתוך שלשה אלו, והיינו דאמרין לעיל, האי עתיקא אשתכח בתלת רישין, וכן אתרשים בתלת. ועל מציאותו בראש הראשון יקרא רישא דלא אתידע מה דהוי ברישא דא, והיינו דקאמר מה דהוי ברישא דא. ובשני יקרא עתיקא קדישא סתימה דכל סתימין וכו' וכדכתיבנא. ולפי שהעצמות העליון נוקב ויורד עד אבא קאמר דנפיק מעתיקא קדישא, דהיינו ההוא רוחא דגניז בעתיק יומין, והיינו דכתיב ו'החכמה מאין תמצא, דאין היינו עתיקא, ואע"ג דאין הוא כתרא עלאה לעילא, מ"מ קרינן לעתיקא קדישא נמי אין, משום דביה תליה אין, וזמ"ש באדרא זוטא במאמר שהבאתי למעלה וז"ל, ובג"כ עתיקא קדישא אקרי אין דביה תליה אין. וקאי אמאי דקאמר לעיל מיניה דתלת רישין אתגלפן דא לגו מן דא ודא לעילא מן דא, והראש השני שהוא הנקרא אין תלוי בראש השלישי שלמעלה ממנו, ששם חביון עוזו של העצמות, ולפיכך יקרא אין, כיון שבו תלוי האין.

וענין גילוף זה הוא כי נחקקו להיות התחתון בית קיבול לעליון, כעין זכר ונקבה לקבל שפע זה מזה, והנה האחד בתוך חברו והוא למעלה ממנו. והכונה היא שאין אחד נעשה היכל לחבירו להגנוז בו כחכמה הנגנזת בתוך הבינה כי אלו גבוהים מאד זה מזה דדא לעילא מן דא, והם דא לגו מן דא, לפני לפני מחבירו, כי הראשון לא אתידע כלל. והשני גבוה מאד מהשלישי, כי השלישי הוא מוחא סתימא, ואינו אלא תיקוני עתיקא, דכללא דעתיקא בתרין לחוד כדכתיבנא לעיל.

ונחזור למאמרין. הנה הביא ראיה על מה שחכמה זו נפיק מעתיקא קדישא מהכתוב שאמר אלהים הבין לרכה, ממך, דהיינו זעיר אפין, שהוא אלהים, הבין דרכה של חכמה זו שבו, דהיינו התפשטותה בו לל"ב שבילין לבד, אבל וסוף, דהיינו עתיקא, ידע ממש מקומה, דהיינו אבא ואימא ששם הוא מקומה ותחילת גילוייה. וכל שכן לרכה, דהיינו מזל שהיא באה דרך שם. וכל שכן שהיא חכמה דסתימא ביה בעתיקא קדישא, דהיינו מוחא סתימא הקרוב אליו.

והכי פירושא | סבירא ליה – נוסח כת"י 869: 'סבירה ליה'.

ודע שאעפ"י | רישין – כת"י 869, דף פז ע"ב. והחכמה מאין – איוב כח יב. ובג"כ – זוהר ח"ג רפח ע"ב. ונחזור למאמרין | הפסקה ממשיכה לפרש את זוהר ח"ג רצ ע"א. אלהים הבין – איוב כח כג.

ואפשר לפרש עוד, לרעה היינו התפשטותה להכנס בראש זעיר אפין, ומקומה היינו אבא ואימא וכו' בדפרישית, ולרעה גם זעיר אפין ידע לה. אי נמי, מקומה היינו מוחא סתימאה, ולרעה הראש השני, שמשם יוצאה למקום מוחא סתימאה, וכ"ס הסיח חכמה לסתימא ביה צעתיקא קדישא, דהיינו הראש הראשון, כי כחה שם בדקות והעלם גדול.

ואפשר דהיינו דקאמר לעיל ראשיתה דהיא חכמתא עלאה ביה סתים, דראשיתה היינו שרשה ועיקרה סתומה באותו הראש אשר שם העצמות העליון והיא שם בהעלם גדול. והיינו דקאמר נמי מעיקרא האי עתיקא טמיר וגניז, דהיינו ההוא רישא דלא אתידע. וחכמתא עלאה סתימאה בההוא גלגלתא, דהיינו בראש הראשון אשתכח ולא אשתכח, כי החכמה שם בדקות גדול נמצאת ולא נמצאת. וקאמר דבהאי עתיקא אין שם אלא רישא בלחודוי בלא שעירות ודיקנא, לפי שהוא הראש לכל הראשים וּממנה נמשך לראש השני, והוא כתרא עלאה מבלי שעירות. וזמ"ש למעלה דביה תליא אין דכל אינון שערי, וכל אינון נימין ממוחא סתימאה תליין, לומר דביה ממש תליא אין, ולא על ידי שעירות, כי כל השעירות וכל הנימין לא תליין אלא ממוחא סתימאה בלחוד, ואין למעלה לא נימין ולא שעירות, ומ"מ הנימין והשעירות כולוהו בשיקולא אין אחד ארוך מחבירו. וגם אין העורף העליון נראה, לבלתי תת מקום לקליפות להאחז שם, כי הכל רחמים ואחדות שלמה ואין שם שינוי ח"ו, כי כל השינויין בזעיר אפין וכדפרישנא לעיל, אבל עתיקא לא שנייא מרחמי לעלמין.

נמצינו למדין דמוחא סתימאה ראשיתה דיליה סתים בעתיק כי שרשה שם, והיינו דקאמר ואקרי מוחא עלאה וכו', לפי ששרשה במקום עליון, והיינו דקארי לה חכמתא עלאה סתימאה, ולא חכמתא סתימאה בלחוד כדרכו.

ודע דההוא רישא דלאו רישא אשר שם חביון עוז העצמות הוא עצמו אינו משיג מה שיש בו. וזהו פירוש ולא ידע ולא אתידע מה להוי כרישא לא, שהוא עצמו לא ידע, כאדם שאינו משיג מהות הנשמה שבו. ואל תשיבני דאם כן מאי ולא אתידע, פשיטא אם לא ידע כ"ש דלא אתידע, שהכונה היא שגם למטה בהתמעט האור ויורד דרך נקב מחט סדקית דרך השעירות אין משיגו. וזמ"ש ללא אתדבק לא חכמתא ולא כסכלתנו, דהיינו חכמה ותבונה, שהאור בא דרך שעירות הראש והדיקנא להם כדלעיל, וכ"ש למעלה שהאור רב.

ודע שעיקר הפירוש ללא אתדבק היינו שאין האור והעצמות היורד למטה מג' ראשים מתדבק בהם בלי לבוש, אלא מתלבש בראשים האלו ומאיר להם על ידם ועל ידי השעירות, מש"כ בג' ראשים דעתיקא אשתכח בהו, וזהו פירוש עתיקא אשתכח בתלת רישין. ומ"מ אין כל הראשים שוים, כי הראש הראשון שם מקום העצמות והשרש, והראש השני ירד מאת פניו ואינו עומד נגד האור ממש, והרי זה דומה לאור השמש אשר עומד נגדו אורו מבהיק ולא יוכל להסתכל בו, וכאשר

ואפשר לפרש עוד | הפסקה ממשיכה לפרש את זוהר ח"ג רצ ע"א.

ואפשר דהיינו דקאמר | הפסקה ממשיכה לפרש את זוהר ח"ג רצ ע"א. וממנה – כת"י 869, דף פח ע"א.

ודע דההוא רישא | הפסקה מפרשת את זוהר ח"ג רפח ע"ב.

יתרחק משם יתמעט אורו וישיגהו, כן הדבר הזה כי הריחוק ממעט אורו אעפ"י שאין מסך מבדיל. והראש השלישי הוא תיקוני דעתיקא והוא המסך המבדיל, ולפיכך נקראת חכמה סתימא דלא מתפתחא, ובה קרומא דאורא דאודכך וסתיים, והאור מתמעט בה להיותו בא דרך הראש השני ונתרחק עוד, וזו נקראת פרסא ופרכת. ומפני היותה סתומה הבה אור העליון בה ונתפרש ל"ב ניצוצות, כי כאשר יכה השמש במראה מלוטשה אחרי שאין לו מקום לעבור יצאו ממנו ניצוצות לכאן ולכאן אעפ"י שהאור אחד.

ואלו הי"ב ניצוצות והאור הכולל להם, י"ג. וזמ"ש °כגין דהאי חכמתא סתימא ציה מתפרק לתלת זמנין לארבע ארבע, והוא עתיקא כליל °לון. ומהם נמשכו י"ג תיקוני דיקנא, ונתפשטו למטה לאבא ואימא, והוא העצמות היורד דרך מזל מהשערות שבו, וזהו מ"ש וקליט לון על כולא. ולפי שניצוצות אלו הם בסוד אור החוזר שהוא דין, והאור כוללן שהוא רחמים פשוטים, הם כעין זכר ונקבה דין ורחמים בדכתיב לעיל.

ואמנם היותו מתפרש תלת זמנין ארבע ארבע להיות בו שלשה מיני אורות, אם התפשטות האור בראש הראשון והוא רב וזך מאד, ואם התפשטותו לראש השני ואינו זך בראשון, ואם התפשטותו לשלישי כי האור מועט יותר ואינו מבהיק כשני. ושלשה מיני אורות אלו נכללו בה עם השרש הכוללם, והיות כל פעם ארבעה, כנגד ד' אותיות השם כדפרישית לעיל. והנה הראש הראשון שרש העצמות, והראש השני שרש הכלים, כי כל האצילות יש בו עצמות וכלים וגוף ונשמה, והראש השלישי נכללו בו עצמות וכלים, וזהו תיקונא דעתיקא בראש זה השלישי, וגם לטעם זה הוכרח להתפרש תלת זמני.

ודע כי ארבע מאלו התיקונין אינן בזעיר אפ"ן. וזה כי אותם העליונים שהם כנגד הראש הראשון נעלמו ממנו, ולפיכך אין לו כי אם תשעה תיקוני דיקנא.

ושני ראשים אלו, הראשון הוא עילת כל העילות, והשני הוא עלת העלות הנו' בפ' בראשית, והשלישי הם בדמיון נשמה רוח ונפש לספירות, ונשמה מתלבש ברוח, ורוח בנפש, ובלבושים אלו מאיר לספירות.

ודע כי השרש הראשון שרש הכלים בו, כי מה דהוי בההוא רישא הוא העצמות והאלהות המתפשט להחיותם, ורישא גופיה הוא שנתלבש בו העצמות, והוא שרש הכלים, אלא ששם הוא דבק במאציל תכלית הדיבוק. ובשני נתגלה יותר בסוד שרש, ושרש השרש. ולפיכך גם בראש הראשון יצדק עלת העלות ועלת על כל עלות.

והנה כשנדקדק בענין נמצא בכל ראש ארבעה, עצמות וכלים, ועצמות כלול בכלים, וכלים כלול בעצמות, הרי הם שתיים שהם ארבע, כי כל אחד כלול מחבירו °כהדין קמצא דלבושיה מיניה,

ואלו הי"ב ניצוצות | נוסח כתי" 869: היה בניצוצות, וברור שנוסח שגוי הוא. בגין דהאי חכמתא – הפסקה ממשיכה לפרשת את זוהר ח"ג רפח ע"ב. לון – כתי" 869, דף פח ע"ב. והנה כשנדקדק | כהדין קמצא – בראשית רבה כא ה. בפ' תרומה – זוהר ח"ב קמו ע"ב.

ולפיכך מתפרש לארבע ארבע. וזה ע"ד מ"ש ב'פ' תרומה בענין הנשיקין של אהבה, והוא הוא שם בן ארבע יהודה. גם כשנדקדק נמצא בכל ראש ארבעה בהכרח, אם הארבע יסודות עליונות כי בהכרח נשרשו למעלה בדקות גדול, והם א"ש מ"ס ר"ח ע"ר, ואם כי ההנהגה נחלקת לארבעה, אם לחסד אם לדין אם לרחמים אם לכללותם, והם הם הארבעה יסודות, והם הם ארבעה אותיות שם בן ארבעה, ושרשם בהכרח למעלה, ולפיכך מתפרש לארבע ארבע.

והנה אחר הראש השלישי נסתם העצמות העליון בקרומא דאורא, ויורד האור דרך השערות כאור השמש העובר דרך נקבים קטנים. וזה לאבא, דאבא לבד מתפשט בו העצמות העליון מבלי לבוש, משום דאתכליל במזלא ונחשב דעתיקא וכדכתיבנא. אבל הזעיר אפין על ידי אבא נעשה, כי נתפשט העצמות ונתלבש בו, ועל ידו נעשו בו שלשה מוחות כדבעינן למימר. וזמ"ש °האי חכמתא פירומא דכולא, כי על ידו נעשה ונאצל כל אשר למטה הימנה בהתלבש העצמות בה כדפרישית. וזהו פירוש פירומא, וממנה מתפשט מוחא דזעיר אפין לל"ב שבילין, כי בה אין התפשטות כלל עד רדתה לזעיר אפין וכדכתבין לעיל. ואף בזעיר הם שבילין צרים ולא ארחין רחבין, כי עדין נעלמים להיות קרובים לאב דנפיק מעתיקא קדישא. ואוריתא בחכמה זו נכללה בכ"ב אותיות ועשר מאמרות, ואח"כ למטה בזעיר אפין נתגלית יותר, אבל נכללה כאן בהעלם. והענין הוא כי בכלל חכמה זו היא הבינה, דהיינו אימא, והאותיות מבינה. נמצאו כ"ב אותיות כלולים בבינה שבחכמה זו, ועשרה מאמרות שנתעברה בהם אימא והולידתם, בסוד °ויאמר אלהים שהיא בינה והם עשרה, תשעה דזעיר אפין ומלכות הרי עשרה.

ונמצא שגם מלכות שהיא סיומא כלולה בחכמה זו, וזמ"ש °ובהאי חכמה פירומא וסיומא אשתכח, ובג"כ חכמה עלאה וחכמה תתאה שהיא חכמת שלמה, כל תפסא חכמה ונתגלית בינה שהיא אימא שהיתה כלולה בו, ואז הולידו חב"ד שהם האבהן דבזעיר אפין, אז נקראת החכמה אז לאחזקן.

ודע כי אעפ"י שהם מוחא דזעיר אפין, ונקראים חב"ד אליו, בערך אבא ואימא הם חג"ת, והם אבהן ממש כדבעינן למימר קמן והבן זה, וזמ"ש ב'פ' משפטים °רישא דמלכא לתתקן נחסד וגבורה, ודי בזה.

כולא בהאי חכמה אשתכלל כדפרישית, שהעצמות העליון נתלבש בה, וירדה עד סוף המדרגות, וזמ"ש °כולם בחכמה עשית. ונמצא כי כמו שהחכמה העליונה מוחא סתימאה סתמה האור

והנה אחר הראש | נתפשט - כת"י 869, דף פט ע"א. האי חכמתא - זוהר ח"ג רצ ע"א: °האי חכמתא שירותא דכולא. ויאמר אלהים - בראשית א ג, ועוד.

ונמצא שגם מלכות | ובהאי חכמה - זוהר ח"ג רצ ע"א: °ובהאי חכמה שירותא וסיומא אשתכח, ובג"כ חכמה עלאה חכמה תתאה, כד אתפשט חכמה אקרי אב לאבהן כלא לא אתכליל אלא בהאי.

ודע כי אעפ"י שהם | רישא דמלכא - זוהר ח"ב קכב ע"ב.

כולא בהאי חכמה | כולא בהאי - ע"פ זוהר ח"ג רצ ע"א: °כלא לא אתכליל אלא בהאי. כולם בחכמה - תהלים קד כד. אתר דשירותא - אדרא זוטא, זוהר ח"ג רפ"ג ע"ב: °אתר דשירותא אשתכח מעתיקא דאתנהיר ממזלא, הוא נהירו דחכמתא דמתפשט לתלתין ותרין עיבר, ונפקא מההוא מוחא סתימאה מנהירו דביה. בדף קלא - נוסח דפוס 876: קלא. מבוצינא - כת"י 869, דף פט ע"ב. יומין - כת"י: יומי.

והעצמות שלא ירד כי אם דרך השערות, והוא התחלת תיקון העתיקא להעלימו כדי שיתגלה, כי העלמו הוא הגילוי, כן זאת החכמה סתמה האור שלא יתגלה כי אם מלובש בה, והיא סיבת הגילוי ותחילתו, ולפיכך נקרא שירותא. וזמ"ש "אתר לשירותא אשתכח מעתיקא, מקום תחילת הגילוי הנמצא ויורד מעתיקא שהעצמות מתפשט בו בדפרישית, וזה על ידי שערות דיקנא הנקרא מזל, כי דרך המזל יורד העצמות העליון ומאיר לו, וזהו לאתנהיר ממזל, הוא נהירו לחכמתא מתפשט אח"כ בזעיר לל"צ עיבר. אי נמי, ביה גופיה מתפשט לל"ב עיבר, דהא חוורא דגלגלתא נמי מתפשט לל"ג עיבר כדלעיל. ובזעיר אפין נעשין שבילין, ונפקא ממוחא סתימא מנהירו לביה, דהיינו מהאור והעצמות שבו, והוא חסד עלאה, כי אור ועצמות שבכתר וחכמה ובינה נתפשט בשלשה ראשים העליונים, ובמצחה ודיקנא נפק אור ועצמות חסד, והוא חסד עלאה, והוא הנקרא בצאתו משם אורא דכיא, ונגנז בתוך רוחא דגניז בעתיק יומין, והוא כדמות גוף וכלי להאי אורא דכיא. והיינו דאמרינן באדרא זוטא דף רצב ע"ב שורה יא וז"ל, וסחא אב הוא רוחא דגניז בעתיק יומין, וביה אהגניז האי אורא ואליל לנילולא דנפיק מבונינא וכו', עכ"ל. ועוד שנינו באדרא רבא בדף קלא ע"ב שורה יח וז"ל, וסחא אורא הוא טמיר דטמירין דעתיק יומין כרוחא דגניז כהאי גלגלתא וכו'. עכ"ל.

ומה דעתיקא נהיר כקדמיתא לא הוא, כי בשלשה ראשים אשתכח ועצמות נראה בהם בלי שום מחיצה, אבל בהאי נהיר דרך השערות לבד, וזהו הקודם לאור זה, ושירותא ממה לאתגלייא הוי, כי אעפ"י שהוא מכוסה, הואיל והיא תחילה ממה שהוא מתגלה למטה, כי בזעיר אפין מתגלה חכמה זו והיא מתפשטת לל"ב שבילין, יצדק בה שם שירותא, כי היא תחלת החכמה שבזעיר אפין המתגלה, והיינו דקאמר שירותא ממה לאתגלייא, ולא קאמר שירותא דאתגלייא, מש"כ בחכמה סתימא דלא אתגליא כלל כדלעיל.

ואתעביד לתלת רישין ורישא חדא כליל לון, והם חכמה ובינה ומזל כליל לון. ודע דהאי מזל אתעביד מיניה רישא חדא ממש דכליל לחכמה ובינה. והינו דקאמר באדרא זוטא בדף רץ ע"ב שורה א וז"ל, ת"ת, שירותא לא לאקרי אב אכליל כיו"ד דתלייא ממזל קדישא וכו' עכ"ל. אלמא יו"ד תלייא במזל וביה אתכליל האי אב, והאי יו"ד היינו רישא דכליל לון, ומשמע דאתעביד האי רישא מהאור היוצא מקרומא דאורא דאזדכך וסתים. והיינו דתנן בספרא דצניעותא פרק שני בדף קעז ע"א שורה כד וז"ל, י' עלאה, לאתעטר כקטרא דעתיקא, היא קרומא עלאה לאזדכך וסתים וכו' עכ"ל.

ואפשר לפרש דקרומא דאורא, לעטר היו"ד בלבד הוא, ולהשפיע לה ריבוי שפע אחר אצילותה כפי רצון המאציל להגדיל השפע, והיינו דקאמר דאתעטר. ולעולם עיקר אצילות ההוא רישא משערות המזל הוא יורד העצמות, והאי דאתעביד לתלת רישין כגוונא דעתיקא,

ומה דעתיקא נהיר | הפסקה מפרשת את זוהר ח"ג רפט ע"ב: ימה דעתיקא קדישא נהיר בקדמיתא (ס"א בחכמתא) דא היא ושירותא ממה דאתגלייא הוי.
ואתעביד לתלת רישין | הפסקה ממשיכה לפרש את זוהר ח"ג רפט ע"ב: יאתעביד לתלת רישין ורישא חדא כליל לון.

ומשום דבהאי מזלא אתחברן תלת רישין כדאיתא התם, וכל זה שלא כדרך מה שפירשתי למעלה.

ואילין תלת מתפשטין לזעיר אפין, כדמפרש ואזיל, להאי חכמתא אתגליף ואפיק וכו'. כבר כתבתי למעלה דגליפא היינו שעשה לו בית קיבול כעין זכר ונקבה, והוציא הבינה שהיא אימא, והוא הנהר היוצא מעדן להשקות את הגן.

ודע דזעיר אפין הוא תפארת ישראל והוא בן י"ה, ונאצל מזווג חכמה ובינה, ואחר אצילותו נעשים לו מוחות אלו. והנה לבינה שתי מציאות, אם בדמות סמך עגולה, והיינו בהתעלמה למעלה עם החכמה, ואם בדמות מ"ם סתומה בשעתא דהדרא ויתבא רביעא על בנין דלתתא ליינקא לון, כדאמר בריש פרשת תרומה. והנה חכמה זו דהיינו אבא נחקקה והוציאה לחוץ הבינה, שלא תהיה סמ"ך אלא מ"ם, להשקות את הגן וליינקא ליה, והיינו לישנא דואפיק, ונקט הכא ולא נקט כה"ג בכולהו, ובערך זה המציאות תקרא בינה נהר היוצא מעדן. ולפיכך הקדים מוח זה לשאר, כי אי אפשר להתהוות שום מוח עד שתצא הבינה לחוץ בסוד מ"ם סתומה, ותניק את הבן ויתגדל מוחו. והנה כאשר יצאה לחוץ עייל כרישא לזעיר אפין, והוא הבן הנעים על ידי מה שיונק מחלב אמו, ונעשה מוח זה. וכמו שהחלב היונק הוולד מגדיל כל גופו, כן זה נגיד ככל גופא ומשקה כל השש קצוות.

ודע כי זעיר אפין זה בבטן האם העליונה לא היו בו כי אם ששת ימים חג"ת נה"י, והיינו וא"ו שבתוך הה"א קטנה, וכשיצא לחוץ הניקתו האם והגדיל. וזהו סוד הנטיעות היו כקרני חגבים, וכן אדם וחיה כקרני חגבים היו, ונעקרו ונשתלו והגדילו כדאיתא בפ' בראשית, וחג"ת נעשו לחב"ד שהם שלשה מוחות שבו, ונה"י נעשו והגדילו לחג"ת, ולפיכך יצתה נוקבא מאחורוי כנגד היסוד כי שם ביתה, ונתפשט עוד לנה"י מן השלשה עצמן, ולפי שאין להם אחיזה נהיו לבר מן גופא, כי אין להם על מה שיסמוכו למעלה, ולפיכך נאחו בהם סמאל שרו של עשו כשנלחם עם יעקב.

ונמצא לפי זה דחב"ד שבזעיר אפין הם בערך אבא ואימא חג"ת שני זרועותיהם וגוף, וחג"ת שבזעיר אפין הם נה"י שבאבא ואימא תרין שוקין וברית, והם חכמה ובינה ודעת שבנוקביה, כי שם נעשה לה ראשה כנז' באדרא, ונה"י שבזעיר אפין הם חג"ת של נוקביה, והם סוד נביאים

ואילין תלת מתפשטין | הפסקה ממשיכה לפרש את זוהר ח"ג רפט ע"ב: 'ואילין תלת מתפשטין לזעיר אנפין, ומאלין נהרין כלא. אתגליף האי חכמתא ואפיק חד נהרא דנגיד ונפיק לאשקאה גנתא'. הנהר היוצא – ע"פ בראשית ב'.

ודע דזעיר אפין | בשעתא – זוהר ח"א קכו ע"א. ומשקה – כת"י 869, דף צ ע"א.

ודע כי זעיר אפין | הנטיעות היו – בראשית רבה טו א. אדם וחיה – זוהר ח"א לה ע"ב. נהיו – נוסח דפוס 876: נה"י.

ונמצא לפי זה | כנז' באדרא – זוהר ח"ג קמא ע"ב. סוד נביאים וכתובים – לסוד זה חזר האר"י באיגרת ששלח לתלמידו ר' שמואל די פודילה, כמתואר לעיל סעיף יד.

וכתובים, כי מצד זעיר אפין הם נביאים נצח והוד, ומצד נוקביה הם כתובים חסד וגבורה, ומשני צדיהם אינן בכלל התורה העליונה כי אין להם על מה שיסמוכו כדכתיבנא.

והנה התפשטות נצח והוד שבזעיר על ידי בינה נעשה, דאיתפשט עד הוד כנזכר בתיקונין. והיינו דקאמר איתפשט, כי נתפשטה יותר מדאי. והיינו דאמרין בתיקונין תיקון ד' בדף מג ע"א שורה יז וז"ל, ומבינה נביאים ואינון נצח והוד, וממלכות כתובים ואינון חסד וגבורה, תפארת כליל כולו וכו' עכ"ל.

והענין הוא כי מבינה נעשו שוקין לזעיר אפין, וזהו בינה, ר"ת בינה יסוד נצח הוד, וממלכות מצד אחורי זעיר אפין הם כתובים חסד וגבורה כדפרישית. והשתא אתי שפיר, דבתיקונין אמרי דתנאים הם איתגנים נצח הוד יסוד, ואמוראים הם חסד גבורה ת"ת, ואיך איפשר שיהיו אמוראים למעלה מתנאים. ובמה שכתבנו אתי שפיר, כי תנאים בזעיר אפין הם נה"י ואמוראים כנגדם בנוקביה, והם חג"ת, הללו נביאים והללו כתובים. ולפי שראש השנה רומז למלכות העולה בסוד החיבוק שמואלו תחת לראשי, ונמצאו כתובים על גבי נביאים, לפיכך קודמין בתפלת מוסף של ר"ה כתובים קודם לנביאים, מש"כ בשום מקום. ואמנם ענין התפשטות הבינה עד הוד הוא, כי ברדתה מאת פני החכמה ויתבאר רביעא על בנין בסוד מ"ם סתומה, מגיעין שוקיה עד שוקי זעיר אפין ויונקין מהם, ואז תקרא תבונה בן ובת ו"ה, כנ"י באדרא זוטא, והבן כל זה. והיינו דקרי להו נטיען, וקאמר ואשקי כל אינון נטיען.

ומכל מקום אין שפע שבאם עצמה עושה כי אם מוח אחד, ואח"כ נמשך עוד מוח שני מן החכמה לבינה ומשם לזעיר אפין, ולפיכך אמר לתמנך. וגם זה על ידי חקיקה, שנחקקה החכמה כעין זכר ונקבה, וקבלה הבינה מוח זה ומשם לזעיר אפין. ולפיכך חזר ואמר הסוף אחרת הסוף נהירו לתמנכא מיניה, לומר שאעפ"י ששני מוחות אלו באים לו מן הבינה אינם דומים זה לזה, כי הראשון מהבינה עצמה בסוד החלב שבה, והשני מצד החכמה עצמה דאיתמשכא מינה לבינה, ומשם לו. ושני מוחות אלו כאשר ימשכו ליכנס ברישא דזעיר אפין נחקקין גם הם כעין זכר

והנה התפשטות | דאיתפשט - תיקוני זוהר, הקדמה, דף ט ע"א. והיינו דאמרין - ר"ש ויטל העיר כאן: אמר שמואל, ביאור המאמר הזה נתבאר גם כן במקומו בשער הזה בדף ה ע"ב שורה טו, ועוד כתבנו שם שנתבאר גם כן במקומות אחרים מסוימים, ומצאתם שם כי תדרשם. ועוד נכתב משם הרב הגדול זלה"ה וז"ל, וזכרני שגיליתי זה בפירוש ספרא דצניעותא וכו'. המשפט האחרון מצוטט מהאיגרת ששלח האר"י לר' שמואל די פודילה, כמתואר לעיל סעיף יד.

והענין הוא | שמואלו תחת לראשי - שיר השירים ב ו. באדרא זוטא - זוהר ח"ג רצא ע"א: 'תבונה כלא כללא דבנין בן ובת'. ואשקי כל נטיען - זוהר ח"ג רפט ע"ב: 'ואשקי כל אינון נטיעאן הה"ד ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן וכו'.

ומכל מקום אין שפע | הפסקה ממשיכה לפרש את זוהר ח"ג רפט ע"ב: 'אתגלף האי חכמתא ואתמשך ועייל ברישא דזעיר אנפין ואתעביד מוחא אחרא. ההוא אחרא ההוא נהירו דאיתמשך מניה אלין תרין משיכן אתגליפו ומתחברן בחד רישא דעמיקא דבירא, דכתיב בדעתו תהומות נבקעו. ועייל ברישא דזעיר אנפין ואתעביד מוחא אחרא ומתמן אתמשיך ועייל גו בגו דגופא ומלייא כל אינון אדרין ואכסדרין דגופא, הה"ד וברעת חדרים ימלאו'. שפע - כת"י 869, דף צ ע"ב.

ונקבה, ומתחברין על ידי דעת העליון דוגמת האבר הקדוש למטה שהוא יסוד, ונכנס בעומק הבאר והיא נקודת ציון למטה בבית רחם לאשה, וכנגדו לעולם יקרא **רישא דעמיקא דכילא** לפי שנכנס בעומק הבאר העליון, והוא פטר כל רחם כדאיתא ב'פ' בראשית, וזהו ענין הבקיעה שבוקע הדעת לפתוח פתח בית רחם, וזהו **דלעפנו סאומות נקעו**, וכאשר מתחברים ונכללים זה בזה נעשה מוח שלישי הכולל שניהם, והוא דעת. והנה מוח זה השלישי נעשה בסוד הזווג להמציא נשמה לשש קצוות, בדרך הזווג העליון שהוא להמציא נשמות, ולפיכך עייל לנו כגו גופא ומלייא לארצין ואכסלרצין בסוד הנשמה הממלאה את כל הגוף והיא בחדרי חדרים.

וכאשר תדקדק בדברים אלו תמצא שדעת הוא ת"ת, ות"ת הוא יסוד, וחכמה הוא חסד, וחסד הוא נצח, ובינה היא גבורה, וגבורה היא הוד. וכאשר נעלה עוד למעלה בשכלינו, נמצא לפנינו ששלשה ראשים הם כתר וחכמה ובינה, ואבא ואימא ומזלא הם חג"ת, ושלשה מוחי דבזעיר אפין הם נה"י, ומשם ואילך מלכות בסוד קשר של תפילין דל"ת. ואם נגביה שכלינו עוד במקום גבוה נמצא שבראש הראשון נעלמים בו כח"ב, והשני חג"ת, והשלישי נה"י, ואבא ואימא מלכות. וכאשר נבחין עוד נמצא בראש הראשון כל האצילות נעלם שם עד היסוד, ובראש השני מלכות בסוד כתר מלכות, והראש השלישי תקוניהם לגלותם על ידי העלם שנתעלם האצילות בו ונתתקן. ובחינה אחרת יש במקיפין אותם, כי הראש העליון מוקף מכתר, וכתר מוקף מחכמה, וחכמה מבינה. ויהיה לפי זה אבא ואימא בינה מוקפין מזעיר אפין, וזעיר אפין מנוקביה שהיא נרתקו. ועוד בחינות רבות לאין קץ, אין כאן מקום להזכירם.

ואם עיני שכל לך תראה כי כל אחת כלולה מעשר, כי כח"ב שבשלשה ראשים הם חג"ת שבאבא ואימא ומזלא, והם נה"י שבזעיר אפין. ונמצא כתר כלול מת"ת ויסוד, וחכמה מחסד ונצח, ובינה מגבורה והוד. וכאשר נעריך בראש הראשון כל התשעה, נמצא כתר כלול מכולם, ובראש השני מלכות, נמצאת מלכות כלולה מכתר, וכתר ממלכות. וכאשר כתר כלול מחכמה ובינה, וכל אחד כלולה מחמש, חכמה גבורה ת"ת חסד נצח, ובינה מגבורה הוד נצח יסוד ומלכות, הרי כתר כלול עשר. וכאשר נעריך כי בראש הראשון כח"ב, נמצא כתר כלול מחכמה ובינה, ובראש השני חג"ת, נמצא חכמה כלול מגבורה ות"ת, והראש השלישי נה"י, נמצא בינה כלולה מנצח ויסוד. וכאשר נעריך אבא ואימא חכמה ובינה, ושלשה מוחות שבזעיר אפין לחג"ת, ובנוקביה נה"י, נמצא ת"ת כלול מחסד וגבורה, ומלכות כלולה מנה"י.

ועוד בדרך אחרת, כי כתר כולל חכמה ובינה, וכולל ת"ת אשר נכללין בו חסד וגבורה, וכולל יסוד אשר נכללין בו נצח והוד, וכולל מלכות בסוד כתר מלכות, הרי כל העשרה. וכן חכמה כלולה מגבורה ות"ת, וגבורה כלולה מהוד, וכן כלולה מחסד ונצח, ות"ת כולל יסוד, וחכמה כלולה מבינה שממנו נתפשטה, וכלולה מכתר אחר שכלולה מת"ת שהוא כתר, ועל דרך זה כולם. וכאשר נקצר הענין ונקחהו דרך קצרה לא נצטרך לכל אריכות הזוה, כי אחר שהשלשה

הבאר והיא נקודת | ב' בראשית – זוהר ח"א יג ע"ב. בדעתו תהומות – משלי ג כ.
ואם עיני שכל | נמצא חכמה – כת"י 869, דף צא ע"א.

ראשים הם כח"ב עליונים, ושלשה למטה מהם בהם והם חג"ת, ושלשה למטה מהם בהם והם נה"י. נמצא שהוא כח"ב, הוא חג"ת, הוא נה"י, כולם כלולין זה בזה. ודי בזה כי כבר יצאנו מהענין.

כללות הדברים, כי תחילת אצילות זעיר אפין מאבא נפק, ונתעברה בו אימא בסוד ה' ד"ו והוא"ו זעירא, כי לא היו לו כי אם ששה קצוות שאחר חכמה ובינה, כדרך שאר הספירות. ובבחינה זו יקרא אבא, אב לאבהן, כי ממנו יצאו האבות חג"ת, ואז לא היה לו ראש, כמו הוא שבתוך ההא שאין לה ראש. וכאשר נולד הבן הנעים נעשו לו שלשה מוחות על ידי הנחל העליון, מנחל בדרך ישתה, על כן ירים ראש. ולכן ו' שבשם כנגדו שיש לה ראש, ותקח האשה את הולד ותניקהו, בסוד כוונן שמים בתבונה, כי היא המכרעת אותו כי כל השלשה מוחות על ידה באו לו. האמנם מח שבו, המתפשט לחמשים שערים ממנה ומעצמה, נכנס לראש זעיר אפין בסוד חלב אמו. וזה על ידי אבא שהוציא הבינה לחוץ, בסוד מ"ם סתומה, להניק את בנה, והנטיעות שהיו בקרני חגבים הגדילו. ולפיכך נקרא יוצא מעדן שהוא דבוק בחכמה, ויצא להניק את הבן, כי בתחילה עד עת לידה היו דבוקים זה עם זה פנים בפנים, כמעט איש ולויות ולא יתפרדו, כדרך שיצא אדם הראשון, אלא שהיו תואמים פנים בפנים בתר דאתקן עתיקא. ולהניק את הבן הוכרחה החכמה להחזק בתבנית זכר ונקבה, זה בולט וזה שוקע, והוציאה לחוץ על אודות בנה. וזהו ענין אטגליף הלי חכמתא.

ודע כי תקוני הבינה תקוני אימא עלאה כולם נכנסו בגופא דזעיר אפין, ונעשו כנשמה לו. וזמ"ש ומתמן אתמנן ונגיד ככל גופא, ולפיכך הם נעלמים. וגם זה פירוש כוונן שמים בתבונה. ולפיכך נקראת בינה בן יה, שמה כשם בנה, ושש קצוותיה נשמה לשש קצוותיו. ויעקב מרכבה לשש חיצונות, ומשה לפנימיות, דא מלגאו ודא מלבר, כדאיתא ב' ב' בלק ובתקונין, והיינו דאמרינן דמשה זכה לבינה כדאיתא ברעיא מהימנא, שזכה לקצוות הפנימיות שהם מבינה כדפרישית.

והתפשטותה עד הוד בסוד חמשים שערי בינה, וזהו מהלך עץ החיים ת"ק שנה. ויסוד הוא זכר, ואינו מצד הבינה כי היא נקבה, ולכן התפשטותה אינו בתוכו אלא עד הוד, והוד ניתן למשה כדאיתא בתקונין וברעיא מהימנא. ומ"מ נקודת ציון עליונה שבבינה בתוכו, אעפ"י שאינה ניכרת, ונמצא בו כח נקבות נעלם וכח זכרות נגלה, ובבחינה זו יקרא היסוד ציון בהרבה מקומות.

כללות הדברים | מנחל בדרך ישתה – תהלים קי ז. ותקח האשה – ע"פ שמות ב ט. כונן שמים – משלי ג יט. והנטיעות... בקרני חגבים – ע"פ בראשית רבה טו א. כמעט איש – מלכים א ז לו. ודע כי תקוני הבינה | אתמנן – זוהר ח"ג רפט ע"ב: 'זמתמן אתמשיך ועייל לגו בגו דגופא'. כונן שמים – משלי ג יט. ב' בלק – זוהר ח"ג קפז ע"ב. ובתקונין – תיקון יג, דף כט ע"א. דמשה זכה – שם. ברעיא מהימנא – זוהר ח"ג רכג ע"ב.

והתפשטותה עד הוד | מהלך עץ החיים – תיקוני זוהר, תיקון כב, דף סו ע"ב. והוד ניתן למשה כדאיתא בתקונין – תיקון יג, דף כה ע"א: 'הוד דיהיב למשה'. וברעיא מהימנא – זוהר ח"ג קנג ע"ב.

ושתי בחינות אלו הם יוסף ובנימין, אחד מיין נוקבין והוא מקורא דבירא דלא אתפרש מן בירא לעלמין, ואחד מיין דכורין בסוד יוסף הצדיק. איהו לעילא ואיהו לתתא, עייל ונפיק, עייל להכניס מיין דכורין, ונפיק להוציא מיין נוקבין, לקבל מיין דכורין, וזהו כל פנים שיש זווג. וזמ"ש בפ' ויצא בדף קנה ע"א שורה ל"ב וז"ל, אבל ת"ח רזא דמלה, בכל זמנא צדיק מעלמא תתאה נפיק ועייל, ביה עייל ומיניה נפיק וכו', עכ"ל. והענין הוא שאי אפשר למיין נוקבין אם לא על ידי נשמות הצדיקים, והם באים מבינה, והבן כל זה.

ונמצא שהוצאת בינה לחוץ הוא על ידי תיקוניה האמורים בשיר השירים, והם הנכנסים בתוך זעיר אפין ונעשה לו מוח, ומשם מתפשט בכל הגוף. והחכמה עצמה מתקנת מצד עצמה, ומוציאה לו מוח שני על ידי הבינה, ומוח זה אין לו התפשטות בכל הגוף מרוב העלמו. ולפיכך נקרא בן רבקה, ולא בן יצחק, כדאיתא באדרא זוטא, כי עיקרו מהבינה והיא חיי המלך, ולפיכך קדם המוח שלה למוח המתפשט מהחכמה.

ודע כי מפני שכבר היו לו לזעיר אפין חג"ת ונעשו חב"ד, לכך גם במוח הראשון קתני אתעביד מוחא אחרא, לומר שהוא גבורה ונעשה בינה, מעשה מוח אחר ממה שהיה. ומוח שני זה של חכמה לא נתלבש בבינה, אלא שנמשך מן החכמה ועבר דרך הבינה מעבר בעלמא, ונכנס בראש זעיר אפין, וזמ"ש הסוף אחרא הסוף נהירו לאתמסכא מיניה מנה לנר כדפרישית. וממוח זה נמשכו ל"ב נתיבות על ידי האור הבא דרך שערות הראש העליון למוח זה כדלעיל, ונמצא שהתפשטות מוח הבינה הוא על ידה, ומוח החכמה אינו מתפשט לל"ב שבילין אלא על ידי השערות העליונות.

ושני מוחות אלו בהמשכם ליכנס לזעיר אפין, טרם יכנסו מתחברין בסוד זווג, כי המשך שני מוחות אלו הם תיקון חכמה ובינה, והתיקון הוא היות להם דמות אדם, רישא וגופא ודורעין ושוקין וברית קדש.

וזהו ענין אתגליף באמתות, להחזק בדמות בית קיבול, גוף ונשמה, גוף בית קיבול לנשמה, וכל אחד נחקקה בתיקוניה, ובינה נכנסו כל תיקוניה בזעיר אפין. ואין כן חכמה, כי נהירו דידה בה עד המוח לבד, כי נעלמת היא להשיגה. ודע כי ממוח היוצא מבינה לזעיר אפין, נחלק לנוקביה גם כן. ולפיכך נקראת תבונה בסוד בן בת ו"ה, כדאיתא באדרא זוטא. ואמרינן בתיקונין נפש מלכות תבונה, ע"ש.

ונמצא שהוצאת בינה | כדאיתא באדרא זוטא – זוהר ח"ג רצג ע"א.

ודע כי מפני | הפסקה ממשיכה לפרש את זוהר ח"ג רפט ע"ב כמצוטט לעיל.

וזהו ענין אתגליף | הפסקה ממשיכה לפרש את זוהר ח"ג רפט ע"ב כמצוטט לעיל. באדרא זוטא – זוהר ח"ג רצא ע"א: 'תבונה כלא כללא דבנין בן ובת'. בתקונין – לא מצאנו בדפוס מנטובה שי"ח, אלא בדפוס זיטאמיר תרכ"ג, תיקון כא, דף מט ע"א.

וזמ"ש חד נהרא נגיד ונפיק לאשקאה גנתא, דהיינו נוקבא דזעיר אפין שהיא גנתא, ולפיכך אמרו דמסטרטא דאימא נפקת בת, ומ"מ אין הלשון מוכרח כאן, דאיפשר דקרי גינתא לוא"ו. וכדאמרין באדרא, להשקות את הגן דא ו', וכדאיתא התם. ואמנם המח היוצא מהחכמה אין לו התפשטות רק עד מוחא, והתפשטותו על ידי שערות הראש העליון, כי על ידו נתפשט לל"ב נתיבות. וזה הוא כי האור עובר מהשערות העליונים דרך השערות התחתונים למוח זעיר אפין, וכדאמרין באדרא רבא, ונהיר ונגיד בהנהו נימין לנימין דזעיר אפין, ומהאי מתתקן מוחיה וכדין נגיד ההוא מוחא לל"ב שבילין, עכ"ל. וזה יורה על מיעוט אור מאד לרוב העלמה.

והנה שני המשכות אלו הם סוד תיקון החכמה והבינה כל אחד בסוד אדם כדפרישית, ואז נדווגו בסוד הדעת העליון הנקרא רישא דעמיקא דכירא, כי עמיקא דכירא היא בינה. וכדאמר בפ' וילך בדף רכה ע"א שורה כה וז"ל, בגין כך בעי כר נס לסלכא פכחא דמאריה כהאי גוונא, מתחא לעילא לסלקא יקרא דמאריה לאחר דקסיו דעמיקא דכירא נגיד ונפיק, ולכח נגיד לאמסכא מעילא לתחא מהכא סקיו נחלא לכל דרגא ודרגא עד דרגא כתרמא לאמסכא כרכן לכלא מעילא לתחא, לכח בעי לקסר קסר ככולא קסר דמהמנותא, ודא הוא כר נס לאוקיר לשמא דמאריה קדישא וכו' עכ"ל.

הכונה היא, כי האדם בתפלתו צריך שיעלה מחשבתו עד מקום השקאת עמיקא דכירא, שהוא נגיד ונפיק לזעיר אפין. וזה על ידי השביל העליון הנכנס בעומק הבינה, והוא נקודת ציון העליונה שבבינה. ושביל זה הוא קוץ התחתון של יוד, כי יש לה שלשה קוצות, האחד נקרא רישא, והשני גזעא, והשלישי הדק והתחתון שבילא. והם רישא וגזעא ושבילא האמורים בפ' בלק בדף רג ע"ב שורה לא וז"ל, דהא רזא דיליה מראש צורים איהו, ואתייחד ברישא ובגזעא ושבילא. יי, דא רישא עלאה אוריא דסלקא. אלהינו, דא גזעא דאתמר גזע ישי. יי, דא שבילא דלתתא. ועל רזא דא אתייחד ביה כדקא יאות וכו', עכ"ל. ושביל זה הוא סוד ושבילך במים רבים, שהוא סוד זווג חכמה ובינה, כדאיתא בפ' בראשית. והוא דעת עליון הנכנס בנקודת ציון שבה, ונקודת ציון תקרא נתיב לא ידעו עיט, והשביל או הנתיב הנכנס שם יקרא דעת, והוא פטר כל רחם וכדכתיבנא.

וזמ"ש בהקדמת בראשית דף יג ע"ב שורה כד וז"ל, פרשתא קדמאה קדש לי כל ככור, לא י' לאיכו קדש כוכרא לכל קודשין עלאין, פטר כל רחם, כהכא סביל דקיק נחת מן יו"ד לאיכו אפתח רחמא למעבד פירין

וזמ"ש חד נהרא | הפסקה ממשיכה לפרש את זוהר ח"ג רפט ע"ב: 'חד נהרא דנגיד ונפיק לאשקאה גנתא, ועייל ברישא דזעיר אנפין ואתעביד חד מוחא אחרא, ומתמן אתמשיך ונגיד בכל גופא, ואשקי כל אינון נטיעאן, הה"ד ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן וגו'. דמסטרטא דאימא – זוהר ח"ג יא ע"א. להשקות – אדרא זוטא, זוהר ח"ג רצ ע"ב. את הגן – כת"י 869, דף צב ע"א. ונהיר ונגיד – זוהר ח"ג קכט ע"א.

והנה שני המשכות | הפסקה ממשיכה לפרש את זוהר ח"ג רפט ע"ב: 'ההוא אחרא ההוא נהירו דאתמשך מניה אלין תרין משיכן, אתגליפו ומתחברן בחד רישא דעמיקא דכירא, דכתיב בדעתו תהומות נבקעו'.

הכוונה היא | גזע ישי – ע"פ ישעיהו יא א. ושבילך במים רבים – תהלים עז כ. נתיב לא ידעו – איוב כז. פטר כל רחם – שמות יג ב.

ואינן קדקא יאות, ואיטו קדש עלאה, עכ"ל. וזה ברור. וקרי ליה קדש עלאה, לפי שכנגדו למטה היסוד, והוא הנקרא קדש בסוד שבת קדש, אלא שזה הוא קדש עלאה.

ודע כי כמו שיש לברית קדש תחתון שתי בחינות, זכרות ונקבות, בסוד יוסף ובנימן, כן יש לשביל העליון בחינה עליונה והיא הנקראת שביל בסוד מיין דכורין או נתיב בבחינה תחתונה בסוד מיין נוקבין. והוא הנקרא נתיב לא ידעו עיט, או שביל, והוא הנקרא עמיקא דבירא, כמו שהיסוד נקרא מקורא דבירא. והאי לא מתפרש מן בירא לעלמין כדרך שמקורא דבירא לא מתפרש מן בירא לעלמין, כדאמר בפ' תולדות. והיינו דאמרינן בפ' אחרי מות 'ובפ' בראשית, בדהוא נתיב דלא אתידע לעילא ותתא, כד"א נתיב לא ידעו עיט, עכ"ל. לומר דלא אתידע לעילא בבחינת מיין דכורין, ולא לתתא בבחינתו השנית בתוך הבינה בסוד מיין נוקבין, כי נעלם הוא ועמוק עמוק מי'מצאנו.

ולפיכך נקרא עמיקא, והיינו דכתיב 'ושבילך במים רבים ועקבותיך לא נודעו, ששתי הבחינות לא נודעו לא למעלה ולא למטה. ועוד כי מיין נוקבין שבבאר התחתון בכח נתיב זה שבתוך הבינה באים, על ידי מקורא דבירא כדבעינן למימר קמן. וכמו שמלכות תקרא ברוך, בסוד מבוועא דבירא שבה, כן בינה תקרא ברוך בסוד הנתיב שבה. וזהו ההפרש שבין ברוך דתפלה לברוך שבברכות, כי זה בבינה בסוד הנתיב שבה, ובתפלה למלכות בסוד היסוד שבה, וכמ"ש 'בר"מ בפ' עקב, אבל לעולם עלמא דאתי לחודיה לא אקרי ברוך אלא ברכה, וכמ"ש בפ' תרומה 'ובפ' ואתחנן, והבן זה.

ודע כי בינה תקרא עמיקא דנהרא בסוף פ' ויקרא, ועומקא עלאה בפ' ויחי 'ובפ' בשלח, ועמיקתא דכולא בפ' ויחי 'ובפ' אמור 'ובפ' ואתחנן, ועמיקא דכולא בפ' ויחי 'ובפ' בשלח 'ובפ' צו 'ובפ' אמור 'ובפ' בהעלותך 'ובפ' חקה 'ובפ' ואתחנן. והכל בסוד השביל שבה, אם כח הזכרות ואם כח הנקבות, כי כח הזכרות שבה יקרא עמיקא עלאה.

וזמ"ש בפ' בשלח בדף סג ע"ב שורה י' וז"ל, אמר ר' חזקיה, כל עתיקא סתימאה לכל סתימין צפי לאמנא ברכאן לעלמין, אשרי כולא ואכליל כלל צהאי עמיקא עלאה, ומתכא שאיב ואתנגיד בירא דנחלין ומבוועין אתנגידו מניה ומסתקין מניה וכו', עכ"ל. הנה דבירא דנחלין ומבוועין אתנגידו מניה, דהיינו בינה, שאיב ואתנגיד מעומקא עלאה, דהיינו ההוא שביל דקיק דנחית בגווה.

ודע כי כמו שיש נתיב לא ידעו – איוב כח ז. והוא – כת"י 869, דף צב ע"ב. בפ' תולדות – זוהר ח"א קמא ע"ב. בפ' אחרי מות – זוהר ח"ג סא ע"ב. בפ' בראשית – זוהר ח"א כט ע"ב. ולפיכך נקרא עמיקא 'ושבילך במים רבים – תהלים עז כ. בר"מ – זוהר ח"ג רעא ע"ב. בפ' תרומה – זוהר ח"ב קסב ע"ב. ובפ' ואתחנן – זוהר ח"ג רסד ע"ב. ודע כי בינה 'בסוף פ' ויקרא – זוהר ח"ג טז ע"ב. בפ' ויחי – זוהר ח"א רכט ע"א. ובפ' בשלח – זוהר ח"ב סג ע"ב. בפ' ויחי – זוהר ח"א רכא ע"א. ובפ' אמור – זוהר ח"ג קז ע"א. ובפ' ואתחנן – זוהר ח"ג רסה ע"ב. בפ' ויחי – זוהר ח"א רכא ע"א. ובפ' בשלח – זוהר ח"ב מט ע"ב. ובפ' צו – זוהר ח"ג לא ע"ב. ובפ' אמור – זוהר ח"ג פח ע"ב. ובפ' בהעלותך – זוהר ח"ג קנ ע"א. ובפ' חקה – זוהר ח"ג קפא ע"א. ובפ' ואתחנן – זוהר ח"ג רסה ע"ב (עומקא דכלא).

וכן אמרו בפ' ויחי בדף רכט ע"א שורה ב"ו וז"ל, ר' יהודה פתח ואמר, אליך נשאתי את עיני הויסבי בשמים, הוי קרא חוקמיה. אבל תא חזי, ללוא דבר נש לאתכוון בה הוי ליעלא לעומקא עלאה, למתמן נגדי כל ברכאן וכל חירו, ומתמן נפקי לקיימא כלל. ועל דא יתיב יו"ד, בגין ללא פסיק יו"ד מאתח דא לעלמין, ובגין דא כתיב הויסבי בשמים, אחיד ליעלא ברזא דחכמתא עלאה, ואחיד לתא דיתבי על כרסא דלכאן, יתיב על כרסא דלכאן שמים, ובג"כ הויסבי בשמים כתיב וכו', עכ"ל.

הכונה כי תפלת האדם המתכוון בה בראוי היא למעלה בעומק העליון בסוד נקודת ציון, ושם חביון ברית קדש עלאה. ומשם נמשכין שני מיני שפע על ידי הזווג העליון, אם שפע ברכה וחירות, וזמ"ש למתמן נגדי כל ברכאן, ואם שפע חיות וקיום והעמדה לספירות ולכל הנמצאים, בסוד ואתה מחיה את כולם, כי הנה המלאכים אם יפסק מהם השפע העליון ברגע לא יוכלו לעמוד, כדאיתא בפ' ויקרא. ולשפע שני זה אמר, ומתמן נפקא לקיימא כולל. ושני שפעים אלו נעשים על ידי זווג העליון, וכאשר יחסר מהם דהיינו שפע הברכה לא יקרא זווג שלם.

וזמ"ש בפ' אחרי מות בדף סא ע"ב וז"ל, ת"ח, כתיב ונהר יוצא מעדן להסקות את הגן, הוי נהר אהפטי בסעורו כשעתא למזווג עמיה בזווג שלם הוי עין וכו', כדין כתיב עד שהמלך במסיבו וכו', ומתברכאן עלאין ותאין וכו', עכ"ל. ביאור הדברים, כי הבינה מתפשטת בשש קצוותיה לעטר הבן הנעים, וזה כשהזווג העליון שלם בשני מיני השפע שכתבנו. וזמ"ש כשעתא למזווג עמיה בזווג שלם הוי עין, שיהיה הזווג שלם לברכה וקיום, והזווג השלם הוא כשהוא כהוא נתיב ללא אחידע לא לעלא ולא לתא. והענין הוא, כי צריך התעוררות תחתונים בדרך הזווג התחתון להעלות מיין נוקבין, ולכן צריך לכוון בתפלתו עד שם, ואז הנתיב ההוא יעלה מים נקבות לקבל מים זכרים, ונתיב זה לא אחידע לעלא ולתא, לא בסוד מיין נוקבין ולא בסוד מיין דכורין, כדפרישית לעיל, ואין הזווג שלם אלא על ידי נתיב זה.

וכאשר אין התעוררות תחתון אין הזווג ע"י נתיב זה, כי אין מיין נוקבין, ונתיב זה למטה הוא סוד מיין נוקבין כדכתיבנא לעיל, ואין הזווג לצורך ברכה וחירות אלא לשפע השני שהוא קיום והעמדה לבד. וזה היה משנחרב בית המקדש, דאתתרכת ד' עלאה כנז' בתקונן לענין מין שפע זה בלבד, כי אין לך יום שאין קללתו מרובה מחבירו, אבל לעולם יש זווג עליון. ולפיכך לא פסיק

יוד מאתח דא לעלמין, כי השפע השני אי אפשר זולתו, אלא שאין הזווג שלם לברכה ולחירות, לעטר הבן הנעים לשיזווג בכלתו על ידי היסוד, כי הצדיק אבד משחרב ב"ה, ונשבע השי"ת

וכן אמרו בפ' ויחי אליך נשאתי את עיני – תהלים קכג א.

הכונה כי תפלת האדם ואתה מחיה – נחמיה ט ו. המלאכים – כתי" 869, דף צג ע"א. דף זה חסר בכתב היד. בפ' ויקרא – זוהר ח"ג ד ע"א.

וזמ"ש בפ' אחרי מות ונהר יוצא מעדן – בראשית ב י. עד שהמלך במסבו – שיר השירים א יב.

וכאשר אין התעוררות ואתתרכת ד' עלאה – תיקוני זוהר, תיקון ו, דף יז ע"ב. אין לך יום – על פי סוטה מט ע"א. הצדיק אבד – ישעיה נז א. ונשבע השי"ת – תיקוני זוהר, תיקון סט, דפוס מנטובה שי"ח, דף קטו ע"ב (על פי תענית ה ע"א). נוסח המאמר שהיה לפני הרמ"ק, וכנראה גם לפני האר"י, יובא להלן פרק לה הערה 4.

שלא יכנס בירושלים של מעלה עד שיכנס בירושלים של מטה, ונמצא שיש זווג אלא שאינו שלם.

וזמ"ש בפ' לך לך, ללא תימא כד מתחבראן אלא מתחבראן ולאי, לומר שלעולם לא מתפרשאן, כי נקראים רעים כדאיתא בפ' ויקרא, ולא שייך לומר כד מתחבראן שנראה שיש זמן שאינן מתחברים, דודאי מחוברים הם תמיד, ולא נקט כד מתחבראן אלא לומר כשמתחברין חיבור שלם שיש זמן שאינו שלם. וכאשר הזווג שלם אסתכמו כרעותא, דהיינו הרצון המתגלה במצח ומתפשט עד המזל, אשר על ידו הוא זווג חכמה ובינה, דכמזל תלייא זוגא דילסון כנז' בפ' אחרי מות.

ואפשר דברכה וחירות ולקיימא כולא, שלשה אלו הם בני חיי ומזוני. בני, היינו ברכה לאפקא ברכאן למטרוניא על ידי היסוד, כדקתני הכא. מזוני, היינו חירו. חיי, היינו לקיימא כולא. ושלשה אלו לאו בזכותא, דהיינו חסד, כדאיתא בתיקונין, תלייא מילתא, אלא במזל תלייא מילתא.

חיבורא דילהון לאפקא בני חיי ומזוני לעלמא דאתי, ומשם נמשכין למלכא קדישא, וכלין כתיב צטטרה עטרה לו אמו, בסוד ששה קצוותיה המתפשטין ומאירין בו בכל שש קצוותיו. וזהו ענין אסתקט כסטרי ונפקי מבועין ונחלין שבתוך הבינה, וירית ההוא בן אחסנתא דאבוי ואימיה, הם תרין עטרין דהוון גניזין באבא ואימא והשתא ירית לון, כדאיתא באדרא זוטא.

והענין הוא כי סדר אצילות ת"ת למטה מחסד וגבורה, ועל ידי זווג זה יורש את אביו ואת אמו לעלות למעלה על חסד וגבורה, בסוד שרשם הגנוז בהם עיטרא דאקרי חסד ועיטרא דאקרי גבורה, ונמצא למעלה מהם, ויונקים משרשיהם הגנוזים בתוך הת"ת אשר ירשם עתה מאביו, וירש מקומם. ואז יקרא בן חורין, כי אינו משועבד לחסד וגבורה אלא לאבא ואימא, בעלותו למעלה אליהם, ואינן מגיעין שם הקליפות אלא חירות בסוד היובל.

וזמ"ש בפ' לך לך | לא תימא – זוהר ח"א צה ע"ב: 'כד מתחברין יו"ד בה' כדן כתיב ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן, ולא תימא כד מתחברין אלא מתחברין ודאי'. בפ' ויקרא – זוהר ח"ג ד ע"א: 'אינון דתאבין דא לדא ולא משתכחין תדיר אקרי דודים, ואינון דמשתכחי תדיר ולא מתכסיין ולא מתפרשן דא מן דא אקרו רעים'. בפ' אחרי מות – זוהר ח"ג עז ע"ב.

ואפשר דברכה | לאו בזכותא – זוהר ח"ג רצב ע"ב. כדאיתא בתיקונין – תיקון י, דף כא ע"ב. תלייא מילתא – ר"ש ויטל העיר כאן: 'א"ש, צ"ע, כי היכל הזכות הוא בגבורה. ואפשר כי זה כלול בזה וזה בזה'. חיבורא דילהון | הפסקה מפרשת את מאמר זוהר ח"ג סא ע"ב: 'ת"ח כתיב ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן, האי נהרא אתפשט בסטרי בשעתא דמדווג עמיה בזווג שלים האי עדן בההוא נתיב דלא אתידע... כדן נפקין מבועין ונחלין ומעטרי לבן קדישא בכל אינון כתרין, כדן כתיב בעטרה שעטרה לו אמו. ובההוא שעתא ירית ההוא בן אחסנתא דאבוי ואימיה, כדן הוא אשתעשע בההוא ענוגא ותפנוקא'. בעטרה שעטרה – שיר השירים ג יא. באדרא זוטא – זוהר ח"ג רצא ע"א: 'מאי ירותא, דא עטרין דהוון גניזין בגווייהו ואחסינו לבן דא, מסטרא דאבוי הוה גניז בגויה חד עטרא דאקרי חסד ומסטרא דאימא חד עטרא דאקרי גבורה... וכלא נטיל בן דא וירית כלא'.

ואפשר שתרין עטרין אלו הם הנהר המתפשט בצדדיו שהיא הד' שבה' שנתפשטה למטה ולמעלה בשני צדדיה, דהיינו נהר היוצא מעדן, דהיינו שהוא העדן נתפשטה לכאן ולכאן למעלה ולמטה, ונעשה ד', כדאיתא °בפ' ויקרא. והצד השלישי שבה"א הוא הת"ת שנתעברה והיה בתוך מעיה, ואח"כ יצא לחוץ בסוד ו' שבשם, והשני צדדין הם חסד וגבורה הגנוזים ואתפשט בסטרוי והורישם לבן הנחמד.

ונמצאו לבן שני ענינים, אם הארת שש קצוותיו על ידי המבועין והנחלים היוצאין מהנהר, והם שש קצוות הבינה המאירים בשש קצוותיו, וזה יקרא ברכה לריבוי בריכות המים הנמשכות מהנהר, ויקרא גם כן תפנוקא, ותפנוקי מלכים שהם השש קצוות, ואם אחסנתא דאבוי ואמיה לרשת מקום חסד וגבורה, בקחתו את שרשם הגנוז למעלה, וזה יקרא חירו, בן חורין, כדפרישית. ויקרא ענוגא, כד"א °אז תתענג על ה', והיינו דאמר התם בפ' ויחי, כל כרכאן וכל חירו.

והכא נמי אמרינן, כלין הוא אשתעשע בהוא ענוגא ותפנוקא, ושעשוע זה לצורך הזווג להוציא מיין דכורין מלמעלה למטה, כשם שיש שעשוע בנשמות הצדיקים התחתונים למיין נוקבין כן צריך שעשוע להתענג ולהוציא מיין דכורין בסוד °היין המשמח, ומבשרינו נחזה כי השמחה והתענוג ירבו תאוה. ואז באותה שעה שהוא עומד בתפנוקי מלכים בהארת שש קצוותיו ויטיב צעטרוי, דהיינו אחסנתא דאבוי ואמיה, אז ברית קדש פועל פעולתו ומפיק ברכאן למטרוניתא, וכל הנחלים הולכים אל הים.

ומשמע לי מדרקאמר לאזווגא מלכא קדישא צמטרוניתא דהיינו מיין נוקבין היוצאים על ידי היסוד מבועי דבירא ויסודא, והם מעוררים הזווג לאזווגא מלכא במטרוניתא. °והיינו דקאמר נרדי, שהוא היסוד שבה, והיינו נתן ריחו, מלמטה למעלה כענין הריח.

הנה עלה בידינו שהזווג השלם הוא לברכה וחירו ולאפקא מבועין ונחלין, וזה חסד בזמן החרבן. אמנם יש זווג תמידי להעמידם על עמדם, וכמ"ש ומתמן נפקא לקיימא כולא. ולפי שזווג זה תמידי לא פסיק יו"ד מהאי אתר לעלמין, וזמ"ש וע"ל לא פסיק יו"ד מהאי אתר לעלמין, ולפיכך היושב, יו"ד יתירה על חכמה שבבינה, בסוד פטר רחם כדפרישית. ולפיכך אחיד לעילא כרזא דחכמתא עלאה, בסוד השביל של יו"ד הנכנס בה, וזה בסוד סמ"ך. ואחיד לתתא רביעא על בנין בסוד מ"ם סתומה, כדאיתא °בפ' תרומה, ויטיב על כרסיא לאכסן שהם שמים, א"ש ומי"ם, אברהם ויצחק

ואפשר שתרין עטרין °בפ' ויקרא – זוהר ח"ג ד ע"א.

ונמצאו לבן שני ענינים | הפסקה ממשיכה לפרש את זוהר ח"ג סא ע"ב: 'ובהוא שעתא ירית ההוא בן אחסנתא דאבוי ואמיה, כדין הוא אשתעשע בהוא ענוגא ותפנוקא, ותאנא בשעתא דמלכא עלאה בתפנוקי מלכין יטיב בעטרוי'. אז תתענג – ישעיה נח יד.

והכא נמי | היין המשמח – פרדס רמונים, שער ח, פרקים יא, יב, כא; שם, שער י, פרק ג.

ומשמע לי | הפסקה ממשיכה לפרש את זוהר ח"ג סא ע"ב: 'כדין כתיב עד שהמלך במסבו נרדי נתן ריחו, דא יסוד דאפיק ברכאן לאזווגא מלכא קדישא במטרוניתא'. והיינו – כת"י 869, דף צד ע"א. נרדי נתן ריחו – שיר השירים א יב.

הנה עלה בידינו | הפסקה מפרשת את דברי זוהר ח"א רכט ע"א שצוטטו לעיל. בפ' תרומה – זוהר ח"ב קכו ע"א.

וכללות שניהם, דהיינו שמים. וקאמר תרי זמני יתיב יתיב, לומר כי פעמים יתיב על כרסיא דאבהן, ויעקב שוה לאבותיו, ולפעמים יורש אחסנתא דאבוי ואמיה ונעשה כסא בפני עצמו, גבוה מהם כדפרישית, ואז יתיב על כרסיא דאקרי שמים.

נמצינו למדין דעומקא עלאה היינו בינה בסוד היו"ד שבה, וכן עמיקא דכולא יקרא בינה מצד יו"ד שבה, וזמ"ש בסוף פ' צו, והכא מעמיקא דכולא, דכתיב כ"י עשית פלא, פלא כמא דכתיב ויקרא שמו פלא והא אתמר. ופלא היינו נתיב לא ידעו עיט, כדאיתא ב"פ בלק. הנה שעמיקא דכולא תיקרא בבחינת הנתיב שבה.

ובפ' בהעלותך בדף קנ ע"א שורה י"ו וז"ל, ר' אחא אמר נשעתא דעמיקא דכולא נהיר, נהירן נחלא, ונחלא נגיד באורח מיקר לאשקאה כלל, כדן כתיב בהעלות, בגין דהא מעמקא דכלל נפקי, בהעלות דלתי מסטרא עלאה דעמיקא דכלל דאקרי מתשבה, וכלל חד מילה, וכדן כנסת ישראל אתברכא, וכרכאן משתכחי ככולהו עלמין, עכ"ל.

ביאור הדברים לסתימא דכולא היינו מוחא סתימאה, והיא חכמה קדומה. וכאשר תאיר בבינה אורותיה והם השש קצוות הנעלמים בה, והם הנקראים נהירין, ויורדין ממנה לבינה, ומן בינה נגיד באורח מיקר להשקות השש קצוות התחתונות בסדר נכון וישר, בסוד יהוה ישר ולא הוהי מהופך שהוא תגבורת הדין. אז יקרא בהעלות, כי ממקום עליון נמשכין ויוצאין שש קצוות עליונות להאיר בתחתונות, מחכמה לבינה ומבינה להם, ואין הבינה משמשת אלא מעבר לבד. וזמ"ש בגין דהא מעמקא דכלל נפקי, שהוא החכמה, בסוד הנתיב שבה, ולא מהנתיב התחתון שבתוך הבינה אלא מהנתיב העליון הנובע מין דבורין. ולכן חזר ואמר, מסטרא עלאה דעמיקא דכלל דאקרי מתשבה. עוד אפשר, למסטרא עלאה היינו מוחא סתימאה המשפיע לחכמה שניה שהוא אבא, ומשם לאימא, שהיא נחלא דנהיר נהירין בה כדלעיל. ואמר דאקרי מתשבה בסוד המוח היורד משם לנתיב, והנה מקום המחשבה הוא המוח, ולפיכך אקרי מתשבה.

ושנינו בפ' ויחי בדף רכא ע"א שורה יט וז"ל, ר' שמעון פתח ואמר אני חבלתא הקרון וכו'. ד"ל אני חבלתא הקרון, דכתיב לאשקאה מיקר דנחלא עמיקא מבוטא דנחלין, כד"ל והיה הקרב לאגס, ששנת העמקים דקיימא דעמיקתא דכלל, מאן אינון עמקים כד"ל ממעמקים קראתיך ה', חבלתא הקרון וכו', ששנת העמקים דהיא משניא גוונהא זמנין לטב זמנין לביס, זמנין לרחמי זמנין לדינא עכ"ל. הכונה כי אני דהיינו מלכות בסוד ציון שבה, אשר היא נכרת על ידו לומר אני הוא, ולא הזכר העליון, כי אין להם הכר כי אם בו, מקום שהוא ניכר מזכרות לנקבות, והוא הנקודה האמצעית שבה, כדאיתא בהקדמת בראשית.

נמצינו למדין יקרא בינה – בכת"י 869: בסוד, ונראה שגוי. בדפוס: בינה, ונראה נכון. פ' צו – זוהר ח"ג לה ע"ב. כי עשית פלא – ישעיהו כט א. ויקרא שמו – ישעיהו ט ה. נתיב לא ידעו – איוב כח ז. בפ' בלק – זוהר ח"ג קצנ ע"ב.

ביאור הדברים | דסתימא. צ"ל: דעמיקא. מחשבה – כת"י 869, דף צד ע"ב.

במדרש רבה בפרשה יא וז"ל, תני ר' שמעון בן יוחאי, אמרה שבת לפני הקב"ה, רבנן, לכולם יא בן זוג ולי אין בן זוג, אמר לה הקב"ה, כנסת ישראל היא בן זוגך וכו'. הכונה היא, כי כל אברי הנקבה העליונה כנגדם יש באברי הזכר העליון, זולתי נקודת ציון שאין לה בן זוג בזכר כנגדה, ולפיכך אמרה שבת, שהיא נקודת ציון שבנקבה, לפני הקב"ה, שהוא בינה. לכל נתת בן זוג, כי כל שאר אברי כנגדם הם בזכר, מש"כ בנקודת ציון שאין לה בזכר בן זוג, וזהו מ"ש ולי לא נתת בן זוג, והשיבה, כנסת ישראל היא בן זוגך.

והכונה היא, כי הנה בבריאת העולם עדין לא היה זוג שלם כי אם אחר באחר כנודע, כי עד יום ששי דאחדו אפין באפין למטה לא נתקנו למעלה. והעולם לא נברא אלא בסוד החיבוק לבד, בסוד שמאלו תחת לראשי, ולפיכך נברא בדין בראש השנה, והזוג לא נעשה עד יום שבת, שאז נועדו יחד המלך והכלה על ידי ברית קדש. והכלה כאשר לא ראתה אלא סוד חיבוק לבד, אבר עם אבר זה כנגד זה, שאלה על נקודה אמצעית, כי לא ידעה לה בן זוג כענין שאר האברים. והשיב לה, כי אין בן זוג זה כשאר בן זוג, שאינו אלא להדבק זה עם זה לבד, אלא זה נכנס לתוך זה, כמעט איש ולויות, ומכנים הטיפה הזרעית מהמחשבה העליונה בסוד המוח, ובסוד ישראל עלה במחשבה, בסוד הדעת ומוריד הטיפה לנקודת ציון, וזמ"ש כנסת ישראל היא בן זוגך, לומר שהכנסת האבר הקדוש הוא הבן זוג ולא דיבוק לבד כשאר האברים.

אי נמי, עוד יש לומר דהשיבה, כנסת ישראל, דהיינו נקודת ציון העליונה שבבינה, שהיא מכנסת שפע מישאל העליון שעלה במחשבה, בסוד הדעת שנכנס בנקודת בינה, היא בן זוגך, כי גם היא יש לה נקודה זו כמוד, וממנה תקבלי שפע להוציא מיין נוקבין על ידי צדיק דנפיק ברזא דבנימין הצדיק לאפקא מיין נוקבין כדלעיל, וזה על ידי נשמות הצדיקים דאינון מיין נוקבין דילה וכדכתבנא, ולפי שהזוג העליון בג"ע העליון בשבת. ואי אפשר אלא על ידי מיין נוקבין דאושידת לקבל מיין דכורין כנודע, לפיכך נאמר לה כנסת ישראל היא בן זוגך לקבל ממנו מיין נוקבין לצורך הזוג.

ולא תתמה איך קורא כנסת ישראל בינה, כי בן שנינו בפ' יתרו בדף פה ע"א וז"ל, אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך וכו', ר' אלעזר פתח שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמן, שמע בני מוסר אביך לא קב"ה, ואל תטוש תורת אמן לא כנסת ישראל. מאן כנסת ישראל לא בינה, כמה דכתיב להבין אמרי בינה. ר' יהודה אומר מוסר אביך לא היא חכמה וכו', ר"י אומר הא והא חד מלה אתפרש, ר' יוסי אומר וכו', א"ר יהודה וכו', ר' אבא אומר וכו', ר' יוסי אומר וכו', ר' יוחנן אומר וכו'.

הכונה היא כי ר' אלעזר פירש דמוסר אביך הוא קב"ה, דהיינו ת"ת ישראל, ותורת אמן היינו כנסת ישראל, דהיינו בינה, שישאל היה כנוס בתוכה והוציאנו לחוץ ולפיכך נקראת כנסת ישראל. וישאל זה הוא תורה שבכתב, דתורה היתה בכתב, דהיינו בינה, דנקראת כתב, וממנה יצא

במדרש רבה | תני - בראשית רבה יא ח. בן זוגך - כת"י: זוגך, וטעות בכת"י. אברי - הרי"ש בפתח, מלכות מדברת בגוף ראשון.

והכונה היא | שמאלו תחת לראשי - שיר השירים ב ו. כמעט איש - מלכים א ז לו. ישראל עלה במחשבה - בראשית רבה א ד.

אי נמי | בסוד הדעת - כת"י 869, דף צה ע"א. דף זה חסר בכתב היד.

לחוף, ומשום הכי קאמר תורת אמת, דתורה מאם העליונה דהיינו בינה יצתה, ומייתי ראייה דכתיב להבין אמרי בינה. אלמא אמרות התורה הם מבינה, ומשום הכי לא פריש דאביך היינו חכמה, משום דסבירא ליה דאורייתא מבינה לחוד נפקא, ולא מחכמה כדאמר ר' יוסי לקמן, הילכך אביך היינו ת"ת ישראל, ולא חכמה. ור' יהודה סבר דמתרוייהו אתכליל ודאי, כדקאמר איהו גופיה לקמן, הילכך מוסר אביך דא היא חכמה, מה שנכללה התורה מחכמה, ותורת אמת מה שנכללה התורה מבינה, כי משניהם נכללה, ומשום דלא סבירא ליה דנפקת אורייתא דהיינו ישראל מבינה, משום הכי לא קרי לבינה כנסת ישראל אלא בינה לחוד.

וזה שבא לפרש לנו ר' יצחק, שלא תאמר דכיון דר' אלעזר נקט כנסת ישראל ור' יהודה נקט בינה משמע דתרי מילי נינהו, וכן אל תטעה לומר דמדקאמר ר' אלעזר מוסר אביך לא קב"ה, ור' יהודה אמר לא חכמה, שהכונה על חכמה ממש, ונמצאו חולקים זה על זה, ליתא, אלא הא והא חד מלה אתפרשו, ואין מחלוקתם תלוי אלא אם התורה יצאה מחכמה עליונה גם כן או מבינה לחוד. ולפי שר' אלעזר סבירא ליה דמבינה נפקת משום הכי מפרש דאביך היינו קב"ה ולא חכמה, ותורת אמת היינו חכמה, היינו תורה היוצאת מאמת דהיינו בינה, ולפיכך קראה כנסת ישראל, כי ישראל היה כנוס בתוכה, ור' יהודה דסבירא ליה דתרוייהו אתכלילת מפרש דמוסר אביך היינו מוסר הנמשך מאביך, דהיינו חכמה, ולעולם התורה קאי בחלק שנכללת מחכמה, ודהיינו דקאמר דא היא חכמה, ולא אמר דא חכמה, לומר שמוסר זה היא החכמה שנכללה ממנה התורה ותורת אמת היינו מה שנכללה התורה מבינה וכדפרישית.

עוד שנינו שם, ר"י אומר אנכי דא שכינתא, כדכתיב °אנכי ארד עמך וכו', ה' אלהיך דא כנסת ישראל, דכתיב °ואל תטוש תורת אמת. ור' יוסי לטעמיה דסבירא ליה דתורה מבינה נפקת, ומשום הכי קרי לבינה כנסת ישראל וכדפרישית. הנה נתבאר לך דכנסת ישראל היינו בינה, וכדכתיבנא.

ושנינו בפ' ויקרא בדף ד ע"ב וז"ל, ת"ח כל נחתא שכינתא למשכנא כתיב כלת משה חסר וא"ו, כלת משה ולוי ואוקמוה, אבל רזא דמלה כלת משה, כד"ל כנסת ישראל, וכלא חד מלה ולמלכא עלאה אתמר וכו' עכ"ל. ירצה באשר ירדה שכינה למשכן נזדווגה עם משה, ולפיכך כתיב °כלת משה לומר שהיתה כלתו. אבל רזא דמלה סוד אחד גדול, לומר שעלה משה בסוד הדעת ונזדווג עם הכלה העליונה שהיא נקראת כנסת ישראל, וזכה לבינה כנודע. ולפיכך אנו אומרים °ישמח משה במתנת חלקו, דהיינו בינה כנו' בתיקונין, וזמ"ש ולמלכא עלאה דהיינו דעת אתמר. הנה גם כן כאן נתבאר כל מה שכתבנו דכנסת ישראל היא בינה.

ודע שאין הכונה בינה ממש, אלא כך עיקרן של דברים, שיש לת"ת שתי בחינות גופא ונשמתא. גופא דא יעקב, ונשמתא דא משה, ומסטרא דנשמתא אתקרי עמודא דאמצעיתא ישראל. וכן יש

עוד שנינו שם | אנכי ארד עמך – בראשית מו ד. ואל תטוש – משלי א ח.
ושנינו בפ' ויקרא | כלת משה – במדבר ז א. ישמח משה – תפילת שחרית לשבת.
ודע שאין הכונה | וכלת משה – תיקוני זוהר, תיקון יב, דף כג ע"א.

למלכות שתי בחינות, גופא ונשמתא, גופא דא שכינתא, ונשמתא היינו כנסת ישראל, דנשמתא דעמודא דאמצעייתא היינו ישראל. וזה סוד יעקב וישראל, דא מגופא ודא דנשמתא, כמו יעקב ומשה ונשמתא דמלכות היינו כנסת ישראל, אחד באחד יגשו נשמה עם נשמה, ונקראת אספקלריא המאירה והיא כלת משה ביחוד לבד, ולא זכה לה כן שום נביא, כי לא זכו לה כי אם מלבר מגופא, והיא אספקלריא שאינה מאירה, וכלת משה היא הצלע כדאיתא בתקונין, אשר לקח מן האדם אשר ממנה נברא הגוף היא השכינה, וצלע זה היא יוד נשמה להא.

וכשם דנשמתא דת"ת מבינה כדכתיבנא לעיל, כן נשמתא דמלכות היא בינה, אלא שנשמתא דת"ת הוא דעת הגנוז בבינה במעוי דאימא כנודע, ונעשה נשמה לשש קצוות הת"ת דאתי בשית סיטרין, ומה דאשתאר נעשה נשמה למלכות, ודעתה קלה כי אינו כי אם שארית השש קצוות, והוא קל, ולפיכך נשים דעתה קלה, כדאיתא ב'פ' שלח לך, ומכל מקום כנסת ישראל היא בינה, ועולה ע"ד שכתבנו.

ודע כי זה שאמרנו דנשמת ת"ת הוא דעת הגנוז בבינה וזכה לו משה, היינו נשמתא לגופא לשש קצוותיו לבד בסוד רוח, אבל נשמתא דמוחא דיליה הוא מחכמה ונעלמה מעיני כל חי, ונשמתא דמוחא דמלכות דעת הגנוז בתוך בינה, ושש קצוותיה דעתה קלה, וכדכתיבנא ודי בזה.

ודע דבינה אע"ג דאיהי נוקבא הואיל וסיומא דגופא דכורא קרינן לה דכורא, כדאיתא ב'פ' ויחי. ולפיכך אמר כנסת ישראל הוא בן זוגך, ולא אמר בת זוגך. הנה נתבאר מאמר אמרה שבת כל הצודק, וממנו נלמוד לנקודת ציון אשר אין דומה לה כי אם בבינה, ולפיכך נקראת אנ"י כי בה ניכרת לנקבה כדכתיבנא. ולפיכך היא חבצלת השרון, כי נקודה זו צריכה לנקודה עליונה שבבינה לשתות ממנה ולקבל שפע מיין נוקבין לאושדא לקבל מיין דכורין כדכתיבנא.

וזמ"ש דבעינא לאשקאח משקיו דנחלין עמיקא מבוטא דנחלין, היינו נקודת ציון שבבינה ועומק שבה והוא מבוטא דנחלין, בסוד מבוטא דבירא הנובע ממטה למעלה. והאי קרא דמייית' והיה השרב לאגם טעות סופר הוא, וצריך לומר והיה השרון בערבה, וכן כתוב ב'פ' אמור, ויליף מיניה דשרון היינו מקום שמן ודשן לא יחסר בו מים, מדקאמר שיהיה בערבה שהוא מקום יבש אשר אין בו מים, מכלל דשרון היינו מקום שמן ודשן. והיינו בינה בסוד נקודה ועומק שבה, אשר היא תמיד דשינה ורעננה לא יחסר כל בה, כי בנקודה ההיא ימצאו בה שני מיני שפע, אם מי החכמה העליונה הנכנסים לתוכה והם הנקראים מיין דכורין, והוא הנקרא שקיו דנחלין, ואם מבוטא שבה הנובע מלמטה למעלה מיין נוקבין, וזה יקרא עמיקא מבוטא דנחלין וכדכתיבנא.

וכשם דנשמתא ב'פ' שלח – זוהר ח"ג קע ע"א.

ודע כי זה שאמרנו דמלכות – כת"י 869, דף צו ע"א.

ודע דבינה | הפסקה מפרשת את דברי זוהר ח"א רכא ע"א שצוטטו לעיל: 'אני חבצלת השרון דבעיא לאשקאח משקיו דנחלא עמיקא מבוטא דנחלין, כד"א והיה השרב לאגם'. ב'פ' ויחי – זוהר ח"א רמו ע"ב.

וזמ"ש דבעינא | והיה השרב – ישעיהו לה ז. והיה השרון – ע"פ ישעיהו לג ט. ב'פ' אמור – זוהר ח"ג קז ע"א. וזה יקרא עמיקא – כת"י 869: וזא, ונוסח שגוי הוא.

שֹׁשֶׁנֶת העמקים דקיימא בעמיקתא דכולא. מאן אינון עמקים, כדכתיב ממעמקים קראתיך ה'. הכונה שהיא מקבלת מחכמה, והוא הנתיב שבבינה בסוד יוד שבה כח נקבות הנקרא עמיקתא דכולא כדכתיבנא לעיל. והשתא מפרש תו, דלאו למימרא כשמלכות שותה ומקבלת שפע ממימי הנקודה העליונה אחרי רדת המים למטה דרך המדרגות אלא מההוא אתר דשקיו דנחלין נפקי ולא פסקן כשהיא עולה למעלה ומקבלת מאותו המקום ממש בתחילת יציאת המים העליונים. וכן גם כן מאי דקרי לה שושנה כשמקבלת מחכמה שבבינה לאו כשמקבלת למטה במקומה דרך המדרגות, אלא כשעולה יותר למעלה ומקבלת מההוא אתר ממש דאקרי עמיקא דכולא, שהיא היו"ד והיא סתימא מכל סטריין, כי היא נקודא סתימא ואין לה שום חלל, ולא שום פתיחא כשאר האותיות, ולפיכך נקראת סתימא מכל הצדדין.

ואפשר דהאי עמיקא דכולא סתים מכל סטריין, היינו חכמה שבכתר מוחא סתימא דלא אתפתח כלל. והיינו דקרי לה עמיקא דכולא, ולא עמיקתא דכולא כדקאמר ברישא. דברישא קאמר דקיימא בעמיקתא דכולא, לומר שעולה ועומדת אצל היו"ד שבתוך הבינה, שהיא כח נקבות שבה, וזהו דקיימא ושם מקבלת מהנתיב העליון הנקרא עמיקא דכולא, כוח זכרות או מהמוח הסתום וכדפרישית.

והשתא מפרש אמאי קארי לה זמנין חבצלת וזמנין שושנה, וקאמר דבקדמיתא בחבצלת דענפיין ירוקין. והכונה היא כי קודם הזווג יש חיבוק ונישוק. והחיבוק הוא כשהזכר אוהו בה ממקומה שהוא למטה מן היסוד ומעלה אותה בין זרועותיו עד בינה שהיא סמוכה לזרועותיה, ומשים שמאלו תחת לראשה בסוד היין המשמח הבא מבינה לעורר הזווג.

וזמ"ש לקמן בעידנא דבעייתא לאזדווגא במלכא, כי אין התעוררות לזווג כי אם מצד השמאל הבא מבינה בסוד היין המשמח ולא המשכר, והוא המעורר את האהבה, ואז הם קצוותיה ירוקין, שמקבלת מבינה שהיא קו ירוק כנודע, וזמ"ש אסתר ירקרוקית היתה וכו'. ואז היא בעייתא לאשקאה משקיו דנחלין, בסוד עלייתה עד הבינה כדפרישית.

ודע כי בחיבוק אין מקום לשלשה קצוות התחתונים שהם נה"י, כי החיבוק בסוד הזרועות והגוף, בסוד שמאלו תחת לראשי וימינו תחבקני, ולפיכך לא הזכיר בחבצלת שית טרפיין. אבל בנשיקין

שושנת העמקים | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי זוהר ח"א רכא ע"א: 'שושנת העמקים דקיימא בעמיקתא דכלא, מאן אינון עמקים כד"א ממעמקים קראתיך יי'... שושנת העמקים, שושנה מההוא אתר דאקרי עמיקא דכלא סתים מכל סטריין'.

ואפשר דהאי עמיקא | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי זוהר ח"א רכא ע"א שצוטטו בפסקה הקודמת. **והשתא מפרש** | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי זוהר ח"א רכא ע"א: 'ת"ח בקדמיתא ירוקא, כחבצלת דטרפיין דילה ירוקין, לבתר שושנת סומקא בגוונין חוורין'. יש – כת"י 869, דף צו ע"ב.

וזמ"ש לקמן | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי זוהר ח"א רכא ע"א: 'ששנת בקדמיתא, חבצלת בעדנא דבעייתא לאזדווגא ביה במלכא'. אסתר ירקרוקית – מגילה יג ע"א.

ודע כי בחיבוק | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי זוהר ח"א רכא ע"א: 'ששנה בשית טרפיין... ששנת בקדמיתא, חבצלת בעדנא דבעייתא לאזדווגא ביה במלכא אקרי חבצלת, בתר דאתדבקת ביה במלכא באינון

שנושקין זה לזה לאתדבקא רוחא ברוחא על ידי נצח והוד התחתונים לפעול פעולתם, ואות ברית קדש נכנס במקומו, ואז היא בשית טרפין שש קצוות, ותקרא שושנה על שם שש קצוותיה, וזמ"ש שפתותיו שושנים, בסוד הנשיקין. והנה כאשר נצח והוד העליונים פועלים לאתדבקא רוחא ברוחא על ידי הנשיקין כנז' בפ' תרומה, כן התחתונים פועלים לאתדבקא רוחא ברוחא כמעט איש ולויות, וזמ"ש לקמן בתר דאתדבקת ביה במלכא באינון נשיקין.

והנה החיבוק על ידי הבינה כדפרישית, והנישוק על ידי חכמה, כי אין זוג אלא מצד החכמה, וכמ"ש בפ' אמור, וגם אמנה אחותי בת אבי היא וכו' כמבואר שם. וכאשר יזדווגו ויתמזג האודם, שהוא המלכות, עם הלובן, שהוא הת"ת, אז היא דשושנה סומקא כגוונין חיוורין.

ודע כי השפתים הנשיקין, העליון והוא נצח הוא מחכמה, והתחתון הוא הוד והוא מבינה, אלא שהוא מצד החכמה שבבינה, בסוד נתיב נקבות שבה כדפרישית. כי התפשטות בינה בחמשים שעריה עד הוד, וחמשים שערים הם ה"י מאלהים ה' פעמים י' הרי חמשים, ונמצא שהתפשטות שעריה עד הוד הם בסוד יו"ד, שהוא חכמה שבבינה, והיא כוח נקבות שבה בסוד ה' על י', נוקבא כמבואר בתקונין. וזו נקראת עמיקתא דכולא, ומלכות נאחזת בהוד, זה שמצד חכמה שבתוך בינה, וזמ"ש דקיימא בעמיקתא דכולא, ות"ת נאחזת בנצח זה שמצד החכמה עצמה, ונקרא עמיקא דכולא, כח זכרות שבחכמה, ומלכות מקבלת מת"ת השפע המגיע לו מחכמה. ונמצא שיש לו שני עמקים, עמיקא דכולא ועמיקתא דכולא, ולפיכך נקרא שושנת העמקים.

והנה על ידי הנשיקין נכלל הרוח החיוני שבה בו, ורוח החיוני שבו נכלל בה. ונמצא שיש לכל אחד שני רוחין שהם ארבעה, כמבואר בפ' תרומה, ונמצא שגם הוא כלול מאודם, ולפיכך כתוב שפתותיו שושנים, וזמ"ש שושנה דאישתניאת לגוונהא, שהיא עצמה נשתנית להיות אודם כלול מלובן. ושניאת גם כן לת"ת, להיותו גם כן לובן כלול מאודם, וזה ברור.

נשיקין אקרי ששנת, בגין דכתיב שפתותיו שושנים. שפתותיו שושנים – שיר השירים ה' יג. בפ' תרומה – זוהר ח"ב קמו ע"ב.

והנה החיבוק | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי זוהר ח"א רכא ע"א: 'בקדמיתא ירוקא כחבצלת דטרפין דילה ירוקין, לבתר שושנה סומקא בגוונין חיוורין'. בפ' אמור – זוהר ח"ג ק ע"ב. וגם אמנה – בראשית כ יב. ודע כי השפתים | הפסקה חוזרת לפרש את דברי זוהר ח"א רכא ע"א: 'שושנת העמקים דקיימא בעמיקתא דכלא... שושנת העמקים, שושנה מההוא אתר דאקרי עמיקא דכלא סתים מכל סטרין'. והנה על ידי הנשיקין | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי זוהר ח"א רכא ע"א: 'ששנת דאשתניאת מגוונא לגוונא ושניאת גוונהא'. בפ' תרומה – זוהר ח"ב קמו ע"ב. שפתותיו שושנים – שיר השירים ה' יג. מאודם – כת"י 869, דף צז ע"א.

ודע כי קומת מלכות קצרה, כי ראשה מתחיל לעומת החזה מאחוריו, כמבואר °באדרא רבא וזוטא. וכאשר יהיו הנשיקין לא תוכל לנשק עד עלותה למעלה מנצח והוד, ואז יהיו פנים בפנים ותוכל להשיגו ולנשקו. ונמצא נקודה אמצעית שבה קרוב לגרוננו, שהוא בינה, ומקבלת ממנו, וזהו אני חבצלת השרון. אני דהיינו נקודה אמצעית, חבצלת, מההוא אתר דשקיו דנחלין וכו', דהיינו בינה. ואז שושנת העמקים דהיינו נשיקין, ואי אפשר בלאו הכי אלא אם כן ירכין ראשו החתן לנשקא, וזהו סוד הרכנת הראש בברכות. ודי בזה כעת עד יערה עלינו רוח ממרום, ואין להאריך בזה.

וקאמר השתא מלתא אחריתי, כשושנת העמקים, לומר שמשנתנית פעמים לטוב פעמים לרע. ולכן נקראת לפעמים °להט החרב המתהפכת, והיינו דכתיב °שושנת העמקים, שמשנתנה פעמים לעומק טוב פעמים לעומק רע.

ודע כי יש לה שתי נקודות אמצעיות בגוף. אם נקודת ציון שבה, והיא אמצעית לגוף לבד, מכף רגל ועד הכתפיים לבד, ואם נקודה אמצעית מכל הגוף, מכף רגל ועד ראש, והוא הטיבור. ושתי נקודות אלו הם כנגד ארץ ישראל וג"ע, כי ארץ ישראל אמצעית ליישוב לבד, וגן עדן אמצע כל העולם בכללו. ונקודת ארץ ישראל כנגד מלכות, ונקודת ג"ע כנגד בינה, כמבואר בפ' תצוה דף קפד ע"ב שורה ה וז"ל, ת"ח עלמא תתא קיימא לקבלא תדיר וכו'. עוד בשורה כא וז"ל, בתרין נקודין אתפרשת מלכו שמיא סטרא דקדושא, חד דילה וחד דעלמא דאתי וכו'. ויש נקודה לסטרא אחרא, אמצעות המקום החרב, והוא °עזאזל המדברה. והנה גם לכלה הכלולה נקודת ציון שבה, כנגדה בבחינתה, כי תחילת אצילותה מאחרי הכתפים, ואמצעיתה ציון שבה. וטיבורה כנגד בינה אמצעית כל הגוף, ונקודה שבאחוריה כנגד נקודה של סטרא אחרא. ולפיכך היא באחורים, ואין שם יישוב מזריע זרע כי תהו המה, ומשם יוצאין המותרות. ואמנם כנגד הטיבור אין נקודה לסטרא אחרא, כי לא חלק להם בבינה. ולהיות כי הבינה נעלמת, אין התנינוק ניזון ממנה רק בהיותו נעלם במעי אמו, כי שם ניזון ממנה דרך טיבורו.

ושתי נקודות אלו, כל אחת נקראת אני, וזהו סוד °ראו עתה כי אני אני הוא וכו', והבן כל זה. ואמר °ואין אלהים עמדי, לומר כי לעתיד לבא לא יהיה חלק לאלהים אחרים, בשתי נקודות אלו, לא בנקודת בינה ולא בנקודת מלכות. והיינו דקאמר עמדי, כד"א °האשה אשר נתת עמדי. והנה נתבאר ענין עמיקא דכולא ועמיקתא דכולא.

ודע כי קומת מלכות | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי זוהר ח"א רכא ע"א: 'חבצלת השרון, חבצלת מההוא אתר דשקיו דנחלין נפקין ולא פסקין לעלמין. שושנת העמקים, שושנה מההוא אתר דאקרי עמיקא דכלא סתים מכל סטריין'. באדרא רבא – זוהר ח"ג קמא ע"ב.

וקאמר השתא | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי זוהר ח"א רכא ע"א: 'ששנת העמקים דהיא משניא גוונהא, זמנין לטב וזמנין לביש, זמנין לרחמי זמנא לדינא'. להט החרב – בראשית ג כד. שושנת העמקים – שיר השירים ב א.

ודע כי יש לה | עזאזל – ע"פ ויקרא טז י.

ושתי נקודות | ראו עתה... ואין אלהים עמדי – דברים לב לט. האשה אשר – בראשית ג יב.

ושנינו בפ' בשלח בדף סג ע"ב שורה ד וז"ל, אלא הכי תאנא כל בר נש דצעי בעוהי קמי מלכא בעי לכוונא °דעתא ורעותא מעיקרא דכל עיקרין לאמסכא ברכאן מעמקא דבירא, כגון דינגיד ברכאן ממבועא דכולא, ומאי הוה, הוה אחר דנפיק מיניה ואסתכח מיניה הוה נהר דכתיב ונהר יוצא מעדן. וכתיב נהר פלגיו יצמחו עיר אלהים, ולא אקרי ממעמקים עומקא דכולא, עומקא דבירא דמבועין נפקין ונגדין לברכא כולא, ודא הוה שרותא לאמסכא ברכן מעילא לתתא עב"ל.

עוד שנינו בפ' אחרי מות בדף ע ע"א שורה א וז"ל, ר' אבא אמר ממעמקים קראתיך ה', אחר הוה גני לעילא והוה עמיקא דבירא, ומאי נפקין נחלין ומבועין לכל עיבר, והוה עמיקא דעמיקתא אקרי תשובה, ומאן דצעי לאסתכח ולאסתכחא מחובי בהאי עלמא אלטריך למקרי לקב"ה, ה"ד ממעמקים קראתיך ה' עב"ל.

עוד שנינו בפ' וילך בדף רפה ע"ב שורה יו וז"ל, ר"ש אמר אלף עמיקא דבירא דכל ברכן, מהמן נבעין ונפקין ומסתכחין מ"ס פתוחא, נהר דנגיד ונפיק ואקרי מ"ס וכו'. ובספרא דרב המנונא סבא, מ"ס דהכא היא נוטריקון מלך, והיינו אמן, אמן נוטריקון אל מלך נאמן, כלל דכולא, וספיר הוה והא אתמר עב"ל.

ביאור הדברים, כי האדם בתפלתו יכוון דעתו ורצונו בשרש השרשים, כי יכון להמשיך שפע וברכה מעומק הבאר, והוא הנתיב שבנקודת בינה הנקרא עמיקא דבירא כדפרישית לעיל, כדי שעל ידי כן ימשיך ברכות ממבועא דכולא, שהוא סוד דעת עליון נתיב זכרות. כי בהתעורר הנתיב שבתוך הבינה על ידי תפלת הצדיק בסוד מיין נוקבין, יתעורר הנתיב העליון, שהוא מבועא דכולא, לאושדא מיין דכורין ולנגדא ברכאן לקבל מיין נוקבין שעליו מנתיב תחתון שבבינה, וזה בדרך יסוד עם מלכות כנודע. ומשום דקרי ליה זמנין עמיקא דבירא וזמנין מבועא דכולא, קא בעי, מאי הוה. וקאמר שהוא המקום שיוצא ממנו ונמצא ממנו אותו הנהר, שהוא בינה כנודע, והמקום הזה הוא חכמה הנקרא עדן.

ועדן זה יש לו שתי בחינות, אם בחינת זכרות, אשר בערך זה נפיק מיניה ההוא נהר, כי עדן זה הוא זכר, ובינה נקבה יוצאת ממנו ונאצלה ממנו בדרך עילה ועלול, משפיע ונשפע. ואם בחינת נקבות שבינה נמצאת ממנו, ותמיד הוא מצוי אצלה ואין לה מציאות זולתו, והוא נשמה לבינה, בדרך שיסוד בסוד בנימין הצדיק הוא נפש מלכות, כדכתיב °ויהי בצאת נפשה כי מתה, ולפיכך אמר ואשתכח מיניה.

וכנגד שתי בחינות אלו הביא שני פסוקים, כנגד בחינת זכרות כתיב °ונהר יוצא מעדן כדפרישית, וכנגד בחינת נקבות כתיב °נהר פלגיו שהם מיין נוקבין דילה דהוה נהר. וקרי להו פלגיו, משום דאתפלגו ממים העליונים, כד"א °ויהי מבדיל בין מים למים. וממים נוקבין אלו

ושנינו בפ' בשלח | דעתא – כת"י 869, דף צו ע"ב.

ביאור הדברים | הפסקה מפרשת את דברי זוהר ח"ב סג ע"ב שצוטטו לעיל.

ועדן זה | ויהי בצאת נפשה – בראשית לה יח.

וכנגד שתי בחינות | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי זוהר ח"ב סג ע"ב שצוטטו לעיל. שהוא – כת"י 869, דף צח ע"א. ונהר יוצא מעדן – בראשית ב י. נהר פלגיו – תהלים מו ה. ויהי מבדיל – בראשית א ו.

נמשכין מיין נוקבין למלכות, וזהו °ישמחו עיר אלהים. ולפיכך נקראת עמיקא דבירא גם כן, שממנה נמשכין מיין נוקבין לבאר התחתון, ומקום זה יקרא °ממעמקים שהוא שני עמקים, עמיקא דבירא ועמיקא דכולא כדפרישית. עמיקא דבירא נקבה, ועמיקא דכולא זכר. וזמ"ש ודא אקרי ממעמקים, עמיקא דכולא עמיקא דבירא.

ודע כי דעת עליון, אשר הוא כנגד יסוד התחתון, הוא סוף החכמה העליונה, סיום הגוף העליון, וממנו נאצלה הבינה, וזמ"ש אתר דנפיק מיניה. ואחר שנאצלה אין לה מציאות וחיות זולת נתיב זה, וזמ"ש ואשתכח מיניה ההוא נהר.

ע"מ שם פ"ק.

סתרא גו סתרא אתתקן ואזדמן. סתרא גו סתרא, ירצה כתר הנקרא סתרא גו סתרא. אתתקן ואזדמן. ירצה נמצא להמציא בתוכו בפנים כלל כל המציאויות בדקות רב, וזדמן על ידי כך להתפשט לחוץ בתיקוניו. בחד גלגלא מלייא טלא דבדולחא. ירצה טלא דבדולחא חכמה קדומה. וגלגלת בינה שבכתר.

קרומא דאורא אזדכך וסתים. ירצה בחינה אחרונה שבבינה, והיא בינה שבבינה שבכתר. אזדכך, להוציא קצת אור מתוך זכותו לחוץ לתקונים החיצונים שהם בשיער. וסתים, להעלים האור הרב כדי שיתגלה קצת ממנו, כי ההעלם הוא הגילוי, והגילוי הוא ההעלם. אינון עמר נקי. ירצה כי תקוניו הפנימיים הם השיער שבראש שהם כעמר נקי, כמש"ה ושער רישיה כעמר נקא, והם בפנים בתכלית הדקות וההסתר. וזמ"ש סטרא גו סטרא אתתקן, רמז על תקוניו הפנימיים הנסתרים ונגלו לחוץ על ידי השיער. ואיפשר עוד כי תקוניו הוא הסתר תוך הסתר, הראשון היות טלא דבדולחא בתוך הגלגלת שהוא מסתירו, וההסתר השני קרומא דאורא, ואח"כ יצאו לחוץ ונגלו על ידי השיער, וזהו סתרא גו סתרא. ואיפשר עוד לומר שמ"ש אינון עמר נקי חוזר על תקוניו הפנימיים שהם עמר נקי ממש. ותיקוניו הנגלים לחוץ על ידי השיער הם כעמר נקי, כמו אותו העמר נקי שבפנים, וזמ"ש ושער רישיה כעמר נקא. תליין °בשקולא. ירצה כי שלשה עשר תיקוני דיקנא אינן דומים זה לזה כמבואר באדרא, אבל תיקוניו אלו שבראש הם שונים ושקולים זה בזה באופן

נמשכין מיין נוקבין | ישמחו עיר – תהלים מו ה. ממעמקים – תהלים קל א.
ודע כי דעת עליון | הפסקה ממשיכה לפרש את דברי זוהר ח"ב סג ע"ב שצוטטו לעיל.
ע"מ שם | בספר עץ חיים, שער מה שהעתיקתי ממורי, נמצא קטע זה בסוף פירוש ספרא דצניעותא, ובתחילתו נכתב: ע"מ [=עוד מצאתי] שם פ"ק. ר"ש ויטל נטל קטע זה וכללו בגוף פירוש ספרא דצניעותא, אחרי הפסקה ד"ה ובאדרא רבא, לעיל עמ' 955. בראש הקטע הוסיף משפט קישור כמובא שם.
תליין בשקולא | בשקולא – כת"י 869, דף עד ע"א. אחר הפסקה נכתב: עד כאן מצאתי ולא יותר בס"א.

פרק שני.

דיקנא מהימנותא לא אדכר בגין דהיא יקירותא מכלא. פירוש אפילו בזעיר אפין לא אדכר בשיר השירים, כדאיתא באדרא רבא בדף קלב ע"ב ובדף קלט ע"ב. מאודנין נפקת. פירוש מתחלת מקמי אודנין. בסחרנהא דבוסיטא סליק ונחית חוטא חוורא. פירוש זהו חד חוטא דשערי סחרני דיקנא. אי נמי חוט כשר סביב חוץ לזקן בלי שיער. וזה צריך עיון. בתליסר מתפרש ביקירא דיקירותא וכו'. פירוש יש בדיקנא דאריך אפין י"ג תיקונין. אדם לבר הוא וכו', פירוש אדם הוא בזעיר אפין ולא באריך אפין, ואף בזעיר אפין אינו נקרא אדם אלא מהחוטם ואילך. קל"ו ב'. תשעה אשקיין לגופא, ס"א לגנתא וכו'. פירוש כי י"ג תיקוני דיקנא אינם מתפשטים כולם כי אם תשעה מהם לזעיר אפין, ומשם הם מתפשטין בגוף, כדאמר באדרא זוטא בדף רצה ע"א. מקמי פתחא דאודנין שארי יקירו לאתתקן וכו'. עתה מפרש דיקנא דאריך אפין תיקונין אחד לאחד, ואלו הם מספרם. אחד, מקמי פתחא דאודנין וכו'. שנים, נחית בשפירו ברישא דשפון. שלשה, מהאי רישא להאי רישא קאים וכו', ופירוש נקבי דפרדשקא הם נקבי החוטם. ארבעה, תחות שפון אסחר. חמשה, ארחא אחרא נפק. ששה, חפי תקרובתא דבוסמא וכו'. שבעה, תרין תפוחין אתחזון וכו'. שמנה, מזלא דכולא. תשעה, אינון דתליין לא נפקין דא עם דא. עשרה, חפיין זעירין על גרונא וכו'. אחד עשר, מתשערין בשיעורא שלים וכו'. שנים עשר, שפון אתפנון וכו'. שלשה עשר, בההוא מזלא דכולא נגדין תליסר משיחין וכו'. ע"כ.

בההוא מזלא נגדין תליסר משיחין דאפרסמונא דכייא. האפרסמונא דכייא, היא הבינה. האדרא מני תקונא שלשה עשר, אעפ"י דאף הוא נקרא מזלא, והא תאנא ליה, והיינו דאמר לקמן תרתי בההוא מזלא וכו' ובהאי מזלא. דע שיש שני תקונין ונקראים מזל. האחד, חוטא דשערי סחרני דיקנא ומגיע עד הטיבור, והוא התיקון השמיני. והשני, שיער שתחת הזקן המגיע עד הטיבור, והוא התיקון השלשה עשר. והנה התיקון השמיני אינו מגיע לטיבור כי אם לפעמים, וזמ"ש באדרא זוטא, וכד האי מזלא תליא בשיקולא עד טיבורא וכו', אבל עיקרו עד ליבא לבד כדקאמר הכא לעיל, מיהו באדרא רבא קתני דתרויהו עד טיבורא. וקאמר נמי עד טיבורא דלבא, ולא ידעתי מהו וצ"ע.

דרשו ה' בהימצאו כתיב. פירוש, בחדש תשרי שהוא שביעי בעשרה ימים שבין ר"ה ל"ה. ויאמר אלהים תדשא הארץ דשא וכו'. פירוש, מדלא כתיב תוצא הארץ, כדקאמר בתר הכי, נראה דתדשא בתוכה הבינה ד"ו פרצופין. וכן מדקתני ברישא עץ פרי נוקבא, ובתר עושה פרי דבר, וכן מדלא כתיב יהי עשב מזריע וכו', והיינו דקאמר והכא ברחישותא דא דארעא לא שלים.

דיקנא מהימנותא | דיקנא – כת"י 869, דף צח ע"ב.
בההוא מזלא | והנה התיקון השמיני – כת"י 869, דף צט ע"א.

יהי לא כתיב. וזה יורה כי לא היה מתהווה עשב זה על ידי זוג, כי עדין לא היה זוג, כי היתה הארץ למעלה בבינה שאסור בתשמיש המיטה ביום הכפורים. וזמ"ש בהאי זמנא אדני יהוה אתה החילות, כי ה' תתאה, אדני ה' עלאה, יהוה בניקוד אלהים. כי מתחילה היתה ה' תתאה בתוך ה' עלאה שאין שם זוג.

וזהו אתה החילות, כי מתחילה היו שניהם יחד אדני יהוה, ואעפ"י שגם הת"ת היה שם, מכל מקום היתה מלכות ד' על ו'. וזהו סוד ה', שהוא ד"ו ואין זוג. ולפיכך אמר עץ פרי ברישא, שהיא הנקבה, ובתר הכי עושה פרי שהוא הזכר. וז"ש יהוה"ה שלים בסטרוי, כי בכל מקום שנזכר שם ה' הוא שלם בבת זוגו. שיצא קול ובת זוגו עמו בצידו חוץ לבינה.

והכא ברחישותא דא לא שלים, כי היו הנטיעות עדיין דקים בתוך הבינה, והיתה ד' על ו' כדפרישית. ולפיכך לא נזכר יהי, שזה מורה על חכמה ובינה, י"ה שהולידו י' אחרת, שהוא זעיר אפין, שהוא חכמה שניה שממנה מתפרשין ל"ב נתיבות. והיא קול ובת זוגו, נוקבא דזעיר אפין, ועין ב' בראשית בדף י"ו ע"ב ובאדרא רבא.

וזמ"ש יהי לא כתיב, קרינן יו"ד עלאה, יו"ד תתאה, כי קורא יו"ד עלאה לחכמה קדומה שבכתר, ולא למח עצמו יקרא יו"ד, אלא לקרום הוץ הסותם אותו. וכדקנתי בתר הכי, יו"ד עלאה דאתעטר בקטרא דעתיקא היא קרומא עלאה דאזדכך וסתים. ויו"ד תתאה זעיר אפין, ואפשר לומר דלעולם יו"ד המח, והכי פירושו, יו"ד עלאה שהוא המח שנתעטר והוקף בקיטרא דעתיקא, וקיטרא דעתיקא היא קרומא וכו'. וכפי פירוש הראשון זהו ענין ויצר, יו"ד עלאה יו"ד תתאה, עתיקא קדישא וזעיר אפין, וכמ"ש באדרא רבא בדף קמא ע"ב, ו"ה שבין י' ל"י רומז לרוח חיים היוצא מהחוטם אריך אפין לזעיר אפין. וזהו נשבא דפרדשקא דקנתי לקמן. ויוצא מבינה שבכתר כי היא רוח חיים חיי המלך, ונקרא תהילה, ותהילתי אחטם לך, וכמבואר באדרא בדף קלב.

ונמצא שיהי"ה הוא כלל דשלימו, חכמה קדומה ובינה שבכתר וזעיר אפין. ולפי שאינו מזכיר נוקבא דזעיר אפין אינו שלם לגמרי, וזמ"ש שלים ולא לכל סטר. וכשנאמר תדשא, עדין לא נתגלה זעיר אפין כלל. ולפיכך לא נאמר יהי, ואח"כ נעקר ויצא לחוץ זעיר אפין עם נקבתו, שהיו בתוך הבינה נעלמים, וזמ"ש אתעקרו מהאי אתר וכו'. ועין בס' בראשית בדף לה ע"ב, וכאשר נתגלו נקראו ה' אלהים, וזמ"ש כתיב ויטע ה' אלהים. ועל ידי מי נטעו, על ידי אות ה' שבין יו"ד ליו"ד. שהיא נשבא דפרדשקא. כי בלתי הרוח העליון הרומז לה' אין להם קיום. ובה' נתקיימו. וגם בה' אשתכלל. ויצאה אשתו עמו, מכא ה' עלאה יצאה ה' תתאה. וזהו אהה שהם שני היהין, והם אדני יהוה, בינה ומלכות.

וזמ"ש ותוצא הארץ דשא, אימתי כד שמא אתנטע וכו'. כי אז יצאו זכר ונקבה, והוציאה הארץ דשא כנ"ל. נמצא דבאמירה זו נתגלו ד"ו פרצופים בתוך הבינה, בסוד ה' ד"ו, והם עץ פרי נקבה בתחילה, ואח"כ עץ עושה פרי דכר, ולא היו שלמים, כי היו כקרני חגבים, ואח"כ נעקרו

ונמצא שיהי | נוקבא – כת"י 869, דף צט ע"ב. ויטע ה' אלהים – בראשית ב ח.
וזמ"ש ותוצא הארץ | ותוצאה הארץ דשא – בראשית א יב. כקרני חגבים – ע"פ בראשית רבה טו א.

ויעזאו חוץ ויצא הזכר תחילה. ולפיכך לא נזכר ביציאה אלא נקרא עושה פרי, וממנו יצאה הנקבה.

אדני יהוה אתה החילות וכו' את גדלך, יהוה שלים בסטרוי וכו'. אפשר לפרש דשם ההויה בנקודת אלהים, יורה שלם בנקבה עמו. כי שם בן ארבע יורה לזכר, וניקוד אלהים לנקבה, שהיא בצידו שנקראת אלהים.

וכדין אוירא נפיק וניצוצא אזדמן. פירוש, ניצוצא בוצינא דקרדינותא. טלא מלי עלה דתרי גווני, פירוש חיזור וסומק. עוד ירצה פירוש שני, כי הטל אשר בגו גלגלתא דעתיקא קדישא הוא חזור מצד תכלית לובן הרחמים שבו, אבל הטל שבגלגלת דזעיר אפין הוא כלול מתרי גווני חיזור וסומק, רחמים ודין, כנז' באדרת נשא בדף קלה ע"ב, תלת חללין דאתוון וכו'. פירוש היינו יה"ו חכמה ובינה ודעת.

אוכמין כערבאה וכו'. פירוש, שחורות כעורב תלויין על הנקבים העקומים שהאוזן ומעכבים מלשמוע. עוד פירוש שני, וזהו סוד קווצותיו תלתלים שחורות כעורב, כי שערות רישא דזעיר הם שחורות, ונמשכות ותלויין על נוקבין דאודנין דיליה. ועל זה הוצרך לומר הפסוק, הטה אזנך ושמע לבקרא שערא מעל אודנין.

ימינא ושמאלא הכא. פירוש בזעיר אפין יש ימינא ושמאלא, ולא בעתיקא. חד ארחא לעילא דקיק. פירוש, בפלגותא דשערי.

מצחא דלא נהיר. פירוש, מצח שבזעיר אפין, משם הדינין יוצאין והקטטות. לבד כשמצח אריך אפין הנקרא רצון משגיח בו.

עיינין דתלת גווני למרתת קמיהו. פירוש, עינים שיש בהם שלשה גוונים, אוכם ירוק וסומק, וראוי לאדם להיות נרתת מהם. והם רוחצות בחלב של חיזור אריך אפין. כתיב, עייניך תראנה ירושלים וכו'. פירוש, דמשמע דירושלים נוה שאנן בלא דין, וכתיב צדק ילין בה שהוא דין.

נו"ה שאנן עתיקא דסתים עינך כתיב. פירוש, אריך אפין, ואין שם אלא עין אחד, רחמים.

חוטמא פרצופה דזעירא לאשתמודעא. פירוש, פרצוף זעיר אפין ניכר בחוטם.

תלת שלהובין מיתוקדין בנוקבוי. פירוש, הם תננא ואשא וגחלי דכורא.

דרגא עקימא למשמע טב וביש. פירוש, האוזן שיש בה נקב עקום.

אדני... אתה החילות וכו' | אדני... אתה החילות – דברים ג כד.
עיינין דתלת | עיניך תראנה – ישעיה לג כ. דמשמע – כת"י 869, דף ק ע"א. צדק ילין בה – ישעיה א כא.

פירוש אדרא זוטא

מאת האר"י עצמו

בספרא דרב המנונא סבא אמר, דשלמה מלכא תקונא קדמא דגלי ואמר °הנך יפה רעיתי מהאי הוא, ותיקונא תניינא אקרי כלה דאקרי נוקבא דלתתא וכו'.

הנה הזווג נמצא בארבעה ספירות לבד, והם חכמה ובינה ת"ת ומלכות. ונמצא לרשב"י ע"ה הפרש גדול בין זווג לזווג, כי חכמה ובינה לא מתפרשן לעלמין משא"כ בת"ת ומלכות, וצריכין אנו לדעת מפני מה זווג חכמה ובינה תדירי ואין כן בזווג ת"ת ומלכות. ועוד לעיקר הענין, מה הוא הזווג של חכמה ובינה ומה הויה היא מתחדשת ממנו, כי בשלמא זווג ת"ת ומלכות נותן נשמה לעם בני ישראל, כדכתיב °ונשמות אני עשיתי, אבל זווג חכמה ובינה מה יתן ומה יוסיף.

שם תאמר, להעמיד ההויות שהם הספירות על זירוזם, וכדי שיתעטרו ת"ת ומלכות באותם עטרות המשובחות ותייחדו, °וכמו שכתב מורנו נר"ו שער מהות והנהגה פרק י"ז, ליתא, שאם כן לא היה ראוי להיות זווגם אלא בשעת זווג ת"ת ומלכות כדי לעטרם באותם עטרות, כי כן נראה מדברי הזוהר בפירוש שעטרות אלו לצורך זווג ת"ת ומלכות הם, שהרי אמר בפ' אחרי מות דף ס"א ע"ב שורה ל"ה וז"ל, ותאנא, כשפתח למלכא עלאה כחפנוקי מלכין יתיב צעטרוי, כדן כתיב עד קהמלך במסיבו נרדי נתן ריחו, לא יסוד לאפיק כרכאן לאזוזוגא מלכא קדישא במטרוניתא, כהאי דגא וכו'. הרי בפירוש שעטרות אלו הם לצורך זווג ת"ת במלכות. והיה אם כן מן הראוי שלא יהיה זווגם אלא בשעת זווג ת"ת ומלכות, לא שיהיה לעולם. וכבר הרגיש בקושיא זו מורנו נר"ו וכתב וז"ל, °ובהיות ייחודם תמידי יהיה העטרה אל הבנים בעת הצורך. ואין תירוץ זה כלום.

והנראה אלינו בזה הוא, כי שני מיני זווגים אלו צריכים להוות מלאכים ורוחין קדישין ולהיות נשמות לעליונים ולתחתונים. ועל ידי זווג חכמה ובינה מתהוין מלאכים ורוחין קדישין, ומתהוין נשמות המלאכים העליונים, ואין כונתנו נשמות ממש כי אם חיותם והוא האור השופע בהם להחיותם, וכמו שאמרו °ואתה מחיה את כולם, מחיה לכולם. וזה תמידי, כמ"ש בזוהר °בפ' בלק

בספרא דרב המנונא | כת"י 869, דף קעח ע"א. הנך יפה רעיתי – שיר השירים א טו.

הנה הזווג נמצא | ונשמות אני עשיתי – ישעיה נז טז.

שם תאמר | וכמו שכתב – פרדס רמונים, שער ח, פרק יז. דברי רמ"ק אלה יובאו במלואם להלן סעיף ר.

ובהיות ייחודם □ פרדס רמונים, שם.

והנראה אלינו בזה | ואתה מחיה – נחמיה טו. בפ' בלק – זוהר ח"ג רח ע"א.

וז"ל, ת"ת כל אינון מלאכים לנעילא לא קיימין ולא יכלי למיקס כד בנאורא עלאה דנהיר לון וקייס לון, ואי אפסיק מניחו ההוא נהורא לנעילא לא יכלי למיקס וכו'. ולפיכך לא מתפרשן לעלמין, כי הם צריכים לתת מחיה ומזון לעליונים לעולם ועד ולהיות מלאכים חדשים לבקרים. האמנם זווג ת"ת ומלכות להיות נשמות לתחתונים, וזה לפרקים ולעתים מזומנים.

ובזה הרוחנו שאין פירוש דלא מתפרשן לעלמין בשעת שלום לבד, כמו שפירש מורנו נר"ו, כי זה דוחק, ועוד שבפירוש נראה מדברי הרשב"י ז"ל באדרת האזינו כנ"ל שגם בעת הגלות לא מתפרשן, וז"ל בספרא דרב המנונא סבא אמר, דשלמה מלכא תיקונא קדמאא וכו', אבל האי אימא לא אפסיק רעותא דתרויהו לעלמין וכו', אלא לעולם ועד אין זווג זה חסר אפילו רגע, כי הוא חיי המלאכים העליונים ואין להם חיות כי אם על ידי זווג זה.

ודע כי אין כונתנו באומרנו שזווג חכמה ובינה לצורך המלאכים העליונים לשלול שאין בו צורך לתחתונים, כי מבואר בזוהר בכמה מקומות כי מזווג חכמה ובינה נעשים עטרות לבנים, ועל ידי כן מזדווגים ומתייחדים ת"ת ומלכות. אבל כונתנו לומר כי זווג חכמה ובינה הוא צריך לעליונים ולתחתונים, מש"כ בת"ת ומלכות שאינו כי אם להוות נשמות לתחתונים.

ועם זה נעלה לנו תירוץ למה שנמצא בתקונין, °סנשבע הסי"ת שלא יכנס צירופים של מעלה עד שיכנס צירופים של מטה, ובכמה מקומות נזכר שם לאתתרכת אימא עלאה, וכיוצא בדברים אלו. והענין הוא כי להנחיל עטרות לבנים לייחדם לשיתייחדו חסר בעו"ה בזמן ההגלות. וזמ"ש אימא עלאה, כי בערך שהיא אימא להנחיל לבניה אתתרכת, כי אינה מזדווגת להנחיל עטרות אל הבנים לייחדם. וזהו ענין קרבן עולה ויורד, כי אינה מתחברת יו"ד בה"א עד שתתחבר וא"ו בה"א, כי ענין יו"ד בה"א מורה שהזווג לצורך הבנים, כי יו"ד מילואו ו"ד, שהם ד"ו פרצופים, וה"א צורתה גם כן ד"ו. ונמצאנו למדים שזווג חכמה ובינה לא יחסר תמיד, אלא שבזמן הגלות אינו זווג שלם, כי אינו לצורך הבנים ואינו כל כך משובח כדי שיגיע ממנו עטרות אל הבנים כדי שיוכלו להזדווג ולהתייחד, אבל יש זווג לצורך העליונים להחיותם, וזה לא יפסק.

ובזה יובן מ"ש בזוהר בפ' אחרי מות דף ס"א ע"ב שורה כ"ח וז"ל, ת"ת כתיב ונהר יואל מעדן וכו'. וראוי לעורר בו קצת הערות, ומתוכן נבא אל מבוקשינו. ראשונה, מאי אתפשט בסטרוי דקאמר, ומהו אתפשטותיה. שנית, מאי קאמר בזווגא קליס, מכלל דאיכא זווגא דלא הוי שלים. ועוד שאמר אח"כ זווגא צהורא נתיב וכו', למה לו להזכיר שם זווגא פעם שנית. ועוד, מהו ללא אתידע לנעילא ולתתא, ואם לא אתידע לעילא כ"ש דלא אתידע לתתא.

עכ"מ ולא נמצא עוד במאמר הזה.

ועם זה נעלה לנו | שנשבע השי"ת – תיקוני זוהר, תיקון סט, דפוס מנטובה שי"ח, דף קטו ע"ב. נוסח המאמר שהיה לפני הרמ"ק, וכנראה גם לפני האר"י, יובא להלן פרק לה הערה 4. הגלות – כת"י 869, דף קעז ע"ב. ובזה יובן מ"ש בזוהר | מאמר הזוהר לא נעתק כאן בשלמותו, וכדי להבין את פירוש האר"י עליו נעתק כאן את המשך המאמר: 'ת"ת כתיב ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן, האי נהרא אתפשט בסטרוי בשעתא דמזדווג עמיה בזווגא שלים, האי עדן בההוא נתיב דלא אתידע לעילא ותתא, כד"א נתיב לא ידעו עיט'.

דרוש שמסר ר' חיים ויטל

לר' שלמה סגיש

כשרצה המאציל העליון לברוא את העולם הזה כמו שהוא חומרי, צמצם שכינתו ע"ד מ"ש רז"ל °שצמצם שכינתו בין שני בדי הארון. כי קודם היה הא"ס ממלא הכל, כי ידוע הוא שאפילו האבן דומם אם לא היה בה הארה מאתו ית' לא נתקיימה כלל והיתה מתרבת, כי הארתו ית' נתלבשה לבוש אחר לבוש ע"ד שכתבתי.

והנה כשהוא ית' צמצם שכינתו בתחילת הבריאה לסביבות, הניח מקום פנוי באמצע מוקף מכל צדדיו מאור א"ס ופנוי באמצע ממש, דאל"כ נמצא אור מצד א' יותר ממצד האחר, ולא כן כוונתו ית' אלא שהכל יהיה מוקף בשוה. והאור שנתצמצם למעלה הוא ע"ד משים אבן בתוך ברכת מים, שהמים שהיו במקום שהונח האבן לא נאבדו אך נאספו אל האחרים. או כמו שידעת כי כל העולם מלא אויר, והנה האדם הולך ומפסיק ואז נאסף האויר עם חבירו, וזה פשוט. וע"ד זה היה צמצום האור שנתאסף למעלה ונשאר המקום פנוי, ואז כל עכירות ועוביות הדין שבאור הא"ס שהוא שם כטפה בים הגדול נברר ונפרד וירד ונאסף לאותו מקום הפנוי, ונעשה גולם א' מעכירות ועוביות כח הדין כנז', וגולם זה מוקף ממעלה וממטה ומהצדדים מאור הא"ס.

ומגולם זה נתפשטו הדי' עולמות אבי"ע. כי המאציל העליון ברצונו הפשוט להוציא כונתו לפעול חזר והוריד מעט מאותו האור שצמצם בתחלה לתוך הגולם זה, ולא כולו, שאם היה יורד כל מה שהיה בתחלה יחזור הדבר לכמו שהיה ולא זאת כוונתו, לכן לא ירד רק קצת ממנו, והיינו י' אחת. באופן שהקליפה קדמה למוח. ואמרי קליפה הכוונה ע"ד שארשב"י °דא מוחא לדא ודא קליפה לדא, והיינו שמעכירות ועוביות כח הדין נעשה אותו גולם כנז', שממנו נעשו אח"כ הכלים, והוא סוד ארץ אדום.

והנה שם אלהי"ם הוא כח הדין. ולכן נאמר °בראשית ברא אלהים, כי ההתחלה היתה לברוא שם אלהים ע"ד הנז' ואח"כ את השמים ואת הארץ, שכשחזר אור הא"ס להכנס בתוך גולם זה אז נעשו שמים וארץ. וגם זאת היא כוונת בהבראם בה' בראם, כי הה' הם ה' אותיות אלהים. ולטעמים אלו ג"כ גרם היות ה' פרצופין באצילות. וכשנעשה גולם זה אז כתיב °והארץ היתה

כשרצה המאציל | כשרצה - כת"י 103, דף 12 ע"ב. שצמצם שכינתו - ע"פ תנחומא ויקהל ז.

ומגולם זה | דא מוחא - זוהר ח"א ב ע"א.

והנה שם | בראשית ברא - בראשית א א. והארץ היתה - שם א ב.

תוהו ובהו וכו', בהיות הכל עוביות הדין כנז', עד שירד אור מלמעלה ובהתחברות החסד עם הדין נמתק, ואז כתיב ביום עשות ה' אלקים ארץ ושמים.

וענין גולם זה הוא ע"ד היוצר שעושה מהחומר גולם א', ואח"כ לעשות הכלי מכנים ידו בתוך אותו הגולם ומציירו ע"כ לכלי, וכן כתיב כחומר ביד היוצר וכו'. כך עשה המאציל העליון ית' הכנים ידו בתוך גולם זה, דהיינו האור שחזר מלמעלה שאמרנו. וכבר ידעת שעשר אצבעות הו' ה' חסדים וה' גבורות. וזהו האור שירד סוד י' כנז', וזהו משרז"ל (חסר).

והנה בהכנס אור זה דבר ברור הוא כי מקום התחלת התכנסו' האור בגולם זה שממנו נעשו הכלים כידוע, מהמובחר ממנו נעשה כתר, ושני לו חכמה, ושלישי בינה וכו', כי נעשו ע"ס אם מחמת שהאור שירד הוא בחי' י' שהיא עשרה. גם כי בצמצום יש אורך ורוחב ועומק. והנה האורך לבד כלול מהג' והרוחב מהג' והעומק מהג' הם ט', ונקודות האמצעי' שבתוך הגולם היינו עשרה. וגם כי כביכול מוכרח להיות עשרה מבח שלמעלה במקום שאין לנו רשות לדבר. וגם ה' פרצופין הם, כי באורך יש לה' ב' נקודות, וברוחב ב' נקודות, ורום א' נקודה, הם ה' נקודות, העומק לא ירד לה האור כמ"ש ב"ה.

ונחזור לענין כי מהמובחר מכל נעשה הכתר, וזה מכמה טעמים. א', כי בהתחלת צמצום השכינה כשהיה הולך ומצמצם היה מתעבה ומתעבר מה שלמטה ונעשה גולם, וכמה שהיה מתרחק האור כ"כ היה מתעבה הכלי, באופן שבראש גולם זה למעלה היה יותר זך, לפי שנשתהא זמן מועט בלא אור יותר ממה שלמטה ממנו, וכן ע"ז הדרך עד למטה. ב', שגם בהכנס האור תחלה נכנס בראש ואח"כ למטה ממנו. ג', כי כשנכנס האור מלמעלה הכתר קבל אורו, וגם בתוכו עבר כל האור שירד לשלמטה ממנו, ויש לו רשימו מכלם, ולכן נק' כתר שיש בו אור מכל העשר בחי'. ושנית לו חכמה, שקבלה האור שלה ושלמטה ממנו, אבל אור הכתר נשאר למעלה. והשלישית בינה, כי לא קבלה אלא מבינה ולמטה, וכן בשאר כמו שנבאר. ד', כי למעלה האור בכתר הוא דבוק עם שאר אור הא"ס יותר משאר האור, שאעפ"י שהכל א' אינו כ"כ קרוב אליו. ה', כי כלי הכתר הוא יותר קרוב אל הא"ס מהשאר.

עד שגם נגד אלו הה' טעמים היו חמשה פרצופים. ומאלו הטעמים המובחר מכל הכלי נעשה כתר, והשני חכמה כנז'.

והנה הכתר בהיותו מובחר ומוברר מהכל סבל האור בתוכו והיה בו יכולת, ולכן לא נשבר ממנו כלל. אבל חו"ב עם היות שהם זכים משלמטה מהם, עכ"ז אינם כמו הכתר, ולכן לא היה בהם כ"כ כח, ונשברו האחורים שלהם וירדו למטה ממקומם במקום זו"ן. וכשנכנס האור יותר למטה נעשו שש נקודות, הם ו"ק זעיר, והנה הם ששה. ובכח"ב לא היו כי אם נקודה א' בכל א', הכוונה היא כי כל נקודה א' מהנ"ל היא כלולה מעשרה. והנה בכתר, בהיות בו כל הג' ראשונות, נאספו

תוהו ובהו | ביום עשות – בראשית ב ד.
וענין גולם זה | כחומר ביד – ירמיה יח ו.

כל העשר שלו בנקודה א' תחת הראש ולא נשבר ממנו כלל. וחכמה יש בה הב', ואף בינה היא א' מהג' ראשונות, וזה גרם היות נאספים כל חלקי אל נקודה א', כי כשיש ראש א' לעם אף שלא יהיה שלם עכ"ז כלם חוסים בצלו, ע"ד שאמר הנביא ר'איתי את ישראל נפוצים על ההרים כצאן אשר אין להם רועה, ויאמר ה' לא אדונים לאלה וגו'. ולכן גם בו היה יכולת לקבל האור אבל לא מכל וכל, ולכן נשברו האחוריים לבד. אבל בזעיר, שלא ירד האור כי אם מהו"ק ולא היה לו ראש, לכן נתפרדו הו"ק שלו ונעשו שש נקודות, באופן שהם ששה חלקים מנקודה א'. ובעבור זה, וגם שהכלי שלו לא היה כ"כ זך כעליונים, לא היה בו יכולת לסבול האור ונשברו ומתו הכלים.

ואלו הם המלכים שמלכו בארץ אדום, היינו הגולם הנז' שנעשה מכח הדין שהוא אדום. ומתו הז', דהיינו שש של זעיר וא' מלכות, שגם היא נקודה א' מחלק עשרה שיש בכל א' מנקודות של כח"ב. ואלו הז' מתו, והרוחניות שלהם, דהיינו האור, נסתלק למעלה עד בטן אימא, והכלים שנשברו ירדו עד הבריאה עם הבל דגרמי לבד. ולכן נז' מיתה בז' מלכים ולא בשמיני, כי הח' לא מת.

והענין כי אחר שנסתלק האור ועלה לבטן בינה, ירד אור אחר מלמעלה חסד עליון לבטן בינה, וע"י זה נברר מהכלים הנז' שירדו לבריאה, הו"ק שבהם עם ההבל דגרמי, ועלו לבטן בינה, ושם נשתאה הכל י"ב חדש, ונעשה הולד שהוא זעיר, וזש"ה כ"י טל אורות טליך וארץ רפאים תפיל, כי הטל הוא מחיה המתים כידוע. וזה הטל מב' אורות, דהיינו אור הראשון שנתעלה ונסתלק בשבירת הכלים, ואור השני שירד מחסד עליון כנז', ועם זה וארץ רפאים תפיל, שאותם הכלים שמתו יתבררו ויעלו כנז'. והיות ביסוד הבינה, אמר הכתוב מנחל בדרך ישתה וידוע, כי בינה נק' נח"ל, והיסוד נק' דרך, לכן אמר מנחל, שהיא הבינה, באיזה מקום ממנה, בדרך, שהוא היסוד, משם ישתה ומתגדל זעיר.

והנה בתחילת ירידת האור בגולם זה היה יורד ומברר כנז'. וירד עד אבי"ע, ר"ל עד עולם העשיה שהוא עתה עולם יצירה, כידוע כי שם היה אדם הראשון קודם שחטא. ובזה תבין משרז"ל שחנוך היה אדה"ר ולקחו השי"ת ושם אותו שם לעד, כי הכוונה שקודם שחטא שם היה מקומו ולכן החזירו לשם, וזהו בשמים עד"י בגי' חנו"ך. ועולם היצ' הוא נגד השמי' כידוע.

ואח"כ נשחתו וירדו העולמות וכו', ואז ירד האור עד עשייה שהיא עתה יצירה. וכל עכירות ועוביות שנשארו מהגולם הנז' ירד למטה מהיצירה לעולם הזה, והיה חלל, ר"ל מת, כי לא היה בו רוחניות כלל, וזהו והארץ היתה תהו"ו ובה"ו וחש"ך על פני תהום ורוח אלהים וגו'.

ראשונות | ראיתי את ישראל – ע"פ דברי הימים ב יח טז.

והענין כי אחר שנסתלק | כי טל אורות – ישעיה כו יט. מנחל בדרך ישתה – תהלים קי ז.

והנה בתחילת ירידת האור | בשמים עדי – איוב טז יט.

ואח"כ נשחתו | והארץ היתה – בראשית א ב.

וכונת ירידת האור עד אבי"ע הוא כאדם שרוצה להביא אמת המים למקום א', ועושה חריץ א' ומלחלח אותו במעט מים כדי שילכו בו המים אח"כ, ע"ד זה היה ירידת האור, ותכף נתעלה ונסתלק למעלה ע"ד שכתבתי. ובחזרת האור בתקון אז לא ירד האור כי אם סוף האצילות. ובזה תבין מ"ש בפ' והחיות רצוא ושוב, כי החיות ר"ל חיות העולם, דהיינו האור שחזר מלמעלה אחר הצמצום, היה רצוא ושוב, ר"ל רץ עד למטה, ושב תכף ועלה למקום אשר ממנו יצא כידוע, כי כל דבר שיפול ממקום גבוה יש בו כח לחזור ולעלות עד גובה המקום שיצא משם.

גם כיון שירד עד מקום מטטרו"ן, כי רצו"א בגי' צו"ר העולמים, והוא נוריא"ל בגי' עם הכולל. והנה מטטרו"ן, מרו"ן הוא רצו"א, והט"ט הם בגי' ח"י, דהיינו החיות שעלה בתוך מרו"ן ונעשה מטטרו"ן. וזהו והחיות רצוא, ירד עד רצו"א ונעשה, ושו"ב בגי' מטטרו"ן שהוא חנוך, שהוא ביצירה של עתה, שאז היה עשיה ובחטא אדם ירדו העולמות, וזש"ה וירד ה' על הר סיני, דהיינו תיקון עולם זה, ולא תיקון שיהיה לגמרי כמו שהיתה אז עולם העשיה כאשר ידעת.

ובחזרת האור בעת התקון לא ירד אלא עד סוף האצילות, כי יש לראות, כי אחר שא"ס מקיף כל העולמות כנז' א"כ נמצא כי כ"כ הוא קרוב לעולם העשיה, ר"ל אפילו לסוף עולם העשיה כמו למעלה ומהצדדים, וא"כ למה אנו אומרים מעלה ומטה, כי הכל ענין א'. גם למה נק' זה אצילות, וזה בריאה וכו'. והענין כי הנה אם תשים קדרה א' לתוך תנור מלא שלהבת, השלהבת מקיף את כולה מבחוץ, גם דרך פיה נכנס השלהבת בתוכה, א"כ אחר שמפיה נכנס השלהבת שם יקרא ראש ומעלה, ובשולי הקדרה עם היות לה שלהבת מבפנים ומבחוץ ג"כ נק' מטה. וכן הגולם הזה הוא הקדרה המוקפת מאור הא"ס כנז', והאור הנכנס מבפנים הוא נכנס מלמעלה, ולכן שם נק' ראש ומעלה, ששם הוא דבק עם הא"ס עצמו, ר"ל אור הפנימי שם למעלה הוא דבוק.

והנה חטא אדה"ר שאמרו בתיקונים שהפסיק חשך בין עילת העלות לחכמה סתימא, ר"ל שהפסיק בין אור הא"ס לזה האור הפנימי, אבל לא מכל וכל ח"ו, אלא כמו הטרפס המפסיק בגוף האדם בין איברי המאכל לשאר, כי העה"ב, ר"ל הכלים שלמעלה מהטרפס, אין בהם לא אכילה ולא שתיה. ונמצא כי הטרפס הוא גלוד א' דק עד מאד לבד, קרוב לדופן בה' אצבעות הוא בבשר, והיינו ישת חשך סתרו סביבותיו, דהיינו סביבות הגוף סוכתו, כי שם נתעבה בבשר, מש"כ כל השאר. והאור השני שאמרנו, שירד כ"י טל אורות טליך וכו', היה ממעל לטרפס. והנה עד מקום שירד אור הא"ס בעת התקון עד שם נק' אצילות, ויש באצילות ה' פרצופין כנז'. ובעת התיקון, כדי שיהיה כח בפרצופים לקבל האור ולא יארע שבירה ח"ו כבראשונה, נעשו מהנקודות פרצופין.

וכונת ירידת האור | היה ירידת - כת"י 103, דף 13 ע"א. והחיות רצוא ושוב - יחזקאל א' יד.

גם כיון שירד | צור העולמים - ע"פ ישעיה כו ד. וירד ה' - שמות יט כ.

והנה חטא אדה"ר | שהפסיק חשך - תיקוני זוהר, תיקון סט, דף קיג ע"א. לא אכילה ולא שתיה - ברכות יז ע"א. ישת חשך - תהלים יח יב. כי טל אורות - ישעיה כו יט.

והנה הכתר, שתחילה היה נקודה א' כלולה מעשר, נתפשטה נקודה זו והלבישה את כל אור א"ס, באופן שרגלי הכתר הם בסוף האצילות. והענין כי הנה כמו שהא"ס אמרנו שהיותר גדול וממותק נשאר למקיף, כי לעולם המקיף גדול מהפנימי, כך להעשות כתר נברר מכלים אלו היותר זך מהכל לכתר, וממנו היותר זך נעשה ממנו מקיף לו על כל מה שלמטה ממנו, והשאר נעשה פנימי והלביש את אור א"ס.

ודע כי אור זה למעלה מהכתר, עם היות בו דין, עכ"ז הוא כ"כ ממותק שאינו נחשב לדין כלל, אבל בהכנסו בכתר, שכבר הוא כלי, נחשב לדין. אבל הכל הוא פרצוף א' בהיות הכלי זך ומזוקק, ולכן אין בו נוקבא, כמו שיש למטה באו"א וזו"ן, אבל הכל כלול בפרצוף א'. ועליו נא' עין ה', ואין שם ב' עינים, דהיינו חסד ודין, כי הכל א'. ומהבירור השני נעשה אבא, מן העיקר מקיף ומהשאר פנימי ע"ד הנז', וכן כלם, עד שנמצא כי במקיפים הגדול מבחוץ והשאר מבפנים, ובפנימיים בהפך הגדול מבפנים והשאר מלבישים אותו.

והנה או"א מלבישים את הכתר משני כתפים ולמטה, כי לעולם התחתון אינו יכול להלביש את ראש העליון. והנה אבא מצד ימין ואימא מצד שמאל, אבא החסד ואימא הדין. ובהם כבר יש דין ורחמים, לכן הם דבר ונוקבא, זכר הוא החסד ונקבה הדין, ולוקחת החסד מהדכורא ובו מתמתק הדין שבה, והם מלבישים את אריך מן הכתפיים עד החזה, וישראל סבא ותבונה מלבישין מן החזה עד הטבור, וזו"ן משם עד הרגלים, כי הכתר שלהם נעשה מהת"ת, ושאר הגוף מנה"י, איהו בנצח ואיהי בהוד. ואח"כ הוא בפני' והיא באחוריים.

והנה שם ברגלי האריך הוא סוף האצילות, כי עד שם לבד מגיע אור הא"ס. וזהו לשון אצילות, שהוא אצל הא"ס, שעם היות לבוש על לבוש עכ"ז הנה הכתר בתוכו אור א"ס, ואח"כ או"א מלבישים אותו. ודע כי חיצוניות כלי האריך יותר גדול מפנימיות כלי או"א, אבל פנימיות אבא יותר גדול מפנימיות כלי האריך, כי דרך לבוש הכתר יוצא אור הא"ס אחר שהוא לוקח אור המגיע לכתר, השאר נותן לחכמה לפנימיותה דרך הכלי שלו, ע"ד [?]. וכן או"א עדי"ז לזו"ן, אבל משם ולמטה אין שם אור הא"ס אבל הוא דרך מסך, ר"ל כי האדם היושב בצל ורואה השמש אבל אינה מגיע אליו, ועכ"ז אור השמש מאיר שם במקום הצל, כן עדי"ז אור א"ס דרך מסך מאיר בבריאה לא האור עצמו. וזהו כבוד נברא, והוא האדם היושב על הכסא בבריאה. ודע כי ע"ס האצילות הכלים שלהם הם כ"כ זכים עד שכמעט הכל אחד (מש"כ למטה. וכמ"ש בתיקונין דף ד' כי הבריאה הוא חותם המלך והיצירה משים החותם בשעוה וכו').

ודע כי אור עין ה' – תהלים לג יח.

והנה שם ברגלי האריך [?] – מלה קשה לקריאה. כבוד נברא – רב סעדיה גאון, הנבחר באמונות ודעות, מאמר שני, פרק י.

דרוש האצילות

מאת ר' יוסף נ' טבול

°כשרצה המאציל לברוא העולם אמ' °עולם חסד יבנה, והאציל ממנו שם ע"ב לעילא לעילא, וזה נק' מוחא סתימא', ולפי שזהו למעלה ביותר אין לנו רשות לדבר בו.

°אח"כ האציל שם ס"ג מהאזנים ולמטה, וכל זה לשכך האוון, שח"ו למעלה במקום שהוא אפי' רשימו אינו נכר כלל, רק שהאציל מב' אזנים מקיף ופנימי, ה' כנגד ה', מצד ימין ה' של מקיף, שהם נפש רוח נשמה חיה יחידה, וכן מאזן שמאל ה' של פנימי. ואלו הה' אורות הם עשר, אלא ששם אין נכר אלא ה'. ואלו יורדין עד השבולת מעט הפסק ביניהם, ולפי שהאור שם הוא גדול בא דרך מרחק שיש בין ב' האזנים. ואז"ן רומז בבניה, כי און עם הה' הגז' עולה ס"ג.

אח"כ האציל אור אחר יותר עב, וכל זה ממוחא סתימא', והוא רומז לחוטם שיש בו שני נקבים, ושם ג"כ רומז צד ימין למקיף וצד שמאל לפנימי. והאור המקיף של האון ימין הוי מקיף לאור מקיף של החוטם לצד ימין, ואור פנימי של און שמאל הוי מקיף לפנימי של חוטם של צד שמאל, רק שכאן להיות האור יותר עב ניכרים בו העשר יותר, שיצא ו' מה' ונעשה ד"ו, הוי' כנגד ו' קצוות שהוא הרוח, והד' כנגד ד' בחינות הנשואות, שהן נפש שהיא בסוף הד' ונשמה וחיה ויחידה, רק ששם עומדי' יחד ולא נכר עדין. גם חוטם רומז בשם ס"ג, שכן עולה. ושם הוי' נחלק' לששה אורות, מש"כ כשהיא בסוד אזנים, וזהו ו' אלפין, כי כן בשם ס"ג הוא במלוי אלף, והם ו' אלפין מצד ימין מסוד המקיף, ותכה הא' פעם אחרת בו' אחרת כנגד הפנימי, וכן החוטם צורת ו' מכאן וצורת ו' מכאן. ולפי שכאן האור עב מעט, אפי' שיצאו האורות בקרוב מתרי נוקבי דפרדשק' יוכלו לסבול. וזו הד' רומז' לד' אורות שאמרנו, והם ד' אלפין. וכן תמצא כשתקח י' של און ימין, ר"ל הנקב שלה שהיא דמות י', ו' מהחוטם מצד אחד שהיא בצורת ו', ו' אחרת באון האחרת, הרי א' בצורתה, וכן כשתקח האון השמאלית קודם היא י', ו' מצד החוטם

כשרצה המאציל | כתי' 116, דף צו ע"ב. כשרצה המאציל – הפסקה מקבילה לדברי ר' חיים ויטל, שער ההקדמות, דפוס 868, דף יב ע"ד ואילך. עולם חסד – תהלים פט ג.

אח"כ האציל שם ס"ג | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף יג ע"א-ע"ב. ה' של מקיף – הערה בגליון: 'הגהה. וא"ת, והלא לא מצינו אלא ב' מקיפין שהם חיה יחידה, הני מילי בוז"נ, אבל לעילא אינו כן, אלא כדאמרן'.

אח"כ האציל אור אחר יותר עב | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף יג ע"ב-ע"ג.

השמאלי, ואח"כ האזן הימני, הרי א' אחרת, הרי ב' אלפין. ובאופן אחר, ב' אלפין, יוד והיא י' של און ימין עם ו"ד שתעשה בנוקב' דחוטמא מצד ימין בסוד מקיפין הרי א', וכן מצד שמאל בסוד פנימי, הרי ד' אלפין.

סוד האזנים נק' שרש השרשים, סוד החוטם נק' שרשים.

אח"כ האציל המאציל אור אחר ממוחא סתימא' יותר עב. וכאן י' אורות בכלי א' נכרים, והם סוד עקודים כמ"ש ב"ה, שר"ל שהאורות עקודים עם הכלי, וזה יצא בסוד הפה, ששם יצאו יחד לפי ששם יותר עב. ולפי שבבינה סוד האותיות, והאותיות בבינה והם הם הכלים, לזה שם נכר הכלי קצת. וכל זה סוד שם ס"ג, כי פ"ה עולה ס"ג עם כ"ב אותיות. וכל זה סוד הטעמים, לפי שיש טעמים למעלה מהאות ובאמצע כגון פסק ומקף, ויש למטה מהאות. של מעלה רומז לסוד אזנים, שבאמצע רומז לסוד חוטם כמ"ש, ולזה הוא פסק ששם נפסק' הו' לו' אורות, מה שלא היה כן למעלה בסוד האזנים שהיה ו' בתוך ד', כך ה' ומקף ופסק שניהם צורת ד' כשתחברם יחד כזה ר, והוא רומז לארבע בחינות שאמרנו שרומזת הד' כנזכר.

וכנגד אלו הד' בחינות של אזנים ושל חוטם מקיף ופנימי, לכל א' כנגדם מבפנים יש ד' הכלים, הבל עליון שהם ב' בסוד גיכ"ק שהוא מחכמה הבל וחתוך הדבור, והבל א' מלמטה בסוד אחה"ע שהוא מבינה והוא ג"כ ב' הבל וחתוך הדבור, וכל זה מבפנים. וכשיבואו האורות גדולים שבחוץ סוד האזנים וחוטם ומאירים לאלו שבפנים הב' הכלים, העליון נעשה אור מקיף והב' שלמטה נעשה אור פנימי, והכלי נעשה חיצוני שלו מחתוך העליון ופנימי של הכלי מחתוך התחתון.

וא"ת למה נעשה חיצוניות הכלי מהחתוך העליון ופנימיותו מהתחתון, ואדרבא איפכא מסתברא. ב' תשובות בדבר. א' לפי שהאור מקיף שהוא אור עליון כשרוצה להאיר לאור הפנימיות של הכלי לתת בו חיות, אם היה חיצוניות הכלי מהדבור התחתון היה מפסיק ולא היה נכנס בפנים, אבל עתה שחיצוניות הכלי מהדבור העליון שהוא מעולה יוכל לעבור דרך בו ומאיר בפנימיות הכלי וחוזר לחוץ לתת אור לחיצוניות. א"נ שבבחינה אחרת הוא יותר מעולה המקיף מהפנימי שהאור בו מוגבל, מש"כ במקיף שמתפשט בכל העולם.

ועתה נבאר איך היו מציאות הכלים ומאין נעשו. דע שכשרצה המאציל העליון להיטיב ולעשות עולם האציל עשר האורות שהם כח"ב וכו' עד מלכות. ובתחלה האציל מלכו' בבחינת נפש לבד, ואף שהיא כלולה מה' נר"ן חיה יחידה, עכ"ז לא האצילה אלא בבחינה זו אור של נפש לבד. אח"כ האציל יסוד בסוד נפש ג"כ, ר"ל בחלק א' של נפש, שאינו שלם עד שיצאו הו'

אח"כ האציל המאציל אור אחר ממוחא | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף יג ע"ג-ע"ד. כזה ר - שני חלקיה של האות ר נכתבו בנפרד.

וכנגד אלו הד' בחינות | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף יג ע"ד. בפנים - כת"י 116, דף צז ע"א. ועתה נבאר איך היו | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, דפוס 868, דף יד ע"ב.

קצוות כלם, ואז נעשה למלכות סוד רוח מצד הארת יסוד, חלק א' מו' חלקי' של רוח שלה, ולא נגמר רוח לה עד שיצאו הו' קצוות. ולפי שיסוד נק' כ"ל, שכל החסדי יורדי' שם, יש לו הארה יותר מהחמש' שלמעלה ממנו עד חסד.

וכשהאציל החסד אז נגמר סוד רוח במלכות. וכשהאציל בינה בסוד נפש אז מלכות נתעלית בסוד נשמה, וזעיר בסוד רוח. וכשהאציל חכמה בסוד נפש אז נתעלית מלכו' בסוד נשמה, וזעיר בסוד חיה, וזעיר בסוד חיה שהוא אבא, ושם סוד המוחין, ולכן יש זווג בינו ובין נוקביה, אבל חכמה ובינה, שיש לבינה נשמה לבד ולחכמ' רוח לבד, לא היה שם זווג והיו אחור באחור. ולפי שהכתר לא יצא רק בסוד נפש לבד, ולא היה לו עלוי אחר, כי המאציל לא רצה שירד אור יותר גדול לקיום העולם, לכן כתי' נשבע ה' בנפשו.

ולפי שרצה המאציל לעשות כלים, לכן כשהוציא אלו האורות עשה באופן שיחסר למלכו' מקיפ', וכן לזעיר ולאב' ואימ', למען יהא להם חשק להסתלק למעלה לשרשם לקבל מה שחסר להם, ועם זה ההסתלקות יעשו הכלים כמ"ש ב"ה. ואז עלו כלם זה אחר זה, וכל א' הניח רשימו במקומו כדי להיטיב למה שלמטה ממנו, ומלכו' שאין למטה ממנה למי להיטיב עלתה עם הרשימו שלה. באופן שכשעלה יסוד להוד, ועלתה היא במקום יסוד ומצאה רשימו של יסוד, אז הרויחה המקיף וחסרה יחידה, לפי שנתעלם כתר שהיא יחידה, וזה הרויח' כשעלתה עד חסד שהוא תשלום הו' קצוות, ואז זעיר כשעלה במקום הבינה הרויח' יחידה, ובינה כשעלתה במקום חכמה הרויח' נשמה, וחכמה כשעלה במקום כתר הרויח' נשמה. וכשעלו יותר ועלתה מלכו' במקום הוד אז הרויחה המקיף האחר, גם זעיר עולה מדרגה אחרת ומרויח המקיף, ובינה מרויח' יחידה, וחכמ' חיה, והנה נשלמה המלכות במקיפין בסוד רשימו. וכשעולה זעיר יותר למעלה מרויח' המקיף השני, ובינה מקיף, וחכמה יחידה. וכשעולה חכמה מדרגה אחרת עם האחרים למעלה בכתר אז אפי' חכמ' מרויח' המקיף האחר.

ובזה ההסתלקות מבואר ענין הכלים. לפי שכשעלה יסוד עם האור שבא לו דרך אחור, לפי שבא לו דרך הסתלקות נק' אחור, וכל אחור הוא דין, ועלה במקום הוד ומצא רשימו של הוד שהוא אור ישר, ואז מכה הרשימו באור ההגדלה שבא לו דרך אחור ונעשה ניצוצין, ומאותן הניצוצין נעשו הכלים וירדו למטה במלכו', וכן בכל השאר. וכשעולה הוד בנצח, האור שבא לו בסוד אחור מוצא הרשימו של נצח ומכים זה בזה, ומהאור של ההגדלה נעשין ניצוצין והם הכלים, וכן כלם.

קצוות כלם | הארת יסוד – הערת גליון: הגהה. כי מה שהוא נפש בו' קצוות הוא בחינת רוח במלכות'.

וכשהאציל החסד | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף יד ע"ב–ע"ג.

ובינה | נשבע ה' בנפשו – ע"פ ירמיה נא יד.

ולפי שרצה המאציל | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דפים יד ע"ג – טו ע"א.

ובזה ההסתלקות | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף טו ע"א–ע"ג.

והרשימו הוא חיות לניצוצין שהם הכלים. וכשעלתה מלכות' למקום היסוד בא לה ג"כ סוד אור הגדלה בסוד אחר כמו האחרים, ומוצא לרשימו של יסוד, ומכה הרשימו הזה באור ההגדלה ונעשין ניצוצין שהם הכלים למטה ממנה. ורשימו של יסוד הוא חיות לאלו הכלים, לפי שרשימו של מלכו' עולה עמה לפי שאין לה מגרמה כלום.

וזה סוד הכלים הם כנגד האותיות, והרשימו הם התגין שהן למעלה מהאות שרומז לחיות האות, והנקודות הן כנגד האור היורד שהוא אור ההגדלה, והטעמ' הם כנגד חזרת האורות.

ולפי שלפי זה שאמרנו חסרו הכלים של הכתר, לכן בחזרת האורות נעשו, לפי שכשחזרו האורות לירד הכתר נתעכב למעלה ולא ירד, והתחיל החכמה לירד ומצא רשימו הכתר, ובערך החכמה הרשימו יותר מעולה, ורשימו החכמ' שהיא יותר למעלה הוא יותר מעולה, לזה מכים זה בזה ונעשו כלים שם. עתה בחזרה באו הטעמ' ופגעו בנקודות ותגין ואותיות. כל זה הוא בסוד העקודי', שהוא הפה שנמשך אורו עד הטבור.

אח"כ יצא אור העינים, שגם שם יש איזה הבל אע"פ שאינו נרגש, הנה מצינו בת היענה שפועלת בהסתכלותה אלמא יש בהם הבל. ואז אור העינים מסתכל באור האזנים והחוטם והפה דרך ישר, ואז מאור האזנים שאינו יורד עד השבולת של הזקן מעצמותו נעשה כתר, ואור היוצא מהחוטם ואור היוצא מהפה עד השבולת נעשה חכמה ובינה, ואור החוטם הנמשך משבולת עד החזה ואור הפה הנמשך עד הטבור נעשו הז' נקודים דאתבטלו. האזנים כתר, החוטם חכמה, הפה בינה, וכל זה עד השבולת כנז', ומשם ואילך ב' האורות הנמשכים בחזה וטבור יצאו לשבעת הנקודי' בסוד הצפרנים.

והענין הוא כך, כשרצה המאציל אחר סוד העקודי' לעשות באופן אחר התפשטות אחר, צריך שיהיו כל העינים שאמרנו בסוד העקודי', ואותם הבחינות שאמרנו בסוד העקודים עתה הם בחינות בסוד הנקודים, צריך שיהיו האזנים והחוטם והפה למטה. והוא שבפנימיות בטבור בא סוד האזנים ונעשה הכתר, סוד החוטם והפה שהיה עד השבולת נכנסו ביסוד, והוא הארה לחכמ' ובינה שהם ב' פרקים ראשוני' של נ"ה, אבל הדעת אתבטל לפי שפום אמה אין כנגדו למי יתן, ומאיר לב' פרקי' הנזכר' שהם ח"ב. וא"ת ואיך מצינו שביסוד דבינה נעשה לזעיר דעת שהוא למטה מח"ב, שאני התם דאימא רביעא על בנין ויבואו כל א' במקומו.

וב' האורות אחרים שיוצאי' מהחוטם והפה מהשבולת ולמטה עד הטבור הוא הארה שיוצא מהצפרנים לז' נקודים, וז"ס ויפוזו זרועי ידיו. וא"ת והלא האצבעות הם י' וכאן ז' נקודים דאתבטלו. תשובתך, גם ח"ב אתבטלו בסוד האחר, הרי ט', והא' אינו נזכר. ז"ס ענין העינים שמאירים באלו ההבלים.

והרשימו הוא חיות | פסקה זו והבאות אחריה מקבילות לשער ההקדמות, שם, דף טו ע"ג-ע"ד. והתחיל החכמה - כת' 116, דף צו ע"ב.

אח"כ יצא אור העינים | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף כא ע"א ודף כב ע"א.

והענין הוא כך | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף כב ע"ג-ע"ד.

וב' האורות אחרים | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף כב ע"ג.

ועתה נבאר איך סוד העין מורה סוד הנקודים. והענין שהנקודות שהן צרי סגול וכו', חוץ מקמץ ופתח, עולין ק"ל כמנין עין. וקמץ ופתח, הם כ"ב, מורים על סוד האותיות שהם כתר חכמה שעל ידם נעשו הכלים, כמ"ש בזהר פתיחות עיינין שהוא חכמה וסגירות עיינין שהוא הכתר, ומצד סגירת ופתיח העיינין נעשו הכלים. מאלו הכ"ב אותיות לוקחין ט"ו אותיות שהם י"ה אב' ואימ', וזהו לז' נקודי' דאתבטלו, שהם שעטנ"ז ג"ץ שעושין להם ג' תגין, ואל' בד"ה חק"י עושין תג א'. והענין כי הז' דאתבטלו הוא מצד שחסרו להם ג' בחינות מהאור שירד שלא ירד להם, לפי עושין למעלן ג' תגין, להורות שלא ירדו בהם ג' הבחינו' הנז', אבל בד"ה חק"י שהן מאותיות ח"ב תג א', להורות שלא חסר להם רק אור האזנים, שאע"פ שמקבלין הארה ממנו כשעוברים עליו לא לקחו מעצמותו. וזהו בעצמו סוד העין שעולה ק"ל, שהם ג' אהי"ה וג' פ' כ"ב, שעד עתה שהיו בסוד הטעמי' הוא בסוד הויה של ס"ג, אבל עתה הוא בסוד ג' אהי"ה ס"ג, וכשעוברי' דרך הפה שהוא סוד האותיות אז כל אהי"ה לוקח עמו כ"ב אותיות, וג' אהי"ה עם ג' פ' כ"ב עולין עין.

ועתה נבאר מ"ש לעיל שג' הכלים הם כח"ב. והענין כי כשמסתכל העין באור סוד האזנים, מה שנמשך עד החוטם מצד ימין הוא סוד מקיף, ומשם עד השבולת הוא פנימי, וכן הפה עד השבולת הוא מקיף, משם ולמט' הוא פנימי, מצד השמאל היותר קרוב למעלה הוא חיצוניות הכלי, ומה שלמטה פנימיות הכלי.

אח"כ כשנתבטלו אלו הנקודים, אותו שם ע"ב שהוא מוחא סתימא נזדוג עם שם ס"ג של טעמי' והוציא שם מ"ה, שהוא סוד האדם, והוא סוד המלך הח' שנתקיים, והג' נקודות שנשארו שלא נתבטלו הם סוד ב"ן, ונעשו סוד נוקבא לעתיק.

כבר פירשנו שהכלים ירדו לבריאה, עתה צריך לבאר מה ירד עמהם. והענין כי כשירד הדעת ירד עמו מציאות ה' חסד' של הסתכלות, פי' ה' חסדי' שבדעת בעוד שיש להם הסתכלות המאציל העליון. וכשירד חסד ירדו עמו ה' חסדי' של התפשטות, וכשנשברה גבורה ירד עמה ה' גבורות, ועם תפארת ג' חסדי' וג' גבורות, כל א' ירד עמה מה שלמטה ממנה. וידוע שאלו החסדים שאמרנו כשעוברי' מחסד לגבו' יש להם רשימו של חסד בגבורה, כדי שע"י אותו הרשימו נכנס' בגבורה, וכן מגבורה לתפ', וכן כלם יש באותה מדה שמקבלת בחינת אותו הדבר שבא אליה, ואלו נק' מעברות. ואלו המעברות הם ששברו למלכות, לפי שכלם כשנשברו הוא מרוב האור שבא בתוכם, כי כל האורות שצריכין לז' נכנסו בחסד ולא היה יכול לקבלם ונשבר, וכן כלם, אבל מלכות מתחלתה רשימו כמ"ש בענין העקודים, ולזה אין צריך לשברה, אבל המעברות הספיקו לשברה.

ועתה נבאר איך סוד העין | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף כא ע"ב-ע"ג.
ועתה נבאר מ"ש לעיל שג' הכלים | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף כב ע"א-ע"ב.
אח"כ כשנתבטלו | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף כח ע"ב. ב"ן – בכתב היד נכתב: בן.
כבר פירשנו שהכלים | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף כג ע"ב. וכשירד חסד – כת"י 116, דף צח ע"א.

וכדי לפרש הענין נקדים ונאמ', ידוע שפרצוף חכמה נחלק לשנים, עד שליש תפ' שבו הוא פרצוף א' ונק' אבא, ומשם ולמטה עד המלכות שלו נק' ישראל סבא, וכנגדם בפרצוף בינה, העליון נק' אימא ובינה, והתחתון תבונה. וכשאנו אומר' שירדו אחורים דאב' ואימא הם אחורים של הד' פרצופים הנז'.

ופי' הענין הוא כי הד' מלכים בעוד שהיו תוך אב' ואימ' היו מעוררין הזווגי' של מעלה י"ה, והמאציל העליון היה מאיר בדעת של אב' ושל אימ', כי אלו הד' מלכים הם מיין נוק' לאב' ואימ'. ובזה נתרץ קושיא א' שיש לנו, שלא ירדו אחורים דאב' ואימ' אלא אחר שיצאו הד' ונשברו, ואיך יצדק זה, והלא כשיצאו תחלה אב' ואימ' והיו אלה בתוכם היה ראוי שישברו אב' ואימ'. אלא הענין כנז', כי הם אדרבא מזככים כלי אב' ואימ' כדי שלא ישברו לפי שהם מיין נוק' וממשיכין מלמעלה, ולזה לא ירדו אלא לאחר שנשברו כל הד'.

המלך הראשון הוא דעת, בעודו מלך גורם הסתכלות המאציל העליון בדעת דאב' ואימ' כנז', וכשמת נפסק אותו הסתכלות, ונשארו החסדי' והגבורי' בלי הסתכלות.

כשמלך חסד גרם להמשיך אותם החסדי' לחסד דאבא מהדעת, ואלו נק' של התפשטות, ואע"פ שהתפשטות נק' מחסד עד הוד, בכאן כללות הד' והוא חסד, לפי שלא יש שיעור באותו פרצוף יותר כנז' שהוא עד שליש הפ' ומשם ולמטה פרצוף אחר, ולזה כשנכנסו כל הד' אורות בתוך החסד ושברוהו, שהוא מיתת המלך השני, ירדו החסדי' של התפשטות של אב' שהוא חסד שלו שכולל כלם, ונשאר אבא אחור ואימא פנים.

וכשנשברה גבורה ירדו גבורי' של התפשטות' כמו בחסדי', ונעשו אב' ואימ' עליוני' אחור באחור. וא"ת והלא עדין נשארו החסדי' שביסוד של אלו ב' הפרצופי', ולמה הם אחור באחור. והענין כי החסדי' שביסוד אינם אלא סוד הקמת הברית והבן זה. הרי שנשברו פרצופי' העליוני' וירדו אחוריהם למטה.

וכשבאו האורות להכנס בתפ' ולשברו, נתלבשו קודם באחורים ההם שירדו מהפרצופי' העליוני'. ולזה קשה שהרי לא ירדו האחורים הנז' אלא עד מיתת המלך של תפ', כי יסוד פרצוף העליון הוא שליש התפ', ואם עדין לא נשבר תפארת איך ירדו הפרצופי' העליוני' בכאן. והענין שכשבאו האורות להתחיל להכנס בתפ' נצמק אותו המקום שהוא תחלת התפ' מרוב האור שנכנס בו בבת א', קודם שיתפשט בכל התפ', וזה נק' צמיקת הדדין, וכשנצמק אותו השליש

וכדי לפרש הענין נקדים | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף כד ע"א.
ופי' הענין הוא כי הד' מלכים | לפסקה זו אין הקבלה בשער ההקדמות.
המלך הראשון הוא דעת | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף כד ע"ב-ע"ג.
כשמלך חסד גרם להמשיך | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף כד ע"ג.
וכשנשברה גבורה | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף כד ע"ג.
וכשבאו האורות להכנס | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף כד ע"ג ודף כג ע"א-ע"ב.

גרם ליסוד דאב' ואימ' לרדת, וירדו כל האחורים של ב' פרצופין לתפ', וכשהתחילו האורות להכנס בב' שלישי תפ' לשברם כבר היו שם האחורים הנז', וכשנשבר תפ' ירדו האחורים שהם ה' חסדי' שבדעת יש' סבא ושל תבונה.

נשבר נצח, גרם לרדת התפשטו' ה' חסדי' של יש' סבא, שהנצח כולל החסדי' של אותו פרצוף, כמ"ש בפרצופי' של מעלה שהחסד כולל אותם. נשבר הוד, גרם לרדת הגבורו' של התפשטו' תבונה. נשבר יסוד, ירדו החסדי' והגבורו' שביסוד יש' סבא ותבונה.

ואלו האורות שנכנסו ושברו כבר אמרנו שנתלבשו באחורים של ב' פרצופי' של מעלה, אבל יש חילוק א', שכשנכנסו לשבר התפ' נתלבשו כלם בבת א', אבל כששברו לנ"ה נחלקו האורות, שהלכו לשבר לנצח נתלבשו באחורים דחכמה, ושהלכו לשבר הוד נתלבשו באחורים דאימא. וכשנשלמו עד הוד, נתלבשו האורות שהלכו לשבר למלכו' באחורים של ב' פרצופי' התחתוני' שהם יש' סבא ותבונה.

וזה ° ההתלבשו' להיות החסדי' של זעיר העליוני' מכוסים והתחתוני' מגולים, שכיון שהאורות נכנסו להם בלי התלבשו' גרמו להם שבירה גדולה, ולזה צריך להיות מכוסים, ושל מטה שבאו בהתלבשות לא נשברו כ"כ. עוד טעם אחר, כי זו"נ הם מיין נוק' לאב' ואימ' מזה הטעם, שכיון שנתלבשו באורות של זעיר האחורים דאב' ואימ', אותה בחינה עצמה שהיא של אב' ואימ' חוזרת להיות מיין נוק' להם.

נשבר נצח | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף כד ע"ד.

ואלו האורות שנכנסו | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף כד ע"ג-ע"ד.

וזה ההתלבשות | הפסקה מקבילה לשער ההקדמות, שם, דף כה ע"ב. ההתלבשו' – כת"י 116, דף צח ע"ב.

פירוש זוהר ח"א טו ע"א

מאת ר' יוסף נ' טבול

בריש הורמנותא דמלכא וכו'.

להבין מהיכן נתהוו הכלים בתחילת האצילות מאחר שא"ס הוא פשוט בתכלית הפשיטות.

דע כי קודם האצילות היה הוא ושמו לבד והיה ממלא כל העולמות, וכשעלה ברצונו הפשוט להאציל אצילות ורוחניות העולמות להטיב לברואיו ולעולמות שיבראו, צמצם שכינתו ונסתלק אורו למעלה, ונשאר המקום פנוי שבו נבראו העולמות.

וכשחזר ונסתלק האור למעלה יצא הדין, ומחזרת האור ההוא שהוא כח הדין שהיה שם נעשה הכלי שעל ידו נסתלק האור למעלה, כי כל חזרת האור הוא מצד הדין, כי האור הוא מתפשט עד אין תכלית, ובחזרה מאותו כח הדין שהיה שם נעשה הכלי, ונשאר רשימו מהאור שנסתלק שם במקום הפנוי שבו היה האור מעיקרא. °ובזה הרשימו שנשאר שם נעשה כלי ראשון.

ועדיין הכלי הזה היה ממלא כל המקום הפנוי מאורו. והיה שם ב' כלים, הכלי הא' שנעשה על ידי כח הדין והגבורות, וכלי הב' שנעשה מרשימו של האור היו מעורבין. והיה הכלי גדול.

וכשחזר האור לברוא העולמו' ולחיותם לא ירד השיעור שהיה בו קודם, שאם כן אי אפשר לברוא העולמו' ולחיותם ולסבול אותו כבתחלה, ולא חזר כי אם מעט ממנו, היא י', ונכנס בכלי. וכשנכנס, בירר הרשימו שהוא האור מהכלי הראשון, ונשאר הכלי קטן, והאור שהוא הרשימו נתלבש בכלי ההוא, ונשאר למטה מקום פנוי שיעור להאציל האצילות.

וזהו שרמז רשב"י בזוהר °כללו צמחשבה אכריו, ר"ל שהמחשבה שהיא הי' זאת מבררת הכלי, והיא היא שבררה הרשימו מהכלי.

והי' הזאת הקטינה הכלי °וירדה למטה במקום הפנוי, וחזרה ונסתלקה לתוך הכלי הראשון, ובחזרתה עשה כלי של האצילות במקום הפנוי.

בריש הורמנותא דמלכא | כת"י 139, דף 1 ע"א.

וכשחזר ונסתלק האור | ובזה הרשימו – כך נוסחו של כת"י 141. בכת"י 139 נכתב: 'ובזה הרשימו שנשאר שם מהכלי הראשון נעשה הכלי השני'.

וזהו שרמז רשב"י | כלוהו במחשבה – על פי זוהר ח"ב רנ"ב ע"ב: 'ובריר פסולת מגו מחשבה ואתבריר'.

והי' הזאת הקטינה | וירדה – כך נוסחו של כת"י 141. בכת"י 139 נכתב: 'וירדה'.

וזה שרמז בזהר ^{מטי ולא מטי}, שבתחלה ירד האור עד למטה, וזהו מטי ולא מטי שחוזר האור ומסתלק כדי לעשות הכלי ויבראו העולמות. פי' כשהאור ההוא היה למטה במקום הפנוי בכלי השני שהוא מקום האצילות, כמו שפי' רשב"י ^{מטי ולא מטי}, אז חכמה ובינה היו ממשיכים לעלותם אצלם למעלה ונשאר אותיות יה"י ואז מה שנשאר למעלה נק' אור. והסוד כי יה"י יש בו שני יודין, י' גדולה למעלה, שהיא מהרשימו, ומהיוד שנכנס בתוכה, שאעפ"י שירדה למטה הקוץ שלה נשאר למעלה, שהוא חשוב מן הי' התחתון במאד מאד.

ולזה הכלי הב' ^{חשוך מן הא'}, שזה נעשה מחזרת אור ^{גדול וזה מחזרת אור קטן}, ועו' כי זה מחזרת כח א' של אור וזה מכח שתי חזרות. וכשירדה הי' לכלי הב' לא היה בה פרצוף, ולא היה בכלי פרצוף, ולא יש בכלי פרצוף כי אם מכח הנשמה המתפשטת בתוכה שהיא הי'.

והיא בחינת סלע שהיא גולם. וכח הגבורות בא ומכה בה ומתפשטת לכאן ולכאן, וכפי התפשטותה כך מתרחב הכלי הנכנס בתוכו. וזש"ה ^{וכפטיש יפוצץ סלע}, הפטיש הוא כח הגבורות מכה בסלע והסלע מתפשט לכאן ולכאן. ולזה כשזוה הב"ה למשה ^{מקשה תיעשה המנורה}, היה בצלאל מכה בפטיש והיו מתפשטי הקני' והגביעי' וכל בחינותיה, וכך הוא למעלה, שהנשמה היא הי' שירדה מאור א"ס, והפטיש שהוא כח הגבורות בוצינא דקרדנותא שם קס"א, ^{ושים בסלע קינך הנקרא קו המדה מכה בזאת הי' ומתפשטת אילך ואילך}.

ולזה היו במנורה ^{ח"י טפחים וכל טפח הוא ה' אצבעו' שהם ה' הגבורות}, והוא הפטיש שהיה מכה במנורה ומתפשטת, והם ^{ח"י טפחים כנגד שם יה"ו שיש בו ששה צרופים}, כל א' ג' אותיות עולים ח"י. ואלו הצרופים נמצאי' במוחים והדעת כולל אותם, וזש"ה ^{ואמלא אותו רוח אלי"ם} בחכמה ובתבונה ובדעת, והם המוחין שבהם הו' צירופים אלו, ולזה כנו ו' קצוות, ואלו הן היורדין ונמשכים בפום אמה ומשם יורדין למלכות, וזש"ה ^{ובכל מלאכה}, שיורדין מהדעת עד קוץ התחתון שהוא היסוד ומשם למלכות הנק' מלאכה.

ודע כי ח"י הם ג' ווין, שהם הנמצאי' בדעת ובתפארת וביסוד, לפי שהוא מתפשט בכל האצילות על זה הסדר, י' בחכמה, ה' בבינה, ו' בדעת, י' בחסד, ה' בפחד, ו' בתפארת, י' בנצח, ה' בהוד, ו' ביסוד, הרי ששלשה ווין נמצאי' בדעת ובתפארת וביסוד, הרי ג' ווין במנין ח"י, ולזה נק' יסוד ח"י עלמין, ומשם למלכות. וכך באופן זה בכל העולמו' בריאה יצירה עשיה. ועל ידי זה נכללים העולמות זה בזה ועולים למעלה.

וזה שרמז בזהר ^{מטי ולא מטי} – זוהר ח"א טו ע"א.

ולזה הכלי הב' ^{חשוך} – כך נוסחו של כת"י 141. בכת"י 139 נכתב: ^{חשוב חשוב}. גדול – כת"י 139, דף 1 ע"ב. והיא בחינת סלע ^{וכפטיש יפוצץ} – ירמיה כג כט. מיקשה תיעשה – שמות כה לא. ושים בסלע קנך – במדבר כד בא.

ולזה היו במנורה ^{ח"י טפחים} – מנחות כח ע"ב. ואמלא אותו – שמות לא ג.

וא"כ נמצא שכל התפשטות הוא ע"י הגבורות שבאימא. וזש"ה מ"י תכן את רוח ה', מ"י, שהוא בינה, תכן את רוח ה', שהיא חכמה, שהיא הנשמה שבתוכה, שעל ידי מי נתבנה ונגדלה ונגבלה, כי מי הלבשה ונעשה כלי אליה. אבל למטה בז"א הנק' איש עצתו יודיענו, כי העצה בכליות שרומז לנצח והוד, וסוד כליות יועצו' כי אימא מתפשטת עד הוד. וזהו שאמ' עצתו, עצת ו', ששם מתלבשת בתוכו, ולזה אמ' יודיענו, ונותנת לו מדה. ודע כי באימא היא מתלבשת אותו ובז"א הוא נעשה מלבוש אליה, וכן מצינו במוחש כמה שינויין במדות, כשאדם מודד יין ושמן המדה בחוץ ומקבלת אותו הוא מלבוש אליהם, וכשמודד בגדים וכדומה האמה מבפנים והבגד מלבוש אליו. וזש"ה מ"י מדד בשעלו מים, פ"י, מ"י, שהוא מדה, מדד ונתן בשעלו מדה, שהם ה' אצבעו' שהם ה' גבורות, למים, שהם ה' חסדים. וכל בשליש, פ"י שלישי הוא תפארת, שהוא שלישי עפר הארץ, שמדד בתפארת מאחוריו, עפר הארץ היא מלכות. ואמ' בשליש ולא בשלישי, לפי שבחזה שם מדדה לעפר הארץ שהיא מלכו' מאחוריו. ושקל בפלס הרים, הם נ"ה, וגבעות במאזנים, שגם הם נ"ה נקרא' מאזני'.

ודע כי סוד הפסוק ראשית גוים עמלק, הוא המלך הראשו' מהמלכים שמתו, וכתוב בתורה בלע, רמז שהוא עמלק, כי יש בו שתי אותיות והם ל"ע מבלע, והם בעמלק ע"ל, ונשאר מ"ק, שנקמק ונאבד לגמרי. וס' ואחריתו עדי אובד, והוא בכלי שנשבר ונאבד לגמרי שלא ישאר ממנו שברי כלים, וזש"ה נשכחתי כמת מלב הייתי ככלי אובד, ככלי שנשבר ונאבד לגמרי.

ואלו המלכים נפלו במולד תוהו, עולם התוהו, ונשכחו שם. ועפרון יושב בתוך בני חת, הם המלכים ח', שחתו מלשון חתת אלי"ם, ועפרון הוא סוד ת' שקל כסף. (חסר) ה' ימים ממולד, והמלך הח' נקרא הדר. ונק' ג"כ הדר לפי שנתקיים באותם הה' ימים של מולד תוהו, ולזה לא נאמ' בו מיתה.

ואמר, וירא את הקיני, ואמר איתן מושבך, שהם הדינים של אימא, ונקראו איתני', ששם סיום הגבורות. ולזה אמ' איתן מושבך, שהוא חוזק הגבורות, ושים בסלע קינך, סלע היא ה' שחזרה וירדה מאור א"ס, ונק' סלע בש', והוא הוא הפטיש המכה בה וממתחה. וזש"ה ושים בסלע קנך, ר"ל קנ"א שלך שהוא אה"ה במלוי ההי"ן, להכות בה ולמתחה. ויאמר אוי מי יחיה משמו אל, רמז לשמואל שעשה נקמה בהם, והוא רמוז בנצח והוד, שעליו נאמ' שהיה שקול כמשה ואהרן. כי משה ואהרן בחסד וגבורה, ושמואל לבדו בנצח והוד, לפי שהיה מהגבורות שהם מהנקבה, לכן רמז בו הכתו' כן תשכל מנשי' אמך, מנשים ממש, מגבורות הנקבה.

וא"כ נמצא שכל מ"י תכן – ישעיה מ"ג. איש עצתו – שם שם. וסוד כליות יועצות – חולין יא ע"א. אימא מתפשטת – תיקוני זוהר, הקדמה, דף ט ע"א. ולזה אמ' – כת"י 139, דף 2 ע"א. מ"י מדד – ישעיהו מ"ב. ודע כי סוד הפסוק ראשית גוים – במדבר כד כ. נשכחתי כמת – תהלים לא יג. ואלו המלכים – במולד תוהו – תוספות ד"ה לתקופות, ראש השנה ח ע"א. ואמר וירא את הקיני וירא את הקיני... ושים בסלע קנך – במדבר כד כא. אוי מי יחיה – במדבר כד כג. שקול כמשה ואהרן – ברכות לא ע"ב, במדבר רבה יח ח. כן תשכל – שמואל א טו לג.

ועתה נבא לביאור הלשון שהתחלנו, בריש הורמנותא דמלכא, פ"י בשליטת, בהתחלת המלך והתחלת גזרותיו. והוא שעד שלא ברא העולמו' היה הוא ושמו לבד, ר"ל שמו המיוחד קמוץ בתוכו, שלא היה בעולם מי שיקרא לו שם ולא היה על מי לשלוט ולגזור, ולזה אמ' בריש הורמנותא וכו' והוא בהתחלת המצאת העולמות ובא להודיעך איך נמצאו.

ואמ' גליף גליפו בטהירו עילאה. טהירו נק' הכלי הא' שהוא אויר קדמון, ונקרא טהירו לפי שהוא זך ומבהיק ביותר, ואינו כלי אלא בערך הא"ס שמאיר בתוכו. ופ"י גליף גליפו, הוא חקק חקיקה, בטהירו, הוא האור שפירשנו, ועשה ממנו כלי.

ומי חקק זה הכלי, אמ' בוצינא דקרדינותא נפיק גו סתים דסתיו מרזא דא"ס. בוצינא דקרדינותא הוא קו המדה, והוא כח הגבורות שהם הנותנים המדה כמו שפ"י רש"י ז"ל על חטי קרדינא שהם חטי' קשים ואינם ראויים לאכילה, והם הגבורות של אימא, והם עולמו' למעלה מאד במאד.

ולזה אמ' נפיק גו סתים, ר"ל שאלו הה' גבורות יוצאים ומתגלים בתוך סתום שבסתום, נסתר תוך נסתר, והוא אור א"ס למעלה, שהוא סתום בתוך סתיו, הוא טהירו, שאמ' שהוא הכלי שנעלם בתוכו עד שאינו נכר שם כי אם בחינת הכתר לבד, אעפ"י שהוא כלול מ' מרזא דא"ס למעלה שהוא הרשימו הנשאר כשנסתלק א"ס למעלה, הגבורות הנמצאות שם, שהוא כח בינה שבחכמה, שעל ידה חזר האור ונסתלק למעלה כ"ש.

י' קוטר דגולמא. פ"י כשהוא במקום זה אינו כי אם בדמו' עשן והוא נעלם מאד, וזהו קוטר, שהוא עשן. ואמ' גולמא, שהוא נעלם בגולם שהיא י' זעירא מרחוק אינו נכר בו שום בחינה כי אם הגולם נעוץ בתוך הטבעת שהוא הכלי שפ"י עגול כטבעת, לפ"י אינו מושג בכלי שום פריצוף כי אם בחינת כתר לבד שפ"י. וזהו עגול כטבעת.

ואמ' לא חוור ולא אוכם וכו', אלו הם הגוונים שבה' גבורות, ולמעלה אין הכר לשום א' מהם שוני גוון.

אבל כד מדיד משיחא עביד גוונים לנהרא לה, פ"י כשמודד הכלי ונותנין בו מדה אז מאירים הגוונים.

ועתה נבא | העולמות – כתי' 139, דף 2 ע"ב.

ומי חקק זה הכלי | חטי קרדינא – על פי פסחים ז ע"א: 'חטי קרדינא'.

ולזה אמר | כ"ש – משמע: כמו שפירשנו.

הערות ארוכות

הערות ארוכות במיוחד, שמקומן חורג מגבולות ההערות הנדפסות בשולי העמודים, תרוכזה הנה.

• פרק ה, סעיף כג, הערה 44.

ג' שלום קבע כי ר"י טבול לא פירש את כל האדרא. כך כתב במקומות אחדים: 'פירשו לא נמצא לכל האדרא כי אם נתחבר רק למקצתה' (כתבי יד בקבלה, ירושלים תר"ץ, עמ' 115), 'פירוש זה לא נגמר מעולם' (שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י, ציון ה[ת"ש], עמ' 155), 'הרי שכפי ההוכחות הללו נתחבר הקטע מפירוש האדרא רבא לר"י טבול עוד לפני שנת שמ"ה, והמחבר לא השלים את מלאכתו אחרי כן' (שם, עמ' 157). אלא שלא מצינו אינה ראייה. את קביעתו ביסס ג' שלום על כת"י 130, שבו נמצא רק חלק קטן מפירוש האדרא. כתבי יד נוספים, שיירשמו בשורות הבאות, כוללים גם את המשכו של הפירוש. אחד מהם, כת"י 137, הוצע למכירה על ידי ד' פרנקל בשנת תרצ"ח, והיה לנגד עיניו של ג' שלום. הוא הזכירו במאמרו שטר ההתקשרות, עמ' 154, הערה 46, אך לא ראה שנמצאים בו חלקים של פירוש האדרא שאינם ידועים מכל כתב יד אחר. סך כל הנוסף בכל כתבי היד שנרשמים כאן (90 עמודים) הוא פי שלושה מהנמצא בכת"י 130 (30 עמודים). זו תוספת מרובה מאוד על העיקר, ובהחלט ייתכן שבעתיד יימצאו קטעים נוספים מפירוש של ר"י טבול על אדרא רבא. קביעתו של שלום נסתרת גם מדברי ר"י טבול עצמו. בספר הדרושים שלו ציטט ר"י טבול מפירוש אדרא רבא שכתב: 'אעפ"י שאמרו חסד וגבורה כולא רחמי גו רחמי... לית ימינא ושמאלא, פירשתיו באדרא בס"ד' (דרוש יא, דפוס 1107, דף יב ע"ב). ציטוט זה אינו נמצא בפירוש אדרא רבא שבכתבי היד המתוארים להלן, והוא מוכיח כי פירוש אדרא רבא שכתב ר"י טבול הכיל יותר מהנמצא בכתבי יד אלו.

• פרק ה, סעיף כג, הערה 79.

נוסח אחר של דרוש התנינים נעתק בכת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 1588 □8. נוסח זה ארוך מהנוסח הרשום למעלה, ובראשו נכתב: 'פירוש התנינים'. כתב יד זה נעתק באיטליה במאה הי"ח, והוא מאוחר לכת"י 155 שכתב ר' אברהם סכנדר בזמנו של ר"י טבול. ההפרש בין שני הנוסחים גדול, וברור שהנוסח הארוך והמאוחר הוא עיבודו של הנוסח הקצר והקדום. לא נוכל לערוך כאן השוואה מלאה בין שני הנוסחים, אלא נעיר רק על פרט אחד שיבוא וילמד על הכלל כולו.

בנוסף הארוך נכתב: 'והטעם מורה לסוד התיקון, טעם בירור חלומות'. זהו ביטוי מחודש ומעניין, אלא שר"י טבול לא כתבו כלל וכלל. הביטוי 'בירור חלומות' נולד מפליטת קולמוסו של מעתיק הנוסח הארוך. המעתיק כתב תחילה 'חלומות', ואחר רשם מעל האות וא"ו הראשונה נקודה, כלומר וא"ו זאת מיותרת. אלא שעדיין נותרה המלה 'בירור' בעינה, והמשפט כולו חסר מובן. הנוסח הנכון נמצא בכת"י 155: 'והנקודה מורה לנקודה של מות, והטעם מורה לסוד התיקון, טעם בריר חלומות, וסי' זה למעלה וזה למטה, והמשכיל יבין' (דף עח ע"ב). 'טעם בריר חלומות' נמצא בספר איוב ו: 'היאכל תפל מבלי מלח, אם יש טעם בריר חלומות'. ר"י טבול דרש פסוק זה לעניין התיקון: הנקודה היא מעולם התוהו, והטעם, שהוא מעולם התיקון, מברר אותה.

דברים נוספים על 'בריר חלומות' נמצאים בספר הדרושים שערכו תלמידי ר' יוסף ׳ טבול, כת"י 262, דף צא ע"א.

• פרק ו, סעיף כט, הערה 32.

מגן אהרן, כת"י אוסף פרטי, סעיף כג, דפים כו ע"א – כז ע"א. בסופו כתב המעתיק את שמו וזמנו: 'אודה לאל מאד בפי שהחיני וקיימני והגיעני להתחיל ולגמור העתקת ספ' המהולל הזה מגן אהרן ע"י תלמידו... הצעיר יצחק בכ"מ חת שושן היום י"ב י"ח ר"ח סיון שפ"ח... וזה בהיותי כבן שלוש עשר שנים...' (דף קסו ע"א). כתב יד זה הוא העותק הראשון של החיבור, ובגיליונותיו הוסיף ר' אהרן ברכיה די מודינה הערות והוספות בעצם כתיבת ידו. כתב היד היה באוסף פרטי, ותואר בכתב העת *Magazin für Jüdische Geschichte und Literatur*, כך א (1874), עמ' 99–100. לאחרונה גילתה יעל אוקון את צילומו של כתב היד במחסני הספרייה הלאומית ובטובה הראתה לי אותו. צילום זה נמצא עתה במכון לתצלומי כתבי יד ומספרו ס' 74984. הציטוטים ממגן אהרן, כאן ובהמשך הספר, ייעשו על פי כתב יד זה. חודשיים לאחר מכן הכין ר' יצחק שושן עותק נוסף של מגן אהרן. עותק זה נמצא בכת"י לונדון, מונטיפיורי 459, ס' 5359, ובראשו כתב המעתיק את שמו וזמנו: 'אני יצחק שושן בן כמ"ד חת שושן יצ"ו ביום כ"ח תמוז שפ"ח'. על פי כתב יד זה הביא י' תשבי את השורות המצוטטות למעלה במאמרו, העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק בכתביו ובחייו של ר' אהרן ברכיה ממודינה, ציון לט (תשל"ד), עמ' 53 והערה 179.

• פרק יא, סעיף נ, הערה 11.

מהחלק הרביעי של גלא עמיקתא, שערך ר' אפרים פנצירי, העתיקו תלמידיו את דברי ר"י סרוק והרמ"ע מפאנו וכללו אותם בספר דרושים וחידושים שנעתק בכת"י 700, כמתואר להלן סעיף פא. ג' שלום הכיר רק את כת"י 700, שנעתק אחרי שנת ש"פ, ועל כן כתב במאמרו, ישראל סרוג – תלמיד האר"י?, ציון ה (ת"ש), עמ' 228, כי חידושי ר' ישראל סרוק הגיעו לארץ ישראל אחרי פטירת ר"ח ויטל ואחרי פטירת ר' אפרים פנצירי. משום כך ציטט ג' שלום רק את תגובותיהם של ר' מאיר פופרש (עמ' 234) ושל ר' חיים הכהן על חידושו של ר"י סרוק (עמ' 235), ומהן למד על התנגדותם של מקובלי המזרח לשיטתו של ר"י סרוק. אבל באמת הגיעו

חידושי ר"י סרוק לדמשק עוד בחיי ר' חיים ויטל עצמו, נערכו בידי חברו ושכנו ר' אפרים פנצירי כחלק מארבעת הכרכים שערך מכתבי תלמידי האר"י, ונעתקו בשנת שע"ג בידי ר' משה מזרחי, סופרם של ר"ח ויטל ור"א פנצירי. חיבורים נוספים של ר' ישראל סרוק הגיעו לדמשק ונעתקו בידי ר' משה מזרחי, כמתואר להלן סעיף פ. הקביעה כי כל מקובלי ארץ ישראל התנגדו לשיטתו של ר' ישראל סרוק שגויה היא, והסוגיה כולה זקוקה לבחינה מחודשת ומדוקדקת.

• פרק יג, סעיף סד, הערה 32.

על הבחנתו של המפרש חזר ר' נפתלי בכרך: 'וכל משא ומתן של מהר"ם קורדואירו וחביריו לא היה אלא ב"י ספיר' של עולי התורה בבחינותיה, ודברו וחקרו בבחינת' כליליותיהם אבל לא בפועל' (עמק המלך, דפוס 673, דף לב ע"ד).

לעומת זאת, הביא ר' יאיר בכרך את דברי המפרש אך חלק עליהם: 'וראיתי בקיצור עולם התיקון למהר"ר יש"ר הנ"ל, והוא בכרך חיבוריו דנ"ו ע"ב, וז"ל החכם הקורדואירו מדבר בעולם התורה ושם צ"ל בחינות, אבל החכם אשכנזי (ר"ל האר"י) מדבר בעולם התיקון ושם נופל הלשון בפועל וכו'. נראה שהרגיש ענין לשון בחינות שכתב בספ"ר במקומות אין מספר, ומ"מ לא זכר מ"ש שבקצת מקומות יתכן ובקצתם לא. ומה שמחלק בין עולם התורה לעולם התיקון הוא גופה פליאה דעת ממנה נשגבה לא אוכל לה, ולולי דמסתפינא אמינא על הגאון בעל הספר כמ"ש רבינו נסים זלה"ה על ה"ה הרמב"ן, ביותר מדאי תקע וכו' במקומות שמעורר ומדקדק ומקשה והדר מפרק מדעת' דנפשיה' (שו"ת חות יאיר, סימן רי).

• פרק טז, סעיף עו, הערה 33.

ג' שלום, התנועה השבתאית בפולין, בית ישראל בפולין (בעריכת י' היילפרין), כרך ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 37, פטר את ספרו של ר' נתן נטע שפירא כפולפולים וכבנינים שלמים של גימטריאות. את ציטוטי ר' נתן נטע שפירא מכנפי יונה ייחס שלום לר' ישראל סרוק ולא לדברי האר"י, וטעות בידו. את עניינה של ההנהגה על פי ג' שמות אהי"ה למד ר' נתן נטע שפירא מספר כנפי יונה, חלק א, סעיף ס. חלק זה הוא מספר כנפי יונה שכתבו ר' משה יונה ור' משה נגארה, כמתואר לעיל סעיף כז, ואיננו מכתבי ר' ישראל סרוק. גם במקומות אחרים שרנ"ג שפירא מביא את דברי האר"י על ד' מילויי ההוי"ה הוא נסמך על כתבי האר"י ותלמידיו ולא על כתבי ר' ישראל סרוק.

בעקבות שלום הלך מ' אידל, 'אחד מעיר ושניים ממשפחה' – עיון מחודש בבעיית תפוצתה של קבלת האר"י והשבתאות, פעמים 44 (תש"ן), עמ' 18–19. הוא קבע כי בספרי ר' נתן נטע שפירא אין 'מושגי המפתח של קבלת האר"י'. ולא היא. ד' מילויי ההוי"ה הם מושגי מפתח בקבלת האר"י, ומספרי רנ"ג שפירא עולה בבירור כי בהזכירו מילויים אלה על כתבי האר"י הוא נסמך. העלאת ניצוצות, המיוחדת אף היא לקבלת האר"י, אינה מוזכרת 'אגב אורחא' בכתבי רנ"ג שפירא. על כן ראויה שיטתו של רנ"ג שפירא לעיון מקיף, מדוקדק ומעמיק שיציג אותה באמיתותה.

• פרק כב, סעיף קב, הערה 55.

ג' שלום, במאמרו על ר' מאיר אנאשיכון, קרית ספר כב (תש"ה-תש"ו), עמ' 307-308, סבר כי ר' שמואל ויטל ערך את קובץ הפירושים על אדרא רבא שנמצא בכת"י 1081. על כך למד מדברים שכתב ר"ש ויטל בראש פירושו של ר"ח ויטל על אדרא רבא שנכלל בקובץ זה: 'אמר שמואל בנו של הרב מהרח"ו זלה"ה, להיות שמצאתי באדרא זאת שנים או שלשה דרכים בכל מאמר ומאמר, ועל הרוב הם פרושים קרובים זה לזה, ועכ"ז להיות כי אין מדרש בלא חידוש קרינן ביה אל תמנע טוב מבעליו, וגמרת בדעתי לכתוב כל הנמצא בידי מכל אבקת רוכל כדי שלא יהיה חיבורי זה חסר מכל טוב ח"ו' (דף א ע"א). ג' שלום הבין כי דברי ר"ש ויטל שמצא 'שנים או שלשה דרכים בכל מאמר ומאמר ועל הרוב הם פרושים קרובים זה לזה' מכוונים אל הפירושים השונים שנאספו בקובץ שלפנינו, והסיק מהם כי ר"ש ויטל הוא עורכו של קובץ הפירושים על האדרא רבא ודבריו הם הקדמה לקובץ ולכל אשר בו.

בקובץ הפירושים על אדרא רבא שנמצא בכת"י 1081 כלולים פירושי של ר' מאיר אנאשיכון, והוא נזכר בהם בברכת המתים. כיוון שסבר ג' שלום כי ר"ש ויטל ערך את הקובץ הסיק כי הפירוש נתחבר כנראה בין ת' ות"כ, וכי ר"ש ויטל ערך את הקובץ אחר פטירתו של ר"מ אנאשיכון.

מסקנות אלה אינן נכונות ואינן מתאימות לידיעות שנמצאות בידינו. ר"מ אנאשיכון מזכיר בפירושו לאדרא רבא את ר' יעקב צמח בברכת המתים (כת"י 1081, דפים יג ע"א, יז ע"א, נ ע"א ועוד), ועל פי הידיעות שבידינו נפטר ר"י צמח בשנת תכ"ז, כמובא לעיל רשימת אישים, נספח א, ערך עב. מכאן נובע שפירושו של ר"מ אנאשיכון נתחבר אחרי שנת תכ"ז, ולא לפני שנת ת"כ כפי שכתב שלום.

לטעות זו הגיע שלום כיוון שסבר שר"ש ויטל ערך את קובץ הפירושים על אדרא רבא, אלא שסברה זו בטעות יסודה. דברי ר"ש ויטל שנכללו בקובץ הפירושים על אדרא רבא אינם מכוונים לקובץ כולו, כפי שהבין שלום, אלא רק לפירושי אביו ר"ח ויטל על אדרא רבא. דברי ר"ש ויטל נמצאים מלה במלה בשער מאמרי רשב"י, דפוס 876, דף מ ע"ג, ושם הם משמשים הקדמה לפירושי ר"ח ויטל על אדרא רבא. דברי ר"ש ויטל כי הוא מצא 'שנים או שלשה דרכים בכל מאמר ומאמר ועל הרוב הם פרושים קרובים זה לזה' מכוונים לפירושים השונים שכתב אביו על האדרא רבא. פירושים אלה מכונים כולם בשער מאמרי רשב"י, ובראשי אחדים מהם כתב ר"ש ויטל 'עוד דרך שני'. כשנטל עורך קובץ הפירושים על אדרא רבא שבכת"י 1081 את פירושי ר"ח ויטל משער מאמרי רשב"י נטל עמם גם את ההקדמה שכתב ר"ש ויטל בראשם, ואת כל אלה שילב יחד בקובץ הפירושים שבעריכתו.

חזרנו אפוא אל פשוטם של דברים: ר"מ אנאשיכון כתב את פירושו על אדרא רבא לפני שנת ת"ס, היא שנת פטירתו, כמובא לעיל רשימת אישים, נספח א, ערך צא. קובץ הפירושים על אדרא רבא שבכת"י 1081 נערך לאחר פטירתו של ר"מ אנאשיכון בשנת ת"ס בידי עורך שעדיין לא נודע שמו.

• פרק כד, סעיף קיב, הערה 11.

בריבוי ההעתקות שבכתבי יד הרגיש כבר ג' שלום: 'וגם הבדק את המצב בכתבי היד, והקדשתי לבדיקה כזו הרבה זמן ועמל, מוצא אותו דבר: רק בין שנת ש"פ ות"י הרבו 'כתבי האר"י או הספרים הבנויים עליהם להתפשט בהעתקות' (ישראל סרוג – תלמיד האר"י, ציון ה [ת"ש], עמ' 214). דבריו אלה טעונים תיקון, שהרי קונטרסים בקבלת האר"י נתפשטו כבר קודם לכן, כפי שתיארנו בפרקים הקודמים, אך מסקנתו שכתבי האר"י נתפשטו בהעתקות שבכתבי יד נכונה היא.

על כך יצא מ' אידל לחלוק. במאמרו, 'אחד מעיר ושניים ממשפחה' – עיון מחודש בבעיית תפוצתה של קבלת האר"י והשבתאות, פעמים 44 (תש"ן), עמ' 5–30, קבע כי קבלת האר"י לא נודעה ולא נפוצה אלא במחצית השנייה של המאה ה-17. א' ריינר, *A biography of an agent of culture; Eleazar Altschul of Prague and his literary activity, Schöpferische Momente des europäischen Judentums in der frühen Neuzeit*, Heidelberg 2000, pp. 229–247, פקפק בקביעה זו וכתב שתאריך הגעתם של כתבי האר"י לאשכנז צריך עיון מחודש.

נשוב אל מאמרו הנזכר של מ' אידל. בעמ' 9, הערה 17, ציטט מ' אידל את דברי ג' שלום: 'שמכל ספרי הקבלה אשר הודפסו בשנים 1572–1632 רק שבעה או שמונה עוסקים בקבלת האר"י' (ישראל סרוג, שם, שם), ומכאן הביא ראיה שקבלת האר"י לא נודעה שהרי חיבוריה לא נדפסו. אלא שציטוטו של אידל ממאמרו של שלום קטוע הוא. הוא מביא את דברי שלום על היעדרה של קבלת האר"י מן הדפוס אך אינו מוסר את דבריו, באותו מאמר ובאותו עמוד, על 'המצב בכתבי היד', כמובא לעיל בראש הערה זו. היעדרם של כתבי האר"י מן הדפוס אינו מלמד מאומה על תפוצתם, שהרי הם נעתקו בכתבי יד רבים ובדרך זו הם נפוצו ונודעו בציבור. מ' אידל תמך את טענתו בראיות נוספות, ובהן נדון להלן הערה 17.

• פרק כד, סעיף קיב, הערה 16.

מ' אידל, 'אחד מעיר ושניים ממשפחה' (לעיל הערה 11), אסף את כל התלונות הללו והסיק מהן כי חיבוריה של קבלת האר"י לא נפוצו ולא נודעו ברבים. במאמרו הנזכר ציטט מ' אידל מדבריהם של היש"ר דלמדיגו (עמ' 14), ר' נפתלי בכרך (עמ' 13), ר' אברהם קלמנקס (עמ' 15) ור' משה גראף (עמ' 18), והסיק כי תלונותיהם מכוונות להיעדרם של כל כתבי האר"י. הוא לא דק, ולעיל, עמ' 838–842, ביררנו את משמעות דבריהם של ארבעה מקובלים אלו והוכחנו כי הם מכוונים רק לספרי ר"ח ויטל, ובראש ובראשונה לספר עץ חיים, ולא לכלל כתבי האר"י ותלמידיו. כתבים אלו היו גם היו לפני ארבעה מקובלים אלו, והם הביאו מהם מלוא חופניים.

ראיה נוספת להיעדרם של כתבי האר"י הביא מ' אידל במאמרו הנזכר, עמ' 17, מהקדמתו של ר' מאיר פופרש לספר דרך עץ חיים: 'ה' זיכה אותי שזכיתי לכל כתבי האר"י ז"ל מה שלא זכו אחרים שבקשו לעשות סדר ולא יכלו... חזק ואמץ הואיל ואין לה דורשין'. מכאן למד אידל 'על העדר קובץ שלם של כתבים לוריאניים בידי המקובלים'. אלא שהוא ציטט רק חלק מדברי ר"מ

פופרש, ועל כן לא פירשם כראוי. לעיל, סעיף נא וסעיף פח, ציטטנו את דברי ר"מ פופרש בשלמותם, ומהם עולה בבירור כי הוא לא התלונן על חסרונם של כתבי האר"י אלא על סידורם הלקוי ועריכתם הפגומה. ר"מ פופרש מזכיר את ספרי הדרושים והליקוטים 'אשר ביד בני ארץ ישראל', הם ספרי הדרושים והליקוטים שערכו ר' בנימין הלוי ור' אלישע גוואשטלה, אך מתלונן כי 'לא היה להם סדר וטעם וריח'. בהמשך דבריו הוא מודיע על הצלחתו לסדר בשלמות את כתבי ר"ח ויטל, והוא משתבח בשני דברים שיזכה בהם: מציאת ה'עלה' בכתיבת ידו של ר"ח ויטל, ובו תכניתו לסידור ספריו; עינו בספר עץ חיים שבבית ר"ש ויטל בדמשק, שממנו 'גנב' את הסדר הנכון. דוק בהקדמתו ותמצא כי אין בה הודעה על הצלחתו בהשגת חיבורים עלומים ונדירים אלא הודעה על הישגיו בעריכתם ובסידורם של 'הספרים בסדר הנאות'.

עוד הביא מ' אידל ראייה, במאמרו הנזכר, עמ' 16–17, מאירתו של ר' משה בן שלמה הלוי: 'ועתה בעו"ה אין לנו אפילו אחד מעיר ושניים ממשפחה שלומד חכמה, וגם ארץ פולנייה ורוסייה עדין חרבים. וגם בשבוע שעברה בא לידי איזה קונטרסין מן ספר עץ חיים וקצת פירוש על קצת מאמרי זוהר מן המקובל הגדול ר' חיים וויטאל... עשרה המאמרות ואינם נמצא רק א' בעיר ושניים במשפחה... ובפולונייה היו קודם הגזירה אבל עתה מי יודע היכן הם'. איגרת זו נשלחה בשנת ת"ט. עשר שנים קודם לכן, באמשטרדם ת"ט, נדפס פירושו של ר' משה הלוי על עשרה מאמרות שנקרא בשם יואל משה. בספר זה מצטט ר' משה הלוי מתוך ספר כנפי יונה (בלא להזכיר שמו) ומביא דברים רבים שקיבל מרבותיו, ומכל אלה ניכר שקבלת האר"י ידועה לו. תלונתו, שנכתבה בשנת ת"ט, מבטאת את המצב בפולין וברוסיה אחרי גזירות ת"ח ות"ט. ואדרבא, מכלל לאו אתה שומע הן – 'קודם הגזירה' נמצאו הספרים בפולין וכל הרוצה היה יכול ללמוד בהם. תלונתו של ר' משה הלוי היא אפוא תולדה של גזירות ת"ח ות"ט, ואין ללמוד ממנה על התפוצה הכוללת של כתבי האר"י.

ראייה נוספת הביא מ' אידל במאמרו הנזכר, עמ' 12–13, מהקדמתו של ר' יעקב צמח לקול ברמה, שבה קבל על מיעוטם של לומדי הקבלה. אלא שאידל ציטט רק מקום אחד מכתבי ר"י צמח ולא הביא מקומות נוספים שבהם הוא כתב במפורש כי חיבורי האר"י ידועים ונמצאים 'אצל כל חבר'. לעיל, עמ' 843–844, הבאנו את כל דברי ר"י צמח בסוגיה זו, ושם ראינו כי דבריו בסוף ההקדמה לקול ברמה מכוונים להיעדרם של לומדי קבלת האר"י ולא להיעדרם של חיבוריה. סיוע לדברי ר' יעקב צמח כי כתבי האר"י ידועים ונמצאים 'אצל כל חבר' מצאנו, לעיל עמ' 843, בחילופי השאלות והתשובות בין ר' עזריה זאבי ור' שמואל ויטל. גם מדברי שני מקובלים אלו עולה כי דברי ר"ח ויטל 'נתפשטו בפי כל הבריות', והציבור כולו נוהג על פי קבלת האר"י.

כנגד כל התלונות הללו עומדים דברי רמ"ש בכרך על תפוצתם של כתבי האר"י באשכנז, שלא הובאו במאמרו של מ' אידל. דברי רמ"ש בכרך הובאו לעיל עמ' 836–837, והם מתאשרים במלואם מבידיקת כתבי היד באשכנז בפרט ובשאר הארצות בכלל. על כן אין למסקנתו של מ' אידל על מה שתסמוך, וברור הוא כי כתבי האר"י הגיעו לאשכנז ונעתיקו בה כבר בשנים ש"ס–ש"ע, שנים מעטות בלבד לאחר שהחלו להעתיקם תחילה בארץ ישראל ושכנותיה ואחר גם באיטליה.

בעקבות מאמרו של מ' אידל הלך ז' גריס. בספרו ספרות ההנהגות, ירושלים תש"ן, עמ' טו, הביא את דברי ר' פנחס קצנלנבוגן, שהיה רב בקהילות אשכנז. ר"פ קצנלנבוגן נולד בשנת תנ"א, ובשנת תק"ז הוריש את ספריו לבנו ורשם את כולם בפרוטרוט. ברשימה זו כלל גם ספרים בקבלת האר"י: 'ס' כוונות ראשון כתבי האר"י"ל, כוונות שני, כוונות שלישי, כוונות רביעי, אוצרות חיים, אלו ה' ספרים כתובים בכ"י אאמ"ו רבינו הקדוש הרב הגאון החסיד זצל"ה, 'ס' דרושים להאר"י ז"ל רובו בכתב יד, שיבולת של לקט מהאר"י ז"ל. אלו (ששה) [שבעה] ספרים אין להם ערך ואינם עשויים ואינם עומדים למסחר, ועל שהמה דברי אלקים חיים אערוך אותם בעד ח"י זהובים' (יש מנחילין, ירושלים תשמ"ו, עמ' מז-מח). מדברי ר"פ קצנלנבוגן שהודיע לבנו כי ספרי האר"י 'אין להם ערך ואינם עשויים ואינם עומדים למסחר' הסיק גריס כי כתבי האר"י היו נדירים ביותר ומשום כך לא הרשה ר' פנחס לבניו לסחור בהם.

אלא שכל המעיין ברשימותיו המפורטות של ר"פ קצנלנבוגן ייווכח שכתבי האר"י היו בידו גם היו, והוא מונה אותם אחד לאחד: 'ויקהל משה, מאורות נתן... כוונות האר"י"ל... כוונות האר"י"ל (!)' (שם, עמ' מח), 'מגלה עמוקות... יונת אלם קרועה וטלואה... ס' הגלגולים...' (עמ' מט), 'משנת חסידים א"ד [=אמשטרדם] (עמ' נ), 'ש"ע האר"י"ל... שערי ציון ד' א"ד' (עמ' נא). הוא מדינש כי יונת אלם היא 'קרועה וטלואה', כנראה מחמת הלימוד המרובה בספר זה. עשרה ספרים בקבלת האר"י מנויים כאן, והם מצטרפים אל שבעת הספרים שכבר מנינו מרשימות אלו. קריאה שלמה של כל המצוי בספרייתו של ר"פ קצנלנבוגן פורכת את מסקנתו של גריס, ומוכיחה כי אדרבא כתבי האר"י היו, נודעו וגם נפוצו באשכנז.

אם כנים דברינו, וספרים בקבלת האר"י היו בידו של ר"פ קצנלנבוגן, מדוע החשיב את שבעת הספרים הנזכרים לעיל ומדוע הודיע כי 'אין להם ערך'? בגלל היותם כתבי יד ולא ספרי דפוס, ובמיוחד בגלל הסופר שהעתיק חמישה מהם – 'אאמ"ו רבינו הקדוש הרב הגאון החסיד זצל"ה"ה. ר"פ קצנלנבוגן הבחין בין כתבי יד ובין ספרי דפוס, ומשום כך העריך את כתבי היד, ורק אותם, במחיר גבוה עד שהודיע כי 'אינם עשויים למסחר'. דבריו אינם מלמדים על נדירותם של חיבורים בקבלת האר"י אלא על נדירותם של כתבי יד לעומת ספרים שבדפוס, עובדה שאינה מיוחדת לקבלת האר"י דווקא.

• פרק לג, סעיף קמ, הערה 4.

כך שיער י' תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, ירושלים תש"ב, עמ' כה ואילך. לדעתו הסכים ג' שלום, אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 10, עמ' 590.

הנחה זו הפכה אבן פינה במחקר קבלת האר"י, ולפיה רק דברי ר' יוסף נ' טבול מייצגים את דעתו של האר"י עצמו, ואילו דברי ר' חיים ויטל אינם דעתו של הרב אלא דעתו של התלמיד. משום כך קבע המחקר כי האר"י לא לימד על הצמצום שאחריו המקום הפנוי, כדברי ר"ח ויטל, אלא על הצמצום שאחריו רשימו וכוח הדין, כדברי ר"י טבול. אלא שהשערה זו מבוססת על בדיקה שטחית של כתבי ר"ח ויטל ור"י טבול – היא נטלה חיבור אחד משל ר"ח ויטל וחיבור אחד משל ר"י טבול והתעלמה משאר החיבורים שיצאו מתחת ידיהם. בדיקה מלאה של כל

החיבורים שכתב כל אחד משני תלמידיו הגדולים של האר"י, שתיעשה בהמשך סעיף זה, פורכת הנחה זו מכול וכול. בדיקה זו מוכיחה בבירור כי כל אחד משני התלמידים כתב את הצמצום בשני תיאוריו: על הצמצום שאחריו המקום הפנוי כתבו ר"ח ויטל בשער ההקדמות ור"י טבול בפירוש אדרא רבא, ועל הצמצום שאחריו רשימו וכוח הדין כתבו ר"ח ויטל בדירוש שמסר לר' שלמה סגיש ור"י טבול בספר הדרושים. ברור אפוא כי האר"י עצמו הוא המקור לשני תיאוריו של הצמצום, ותלמידיו כתבו רק את אשר שמעו ממנו.

י' תשבי הגיע להשערתו זו אחר שהביא רק את דברי ר' יוסף נ' טבול בספר הדרושים ולא את דבריו בפירוש אדרא רבא. ספרו של תשבי על שיטת האר"י נתפרסם בשנת תש"ב, וברור שפירוש אדרא רבא של ר"י טבול היה ידוע לו אז, שהרי כבר רשמו ג' שלום, כתבי יד בקבלה, ירושלים תר"ץ, מס' 44, עמ' 115-116. אף על פי כן התעלם תשבי מפירושו של ר"י טבול על אדרא רבא ולא הזכיר את הדברים שכתב בו על הצמצום.

• פרק לג, סעיף קמא, הערה 11.

כך הניח י' תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י (לעיל הערה 4), עמ' לט ואילך. לדבריו הצטרף ג' שלום, אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 10, עמ' 596-597.

השערה זו ממשיכה את ההשערה שנזכרה לעיל, סעיף קמא, הערה 4, ואף היא פותרת את הסתירות בדברי תלמידי האר"י בתפיסת אחד משני התיאורים ובהנחת רעהו. גם היא, כקודמתה, גורסת כי האר"י עצמו לימד רק תיאור אחד של הקלקול והתיקון, ואילו את התיאור השני חידשו תלמידיו. הנחה זו קובעת כי האר"י עצמו לימד רק על הרחמים והדינים כגורמי הקלקול והתיקון, ואילו על העיגולים והיושר כסיבותיהם של הקלקול והתיקון כתב ר' חיים ויטל תלמידו מדעתו. אלא שגם הנחה זו, כקודמתה, מיוסדת על עיון שטחי בחיבורים שכתבו תלמידי האר"י – היא מתעלמת מפירוש זוהר ח"א נא ע"ב מאת ר' יוסף נ' טבול שבו כתב במפורש על העיגולים והיושר כגורמי הקלקול והתיקון. נמצא כי על העיגולים והיושר כסיבותיהם של הקלקול והתיקון כתבו הן ר"ח ויטל הן ר"י טבול, כשם שעל הרחמים והדינים כתבו שני התלמידים כאחד. ברור אפוא כי האר"י עצמו הורה הן על הרחמים והדינים הן על העיגולים והיושר, ואת דבריו כתבו שני התלמידים בחיבוריהם.

פירושו של ר' יוסף נ' טבול על זוהר ח"א נא ע"ב נדפס בספר זוהר הרקיע, קארעץ תקמ"ה, ושם מחברו נזכר עליו: ע"כ מביאור מורינו מהור"ר יוסף המערבי בן טבול זלה"ה' (דף לג ע"א). הפירוש נרשם על ידי ג' שלום, שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י, ציון ה' (ת"ש), עמ' 159. ספרו של י' תשבי על קבלת האר"י נתפרסם בשנת תש"ב, וברור שפירושו של ר"י טבול על זוהר ח"א נא ע"ב היה ידוע לו אז. אף על פי כן התעלם תשבי ממנו ולא הזכיר את הדברים שכתב בו ר"י טבול על אודות העיגולים והיושר.

ISBN 978-965-235-118-0

©

All rights reserved to the Ben-Zvi Institute
Printed in Jerusalem, 2008

KABBALA LURIANA

Vol. II

The Lurianic Writings after 1620

YOSEF AVIVI

Ben-Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East
Jerusalem 2008

KABBALA LURIANA

Vol. II

The Lurianic Writings after 1620